1937

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

XXXVIII. ÉVFOLYAM

1996. 1–4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf. 129.
XIV. Városliget, Vajdahunyad vár

Szerkesztőbizottság:
Fehér György (szerkesztő), Fülöp Éva Mária, Gunst Péter, Hoffmann Tamás, Karasszon Dénes, Lökös László, Orosz István, Pölöskei Ferenc, Romány Pál, Varga János, Szávai Ferenc, Zsarnóczai Sándor (főszerkesztő)

A szerkesztőség munkatársa: Regdonné Bagi Mária

TARTALOM

Bereczki Máté halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban rendezett emlékülés – Budapest, 1995. december 7.

Csoma Zsigmond: A kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége Magyarországon a XIX. század második felében 3
Geday Gusztáv: Bereczki Máté szerepe a korabeli magyar gyümölcstermesztésben 39
Probocskai Endre: Bereczki Máté gyümölcstermesztési munkássága 49
Szabó Pál: Bereczki Máté vonzásában 56
Kovács Sándor: A gyümölcstermesztés fajtahasználatának fejlődése 62

TANULMÁNYOK

Hoffmann Tamás: A pásztorkodásról és a nomádokról 67
Miskei Antal: Rackeve nagyállattartása és élőállat-kivitele a török hódoltság első évtizedeiben 123
Tüdősné, Simon Kinga: Jobbágygazdák föld és állatvagyona egy XVII. század végi székely nemes földbirtokán 146
Papp Imre: A hagyományos mezőgazdaság termelési rendszerei Franciaországban a XVIII. század végén 171
Demeter Zsófia: Herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmának szántóművelése (1806–1870) 186

A tartalom folytatása a borító 3. oldalon

Agrártörténeti Szemle is indexed in Current Contents

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága és a Földművelésügyi Minisztérium anyagi támogatásával készült

BERECZKI MÁTÉ

halálának 100. évfordulója alkalmából a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban rendezett emlékülés

Budapest, 1995. december 7.

CSOMA ZSIGMOND

A KERTÉSZET GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI JELENTŐSÉGE MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN*

A magyarországi kertészet történetében az egyik legjelentősebb, leglátványosabb fejlődést mutató korszak a XIX. század második fele. Ez az az időszak, amikor mintegy 40–50 év alatt korábban nem látott és tapasztalt fejlődést élt át a kertészet, a többi művelési ághoz viszonyítva. A XIX. század közepi állapotokat Lukácsy Sándor, a korszak egyik jellegzetes és meghatározó egyénisége, szakembere még a kertészet gyermekkorának nevezte.[1] Gyermekkornak, amikor a kertészkedők egyre nagyobb tábora még telhetetlen mohósággal gyűjtött be minden kertészeti csodának kikiáltott dolgot, növényt, fajtát, eszközt, magokat stb. Mindent kipróbált, minden után érdeklődött, így túlzsúfolt kertjében a gondos és szakszerű kertészkedésre nem is gondolhatott, nem is tudott figyelmet fordítani. De vajon miért alakult ki ilyen hamar a kertészet iránti érdeklődés, milyen tényezők hatottak a magyarországi kertészet rohamos fejlődésére, amely a magyar korabeli társadalmat magával ragadta? Most, amikor Bereczki Mátéra, nagy jelentőségű tudományos és gyakorlati munkásságára emlékezünk, fontos megismernünk azokat a korabeli gazdaságtársadalmi tényezőket, amelyek a kertészet rohamos fejlődését elősegítették, kikényszerítették, illetve ösztönözték a természettudományos (orvosi, gyógyszerészi) és a jogi végzettségű szakemberek kertészeti érdeklődésének kialakulását, pályamódosítását, ami eredményeként az 1880–1890-es évekre európai színvonalú, a korabeli lehetőségekhez mérten modern, már üzemi méretű, szakosodott kertészetek is kialakulhattak.

1848–49 hatása a magyarországi kertészetre óriási volt. Az áprilisi törvények és az azokat kiegészítő rendelkezések szabad paraszti tulajdonná tették a korábbi jobbágyföldeket. A föld áruvá vált, a munkaerő és a birtokforgalom feudális gátjai lehullottak. A forradalom és szabadságharcot ugyan legyűrték, de az ötvenes évek önkényuralmi rendszere a kapitalista átalakulást már nem akadályozhatta meg.

* Az elhangzott előadás kibővített változata
Kertészetünk 1863/1. 4. o.

1850. október 1-től a közbülső vámvonalak eltörlésével a Habsburg-tartományok, illetve Magyarország elzárása megszűnt, mivel a birodalom egységes vámterületté vált. Magyarország azonban ebben a vámterületben a nem egyenrangú partner szerepét kapta. 1848-al, egy felemás és lassú ütemű polgári átalakulás indult meg. A XIX. század közepének lelkes kezdeményezései azonban az 1860-as évek közepére kifulladtak. A kertészetre is jellemzővé vált, hogy csak a központosított, tőkeerősebb, kereskedelmi-vállalkozói kapcsolatokkal rendelkező kertészeti tevékenységek maradtak fenn az állam támogatásával.

Az 1848–49-es rendszerváltók részben a kertészeti tevékenységben, a kerti munkákban találták meg, lelték meg a megnyugvást. Ugyanakkor a bécsi udvar éber rendőrkopói szeme elől is eltűnhettek, amikor egy-egy kertben politikai jellegű megbeszélést tartottak. De a rendszerváltó kertészek közül többek már 1848–49 előtt megismerkedtek a kertészkedéssel, sőt Kossuth ideiglenes kormányában, a kormány apparátusában is részt vettek. Így pl. az előbb említett Lukácsy Sándor is, aki a szabadságharcbeli tevékenysége miatt másfél évet töltött vizsgálati fogságban. Klauzál Gábor jobbkezeként már a községi faiskolák és az általános kertipar fejlesztésén fáradozott, amikor Klauzál a gazdasági, ipari és kereskedelmi tárcát vitte. Így Lukácsy következetesen harcolt ezért az ügyért, ami egyben az 1848–49-es reform ügyeket is jelentette. Amikor pedig a Bach-korszak végén 1857-ben az Országos Magyar Kertészeti Társulatot megalakította, ez a cinkos összejátszás és a szabad csoportosulás iránti vágy vitte óriási sikerre a magyarországi kertészet álőrve alatt, a nemzeti függetlenség és szabadság iránti kívánság ügyét. Ezt Lukácsy is érezte — mint ahogy visszapillantva 1867. február 5-én már meg merte írni vezércikkben ezeket a Nép Kertésze c. lapjában —, sőt Klauzál Gábor nevét a főcímben is kiemelte ekkor.[2] Klauzál — kertet szerető ember lévén — az 1850-es évek végén, betegeskedése idején sokat tartózkodott és dolgozott tétényi kertjében, ahol Lukácsy többször felkereste. Egy ilyen alkalomkor mondta Klauzál, hogy *„... hazánkban a kertészeti hajlam oly biztos alapra fejlődött már, hogy azt elfojtani többé lehetetlen..."*[3] A szabadságharc utáni száműzetés, raboskodás a magyarországi kertészet ügyének is, bármily furcsán hangzik is, bizonyos újabb ötleteket, gondolatokat adhatott. Így pl. amikor Lukácsy 1851-ben egy csehországi várban raboskodott, gulyásleves főzéshez őrölt pirospaprikát nem tudtak vásárolni, mert azt méregnek gondolták Csehországban, ezért nem tartottak sehol. A leleményes magyar raboknak a végén orvosi receptre felírva sikerült pirospaprikához jutniuk. Ezekre az évekre 1866 tavaszán visszaemlékezve Lukácsy, már a magyarországi fűszerpaprika termesztést szorgalmazta.[4] De az 1848–49-es gondolatok továbbélését

[2] A Nép Kertésze 1867/3. 9. o.

[3] Kerti Gazdaság 1858. 83. o.

[4] A Nép Kertésze 1866/4. 32. o. A paprikát *Entz Ferenc* is 1855-ben a Gazdasági Lapokban, még a kertészeti rovatban „A kerti gyógyfüvekről. I. A paprika" – címmel ismerteti. Gazdasági Lapok 1855. 415. o.

jelzi az is, amikor 1867 februárjában Lukácsy megkapta a hírt, hogy az udvari kancellária elfogadta az alföldi facsemete-telepítési kezdeményezés tervét, így írt: *„... azon hitben, hogy csak egy munkanapot is elveszteni pótolhatlan veszteség, ragadom meg a hasznos alkalmat, mert ezen intézkedésben Klauzál Gábor — az 1848-ki minisztérium hagyománya megtestesülését látom..."*[5]

Nem véletlen, hogy a kortárs magyarországi kertészet képviselői, Entz, Pólya stb. és Bereczki tevékenységében a 48-as eszme, akár, mint kertészeti szakmai munkásságukban, emberi tartásukban, erkölcsükben oly nagy mértékben hatott. Bereczki, akinek életét behálózta 1848 eszméinek fonala, bár nem belenyugodva a forradalom és szabadságharc bukásába, bujdosása után, a realitásokat látva, a haza javára végzett alkotó munkát dicsőítette és hangoztatta, amikor azt írta pomológiája 1884-ben megjelent 3. kötetében: *„...A kard és az ágyú nem elég ótalom többé arra, hogy az emberiség létért való nagy tusájában csúfosan el ne bukjunk. Most már fegyver lett még az írótoll és a kertész olló is, melylyel hazánknak a nemzet-családok előtt több becsületet szerezhetünk, mint a karddal és ágyúval szerezhetnénk. Most az élni akaró népeknek „munka" a jelszava. A dicsőséget többé nem a harczmezőkön kell keresnünk, hanem a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem terén..."*[6]

A reformnemzedék tagjai, akik politikai, gazdasági rendszert döntöttek — még úgy is, ha legyűrték a harcmezőn a magyar szabadságharc zászlaját, egy új, polgári társadalmat kezdtek építeni, kapitalisztikus, vállalkozási alapon. A politikai csalódásokkal, fizikai meghurcolásokkal terhelt reformnemzedék az új rendszerbe változó sikerrel épült be. Egyeseknek sikerült, szakmapolitikai, gazdasági vezetőként érvényesültek, mások pedig — és ide tartozott Bereczki Máté is — a gazdálkodás szakmai tudományában mélyültek el, mintegy önmaguk által kialakított szakmai magányban, a politikától való elzárkózással, önkéntes száműzetésben élve, a kertészet valamelyik ágának szentelve életüket. Ez a szakmába-kertészetbe való bezárkózás azonban nem jelentette a világtól való elfordulást, hiszen a kertészeti kapcsolatokat, a termelőkkel kialakított kölcsönkapcsolatokat, majd pedig az egyre népesebb és hangosabb kertészeti szakirodalomban, különösen a szaklapokban való közszereplést nem zárta ki. Sőt — talán a politikai elhatárolódás miatt — ezek a szakemberek még aktívabban vettek részt a szakmai vitákban és a termesztési kérdések megoldásában. Persze a parasztgazdaságok termelési színvonalának, a kertészeti termények olcsóbb és jobb minőségű előállítása, a városok körüli piacok kertészeti terményekkel való ellátása, az ország kül- és belkereskedelmében szereplő kertészeti áruk termelési költségének, a termelés nyereségességének kérdése, az országfásítás, a szaporítóanyag (facsemeték és megbízható fajtaazonos vetőmagok), a haszonkertészet mellett a dísznövénykertészet és a parképítés kérdé-

[5] A Nép Kertésze 1867/4. 18–19. o.

[6] *Bereczki M.* 1877–1884. III. 105. o.

sei a mindenkori gazdaságpolitikát érintették és a gazdaságpolitika mellett az egészségügyet, oktatásügyet és általánosságban a mentálhigiéniát, vagyis így összpolitikai kérdésre is hatott, azt is érintette. Ugyanakkor ezeknek a kérdéseknek a felvetése és az ezekre adott szakmai vélemények a közvetlen hatalmi politizálást, az ország függetlenségének, önállóságának kérdését nem érintette közvetlenül. Így a reformnemzedék egyes tagjai bár távol tartották magukat a napi politikától, de a kertészeti kérdésekben, a gazdaságpolitikában hasznossá tették magukat az ország számára — amit ők tudatosítottak is magukban. Az önkényuralom időszakában a kormányzati apparátus megtűrte a reformnemzedék ilyen jellegű, akár a kertészeti-gazdasági egyesülés-csoportosulás irányába tett lépéseit. Így szakmai köpönyegbe bújtatva, de végeredményben politikai, szervezkedési, csoportosulási, egyesülési jogot vívtak ki, és ezzel a lehetőséggel éltek is, amikor 1853-ban rövid időre, majd újraalapítva 1857-ben megalakult az Országos Magyar Kertészeti Társulat. A Társulat meglévő társadalmi igényt elégített ki, a szaporítóanyag kereskedelemmel, a szakmai-továbbképző összejöveteleivel, egy társulati kerttel, a kertészeti terményeket és termékeket árusító, áruközvetítő ügynökséggel, kiállítások szervezésével, és az első önálló kertészeti, magyar nyelvű szaklap kiadásával. A Társulat hihetetlen sikerét az első évben ez a nagyfokú társadalmi igény, felfokozott érdeklődés biztosította. De sajnos a felkészületlenség, a személyes torzsalkodás — rivalizálás, a vállalkozások nem egyértelmű körül — és elhatárolása a közügyektől, nem egészen egy évtized után, a hirtelen szalmalángként fellobbanó kertészeti egyesülési gondolat szétaprózódását jelentette.

Ebben a csalódott, személyeskedő hangvételű vitákban, nem ritkán számtalan, sebet osztó és kapó időszakban, egymással rivalizáló szakemberek, társaságok — a bécsi udvar malmára hajtva a vizet — megosztották a kertészet iránt egyre érdeklődőbb magyarországi társadalom figyelmét. Lassan kihűlt az 1860-as évek végére az a rendszertváltoztató lelkesedés, ami jellemezte még a század közepének a kertészeti kérdések iránt lelkes városi polgárságát. A hazafias érzelem helyett fokozatosan az üzleti, vállalkozói szemlélet kezdett elterjedni, ami a polgári társadalom gazdasági megszilárdulásához nélkülözhetetlen volt. Lukácsy Sándor, a Nép Kertésze c. lapja 1866/19. számában beszámolt arról a jellegzetessé váló jelenségről, amely eluralkodott. A hiúsággal, kapzsisággal vegyes üzleti tevékenységre, az új, jó fajták iránti mohó és önző igényre és a XIX. század közepi szaksajtó hirdetéseinek hatására is kiváló példát kapunk Lukácsy soraiból. *„Bocsánat, ez régi elismert dolog, és ekként járnak el a szilárd jellemű pomológok; de midőn az újdonságon minden ember annyira kap, hogy alig hogy rajzban megjelenik a külföldi szaklapokban, már ezernyi megrendelésekkel rohanják meg az üzlet embereit? ez kérem üzlet dolga, az pedig mit ön kíván a tudomány föladata, — bajos lenne pedig mai világban az üzletet alárendelni a tudománynak, vagy az üzletet a tudomány követeléseivel korlátozni. — Mondok esetet: midőn a General Totleben*

kört kitrombitálták, én azonnal meghozattam egy példányt, de az első forrásból, és lapom útján tudattam a közönséggel, azt hittem, jó lesz előre értesíteni, hogy majd évek múlva megrendeléseket nyerjek: uram! nyomban több, mint 200-ra kaptam megrendelést, és pedig hogy tavaszra okvetlen küldjem: mi volt tenni való, cserepekbe raktam vadonczokat, azokat a télen át nemesítettem ..." és végül a 15 frank befektetésből a 2 frt-os példányok után 400 frt-ot nyert az egész akción. Úgy összegezte végül is ezt „*... ez tehát az üzlet dolga, és ebben a közönség nem engedi magát korlátoztatni*".[7]

A vállalkozás, a gyakorlati és elméleti kertészkedés, valamint az élénk szakirodalmi tevékenység kialakulása jellemezte ezt a korszakot. Többen, tudva egymásról, egymás tevékenységéről — kertmunkás fiatalokat képző gyakorlati intézetek szervezésébe kezdtek saját kertjükben —, ahol írni-olvasni tudó 15 évet betöltött fiatalokat akartak kiképezni. Lukácsy Sándor is pl. 1863-ig 100 frt. élelmezési díj ellenében indította meg magán képzését. De nyilvános, ingyenes gyakorlati előadásokat is tartott Rákospalotán vasárnaponként. Emellett vállalkozott kertek tervezésére, készítésére, rendezésére, kivitelezésére, fametszésre. Erre nem csak a fővárosban vállalkozott, hanem az utazási költség kifizetése ellenében vidéken is. Ennek a nagy kertészeti vállalkozási-üzleti kedvnek köszönhetően az 1870-es évek végére Magyarország, Németország és Oroszország gyümölcstermesztési és kereskedelmi versenytársává vált, miközben az addig ismeretlen, és csak egy-két leírásból, a szaklapokból ismert, dinamikusan fejlődő amerikai gyümölcstermesztés produktumai kezdték elözönleni Európa piacait, a filoxéra pedig a történeti borvidékeken egyre több, gyümölccsel hasznosítható területtel gazdagította a magyarországi gyümölcstermesztési ágazatot.

A kertészet fejlődéséhez, modernizálásához a társadalmi igények mellett olyan tényezőknek is fontos szerep jutott, mint a tagosítás. Ez több kisebb, a kertészkedéssel — mint intenzív művelési ággal — nyereségesen hasznosítható birtok kialakítását segítette elő. De a közlekedésút, főleg vasúthálózat kialakítása, a földtelekár emelkedése, az import vetőmag, szaporítóanyag és kertészeti termények magas ára, valamint sokszor megbízhatatlan fajtaazonossága, mind-mind a kertészkedés hazai fejlesztését serkentette.[8] A Kertészgazda c. szaklapban 1865-ben B. Nyári Gyula felhívta a kertészeti szakma és az ország figyelmét egy fontos dologra, amit mai szóval, jóértelmű lobbizásnak nevezhetnénk. Azt mondta, hogy a kertészeti ágazat fellendítéséhez magas beosztású állami alkalmazottak támogatására is szükség van, mert az állami támogatás nélkül, csak a piaci viszonyok ehhez nem elégségesek. Példát is felhoz, hogy Franciaországban, Poroszország-

[7] A Nép Kertésze 1866/19. 170. o.
[8] Vö.: Gazdasági Lapok 1858/10. 145. o.

ban országgyűlési képviselők, Angliában pedig állami támogatásban részesítik az ún. „földipar"-t.[9]

A régi és az új harca a kertészet fejlődésében is megtalálható, így a fejlődést serkentő és gátló jelenségek egyidejű megjelenésével együtt a XIX. század második felében. Még élt a régi, a nemesi előjogokhoz és értékrendhez tartozó életvitel, amely a különleges fajok, fajták gyűjtését tűzte ki célul. De fokozatosan csökkent ez a mentalitás, és az érték, nyereségorientált, az üzleti alapokon álló kertészkedés is terjedőben volt. A nyugat-európai szakirodalom, a katalógusok, az egyre nagyobb számban megjelenő és ismertté vált, sokszor idézett, számtalanszor követendő példaként emlegetett külföldi szaklapok a polgári értékek gazdasági-piaci értékeit közvetítették Magyarországra is. Már természettudományos alapossággal, a korabeli tudomány szintjén a növénytan, a biológia segítségével a virágok ivarszerveinek megjelenésével már a keresztezés, az ivaros és ivartalan szaporítások kertészeti lehetőségeit, a szaporítóanyagok fajtaazonosságát kezdték hirdetni. A franciaországi, belgiumi intenzív koronaformák, és új fajták német és osztrák segítséggel terjedtek el, közvetítéssel jutottak el Magyarországra. A kertészet fokozatos változását a növényélettani jelenségek megfigyelései mellett a magyar kertészeti mű- és szaknyelv kialakulása, a kertészetek szakfolyóiratok versenye és szakosodása, az ország kedvező ökológiai adottságainak figyelembevételével a haszonkertészetek, a dísznövénykertészek, hajtatott primőrárut és vágott virágokat előállító kisebb-nagyobb üzemi szintű telepek megjelenése is mutatta.

A kertészképzés nemzetközi mércével mérve is, tudományos színvonalon állt. Entz Ferenc iskolája, példája nyomán alakultak meg a különböző kertészeti és vincelléri iskolák, majd 1894-től a magasabb szintű Királyi Kertészeti Tanintézet Budapesten. A változó kertészet képét mutatja az Alföld extrém klímájú területein a haszonkertek kialakítása, a fajtakérdés felvetése és a fajtaazonosság biztosítása, a fajtatiszta telepítések megkezdése, a magyar őshonos „hungarica" fajták jelentőségének felismerése, a minőségi nyugat-európai fajták elterjedése, szaporítása, a termelési eljárások, technológiák rögzülése mellett újabbak terjedése. A szaporítóanyag termelésén belül a mag- és az oltványtermesztés fontosságának felismerése ekkor alakult ki. A szemléletváltást jelentette, hogy a kertészet jövedelemtermelő,[10] foglalkoztató és eltartó képessége mellett a nyereségre orientált, a gazdasági életben mint fontos külkereskedelmi tényező egyre inkább figyelembe vették a XIX. század második felében a gyümölcskivitelt, különösen az aszalt szilva tekintetében, valamint a zöldség és gyógynövényeket, a vetőmagvakat, amelyek, mint híres és jellegzetes „magyar" kiviteli árucikkek, ebben az időpontban alapozták meg hírnevüket. A tagolódó, szakosodó kertészet szakírói az 1870-es évek végére már a

[9] Kertészgazda 1865/25. 577. o.

[10] Gazdasági Lapok 1855. 224–226. o. A zöldségtermelés mint keresetág – címmel cikket vett át az Agrar Zeitschriftből.

gyümölcstermesztésre, zöldségkertészetekre, virág- és dísznövénykertészetekre, faiskolai kertészetekre, vetőmagtermelő kertészetekre, és vidéki kertészetekre osztották fel az ágazatot.

A magyar kertészet nagykorúságának eléréséhez a Kertészetünk c. szaklap a következő lépéseket ajánlotta még 1863-ban:[11]

1. Rendezni a gyümölcstermesztést, megfelelő fajtákat a megfelelő talaj, égtáji, piaci feltételeknek megfelelően. Javasolta a kereskedés élénkítését.
2. Ajánlotta az erdei, vad haszonnövények termesztését.
3. Javasolta a zöldségnövénytermesztést emelni, megismertetését, megkedveltetését.
4. Virágok közül a legkedveltebbek, a leghálásabbak termesztését ajánlotta, továbbá
5. Az egyesületi és magánvállalkozású kísérleti kertek, pomológiai gyűjtemények támogatását.
6. Faiskoláknak és egyéb kertészeti vállalkozásoknak teret nyitni, a cél és a közönség igényeinek megfelelően.
7. A vetőmagtermelést jövedelmező nemzeti iparrá fejleszteni.
8. A gyümölcsfeldolgozás fejlesztésével a regionális gyümölcstermesztést és az ipari felhasználást támogatni.
9. A kertészeti áruk kereskedelmének fellendítése és a hazai kertészeti árukkal való kereskedését.
10. A kertészeti szakismeretek fejlesztését.

Ezek a feladatok és elvek még ma is korszerűnek számítanak, a XIX. század második felének kezdetén pedig a polgári társadalom vállalkozói szemléletének kialakításánál a piacos árut, a jó piacon pedig a jó pénzért értékesíteni elvet jelentette, amely alapját képezte a gazdasági rendszernek.

Az ebben az időben divatos és szaklapban is megjelent ún. *Kertész tízparancsolat* X. pontja is kimondta: *„Gyümölcseidnek nevét a pomológia szerint használd. Azokat szentnek tartsd: idegen hamis nevek alatt ne terjeszd."*[12] A fajtakeveredés, a fajtanevek színes kavalkádja miatt nem lehet véletlen, ez az értelmiségi megfogalmazásra, eredetre visszavezethető kertész tízparancsolat sem, hiszen Bereczki 1884-ben, a pomológiája III. kötetében az ún. Baltavári ökörszem cseresznyéről írt, ahol megemlítette, hogy a már elhunyt Glocker és Entz Ferenc által ellenőrzött és leírt fajta, más-más fajtára vonatkozhatott, még ha hasonló ugyanazon a néven is írták le őket. A Baltavári ökörszem cseresznye ugyanis egyik esetben sötét, fekete, festőlevű volt, a másik esetben pedig sárga és pirospettyes, tehát egy és ugyana-

[11] Kertészetünk 1863. 5. o.
[12] Kerti Gazdaság 1859. 14. o.

zon fajta nem lehetett.[13] Ez a fentebbi adat is mutatja, hogy a megfogalmazott, idealizált kertészeti kívánságok és a mindennapi gyakorlat között milyen nagy szakadék húzódott meg. Ez a különbség a magyarországi parasztság általános kertészeti ismerete és gyakorlati mindennapjai között is nagy lehetett minden erőfeszítés ellenére.

A XIX. század második felében a településhálózat, településforma változása a kertészkedésre is nagy hatással volt. Részben a kialakuló, kereskedelmi központoknak számító nagyvárosok körül lendült fel a kertészeti termelés. Ezek a nagyvárosok már a XVIII. századtól kisebb-nagyobb kertésztelepek megélhetését biztosították. Elsősorban német ún. iparkertészek[14] céhes rendszerbe tömörülve termelték a zöldségnövényeket. Ők voltak, akik a városok külső övezetében ún. hóstátokat hoztak létre, az élelmiszertermelésükkel a város szükségletét részben fedezték. Ilyen hóstát városrészeket ismerünk Kassa, Eger, Kolozsvár, Gyulafehérvár, Pest, Székesfehérvár, Pécs, Nagykanizsa, majd Kecskemét, Nagykörös, Cegléd, Szeged környékéről is.[15] Kolozsváron a belvárosban két piac, a főtér és az óvári kispiac, a külvárosi részben pedig a Széchenyi-tér, valamint a fa- és baromfipiac-vásár létezett. A külvárosi kolozsváriak különösen konyhakerti növényekkel látták el a várost. 1870-ben 78 konyhakertészt tartottak számon a kolozsvári külvárosban. A XIX. század végén és a XX. század elején is még meghatározó volt a kolozsvári hóstátiak jelenléte a piacokon. A város keleti, északkeleti és nyugati területein, külvárosaiban kertészeti terményeiket termelő-árusító kertészek az évente 4–5 nagyvásár alkalmával és a heti kétszeri piacnap alkalmával szállították-fuvarozták zöldségeiket. Az asszonyok árusítottak, a férfiak végezték a mezei munkát és a fuvarozást a piacra. Jellegzetesen a közeli Szék, egykori mezőváros lányaival dolgoztattak, akiket a piacon vettek fel. A széki cselédek alkalmazása Kolozsváron általános volt.

Előfordult, hogy külön kertészsor, kertész utca is kialakult a parasztkertészetekből, mint pl. Egerben, ahol egy korabeli leírás szerint: *„Van is itt annak idejében gyümölcs és zöldség annyi, hogy még a teheneket is almával és salátával csemegézzük, azonkívül hogy zöldségeinket a szomszéd Miskolcz és Gyöngyös városok piaczai is segitik fogyasztani."*[16] Makón a hagymakertészek házai a XIX. században már szintén külön utcát alkottak.[17] Társadalmi rangban, hierarchiában a nem céhes kertészek, általában a zsellérek kategóriájába tartoztak. A zsellérek voltak azok, akik már a XVIII. században a jobbágyi szolgáltatások és kötöttségek alól kibúj-

[13] *Bereczki M.* 1884. III. 104–112. o.

[14] *Boross M.* 1985. 206–209. o.

[15] *Tihaméri* 1854. 33. o., *Kubinyi F. – Vahot I.* 1854. 32. o., a pesti konyhakertészetekről: Gazdasági Lapok 1855. 224–226. o. és 409–411. o., *Kővári L.* 1870. 35. o., *Gelencsér J.* 1980. 21–35. o., 1982. 40–42. o., *Für L.* 1983. 83., 84., 87. o.

[16] *Tihaméri L.* 1854. 33. o.

[17] *Erdei F.* 1971. 300–315. o. *Szibrik M.* 1835–36. 33. o., *Tóth F.* 1974–75. 6. o.

va, a szorgalmi földeken elsősorban szőlőt műveltek és kertészeti tevékenységgel foglalkoztak. A feudális terhekkel sújtott jobbágysorban a zselléri jogállásból fakadó adómentesség viszonylagos szabadságát élvezték, ugyanakkor a többletmunka és az intenzívebb növénytermesztés áruértékesítésének többletjövedelmét is. Így fordulhatott elő az, hogy egy házas, telkes jobbágy szegényebb volt, mint pl. a nála lakó, házatlan zsellér, akinek viszont több káposztáskertje, szőleje stb. lehetett és így természetszerűen az ebből származó jövedelme is magasabb volt. A kertészkedő zsellér jogállása és vagyoni helyzete tehát nem jelentett egyáltalán elesettséget, és nyomorgó szegénységet.

A másik nagy kertészkedő terület, az alföldi tanyák XIX. század második felében a nagyszámú kintlakással és a gyümölcs-zöldségtermelő, továbbító alföldi mezővárosok hálózatával együtt alakult ki. A föld értékének, árának emelkedésével a szilaj nagyállattartásról a gabonatermesztésre, majd az intenzív gazdálkodást jelentő, a nagyobb nyereséget biztosító kertészeti termények termesztésére tért át az Alföld zsellérsége, parasztsága.[18] A kertészet, különösen a zöldség- és a gyümölcstermesztés a városok körül egyfajta büszke tartású, polgárosodást, jólétet biztosított a kertészkedőknek. Ez részben a társadalmi ranglétrán emelkedésüket is elősegítette. Így a kertészkedés, azon belül is a belterjesebb, intenzívebb kertészeti ágazatok a XIX. század közepétől egy speciális, paraszt-polgári fejlődéshez, társadalmi átrétegeződéshez, vagyonosodáshoz, társadalmi mobilizációhoz segítette hozzá a kertjét, földjét szorgalmasan művelőt, terményét áruló parasztokat.

Az ipari nagyvárosok környékén egészségügyi és szociális meggondolásokból kisparcellákat osztottak fel a XIX. század végén, XX. század elején a nagyüzemi munkásság részére. Ez a mozgalom elsősorban Nyugat-Európában hódított tért, Schreber doktor kezdeményezésére, ezért ezeket az önellátásra törekvő munkáskerteket Schreber-kerteknek nevezték el. Népegészségügyi és szociális szempontokból, az ipari területek gyors népességnövekedése miatt alapították meg ezeket a városkörüli kis kerteket. Az 1860-as években Dr. Daniel Gottlob Moritz Schreber (1808–1861) orvosi útmutatásai alapján Lipcsében városkörüli családi kerteket parcelláztak ki. Schreber az orvosi-pedagógiai írásaiban a fiatalok játékos és gimnasztikai nevelését tűzte ki célul. Halála után barátja, Dr. Hauschild, Schreber-egyesületet alakított meg és a játszókertekből családi kerteket, majd az ún. Schreber-kerteket hívta létre. Ezzel a legújabb kori kiskerti tevékenység vette kezdetét, akár szegénykerteknek, akár munkáskerteknek, akár családi kerteknek is nevezik. Az egészségtelen környezetű munkáskerületek lakói számára, a jó levegőn, a szabadban kertészkedéssel foglalkozást biztosították ezzel. Elsősorban a munkásgyermekek egészséges fejlődését tartotta Schreber szem előtt. Ezt a kertekben, a szabadban, a zöldben folytatott kerti munkára alapozta. Ezeknek a munkás kis kerteknek a kialakítása gyorsan elterjedt Németország nagyvárosaiban. 1900-ban pl. Berlinben már

[18] *Für L.* 1981–83. 145–157. o.

40 000 ember élt ilyen kiskertekben, amit „lugastelepülés"-nek hívtak. A kertek a népegészségügy szempontjai mellett a kertészeti termék előállításában is egyre nagyobb szerepet kaptak Magyarországon is.[19]

A kertészeti tevékenység sokágú kiterjedése a XIX. század végére a kertészek között bizonyos mértékű társadalmi hierarchikus szakmai rétegezettséget is kialakított. A vándorkertészeknek — akik Württenbergből, Franciaországból, Morvaországból, Ausztriából érkeztek a magyarországi piacokra — nem volt nagy tekintélyük éppen a sok visszaélés, a fajtaazonossággal kapcsolatos visszaéléseik miatt. Hiába hirdették magukat akár ötször nagyobb terményekkel, mint a hazaiak, tevékenységük a közvélemény és a szakirodalom állandó kereszttűzében állt. A szaklapok fel-felhívták a figyelmet a visszaéléseikre. *„... annyit tudunk, hogy hasonló házaló kertész kereskedők összevásárolnak mutatvány gyümölcsöket (persze óriás alakokban, a milyenek rendesen nem élvezhetők) azután a nagyobb faiskolákban, kertészetekben névnélküli (Rummel) és felmaradt növényeket — magvakat — hagymákat sat., készítnek lajstromot kiálító gyűjteményekből (melyeket, hogy hon Párisban nem nyomatták-annak is van oka) aztán járnak városról városra, s ha üzletük szerencsével jár — felújítják készletüket ott helyben — s tovább mennek az újból elkeresztelendő növényeikkel."*[20]

Ezzel szemben a műkertészek, akik uradalmi és városi alkalmazottak lehettek a XIX. század második felének végén, nagy megbecsülésnek örvendtek. Először külföldi (francia, német) kertészeket alkalmaztak, de magyar uradalmi kertészek is dolgoztak már.[21]

A zöldségtermesztésben német iparkertészek céhes szerveződésben dolgoztak, amíg ebben az időszakban 1875-ben a céheket meg nem szüntették. A kertészmesterek vagyonos és tehetős emberek voltak, akiknek privilegizált helyzetét[22] a XVIII. század első harmada óta egyre erőteljesebben fejlődő bolgárkertészek veszélyeztették, sőt egyes területeken, pl. primőr zöldségtermesztés, paprika, paradicsom, saláta, gyökérzöldségnövények területén ki is szorították a XIX. század végére azokról a piacokról, ahol versenyhelyzetet teremtve együttesen jelentek meg a német kertészekkel.[23] A bolgár kertészek javára dőlt el a verseny, mert itt már nem csak technológiák és termékek, fajok és fajták versenyeztek, hanem az életmódból, a többletmunkából, az igénytelenségből adódó életmódbeli különbségek döntöttek a bolgár kertészek javára. Mindez pedig az áru szépsége mellett szokatlan módon az árak olcsóbbságában is megmutatkozott. A zöldségkertészet egy másik kisebb jövedelmű ága volt a magyar kertészek, zsellérek, parasztok száraz kertészeti

[19] *H. Keller* 1976. 144–145. o., *H. J. Helle* 1965., *K. Wille* 1939.
[20] Kertészetünk 1863/12. 95–96. o.
[21] *Csoma Zs.* 1984. 101–104. o.
[22] *Boross M.* 1986. 374–385. o., *Boross M.* 1985. 206–209. o.
[23] *Boross M.* 1981. 353–376. o., *Csoma Zs.* 1987. 113–143. o.

technikával történő szántóföldi zöldségnövény termesztése. Ők voltak azok, akik megpróbálták átvenni a bolgárkertészek módszereit, de az életmód, a munkaszervezet nem ismerete és az alacsonyabb termelékenység miatt, versenyhelyzetbe nem tudtak kerülni.

A kertészeti szaklapok hasábjain a XIX. század közepétől fokozatosan megjelentek a kertész álláshirdetések, illetve kertész álláskeresések. Az első kertészt 1859 szeptemberében a Heves vm.-i Gazdasági Egyesület kereste Gyöngyös közeli 8 kat. h. területű gyümölcsösébe. A felvétel feltételei a következők voltak: gyümölcs és vadfa termesztéshez értés, zöldségnövény magtermelésben jártasság, az Egyesület kertészeti szakosztályának, munkájának vezetése. A következő feltételt ajánlották: lakást a gyümölcsösben, amit november elsejéig kellett elfoglalni. Külön kiemelték, hogy nélkülözhetetlen a magyar nyelv tudása, és szakmai bizonyítvánnyal is rendelkeznie kell a jelöltnek.[24] A következő kertészállás hirdetésről 1866-ból van tudomásom, amelyet N-hadház város tanácsa írt ki, 150 forint fizetéssel, szabad lakással, 2 kat. h. községi faiskola kezelésére. A feladata a nemes fák termesztése, ápolása volt.[25] Ebben az időben Pesten öt magkereskedés működött, a korabeli leírások szerint is magas árakkal. Sőt kihangsúlyozták, hogy szinte minden vásárlásnál a külföldet gazdagították a vásárlók, mert a megvett drága vetőmagok kizárólag külföldről behozott vetőmagvak voltak.[26]

A paraszti gyümölcstermesztés nagy területekre terjedt ki a XIX. század közepén. Az ártereken hatalmas gyümölcserdők voltak, amelyek száma a folyómeder szabályozással, a lecsapolási állami nagy munkálatokkal sem csökkent.[27] Ügyeskezű tudós embereknek tartott oltogató, nemesítő emberek járták a határt és egy-egy vad gyümölcsfába akár több fajtát is ráoltottak. Ezek a tudós, különleges emberek nagy tiszteletnek örvendtek. Munkájuk gyümölcsét mindenki élvezhette, a jobb, ízletesebb gyümölcsök révén. Már a Magyar Kertész 1863-ban említést tett az oltogató emberek nemesítő munkájáról, akiknek gyümölcsfatermesztési szeretetét matuzsálemi korú, nemes fajtájú körtefák jelezték Pándon is.[28] Gyümölcstermesztéssel elsősorban a hegyvidékeken foglalkoztak a szántóföldi növénytermesztés lehetetlensége miatt, valamint az ország közepén Kecskemét, Nagykörös és Nagymaros vidékén. Ezeken a területeken az intenzívebb, üzemi gyümölcsös területeket lehetett megtalálni. A gyümölcs a kertészeti exportáruk között 1872-től statisztikailag is rögzített mennyiséget tett ki. Bár Lukácsy Sándor 1863-ban egy kereskedő társaság alakulásáról tesz említést, amelyik a gyümölcsöt nyers- és feldolgozott

[24] Kerti Gazdaság 1859. 324. o.
[25] A Nép Kertésze 1866/4.
[26] Kertészetünk 1863/9. 77. o.
[27] *Andrásfalvy B.* 1963. 271–305. o.
[28] Magyar Kertész 1863/3. 17. o.

állapotban forgalmazná.[29] A tervek ellenére még Bereczki idejében, 1877-ben is viszonylagos gyümölcsszegénység a jellemző, aminek okait a következőkben látta:[30]

— a gyümölcsfák csak köztesek a szőlőkben,

— a gyümölcsfaápolás alacsony színvonala, gondatlanságai,

— a jó mezei rendőrségi törvények hiányossága, melyek a gyümölcsösök védelmét nem jelentik,

— az oltás ismeretének, elterjedésének szűk köre.

A XIX. század második felében, a korábbi évtizedekhez képest először országos szintű párbeszéd alakult ki a kertészet ügyeiről, a szükséges és lehetséges tennivalókról. Különösen a gyümölcs- és a zöldségtermesztés kérdéskörében fogalmazódtak meg utópisztikus és reális elképzelések. Különösen izgalmas az új fajták megjelenése, megismertetése, a fajtaazonosítási erőfeszítések, a megfelelő szaporítóanyagok előállítása, a korabeli termesztési beszámolók, a tájtermesztési leírások, az új és újított régi eszközök, innovációk megléte, és a tapasztalati beszámolók amik színesítették a XIX. század második felének nagyszámú kertészeti szakirodalmát.

Ennek a korszaknak a kertészetre gyakorolt hatását, a kertészet fejlődésének történeti bemutatást a jövőben az alábbi fejezetek kidolgozásában látom megvalósíthatónak:

— Statisztikai adatok,

— Egyesületi és szakmai társasági élet,

— az Országos Kertészeti Társulat megalakulása, alapszabály és program, felépítése, szakosztályai, a kertje és a kertésze feladata, a kerti munka és a szakoktatás kérdése, a kertészeti csarnok, kiállítások kérdése, a Társulat bukása és okai, a megszűnés és újraalakulás

— Külföldi szakmai hatások, kapcsolatok,

— A meginduló, alapított első kertészeti szaklapok, a kertészeti szakirodalom kiteljesedése,

— Egy speciális szakmai ellentét kialakulása és hatása (Lukácsy és Girókuti között),

— A néptanítók és a vidéki lelkészek szerepe a kertészet és az újabb eljárások elterjesztésében,

— A gyümölcs-, a zöldség-, a dísznövénytermesztés fejlődése, a szakemberek szerepe az ágazatok életében.

[29] Kertészetünk 1863/3. 21. o.

[30] *Bereczki M.* 1877–1884. 20–24. o.

Kertészeti terményfogyasztás, az árak és a jövedelmezőség alakulása

A XIX. század második felében Magyarország lakossága 30,36%-kal növekedett, mintegy 3 524 000 lélekkel. Ez azt jelentette, hogy az 1850-ben mért 11 554 377 főről 1890-re 15 133 494 főre gyarapodott az ország. A lakosság számnövekedése a lakosság szerkezetében történt változást is jelentette. Ugyanis több városlakó nagyobb létszámú városokban lakott, akiknek kertjük, földbirtokuk nem lévén, a termények vásárlásával szerezték be a mindennapi főznivalót, vagy nyersen elfogyasztott kertészeti növényeket, terményeket. A művelési ágak vizsgálata is ebben a periódusban azt mutatja, hogy a magyarországi mezőgazdaság az intenzív fejlődés felé tért el,[31] a korábbi évtizedekre jellemző fejlődéstől. A kertek területének növekedése az üzemszervezettől és az üzemtípusoktól függetlenül is a nagyobb tőkebefektetést igényelte, a tőke és a hitel ebben az időszakban visszatérő kérdéssé, a hiánya pedig számos esetben fájó ténnyé vált.

A kertészeti termények értékesítésének kérdése, a belső és külső piacokon való részesedésük, mértékük megállapítása nem egyszerű, mert a számadatok nem egyformák. Bár mind a belső piac, a belföldi értékesítési lehetőségek, a belföldi fogyasztásnak megfelelően növekedtek, a vasúti szállítás révén a korábbi szekér és tutajos forgalomban szállított áru mennyisége megsokszorozódott, mégis 1872-ig csak megbecsülhetőek, illetve az adatok a helyhatósági, majd statisztikai adatokból hámozhatók ki. A kertészet magyarországi statisztikai adatainak hiányaira hívta fel a figyelmet a Kertészetünk c. lap is 1863. január 10-i számában, amikor is először megkezdődött az első ilyen jellegű adatok összegyűjtése és bizonyos mértékű közzététele.[32] A kimondott kertészeti statisztika nehézségét az jelentette, hogy 1872-ig a rendszeres adatgyűjtés nem indult meg, valamint nem volt egységes szemléletű és felvételezésű a kertészeti ágazatok statisztikája. Amennyiben azonban a számfelvételezés meg is történt, a kiértékelést az adózás kérdései és titkossága miatt nem tudták a valóságnak megfelelően elvégezni. Ezt már a korabeli szakmai lapokban is észrevételezték, amikor így fogalmaztak: *„... sajnos azonban, hogy a forgalom mérlegét el kell hallgatni, mert jelen viszonyaink közt ezt közölve, az adóterheltetésnél akaratlan denunciansok lehetnének."*[33]

A friss zöldségfogyasztás Magyarországon a XIX. század közepén még nagyon alacsony számértéket adhatott volna, mert a Kerti Gazdaság is megállapította 1857-ben, hogy még nem általános a piacokon a zöldségnövények iránti kereslet a hagyományos káposzta, dinnye, hagymavásárokat leszámítva. A cikkíró a ténymegállapítás felett ugyan kesereg, de megemlítette azt is, hogy a konyhanövények élvezete

[31] Vö.: Magyarország Története 6/2. Bp. 1979. 1046–1048. o.
[32] Kertészetünk 1863/2. 10–11. o.
[33] Kertészetünk 1863/3. 21. o.

azok igen magas ára miatt is visszatart több vásárlót.[34] Az első adatok még csak esetlegesen álltak rendelkezésre, így annyit tudhatunk meg ezekből, hogy a Magyar királyság területéről 1859-ben nyers és feldolgozott gyümölcsből és dióból 32 276 q-t szállítottak ki, míg 55 342 q-t hoztak be. Ezek nagy része azonban behozott csemetékből és magvakból állt.[35]

A későbbi adatok már nagyobb bőséggel és viszonylag részletesebb formában álltak rendelkezésre, ahogy az adatfelvétel is egyre részletezőbb lett.

A déligyümölcs behozatala többszöröse volt időszakunkban a többi kertészeti termény behozatalának. (1. ábra) Bár 1859–1867-ig csökkent, majd 1867-től erőteljesen emelkedett a déligyümölcs importja, ami a belföldi felhasználást, fogyasztói igényeket is tükrözi. A kerti termények importja lassan és fokozatosan emelkedett a gyümölccsel szemben, amelynek behozatala 1859-ben volt a legmagasabb és 1865-től fokozatosan emelkedett, de mértéke így sem érte el az 1859. évit.[36]

Az összehasonlításával a behozatal és a kivitel aránya, a behozatal és a kivitel emelkedésére és csökkenésére, az évek közti összehasonlításra, arányosításra is mód nyílik. A gyümölcsexport többszörösen nagyobb volt 1859–1869-ig terjedő tíz évben a többi kertészeti termék kivitelénél.[37] A kerti termények lassú emelkedése mögött a déligyümölcs szinte stagnáló szinten maradt, míg a fűszernövény exportja az összértékét figyelembe véve alacsony és a többihez viszonyítva lemaradva sorrendben csak a negyedik, de 1859 és 1869 között egyharmaddal nőtt így is a fűszernövény kivitel a magyar–osztrák vámterületről. (2. ábra)

A magyarországi gyümölcs- és zöldségfogyasztás területenként, régiónként nagy különbségeket mutatott. A gyümölcsöt a korabeli statisztika, mint étkezési kiegészítőt vette számításba, bár a néprajzi megfigyelésekből tudjuk, hogy sok helyen a szegényebb néprétegnek az alapétkezéséhez tartozott. Az 1887. évi statisztika szerint az átlag gyümölcsfogyasztás 35,56 kg/fő volt, a nőknél 28,92 kg/fő, a férfiaknál 31,77 kg/fő, a gyermekeknél pedig 48,67 kg/fő.[38] Ez az országos átlagszám azonban eltakarta a megyénkénti regionális szóródást, amit Keleti Károly is észrevett, mert 1,48 kg-tól 138,34 kg közti volt az évi gyümölcsfogyasztás. Legkevesebb Esztergomban 1,48 kg, Árvában 9,12 kg, Liptóban 9,54 kg, és a legtöbb Kis-Küküllőben 138,34 kg, Szolnok–Dobokában 129,88 kg, Beszterce–Naszódban 124,11 kg/fő.[39] Így pl. a legmagasabb gyümölcsfogyasztás, Keleti Károly szerint, 120 kg/év/fő felett csak Trencsén vm.-ben, Kisküküllő vm.-ben, Szolnok–Doboka és Beszterce–Naszód vm.-ben volt, míg a legkevesebbet, 20 kg alatti mennyiséget

[34] Kerti Gazdaság 1857. 182. o.
[35] Magyar Kertész 1863/2. 9. o.
[36] Magyar Statisztikai Évkönyv. 1872. 192–220. o.
[37] Magyar Statisztikai Évkönyv. 1872. 192–220. o.
[38] *Keleti K.* 1887. 112. o.
[39] *Keleti K.* 1887. 113. o.

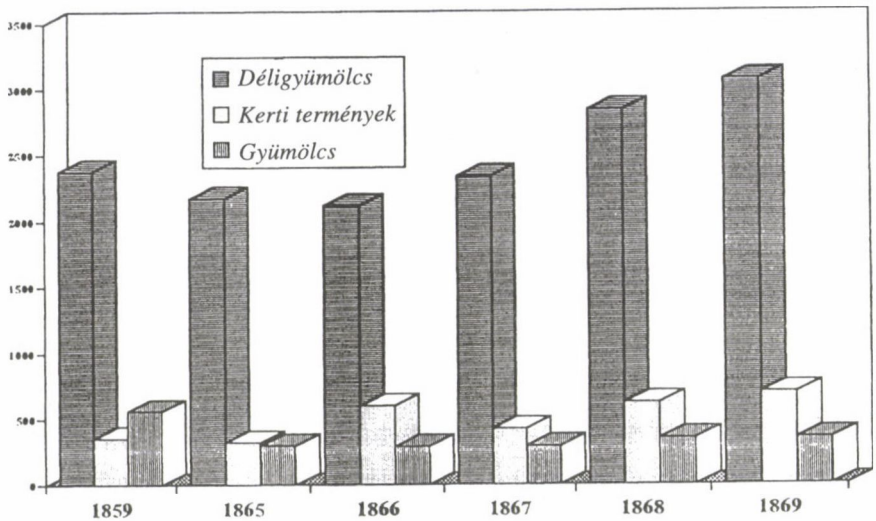

1. ábra. A magyar–osztrák vámterületre behozott áruk értéke 1859–1869-ig, a vámtarifa osztályok szerint, ezer osztrák értékű forintban

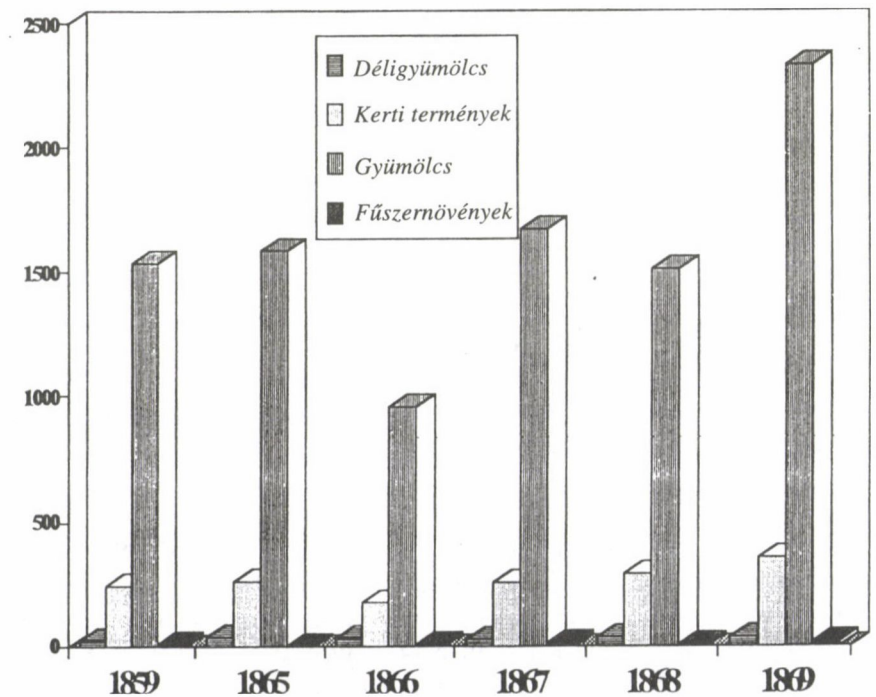

2. ábra. A magyar–osztrák vámterületről kivitt áruk értéke 1859–1869-ig, a vámtarifa osztályok szerint, ezer osztrák értékű forintban

Árva, Liptó, Turócz, Szepes, Esztergom, Csík megyékben fogyasztottak.[40] Tanulságos lehet a legtöbb és a legkevesebb gyümölcsöt fogyasztó területek és a megyei lakosság arányának összevetése is.[41] A korabeli statisztika szerint 13 264 818 lakos összesen 4 717 144 q gyümölcsöt fogyasztott el. (3. ábra)

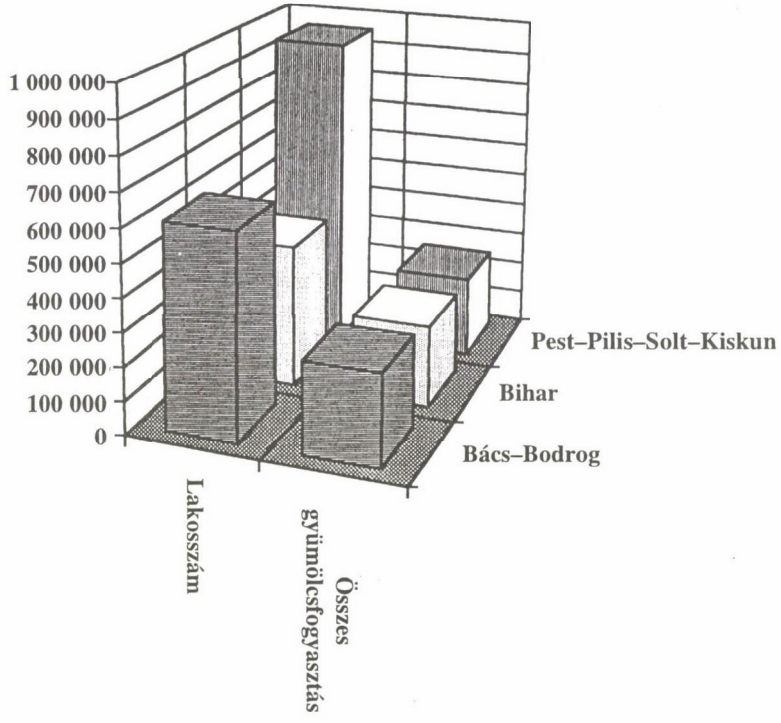

3. ábra. A közel azonos mennyiségű gyümölcsöt fogyasztó magyarországi vármegyék és lakosságuk 1887-ben

Az ábra jól szemlélteti, hogy bár a gyümölcsfogyasztás Bács–Bodrog, Bihar, és Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyékben közel azonos nagyságú, mennyiségű volt (273 042 q, 244 312 q, 245 954 q), mégis a lakosságszám nagysága miatt különböző arányú volt az átlagos 1 főre jutó gyümölcsfogyasztás (valószínűleg a termesztés is, bár tutajon, szekéren nagy mennyiség vándorolt a jó felvevő helyek régiójába) mennyisége (Bács–Bodrogban 2,23 fő/q, Biharban 1,76 fő/q, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében pedig 3,87 fő/q volt az éves gyümölcsfogyasztás. Vagyis Biharban pl. 58,8 kg/fő, Bács–Bodrogban 44,8 kg/fő, Pest–Pilis–Solt–Kiskunban 25,8 kg/fő gyümölcsfogyasztási átlag számítható ki). Ezzel szemben Esztergom-

[40] *Keleti K.* 1887. 113. o.

[41] *Keleti K.* 1887. III. 100–103. o. Táblázatos kimutatása szerint.

ban összességében 448 q, Árvában 3422 q, Túróczban pedig 4362 q gyümölcsöt fogyasztottak csak, ami viszont azt jelentette, hogy Esztergomban 155 ember osztozott 1 q gyümölcsön (0,64 kg/fő/év), Árvában 23,1 fő osztozott 1 q gyümölcsben, ami évente 4,5 kg gyümölcs fogyasztását jelentette személyenként, míg Túróczban 10 embert táplált egy mázsányi gyümölcs, vagyis ez 10 kg/fő/év mennyiséget jelentett.

Ezek a számított értékek — amelyeket Keleti számadataiból számítottunk ki — némileg eltérnek Keleti összesítő adataitól, de a különbségeket a megyék közt és a tendenciát még inkább alátámasztják.

Hasonlóan érdekes adatokat rejt a friss zöldség, valamint a savanyú káposzta és répa fogyasztási adata, 1887-ből. (4. ábra) Keleti összesítő adatai szerint hüvelyesekből az átlagfogyasztás 17,4 kg/fő, zöldségből 36,97 kg/fő, savanyított zöldségekből pedig 58,50 kg/fő volt.[42] A legtöbb savanyúság Bács–Bodrogban, Torontál

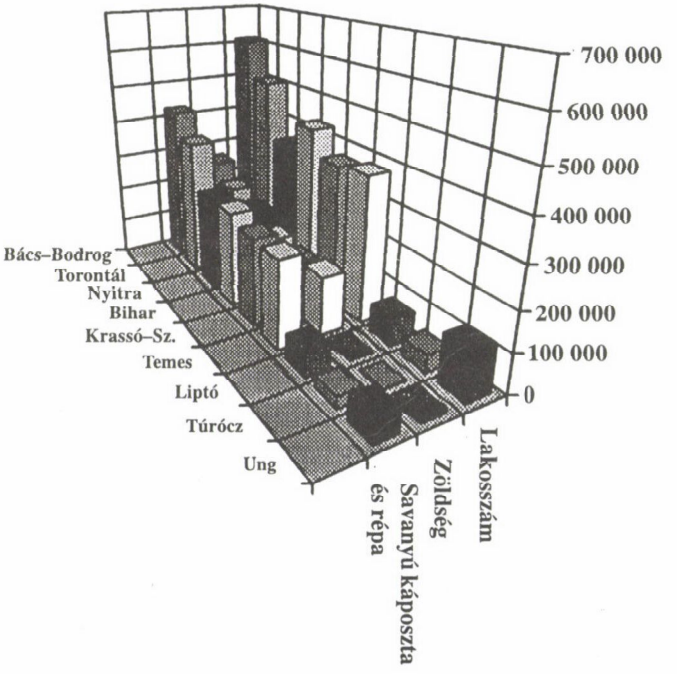

4. ábra. A legtöbb és legkevesebb savanyú káposztát, savanyú répát és friss zöldségnövényt fogyasztó megyék Magyarországon, 1887.

[42] *Keleti K.* 1887. 114. o.

és Nyitra megyékben, míg a legkevesebb Liptó, Ung és Túrócz megyékben készült, illetve fogyott. Itt valószínűsíthető a készítés helyén a fogyasztás is, tehát ez az érték mindkettőre igaz lehetett. Keleti itt nem adott meg megyei eltérési adatokat, mint pl. a gyümölcsfogyasztásnál.[43] Az egy q savanyúságra eső átlaglétszám Bács–Bodrogban 1,42 fő/q (70,4 kg/fő/év), Torontálban 1,38 fő/q (75,7 kg/fő/év), míg Liptóban 1,13 fő/q (88 kg/fő/év), Túrócz megyében 1,44 fő/q (69 kg/fő/év), Ungban pedig 1,99 fő/q (50 kg/fő/év) volt a savanyú káposzta és a répa megyei átlagfogyasztása lakosonként.

A savanyúság használatának csökkenő arányában fogyasztottak és valószínű termeltek is más vidékeken friss zöldségnövényeket. Így legtöbbet Bács–Bodrog, Torontál, Nyitra, Bihar, Krassó–Szörény, Temes, a legkevesebb zöldséget pedig csökkenő számarányban 1887-ben Ung, Liptó és Túrócz megyékben fogyasztottak 1887-ben. Bács–Bodrogban 2,32 fő/q (43,1 kg/fő/év), Torontálban 2,35 fő/q (42,5 kg/fő/év), Nyitrában 1,86 fő/q (53,7 kg/fő/év) friss zöldségfogyasztással lehetett számolni. Ezzel szemben Ungban 9,28 fő/q (10,7 kg/fő/év), Túróczban 24,75 fő/q (4,4 kg/fő), Liptóban pedig 14,5 főre jutott 1 q-nyi friss zöldség (6,9 kg/fő), ami az alacsony és ritka alkalmú zöldségnövény fogyasztásának a számszerű bizonyítéka. Ez azt jelentette, hogy pl. Turócz megyében egy évben nem sokkal több mint 4 kilónyi friss zöldség jutott egy ember asztalára (4,04 kg). Ha átlagban egy parasztcsaládot 6–8 fővel számolunk akkor is csak évente 24–32 kg friss zöldségfelhasználást, -fogyasztást tételezhetünk fel családonként, a burgonyán, a vöröshagymán kívül a gyökérzöldségnövényekkel és a káposztával együtt. Ez az adat is a hagyományos paraszti étkezés szénhidrátban, kalóriában gazdagságát jelzi. Természetesen a társadalmi-vagyoni helyzettől függően a statisztika általános adataitól eltérő értékeket kaphatnánk.[44] Ismerjük az évszak szerinti fogyasztás megoszlást, ami jelzi, hogy a feldolgozás és a tartósítás az 1887. évben még nem általánosan és ipari méretekben előállított, használt élelmiszer-kertészeti termény előkészítési eljárás volt. Nyáron a termésbőség és az áruszállítás révén gyümölcsből több mint négyszeres mennyiség, zöldségből pedig több mint kétszeres mennyiség fogyott. Ezek az értékek is csak kis számokat takarnak, az ország lakosságához viszonyítva pedig még elenyészőbbnek tűnnek ezek az arányok.[45]

Az 1858. évi januári pesti piaci jelentések szerint gyümölcs elég volt, de a legszebbje továbbra is felső-ausztriai volt. A gesztenye és mogyoró Olaszországból származott, *„... a hazai apró senkinek sem kell..."* — mint írták. A szárított

[43] *Keleti K.* 1887. III. 105–107. o.

[44] *Keleti K.* 1887. 105–107. o. Keleti nem vizsgálja a társadalom rétegezettsége szerint a táplálkozás-statisztikai adatait, csak mint népességi adatot ad meg.

[45] *Keleti K.* 1887. 125. o. A gyümölcsfogyasztás nyári héten 140 040 q, télen 33 540 q, a zöldségfogyasztás nyáron hetente 122 908 q, míg télen 59 111 q, valószínű a tartósított, télire elrakott gyökérzöldség-növényekkel és a savanyúsággal együtt.

gyümölcs, a lekvár és a méz nagyobbrészt Szlavóniából és a határvidékről származott.[46] Zöldségfélék közül a piacon, bár kevés champignon gombát és schnittlinget lehetett kapni, a többi zöldségnövényből elég mutatkozott. Így a labodából, spenótból, galambbegy és endívia salátákból, petrezselyemből, karfiolból, bimbós kelből, amelyek azonban nagyobbrészt nem helyi termelésűek voltak, hanem Bécsből szállított friss termények. A torma Erfurtból és Morvaországból, a petrezselyem, sárgarépa és zeller — amiket a piac egyik legszebb terményének tartottak — Felső-Ausztriából származott. A szép zöldségnek jó ára is volt, mint írták a beszámolókban, egy tányérra való jobbnemű ázalékért egy mérő búzát is adtak.[47]

Virágokból viszont szegényes választékot talált a korabeli piaci látogató, vásárló. Így: *„cameliák, erikák, acaciák, és egyébb újhollandi pillangósok virágjai"*-t. Szintén kevés hagymás virágot és bokornövényt választhattak. *„... mai szűk pénzviszonyaink viszszaszorítni látszik, rózsát alig látunk, egyébb e korszakban virágzó közönségesebb növényeket sem találunk oly számban, a mint szeretnők..."* Üvegházakból orchideák pompáztak a pesti piacon. Ezek a virágkölteményekhíressé váló kertészetekből származtak, mint pl. Bartel városligeti, Lachenbacher angyalföldi kertjéből — aki báró Eötvös Józseftől a gazdag gyűjteményt kapta, ugyanis Eötvös sógora egyik dél-amerikai útjáról küldte ezeknek a növényeknek az anyatöveit, amelyek a korabeli piacok kertészeti szenzációinak számítottak. A korabeli piac látogatója amarylist is láthatott teljes virágzásban Mayr Károly üvegházából, de bromeliák, kaktuszok, néhány begónia, *„Eupatorium, Conoclinium, Janthinum"*, valamint euforbiák, gesneriák, *„goldfusia, diksoni, centradenia, rosea"* és floribunda is tarkította a választékot.[48]

A nyári piaci jelentések már gyümölcsből gazdag választékról tudósítottak. *„... Gyümölcs van elég a dunaparton kirakva, a feldunasor egész hoszszán valóságos tábort ütnek a váczi kofák, kik a vidékükön Hontban és Nógrádban összeszedett gyümölcsöt hajón szállitva puttonyonként árulják, s mondhatni, nem drágán — de annál drágábban adják kicsinben az utczák szögletein és kapuk alatti pesti kofák az olcsón megvett gyümölcsöt; nem és volna okunk szót emelni ellenök, ha legalább csinos helyiséget tartanának..."* és ízlésesen rendeznék el a gyümölcsöt, hogy a járókelők elcsemegézhessenek és kipihenhessék magukat. Erre azonban még sok évet kellett várni. Nyári alma azonban kevés volt, mert főleg rétesnek dolgozták azt akkoriban fel. Körtéből azonban több volt, még ha nem is a korabeli legdivatosabbakból. A körték közül a nagy Kálmán körtéből nagymennyiségű felhozatal volt, bár ezt aszalásra is a legjobbnak tartották ekkor.[49]

[46] Kerti Gazdaság 1858/1. 6. o.
[47] Kerti Gazdaság 1858/1. *Galgóczi K.* 1855. 276. o.
[48] Kerti Gazdaság 1858/1. 5–6. o.
[49] Kerti Gazdaság 1858. 267. o.

A június 5-i piaci jelentés a konyhanövények árulásában a közvetítő kofák káros szerepére hívta fel a figyelmet. *„...Nem a termelő kertészek, hanem kereskedőnők (kertészeti kofák) árulják; e körülményben ismét felismerhetni, mennyire nyomja a termelő iparost úgy, mint a fogyasztó közönséget a kereskedői üzlet...”*[50] Az 1858. augusztus 13-i piacjelentés szerint a szilva választék kielégítő volt a piacon, azonban nem a nemes szilvafajtákból. Sárgadinnyéből a nemesebb, jobb fajtákat csak imitt-amott elvétve, a pesti kofáknál lehetett kapni, mert ők még Bécsből is hozattattak maguknak. Görögdinnyéből viszont egyáltalán nem volt hiány.[51]

1863 telén, januárjában Lukácsy Sándor már örvendezve állapította meg, hogy a pesti piac a bécsihez hasonlít a választékban és az áruminőségben is megközelíti azt. Különösen a zöldségellátást és a piacos előkészítést említette érdemesnek.[52] A dunaparti beszámolók kertészeti növényekkel megrakott raktárakat említettek, ahol rengeteg áruszállító hordót lehetett látni külföldről szállított almákkal, számtalan tormás hordót, petrezselymes, sárgarépás hajót, amit hajószámra szállítottak a Dunapartra. Itt a vásárlók — ezt sajnálkozva rögzítette a korabeli sajtó — a pénzüket sajnos a külföldnek kénytelenek adni, mert a magyar termelőktől alig érkezett áru.[53] Meg is fogalmazták konkrétan: *„... a kertészet nagy tolvaj...”*, és annyiban igazuk is volt, hogy drága külföldi terményekért, illetve eszközökért és magokért sok pénzt fizettek ki, jóval drágábban vásárolták meg ezeket, mint a magyar termékeket, amelyek viszont minőségükben, piacosságukban nem érték el a bécsi, alsó-, illetve felső-ausztriai termények és termékek minőségét.[54] Bár a piacon megjelent zöldség és dísznövény a külföldi áru miatt szebb volt, mint a hazai, de a gyümölcsválasztékkal problémák adódtak. A gyümölcs ára drága volt, és ahogy 1863 telén megfogalmazták a szaklapokban: *„...Gyümölcsünk, mire a legtöbb gondot fordítottunk, minek előmozdítására foliansokat rakásra halmozunk, — nincs a legsilányabbnál egyébb, s mi van, méreg drága...”*[55] Az alma ára ebben az évben a déligyümölccsel azonos volt, egy pogácsa alma a narancs árán kelt el. Pedig az Osztrák–Magyar Birodalomban összesen 117 300 q narancsot és citromot hozattak be 1863-ban, amely szállítási, vám és más kereskedelmi árrésekkel is csak annyiba került, mint a hazai gyümölcs! Déligyümölcsből Magyarország importja folyamatosan nőtt, csak 1869-ben, 1870-ben és 1873-ban volt jelentősebb visszaesés, de a legmagasabb behozott mennyiség sem érte el a 350 000 q-t, míg friss gyümölcsbehozatalunk 1885-ben is csak — a legkiugróbb értékű évben 130 000 q körül mozgott. Azonban a friss és aszalt gyümölcs export összességében megközelítette ezt a déligyümölcs import mennyiséget. Ez jelzi egyben a déligyümölcsök

[50] Kerti Gazdaság 1858. 183. o.
[51] Kerti Gazdaság 1858. 267–268. o.
[52] Kertészetünk 1863/3. 21. o.
[53] Kertészetünk 1863/9. 77. o.
[54] Kertészetünk 1863/13. 99. o.
[55] Kertészetünk 1863/3. 8. o.

iránti korabeli hazai igényeket a polgári társadalom fogyasztási szerkezetének változását is.[56]

Ez a szokatlan helyzet elgondolkoztatta a magyarországi szakembereket, sőt Lukácsy Sándor meg is fogalmazta véleményét tömören, amikor úgy írt, hogy mindennek oka, hogy a gyümölcstermesztés csak a *„műkedvelők kezeiben nyugszik"*. Így több hozzá nem értő ember *„... rakásra gyüjtögeti cathalogusában a gyümölcs elnevezéseit, ott osztályozza — kün pedig a kertben az ur Istenre bízza a tenyészet gondjait"*.[57] A magyarországi gyümölcstermesztés szakmai értékelését és megítélését azok a csodás gyümölcsóriások, egyedi rekordok sem tudták megváltoztatni, mint pl. az 1863-ban megfigyelt nyolc besztercei szilva, amely súlya 1 font (0,56 kg) volt, vagy a Beregben termett 1/2 font súlyú almák, vagy pedig a Pozsonyban termett 1 $^{10}/_{32}$ font súlyú körtéről adott híradások.[58] A következő években, bár mennyiségileg több gyümölcs jelent meg Pest piacán, de azok nagyobb része külföldi termelésű volt, ezért a szakirodalom sürgette, hogy Debrecen, Kecskemét, Kőrös, Cegléd és vidéke már ne csak nyári gyümölcsöt, hanem téli érésű gyümölcsfajokat és -fajtákat is termesszen, hogy Magyarország ebben is minél kevesebb behozatalra szoruljon.[59] Ez az utóbbi adat is inkább a belkereskedelmi, szállítási, infrastrukturális nehézségekre utaló, mint sem a termelés csekély voltát jelentené.[60] A magyarországi relatív gyümölcsszegénység ugyanis a rossz és elégtelen elosztásból, a belkereskedelem gyatraságából adódott. A paraszti gyümölcstermesztés és áruszállítás minden sajátosságával együtt is magas fokon állt. Tutajon és szekereken a Kárpát-medence peremterületéről óriási mennyiség jutott el az ország középső, gyümölcsben relatív szegényebb területei felé, csak a belső elosztás és felhasználás nem tudott lépést tartani a szállítókkal.[61] A kereskedelem hiányosságai miatt, azt ellensúlyozva, a gyümölcsfeldolgozás többféle lehetőségeinek jobb kihasználására hívta fel a figyelmet Villási Pál gyümölcstermesztési szakember még 1879-ben is.[62] Ez azt jelzi, hogy még a XIX. század utolsó harmadában is megoldatlan volt az állami és vállalkozói kézben lévő kiegyensúlyozott belföldi gyümölcskereskedelem.

A gyümölcstermesztés számtalan korabeli problémája közül talán a legsarkalatosabbnak, legsúlyosabbnak az ágazat nem megfelelő jövedelmezősége, jövedelem-

[56] Magyar Kertész 1863/2. 9. o. vö.: az ábrával: Déligyümölcs behozatal Magyarországra 1868–1885-ig.

[57] Kertészetünk 1863/3. 21. o.

[58] Magyar Kertész 1863/2. 10. o.

[59] A Nép Kertésze 1865/1. 8. o.

[60] A Nép Kertésze 1865/1. 8. o.

[61] *Csoma Zs.* 1990–1991. 381–408. o. *Galgóczi K.* 1855. 279. o. Galgóczi az alföldi gyümölcshiány okát abban látta: „... csak a lakosok hanyagságában rejlik egyedüli ok, miért a gyümölcstenyésztés alkalmát, hasznát és kellemeit nélkülözniük kell." *Galgóczi K.* 1855. 283. o.

[62] Kertészeti Füzetek 1879/2. 15–16. o.

termelése tűnt. Ennek okait 1865-ben az Egerben élő Mártonffy Károly, korának híres gyümölcstermesztési szakembere is kereste. Megállapítása szerint fő okok a következők voltak:

— a fajták helytelen megválasztása,

— a gyümölcsárusítást — és így a forgalmazást is — nehezítő rendőri tilalom,

— kevés szakértelemmel, extenzív termesztési viszonyok közötti termelés,

— sok a fajtagyűjtő, dilettáns gyümölcstermesztő, akik állandó és megbízható fajtaválasztékot nem tudtak biztosítani.[63]

A jövedelmezőségi kérdés egyre inkább felmerült, hiszen az olcsó, szinte ingyenes jobbágyi munka már nem állt 1848-tól rendelkezésre, a vállalkozói érdekek pedig nem engedhették meg a tartós ráfizetéses, nagy önköltségű gyümölcstermesztést. Észak-Amerikában, ahonnan ebben az időszakban egyre több mezőgazdasági híradást és leírást közölt a korabeli magyarországi szaksajtó, a gabonatermesztés megtermelt értékének a felét már a gyümölcstermesztés is elérte.[64] Ez pedig egyértelműen az amerikai gyümölcstermesztés sikerét és jelentőségét mutatta. Magyarországról, ahol a gabonatermesztés egyeduralkodó volt, azonban még ez a tendencia nem mutatható ki, nem mondható el a XIX. század utolsó harmadában.

A kertészet, de különösen a gyümölcstermesztés alacsony jövedelmezőségét az is szemlélteti, pl. hogy 1868-ban 250 000 forint értékű kajszit és őszibarackot szállítottak el Nagykőrösről Pestre, 15 000 q spanyol meggy és 30 000 q nyers, zöld uborka mellett. Ennek ellenére azonban a pesti piacokra Csehországból, Felső-Ausztriából és más külföldi termesztőtájakról is importálni kellett kertészeti terményeket. Az alföldi kertkulturás tanyák jövedelme fokozatosan emelkedett, jelentősnek mondható, 2 kat. h. futóhomok 1870–1871-ben évenként 1600 forintot jövedelmezett szőlővel és gyümölcsfákkal.[65] Ezt az óriási és olcsó élőmunkaerő és a termelési költségek, ráfordítások alacsony szinten tartásával érték el. A gyümölcstermesztés jövedelmezőségére a szakirodalom egyre erőteljesebben hívta fel a termesztői közvélemény figyelmét. 1878-ban az országban 18 millió kat. h. szántóföld volt, amelyekre 10 év alatt 18 millió gyümölcsfát, a közutak mentében pedig legalábbis még egyszer ennyit lehetett volna ültetni. Egy kat. h-n 100 db fával számolt a Kertészeti Füzetek, így 180 000 kat. h., azaz az összes szántóföld egyszázad része lenne csak szükséges gyümölcsösnek. A korabeli kötelező törvény mellett is 25–30 évre lett volna szükség, a gyümölcstermesztés általános jövedelmezőségét olyan mértékre fejleszteni, hogy az szemmel láthatóan is észrevehető legyen.[66] A 180 000 kat. h. évi jövedelme akkor 5 frt/kat. h., vagyis összességében 900 000 frt

[63] A Nép Kertésze 1865/18. 144. o.

[64] Vasárnapi Újság 1885/15. 233. o.

[65] *Lukácsy S.* 1871. 7. o.

[66] Kertészeti Füzetek 1879/1. 3. o.

lett volna. A gyümölcsfák hozamait 20 év múlva 15 forint/fára kalkulálták, így a 180 000 kat. h. évi jövedelme 900 000 forintról 42 200 millióra emelkedett volna fel. Így a gyümölcstermesztés és értékesítés országos méretekben *„... nem csak a megélhetőség lehetőségét, hanem az általános jólét biztos emelkedését is lényegesen előmozdítanók"* — írta a gyümölcstermesztés korabeli híres szakembere, Villási Pál.[67] A filoxéra óriási mértékű pusztítása miatt 1885-ben már a gyümölcstermesztés termelési értéke — még a gyümölcsösök korabeli elhanyagolt állapota ellenére is — meghaladta az eladott borok értékét![68] Ez pedig óriási szó, egy hagyományosan szőlő-bortermelő országban, egy tradicionális borfogyasztó társadalomban. A gyümölcstermesztés jövedelmezőségének lehetőségét fejleszteni, kihagyni, nélkülözni ennek a lehetőségét, nagy vétek akkor, amikor a mezőgazdaságot, a magyarországi kertészetet a filoxéra, majd a peronoszpóra óriási pusztításai katasztrófa mértékűen fenyegette és sújtotta. Ezt a gondolatot konkrétan meg is fogalmazta a Vasárnapi Újság, amikor azt olvashatta a korabeli olvasója: *„... midőn szőlőhegyeinket elpusztítással fenyegeti a fillokszera, — nem gondolkozunk komolyan a veszély enyhitésének, kárunk pótlásának módjai felől, melyek között a rendszeres gyümölcstermelés és értékesítés oly kiválóan alkalmasnak kinálkozik, hanem hagyjuk ezt egyesek magán passziójának ..."*[69] Olyan adatokat említettek, hogy Bécsben az ún. Téli Fehér Calville almafajtát, amely fajta egyébként keveset és ritkán termett, darabjáért 70 krt-t, sőt 1 forintot is megadtak 1885-ben.[70]

Bereczki Máté is a magyar gyümölcs exportjának fokozását, a népgazdasági jelentőségét és jövedelemtermelő képességét hangsúlyozta, éppen a csökkenő jövedelmezőségű szántóföldi növénytermesztés — elsősorban a búza kárára. A gyümölcs- és az aszalt gyümölcs kivitel a kertészeti exportot uralta, mint pl. az 1875. évi határforgalomról készült, a 2. ábra is mutatja. Különösen a Zágráb–steinbrücki vasútvonal 93 052 q-nyi — a 2. ábrán nem szereplő — gyümölcsadata mellett a Duna Gőzhajózási Társulat szállított ki hajókon, a Déli Vasút, valamint a Magyar–gácsországi vasút vagonokban sok friss és aszú gyümölcsöt. Az import gyümölcsáru többsége a Magyar nyugati vasúton és a Déli vasút Sopron–bécsújhelyi vonalán érkezett be az országba. A többi kertészeti termény forgalma a gyümölcsáru mértékéhez viszonyítva (akár a ki-, akár a beszállítás szemszögéből is) elenyésző. Az áruszállítási útvonalak vizsgálata arra is rámutat, hogy Dél-Dél-nyugat-Magyarországon keresztül, Károlyváros, Fiume, Zágráb irányában vasúton kertészeti áru-, termékszállítás alig történt, mert ezt a kereskedelmi irányt a dunai hajóforgalom válthatta ki. Dél-, észak-, északkelet- és északnyugat irányában a gyümölcsexport jelentett jelentős szállítási, árutovábbító feladatot, míg a gyü-

[67] Kertészeti Füzetek 1879/1. 3. o.
[68] Vasárnapi Újság 1885/15. 234. o.
[69] Vasárnapi Újság 1885/15. 233. o.
[70] Vasárnapi Újság 1885/44. 706. o.

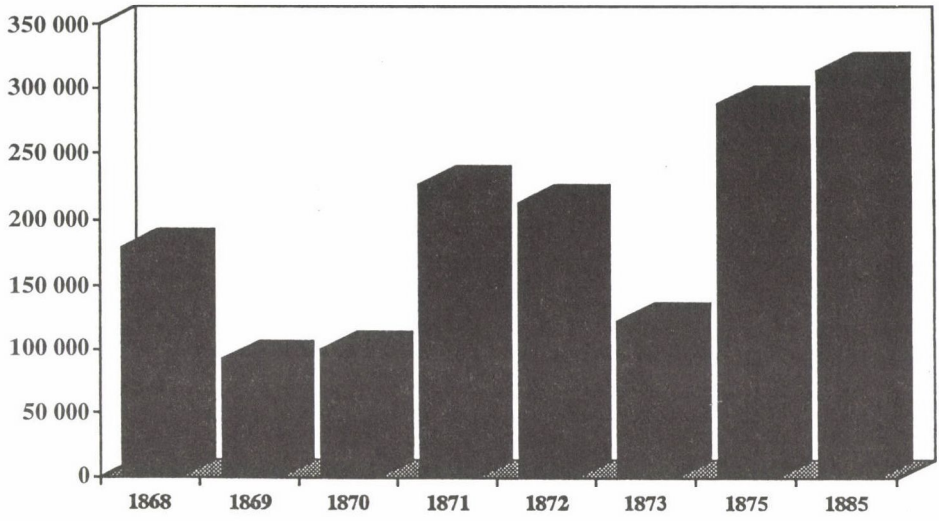

5. ábra. Déligyümölcs behozatal Magyarországra 1868–1885-ig (vámmázsában, 1875-től métermázsában)

mölcsimport iránya dél-délnyugati irányból származó gyümölcsökre terjedt ki. A 7. ábra tanulsága szerint az exportban a kerti termények címszó alatt szállították ki a legtöbb árut a közeli vámkülföldi területekre, a legtöbbet Bosznia, Törökország és Horvátország, majd Szerbiába és végül Moldvába, Olaszországba. Kiemelkedett még kertészeti exportban a vetőmagszállítás is, ahol Boszniába, Törökországba és Horvátországba kétszer annyi volt a magexportja Magyarországnak, mint Szerbiába, Moldvába és Oláhországba. Az exportban déligyümölcs és hüvelyes zöldségnövények nem vettek részt, sőt friss gyümölcsöt Moldvába és Oláhországba ugyancsak nem exportált Magyarország. Általában leszögezhető, hogy Magyarország boszniai, törökországi, horvátországi exportja nagyobb mennyiségű és jelentősebb volt, mint a közeli vámkülföldi területnek számító Szerbiába, Moldvába, Oláhországba irányuló kertészeti exportunk.

A 8. ábra az 1875. évi kertészeti importot tükrözi a fentebbi országokból. Feldolgozott gyümölcsből, kerti terményekből, dióból és mogyoróból volt a legtöbb a behozatal, míg hüvelyesekből és vetemény- és vetőmagból alacsony értéket képviselt az ország importja. A legtöbb áru Bosznia, Törökország és Horvátországból származott, míg Moldva, és Oláhországból a legkevesebb. Déligyümölcsöt mindhárom kereskedelmi partnertől azonos mennyiségben, 1000 q tételben importált az ország, míg friss gyümölcsből az egyenkénti import sem érte el a 2000 q-t.[71]

[71] A 6., 7. és 8. ábra a Magyar Statisztikai Évkönyv 1875. évi kötetének adatai felhasználásával készült, összesített adatfeldolgozás.

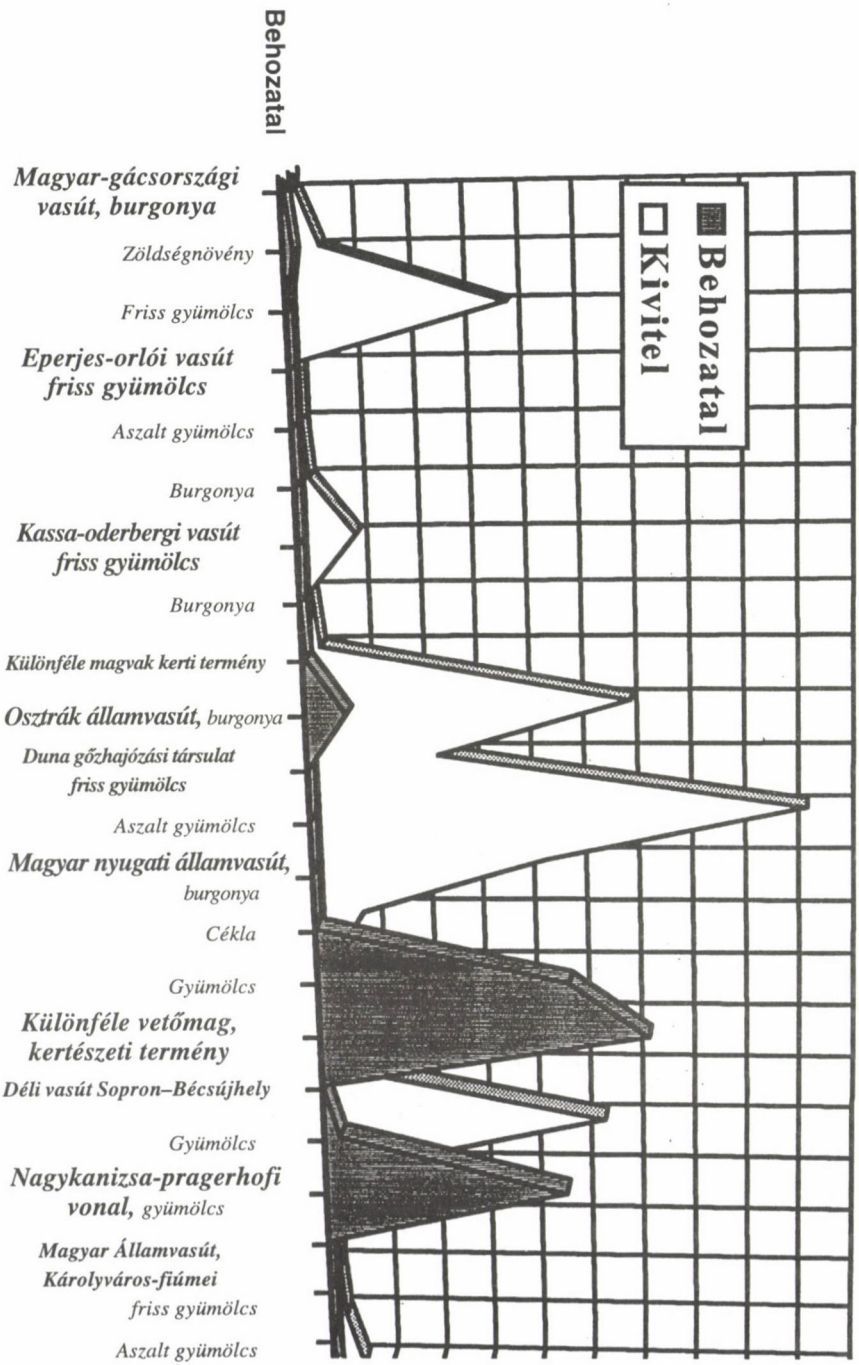

6. ábra. Különféle kerti termények a magyar korona országainak forgalmában, amelyeket az osztrák vámbelföldre vasúton és gőzhajón be- és kiszállítottak. A határon be-, ill. kivitt áruk mázsában a vámhivatalok bejegyzései alapján, 1875-ben. (A Zágráb–steinbrücki vonal nélkül)

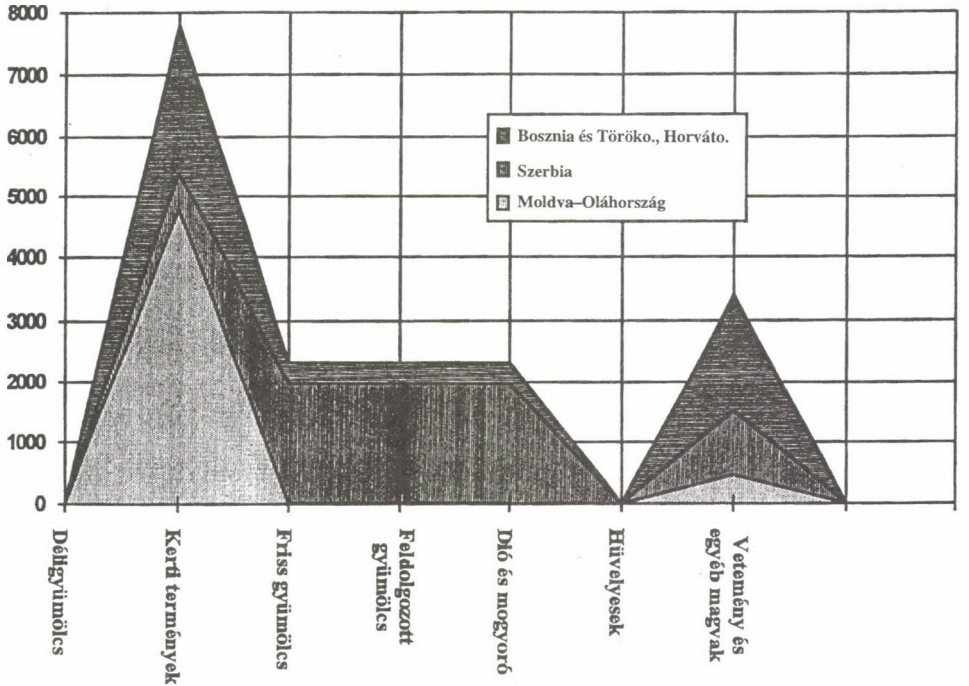

7. ábra. Kertészeti termékek kivitele Magyarországról 1875-ben a szomszédos, közeli vámkülföldi területekre, mázsában megadva

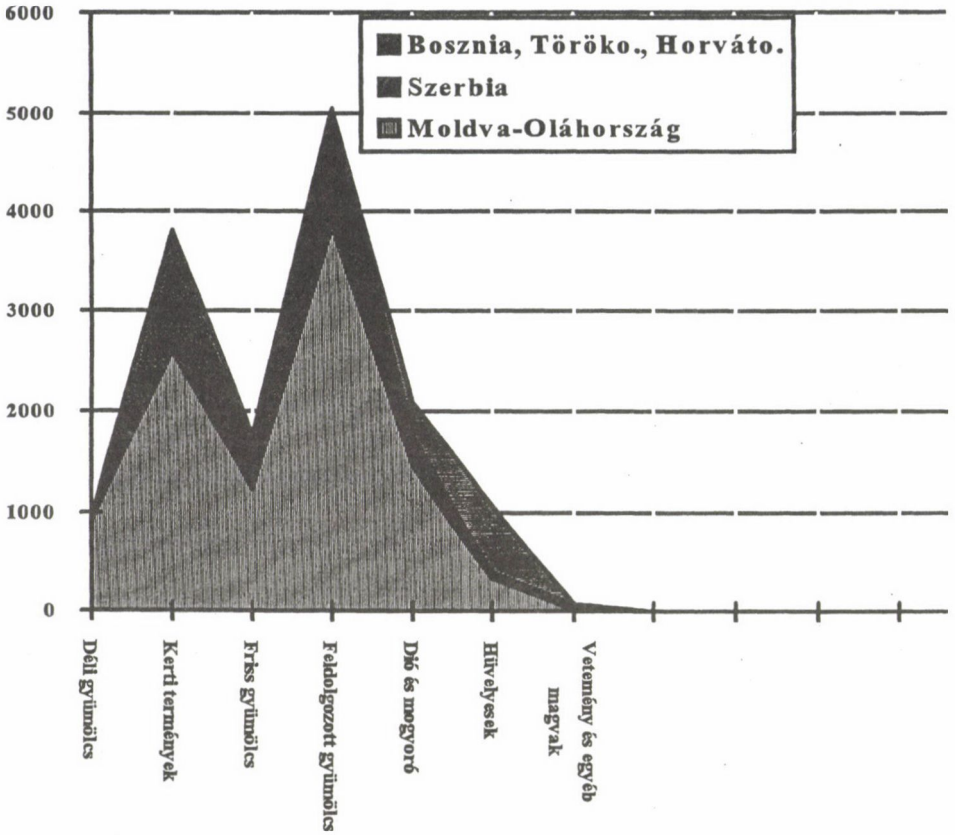

8. ábra. Kertészeti termények behozatala Magyarországra 1875-ben, a közeli vámkülföldi területekről, mázsában megadva

1885-ben, az országos kiállítás gyümölcs részlegével, olyan sikeresen mutatkozott be az ágazat, hogy egyesek lelkesültségükben még attól sem tartózkodtak, hogy az Európa gyümölcsöskertje cím visszaszerzésének titulálják a kiállításon látottakat, amelyet a legutóbbi antwerpeni kiállításnál is grandiózusabban láttak. A korabeli híres Leroy-féle (1873) gyümölcskatalógus 571 fajtát és 1880 szinonímanévvel mutatta be az almákat és a körtéket, amelyet a kiállítás készítői, kiállítói nemcsak jól ismertek, hanem használták, forgatták is a fajtameghatározáshoz.[72] A fentebbi optimista megfogalmazások ellenére Magyarország a kivitele ellenére gyümölcsből is importált. A friss gyümölcsbehozatal, import 1868–1872-ig magasabb volt az asztalt gyümölcs behozott mennyiségénél, majd érdekességképpen 1895-ben az aszalt gyümölcs behozatala megemelkedett és nagyobb volt, mint a friss gyümölcs importja. De így is az aszalt gyümölcs értéke az összes importár

[72] Vasárnapi Újság 1885/44. 706. o.

értékének csak 0,4%-át tette ki (aszalt szilva), míg a friss gyümölcs csak 0,28%-át adta az összes importált áru értékének.

Az export oldalról vizsgálva, 1868-ban a későbbi évekhez képest több mint két-háromszoros mennyiséget exportáltak Magyarországról, mint később. 1875-ben közelítette csak meg a kiszállított friss gyümölcs az 1868. évit. Az aszalt gyümölcs, dió és mogyoró export váltakozó arányban, de fokozatos és lassú növekedést mutatott 1868-tól 1875-ig. 1885-ben kiugró mennyiséget mutatott az aszalt gyümölcs, a dió és mogyoró statisztikai adata, ami az adatfelvételezési módszerből adódhatott. 1895-ben az aszalt gyümölcs, dió és a mogyoró exportja a friss gyümölcs exportja alá esett vissza az 1875. évi mennyiséghez is viszonyítva. Ettől függetlenül az aszalt szilva exportált értéke 0,54%-a volt a teljes exportált áruféleségnek, míg a friss gyümölcs is csak 0,48%-át adta a teljes magyarországi export értéknek.

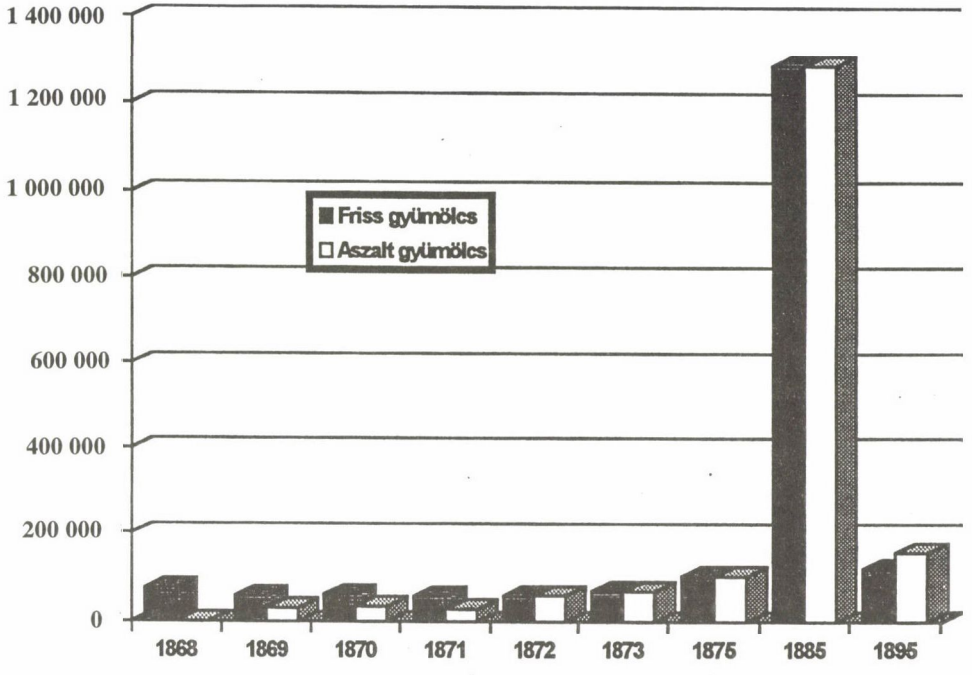

9. ábra. Friss és aszalt gyümölcs behozatal Magyarországon 1868–1895-ig. (Vámmázsában és 1875-től métermázsában)

1882–1892 között a gyümölcsimport értéke 289 333 q-ról 164 200 q-ra is csökkent. Ennek értéke azonban, a terményárak emelkedése miatt 3 087 852 forintról 3 153 019 forintra emelkedett. A kivitel viszont 1889-ben volt a legnagyobb, mintegy 708 278 q, a legkisebb mennyiséget 1891-ben szállították ki, 354 366 q meny-

nyiségben. A kivitt áruféleség között fő szerepe az aszalt szilvának volt.[73] Az 1894. évi friss gyümölcsbehozatal 147 841 q-ra csökkent,[74] miközben a földmívelésügyi miniszter szorgalmazta a magyar gyümölcstermesztés részvételét a Szentpétervárott rendezett nemzetközi gyümölcs- és kertészeti kiállításon, mert az egyik legnagyobb piacnak tekintették a korabeli Oroszországot a magyarországi gyümölcstermesztés és a kertészet számára.[75]

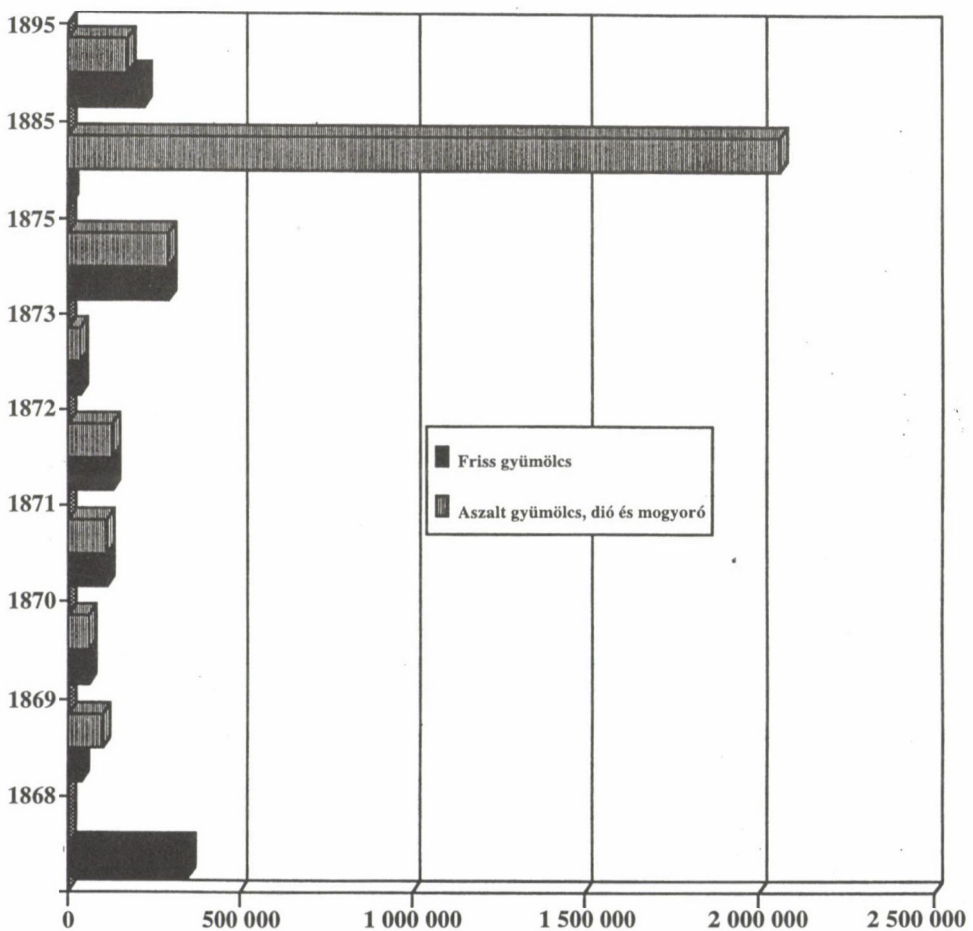

10. ábra. Magyarország kivitele friss gyümölcsből, valamint aszalványból, dióból és mogyoróból 1868–1895-ig. (Vámmázsában és 1875-től métermázsában)

[73] Kertészeti Lapok 1894/4. 109. o.

[74] Magyarország földmívelése 1896. 327. o.

[75] Kertészeti Lapok 1894/6. 162. o. vö.: a 9–10. ábrával. Az ábrák a Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő évi kötetének felhasználásával készült, összesített adatgrafikon feldolgozás.

Zöldségfélékből 1868–1872-ig a behozott mennyiség — bár csökkenő tendenciát mutatva — többségben volt az egyéb kerti termelvényekkel szemben, de később a hazai zöldségtermesztés növekedésével már az egyéb kerti termelvények behozatala nőtt meg, míg zöldségből az export meghaladta az importot. A magyarországi zöldségexport 1868–1870-ig növekedő tendenciát mutatott, majd átmeneti visszaesés után 1875-től a korábbi évekhez képest határozott mértékben, többszörösére emelkedett. A kivitel 1890-ben 420 380 q volt, azaz 4 700 000 forint, 1892-ben pedig 737 899 q, 6 339 000 forint értékben. A behozatal 1890-ben 133 775 q-t, 3 187 000 forint értéket képviselt. A kertészet termények importja elsősorban Olaszországból déligyümölcsből, Szerbiából, Boszniából, Hercegovinából aszalt szilvából, mogyoróból, Németországból és Angliából vetőmagvakból tevődött össze. A vetőmag export 0,3%-os értéket tett ki az összimportból.[76] Friss zöldség árunövényekből Magyarországnak viszont jelentős kivitele volt ebben az időben.

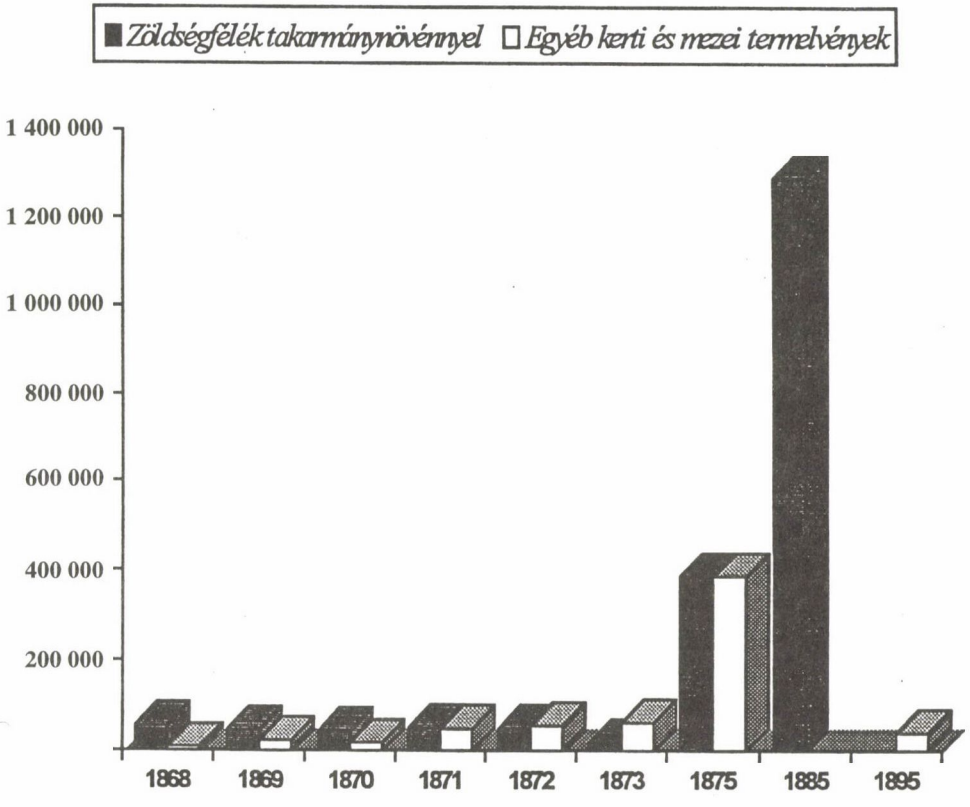

11. ábra. Zöldség- és takarmánynövények, valamint egyéb kerti és mezei termelvények behozatala Magyarországra 1868–1895-ig. (Vámmázsában és 1875-től métermázsában)

[76] Kertészeti Lapok 1894/4. 109. o. vö.: a 11–12. ábrával. Az ábrák a Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő évi kötetének felhasználásával készült, összesített adatgrafikon feldolgozás

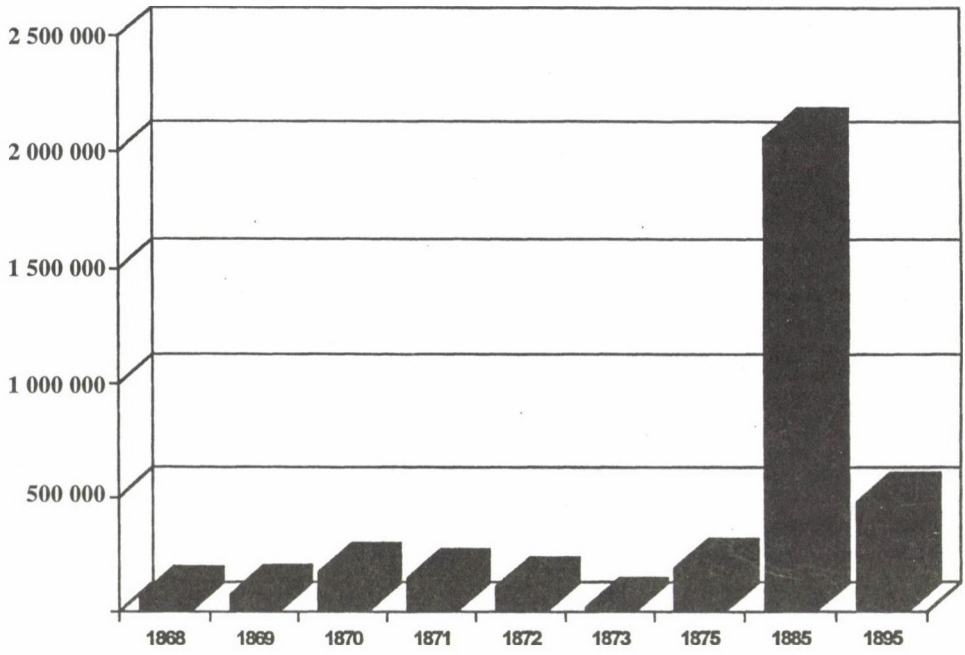

12. ábra. Magyarország kivitele zöldségnövényekből, burgonyából, cukorrépából és takarmányokból 1868–1895-ig. (Vámmázsában és 1875-től métermázsában)

1895-ben a babexport az összes exportált áru értékéhez viszonyítva 0,9%-nak felelt meg.[77] A kormány támogatásával 1891 őszétől kiállításokon mutatták be a télire való elrakás, a tartósítás fortélyait, kosarakat fonattattak és ebben tárolták a gyümölcsöket, azonban a morvaországi kosarak a magyarországiaknál olcsóbbnak mutatkoztak.[78]

A dísznövények esetében a behozatal forintban kifejezett értéke majd ötszörösen felülmúlta a kivitelt. A magyarországi kereskedelmi műkertészeknek a szebb és hajtatott virágok tekintetében még Béccsel is versenyezniük kellett. A magvak adatait ezekben a számsorokban nem is tüntették fel, mert ezek külföldről kerültek be.[79] A virágkertészet, a vágott virágokkal és a gyökeres dísznövényekkel kereskedés egyre jobb üzletnek számított a XIX. század utolsó harmadában. Külföldi csodás szépségű fajták és a virágpompázatok iránti kereslet egyre erősödött. A környezetére egyre jobban vigyázó és a vagyoni gyarapodását a virágokban is megmutató, igényes ízlésű polgárság hajlandó volt egyre többet költeni és áldozni a környezetének szépségére. Ez nem csak az épülő villák, paloták sokaságában, az új kertes városrészek gyors kialakulásában mutatkozott meg, hanem a kertészeti áruk forgalmának növekedésében is. A korabeli szaklapok hírt adtak arról, hogy

[77] Magyarország földmívelése 1896. 337. o.
[78] Magyarország földmívelése 1896. 328. o.
[79] Kertészeti Lapok 1886/7. 175. o.

egyre nagyobb, mesés összegek vándoroltak külföldön egy-egy szép virágért, bokorért, növényért a kertészek kasszájába. Így pl. van Houtte genti műkertésznek a Spiraea prunifolia fl. pleno 30 000 frankot jövedelmezett. Baumann nevezetű kertész, a Dentzia gracialis díszcserje után 60 000 frankot kapott, Linden brüsszeli kertész a Begonia rex dísznövény után 100 000 franknál is többet kapott növénye után. De szóltak a híradások arról is, hogy Bennett F. V. amerikai rózsatermesztő William Francis Bennett nevet viselő gyönyörű, új sötétvörös teahibrid rózsa tulajdonjogát a sheppertoni Evans díszkertész cégnek 5000 dollárért, mintegy 10 000 korabeli arany forintért adta el. Ezt a rózsafajtát állította ki Műhle Vilmos híres temesvári kertész is a Kertészeti Egyesület 1886. évi tavaszi kiállításán, amit Ferenc József is meglátogatott. Amikor a császár a rózsához ért, figyelmeztették, hogy 5000 dollárt ér a virágtő, amire Ő csak annyit válaszolt, hogy: *„... ennél szebb bármely Maréchal Niel."*[80] Erre, a William Francis Bennett által kinemesített teahibrid rózsára később még külön visszatért egy cikkben a Kertészeti Lapok, mert Magyarországon négy helyen, három kertészetben és egy főúri kertben volt csak látható. A virágnyílás lázban tartotta a korabeli virágimádókat, így aztán a felfokozott érdeklődés ellenére nagy csalódást keltett a rózsa nem különösebben szép, szimpla virágával.

A fentebbi példák is jól szemléltetik, hogy ebben az időszakban milyen nagy érdeklődés mutatkozott meg a kertészet és különösen a gyümölcs- és a virágtermesztés iránt. A polgári mentalitás és a tőkefelhalmozás a kertészkedésben az üzleti-kereskedelmi szempontok érvényesülése mellett a luxus, a különleges fajták és növények kedveltségét is jelentette. Ezeknek ugyan gazdasági méretekben nem volt túlzott jelentősége, de egyes családok, paloták féltett büszkeségeinek számítottak.

A kertész foglalkozásúak száma, a kertészet gazdasági és esztétikai jelentőségének növekedésével együtt nőtt. A magyar parasztkertészek, az „iparkertészek"-nek nevezett német céhes kertészek és a bolgár kertészek mellett a statisztikai adatok már uradalmi vállalkozó mű- és díszkereskedelmi kertész (virágkertészek, díszkertészek) tevékenységének adatait is rögzítették, a XIX. század közepétől.[81] Így 1880-ban 3309 önálló vállalkozó, adózó kertészt írtak össze, akik 3274 kertészeti segédszemélyzetet tartottak. Összességében tehát még csak 6583 fő vallotta magát a vállalkozási szférába tartozó kertészetből élőnek. Ezek a számok még azt is jelzik, hogy nem minden vállalkozó kertésznek volt állandó beosztottja, sokan még maguk dolgoztak fizikai munkával. Ebből a rétegből nőtt ki a századfordulóra az a vállalkozói-kerttervező típus, akik hatalmas magán és állami feladatokat, megbízásokat kaptak, és a magyarországi kertészet továbbfejlesztésében, a szakma közismertté tételében, elismertetésében óriási szerepük volt. 1884-ben az iparstatisztika 6354

[80] Kertészeti Lapok 1886/7. 148., 175–176. o.

[81] *Galgóczi K.* 1855. 275. o.

kertészt tartott számon, és 893 önálló kertész 5401 segédszemélyzetét rögzítette az összeírás, ami kb. 4 alkalmazottat jelentett a vállalkozó kertész keze alatt.[82] Bár az 1885–86-os statisztika szerint 6,5 ezer ember foglalkozásánál tüntették fel a kertész szakmát, de ennél jóval többnek a megélhetését jelentette a parasztkertészek, a kofák, a szállítók-fuvarozók rétegében. De még ennél is több került kapcsolatba a kertészettel, akár, mint hobbiként űzött fajtagyűjtő, virágkedvelő, vagy a vásárokban-piacokban a kertészeti terményeket vásárló emberként. A 6,5 ezer kertész foglalkozású között találhatók az önálló mű- és kereskedelmi, városi, uradalmi vagy más kertészek. Mindezek ellenére az első ideiglenesen megszervezett kertészeti kiállításon mindössze még csak harmincan jelentek meg, mert — mint a Kertészeti Lapok 1886-ban kissé kesernyésen megállapította — *„... nincsen nemzeti kertészetünk..."*, mert a magyar kertész magyar nyelven nem képezhette magát a kevés és nem megbízható magyar kertészeti szakirodalom hiánya miatt.[83] Bereczki monumentális könyve — számtalan erénye mellett — ezért is jelentett sokat a magyar kertésztársadalomnak.

Az iparosodó, gyáriparral rendelkező nagyvárosok lakossága több kereskedelmi kertésznek biztosított megélhetést. Eltérés mutatkozott az északi és az alföldi városok kertészeltartó képessége között. Kassán a 26 000 lakosra 5–7 kertész jutott, míg Szentes 28 700 lakosa alig volt képes egyet fenntartani.[84] Persze az alföldi városok körül nagyszámú parasztkertész sürgölődött, a német iparkertészekkel és a bolgárkertészekkel együtt. Sőt Szentes környéke a magyarországi bolgárkertészetek kialakulása központjának számított.[85]

A kertészet, a kertész szakmája, foglalkozása egyre inkább a közérdeklődés homlokterébe került, és egyre nagyobb gazdasági-társadalmi igényeket kellett kielégítenie. A kertészeti termelés, a kertészeti igények növekedése mind a belkereskedelmi, mind a külkereskedelmi forgalmat növelte. Új termékek, újfajta csomagolásban, piacosabban jelentek meg, amelyek a polgárosodó társadalmat szolgálták és tükrözték.

Összefoglalás

A magyarországi kertészet nagymértékű fejlődésére csak 1848–49 után, a magyar forradalom és szabadságharc után nyílt lehetőség. A társadalmi és a gazdasági változások tették lehetővé, hogy a kertészet különböző ágai különböző mértékben, de mégis óriási léptekkel fejlődhessen. A rendszert változtató, természet-

[82] Kertészeti Lapok 1886/7. 174. o.
[83] Kertészeti Lapok 1886/1. 5. o.
[84] Kertészeti Lapok 1886/7. 174. o.
[85] *Czibulya F.* 1987., *Csoma Zs.* 1987. 113–144. o.

tudományi és jogi ismeretekkel rendelkezők, elsősorban az orvosok-természetvizsgálók és jogászok, akik a forradalomban az osztrák elnyomás ellen harcoltak, részben az ellenőrizhetetlen és lehallgathatatlan kertbeli összejöveteleiken fűzték tovább a politikai gondolataikat. Lassan így a magyarországi kertészkedés élharcosaivá váltak. A kedvtelésből és a politikai kényszerből kertészkedők táborát az egyre nagyobb létszámú városi polgárság és a városlakók ellátását biztosító kertes övezetek kertészei növelték. Ezek a kertes övezetek Magyarországon a középkortól kimutathatók, de jelentőségük a XVIII–XIX. században nőtt meg.

A magyarországi kertészetre jellemző és visszahúzó erőként hatott a feudális gazdálkodás, a rendi társadalom időbeli elhúzódása, amely a polgáriasulást, a vállalkozást, a szélesebb rétegek kertészeti igényeit (piacosabb zöldség-gyümölcs, virág, választék fajtában, érési időben stb.) jelenthette volna.

A magyarországi kertészet fejlődése azonban szorosan kapcsolódott a nyugat-európaihoz, egyes egyéni teljesítmények azonban magasan kiemelkedtek a korabeli kertészeti eredményekből, mint pl. Bereczki Máté pomológusé is. A kertészképzés nemzetközi mércével mérve is, tudományos szinten állt. Entz Ferenc iskolája, példája nyomán alakultak meg a különböző kertészeti és vincelléri skolák, majd 1894-től a magasabb szintű Királyi Kertészeti Tanintézet Budapesten. A változó kertészet képét mutatta a Nagy Magyar Alföld extrém klímájú területein a haszonkertek kialakítása, a fajtakérdés felvetése és a fajtaazonosság biztosítása, a fajtatiszta telepítések megkezdése, a magyar őshonos „hungarica" fajták jelentőségének felismerése, a minőségi nyugat-európai fajták elterjedése, szaporítása, a termelési eljárások, technológiák rögzülése mellett újabbak terjedése. A szaporítóanyag termelésen belül a mag- és az oltványtermesztés fontosságának felismerése ekkor alakult ki. A szemléletváltást jelentette, hogy a kertészet jövedelemtermelő, foglalkoztató és eltartó képessége mellett a nyereségre orientált, a gazdasági életben mint fontos külkereskedelmi tényező egyre inkább figyelembe vették a XIX. század második felében a gyümölcskivitelt, különösen az aszalt szilváét, valamint a zöldség- és gyógynövényeket, vetőmagvakat. Ezek, mint híres és jellegzetes „magyar" exportcikkek, ebben az időszakban emelkedtek ki a kertészeti termények exportjában és alapozták meg a hírnevüket.

A tagolódó, szakosodó kertészet szakírói az 1870-es évek végére már gyümölcstermesztésre, zöldségkertészetekre, virág- és dísznövénykertészetekre, faiskolai kertészetekre, vetőmagtermelő kertészetekre és vidéki kertészetekre osztották fel az ágazatot. Azonban még számos termesztői, kereskedelmi, gazdasági probléma nehezítette a magyarországi kertészet fejlődését a XIX. század második felében, amely időszakban a paraszti és uradalmi kertészetekből, a városok körüli céhes német kertészszervezetekből, az egyre nagyobb számú és egyre sikeresebb bolgárkertészekből, német és zsidó kertészeti vállalkozókból, a piacokon és vásárokon megjelenő viszonteladók, lánckereskedők színes forgatagából alakult ki a század

végére a magyarországi kertészetet képviselő termelő-feldolgozó-kereskedő-közvetítő réteg. A századfordulóra már európai színvonalú kertkultúrát mutattak be az 1896. évi millenniumi kiállításon.

A kezdeti, első kertészeti statisztikai adatok és feldolgozásuk is jelzik ezt az eredményességet és fejlődést. Ugyanakkor rámutatnak a belső kereskedelem, elosztás megoldatlanságára, hogy a friss gyümölcs- és zöldségfogyasztás, illetve a feldolgozott, savanyított zöldségfélék fogyasztásában óriási különbségek mutatkoztak területenként. A gyümölcsöt a korabeli statisztika, mint étkezési kiegészítőt vette számításba, bár a néprajzi megfigyelésekből tudjuk, hogy sok helyen a szegényebb néprétegnek az alapétkezéséhez tartozott. Legkevesebb 1887-ben Esztergom megyében 1,48 kg/fő, Árva megyében 9,12 kg/fő, Liptóban 9,54 kg/fő, a legtöbb Kis-Küküllő megyében 138,34 kg/fő, Szolnok–Doboka megyében 129,88 kg/fő, Beszterce–Naszódban 124,11 kg/fő volt a gyümölcsfogyasztás. A korabeli statisztikák társadalmi rétegenként sajnos nem vizsgálták a kertészeti terményfogyasztást, pedig ez is jellegzetes adatokat szolgáltathatott volna. A legtöbb savanyúság Bács–Bodrogban, 70,4 kg/fő, Torontálban 75,7 kg/fő és Liptó megyékben 88 kg/fő fogyott. Friss zöldségfogyasztás Bács–Bodrogban 43,1 kg/fő, Torontálban 42,5 kg/fő, Nyitra megyében 53,7 kg/fő volt a legmagasabb, míg Ungban 10,7 kg/fő, Liptóban 6,9 kg/fő, Túróczban 4,4 kg/fő volt a legalacsonyabb mértékű a friss zöldségfogyasztás 1887-ben.

Az iparosodó, gyáriparral rendelkező nagyvárosok lakossága több kereskedelmi kertésznek adott megélhetést. A kertészet, a kertész szakmája, foglalkozása egyre inkább a közérdeklődés homlokterébe került, és egyre nagyobb gazdasági-társadalmi igényeket elégített ki. A kertészeti termelés, a kertészeti igények növekedése mind a belkereskedelmi, mind a külkereskedelmi forgalmat növelte. Új termékek, újfajta csomagolásban, piacosabban jelentek meg, amelyek a polgárosodó társadalmat szolgálták és tükrözték.

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan 1963. Duna menti gyümölcsöskertek. In: Dunántúli Tud. Int. Értekezések. Pécs.

Bereczki Máté 1877–1884. Gyümölcsészeti vázlatok. Arad

Boross Marietta 1981. Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. (A magyarországi piacra termelő kertészek kialakulásához). In: Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréről. Bp.

Boross Marietta 1985. Die Pester deutsche Gärtnerzunft. In: Deutscher Kalender.

Boross Marietta 1986. A pesti német kertészcéh. In: III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Bp.–Békéscsaba.

Czibulya Ferenc 1987. Bolgárkertészet magyarföldön (Történetek és módszerek egy adatközlő bolgárkertész tollából). Bp.

Csoma Zsigmond 1984/a. A keszthelyi Georgikon Majormúzeum történeti kertrekonstrukciója. In: Kertgazdaság 2.

Csoma Zsigmond 1984/b. 1837-es pomológiai jegyzet a keszthelyi Georgikonból. In: Kertgazdaság 4.

Csoma Zsigmond 1987. Bolgárkertészet magyar földön. A könyv történeti háttere. Bp.

Csoma Zsigmond 1990–1991. Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. századi nagytáji munkamegosztás eredményei. In: MMgKözl.

Erdei Ferenc 1971. Város és vidéke. Bp.

Erdei Ferenc 1985. A makói hagyma iskolája. Makó.

Für Lajos 1981–1983. A zöldségtermelő tanyák kialakulása. In: MMgKözl.

Für Lajos 1983. Kertes tanyák a futóhomokon. Bp.

Galgóczi Károly 1855. Magyarország, a Szerb-vajdaság s temesi bánság Mezőgazdasági Statisticája. Pest.

Gelencsér József 1980. Adalékok Székesfehérvár–Palotaváros néprajzához. In: Fejérmegyei Szemle 1980/2.

Gelencsér József 1982. Palotavárosi kertészkedés. In: Palotavárosi írások. Székesfehérvár.

Gelencsér József 1990. Palotaváros kertművelése. In: *Demeter Zs. – Gelencsér J. – Lukács L.:* Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár–Palotaváros története és néprajza. Székesfehérvár.

Helle, H. J. 1965. Squatters in Hamburg. Eine empirisch soziologische Untersuchung des Kleingartenswesens im Hamburgischen Staate. Hamburg.

Keleti Károly 1887. Die Ernährungs-Statistik der Bevölkerung Ungarns. Bp.

Keller, H. 1976. Kleine Geschichte der Gartenkunst. Berlin.

Kővári László 1870. Kolozsvár sz. kir. város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint. Kolozsvár

Kubinyi Ferenc – Vahot Imre 1854. Kecskemét város leírása. Pest.

Lukácsy Sándor 1871. A fatenyésztés olvasó könyv népiskoláknak... Pest

Szibrik Miklós 1835–36. Makó városának leírása. Makó (1879)

Tihaméri László 1854. Eger földészete és gyümölcstenyésztése. In: *Kubinyi F. – Vahot I.:* Magyarország és Erdély képekben. IV.

Tóth Ferenc 1974–75. A makói rév és híd. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75/1.

Wille, K. 1939. Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung des Kleingartenwesens. Frankfurt–Berlin.

GEDAY GUSZTÁV

BERECZKI MÁTÉ SZEREPE A KORABELI MAGYAR GYÜMÖLCSTERMESZTÉSBEN*

A XVIII., majd a XIX. században a gyors ipari fejlődés hatására a nagy felfedezések korszaka kiterjedt a természettudomány egészére. A botanika több szempontból is fontosabb helyet foglalt el, mint korábban. A leíró botanika nemcsak a természetes környezetben élő növényekkel foglalkozott, hanem a gazdaságilag művelt növényekre is kiterjesztették a kutatók figyelmüket. E két század a távoli időkből maradt gyümölcsfajták felkutatásának, felfedezésének, kritikai értékelésének korszaka is. Ezt szinte kikényszerítette a városi lakosság rohamos növekedése — amely a korábbi mondhatni patriarchális gyümölcstermesztéshez képest — ellátatlanságukból adódóan a piacokon tömegesen keresni kezdte a különböző gyümölcsöket. A gazdálkodás reagált az igényre s megkezdődött a gazdasági alapokra helyezett gyümölcstermelés, amelynek kialakulását a XIX. században számtalan más tényező is segítette (többek között a vasúti szállítás megjelenése).

A gazdaságilag fejlettebb államokban megkezdődött saját természeti kincseik feltárása során az ország egyes vidékein elterjedt gyümölcsfajták felkutatása, értékelése a szükségleteknek megfelelően. Ezek után mint a nemzet kincsét a kialakuló pomológia módszerei szerint pontosan leírták. A tehetősebb társadalmak nemcsak leírásban közölték gyümölcsfajtáikat, hanem ábrázolták is azokat. Idővel az ábrák nemcsak a gyümölcs képét, hanem a levél, a virág, majd a fa egyéb részeit, gyakran színes rajzokkal, festményekkel ismertették. E költséges és időigényes fajtakutatás abban az időszakban szükségszerű volt, mert a termesztés fejlesztésének alapját a jó és rendezett fajtasorozat képezi. Sohasem volt annyi lelkes, szenvedélyes fajtagyűjtögető és kutató mint ebben az időszakban.[1]

Míg nyugaton az állam támogatta a gyümölcsfajta felkutató és értékelő mozgalmat, addig hazánkban a kérdés egyesek magánpasszziójára hagyatkozott. Nem figyeltek fel a probléma változására, mely ilyen elhanyagolt állapotban is gazdasági-

* Az elhangzott előadás kibővített változata.

[1] *Kozma P.* 1964. 6. o.; *Geday G.* 1973. 81. o.

lag jelentős. Erdélyben Bodor Pál és Nagy Ferenc a XIX. század elején és közepén nemcsak a helyi fajtákat kutatták fel, hanem a gyümölcstermesztés fejlesztésével az országrész bevételében tekintélyes részt biztosítottak. Magyarországon Urbanek Ferenc kanonok Pozsonyban, Bazalicza Mátyás Nyitrapereszlényben, Glocker Károly Enyingen, Wölfel József Kőszegen lendítettek munkásságukkal a kérdésen. Mivel nem volt még szakegyesületi tömörülés, sem megfelelő folyóirat melyek segítségével nyilvánosságra hozhatták volna pomológiai megfigyeléseiket, működésük helyi jelentőségű. Minden iparkodásuk ellenére gazdaságtörténeti fejlődést nem indítottak. Növelte a nehézségeket, hogy haláluk után csak csonka irodalmi hagyatékuk maradt és aki folytatni kívánta volna az elszakadt fonalat, szinte mindent elölről kellett kezdenie.[2]

Ennek ellenére mégis a század közepén elindult egy országos mozgalom — eleinte továbbra is egymástól elszigetelten — mely során igyekeztek felmérni az ország helyzetét. E fajtakutatásnak volt bizonyos hazafias eleme is: a nemzet kincseinek felmérése. E folyamatban kiemelkedő munkát végeztek: Balogh Ágost Kecskóc (Trencsén megye), Bencsik György Szarvasgede, Entz Ferenc Pest, illetve Buda, Hajós József Dömsöd, Kovács József Bátorkeszi, Lukácsy Sándor Rákospalota, Molnár István Buda, Ritter Gusztáv Kolozsmonostor, Tamásy Károly Debrecen és Villási Pál Keszthely. A gyümölcstermesztés iránti kedv élesztésére e kis csapatnak idővel a szaksajtó is rendelkezésére állott (Kertész Gazda, Falusi Gazda, Erdélyi Gazda, Gazdasági Lapok stb.) és hatásuk növekedett. Tanítók, tanárok, gyógyszerészek, papok, orvosok és kisemberek váltak rajongóivá a pomológiának. Míg a század első felében (Nagyváthy János) azt írta, felesleges külföldi gyümölcsfajtákat behozni az országba, mert elegendő és kiváló található itthon *„... melyekről Mayer és Christ pomológusok semmit sem tudnak"*.[3]

A század hatvanas éveitől külföldről áramlott be hazánkba az idegen, főleg francia és német gyümölcsfajták tömege. A növényújdonságok gyorsan terjedtek el az országban. A termesztés fejlesztése elodázhatatlanná „hazafias céllá" változott. A Habsburgok által meghatározott gyarmati elnyomás által sújtott Magyarország egyoldalú és szűk termelési szerkezetének (búza, hús, gyapjú) megbontását a gyümölcstermesztés elősegíthette volna, hiszen a közlekedés fejlődésével a kertészeti termékek értékesítésének lehetőségei Ausztrián kívüli piacokra is kiterjedhettek. A külföldről behozott és a hazai gyümölcsfajták között azonban hatalmas zűrzavar uralkodott. Nem lehetett hiteles gyümölcsfajtához jutni, nem volt magyar nyelvű, megfelelő pomológiai szakmunka.[4]

[2] *Kelemen F.* 1935. 38–39. o.; *Törs K.* 1885. 362–363. o.
[3] *Rapaics R.* 1940. 245–246. o.
[4] *Geday G.* 1973. 81. o.; *Törs K.* 1885. 363. o.

E korszakban lépett be Bereczki Máté a magyar gyümölcstermesztésbe. A már felsorolt fajtagyűjtögetők közül sokoldalú és tudományos szintig emelkedett munkájával messze kimagaslott. Rövidesen elméleti és gyakorlati működésével a legfőbb fórummá vált hazánkban a gyümölcsfajta kérdésekben. Ami ritkaság a magyarok között, kiválóan tudta egyesíteni magában a tudóst a gyakorlati szakemberrel.[5]

Nagyon megszívlelendők Bereczki gondolatai ma is, melyeket a gyümölcsészetről, a kertészetről vetett papírra: *„Kedv és időtöltésből űztük csak eddiglé a gyümölcsészetet, de arra szinte eszünk ágában sem volt gondolni, hogy abból nemcsak saját önző magunknak, hanem hazánknak is hasznot igyekeztünk volna meríteni."* Majd folytatja: *„Voltak idők, midőn arra, hogy nemzetünk életét, becsületét fönntartsuk, megőrizzük, elég volt a kard és az ágyú. Akkor meg — a fegyverforgatáson és harczokon kívül — nem engedte büszkeségünk az emberi tevékenység más nemére is gondolnunk. Az a korszak a dicsőség korszaka volt. Elmúlt... A kard kihullott kezünkből. Magyarországnak már nincsen ágyúja... Most a realizmus, a munka korszakát éljük. Küzdeni kell a létért, de nemcsak karddal és ágyúval, hanem ezerféle más fegyverrel is. A kard és az ágyú nem elég ótalom többé arra, hogy az emberiség létért való nagy tusájában csúfosan el ne bukjunk.*

Most már fegyver lett még az írótoll és a kertészolló is melylyel hazánknak a nemzetcsaládok előtt több becsületet szerezhetünk, mint karddal és ágyúval szerezhetnénk. Most az élni akaró népeknek 'munka' a jelszava."[6] Ugyanakkor a hazafiság megnyilvánulását a gyümölcsészettel kapcsolatosan a következőkben fejti ki: *„A ki hazáját szereti: azt nem szükség hazafiui kötelességére figyelmeztetni. Hazai gyümölcsészetünk ügyét előmozdítani hazafiui kötelessége főkép azoknak, kik az ügy iránt érdeklődnek, lelkesülnek; kik a gyümölcsészetet örömest tanulmányozzák. Hazafiui kötelességemet vélem teljesíteni, amidőn gyümölcsészeti tanulmányaimat elmondom; midőn gyümölcsleírásaimat hazámfiai használatára közrebocsátom."*

„Lesznek-e, kik e téren követni fognak? nem tudom; de engemet hazai gyümölcsészetünk ügye iránti lelkesedésem folyvást előre hajt. Nem érek rá vissza-tekintgetni; jön-e utánam valaki vagy sem!"[7]

A száz éve halott nagy pomológusunk e gondolataihoz nem tartom illendőnek, hogy kommentárt fűzzek, csak annyit, gondolkozzunk el Bereczki mélyértelmű sorain, s vegyük figyelembe hogyan maradt hű e hitvallásához élete folyamán.

Ha valaki egy foglalkozást elmélyedten űz, akkor rendszerint olyan társaságot keres, ahol gondolatait kicserélheti. Így Bereczki a 60-as években a hazai pomológia vezérkarának oszlopos tagjaival — Entz Ferenccel, Lukácsy Sándorral, Ben-

[5] *Törs K.* 1885. 363–364. o.
[6] *Bereczki M.* 1884. 104–112. o.
[7] *Bereczki M.* 1887. 181. o.

csik Györggyel, Kovács Józseffel és Villási Pállal alakított ki kapcsolatot. Eleinte levélváltások követték egymást, majd személyes látogatások révén mélyült el viszonyuk. Bereczki közben rendíthetetlen céltudatossággal mélyült el a pomológia tudományában. E foglalkozást nem mellékesen, kedves passzióból űzte, hanem a legnemesebben felfogott hivatásának tekintette, amely az ember minden ambícióját betöltötte. A kiegyezés utáni fellendülő magyar gazdasági élet kedvezett Bereczki fejlődésének és emelte nemzeti jelentőségét. A gyümölcstermesztők csakhamar pomológiai kérdésekben Bereczki Mátét vezetőjüknek ismerték el. Így a kunágotai puszta a magyar gyümölcsészet szellemi központjává vált.[8]

Tisztán látta, hogy kora gyümölcstermesztésének fő problémái közé tartozott a hiteles gyümölcsfajta és az egyes fajták ökológiai igényeinek tisztázása. A többi kérdés csak ezek viszonylagos megismerése után kerülhet majd sorra: a fajtaismeret alapvető, viszont óriási felkészültséggel oldható meg. Fajtaismerethez angol, francia, német szakirodalom forgatása, ismerete szükséges. A nyelvismereten túl tudományos felkészültség, biztos anyagi háttér — melynek segítségével elvégezhetőek az egyes fajták vizsgálatai —, majd az eredmények írásban történő közlése szükséges, mert a tanulmányozás, gyűjtemény létesítése, fenntartása nem elég. A hiteles fajtákat ismertetni kell honfitársainkkal, s azokból oltóvesszőket juttatni az érdeklődőknek.[9]

A kérdés tisztázása végett gyűjtötte össze a fajtákat, s mivel az Alföldön élt, kereste az aridabb körülményeket elviselő gyümölcsfajtákat is. Ezzel kapcsolatban fejtette ki: *„Gyümölcstenyésztésünknek csak azon esetben veendjük valódi hasznát, ha termelendet gyümölcsünk kereskedelmi czikkeket képezhet."* Ehhez kellenek a kísérleti gyümölcstelepek, melyek létesítése, fenntartása anyagi és szellemi áldozatot kíván. De a termesztésre érdemes gyümölcsfajok és fajták kiválasztására *„Kívánatos volna, hogy minden vidéknek legyen egy gyümölcsésze, ki hozza meg azt az áldozatot, hogy próbálja ki a sok — kivált új — fajokból, melyek azon vidék éghajlatát és talaját kiválóan kedvelő fajok? de a nagy közönség maradjon kevés, jeles faj tenyésztése mellett, hogy ha jő a kereskedő, egy-egy fajból kapjon egy-kétszáz vékát, mert az ugyan nem fog vállalkozni arra, hogy száz fajtából száz vékát vegyen."*[10]

Bereczki e feladatoknak példamutatóan tett eleget. A beszerzett fajtákat elültette kertjében, majd éveken át megfigyelés alá vette. Ily módon sok tévedést tisztázott. Kora faiskolásai nagy részére ez egyáltalán nem volt jellemző, s így részben tudtukon kívül is növelték a fajták körüli már elég tetemes zűrzavart. 6 holdon kb. 3000 gyümölcsfajtát figyelt meg. Ezzel az akkori Magyarországon a legnagyobb, legteljesebb és egyúttal a legtökéletesebb gyümölcsfajtagyűjteményét hozta létre. Itt össze-

[8] *Kelemen F.* i. m. 21–22., 39. o.
[9] *Bereczki M.* 1877. i. m. 24–29. o.
[10] *Bereczki M.* 1877. i. m. 39–44. o.

gyűjtve a hazai fajtákat is, igyekezett azonosítani, majd kiválasztani az ország különböző részein, eltérő neveken szereplő ugyanazon fajtákat. E célra próba anyafákat is igénybe vett, s így fejlődésüket egymás mellett ugyanazon a fán tapasztalhatta. Az azonosítás után a fő súlyt a fajták hiteles fenntartására helyezte. Méltán tartotta kora egész Európája mezőkovácsházai kertjét, Magyarország hiteles gyümölcstörzskönyvének.[11] Sőt Oberdieck halála után egyesek szerint *„... egyetlen hiteles gyümölcsészeti telep világrészünkön"*.[12]

Bereczki Máté folytatta nagy elődjei Lippai János, Lübeck János, Bogsch János, Leibitzer János, Bodor Pál, Urbanek Ferenc, Bazalicza Mátyás, Nagy Ferenc, Tamásy Károly, Czukor János és mások munkáját a magyar gyümölcsfajták gyűjtése, leírása és megfigyelése terén. Ő tovább is ment, mint elődei, mivel a fajták ökológiai igényeit is taglalta. Leírásait elküldte dr. Eduard Lucashoz a reutlingeni híres pomológiai intézet igazgatójához, aki jeles havi folyóiratában a „Pomologische Monatshefte"-ben közölte. E cikkek alaposságukkal, pontosságukkal és a fajták ökológiai igényeinek tárgyalásával felkeltette egyszerre a figyelmet a pomológiai ismeretek terén sokkal fejlettebb német, belga és francia gyümölcstermesztők részéről. Megnyerte jóbarátságát a világhírű Oberdiecknek is. E kapcsolatok többek között fajtagyűjteményének nagymérvű bővülését is eredményezték.[13]

Mivel faiskolával nem rendelkezett, ezért az általa tanulmányozott és valódinak elismert gyümölcsfajták hazai elszaporítását oltóvesszők eljuttatása útján kívánta biztosítani. A kb. 3000 gyümölcsfajta tanulmányozásából valódinak 1875-ben 300,[14] míg 1882-ben már 662 fajtáról ad bizonyságot. Kajszi és barackfajták valódiságát telepén nem vizsgálta, így ezeket nem tudta garantálni. *Körtéből* 303 fajtát ajánlott, 256 fajtából kevés, míg 47 fajtából bőven volt oltóvesszeje. Számtalan volt a Bosc kobakja, Clapp kedveltje, Egri körte, Edei vajonc, Hardenpont téli vajkörte, Izambert, Nyári Kálmán, Ligel vajkörte, Pap körte, Vilmos körte, Zöld Magdolna-ból, míg néhány oltóvesszőt ajánlott a Császár körte, Diel vajkörte, Esperen bergamott, Hardenpont kései vajkörte, Hardy, Kis szegfű, Nemes Krasszán, Olivier de Serres, Társulati esperes fajtákból. *Almából* 224 fajta valódiságát bizonyítva 172 fajtából kevés, míg 52 fajtából bőven volt oltóvessző. Hasonlóan Asztraháni piros, Barackpiros, Bauman renetje, Canadai renet, Casseli nagy renet, Királyi kurtaszárú, Masánszki alma, Nyári fontos, Parker pepin, Ribston pepin, Sikulai, Téli arany parmen, Téli fehér kalvil, Téli piros pogácsa, Török Bálint-ból, míg néhány volt Adam parmen, Ananász renet, Batul, Blenheini renet, Danzingi bordás, Daru alma, Fehér tafota, Gravensteini, Jász vadóka, Jonathan, Londoni pepin,

[11] *Bereczki M.* 1877. i. m. 164–173. o.; *Galgóczy K.* 1895/96. 185. o.
[12] *Törs K.* i. m. 366. o.
[13] *Geday G.* i. m. 82. o.
[14] *Bereczki M.* 1875. 1. sz. melléklete

Magyar tányéralma, Nemes sóvári, Ponyik alma, Sándor cár, Sárga Bellefleurból. *Szilvából* 108 fajta valódiságát garantálta, melynél 3 fajtából több, míg 105-ből pedig kevés oltóvesszőt tudott biztosítani. Elegendő volt Althan ringló, Olasz kékből, míg alig volt Barack szilva, Bazalicza szilvája, Besztercei muskotály, Jefferson, Kirke szilvája, Lepine, Sárga mirabella, Späth Anna, Tarka perdrigon, Zöld ringlóból. *Cseresznyéből* 13 fajta valódiságát biztosítja, melynél 5 fajtából bőven, míg 8 fajtából kevés oltóvesszője volt. Bőven volt Baltavári (Entz fekete)-ből, néhánnyal rendelkezett Coburgi korai fekete, Dönisseni sárga ropogós, Germersdorfi nagyból. 12 *meggyfajta* valódiságát tudta bizonyítani, melyből 3 fajtából bőven, míg 9-ből kevés oltóvesszeje volt. Bőségesen volt található a Chatenay szépe. „Hortenzia királynőből" azonban keveset tudott adni Eugenia, Királyi amarella, Nagy Gobet, Ostheimiből. *Birsnél* 2 fajtát ajánlott, az ismertebb fajták közül a Portugál birsből kevés oltóvesszővel rendelkezett a telep.[15]

Ismereteit nem tartotta magában, hanem hazafias hitvallásának megfelelően szolgálta a magyar gyümölcsészeti irodalmat. Előtte senki sem, míg utána Horn Jánost kivéve senki nem élt, aki olyan buzgón ontotta volna magából tanulmányainak és tapasztalatainak írásos dokumentumait. Irodalmi működését a 60-as években a „Kertész Gazda" c. folyóiratban kezdte meg. 1867 és 1872 között mintegy 200 cikket tett közzé, melyek bár felölelték az egész termesztéstechnikát, nagyobb részt azonban a belga Van Mons Pomológiai Társulat gyümölcsfajtáit ismertette. 5 év alatt 100 körte, 80 alma és számos barack és több szilvafajtát írt le. Meg is támadták, hogy nem saját megfigyeléseit közli, hanem inkább fordít. A vádló Várady Antallal szemben elismerte, hogy ebben a részben nem eredeti, de éppen a különböző, eddig itthon ismeretlen fajták megismertetése miatt szükségesnek látta ismertetésüket. A 70-es évektől rendszeres írója lett a már említett Pomologische Monatsheft-nek, de emellett nem hanyagolta el a magyar lapokat sem. Az „Erdélyi Gazda", a „Gazdasági Lapok", majd a „Gyakorlati Mezőgazda" és a „Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek" hasábjain fejtette ki gyümölcsészeti és pomológiai ismereteit. Ezek mellett néhány cikket más lapokban is írt. Bár igen jelentős az időszaki sajtóban megjelent munkálkodása, azonban ezt hazai viszonylatban felülmúlta levelezése. Levelezésben állott kora jelentős német, francia, belga gyümölcsészein kívül hazánk szakembereivel és termesztőivel. Több tízezer levélre tehető levelezése, amelyek tekintélyes része felérhet egy-egy szakcikkel, hiszen ezekben többnyire gyümölcstermesztési kérdésben adott felvilágosítást, avagy fajtaértékelést közölt. Közleményeiben az egyszerű, világos, közérthető stílust tartotta szem előtt: *„... midőn írok mindig elömbe képzelek egy értelmes magyar földmívest például, s úgy igyekszem írni, hogy ez a földmíves fejtörés nélkül is megérthessen. Én gyűlölöm szaklapokban, mellyek a nagy közönség oktatására működnek, — gyűlölöm azt a mélységes, csak kevés választottak által megérthető*

[15] *Bereczki M.* 1882. 13. o.

nyelvet és modort, melyet némelyek affektálnak. Szaklapban paraszt egyszerűséggel kell írni, ha azt akarjuk, hogy honfitársaink közül minél többen megértsék azt, a mit írunk, s hasznát vegyék annak, a mit hasznosnak állítunk."[16]

A nagyméretű irodalmi tevékenysége előkészületeit jelentették főművének a „Gyümölcsészeti vázlatok" megírásához. Ebben foglalta össze élete egész munkásságát. 1873 nyarán merült fel Dörgő Dániel tanácsára, hogy össze kellene foglalni egy műben gyümölcsészeti tevékenységét. Munkája 4 kötetben 1877 és 1887 között jelent meg. Szó volt ötödik kötetről is, azonban az erre szánt anyag fele került a negyedik kötet II. részében „Tanulmány alatt levő gyümölcseim rövid ismertetése" c. fejezetbe. Az előszóban írta Bereczki, segíteni kíván tapasztalataival a következő nemzedéknek, aki több szellemi és anyagi tehetséggel rendelkezik a magyar gyümölcsészet megírására. Első olyan mű, amelyben a gyümölcstenyésztés és gyümölcsisme azon tudnivalóit, melyek tudása alapvető és hasznos, a kezdő gyümölcsésznek pedig nélkülözhetetlen: magában foglalja. A gyümölcsfajták leírását kora legfejlettebb külföldi mércéi alapján végzi, hogy azok a hazai pomológusok, akik a hazai fajtákat ismertetni kívánják, a körülményes leírásra pontos mintát kapjanak.[17]

E négykötetes mű Magyarország pomológusainak szótára lett. Ami Lucas–Oberdieck „Illustriertes Handbuch der Obstkunde" című mű a németeknek és Leroy „Dictionnarie de Pomologie"-je a franciáknak, az ez a magyarnak. Kutatások és vitatkozások alkalmával hosszú ideig ez volt a bíró, amely eltérő vélemények esetén döntött. A mintegy 2100 oldalas nagy munkában 1075 gyümölcsfajtát írt le, melyben 356 körte-, 311 alma- és 115 szilvafajtát részletesen kidolgozott, míg a többieket a negyedik kötetben rövid leírásban közli. E hatalmas pomológia tulajdonképpen nem rendszeres munka, tartalma vegyes. Az első és harmadik kötetben helyt kaptak általános gyümölcstermesztési értekezések is. Legnagyobb részt azonban a fajták leírása tölti ki. Az időszak legnagyobb pomológiái közé méltán sorolt mű ízes, szép magyarsággal írott szövege, szárnyaló lírája, romantikus, patetikus rajongással telített sorai ma is lelkesítőek. Leíró, jellemző képessége kiváló. Emellett a fajták ismertetése pontos, tudományos s azt előtte hazánkban senki sem, míg utána is csak az 1950-es évek végén szárnyalták túl. Gyümölcselnevezéseinek szabatossága ma is irányt mutat, s általánosan használtak fajtanevei. *Munkájával megalapította a magyar gyümölcsfajtaismeretet!*[18]

Bereczki Máté számtalan előnyös és példamutató tevékenysége mellett rá kell világítani néhány kisebb hiányosságára is. Munkássága során sok olyan fajtát is ismertetett, melyek hazai viszonyok között az eltérő ökológiai adottságok miatt

[16] *Kelemen F.* i. m. 22–24. o.; *Geday G.* i. m. 82. o.

[17] *Geday G.* i. m. 82. o.; *Bereczki M.* i. m. 1. köt. [1–4.] o.

[18] *Bereczki M.* i. m. 1–4. köt.; *Galgóczy K.* i. m. 186–187. o.; *Geday G.* i. m. 82. o.; *Kelemen F.* i. m. 25–27. o.

csak kevésbé váltak — csak helyileg — termeszthetőkké. Ezzel kapcsolatosan már 1877-ben világszerte ismert fajtákat írta le körülményesen, mert hazánk egyes területein értékesek, elterjeszthetőek, de *„Ne szaporítsák ott, ne vesztegessék értök a pénzt és fáradtságot ott, ahová nem valók! Szaporítsák el nagyban ott, hová különösen alkalmasak! de ismerjék mindenesetre itt is, ott is!"* Az árugyümölcsösbe szükséges fajták nagybani elszaporítására csak a különböző céloknak megfelelően kiválasztott gyümölcsfajták értékelése után lehet gondolni. Kortársai, sőt utódai is gondolatmenetének első részét vették át (mivel munkájában ő is csak addig jutott el), s a telepítések során egészen az 1930-as évekig a sok fajtát részesítették előnyben. Másik hátrányaként említik a fajták rendszerezése terén nem tudott megbirkózni a problémákkal, noha erre szép példákat mutattak már az általa tanulmányozott nyugati pomológiai munkák. Nem foglalkozott kellően a magyar gyümölcsfajták eredetének kérdésével, pedig példának rendelkezésre állott Leroy alapvető munkája a Dictionnaire de Pomologie. Bereczki Urbanek, Bazalicza árjegyzékeinél, Entz munkájánál, vagy Kovács faiskolai kalauzánál nem volt hajlandó tovább visszamenni, pedig magyar kortársainál is találhatott volna e témákra utalásokat. Támadták már a 60-as évek végén munkáit az eredetiség vonatkozásában. Tény, hogy fajtaleírásai nem sokat különböztek Leroy vagy Lucas–Oberdieck munkáiban közöltektől, de mégis szükség volt rá, mert ezek is elősegítették a gyümölcsfajták megismerhetését és a pomológiai magyar szaknyelv kialakulását.[19]

Bereczki hihetetlen szorgalommal és kitartással összegezte magában a gyümölcsészeti tudománynak azt a mennyiségét, ami a maga korában külföldi és hazai irodalomban fellelhető volt; és ezt az ismerettömeget a magyar érdeklődők egyre szaporodó táborának közkincsévé tette. Amint egyik méltatója helyesen állapította meg: *„... Ő elsősorban nem felfedező tudós, eredeti meglátó elme volt, hanem benne a gyümölcsészeti ismeretek lankadatlan terjesztőjét, ... a magyar pomológia nagy alapozó- és tanítómesterét kell tisztelnünk"*.[20] Közgazdasági téren érdemei szintén jelentősek, sőt kortársai fölé nőtt, amikor világosan látta a magyar búzatermesztés katasztrófáját és az egyoldalú termesztés megváltoztatása érdekében a gyümölcstermesztést propagálta. Tevékenysége során, tudományos nézőpontból is elismerésre méltóan a botanika egy szűkebb területén — a magyar földön addig elhanyagolt pomológiában — külföldön is figyelmet keltő eredményeket ért el. Munkásságát halhatatlanná tette a magyar gyümölcsfajták szakszerű megkülönböztetése, pontos leírása és megnevezése. Ennek során jó néhány magyar fajtakérdést tisztázott (baltavári cseresznyék, sóvári, rozmaring almák stb.). Ezzel nőtt tekintélyben kortársai fölé.[21]

Kiemelkedett kortársai közül az önzetlenség területén is. Előtte csak egy cél

[19] *Bereczki M.* i. m. 1. köt. [3.] o.; *Rapaics R.* i. m. 279–281. o.
[20] *Kelemen F.* i. m. 40. o.
[21] *Geday G.* i. m. 83. o.

lebegett, hogy tudásával és tapasztalatával a hozzáfordulókon keresztül hazájának minél nagyobb szolgálatára legyen. Egyetlen jövedelmét a 10–15 ezer db oltóvessző jelentette, mert gyümölcsöse 24 év alatt kétszer termett annyit, hogy a házi szükségleteken túl eladásra is jutott. Joggal merülhet fel a gondolat bennünk, mi lehetett volna Bereczki Mátéból egy olyan országban, ahol az ilyen közérdekű munkának méltánylására nem hiányzik az érzék, mert a kormány minden erővel segédkezet nyújt a közcélú törekvéseknek. Magyarországon a kormány még a 6 holdat sem engedte át díjtalanul. A haszonbért Sármezey Antal fizette éveken keresztül.[22]

Bereczki Máté jelentőségét a magyar gyümölcstermesztésben méltóan foglalta össze Rudinai Molnár István, a néha pomológus mellszobrának leleplezési ünnepsége alkalmából, 1898-ban a Kertészeti Tanintézetben: *„Bereczki Máté mindnyájunknak követendő például szolgált arra nézve, hogy mint kell a pomológia nehéz tudományát — ab ovo — minden előkészület és eszközök nélkül, mostoha körülmények között elsajátítani és azt megszeretni annyira, hogy annak önzetlen apostolaivá lehessünk; mert amióta a boldogult a pomológia nemes és áldásthozó tudományát kezdte kultiválni, azóta elfeledkezett önmagáról és csak a közcél — hazája gyümölcsészetének előmozdítása — lebegett szeme előtt; sőt — mint közelebbi ismerősei előtt sem titok — a mit a képzelhető legegyszerűbb szükségletein felül csekély jövedelméből meg tudott takarítani: azt mind a magyar pomológia oltárára áldozta fel. Mindezen áldozatai és emberöltőn át tartó fáradságos munkája után a nemes lelki gyönyörön kívül, melyet fajtákban páratlan gazdag és teljesen megbízható gyümölcstelepén élvezett, semmi anyagi haszna nem maradt tartós fáradozásának, de annál nagyobb hasznát veszi fél évszázadon át tartó búvárkodásának hazája, annak mezőgazdái és kertészei; a kik Ő általa jutottak a jelesebb nemes gyümölcsfajták birtokába és a gyümölcstermelés emelkedése folytán meg is vagyonosodtak."*[23]

Az intézmény igazgatója, Angyal Dezső pedig Bereczki Máté emlékének megőrzéséről és a jövendő kertésznemzedék képzése során példaképül állítván, a következőket hangsúlyozta — a mai oktatók egyetértésével: *„... emlékét nemcsak megőrizzük és szeretettel gondozzuk, hanem valahányszor a gondjaira bízott ifjú kertésznemzedéknek az önzetlen hazaszeretet, a kitartó és áldásos munkásság példányképét kívánjuk bemutatni; mindannyiszor ide, eme a hazafiúi kegyelet által szentté avatott helyre vezetjük őket, hogy Bereczki élete, munkássága lelkesítse őket szép pályájukon., hogy az ő tetteiből tanulják szeretni a hazai földet, melyből áldást fakaszt a céltudatos és kitartó szorgalom, hogy az Ő szelleme, az Ő tudása vezérelje őket utaikon".*[24]

[22] *Törs K.* i. m. 366. o.

[23] Emlékfüzet néhai Bereczki Máté hazánk kiváló pomológusa mellszobrának leleplezési ünnepsége alkalmából. Bp. 1898. 3. o.

[24] Emlékfüzet néhai Bereczki ... 9. o.

IRODALOM

Bereczki Máté 1875. Gyümölcsjegyzék a mezőkovácsházi kísérleti gyümölcstelepen ekkorig kipróbált gyümölcsfajokról. In: Gyakorlati Mezőgazda. 1875/1.

Bereczki Máté 1882. Gyümölcs-jegyzék, a mező-kovácsházi kísérleti telepen ekkoráig már termésük után is tanulmányozott s valódiakul fölismert gyümölcsfajokról. Arad.

Bereczki Máté 1877–1884. Gyümölcsészeti vázlatok. I–III. köt. Arad.

Emlékfüzet 1898. néhai Bereczki Máté hazánk kiváló pomológusa mellszobrának leleplezési ünnepsége alkalmából. Bp.

Geday Gusztáv 1973. Nagy elődök: Bereczki Máté. In: Kertgazdaság 1973/2.

Galgóczy Károly 1895. Bereczki Máté a magyar pomológusok doyenje. 1824–1895. In: Az országos Magyar Gazdasági Egyesület évkönyve 1895/96. 5. kötet.

Kelemen Ferenc 1935. Bereczki Máté 1824–1895. A legnagyobb magyar gyümölcsész élete és tevékenysége. Makó

Kozma Pál 1964. Bereczki Máté élete és tudományos munkássága. In: Kertészmérnök 1964/10.

Rapaics Raymund 1940. A magyar gyümölcs. Bp.

Törs Kálmán 1885. Bereczki Máté és gyümölcsészetünk. In: Gazdasági Lapok 1885/36.

PROBOCSKAI ENDRE

BERECZKI MÁTÉ GYÜMÖLCSTERMESZTÉSI MUNKÁSSÁGA*

A XIX. század elején kezdtek a gyümölcsfák iránt erősen érdeklődni Európában. 1859–1875 között jelentek meg az olyan nagy pomológiai munkák külföldön, mint a francia André Leroy: Dictionnaire de Pomologie, amely 6 kötetben 915 gyümölcsfajtát tárgyal, vagy a német Lucas–Oberdieck: Illustriertes Handbuch der Obstkunde, amely 8 kötetben 2000 fajtát ismertet. Nálunk ekkor még csak kedvtelésből és időtöltésként foglalkoztak gyümölcstermesztéssel, *„... eszünk ágában sem volt arra gondolni, hogy abból nem csak önző magunknak, hanem hazánknak is hasznot igyekeztünk volna meríteni. Kertjeinkben fajtagyűjteményeket telepítettünk".*[1]

A fajtagyűjtés szenvedélye külföldön az 1880-as években tetőzött. Gyümölcsészeink közül főként Katona Zsigmond (Kecskemét), Tamási Károly (Debrecen) és Villási Pál (Keszthely) volt fajtagyűjtő.

Entz Ferenc az általa szerkesztett Kertészeti Füzetekben mérsékletre intett, hangsúlyozva, hogy a kialakuló piacoknak nem fajtagyűjtemények kellenek, hanem egyöntetű, nagymennyiségű piacos gyümölcs. A gyümölcsösökbe tehát a sok fajta helyett kevés, de kiváló fajtákat telepítsünk. Ennek ellenére továbbra is sok fajtát ültettek a gyümölcsösben,

Ilyen viszonyok között dolgozott első pomológusunk, Bereczki Máté, aki 1824-ben Romhányban (Nógrád m.) született az elszegényedett, nemes Bagyinszki (Badinszki) családban. A gyümölcstermesztéshez gyermekkori érzelmek fűzték. Édesanyjának már mint kisgyermek segített a kerti munkában, így a gyümölcsfa nevelésben is. Többször kérte anyját, oltana már neki a kertjükben termő nagygyümölcsű fontos körtéből egy fát. De anyja mindig azt válaszolta: *„Szép az fiam, mert nagy, de amilyen nagy oly rosz is".*[2] A sok unszolásnak egyszer engedett, mondván:

* Az elhangzott előadás kibővített változata.

[1] *Bereczki M.* 1884. 105. o.

[2] *Bereczki M.* 1882. 6. o.

„Jól van fiam! Itt egy szép vad körtefácska; éppen oly nagy, mint te. Legyen e fa teljesen a tiéd: legalább örülj annak egykor, hogy azt ojtottad."[3]

Az izgalom, mely a fiút az oltás megeredéséig és megeredésekor elfogta, egész életére döntő hatást gyakorolt. Tapasztalta milyen egyszerű és könnyű munka az oltás, segítségével viszont a beoltott vackor minőségi körtét terem majd, ami nagy jólétet biztosít, nem csak a családoknak, hanem az országnak is. Elhatározta, minden erejével azon lesz egész életében, hogy hazánk madárdalban gazdag, szép virágzó gyümölcsös legyen.

Magára volt utalva mindig, nem segítette senki sem, még családja viszonyai sem tették ezt lehetővé. Második gimnazista korától kezdve tanítva kellett tanulnia ügyvédi vizsgája letételéig. De közben volt ereje arra is, hogy a gimnáziumi latin mellé egyetemista korában önszorgalomból, egyedül megtanulja a francia és német nyelvet.

Tanulmányai befejeztével nevét Bereczki-re magyarosította, majd mint a többi hazafias érzelmű fiatal, lelkesen végigküzdötte az 1848-as szabadságharcot. Ezért vérdíjat tűztek ki fejére, így több mint 7 évet kénytelen volt itthon bujdosni. Tanítványai, harcos társai, és a jóakaratú emberek bújtatták. Míg náluk volt, segítette őket a kertészkedésben és gazdálkodásban, valamint tanította gyermekeiket. Közben gyarapította kertészeti ismereteit. Mindenütt tájékozódott a környék gyümölcstermesztésének problémáiról, szoros kapcsolatot épített ki a termesztőkkel. Ahol könyvtár volt, ott a szakirodalmat is tanulmányozta.

Az 1856. évi általános amnesztia után egy ideig nem vállalt állást. 1860-ban azonban megválasztják körjegyzőnek. Ez a munka nem felel meg természetének, közben a gyümölcsészethez is csak lopva jutott, ezért 1862-ben lemond állásáról.

Még ugyanebben az évben Mezőkovácsházán (Csanád m.) 10 éves szerződést köt Sármezey Antal kincstári nagybérlővel, volt harcostársával, hogy gyermekeit magántanítóként neveli. Ezért fizetésén kívül lakást, teljes ellátást és valamivel több mint öt hold földet kap, amelynek bérét is barátja fizeti, hogy gyümölcstermeléssel foglalkozhasson. A kapott terület Mezőkovácsháza és Kunágota közötti pusztán a Czigányka tanya volt,[4] szélsőséges alföldi viszonyok jellemezték.

Bereczki nagyon boldog lett, mert elérte célját, ha egyelőre csupán csak a szabadidejében, de foglalkozhatott gyümölcstermesztéssel. A szerződés lejártakor sem bocsátotta el őt Sármezey, mert felismerte benne a szerény, alapos felkészültségű, szenvedélyes szaktudóst és megengedte, hogy a már eltelepített pomológiai kertben dolgozzék tovább.

Nem volt elméleti ember Bereczki Máté! Gyümölcstermesztésünk gazdasági ággá fejlesztésének lehetőségeit kutatta. Életében ennek alapjait kívánta lerakni.

[3] *Bereczki M.* 1882. 6. o.
[4] *Szabó P.* 1995. 44. o.

Legfontosabbnak a gyümölcsfajok (fajták) megismerését tartotta. A gyümölcstermelésnél *„... első szükség, hogy az egyes gyümölcsegyéneket (fajták) körülményesen ismerjük"*.[5] Ez csak a leírás alapján, könyvekből lehetséges. Kizárólag rátekintéssel az ismeretlen fajtákat még a nagy gyakorlattal rendelkező szakember sem ismeri fel biztosan. *„Gyümölcsleírások nélkül gyümölcsismeretre szert nem tehetünk, gyümölcsismeret nélkül pedig hazánk gyümölcsiparát virágzásba nem hozhatjuk soha"*[6] — állította. Ekkor még Entz Ferenc és Kovács József leírásain kívül nagyon kevés gyümölcsfajtát ismertettek szaklapjaink. A külföldi pomológiák pedig nehezen hozzáférhetők voltak. Hiányzott a magyar pomológia!

A gyümölcsleírásokhoz termő gyümölcsfagyűjtemények kellenek, ahol folyamatos és módszeres megfigyelések alapján, a fák minden részét és tulajdonságait a helyszínen pomológusok jegyzik fel éveken keresztül. A külföldi adatok hazánkba nem ültethetők át, mert más természeti viszonyok alakították ki azokat. Az északi országok téli gyümölcsfajtái pl. nálunk ősszel vagy nyár végén érnek, a nálunk termett gyümölcsök színesebbek és savasabbak. A rovarok kártétele nálunk lényegesen nagyobb, mint hűvösebb vidéken. Az erre érzékenyebb fajtákat sokkal költségesebb itt felnevelni és termeszteni, mint külföldön, de termésük az ottani piaci elvárásoknak nem mindig felel meg.

Amint a kapott területet Bereczki előkészítette, sok külföldi és hazai fajtával be is telepítette, hogy minél hamarabb legyen gyümölcse. Az oltványokat elsősorban Entz Ferenc pesti és Kovács József bátorkeszii faiskoláiból rendelte meg.

Fejlődésük megindulása után alig várta az első termést. *„Szentül meg voltam győződve, hogy ami gyümölcsfajokat kaptam, azok mind valódiak lesznek"* — írja! *„Csak elhűltem aztán, midőn láttam, hogy az én híres mezőkomáromi duránczi baraczkom, melyet magától azon baraczk feltalálójától és első terjesztőjétől rendeltem meg, termett Sáfrány barackot; egy másik baraczk fajom, melynek július végén, vagy augusztus elején kellett volna érni, termett szeptember végén, vagy október elején termő baraczkot; akkor támadt először a gyanúm egyéb gyümölcsfajaim valódisága ellen is." „Újból meghozattam oltóvesszőben a gyanúsnak mutatkozó fajokat, és az újonnan kapott fajok, vagy egyeztek ismét a már meglévőkkel, vagy egészen eltérő növényzetet mutattak, nem egyeztek Dr. Entz Ferenc és Kovács József leírásaival, ami egészen zavarba hozott."*[7]

Ez a tapasztalat késztette Bereczkit arra, hogy nagyon lelkiismeretesen figyelje fajtáit, valamint kétes esetekben hazai vagy külföldi pomológusok, termelők véleményét is kikérje. Csak azokat a leírásokat közölte nyomtatásban, csak azokról a fajtákról küldött másoknak szaporítóanyagot, amelyek fajtatisztaságához kétség nem fért.

[5] *Bereczki M.* 1882. 174. o.
[6] *Bereczki M.* 1882. 177. o.
[7] *Bereczki M.* 1882. 179–180. o.

Fő munkája, a négykötetes Gyümölcsészeti vázlatok, amelyet 1877–1887 között saját költségén adott ki Aradon 2115 oldal terjedelemben. Ebben 1123 gyümölcsfajtát írt le, amelyek mindegyikét maga értékelte a gyümölcsösében. 782 fajtáról (356 körte, 311 alma, 115 szilva) részletes leírást adott több éves feljegyzései alapján. A negyedik kötetben röviden ismertetett még 341 fajtát (165 körte, 112 alma, 21 szilva, 26 cseresznye, 17 meggy), amelyek még további megfigyelést igényelnek. A gyümölcsleírásokon kívül 42 értekezésben a gyümölcstermesztéssel kapcsolatos elgondolásait is közölte könyvében. Ezek eredetije más szaklapokban jelent meg, de szükségesnek tartotta itt is közzétenni.

A gyümölcsfajták leírásai pontosak, alaposak. Rapaics szerint[8] a szakkifejezések magyaros megnevezése által megalapította a magyar gyümölcsfajta ismeretet. (Pomológia.)

1895. március 30-án, 8 hónappal halála előtt Bereczki Máté így vall munkájáról az A Kert főszerkesztőjének: *„Gyümölcsismertetés lévén életemnek egyik fő feladata, én abban olyan gyakorlottságra tettem szert, hogy öregségem daczára is könnyűnek, élvezetesnek találom még mindig is, nem terhesnek, ezt a munkát."*[9] Tevékenységét kortársai nagyra értékelték.

A gyümölcsfajták leírását az alábbiak szerint közölte könyvében: a fajta neve, származása; a gyümölcs érési ideje, minősége, nagysága, alakja, színe, húsa; a fa vesszői, rügyei, virágrügyei, levelei; a fajta leírói, hasonnevei; észrevételek. Az észrevételekben a fajta viselkedését írja le kertjében, az Alföld külterjes viszonyai között, ismerteti tenyésztésének lehetőségeit, végül foglalkozik egyéb tulajdonságaival, pl. gyümölcsének piacossága stb.[10]

A könyvet a kor egyik legkiválóbb gyümölcstermesztője Rudinai Molnár István így értékelte: *„Ez a négy kötet mű Magyarország pomológusainak szótára, ez a mi legnagyobb gyümölcstermesztési szakmunkánk, ez a mi bibliánk, ez kutatásoknál és vitáknál a bíró, mely elágazó vélemények esetén dönt."*[11]

A Gyümölcsészeti vázlatok megírásán kívül igen nagy jelentőségűek Bereczki Máténak a hazai gyümölcstermesztés fejlesztését célzó javaslatai is, amelyek közül a legfontosabbak az alábbiak:

1. Gyümölcsöseinkbe csak kevés, de kiváló fajtákat telepítsünk, hogy mindenütt nagyobb tételben legyen piacos gyümölcs.[12]

2. Akár kis kertekben, akár nagyobb gyümölcsösökben telepítés után azonnal jegyezzük fel — egy e célra alkalmas könyvben — az elültetett fajták neveit és az

[8] *Rapaics R.* 1940. 266–285. o.
[9] *Bereczki M.* 1895. 73. o.
[10] *Bereczki M.* 1882. 221–222. o.
[11] *Rudinai Molnár I.* 1898. 293–296. o.
[12] *Bereczki M.* 1882. 12–13. o.

ültetés helyét, hogy évek múlva is meg lehessen állapítani, közülük mely fajták érdemesek később az ország adott részén nagyobb gyümölcsösök létesítésére.[13]

3. Gyümölcstermesztésünk fejlesztése nem nélkülözheti az Országos Kísérleti Gyümölcsöst, mely a világon szaporított gyümölcsfajták gyűjteménye legyen. Hitelességüket és termesztési értéküket itt tanulmányozzák egyes próbafákon, a fák és gyümölcsük alapján a jól felkészült pomológusok.[14] Ez az évekig tartó folyamatos és igen fárasztó tevékenység munkaképes, egész embereket kíván, nem engedhető meg, hogy a telep a kiváló, de már fáradt szakemberek pihenőhelye legyen. Az ilyen ültetvény nem hoz gazdasági hasznot, évente csak ráfordítást igényel, fenntartása állami feladat. A magán és társadalmi szervek ilyen ültetvényei ugyanis a tulajdonos halálával vagy átszervezés következtében éppen akkor szűnhetnek meg, amikor a legértékesebb tájékoztatást adhatnák.[15]

4. Létesítsünk megyénkint vagy gyümölcstermesztési tájankint is kísérleti kerteket, ahol az adott vidéken termesztett vagy külföldön érdekesnek tartott hiteles fajtákat gyűjtsük össze és értékeljük az említett módokon.[16]

A terület gyümölcstermesztői itt adott viszonyok között megismerkedhetnek a fajták értékével, termesztési módjaikkal, és a kertet irányító szakemberektől minden problémájukra szaktanácsokat kaphatnak, itt beszerezhetők esetleg az átoltásokhoz vagy a faiskolai szaporításokhoz hiteles oltóvesszők is. A telep szakemberei esetleg fajtameghatározást vállalhatnak a termesztők részére.

Kísérleti telepek nélkül sohasem fogjuk biztosan megtudni, hogy vidékünkön mely fajták volnának leginkább elterjeszthetők s nem is ismerkedhetnénk meg azokkal.[17]

5. Csak a kísérleti gyümölcsösök legyenek fajtagyűjtemények. A gyümölcstermesztők kevés fajtát telepítsenek, hogy ne csak gyümölcsösük legyen, hanem gyümölcsük is, ami jövedelmet biztosíthat.

6. Kívánatos, hogy minden vidéknek legyen egy jól képzett gyümölcsésze, aki tanáccsal segíti a termesztőket és aki velük együtt próbálja ki az új fajtákat, és dolgozza ki a terület gyümölcstermesztésének fejlesztését. A termelő azonban maradjon a kiváló kevés fajta termelése mellett.[18]

7. A faiskolákat minél hamarabb át kell szervezni, hogy a sok fajta helyett kevés, de kiváló gyümölcsöt termőket szaporítsanak csak. A faiskolai áru minőségének javítása miatt pedig szükséges a faiskolások szaktudását emelni, amihez egyelőre külföldi könyvek fordításai állnak rendelkezésre.

[13] *Bereczki M.* 1882. 10–11. o.
[14] *Bereczki M.* 1882. 5. o.
[15] *Bereczki M.* 1882. 42. o.
[16] *Bereczki M.* 1882. 11. o.
[17] *Bereczki M.* 1882. 44. o.
[18] *Bereczki M.* 1882. 43–44. o.

8. Felhívja a figyelmet arra, hogy ha a kulturáltabb gyümölcstermesztő országokkal együtt kívánunk dolgozni, honos fajtáinkat nemesítsük folyamatos magvetéssel — Van Mons — belga gyümölcsész módszerei szerint. Ennek lényege, hogy a kiválasztott fajták magvainak elvetése után a belőlük kikelt csemeték termőrefordulását követően kiválasztjuk közülük azokat, amelyek az anyafánál értékesebbek. Ezekből gyökérnemes termőfát nevelünk, a többieket pedig más, értékes fajtákkal átoltjuk. A gyökérnemes fák 3.–4. terméséből származó magvakat szintén elvetjük és azok utódai közül is kiválogatjuk az anyanövénynél értékesebb egyedeket. Ez lesz a második generáció. A harmadik vagy későbbi generációk egyedei között már az eredeti fajtánál értékesebb új fajták is találhatók, így kiváló helyi fajtákat nevelhetünk. Ez tulajdonképpen keresztezéses nemesítés, de a keresztezést nem a nemesítő végzi, hanem a természet. Egyébként, kiváló fajtáink közül így keletkezett a Jonatán.[19]

9. Külföldön elsősorban azok iránt az újdonságok iránt érdeklődjünk, amelyeket a rovarok kevésbé károsítanak, mert nálunk évente rendszerint igen nagy a rovarkár, a száraz tavasz és a nyári kánikula miatt.

10. A tavasszal későn fakadó fajtákat ne telepítsük az Alföldre, mert ezek gyümölcsei a késő, áprilisi–májusi fagyok áldozatai lesznek.[20]

11. Új fajtákat elsősorban a hasonló klímájú országokból importáljunk. Ha viszont bármely külföldi fajta olyan értékes, hogy azt feltétlenül ki kell hazánkban is próbálni, olyan helyen termeljük, ahol részére megfelelnek a környezeti feltételek.

Bereczki Máté 1895. december 9-én halt meg Kunágota-pusztán. Kertje közelében a kunágotai temetőben temették el. Mindenét a Királyi Magyar Természettudományi Társulatra hagyta. Márvány síremlék jelzi nyughelyét, amelyet a Társulat emeltetett az örökségből. Kertjét halála után 3 évvel elárverezték, Unghváry László ceglédi faiskolás vette meg. Értékes könyve a Gyümölcsészeti vázlatok sok könyvtárban ma is tanulmányozható. Kézikönyvei a társulat könyvtárában vannak. Sok szakcikke a korabeli szakfolyóiratokban olvasható. Levelezésének egy része eredetiben a Mezőtúri Gimnázium tanári könyvtárában van.

A Rudinai Molnár István kezdeményezésére alakult Bereczki Máté Emlékbizottság 1896. február ötödiki ülésén az OMKE (Országos Magyar Kertészeti Egyesület) küldötte, Niemetz Ferenc temesvári faiskolás egy birsalma fajta rajzát mutatta be a Bizottságnak, amelyet Bereczki Máté iránt való különös tisztelete jeléül Bereczki birsnek nevez el.[21]

Máig több szakiskola, szakegyesület, szakkör, kutató- és kertészeti brigád vette fel Bereczki Máté nevét. Elgondolásai, javaslatai kevés kivétellel az 1920-as évektől

[19] *Bereczki M.* 1882. 29–35. o.
[20] *Bereczki M.* 1882. 59–68. o.
[21] *Y. Y.* 1896. 29–31. o.

folyamatosan megvalósultak. Utódai ma is sok gondolatot meríthetnek életéből és munkáiból, ha tanulmányozzák azokat.

A Bereczki Máté Emlékbizottság annyi adományt gyűjtött másfél év alatt, hogy abból elkészíthette mellszobrát, amelyet miniszteri engedéllyel a Budai Kertészeti Tanintézet arborétumában állítottak fel. Leleplezése 1898. április 10-én volt. A hallgatóság minden évben, halottak napján emlékünnepséget tartott, amelyen Bereczki Máté munkásságáról, életéről emlékeztek és megkoszorúzták a szobrát. Az ünnepségen az igazgató és a teljes tanári kar is mindig részt vett.

1935-ben, halálának 40. éves évfordulóján, mint a Kertészeti Tanintézet Bereczki Máté körének (amely ifjúsági segélyegylet is volt) egyik választott ifjúsági vezetője, én is megemlékezést tartottam Bereczki Máté életéről. Egyéniségének, munkájának megismerése, egész pályám során lelkesített.

Bízom benne, hogy emléke a jövőben sem halványul el, az utódok tanulmányozni fogják életét, munkásságát és olyan odaadással, önzetlenül dolgoznak majd kertészetünk, gyümölcstermesztésünk fejlesztésén — népünk javára —, mint azt a száz éve elhunyt Bereczki Máté tette.

IRODALOM

Bereczki Máté 1882. Gyümölcsészeti vázlatok I. 2. kiad. Arad.
Bereczki Máté 1894. Gyümölcsészeti vázlatok III. Arad.
Bereczki Máté 1895. Nyílt levél A Kert főszerkesztőjéhez. A Kert I. április 15. 3. szám. 73. o.
Szabó Pál 1995. Bereczki Máté Levelei. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest. Szerk.: *Csoma Zsigmond – Oroszi Sándor.*
Rapaics Raymund 1940. Magyar gyümölcs. Bp.
Rudinai Molnár István 1898. Bereczki Máté emlékszobrának leleplezése. A Kert. IV. Bp.
Y. Y. 1896. Bereczki Máté emléke. Kertészeti Lapok. XI. február, 2. füzet. 29–31. o.

SZABÓ PÁL

BERECZKI MÁTÉ VONZÁSÁBAN

100 esztendő telt el azóta, hogy Kunágota-pusztán a magyar haza legodaadóbb gyümölcsészének — Bereczki Máténak kezéből kihullott a formát adó kerti fűrész és metszőolló, a tartalmat adó oltókés, a hasznos tapasztalatokat papírra rögzítő írótoll, elakadt a baráti gondolatokat vivő, gyümölcsöt „termő" levelek küldése.

Bereczki élete és minden törekvése eggyé forrt a magyar haza függetlenségének megteremtéséért folyó küzdelemmel; a magyar gyümölcsészet európai szintre emelésével. Tudása és segítőkészsége révén ő volt a magyar gyümölcstermelők között a legtekintélyesebb. Életének kilobbanása óta sem ismerünk olyat, aki nagyobb szorgalommal, eredménnyel, lelkesedéssel és kitartással buzdított hazai gyümölcsészetünk fejlesztésére.

„A Kert" c. szaklap is úgy jellemezte Bereczki Mátét 1896-ban, hogy *„... a magyar gyümölcsészetnek, — Pomonának hivatottabb apostola magyar földön máig sem volt".*

Magyar volt ő minden ízében. Hazája iránti lángoló szereteténél talán csak igénytelen szerénysége volt nagyobb. Nem a haszonért, hírnévért, hanem honfitársai jólétének emeléséért munkálkodott. Sokkal, nagyon sokkal tartozunk emlékének. Meg kell mutatnunk, hogy önzetlen, egyedül a közjóért élő fiát, a magyar nemzet megtudja még becsülni.

A természet örök törvényéből adódik, hogy ami rajta földi és mulandó volt, az 100 év alatt felszívódott a természet körforgásában, abban az anyaföldben, amelyen míg élt oly sok szépet és értékeset teremtett. Azonban szelleme, betűkben rögzített tanításai tovább élnek, minket segítenek. Ha nem felejtjük el ezeket az ismereteket és a magunkét is hozzáadva, tovább adjuk — a mai és későbbi nemzedékeknek —, akkor Bereczki tanításai beláthatatlan ideig — amíg magyar és gyümölcs lesz a földön — hatni fognak. Vonzó példája buzdítani fog munkára, alkotó kitartásra, a gyümölcsészek baráti összefogására.

Ma már csak értékes könyve, a Gyümölcsészeti vázlatok és a tőle származó más írások — meg a segítségével tovább nemesített és elterjesztett gyümölcsök

teszik élőbbé számunkra és az, ha minél több embernek elmondjuk példás életét. Bereczki személye, megnyilatkozásai, munkája iránt természetes vonzalom, rokonszenv alakult ki. Már életében sok ezren kerültek vonzásába.

Miért?

Mert ízig-vérig baráti közösséget formáló nevelő volt! Emberek és gyümölcsfák sikeres nevelője, nemesítője. Segítője a hátrányos, a kiszolgáltatott helyzetben élőknek. Mindenkivel szemben nyílt és őszinte volt. Aki írásban vagy szóban kapcsolatba került személyével, nem maradt közömbös iránta.

Nemes tulajdonsága már a Váci Piarista Gimnáziumban és a Pesti Jogi Egyetemen tanulótársainak segítésében megmutatkozott. A Teleki Blanka leánynevelő intézetben tanársága idején; az 1848–49-es szabadságharcban a társaihoz intézett gyújtóhangú írásaiban; a világosi tragédiát követő újabb szabadságharcra való szervezkedéskor; s végül a magyar gyümölcsészet „bölcsőjének" megteremtésekor a magyarországi gyümölcsészek toborozása során kitűnt következetes hazaszeretetével.

Nagy nevelői képességét mutatja, hogy a gyümölcsészet érdekében mindenekelőtt az anyákhoz fordult, akik sokat segíthetnek felemelni hazai gyümölcsészetünk ügyét: *„Tanítsátok meg gyermekeiteket a természet, a gyümölcsészet szeretetére. Ha ezt beojtottátok gyermekeitek szívébe, olyan mesés kincsek birodalmával ajándékozzátok meg gyermekeiteket, amelyet az idő vasfoga sem emészthet meg."*

Nemcsak az édesanyákhoz írt szavaiból, hanem más írásaiból is a céltudatos nevelés, tanítás cseng ki: *„Ahány embert megtanítunk fát nemesíteni, ojtani* — mondta —, *ugyanannyi jó barátot szerzünk fáinknak; mert aki egyszer ezt a szép mesterséget megtanulta, örvendeni fog saját munkájának, s örömmel fog azokra felügyelni. A nép fiának vad kedélyét az általa eszközlendő, legelső sikeres ojtás biztosabban megnemesíti, mint a legékesebb, legszívrehatóbb szónoklat."*

Bereczki Máté meggyőződéssel vallotta, hogy a gyümölcsészet művészet. Édes testvére a szobrászatnak és a festészetnek. A szobrászat életet ad a kőnek, a festészet megeleveníti a vásznat. A gyümölcsész ennél is többet ad: a szép természetet teszi áldottabbá, bájolóbbá maga körül; gyümölcsöt ad az emberiségnek; évenként megújuló élvekkel, örömökkel s hosszú élettel jutalmazza ápolóit. A gyümölcskertészek egymással összefogva a legnemesebb gyümölcsfák millióival népesíthetik be, változtathatják gyümölcsöskertté a kedves magyar hazát.

Bereczki Máté nagytudású ember volt. Kora egyik legtermékenyebb írója gyümölcsészeti és a hozzá kapcsolódó közérdekű kérdésekben. Műveiben — többek által „Gyümölcsészeti Bibliának" is nevezett — négykötetes, 2115 oldalas könyvében, a szaklapokban megjelent ezernyi közleményeiben és tízezernyi — közérdeket is szolgáló — leveleiben, mint cseppben a tenger, megtalálható nézeteinek minden lényeges vonása.

Személye és tudományos munkája az összefogás, az összetartozás jelképe volt a gyümölcskertészek körében. Tudományos munkásságára hazánk határán belül és kívül sokan felfigyeltek. Kapcsolata volt a legjelesebb hazai és külhoni — belga, holland, francia, német — pomológusokkal, híres gyümölcsöskertek vezetőivel. Franciaországból a Simon–Lui testvérek meghívták nagytekintélyű lapjuk munkatársának is a „Fatenyésztési Szemle"-hez.

Bereczki Máté külföldi kapcsolatai közül a Német Gyümölcsészeti Társulaté volt a legjelentősebb, mert a társulat nemcsak tagjai sorába vette Bereczkit, hanem Magyarország képviseletében bizottmányi tagnak is beválasztották.

Belföldi egyesületeink közül sokan Bereczki Máté országos gyümölcsészeti sikereit díszes oklevelekben szépen és hálával méltatták: köztük a Biharmegyei, a Csíkmegyei Gazdasági, az Erdélyi Gazdasági Egylet, a Kecskemétvidéki és a Szécsényvidéki Egyesület, valamint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület.

Bereczki Máté minden elismerést, dicséretet szerényen, hálás köszönettel fogadott és válaszolt meg, azzal hogy: *„A haza javára való törekvés szent kötelessége minden hazafinak ..."*

Bereczki Máté nagyon ragaszkodott az Alföldhöz, benne a mezőkovácsházi és kunágotai tájhoz, az itt lakókhoz és gyümölcsöskertjéhez.

Girókuti Ferenc a „Kertész Gazda" c. lapban az egész ország nyilvánossága előtt kapacitálta Bereczki Mátét: *„Nagy dolgot forralunk ellened* — írta —, *hogy minél előbb a főváros közelében lássunk kedvenceid (a gyümölcsfák) között. Néhány buzgó pomológus már régóta óhajtja egy országos pomológiai kert felállítását, melyben ne csak fák legyenek, hanem legyen benne egy teremtő ész is, mely ne elégedjék meg azzal, hogy valamit létrehozott, hanem teljes hitelességben fenn is tartsa ..."*

Simai Kristóf — mezőkovácsházai — birtokos reagált is Girókuti csalogatására: *„Ne hívják Önök Pestre Bereczki Mátét. Őreá az Alföldnek van szüksége. Művét (gyümölcsöskertjét) csak mi ismerjük, akik a közelében vagyunk. Ő nem szájhős, hanem szemérmetes munkás, fáradhatatlan gyümölcsész. Az ő műve bámulnivaló, hogy mit tett rövid néhány év alatt. Ő ezrével szemez a maga kezével, nem a másokéval, mint szokás. Gyönyörű nézni, mily szépen neveli a fáit."*

Hogyan értékelték Bereczki Mátét a múlt században?

Őt tartották a legnagyobb magyar gyümölcsésznek! És művét is kiemelkedőnek. Egy korabeli gyakorló kertész több kispénzű gyümölcskertész véleményét közölve írta: *„... hála a mi derék Bereczkink lángoló ügyszeretetének s fáradhatatlan buzgalmának: megélünk már ezután a magunk emberségéből is, nem leszünk kénytelenek a gyümölcsészet terén megkívánható tudást nélkülözni vagy pénzünket (gyümölcsfa csemetéért) külföldre áldozni"* (ifj. Tiringer).

Dr. Lucas E. — Németország legkiválóbb gyümölcsésze szerint: *„Minden pomológus és gyümölcstermesztő a legnagyobb köszönettel tartozik Bereczki úrnak.*

Kívánjuk, hogy a gyümölcsben gazdag Magyarországon még több olyan buzgó pomológus legyen mint a mi kitűnő barátunk, aki oly sok pomológusnak világító példaképe.

Büszke lehet Magyarország, hogy egy ember nagy szorgalma és kitartása által olyan munkához jutott mint a „Gyümölcsészeti vázlatok", amely érdemes arra, hogy Német-, Francia- és Angolország gyümölcsismertető legjelesebb munkái mellé soroltassék" (1881. és 1886.).

Katona Zsimond kecskeméti kertész írta (1884. május 16.): *„Olvastam én pomológiai könyveket azelőtt is, de ezek nem melegítettek föl, nem lelkesítettek komoly irányba a munkához. Buzdítást a 'Vázlatokban' találtam meg."*

Sziklai Ede földbirtokos, országgyűlési képviselő, Abaúj–Torna vm. főispánja Bereczki könyvének hatására kezdett hozzá a gyümölcstermesztéshez. Addig a gyümölcstermesztésről semmi fogalma sem volt. Bereczki könyvéből tanulta meg! Bereczki buzdítására 13 holdra fejlesztette gyümölcsösét. Birtokos társai is Bereczki hatására és útmutatása nyomán hozták rendbe az elhanyagolt gyümölcsöseiket.

Törs Kálmánra, a Vasárnapi Újság nagytekintélyű szerkesztőjére, országgyűlési képviselőre a „Gyümölcsészeti vázlatok" olyan hatással volt, hogy életkedve és egészsége visszatért.

Törs Kálmán szerint is: Bereczki kincset adott a nemzetnek. Bethlenfalvi István birtokos így hálálkodott: *„Áldom azon pillanatot, midőn Bereczkivel megismerkedhettem. Több mint 100 ezer oltvány van kertemben, s mindezt Bereczkinek köszönhetem."*

Unghvári László Cegléden 5 holdnyi homokos földön kezdte a gyümölcstermesztést. 1890-re már 140 holdra növekedett faiskolája, a Bereczki által nemesített fajtákból.

Korabeli szaklapokból kitűnik, hogy egyes gyümölcskertészek már az 1870-es évektől termelvényeik propagálására felhasználták Bereczki nevét, mert olyan jó híre volt.

Hérics Márton katolikus plébános nővérével és édesanyjával élt. Annyira tetszett nekik Bereczki könyve, hogy a plébános esténként egy-egy értekezést szokott felolvasni a családnak a „Gyümölcsészeti vázlatok"-ból.

Taboldi Jenő járásbíró szerint: *„Az írói képesség nagy fokával kellene bírnom, hogy kedves uram-bátyámnak csak is Kossuthoz hasonlítható modorban írt könyvére méltó módon válaszoljak: Meggyőződésem, hogy Bereczki könyvének hatása a magyar gyümölcsészetre üdvösebb s nagyobb mint az eddigi összes magyar gyümölcsészeti irodalomé, mert ha gyümölcsészet van és lesz e hazában, az e korszakot alkotó műnek — a 'Gyümölcsészeti Vázlatok' megjelenésének köszönhető."*

Garbóczi Károly Bereczki könyvének elolvasása után egyenesen azt javasolta, hogy Bereczki Máté a „Gyümölcsészeti Vázlatok"-kal pályázza meg a Tudományos Akadémia „Nagy jutalmát", mert a mű alkalmas arra, hogy elnyerje azt.

Bereczki vonzása még idős korában is megvolt. Haláláig főmunkatársa volt a „Gyümölcskertész" szaklapnak. Életének ellobbanása előtt 3 héttel is kapott kedvező ajánlatot. „A Kert" c. lap főszerkesztőjétől Mauthner Ödöntől, hogy a lap minden számába adjon egy írást a gyűjteményében lévő, eddig még nem ismertetett gyümölcsfajtáiról, amelyeket tenyésztésre méltónak talál.

Bereczki Máté szinte az egész ország gyümölcsészetét vette a vállára és vitte! A mostoha évtizedek sodrát állta. Bereczki Máténak a tudása mellett hihetetlen nagy akaratereje volt kitűzött céljának megvalósításához: *„Engem a teremtő misszióval bízott meg* — mondta —, *hogy hirdessem a gyümölcsészet áldásos voltát. Nekem nemcsak az észhez, hanem a szívhez is kellett tollammal beszélnem és úgy intéznem a beszédet, hogy megértse azt a kunyhók lakója is, ne botránkozzék meg rajta a paloták lakója sem, ne találjon gáncsolni valót rajta a tudomány embere sem. Tegye kötelességét mindenki tehetsége szerint: Aki élőszóval győzi; mozdítsa elő a gyümölcsész ügyét élőszóval. Aki könnyen tudja a tollat forgatni; támogassa a szaklapokat tollával, s így törekedjék előmozdítani a gyümölcsészet ügyét. Nagy föladat az én föladatom! Igyekeznem kell életem úgy fölhasználni, hogy halálom után ne csak én mondhassam, hanem mások is elmondhassák rólam, hogy nem éltem hiába. A kegyes teremtő engemet nem magamnak, hanem édes hazám javára alkotott. Missziót bízott rám, s nekem igyekeznem kell misszióm at betölteni. Templomot építek hazai gyümölcsészetünknek, ahol szellemem még akkor is él, amikor hamvaimat szétszórja a szél."*

1895. december 9-én Bereczki Máté Kunágota-pusztán, a X-es dűlő 7. sz. tanyán tüdőgyulladás következtében meghalt. A kunágotai templom harangjai zúgták szerte a tájon: itt hagyott minket magunkra.

Hazát gazdagító teremtő életében nem volt olyan emberi hajléka, amelyet magáénak mondhatott. Más földjén alapított — majd idős korában, 67 évesen, kényszerűségből megvett — gyümölcsösében csak egy rozzant méhes volt. Ebben válogatta, csomagolta tízezernyi számra azokat az oltógallyakat, amelyeket szerte küldött a történelmi hazában és Európában is, hogy ezek megfoganva, újabb milliónyi gyümölcsfákban hirdessék teremtő, hazát gyarapító munkásságát. Bereczki hallgatag, csendes mélysodrású folyama volt a magyar gyümölcsészetnek, nem csörgő patakja. Talán ezért sem figyeltek oda kellően nagy értékére. Okuljunk belőle.

Ma már többször szóba jött Bereczki Máté könyve, a „Gyümölcsészeti Vázlatok" s, hogy milyen nagy hatással volt a magyar gyümölcsészetre, a gyümölcsöt kedvelő honfitársainkra.

Bereczki Máté levelei azonban még könyvénél is színesebbek. Bereczki életét megmutató hajszálgyökerek. A mindig buzdító, szakmai tanácsokat is tartalmazó leveleivel sokat hatott érdeklődő kortársaira. Csak egy jellemző példát említek. Teleki János főkertész, balatonhenyei lakosnak Bereczkihez írt sorait: *„Éppen tíz*

éve annak amióta utolsó levelét vettem. Hogy mennyire becsesek előttem kedves sorai, kitűnik abból, hogy levelét máig megbecsült kincs gyanánt megőriztem, de ezután is megbecsülöm őket! Szegeden 3 évig katonáskodtam, akkor nagybecsű levelét gyakran elolvasva, a hátamon a 'borjúban' hordoztam, midőn pedig az ismert szegedi árvíz kiöntött, a levél is velem együtt megfürdött, de nem vesztünk el..."

Bereczki Máté élete, munkássága, tanítása már csak a négykötetes könyvéből, a korabeli szaklapokban megjelent közleményeiből és az ország különböző intézményeinek rejtettebb zugaiban található, közművelődési kincset érő leveleiből ismerhető meg.

Ezek olvasmányos stílusban nyújtanak körképet Bereczki Máté életéről, munkásságáról. Jól tükrözi Bereczki Máté hazátgazdagító életét, munkásságát. A szorgalomnak és akaraterőnek azt a magas fokát, amely bizonyítja, hogy a legnehezebb körülmények között is nagy alkotásra képes az ember, ha nemes cél vezérli.

Történelmi eseményt segítettek elő azok a barátaink, honfitársaink — egyének és intézmények —, akik szellemi vagy anyagi tehetségükkel — pénzzel vagy munkával — hozzájárultak a leveleinek kiadásához. Köszönet érte!

A könyvbe foglalt levelek nemcsak hazaszeretetet sugároznak, hanem gazdaságilag is hasznos tanulságul szolgálnak.

KOVÁCS SÁNDOR

A GYÜMÖLCSTERMESZTÉS FAJTAHASZNÁLATÁNAK FEJLŐDÉSE

Előadásomban a hazai gyümölcsfajta kutatás, nemesítés és fajtahasználat történelmi fejlődésével, tendenciáival és jelenlegi helyzetével foglalkozom. Azoknak a kutatóknak a munkásságával, akik tovább folytatták Bereczki Máté és más, immár klasszikusnak mondható szakemberek munkáját, s megteremtették a hazai gyümölcstermesztés biológiai alapját.

Az *almafajta* kutatás — rangjának megfelelően — régóta jelentős hazánkban. Bereczki Máté (1824–1895) több mint 1200 fajtát figyelt meg, értékelt és írt le. Számos külföldi fajtát honosított és terjesztett el, köztük a Jonathant. Ő a magyar pomológia megteremtője, aki nemesítéssel is foglalkozott. Magvetésből származó almafajtái a Jolanka alma, Pétery Károly, Náray renettje. A keresztezéses nemesítést hazánkban Budai József (1850–1939) indítja meg 1886-ban. Egyik ma is termesztett fajtája a Budai Domokos. A magyar kertészeti növénynemesítés programját Magyar Gyula (1880–1945) dolgozta ki. Porpáczy Aladár 1937-től végzett fajtakeresztezéseket a Jonathan javítására törekedve, 1959-ben több hibridet emelt ki, amelyek közül államilag minősített házikerti fajtája a Fertődi téli (E. 47). Dániel Lajos 1949-ben kezdte nemesítői munkáját, amelynek célja lisztharmat rezisztens, merev növekedésű Jonathan típusok előállítása és az öntermékenyülő Jonathan biotípusok felkutatása volt. Államilag minősített fajtája az Éva, amelyet a Jonathan szabadbeporzású magoncaiból szelektált. Nyújtó Ferenc 1951. óta foglalkozott Cegléden exportra alkalmas bőtermő nyári almafajták szelektálásával. A Ceglédi piros — ma már visszavont fajtája — ismeretlen eredetű tájfajta. Maliga Pál nemesítési munkájának célja Jonathan típusú, lehetőleg lisztharmattal szemben ellenálló, különböző időben érő fajták előállítása volt. Sok hibridet állított elő, de ezek közül államilag minősített fajta nem került ki. Tamássy István szintén rezisztencia nemesítéssel foglalkozott, vad Malus fajok felhasználásával. Ezenkívül jelentős honosító munkát is végzett, melynek eredménye az államilag minősített Idared és Mutsu. A Kertészeti Kutatóintézet, illetve utódja Újfehértói Kutatóállomásán hosszú

évtizedek óta kiterjedten foglalkoznak almafajta vizsgálatokkal, főleg honosítással és klónszelekcióval. Munkájuk során sok fajta honosítását végezték el, s ebben a munkában Pethő Ferenc, Harmath László és Szabó Tibor jeleskedett. Kovács Sándor közel 40 éve folyó almanemesítési munkája kizárólag fajtakeresztezésre épült. Célja jó minőségű, különböző érésidejű, a lisztharmattal szemben toleráns, illetve rezisztens fajták előállítása. Eddig 5 államilag minősített fajtája és 3 ígéretes fajtajelöltje várja a termesztésbe való szélesebb körű bevezetést. Ezek közül legjelentősebbek a Jonager, Nyári zamatos, Kovaguszt és a Kovelit fajták. Az utóbbi években G. Tóth Magdolna és Soltész Miklós is jelentős almafajta vizsgálatokat és nemesítői munkát végeznek.

A jelenleg elterjedt *körtefajták* zömmel spontán mutációból vagy tömegszelekcióból származnak. Jelenleg is a fajtakutatók megelégszenek a fajták klónszelekciójával, fajtakeresztezésen alapuló nemesítési munka hazánkban nem folyik. A hazai kutatók — mint Bereczki Máté, Entz Ferenc, Angyal Dezső, Porpáczy Aladár és Brózik Sándor — viszont a körtefajták rendszerezésében értek el nemzetközileg is jelentős eredményt. Az utóbbi időben Göndör Józsefné foglalkozik behatóan a körtefajták vizsgálatával és honosításával.

A *cseresznye* fajtakutatási munka kezdetben kizárólag hazai és külföldi fajtakörök értékesebb egyedeinek kiválasztására korlátozódott. A tudatos nemesítői tevékenység 1935-ben Korponay Gyula munkájával kezdődött, aki a Germersdorfi cseresznye szelekcióját megkezdte és a jelenleg is termesztésben lévő fajták szaporítóanyagát is szelektálta. Az 1950-es évek elején választotta ki a Szomolyai korai és rövid szárú típusokat. Ugyancsak szelekciós munka eredménye Kovács Ferenc és Soltz Gábor által 1957-ben Helvécián bejelentett Korai Jabolai, amely az ismert fajtakör plusz variánsa. Tájfajták begyűjtését kezdte meg 1951-ben Cegléden nyújtó Ferenc, melynek célja a Germersdorfi óriás megjavítása volt. Tájszelekción alapuló nemesítési munka legeredményesebben a Kertészeti Kutatóintézetben bontakozott ki, melyben Brózik Sándor mellett Rozsnyay József, Korponay Gyula és Zatykó Imre is részt vett. Brózik Sándor és munkatársai 1951–1958 között az ország egész területéről összegyűjtötték a termesztett fajtákat és azok változatait. E szelekciós munka eredményeként kerültek köztermesztésbe a Szomolyai fekete és Solymári gömbölyű stb. tájfajták, valamint ebből a gyűjteményből történt a Germersdorfi klónok szelektálása is (Germersdorfi 1, Germersdorfi 3 stb.). Igen sok új fajta termesztésbe vonását tette lehetővé a honosítói tevékenység is, amely már a XVI. században megindult. A Rajna vidékéről korábban behozott Germersdorfi fajta jelenleg is fő fajtája a magyarországi cseresznyetermesztésnek. Hazánkban az első nagyarányú keresztezéses nemesítés 1958–61 között indult meg Brózik Sándor irányításával a Kertészeti Kutatóintézet Érd-Elvira-i telepen. Ennek eredményeként született legfontosabb fajták a Margit, Linda és Katalin, valamint több ígéretes fajtajelölt.

A *meggyfajták* előállítása is hosszú ideig — még a közelmúltban is — főleg a táj- és klónszelekcióra épült. Ezt a hazánkban kialakult igen gazdag tájfajta populációk tették lehetővé. Ezekből a természetes populációkból emelte ki Pethő Ferenc az Újfehértói fürtös, Kovács Sándor a Pipacs 1 és Apostol János a Csengődi fajtát. Klónszelekciós munkával pedig Brózik Sándor és Nyújtó Ferenc a Pándy és Cigánymeggy klónokat. Ezzel párhuzamosan, sőt megelőzően már az 50-es évek elejétől széles körű és eredményes fajtakeresztezésen alapuló nemesítői munkát végzett Maliga Pál. Kiváló fajtái, mint az Érdi bőtermő, Érdi jubileum stb. a termesztésben jelentős arányt képviselnek. Munkáját Apostol János folytatja.

A *kajszi* fajtakutatás valószínűleg egyidős magával a termesztéssel. A tudatos kajszi fajtakutató, illetve nemesítői munkát hazánkban a 30-as években indították el. Az Országos Pomológiai Bizottság ebben az időszakban kiemelte azokat a kajszi rózsabarack és korai rózsa klónokat, amelyeket legértékesebbnek talált és azokat Magyar kajszi, Borsi rózsa, Kései rózsa, Korai piros fajta névvel törzskönyvezte. A két világháború között végezte fajtaértékelő munkáját Hankovszky Zsigmond Kecskeméten. Máig is ható erejű Magyar Gyula nemesítői iránymutatása a kajszi fajta- és alanynemesítésben. Később Cegléden és Érd-Elvira majorban kutatóintézeti gyűjtemények létesültek Nyújtó Ferenc és Brózik Sándor irányításával. A keresztezéses nemesítés már 1952-ben megindult, amelyet Maliga Pál tervezett meg. Több ígéretes hibridje közül államilag minősített fajtája a Pannónia. Ez idő tájt kezdte el nemesítői munkásságát Tamássy István, melynek eredményeként állami minősítést kapott a Budapest fajta. Az 1953–63-ig terjedő időszakban kiterjedt tájfajta kutató begyűjtő és szelektáló munkát végzett Nyújtó Ferenc Cegléden. E munka eredményeképpen több államilag minősített fajta keletkezett, mint pl. a Ceglédi bíborkajszi, Ceglédi óriás, Kécskei rózsa, Mandulakajszi stb.

A *szilvafajta* kutatás és nemesítés is nagyon régen még Lippay János munkássága előtt megindult hazánkban. Ennek nyomán több tájfajta keletkezett, mint pl. a Besztercei szilva, Vörös szilva, Fehér és Fekete lószemű. Lippay (1664) a következő fajtákat említi. Besztercei szilva, Dobzó szilva, Gömbölyű szilva és Myrabolán szilva. Hazánkban Bereczki Máté létesített szilva fajtagyűjteményt, amely a mai gyűjteményeknek is az alapját képezte. A magyar nemesítések között kell megemlíteni a Debreceni muskotályt és Pátzel szilváját, amelyeket Pátzel János ismeretlen fajta magvetéséből állított elő. Az 1950-es évektől Korponay Gyula és később Nyújtó Ferenc igen sok szilvafajtát gyűjtöttek be Cegléden. Ebben a munkában, illetve ezek kiértékelésben Tóth Elek igen jelentős szerepet vállalt. Az utóbbi évtizedekben jelentősen változott a fajtaszortiment a Kertészeti Kutatóintézet és a Kertészeti Egyetem Gyümölcstermesztési Tanszéke honosító munkájának eredményeképpen.

Az *őszibarack* fajtavizsgálat, fajtaelőállítás rövidebb múltra tekint vissza, mint egyéb hazánkban honos gyümölcsfajok ilyen irányú munkája. A rövidebb termesz-

tési időszakban nem alakultak ki olyan természetes populációk, amelyek a tájszelekciónak alapjai lehetnének. Az Alföldön és Buda vidékén ennek ellenére sikerült korábban szelektálni néhány fajtát, mint a Cegléd szépe, Homokgyöngye, Mariska, Szegedi arany stb. Az újabb fajták mind külföldi származásúak, a hazai fajtakutatás ezek honosítására, illetve klónszelekciójára terjed ki. Az őszibarack fajtakutatásban sok kiváló szakember jeleskedett és ma is részt vesz, Magyar Gyulától és Mohácsy Mátyástól kezdve Horn Edén, Nyújtó Ferencen, Ferdinánd Dezsőn keresztül, Brózik Sándorig és Faluba Zoltánig.

A *dió* hazai szelekciós nemesítésében Porpáczy Aladár, majd Szentiványi Péter végzett kiemelkedő munkát. Porpáczy nevéhez fűződik — a ma is termesztett — Eszterházy, illetve Fertődi fajták előállítása. Szentiványi Péter pedig a Milotai 10, a Tiszacsécsi 83 és az Alsószentiványi 117 fajtákat állította elő. Emellett honosított is fajtát, illetve keresztezésekkel állított elő nagyszámú fajtajelöltet. Ugyancsak Ő jeleskedett nagyszámú gesztenyefajta előállításában is.

A *mandula* esetében az első tájfajta szelekciót Buda környékén a 30-as években Magyar Gyula és Szisz Gyula kezdte el. Munkájuk eredményeként került a termesztésbe a Diósdi félpapírhéjú, az Óriás kagyló és a Szisz mandula fajta. 1941-től Korponay Gyula, 1947-től Sárai Vilmos, majd 1957-től Nagy Pál folytatta a szelekciós munkát, főleg a Balaton felvidékén. 1951-től a budatétényi termesztő körzetből Brózik Sándor gyűjtött be nagyszámú tájfajtát, s spontán magoncot, amelyek közül értékelés után termesztésbe kerültek a budatétényi fajták. A Kertészeti Egyetem Nemesítési Tanszékén Tamássy István és Pejovics Bogdán irányításával széles körű mandulanemesítési munka folyt. Ezek eredményeképpen születtek meg a Szigetcsépi fajták.

Hazánk gyümölcstermesztésén belül viszonylag szerényebb részt képviselnek a *bogyósok*. Ha azonban a bogyósgyümölcs termesztésünket más országokéhoz hasonlítjuk, akkor az tűnik ki, hogy málnából, ribiszkéből és köszmétéből a nagyobb termelési volumennel rendelkező országok közé tartozunk. A bogyósgyümölcs fajtakutatás és nemesítés a 30-as évekre nyúlik vissza, amikor Porpáczy Aladár előállította az első magyar szamócafajtákat, az Eszterházi korait, Eszterházi óriást és az Eszterházi exportot. Ebben az időszakban állította elő a Rubus Mohácsyanus szedermálna fajt is, amely Fertődi 1-es fajtanéven került forgalomba. A szamócanemesítésben később Szilágyi Kálmán ért el kimagasló eredményt. Ennek gyakorlati hasznát a Fertődi 5-ös, valamint a Kortes fajta reprezentálja. A Kollányi László által irányított málnanemesítés eredményeit az Eszterházi 401-es és F. Hungária fejezték ki korábban. A később előállított fajtái a Fertődi zamatos, a Fertődi kétszertermő és a Fertődi kármin fajták. Az ifjabb Porpáczy Aladár által végzett feketeribiszke nemesítés eredményeképpen előállított Fertődi 1-es fajta ma is a fő fajták közé tartozik. Választékbővítést jelent a feketeribiszke és köszméte tulajdonságait

egyesítő Rikő fajhibrid. A pirosribiszke nemesítés eredménye a Fertődi hosszúfürtű fajta, amely nagy termőképességével tűnik ki.

A *köszméte* fajtakutatásban, szelekcióban Harmat László ért el igen jelentős eredményeket hazánkban.

A hazai gyümölcsfajta előállítás, fajtakutatás és fajtahasználat munkáját Bereczki Máté szellemében folytatták tovább a honi szakemberek. Az ő meghatározó elvei és módszerei máig hatnak ránk, melynek eredményeit az előadásban megemlített kutatók mellett sok-sok felsorolásból kimaradt szakember vagy névtelen gyümölcstermesztő áldásos és eredményes munkássága fejezi ki.

Jókai Mór írja egyik munkájában, hogy „Isten dicsőségét nem a templom tornyok hirdetik, hanem a gyümölcsfák".

TANULMÁNYOK

HOFFMANN TAMÁS

A PÁSZTORKODÁSRÓL ÉS A NOMÁDOKRÓL

Történelmünkben „fokozat" vagy alternatíva az „ősfoglalkozás"?

Az eurázsiai prehistóriában talán a legtöbb sorsdöntő probléma azzal van kapcsolatban, hogy mi a viszonya a földműveseknek a pásztorokhoz? Mindkét életmód számos reprezentánssal volt képviselve. A pásztorok főként a sztyeppéken találtak megélhetést, a földművesek mindenütt, ahol kultúrnövényeket lehetett termeszteni. A két életmód képviselőivel kapcsolatban sok kérdés még ma is tisztázatlan, főként azért, mert a fölé- és alárendeltség, illetve a mellérendeltség kategóriában gondolkodtak a tudomány emberei. Egymást követik-e időrendben vagy egymás mellett élnek a földművesek, illetve a pásztorok? Minthogy mindkét életmód képviselőinek ősei zsákmányolók voltak: böngésztek, vadásztak és halásztak, hogyan érvényesült a történelemben a belterjesedés, a „fokozatosság" elve, miként lett az emberiség kóbor élőlények sokaságából tartósan megtelepedett, civilizációt teremtő faja földünknek?

További problémák adódtak, ha azt kellett mérlegelni, hogy a földműves-, illetve a pásztortársadalmak között kapcsolatok, kölcsönhatások alakultak ki, amelyek hozzájárultak mindkét társaságban az életminőség javulásához. A technikatörténet eredményeiként például olyan teljesítmények tarthatók számon, amelyek hozzásegítették fajunkat a műszaki haladáshoz. Másrészt el kellett fogadni realitásként azt is, hogy Európa és Ázsia egykori lakóinak életében végbement az agrárium kettéválása, kialakultak tehát a földművesek, illetve a pásztorok sajátos életkörülményei. A társadalmak közötti munkamegosztás és a munkakultúra, valamint az életmódok típusainak regionális tagozódása döntően attól függött ettől kezdve, hogy egy-egy tájon földművesek vagy pásztorok laktak. Nehezítette a helyzet megítélését, hogy a kétféle megoldás valójában több — egymással kombinált — változatot jelentett, amelyeknek egymáshoz való aránya időnként módosult ugyan, de átalakulásuk ellenére a kialakuló életformák mégsem szakadtak el természeti alapjuktól. A nomád pásztorok presztízskultúrájában például továbbra is fel lehetett mindig ismerni, hogy milyen természeti környezetben funkcionálnak. Ugyanakkor

sivár környezetük ellentéteként a pásztorok arra törekedtek, hogy a maguk által elő nem állítható javakat megszerezzék — akár távol lakó társadalmaktól, internacionális vonásokkal kompenzálják tehát helyi értékeiket. Ezáltal — jobb híján — megtartották az életmód és a munkakultúra hagyományait, másfelől kiegészítették azokat idegen, nem szervesülő, csak a fogyasztásban értékesülő javakkal. Ezáltal azonban nem tudták feledtetni, hogy őseik milyen tájról származtak. Végeredményben nemcsak a földművesek, hanem a pásztorok életmódja is tartósan megőrizte természeti meghatározottságát, aszerint lehetett közöttük különbséget tenni, hogy az egyik vagy a másik milyen ekológiai feltételeken jött valamikor létre.

A földművesek és a pásztorok (kik a nomádok és miért azok?)

Az agrárium munkakultúrája a mondottak szerint — két ágra szakadt — a tapasztalatokat földművesek vagy pásztorok sajátították el. De vajon kik kezdték el, kik nyitottak új fejezetet a munkakultúra történetében?

Az eredendő probléma a természeti adottságok hasznosításában van. A jószág legeli a füvet, a kultúrnövény hasznosítja a talaj tápanyagait. Ha a talaj vízháztartása megromlik, alászáll a vízszint, elszárad a fű, kisül a legelő, az állatot oda kell terelni, ahol még eleséget talál. Innen az igyekezet, hogy mozgassák a nyájakat. Ha a talaj tápereje kimerül, új földterületet kell megtisztítani a kultúrnövények számára, majd azt kell bevetni. A földművesek talajváltó gazdálkodása eredendő kényszerűség.

Mind a pásztorok, mind a földművesek váltogatni kénytelenek biotópjukat. Gyakoriak a nagy távolságú vándorlások is. A pásztorok, ha a legelő minden évben kiszárad, nyaranta a tengerszinttől magasabban fekvő legelőkre hajtják a nyájakat, a tél elől viszont lehúzódnak a mélyebben fekvő völgyekbe, folyó menti vagy tengerparti síkságokra. Ezt a mediterrán medencében is tapasztalni, ahol a nyájak *transzhumációja* révén fenntartják a nomád legeltetési szokásokat, bár a nyájak tulajdonosai többnyire földet művelnek, gyakorta évelő növényeket (pl. gyümölcsöket) termesztenek. Emiatt tartós településeken (többnyire kőházakban) laknak. A családok munkaereje kettéoszlik: néhány férfi pásztorként kíséri a nyájat, ideiglenes kalyibában húzza meg magát, a többiek házuk szomszédságában, egyhelyt maradva túrják a földet.

Ha a száraz övezetben — a klímaingadozás folytán — emelkedik az átlaghőmérséklet, romlanak a legelőviszonyok, a nomád pásztortörzsek elköltöznek, oda vonulnak, ahol nem koplal a jószág, mert dús a legelő. A klímaingadozások a legfőbb kiváltói a népvándorlás kori nomádok ide-oda vándorlásainak, a háborúskodásainak stb.

Végeredményben tartós település csak akkor és ott alakítható ki, ahol sikerül megoldani a biotóp nyersanyagtartalékainak gazdaságos fenntartását. Ez utóbbi hiányában még a földműveseknek is nomád életet kell élniök. A tartós településekhez kedvező természeti adottságokra van szükség, például az áradásoknak kitett folyamvölgyekben maga a tavasszal alázúduló víz gondoskodik a talaj meliorációjáról. A mezopotámiai gazdálkodás és életmód azonban jószerével akkor alakult ki, amikor a földművesek már fele annyi idő óta hasznosították a kultúrnövények termesztésének tapasztalatait, amióta egyáltalában élelmiszertermelés volt a földön. A tartós települések alapítását és fennmaradást (kivált a kedvezőtlen feltételekkel rendelkező Európában) jobbára nem a kivételesen jó adottságok, hanem a „vegyes gazdaság" magasabbfokú szervezetei biztosították. Az európaiak olyan művelésrendszereket alkalmaztak, amelyekben az állatok trágyájával és a vetésforgók bevezetésével meggyorsították a talaj regenerálódását, mindamellett, hogy a művelést is kombinálták a termőtalajok pihentetésével. Erre meglehetősen későn került sor. Csak a középkor óta jöttek rá a rendszerben rejlő előnyökre. Részint a demográfiai nyomás, részint a földesúri gazdálkodás igényei kényszerítették ki a változásokat.

A pásztorkodásról és a nomádokról

A néprajzi irodalomban feldolgozott problémák megítélésében talán a legnagyobb fordulat a tenyészállatok tartásával kapcsolatos. Az ókor óta tartotta magát az a felfogás, hogy a legelőkön nyájaikat terelő pásztorok, akik igazodni kénytelenek a vegetáció pusztulásához és megújulásához, az állatok takarmánybázisának területi eltolódása miatt nem tudnak állandó jelleggel letelepedni, tehát nomád életet élnek, és ez az ekoszisztéma a vadállomány vándorlásait követő zsákmányolók szokásainak hagyománya. A pásztorok ősei vadászok voltak.

A „fokozatok"

Az antikvitásban nomádoknak tartották a vadásztársadalmakat, mert azt gondolták róluk, hogy a természetet szabadon veszik birtokukba. Az ókori közfelfogás szerint tehát nomád pásztorok őrzik a kóborlás vadászoktól örökölt hagyományát, noha a jobb legelők birtoklásáért időnként konfliktusaik vannak egymással, ennek következtében valamelyest korlátozott a pásztornépek szabadsága. Ebből már semmi sem jut a parasztoknak, akik, minthogy a városlakók szomszédai, néha pedig atyafiai, kénytelenek tartósan megtelepedni. A parasztok csak így tudják ápolni növényeiket, ennek ellenében azonban végképp elveszítik szabadságukat.

A teóriát, miszerint az emberiség fokozatosan korlátozta magát szabadságában a maga által teremtett életkörülményei által, a múlt századig csaknem minden egyes filozófus magáénak vallotta, és aki erről másként vélekedett, nem is gyakorolt számottevő befolyást az utókorra. Ezért a múlt században még a törzsi társadalmakkal foglalkozó szaktudósok is ehhez az elmélethez igazodva fejtették ki nézeteiket.[1] Ennek oka metodikailag azzal magyarázható, hogy mindannyian zárt rendszerekként képzelték el az életformák egymásutánját: tehát azt gondolták, hogy egymást követik fajunk történetében a vadászat (nomád), majd az állattartás (nomád pásztorkodás), végül a földművelés (tartós letelepedés) ekoszisztémái, nemkülönben az ezekre épülő életformák. Amennyiben a foglalkozási és életmódbeli megoszlás mégis tarka képet mutat földünkön, az annak köszönhető, hogy az egyes fokozatokat nem minden egyes embercsoport (vagy etnikum) valósította meg. A teológiai ihletésű teóriákhoz képest ez az elgondolás nem volt idegen az önfejlődést a szerves világ tengelyébe állító evolucionista tanoktól, úgyhogy hatásuk nyomán a magyarázatot széles körben elfogadták a néprajz művelői. Nemcsak a múlt században! Az ideológiatörténet kisiklásaként századunkban még a kultúrtörténeti irányzat képviselői is ápolták az évezredes hagyományt. A teremtésmítoszt történetfilozófiailag elfogadó szaktudósok — akarva akaratlan — felzárkóztak ellenlábasaik, az evolucionisták mögé.[2] Paradox helyzet. A társadalomtudományi gondolkodásra egyébként is minden téren a kategóriák merev alkalmazása volt jellemző. Amikor a századfordulón a „nemzet-gazdaság"-elméletét a törzsi társadalmak működésére konkretizálta Edward Hahn, teóriájában (Dreistufentheorie) fenntartotta az egymás követő fokozatokkal kapcsolatos legfontosabb következtetéseket, mindamellett, hogy lehetségesnek vélte (miként ezt Friedrich Ratzel is elképzelte), hogy a nomád pásztorkodás a földművelés „mellékága".[3]

Talán a legtöbb baj abból adódott, hogy valamennyien, akik ennek az elgondolásnak hirdetőiként léptek fel, úgy vélték: a „fokozatok" egymást felváltó tiszta kategóriák. Végeredményben mindannyian más lehetőségeket kizáró statikus rendszerekben gondolkodtak. A múltról szólva az átmeneteknek nem sok szerepet hagytak (talán nemcsak) az ekoszisztémák történetében. Bronislaw Malinowski szerint a priori tételekhez kerestek illusztrációkat, holott pont a fordítottját kell tenni a tudományban. A helyzetre jellemző, hogy Malinowski csak kései írásaiban rukkolt ki elméleti fejtegetéseivel.[4]

Mások arra a meggyőződésre jutottak, hogy fokozatokat össze lehet ugyan kapcsolni a társadalmi szerveződés formáival, de ezeknek nem kell egymást követ-

[1] *Harris,* 1968., *Vajda,* 1969., 19–96. o.

[2] *Bachofen,* 1861., *Engels,* 1949., *Morgan,* 1961., *Schmidt,* 1915/1916. 593–610. o., *Schmidt–Koppers,* 1924., 194–224., 502–538. o., *Voigt,* 1971. 78–97. o., *Werth,* 1954.

[3] *Hahn,* 1892. 8–12. o., *Hahn,* 1925. 547–548. o.

[4] *Malinowski,* 1972.

niök az időrendben. Tehát a vadászatot egyfelől a pásztorkodás, másfelől a földművelés (illetve az ezeknek megfelelő életformák) váltják fel. A két utóbbi fokozat néhol egyesül egymással, tehát a vadászatot egyfelől a pásztorkodás, másfelől a földművelés (illetve az ezeknek megfelelő életformák egymással szinte keveredve) váltják fel. A két utóbbi fokozat néhol egyesül egymással, magasabbrendű termelési, elosztási rendszert és társadalmi szerveződést hoznak létre. A folyamat végén kibontakozik a civilizáció. A vadság, barbárság, civilizáció Lewis Morgan alkotta sémája az idők folyamán sokféle változatban bukkant fel, elsősorban azért, mert azt Friedrich Engels is elfogadta. Fő propagátorai vulgármarxisták voltak. Szergej Tolsztov, Makszim Koszven elsősorban a „szovjet tudomány" körén belül építette ki a merev rendszert. Sok tinta folyt el tehát azért, hogy igazolják, miszerint az életmódbeli fokozatok, illetve a „horda, matriarchatus, patriarchatus, osztálytársadalom" kategóriák megfelelnek egymásnak. Bár a néprajzosok nem mind vallották ezeket a tanokat, mert nem is foglalkoztatták őket az egyetemes emberi történelem kulcsproblémái, de akadtak mégis, akik a „szovjet tudomány" buzgó terjesztőinek szegődtek az Elbától keletre működő tudományosságban. Magyarországon sem történt másként.

Mindamellett a fejlődéselméletet ki kellett terjeszteni a prehistória egészére, függetlenül attól, melyik tudomány szolgáltatja az információkat. Ekkor azonban további ellentmondások jutottak felszínre, mivel a fokozatokról vallott állásfoglalást szembesítették a régészek által közvetített eredményekkel. (Így volt ez a „szovjet tudományban" is.) Századunk első felében még kevés perdöntő lelettel rendelkeztek. Eleinte tehát e téren még nem is mutatkoztak nehézségek. Ekkor még elsikkadtak a módszer fogyatékosságai. Sok párhuzamosság fedezhető fel például a „szovjet tudomány tanításai" és a tőlük távol álló Oswald Menghin — a neolitikus kultúrákról szóló — monográfiája között. A bécsi professzor elfogadta a „kultúrtörténeti iskola" (elsősorban Wilhelm Schmidt és Wilhelm Koppers által kidolgozott) elméletét és a vadászokat tette meg a domesztikáció hőseivé. A „kultúrtörténeti iskola" egyik disszerense, Fritz Flor az eurázsiai réntartás közvetlen előzményeit az Altamirához hasonló lelőhelyeken vélte megtalálni.[5]

A II. világháború utáni fél évszázadban megváltozott a helyzet. A néprajz rengeteg esettanulmánnyal gyarapodott. A régészeti feltárások tanulságai pedig többeket arra ösztönöztek, hogy „szépen, csendben" tolják félre a „fokozat-elmélet"

[5] *Balassa–Hofer* (szerk.) 1950–1964., *Butinov–Resetov,* 1980., *Flor,* 1930/a., *Flor,* 1930/b. *Koszven,* 1950., *Koszven,* 1952. 151–158. o., *Markov,* 1976., *Menghin,* 1931., 231. o., *Tolsztov,* 1946. 25–30. o.

hagyatékát.[6] Ezek a munkálatok (legalábbis elméleti síkon) az angolszász, a francia és a német nyelvterületen folytak. A magyarok nem kapcsolódtak be a munkálatokba, kivált az elméleti általánosításoktól tartották távol magukat. A magyar kutatásokat tulajdonképpen egyfelől Herman Ottó evolucionizmusa és a „nemzetgazdasági" teóriákból kölcsönzött „ősfoglalkozás"-elmélete, másrészt az állapotrajz készítésének igyekezete hatotta át. Ezeket a vállalkozásokat össze lehetett kapcsolni az etnogenezis vizsgálatával, amely „a nemzettudat" ápolását volt hivatva fenntartani. A magyar néprajzi, régészeti és nyelvészeti publikációkból jószerével még mostanság is hiányoznak az egyetemes történeti összefüggések és az elméleti általánosításokhoz igazodni szándékozók rendező elvei. Az „állattartás" tárgykörében olvasható fejtegetések — leíró jellegű — esettanulmányok. A történelem távlatait még mindig a „Wörter und Sachen" etimológiái jóvoltából óhajtják érzékelni a szerzők.

Az állattartás és a „vegyes gazdaság"

Ennek ellenére még egy magyar nyelven íródott dolgozatban is abból kell kiindulni, hogy a háziállatok megszelídítésének — régészetileg igazolható — korai eseményei Ázsiában játszódtak le. Az emberek és az állatok közötti kapcsolatok merőben új rendszere a világnak ezen a részén, a kontinens néhány körzetében bontakozott ki, s innen terjedt át más kontinensekre — Amerika kivételével. Az e téren tapasztalható kezdeményezések csaknem mind a prehistória talaján mentek végbe, s a parasztok mindössze itt-ott egészítették ki elődeik vállalkozásait. A háziállatok beillesztése a vegyes gazdaság rendszerébe tehát megtoldotta és

[6] *Ampolo–Gabra,* 1988., *Arbos,* 1923. 559–575. o., *Bacon,* 1954., *Barth,* 1962. 341–355. o., *Barth,* 1967. 661–669. o., *Berque,* 1959. 481–498. o., *Bibikowa,* 1975. 237–245. o., *Bodson,* 1977. 107–121. o., *Bodson,* 1983. 38–53. o., *Bökönyi,* 1974., *Braidwood–Howe–Reed,* 1961. 2008–2010. o., *Butzer,* 1970., *Childe,* é. n., *Clark,* 1955. 169–200. o., *Clark,* 1975. 103–235. o., *Clark,* 1959. 95–108. o., *Colman,* 1968. 173–184. o., *Cranston,* 1969. 247–263. o., *Czeglédy,* 1969., *Delamarre–Jean Brunhes,* 1985., *Dittmer,* 1954., *Dittmer,* 1965. 8–29. o., *Dresch,* 1966. 1–10. o., *Ecsedy,* 1976. 91–140. o., *English,* 1967. 54–59. o., *Erdélyi–Gumiljov,* 1969. 54–61. o., *Flannery,* 1969. 73–100. o., *Gimbutas,* 1965., *Gimbutas,* 1971., *Grigg,* 1980., *Guilaine,* 1976., *Hancar,* 1955., *Harmatta,* 1946/48. 79–132. o., *Harmatta,* 1950., *Harmatta,* 1966. 107–116. o., *Harris,* 1969. 3–16. o. *Helaissi,* 1959. 532–549. o., *Ingold,* 1980., *Jettmar,* 1952. 737–766. o., *Jettmar,* 1953. 290–291. o., *Jettmar,* 1954. 760–783. o., *Jettmar,* 1964., *Johnson,* 1969., *Krader,* 1955. 301–326. o., *Krader,* 1959. 499–510. o., *Krader,* 1963., *Krader,* 1968. 453–461. o., *Kwanten,* 1979., *Lasuk,* 1967/4. 25–39. o., *L'Homme et l'Animal,* 1975., *Matolcsi,* 1982., *May,* 1969. 234–262. o., *Mueller,* 1984., *Müller–Karpe,* 1966–1980/I–IV., *Patai,* 1951. 401–414. o., *Piggott,* 1965. 24. o. skk., *Pohlhausen,* 1954., Production, 1976., *Reed,* 1960. 119–145. o., *Rudenko,* 1969. 15–32. o., *Schmieder,* 1965., *Smith,* 1959., *Spooner,* 1972. 122–131. o., *Stamp,* 1961., *Sulimirski,* 1970., *Whittlesey,* 1936. 199–240. o., *Zeuner,* 1963.

felértékelte a növénytermesztés teljesítményeit. Annak következtében, hogy a gabonatermesztők a legkisebb hozamú növénycsalád, a fűfélék nemesítésétől remélték sorsuk jobbrafordulását, kevés élelemhez jutottak és a helyzeten csak úgy segíthettek, ha szakadatlanul növelték vetésterületeiket. Az extenzív gazdálkodás további gyengesége abból adódott, hogy nem tudták visszapótolni a talaj elvesztett táperejét. Az állati trágya java része semmibe ment, emberi ürülékkel csak kivételesen javítottak a termőföldeken. A trágya hiánya végigkíséri a gazdálkodás történetét. Talán a XVI. századtól kezdve, amikor a „kis jégkorszak" beköszöntével Európa urbanizált felén olyan sok szántóföldet vettek művelésbe, mint addig (vagy azóta) soha, kezdték el ismételgetni úton-útfélen, hogy minden nyomorúság, alacsony terméseredmény oka a trágyázás hiánya, mert nincs mivel. A modern ipari társadalmakban végül orvosolni látszottak a bajokat, a kemizációval azonban évezredek mulasztását nem lehet rövid idő alatt pótolni, másrészt túladagolták a dózisokat és ezzel elindították a környezetszennyezés irreverzíbilis folyamatait.

A vegyes gazdaság tehát kénytelen alkalmazkodni előfeltételeihez. A pásztortársadalmak zöme földünk arid övezeteiben található: Ázsiában a sztyeppéken, Afrikában a szavannákon. Kétségtelen, hogy napjainkban kétszer akkora földterületet (megközelítőleg 10 millió km^2-t) hasznosítanak a világban legelőként, mint amekkora (talán a szárazföld kb. 10%-a) a vetésterület. A földművesek 4/5 része a szárazföld 16%-án lakik, és a külterjes talajváltó földművelés megközelítőleg akkora területet igényel, mint az a gazdálkodás, amely növényi eredetű (részben pedig a haszonállatoktól származó) élelmiszerekkel ellátja az emberiséget. A nomád pásztorok hozzávetőleg négy-ötezer éve birtokolják legelőik túlnyomó többségét, de a létszámukat illetően nem lehet határozott kijelentéseket tenni. Ennek egyik oka a demográfiai trendekben keresendő, a másik pedig abban, hogy a modern világban meredeken zuhant alá a nomádok népesedési görbéje, továbbá — kényszerintézkedések és a depresszió miatt — sokan hagytak fel hagyományos foglalkozásukkal. Óvatos becslések szerint kb. 30 millió pásztor élhet a földön és ennek 1/6-a Afrikában. (Amerikában, Ausztráliában, Óceániában gyakorlatilag nem kell velük számolni.) A zöm tehát ázsiai. Bár Európában a mediterrán övezet gyér vegetációjú domboldalain vannak még maradványai a vándorpásztorkodásnak, de ezek az emberek mindig tartós településeken éltek, földet is műveltek, csupán a munkaerő egy része volt úton a nyájakkal. Mindent egybevetve a nomád pásztorkodás alacsony eltartóképessége főként ekoszisztémájának természeti adottságaival magyarázható.

Az ázsiai (mongóliai, szinkiangi, iráni, afganisztáni) pásztorok állatállományának fele juh, csaknem egyharmada kecske, a szarvasmarhák alig érik el a 10%-ot, s ugyanilyen arányú a lovak vagy a tevék darabszáma. Ezzel szemben a Szahelben tartott jószág egyharmada szarvasmarha. Amennyiben a nomádok által tartott egyik vagy másik állatra alapozott ága ideig-óráig önállósodik, a természetben károsodás

következik be. Rögtön kiderül, hogy milyen mértékben veszíti el egyensúlyát a rendszer. Még az állatállomány összetételében és tartásmódjában is tükröződnek a problémák. A pionír földművesek például a Duna mocsaras alföldjére juhokat, kecskéket hoztak magukkal az i. e. VI. évezredben. Némelyeknek voltak sertéseik, amelyek az ártéri erdőben kereszteződtek vaddisznókkal. Később a szarvasmarhák vérvonalait helyben talált tulkok frissítették fel. Egyidejűleg éltek itt olyan csoportok is, amelyek a sertést és a marhát nem tenyészállatnak, mindössze egyszerűen csak vadászzsákmánynak tekintették. Ezzel a gyakorlattal sok nemzedéknyi próbálkozás után Délnyugat-Ázsiában az i. e. IV–III. évezred fordulóján, Európában pedig csak az i. e. III. évezredben hagytak fel. Rájöttek továbbá, hogy a teheneket fejhetik, majd ezt követően arra, miként hasznosíthatják vonóerejüket.

A gondok végül is abból adódtak, hogy az eurázsiai földművesek egészen más helyzetben vannak a kontinenst kettéosztó hatalmas hegytömeg, a Himalája két oldalán, ha létalapjukat az állatok tartásával akarják megerősíteni. A déliek: Indiában és Kínában az erdővidékeken szarvasmarhát, sertést és baromfiakat tartanak, ezekhez társítják a kutyákat, néhol (a gyér vegetációjú övezetekben) a kecskét, a juhot és a szamarat. A kultivációba bevonják a szarvasmarhát és Elő-Ázsiában meg Dél-Európában a szamarat. Még a két utóbbi is elegendő élelemhez jut télen, nyáron egyaránt. Délkelet- és Kelet-Ázsiában azonban a sertés takarmánya kevés, ezért satnya növésű fajták keletkeztek. Ennek ellenére Kínában van a világ sertésállományának 9/10-e. Európában a temperált övezetében elégséges takarmányt talál valamennyi állat. A sztyeppén azonban csak a juhoknak, a kecskéknek, nem különben a lovaknak jut eleség. A lombhullató erdők biotópját megsínylik a l vak, elsatnyulnak. Európában a prehistorikus leletek lócsontjai csökkenő testméret jószágokból valók. Nem így a marhák és a sertések. Ezek mind jól megélnek a erdei aljnövényzeten és a makkon. A sertéseket azonban csak egy irányban lehe hasznosítani, ezeket őseink megehették ugyan, de a húson kívül mást már nem remélhettek. A legtöbb haszna a szarvasmarhának van, csakhogy a jószágok az európai teleken mindenütt rendszeresen koplaltak, mert a parasztok nem ismerték a takarmánygazdálkodást. Kelet- és Délkelet-Európában még a múlt században is tavasszal úgy kellett kitámogatni a legelőre a teheneket. Pedig olykor még a házak tetejéről a zsuppszalmát is megetették velük. Valójában csak az Alpok rétjein nőtt elegendő fű, de csak nyáron. Télen itt is mindent befed a hó. Ezért már a prehistóriában gyűjtöttek szénát a téli hónapokra. Ahol télen nem tartós a hótakaró, például a Német-síkságon, ott megelégedtek azzal, hogy télen is kicsapják legelni a jószágot. Voltaképpen csak a középkori városok piaci kereslete ösztönözte a parasztokat a szénagazdálkodásra. Ez lendítette fel az alpesi tehenészetet.[7]

[7] *Aitken,* 1945. 59–69. o., *Davies,* 1941. 155–168. o., *Frödin,* 1940–1941./I–II., *Grass,* 1980. 229–286. o., *Grigg,* 1980., *Hoffmann,* 1981. 306–314. o., *Leonhard,* 1916. 327–349. o., *Matley,* 1968. 231–261. o., *Müller,* 1938. 364–389. o., *Planhol, de,* 1959. 525–531. o.

Végeredményben a vegyes gazdaság munkakultúrája ki volt szolgáltatva körülményeinek, a természet gazdaságföldrajzi adottságai behatárolták az emberek mozgásterét. További problémát jelentett, hogy az állatok egy részét ingóvagyonként tartották. Ez volt a „tőkéjük" (a *Kapital* sumér szó). A tartalékot legelőn őrizték. Az egész folyamat tehát a külterjességből a belterjesség irányába haladt, ennek következtében tehát az állattartás hagyományai a pásztorkodásból valók. A belterjes tartásmódok kifejezetten újak, a gazdálkodás históriája viszont évezredekben mérhető.

Ráadásul az állattartással kapcsolatos szokások — főleg a nomád pásztortörzsek fluktuációja következtében — szétválaszthatatlanul összekeveredtek egymással. Nincsenek tehát tiszta típusok sehol sem Eurázsiában, s különösképpen Európában. Még olyan elszigetelt csoportok is, mint a Balkán-félszigeten a Szófia–Thesszaloniki–Plovdiv háromszögben élő *szarakacsán* települések lakói — nem-oly-régen — kétlaki pásztorok voltak, nyaranta a hegyoldalakon terelték nyájaikat, de télen lehúzódtak a tengerparti lapályra. Minthogy nyelvükben grecizált vlachok, egy másik ágát képezik azoknak a törzseknek, akiket nem a görögök, hanem a rómaiak és a szlávok alakítottak át nyelvileg. Az utóbbi vlachok egyes csoportjai transzhumálódó pásztorokként érkeztek mai lakóterületükre a Dél-Kárpátokon át a XIII. században, de a XV. századot követően Erdélyben és Valaskóban — miután beszűkült mozgásterük — fokozatosan parasztokká váltak. Példájuk arra figyelmeztet, hogy a gazdálkodás, az ekoszisztéma mindenütt át van szőve a nyelvi és hatalmi rintkezések, a kereskedelmi kapcsolatok szövevényével, továbbá azokkal a minennapi élet világát alkotó tényekkel, amelyek egymással szomszédos csoportok gyományaival azonosíthatók.[8]

Ennek oka alkalmasint abban keresendő, hogy a zsákmányolók hosszú korsza- sehol sem múlt el nyomtalanul fajunk történelmében. A földművesek és a pásztorok már nem igen találtak fehér foltokat földünkön, majdnem mindenhol el kellett fogadniok a kóbor vadászok hagyományait. Az élelmiszertermelőknek tehát végeredményben mindenütt a zsákmányolók nyomdokain haladtak és igazodniok kellett a már létező feltételekhez. Ezért egyéni arculatú kultúrák jöttek létre a „neolit forradalomban", amelyek — alapvető egyezéseik ellenére — mégsem keltik azt a látszatot, hogy a föld *tabula rasa.* Ha a hagyományok sokféleségét felismerjük, ezt annak kell tulajdonítanunk, hogy az ekológiai feltételek mindenütt próbára tették a — vegyes gazdaságból élő — embereket és minden esetben figyelmeztetik ma is a kutatók elődeink kreativitására. Az Atlanti-Európában például a zsákmányoló csoportok tartósan megőrizték integritásukat. Amikor a kontinens déli és középső részét birtokba vették már a pionírok, Északnyugat-Európa halászai sokáig nem változtattak életmódjukon, de idővel, az i. e. III. évezredben és azután a „vegyes gazdaság" eljárásait ők is beillesztették munkakultúrájukba. Ugyanakkor

[8] *Kavadias,* 1965., *Nasturel,* 1979. 89–112. o.

Észak-Európában még ennél is tovább tartották pozícióikat a vadászkultúrák. Mindamellett Dániában, Svédország déli részén, az Északi-tenger mellékén stb. a földművesekkel való érintkezések következtében szintén keverék rendszerek jöttek létre, már csak azért is, mert a dániai, norvégiai partokon élők elsősorban a halászatot tekintették létalapjuknak, a finnországi csoportok és a karéliaiak pedig a vadászatot. Ide azonban mindenhova kisugárzott már a neolit életmód hatása is (pl. elsajátították a kerámiaművességet stb.), de ez még később is kevés volt ahhoz, hogy átalakítsák a mezolitikus alapokon nyugvó rendszert. Északkelet felé haladva a mondottakat még nyilvánvalóbb példák igazolják. A szibériai tajgán még ma sem laknak földművesek. Ennek ellenére, csak idő kérdése volt, hogy mikor jöttek létre a marginális csoportok kapcsolatai a centrumhoz közelebb élőkkel. Másrészt még az utóbbiak sem izolálódhattak. Ellenkezőleg, összeköttetéseket teremtettek minden irányban, főként a velük megközelítőleg azonos életkörülmények között élőkkel rendszeresítették érintkezéseiket. Ennek következtében — kivált délebbre — az eurázsiai pásztorkultúrákban sok rokonvonást lehet felfedezni.[9]

Az események időrendjének megállapításakor figyelembe kell venni, hogy a munkaállatként számbavehető kérődzők háziasítása a szarvasmarhával kezdődik a mezopotámiai mélyalföldön, Anatóliában és a későbbi görög világban talán már az i. e. IV. évezrednél is régebben. Ezt követik a szamár rokonai Délnyugat-Ázsiában az i. e. IV–III. évezredben. Felszerelésük régi leleményekből, egyelőre nincsenek új találmányok, átveszik mindazt, amit a szarvasmarháknál használtak őseik. Van járom, az állatok kezdetben csúszkát, majd a III. évezredtől kordét és szekeret húznak, ekét vontatnak, mindamellett málházzák hátukat és rájuk is ülnek. A kantár Asszíriából ismert az i. e. II. évezred végéről. Végeredményben a lótenyésztés és a nomád pásztorkodás valószínűleg a Kubáni-sztyeppe bronzkori törzseiben kapcsolódott össze egymással az i. e. III. évezredben. Ez a rendszer az idők folyamán technikatörténetileg két forrásból táplálkozott: egyrészt a Közel-, illetve a Távolkeleti nagy agrárcivilizációkban bevezetett hadfelszerelési találmányokból, másrészt a sztyeppei pásztorok innovációiból. A jobbminőségű fűvel benőtt legelők miatt és az itatás bővizű forrásaiért vívott torzsalkodások, párosulva a jószág elhajtásával, csakhamar szemfüles és erőszakos nomád bandákat nevelt a nyájat terelgető jámbor pásztorokból. Ennek az egész szokásvilágra kiható karakterváltozásnak eseményei — paradox módon — elsősorban a juhtartók körében következtek be.[10]

[9] *Gimbutas*, 1965., *Gimbutas*, 1971., *Sulimirski*, 1970.

[10] *Childe*, 1954. 1–17. o., *Haudricourt*, 1948. 54–64. o., *Kothe*, 1963. 74–94. o., *Piggott*, 1983., *Treue*, 1965.

Pásztortársadalmak Afrikában

A szarvasmarhatartók ugyanis csaknem mindenütt földművesek és parasztok, és valószínű, hogy maga a 40–50 nemzedéken át végbemenő háziasítás is Eurázsiában eredetileg a földművesek teljesítménye. Maga a háziasítás (valamennyi állatfajt tekintve!) érdemben befejeződött négyezer esztendeje, holott a kezdeti lépések egyidősek a növénytermesztéssel. A „termékeny félhold" területéről Észak-Iránig feltárt leletek (a juh- és kecskecsontokon kívül) zömmel marhatartó földművesek hagyatékai. A helyzet később sem változott lényegesen. A néprajzilag megfigyelhető társadalmakból nyert információk megerősítik a régészeti feltárások nyomán tett megállapításokat. Persze a kivétel erősíti a szabályt! Például az elő-indiai Nilgiri hegyekben lakó *toda* pásztorok bivalyt tartanak és nem művelnek földet. Az esős- és száraz időszakban váltogatva lakott szállásaikon találjuk őket, jószágaikat fejik és vajat is készítenek. Ez a gyakorlat azonban aligha mondható tipikusnak a szarvasmarhatartók körében, inkább azt kell állítani, hogy teljesen egyedülálló, másrészt azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bivaly háziasítása mocsaras lapályokon kezdődik Indiában. A marhatartás és földművelés egymásrautaltsága még ebből a példából is kiderül. A *toda* pásztorok ugyanis vajat cserélnek a szomszédos parasztokkal, mivelhogy ők maguk is rendszeresen fogyasztanak cereáliákat, asszonyaik rizs-, köles- és árpakását főznek nap-nap-után. Cserépedényeiket, vasszerszámaikat szintén csere útján szerzik be. További példák is ezt a gyakorlatot emelik általános érvényre. Még olyan reprezentatív nomád pásztornak tekinthető marhatartók, mint a Nigériában és Kamerunban lakó *fulbe* törzsek is ápolnak szomszédságukkal cserekapcsolatokat, mert ezen a módon növényi eredetű élelmiszerekhez és kézműipari készítményekhez jutnak. Ők maguk a XVI. században még nagyállattartó földművesek voltak nyugat-afrikai területeken. A XVII–XVIII. században azonban egyes csoportjaik terjeszkedni kezdtek a szudáni száraz övezeten át keleti irányban. Akkor változott meg — a biotóp hatására — ekoszisztémájuk, ettől kezdve a gazdálkodás súlypontja kényszerűen a marhatartásra tolódott át, de — a nyájak nomadizálása ellenére — továbbra is ragaszkodtak állandó településeikhez és a föld művelésével termesztett növényi élelemhez. Dél- és Kelet-Afrikában, a Zambezi folyótól délre lakó *bantu* pásztorok a XIV–XVIII. század között alakították ki mai lakóterületükre vándorolva nomád életmódjukat. Annak előtte földművesek voltak. A pásztortársadalmak körében ők példázzák a legfiatalabb képződményeket. A néprajzi leírásokból ismert képük a XVIII–XIX. században alakult ki.

További példával szolgálnak az életmód változékonyságára a Dél-Afrikában lakó *hottentotta* csoportok, akik marhát, kecskét és juhot tartanak, nem művelnek földet, de a nők növényi javakat gyűjtögetnek. A *hottentották* vadászszerszámai, nemkülönben a vadászeljárásai teljesen megegyeznek a szomszédos *busman*

gyűjtögető-vadászó hordákéval. Ezek az emberek mind hamita nyelvet beszélnek, az állattartás műszókincse azonban *bantu* eredetű. Tehát valószínűleg az történt, hogy a *busman*okkal rokon *hottentotta* csoportok bantu törzsektől átvették az állattartók munkakultúráját, aminthogy a *bergdama* kecsketartás is hasonló háttérből lépett elő. További példákkal szolgálnak a *herero* csoportok, akiknek nyelve *bantu* és amióta tudunk róluk (a XVIII. század), Angolából vándoroltak be Délnyugat-Afrikába. Marhatartók, gyűjtögetnek és vadásznak. Őseik egykor a Zambezi vidékén laktak. Legközelebbi rokonaik ott az *ila* csoportok, akik viszont földművesek. A hiányos információk ellenére valószínű, hogy a *herero* csoportok egy része — miután megnövelte nyájait — felhagyott a földműveléssel és délebbre vándorolt, mígnem eljutott a száraz Rhodéziáig, másrészt Angoláig. Itt már — mindkét területen — egészen más ekológiai és történelmi környezetbe kellett beilleszkedniök, ami végül is a korábbitól eltérő arculatot kölcsönzött kultúrájuknak.

Ami továbbmenően a *hima* és a *tusszi* törzseket illeti, szintén földművesekből lettek állattartókká, sőt végül államszervezetet hoztak létre, amelyben — jóllehet közönséges pásztorokként éltek — növényi termésekből, kölessörből és kézműipari készítményekből álló adókat szedtek. Korábban a földművesek szintén tartottak állatokat, de az őket zaklató és uralmukba hajtó pásztorok fennhatósága alatt ezt már nem tehették többé. Az eredmény sajátos ellentmondása a történelemnek: Unyamvezi, Lango és Ugogo térségében *szegény* (valószínűleg *nilota* származású) pásztorok által sarcolt *tehetős* földművesek laknak.

Elgondolkoztató, hogy a Nubiától Kongóig és Szudántól Nyugat-Afrikáig működő államszervezeteket és szakrális királyságokat alkalmasint nem pásztorok hozták létre, hanem olyan földművesek, akik kisebb-nagyobb háborúskodások után egytől-egyig behódoltak a nomád pásztoroknak.

Még a *nilota* törzsek is sok mindent megőriztek korábbi földművelő életmódjuk hagyományaiból. A *nuer, dinka, silluk, luo, péri* törzsek történetesen tartósan lakott településeken élnek, eszik a cereáliák magvait (a kásának és a lepénynek száraz évszakban, amikor elapad az állatok teje, hézagpótló szerep jut táplálkozásukban!), van ahol teraszokon ápolják a kultúrákat. A települések közelében húzódó cserjés mezőkön legeltetik nyájaikat. Ez a feladatuk a fiatal fiúknak és a legényembereknek. Házasulatlan fiúk és lányok őrzik a *dinka* nyájakat is. Aratás után a távoli legelőkre hajtják az állatokat, csak a tejet adók és borjaik maradnak, ahol öregek vigyáznak rájuk és a falura. Vetés előtt ismét visszatér az egész társaság. A *nuer* falvak lakói távol töltik a száraz évszakot, de vetés idejére megint betelepednek kunyhóikba.

Még a *hamita-nilota* teóriákban főszerepet játszó *maszaj* törzs is kétlaki. A nyájat gyermekek és a harcosok korosztálya őrzi, továbbá a serdülő lányok is vi-

gyáznak a jószágra, ők fejik a teheneket és elkészítik a többiek ételét. Itt tejjel, vérrel és hússal táplálkoznak. Nemcsak saját állataikat vágják le, hanem állományukat kímélendő, meg-megrabolják szomszédaikat. A házasok (családjukkal egyetemben) falvakban laknak és növényi eleséget is esznek, mert az alapanyagokhoz hozzájutnak a szomszédos földművesekkel lebonyolított csereüzletek révén.

Ezek a rablók nem kímélik rokonaikat sem. A Rudolf-tótól és a Nílus forrásvidékétől délre ugyanis (ahonnan a masszajok vándorlása 1700 után elindult) szépszámmal maradtak földművesek is. Bár a *szambur, j-lumbva, jl-oikop, gvai-ngisu, enjamsui, taveita, va-kuafi* törzsekhez tartozó csoportok már csak töredékek, de talán éppen ezért valamennyien még mindig elsősorban a földművelésből tartják fenn magukat. Közeli rokonaik (nyelvileg is) a *nandi* törzs tagjai, akik a hegyvidéken teraszos földműveléshez, az öntözéshez csatlakoztatják nyájaik időszakos vándoroltatását, mert ők is tartós településeken élnek.

A Rudolf-tótól keletre található a *boranga-galla* törzs, amely marha-, kecske- és juhtartásáról nevezetes, továbbá arról, hogy földet művel. Minthogy Abesszínia XVI. századi államszervezetének összeomlásakor a *gallák* (eltanulva az *amhara* és az *arab* harcmodort, nyereg és kengyel birtokában) kirabolták a keleti partvidéket, a hatalmi viszonyokban új helyzet állt elő. A történtek ellenére ők maguk mégsem voltak nomádok. Bár a hegyvidékről valók, aligha valószínű, hogy — ezen a terepen — őseiket is a nomádok közé lehetett volna sorolni. A délnyugati fennsíkon élő *galla* pásztorok inkább a már korábban említett nilotákhoz hasonlítanak, mintsem, hogy fel lehetne ismerni életmódjukon a nomádok jellegzetes vonásait. A földművelés és a pásztorkodás egyaránt alátámasztja gazdaságukat. Lehet, hogy törzsi és politikai szervezetük, valamint vallási-kulturális hagyományaik megoszlása rejti magában a magyarázatot, vajon melyik ágazat lehet régibb munkakultúrájuk történetében?

Még az arid zónában lakó *szomáli* pásztorok sem tudnak létezni a földművesek által termesztett javak nélkül. Kecske- és birkanyájaik szaporulatát élik fel, miközben négerektől és a datolyapálmát művelő valódi *szomáli* nyelvrokonaiktól növényi eredetű élelmiszereket szereznek — többnyire csere útján. Tevéik vannak (amelyeket fejnek és málháznak), lovaik és öszvéreik (amelyeket hátalnak), sőt a déli csapadékos övezetben zebu is társul az állományhoz. Mindezek a haszonállatok azonban aránylag rövid ideje állnak rendelkezésükre. Több mint másfél évezreddel ezelőtt az első antik hajósok és kereskedők szegény halászokat, gyűjtögetőket és vadászokat találtak itt. A tájat nem lakták nomádok. Magukat a *szomáli* pásztorokat az etiópiai források csak jóval később, mindössze a XV. században említik először, végeredményben nagyobb arányú jelenlétükkel legfeljebb a XVI. század óta számolhatunk. Amennyire át lehet tekinteni történetüket, ők is a „vegyes gazdaság" talaján mozognak, majd egy részük az elmúlt három évszázadban a nomád

pásztoréletformára váltotta át a gazdálkodás régebbi örökségét. Ez persze részben az arab kihívásoknak volt köszönhető, melyek a Vörös-tenger partvidéke felől érték a térséget.[11]

Mindent egybevetve, a pásztorkodás (elsősorban Afrikában) aránylag fiatal képződmény, a földműves törzsek közegében lejátszódott változások indították el azokat a csoportokat, amelyek kiváltak a „vegyes gazdaság" fenntartóinak soraiból, ám ennek ellenére fogyasztási szokásaikban sehol sem tudták nélkülözni a földművesek produkciójából származó növényi javakat, ezekhez tehát csere útján jutottak hozzá vagy egyszerűen adókat vetettek ki, hogy a beszolgáltatásokkal fedezzék szükségleteiket, ennek érdekében tehát kevésbé harcias szomszédaikat fosztották meg a termékeiktől. Annak ellenére, hogy az afrikai pásztorok állattartási módszerei jóval archaikusabbak, mint az ázsiai sorstársaik által alkalmazottak, ez a különbség mégsem lehet kronológiailag mérhető tényezők következménye. Az eurázsiai pásztorkultúrák gyökerei — úgy látszik — mélyebb rétegekbe nyúlnak le. A változások nem karnyújtásnyira játszódtak le, hanem a régészetileg vizsgálható prehistórikumban.

A nomadizmus konfigurációi Eurázsiában

Délkelet- és Közép-Európában a délnyugat-ázsiai hagyományokat közvetítő pionírok az i. e. VI. évezred óta juhokat, kecskéket, majd marhákat és sertéseket tartottak. A kutyát már régebben ismerték mindenütt. A tenyészállatok arányaiban tükröződik a földművesek azon igyekezete, hogy alkalmazkodni kívánnak a helyi növényföldrajzi adottságokhoz. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy ezeknek az állatoknak háziasítása nem a vadászok kezdeményezése volt Európának ezen a részén, hanem a „vegyes gazdálkodás" diffúziójának eredménye (Tripolje, Voloszke, Mikolszke, Körös, Herpály stb.). A legrégibb délkelet-európai lelőhelyeken a vadállatok csontja mindössze a felét teszik ki a csontleleteknek, több ponton pedig halszálkák közelítik meg a vadak maradványainak arányait, de a helyzet mégis az, hogy a régészeti emlékek egy merőben új életminőségbe engednek bepillantani.

Dél-Ukrajna, a Duna Alföldje kultúrái sok rokon vonást rejtenek. Talán azért, mert a Balkánon át érkező diffúzió két irányban terjedt: egyrészt a Duna vonalában, másrészt a Fekete-tenger partvidékén. Lassan gyarapodó földműves törzsek éltek itt, életmódjuk még a vaskorban is hasonlított egymásra. Közülük váltak ki a pásztorok, akik a Kaukázuson túli területekről is impulzusokat kaphattak. Dél-Ukraj-

[11] *Davies,* 1966. 193–202. o., *Deshler,* 1965. 153–168. o., *Dittmer,* 1965. 8–29. o., *Ehret,* 1967. 1–17. o., *Oliver,* 1966. 361–376. o., *Simoons,* 1954. 58–66. o., *Stenning,* 1957. 57–73. o., *Wilson,* 1969/a. 40–74. o., *Wilson,* 1969/b. 131–182. o.

nában és Oroszország déli sávjában az i. e. III–II. évezredének fordulójától kezdve sajátos kulturális arculatú törzsek alakultak ki, akik azon igyekeztek, hogy uralmuk alá hajtsák a szomszédjukban élő földműveseket. Ennek következményei a vaskorban már határozottan megmutatkoztak, de az alapokat a bronzkorban (sőt talán még a rézkorban) rakták le. A ligetes sztyeppe lakóinak életmódja mindenesetre elkülönül a földrajzilag, kulturálisan egyaránt környezetétől. Egyrészt azt tapasztaljuk, ha északabbra megyünk, hogy itt tovább élnek a vadászok és halászok kultúrái. Másrészt a ligetes sztyeppén ennél gazdagabb emberek hagyatékára ismerünk minden egyes ásatás leleteiben. A sztyeppe lakóinak életmódjában tudniillik mind több érték koncentrálódott a dél-európai és a délnyugat-ázsiai civilizációk — számukra is tetszetős — presztízsjavaiból, ami kiterjedt kapcsolatokról árulkodik.

A finnugorság kialakulásának terepén például, a Volga–Káma könyök régiójában még sokáig fogyatékosak maradtak az élelmiszergazdálkodás tényezői. Karélia, a Jeges-tenger és az Ural déli nyúlványai közötti területen megkésett a „vegyesgazdaság". Aztán idővel — délről északra tartva — mégis megjelent. Például i. e. III–II. évezredbeli Fatjanovó-kultúra lakói halásztak és vadásztak, mindamellett, hogy némely csoportjuk klánjai ásóbotokkal művelték kertjeiket. A Volga–Oka régióban számos lelet azt bizonyítja, hogy ezek az emberek már nem tudtak meglenni szarvasmarhák, juhok, kecskék, sertések nélkül (Balanovo), de másutt (Fatjanovo) csak juhokat és kecskéket tartottak. A Közép-Volga és a Káma közötti kazanyi-kultúra, vagy a Középső-Káma szakasz kultúrája (Turbino), sőt a Középső Ural-vidék lakói (Gorbunovo) szarvasokra, rénre és vízimadarakra vadásztak, halászattal egészítették ki élelmiszereiket, de nem tartottak tenyészállatokat. A réz, majd a bronz a Kaukázus északi völgyeiből jutott el hozzájuk — csereáruként. Az i. e. I. évezredben néhol hasznosították a marhatartás előnyeit is. Itt azonban még senki sem tartott igényt lovakra.

Háziállatok, ekoszisztémák és a pásztorkodás

Az egypatás jószág még délen, a ligetes sztyeppén is lassan terjedt. A kérdés az, hogy honnan? Közép-Európa egész területén például az i. e. III–II. évezredben még a szarvasmarha tartásán volt a gazdálkodás súlypontja, földet műveltek és nem is volt lovuk. A ligetes sztyeppén, azaz Fekete-tengertől északra húzódó, erdőfoltokkal tarkított mezőségeken a régészetileg feltárt csontok több mint fele szarvasmarha-, 12%-a pedig lótetemekből való (Kobjakovo gorodiscse). Tehát itt földművesek adaptálták a lovakat és ők is illesztették be tartásukat életkörülményeikbe. A kazanyi kultúra földművesei az i. e. XV–XVIII. század között már tartottak hátaslovat (csont pofapálcák maradtak ránk!), de nem voltak pásztorok.

Valószínű, hogy a pásztorkodásnak nem is voltak a ligetes sztyeppén hagyományai, a legelőkön vándorló nyájak látványa egyelőre még hiányzott Délkelet-Európa sík tájairól. A helyzet azonban megváltozott, mert a sztyeppére húzódott törzsek tehetősebb családjai lovakat is tartottak az i. e. III. évezred óta, aztán a II. évezredben már bronzfegyverekkel, meg -ékszerekkel szerelték fel magukat. Szaratov és Volgográd közötti poltavai-kultúra leletei között juhok, alacsonyabb számban marhák és néhány ló csontjait tárták fel. A — csereáruként beszerzett — bronzkészítményeket az Észak-Kaukázusban állították elő. A tehetős poltavaiak inkább juhászok, mint lovas — fosztogató — pásztorok voltak. Kis lélekszámú településeken éltek. Antropológiailag a Fekete-tengertől északra lakó európeid népességgel mutatnak rokonságot. Továbbhaladva, a Volga alsó szakasza mentén (ahol folytatódik még a ligetes sztyeppe) kis településeken marhatartó földművesek leleteit tárják fel a régészek. Az itt lakó törzsek emlékei az i. e. II. évezred második feléből valók, a gazdálkodás súlypontja itt is az állatokon volt (Szrubnaja-kultúra), de ők még nem voltak nomádok. Az igazi külterjes pásztorkultúrát az i. e. 1500 utáni időkben az andronovói-kultúra népe képviselte. Nyugat-Szibériában éltek. Krasznojárszktól nyugatra vannak leggazdagabb lelőhelyeik. A pásztortörzsek a Volga, az Ural, a Jeniszei (illetve az Irtis alatti) övezeten szóródtak szét. Még az Aral és a Bajkál vonaltól északra is előfordultak. Expanziójuk megfigyelhető egyrészt a Szrubnaja-kultúra területére, másrészt az Aral-tótól déli irányba. Ez egyben jelzi kereskedelmi és katonai mozgásuk irányát is. A Felső-Tobol melletti Alekszejevszkoje településen bepillanthatunk hétköznapjaikba. Itt húsz szarvasmarha, nyolc ló, huszonhárom juh és kecske, valamint egy teve csontjait számlálták össze az ásatású régészek. (Akik itt laktak, vadásztak is. Az eredmény: egy bölény, egy őz, róka, két nyúl, három kutya maradványa.) Földbe vájt kör-alaprajzú kunyhókban laktak. Jelentős volt a fémmegmunkálásuk, hiszen jó rézlelőhelyek közelében éltek. Elsősorban kerámiájuk ornamentikája figyelmeztet arra, hogy kapcsolataik szerteágazóak, minden irányban nyitottak. A tőlük nyugatabbra lakó földműveseknek azonban még ekkor sem voltak kincseik.

A probléma tehát az, hogy a lótartás, a pásztorkodás és a kincsek halmozása miként függ össze egymással, milyen természetföldrajzi környezetben játszódnak le a kérdéses folyamatok? Más irányt szab ugyanis a kincs azoknak, akik rendelkeznek a megszerzésükhöz szükséges eszközökkel. Egyelőre úgy látszik, hogy megközelítőleg egy évezrednek kellett eltelni ahhoz, hogy lovas pásztorok jelenjenek meg ezen a tájon, harcosok, akik elhajtják a barmokat, ha van mit, ékszereket és fegyvereket rabolnak, s ha nem remélnek gazdag zsákmányt, megsarcolják a földműveseket: elviszik adóban gabonájukat. Ezek a jövevények bronzkori lovas pásztorok voltak valamennyien és a Kaukázus előteréből érkeztek. Ez a terület és a Kaukázus völgyei összekötik Kelet-Európát Iránnal és Turkesztánnal, meglehet, hogy a háziasított ló innen terjedt el mindkét irányban.

Mindenesetre a Kubán-vidéken élők lehettek a sztyeppék első harcias kalandorai, ám a szomszédos ligetes sztyeppén egyelőre még sovány zsákmánnyal kellett beérniök. A tőlük északabbra lakók erdősávjában pedig szinte semmire sem számíthattak. Legfeljebb elhajthatták az ittlakók jószágait. (Ez persze végzetes csapás a földművesek életében.) A rablók azonban ékszereket és fegyvereket akartak. A bronzkorban java részük még csak átvonult a ligetes sztyeppén. Mind nyugatra tartott, oda igyekeztek, ahol nagyobb, gazdagabb zsákmányt remélhettek. A szerezni-vágyó férfiak mind a pásztortörzsek előkelő nemzetségeiből kerültek ki. Tavasszal érkeztek, mentek tovább távoli céljaik felé, ősszel ismét visszatértek, s mire lehullott a hó, már messze jártak vagy talán meg is érkeztek téli szállásaikra. Télen át a füves síkságok és az erdősávok találkozásánál töltötték napjaikat. Alkalmasint ilyen lehetett életrendjük. Ezért — eltekintve a Duna vonalában Közép-Európába behatoló „kalandozók" véletlenszerűen hátramaradott emlékeitől — sehol sem hagytak hátra az i. e. II. évezredből származó és a nomádokra utaló jeleket Délkelet-Európában. Ebben a régióban ekkor még mindenütt földművesek éltek, alkalmazkodva a környezeti adottságokhoz. Nem voltak ugyan erdőirtók, de nem is éltek köztük a mezőkön nyájaikat terelgető pásztorok. A „vegyes gazdaság" képviselői laktak itt, akinek szántóföldjeik voltak és jószágot tartottak. Mondhatni átmeneti típust képviseltek: alkalmazkodtak egyfelől az erdők, másfelől a mezők életfeltételeihez. Világuk szegény volt ugyan, de mégsem elzárt övezet. Kereskedők látogatták. Ugyanis a mediterrán világ keleti medencéjében még dinamikusan gyarapodott az ókor új gazdasági rendje. Mindenfelé kereskedőtelepeket alapítottak a törzsi arisztokrácia képviselői az i. e. II–I. évezredben. Ekkor alakult át Dél-Európa ekoszisztémája. Bár megindult az erózió, de a táj végzetes pusztulása még nem vált visszafordíthatatlanná. Transzhumáló nyájak lepték el a hegyoldalakat. A hagyományos cereáliák és zöldségek mellett, terjedt a citrusfélék és az olajfa ültetvényes kultúrája. A tengeröblökben lakó halászok rájöttek a vizek előnyeire, arra, hogy a tengeren összeköttetést teremthetnek kollégáikkal. Ezzel megszüntették elszigeteltségüket. A helyi értékek fogyasztásának provincializmusát lassanként kezdték felszámolni. Mindenütt új kereskedőtelepeket alapítottak, kis kikötőket, amelyek egytől-egyig kolóniák voltak és új tartományokat vontak be az érintkezések hálójába. Ekkor látták el a környező övezetek barbárjait fémkészítményekkel.

Ennek következtében új helyzet állt elő a Fekete-tengertől északra húzódó övezetben. A délnyugat-ázsiai civilizációk fémiparának termékei már az i. e. III–II. évezred fordulóján megjelentek ezen a tájon. A mediterrán eredetű áru kiegészítette a közel-keleti, anatóliai portékát. Ezen a Fekete-tenger melléki piacon tehát bővült a kínálat — egyébként szegényes — választéka. Persze a görög szigetek és a mediterrán partvidék iparának áruféleségei a régi szükségletekhez alkalmazkodtak és nem újították meg a kínálatot. Ékszerek, fegyverek társultak az eddigi felhozatal-

hoz, jelentőségük mégis felbecsülhetetlen. Az új piacokat fenntartó sztyeppei törzsek ugyanis az árukapcsolatok révén — szegénységük ellenére — minden irányban nyitottá váltak. A régészeti emlékeikből az derül ki, hogy a délnyugat-ázsiai és a mediterrán civilizációkkal lebonyolított árucserén kívül további kapcsolatokat létesítettek az északi zsákmányolókkal éppen úgy, mint a Kelet harcias pásztoraival is.

Az ekkor keletkezett kölcsönhatások alkalmasint elő is segítették a száraz sztyeppére kihúzódott csoportok lovas pásztortörzsekké válását. Ők hatottak vissza őseik egykori lakóterületén, a ligetes sztyeppén maradtak közösségeire. Végül az i. e. II. évezred vége felé az utóbbiaknak már új szerepkört kellett elfoglalniok. Ettől kezdve közvetítették, ezenközben át is engedték a javak forgalmát, rendszerint anélkül, hogy számottevő anyagi előnyökre tettek volna szert műveleteikből. A vaskorban aztán végleg megszilárdultak a bronzkorban lefektetett alapok.

Délkelet-Európa fejleményei korántsem példátlanok, bár természetesen a helyi sajátosságok dominálnak. A történtek például valamelyest emlékeztetnek mindarra, ami a kínai Turkesztánban lezajlott. Itt az i. e. 3000 táján még csak juhot, kecskét és szarvasmarhát tartottak. Az állatok délnyugat-ázsiai eredetűek. A földművesek többsége kénytelen volt oázisgazdálkodást fenntartani ezen a kietlen vidéken, ahol az éneolitikum óta már az észak-kínai agrárium munkakultúrájának hagyományait ápolták. Akik nem a földet túrták, a peremterületen működő nomád pásztorközösségekhez tartoztak. Csak az i. e. I. évezredben ismerték meg a belsőázsiai pásztorok a hátaslovat. A mongol, türk stb. nomadizmus tehát aránylag fiatal képződmény. Ennek ellenére forradalmat váltott ki. A nomád pásztorok katonai elitje rablóbandákba állt össze, minduntalan keresve az alkalmat arra, hogy fenyegesse a civilizációt. A nomád „kalandozók" keleti expanziója miatt építették fel később a Kínai Falat. A törzsek — politikai hierarchiájuk átalakulásával — párosult terjeszkedése tehát a sztyeppei övezet keleti szögletében is lezajlott. Több fejezete is van. A hunokhoz fűződik nyugati mozgásuk első látványos teljesítménye, majd a mongolok indiai és európai terjeszkedésével éri el csúcspontját. Az oroszok a XVII. századig defenzívában voltak miattuk. Minthogy ebben az időben a nomád rendszerek sokat veszítettek már erejükből, a kozák telepítések végeredményben sikeresnek bizonyultak, a muzsikok és a cári intézmények bevonulhattak az áhított délvidékre.

Mindenütt azt látjuk tehát, hogy a földművesek alapozták meg az ekoszisztémákat, továbbá hogy az emberek kényszerűen igazodtak a természeti adottságokhoz. Az Európában a Don mellékéről „vegyes gazdaság"-ot folytató földművesekből kivált juhpásztorok sodródtak keletre, tehát a ligetes sztyeppéről a száraz sztyeppére, majd új lakóterületükön lovakkal egészítették ki jószágaik választékát. A jelek szerint még ezt az állatot is a Kubán-vidék földműveseinek köszönhetik. A történet érdekessége az, hogy a földművesek nem tudták kiaknázni a lótartásban rejlő

előnyöket. Bár megették az állat húsát, ahogyan a többiét. Azonban a pásztorok számára — a száraz sztyeppén — a ló sorsdöntő jelentőségű lett. A lovas törzsek életében új irányba fordult a pásztorkodás, mihelyst lóháton ülők terelték a nyájat. Egyszeriben kitágult mozgáskörzetük. A nyájak után baktató juhászok leszármazottaiból minden eshetőségre felkészült harcias népség lett. Ebből viszont előnyök származtak. Az európai területeken, a ligetes sztyeppén például egészen sajátos helyzet alakult ki akkor, amikor a nomádok birtokba vették — nyugat felé terjeszkedve — ezt a tájat. Az itt lakók ugyanis történetesen még az i. e. I. évezredben is ragaszkodtak életmódjuk átmeneti vonásaihoz. A Fekete-tenger melléki településeken élők mind szántó-vetők maradtak és marhákkal dolgoztak földjeiken. Még az ide bevonuló kimmerek és szkíták zöme is változtatott életvitelén, holott ezek a törzsek a száraz sztyeppékről érkeztek ide. Mégis az ekológia oly mértékben meghatározta az emberek életmódját, hogy a betelepedőknek is igazodniok kellett a munkakultúra helyi hagyományaihoz. Az itt otthont talált pásztorok gazdálkodása — környezetük kényszerűsége folytán — tehát sokat veszített külterjes üzemmódjából. Jószerével csaknem valamennyien földművesekké váltak. Egyetlen olyan örökségük volt, amelyhez görcsösen ragaszkodtak. Jobb híján ápolgatták nomád múltjuk tudatát és igyekeztek fenntartani a helyi lakosság hátrányára élvezett előjogaikat. Ugyanígy jártak az Erdélyben otthonra talált szkíták. (Később ez lett a sorsuk az avaroknak és a magyaroknak is.)

A bronzkorban a Dnyeper- és Don-vidékét és a vele északról érintkező erdőségek tisztásait tehát földművesek lakták. Itt voltak például a Csernyakovó-kultúra kora vaskori földművesei, akiknek életmódja csak marginális helyzetet biztosított számukra, hátrányokkal, szegénységgel és kiszolgáltatottsággal. Végül északabbra itt éltek Juknov, Gyakovó, Felső-Oka, Ananinó kultúráinak emberei, akiknek fennmaradásához a halászat, a prémes vadak elejtése még a korai vaskorban is legalább ilyen fontos hozzájárulás, mint a jószág haszna vagy az a csekély termés, amit betakaríthatnak földjeikről.[12]

Ami a lovak háziasítását illeti, sok a vitás lelet Közép-Európában is a neolit időktől és a rézkorból. Van neolit lótetem Lengyelországban, amely valószínűleg már háziasított egyed lehetett. Ennél érdekesebbek azonban a II. évezredbeli emlékek a Fekete-tengertől északra, Délnyugat-Ázsia, Kelet-Európa, nemkülönben Dél-Európa érintkezéseinek alig feltárt körzetében. Ezek a II. évezredbeli leletek bronzkori társadalmak tartozékai és a korai görögség (Mükénével vagy Marathonnal kapcsolatos) emlékeiben is megtalálhatók az i. e. 1500 táján. (Illiász négy lovat áldozott Patroklosz temetésén.) Dél-Ukrajnában, a Balkán-félszigeten, Közép-Európa déli részében szintén vannak bronzkori lótetemek Bulgáriában, Romániában, Szerbiában, továbbá a Magyar-Alföldön vagy Erdélyben. Sőt az Alpokban (Svájc-

[12] *Hajdú,* 1962. 32–97. o., *Ingold,* 1980., *Mirov,* 1945. 393–408. o., *Spees,* 1979. 78–263. o., *Szimonyenko,* 1976. 28–275. o., *Vajda,* 1969. 157. o. skk.

ban és a Bóden-tótól keletre) is tártak fel az i. e. II. évezred végén eltemetett, már domesztikált lovak csontvázait. Ezeknek a jószágoknak rövid a lábszáruk és 139 cm az átlagos marmagasságuk. Alacsony termetűek tehát valamennyien, egyesek szerint *tarpán,* mások szerint *taki* egyedek leszármazottai, vagy a kettőjük keresztezéséből valók. Lehet, hogy az európai háziasítások egytől-egyik *tarpán* ivadékok. Mások azt mondják, hogy sztyeppei lovakat háziasítottak és a bronzkorban szelídítették meg az erdőkben élők közül néhányat. A római korban délnyugatázsiai vérvonalak is változtattak a fajtaösszetételen. Ekkor növekedtek a méretek, majd — a mongol-sztyeppei, *taki* fajtára valló — kisebb tetemek állandósultak és csak a középkorban jelentek meg újra nagyobb egyedek (pl. a németországi leletekben). A kelta időkben és néhol azt megelőzően nyugati irányba még a kistermetű lovak terjedtek.

Mivel ezeknek az állatoknak a vad ősei Európában és Ázsiában egyaránt őshonosak, valószínűnek látszik, hogy az erdővidék és a sztyeppe érintkezésének zónája lehetett az a körzet, ahol a földművesek megszelídítették az első példányokat. Erre talán már a rézkorban sor került (Jamnaja-kultúra) a Dnyeper középső vonalától keletre, s a Volgán túl is áthúzódó, sztyeppében folytatódó tájon. Van, aki az eseményeket a IV. évezredre datálja! Ezt a tézist igazolná a Kievtől 200 kilométernyire délre, az erdős sztyeppe és a kelet felé kitáguló sztyeppe találkozásánál lévő Gyerevka — rézkori — falu határában talált lelet, a „sztrednij-sztog-kultúra" többszáz településeinek egyikén. Itt — főleg a téli hónapokban — háziasított lovak húsát ették. (Több mint fele a csontoknak lócsont!) A vágóállatok az állományból kiselejtezett mének. Rituális áldozati állatuk is ló volt. Úgy látszik tehát, hogy legalább egy évezreden át a ló ugyanolyan mozgó élelmiszertartalék volt, mint a többi háziállat. Többoldalú haszonvétele, miként ezt a szarvasmarhával kapcsolatban is tapasztalni lehet, jóval később következett be. Kérdés, hogy mikor ültek fel a lóra? A pofapálcák csak a bronzkorban bizonyítják ezt egyértelműen. De a rézkori lovak zápfogain kopást lehet felfedezni, ami attól származhat, hogy zablapálcát illesztettek a ló pofájába. Miután az fájdalmat okozott neki, nyelvével odébb tolta, miáltal előidézte a zápfog kopását. A kopott zápfogú egyedeken tehát lovagoltak. Ekkor több csoport kiszorult, úgy látszik már ekkor többen voltak, mint amennyi embert elbírt a terület eltartóképessége.

Nomádok a sztyeppén

A ligetes sztyeppéről származó, a Jamnaja-kultúrához sorolható csoportok jelentek meg tehát a Volgától keletre (Novaja Kazanka). Végeredményben különféle életformák alakultak ki, miközben a ligetes sztyeppén megszilárdult az új ekoszisztéma. Mikhajlova (Nikopol körzetében) lakói például állattenyésztők és

halászok voltak, a földművelés alárendelt szerepet játszott életükben. Csontleleteik csaknem fele marhákból, egyharmada juhokból és kecskékből, az egyötöde pedig lótetemekből való, de a Don-kanyarban lévő lelőhelyeken a lócsont aránya 80%(!). Néhány csoport az i. e. III. évezredben átjutott a Volgán, majd a Kaszpi-tengertől északra és keletre húzódó világba. Elterjedtek tehát a Közép-Ázsia pusztáin, majd idővel még Belső-Ázsiában is. Új környezetük életfeltételei merőben mások, alkalmazkodniuk kellett hozzájuk. Persze a sztyeppe eddig sem volt lakatlan, legalábbis néhány foltját már birtokba vették juhtartó klánok, akik talán sehol sem műveltek földet. A lótartó pásztoroknak — alternatíva hiányában — ebbe a biotópba kellett beilleszkedniök. Nem világos, hogy milyen mértékben lehet hódításnak minősíteni a két társaság együttélését, de feltehető, hogy a jövevények maguk is növelték juhnyájaikat. Lehetséges továbbá, hogy eleinte csak a korábbi méreteket meghaladó biztonsági tartalékokat akartak élelmiszereikből. A nagyobb vagyon azonban új kihívásokkal szembesítette őket. Lóhátról könnyebb volt terelni a nyájat, ráadásul csökkentek a távolságok is, mert hatszorosára növelték akciórádiuszukat. Még a Minuszinszki-medencében is átalakultak a hétköznapok (Karaszuk-kultúra). A földművesek emlékeit feledve hozzászoktak a messzeséghez, és kiderült, hogy semmi sem elérhetetlen számukra. Sátrakban laktak, csúszkáik, majd kordéik és szekereik voltak, a Volga-vidéken és Nyugat-Szibériában nemzetségfőiket (és egyáltalában az elitthez tartozókat) úgy temették el, hogy gerendákból összeeszkábálták sírkamrájukat és arra jókora dombnyi földet hordtak. Mindannyian erjesztett lótejet ittak, birkahúst ettek, de alig fogyasztottak cereáliákat. Gabonájuk nem is termett. (Magvakra csak a ligetes sztyeppén tehettek szert.) A gyűjtögethető növényi termések csekély választékáért rendkívüli erőfeszítéseket kellett nekik is tenni, mint kései utódaiknak Mongóliában vagy Kazahsztánban. A termékenyebb övezetek közelében élő törzsek ellátásából mégsem hiányzott a gabona. Erre is szert tettek. A módszerek gyaníthatók az előbb mondott ázsiai, afrikai példák ismeretében. Iparcikkekhez eleinte csak a civilizációkból jutottak. Az i. e. I. évezredben, amikor már rendszeressé váltak a civilizációkkal kapcsolataik, mesteremberek is megtelepedtek a nemzetségi elitt sztyeppei szállásain. Mindent egybevetve, sajátos eredőjű hiánygazdaságban éltek, s hogy igényeiket kielégítsék, előbb-utóbb portyákat szerveztek. Ezen a kényszerpályán mozogtak utódaik is a népvándorlás- és a középkorban egyaránt.

Innen igyekeztek a civilizációk kirablására, a ligetes sztyeppén és az európai erdővidéken tapasztalt hódításaikra. S innen való tényekkel magyarázható a kelet-európai erdővidéken, másrészt a szibériai tajgán gyakorolt hatásuk is.

Mindazonáltal az így kialakult helyzet arra figyelmeztet, hogy az erőviszonyok megváltoztak Eurázsia sztyeppei folyosóján. A pásztorok a prehistóriában eleddig ismeretlen szerepkört alakítottak ki maguknak.[13]

Divatozni akartak, luxuscikkekre vágytak. Az áhított javak a kereskedelmi kapukban koncentrálódtak. A régészeti publikációkban iráni türkiz, lapisz-lazuli leletek reprodukciói színesítik a többnyire szürke mondanivalót. Mezopotámiai fegyverek, anatóliai ezüstvázák, kaukázusi karperecek tűntek fel Maikopban, és az itteni előkelőségek divatjában sok rokon vonást lehetett kimutatni a trójaiakéval. Másrészt a kaukázusi, erdélyi és alpesi színesfémlelőhelyekről származó készítmények az i. e. II. évezredben mindenütt megtalálhatók a ligetes sztyeppe nyugati foltjain, illetve a lombhullató erdők szomszédos tartományaiban. A kaukázusi iparosok fémáruja gazdára talált a Volga térségében, sőt a Kaszpi és Aral közti övezetben is. A jelek szerint a barbár földművesek tehetős famíliáinak rétege ugyanúgy a luxusjavak piaca lett, mint a pásztorok gazdag nemzetségeinek köre. A gazdagodás — úgy tűnik — vonzotta vámszedőit. A földművesek barbár előkelői ekkor váltak potenciális célpontjaivá a bronzkori pásztorok portyáinak. Természetesen a karavánkereskedelem és a -rablás (minthogy mindkettő lóháton zajlik!) aligha lehet olyan hatékony, mint a tengeri. A mediterrán tengerészet és kalózkodás teljesítményei jóval látványosabbak ez idő tájt. Működése, kivált terjeszkedése és konkurenciaharca közismert. Az is, hogy a tengeri kereskedelem kiegészül a karavánokéval. A Mediterráneum keleti partvidékének öbleiben működő ipar és kereskedelem még az eurázsiai nagy folyosóra, a sztyeppére is utat talált. Bronzkészítmények (főleg fegyverek), fajanszok képviselik a Don és a Volga síkságán Mükéné iparát (vagy az onnan származó divatot), asszír áruk tűnnek fel Kazahsztánban. Ennek az oka abban van, hogy az i. e. II. évezred dereka óta a Fekete-tengertől északra és a Fekete-, illetve a Kaszpi-tenger közötti sztyeppén kialakult a pásztorok és földművesek körében az a tehetős nemzetségekből álló fogyasztóréteg, amelyik nem tudott lemondani a görög partokon, másrészt a mezopotámiai civilizációkban készített luxusjavakról. Végeredményben ekkor váltak átjárhatóvá a délnyugat-ázsiai, délkelet-ázsiai és mediterrán civilizációk szentháromságának köztes terei. Sőt az ottlakók számára új távlatok nyíltak. Mindamellett a barbár elitt életstratégiái — mondhatni — keresztezték luxuscikkeik forgalmi útvonalait. A sztyeppe azonban nem mediterrán tenger. A legelők előkelőségei kicsinyes világban éltek. Ugyanígy a földművesek is. Meglehet a három csoport tehát a történet valamennyi szereplője ellenérdekelt félként viselkedett a luxusjavak birtoklásával kapcsolatban.

[13] *Anthony–Tyelegdin–Brown*, 1992/2. 34–39. o., *Anderson*, 1961., *Dewall, von*, 1964., *Dienes*, 1966. 208–234. o., *Hančar*, 1955., *Hielscher*, 1969. 482–499. o., *Ränk*, 1969. 12–72. o., *Ränk*, 1971. 120–126. o., *Ränk*, 1981/IV. 285–290. o., *Treue*, 1965., *White*, 1962. 14–28. o., *White*, 1978. 181–216. o.

Innen vezethetők le a meg-megújuló zaklatások, innen a pásztorok harcos elittjének portyázásai. De miután nagy nehezen elindult a rendszer, működni kezdett és hatékonynak bizonyult. Még a Jeniszei mentén is vevőkre találtak a Dél-Ural bányáiból származó fegyverek és ékszerek, amelyeknek az i. e. II. évezred második felében már kiterjedt piacuk volt másutt is, például a Volga- és a Kámavidéken, nemkülönben Nyugat-Szibériában. A kapcsolatok az i. e. I. évezredben megerősödtek, miáltal kitágították a horizontot. Mindenütt elterjedt például a kétkerekű harci kordé divatja (ez a korántsem közhasznú jármű más irányba is eljutott, szokványos látvány lett a Szaharában és Kínában egyaránt). Másfelől a pásztortársadalmak átjárhatóságát bizonyítják a temetkezési szokások is, amelyekkel a mezopotámiai előkelőségeket utánozták a II. évezredben a Kubáni síkon, Dél-Ukrajnában és a Duna mentén a II. évezredben, később pedig a Szír-darja völgyében. (A harci kordék jeleneteit — az i. e. I. évezredben — a mediterrán medencében talált ábrázolatokon, azonfelül még Bulgáriában feltárt sírkamra festményein láthatjuk, sőt Kínában is előkerülnek leletei.) Végeredményben: egy roppant méretű nagy háromszög alakult ki. Ebben fakadt fel a javak forgalmának újabb forrása, mely a Mediterráneum keleti végében tört föl, az antik civilizáció. Az ekoszisztémák és a kulturális érintkezések ettől kezdve már nem is fedték egymást. A természet szabta kényszerpályáról elterelt tehetős nemzetségek új divatot teremtettek és minta értékű szokásaikkal maguk után vonták a barbár társadalmakat. A fejlemények elsősorban a pásztorok körében voltak tapasztalhatók.[14]

A népvándorláskor nomádjai mind ebben a rendszerben éltek.

A sztyeppéről érkező hullámok okozta változások messzeföldön érezhetők, noha inkább közvetett módon, mintsem a mintának tekinthető kezdeményezőkhöz hasonlóvá formáló tényezőkként hatottak. Például a Nyugat-szibériai Gorbunovo-kultúra vadász-halász csoportjainak utódai az i. e. I. évezredben hozzászoktak a földműveléshez, miközben fémszerszámokkal (késekkel, sarlókkal) szerelték fel magukat, de mégsem adták fel életformájukat. Ekológiai környezetük mérséklően hatott rájuk. Másutt is, noha a „hatások" helyenként különbözőek, például az Uraltól nyugatra elterülő Ananino-kultúra emberei mongoloid fajtával keveredtek. Az itteni erdőségbe — a jelek szerint — ázsiai eredetű zsákmányoló csoportok telepedtek be. Más példával szolgálnak a Közép-Volga vidéken élők, akik a tehetősebb férfiakat az i. e. XIX. század óta (Karaszuk-típusú) bronzból öntött dísztőrrel temették el, amelynek markolata lovat ábrázol. A jelvényekhez csereáruként jutottak hozzá. Gorkij és Kosztroma városától keletre (Galicsi-kultúra) lakó népesség vadász-halász

[14] *Anderson,* 1961., *Bibikowa,* 1975. 237–245. o., *Calkin,* 1966., *Childe,* 1951. 177–194. o., *Csernikov,* 1960., *Dewal, von,* 1964., *Dienes,* 1966. 208–234. o., *Gorjunova,* 1964., *Haudricourt,* 1948. 54–64. o., *Hielscher,* 1969. 482–499. o., *Masszon,* 1964. 123–245. o., *Okladnyikov,* 1950., *Piggott,* 1983., *Szmirnov,* 1961., *Tikhonov–Grisin,* 1960., *Treue,* 1965., *Vajda,* é. n. 39–43. o., *Wailes,* 1986. 516. o., *Wailes,* 1970. 278–305. o., *White,* 1978. 181–216. o.

csoportokból állt, akiknek hagyatékán nyugat-szibériai elődeik élettapasztalatai hagytak nyomot. Az i. e. II. évezred derekán itt még nem működött az élelmiszergazdaság. Az i. e. I. évezredben megváltozott a helyzet. A félig földbe vájt kunyhóban lakó vadászok már a szkíta időket megelőzően napi teendőik közé iktatták a növénytermesztés és a háziállattartás teendőit, noha még mindig nem cserélték le kőszerszámaikat. Erre mégsem kellett soká várni. A lépésváltás megtörtént. Eleinte csak néhány díszes bronzkorongot akasztottak ruháikra, de többen már vastőrökkel is felszerelkeztek. A fémcikkek csereáruk lehettek, alkalmasint a prémkereskedők közvetítették ezt a portékát. Volt néhány marhájuk is. Művelték kertjeiket, ahol búzát vetettek. A jelek szerint ezek az emberek olyan ekoszisztémát valósítottak meg, amely aligha írható kizárólag a prémkereskedők számlájára. Jóval valószínűbb az a feltevés, hogy a lakóhelyüktől délebbre húzódó övezetből ideköltözött néhány család, és ezzel megindult az élelmiszergazdaságra való áttérés hosszan tartó folyamata. Vegyes gazdaság keletkezett, az eseményeket nem lehet többé sem megállítani, sem a visszájukra fordítani. Az egész térségben megmozdult a népesség. Még a tajgának a tundrával érintkező sávjába is, Észak-Oroszországba (tehát ott, ahol a sztyeppei „hatások" aligha érvényesültek) keletről szivárogtak be csoportok az i. e. VIII. század után, akik maguk is valamennyien a vadászatot és halászatot tekintették megélhetésük alapjának. Néhány emberöltő múlva nekik is vasból készült amulettjeik, ékszereik és késeik voltak. A fémkészítmények délről jutottak el hozzájuk, mindamellett, hogy az északi vadászhordák már ennek előtte fogyasztóivá váltak a svédországi bronzipar termékeinek. (Ez utóbbiak a Baltikum, Finnország területén az i. e. II. és az I. évezred fordulóján terjedtek el.)

A javak forgalma következésképpen kitöltötte a térkép fehér foltjait.[15]

Egyidejűleg népmozgások módosították az etnikai képet. A kezdemények zömmel a sztyeppéről indultak el. Az i. e. XIII. században a Felső-Volga vidéken (Szrubnaja-kultúra területen) betelepülők tűntek fel (tulajdonképpen az Andronovo-kultúra képviselői). Egyes (a Szrubnaja-kultúrához tartozó) csoportok Kazan területére húzódtak (az Abasevo- és Balanovo-kultúrák tartományába). Végeredményben tehát új képződmények jöttek létre, amelyek mind szükségszerűen megőrizték nyugat-szibériai vonásaikat (különösen a Volgográd-környékiek temetkezési szokásaiban, a többiek pedig edényeik dekorációján stb.). A bronzokon alkalmazott ornamentika a Kubán vidéken előkerült darabokra emlékeztet. Az i. e. IX. században ismét új hullám érkezett, szétterült Volga menti síkságon, majd a Dnyeper alsó szakaszánál ért partot.

A Szrubnaja-kultúra leletei között (a gerendavázas sírokban) olyan bronzok tűnnek fel, amely Urartuban előállított darabokra emlékeztetnek. A bronzokkal felszerelkezett sztyeppei nomádok annak a szubboreális klímaváltozásnak ered-

[15] *Bader,* 1964., *Bruszov,* 1952., *Fossz,* 1952., *Gimbutas,* 1956., *Gimbutas,* 1958. 120–157. o., *László,* 1961. 50–96., 118–188. o., *Tallgren,* 1919.

ményeként nyomultak nyugati irányba, mely füves legelőket tágított a Volga és a Don mentén, sőt még a Dnyeper lapályán is. Tudniillik az Uraltól délen lankás a táj. Itt már ligetek váltják fel a csaknem 1500 km hosszú hegyvonulat erdőségeit. A ligetes sztyeppe találkozik a füves síksággal, amelyek csaknem összefüggő övezetet alkotnak a Magyar Alföldtől a Kínai Falig. Ide tartozik Ukrajna déli sávja, a Don és a Volga közötti táj (amely északon Szaratovig és Kujbisevig ér, délen a Don alsó folyása és a Volga, valamint a Kaukázus által bezárt lapályra terjed ki). A Volga alsó folyásánál kezdődik a Kazah-sztyeppe, mely az Altájig nyúlik el, másrészt délen — a Kaszpi-tenger, az Aral-tó és a Balkász-tó mellékén, a Szír-Darja és az Amu-Darja vidékén, továbbá a Türkméniában — elterülő füves övezetben és sivatagos pusztaságokban — folytatódik. A Kazah-sztyeppét a Dzsungáriai kapun át — az Altáj és a Tiensán között — a Góbi-sivatagtól északra húzódó mongol sztyeppe követi. A sivatag peremén, délen, ahol a Sárga-folyam kijut a hegyek közül és hatalmas kanyarulatokat ír le a lapályon — sztyeppe-jellegű a táj.

Ukrajnában és Oroszországban a ligetes sztyeppe kedvezőbb feltételeket kínál. Enyhébb a klímája, 500–600 mm évi csapadék hull alá, a talaj vízháztartása nem romlik le, ennek következtében a legelők füve sem szárad el nyáron és még ősszel is eltartja a jószágot. Bár kelet felé haladva csökken a csapadék és egyre hidegebb a tél, a Don-kanyarban vadkörte-, vadalmafák díszlenek, kökény bokrosodik, éger, nyár, nyír és tölgy foltszerű társulásai állnak ellen a szélnek. Az állatokat itt még télen is a szabad ég alatt lehet tartani. A legelőkön még pázsitfű nő, de kelet felé már az ürömfű válik uralkodóvá, mely nyaranta kiszárad és csekély a tápértéke. Kazahsztánban a gyérülő flórát felváltja a száraz sztyeppe. Az évi közepes hőmérsékletingadozás 35–38 °C és a napi eltérés a nappal meg az éjjel között nyáron 30–33 °C . Mindössze 300 mm csapadék táplálja a vegetációt. A növények fejlődése megszakad minden nyáron, ilyenkor homokviharok pusztítanak. Télen hófúvásokat kavarnak a fagyos szelek. Kirgíziában még rosszabb a helyzet, itt van az Éhségsztyeppe. De az elmondottak ellenére Ázsiában korántsem mindenütt elviselhetetlenek az életfeltételek. Az Altaj, a Szaján, Mongólia területén jó tápértékű fű nő. Itt-ott ismét feltűnnek a pázsitfüvek, a csenkesz, a perjék és az árvalányhaj foltjai, de ezek a növények mind ritkább tőtávolságúak, alacsonyabb növésűek mint nyugati rokonaik — Európában. Takarmányértékük csak egy töredéke az utóbbiaknak.

Egészében véve tehát a sztyeppék növényvilága változatos. A biotóp egyenlőtlen életesélyeket kínál. Az egyes állatfajok tartását következésképpen a helyenként eltérő legelőviszonyok határozzák meg. Az állomány összetétele attól függ, hogy milyen természetes takarmányt találnak a jószágok. A ló a száraz és kemény talajon fejlődő cellulózban gazdag szárú füveket kedveli, ellentétben a szarvasmarhával, amely a magasabb növésű, leveles és puhaszárúakat keresi, míg a juh beéri az alacsony- és keményszárú gyomokkal is, a kecske meg ennél is igénytelenebb, ezért legeli a fák, cserjék fiatal hajtásait (amivel helyrehozhatatlan kárt okoz). A min-

denevő sertés a mondottaktól eltérően szereti a mocsarakat és az erdők aljnövényzetét, ahol húsos leveleket, gumókat, gyökereket, gombákat és férgeket talál (ezért a sztyeppén vagy a mediterrán tájakon nem is él meg).

Bár a klímaingadozások javítottak vagy rontottak néhány évszázadra a helyzeten, a biotóp területi különbségei tartósnak mondhatók az i. e. III. évezred óta. Meglehet, éppen az utóbbiak miatt kényszerülnek még ma is a nomád pásztorok nagy utakra, Kazahsztánból például Tiensán — magasabban húzódó — legelőire vagy a Szír-Darja mellől az Izsim vidékére hajtsák nyájaikat. Ekkor elkerülhetetlen, hogy az egyik nomád csoport jobb adottságú biotópról rosszabb feltételek közé szorítja a másikat. A legelők birtoklása évezredek óta konfliktusok és nagyarányú vándorlások forrása, mert a helyi nézeteltérések — gyaníthatóan — nagyarányú háborúságokba és népmozgásokba torkoltak a történelemben. Ennek az állapotnak a lehetőségét nemcsak a klíma, a levegő, hanem a ló is tartósan konzerválta, kivált azóta, hogy a pásztorok gazdasága a vasfegyverek és -szerszámok birtokában megerősödött. Ettől kezdve a nomádok kapcsolatai szűkebb biotópjuk határain túl érvényesültek.[16]

A ligetes sztyeppe lakói

Európában eleinte alig észrevehető nyomokból lehet következtetni változásokra. Például a Don középső szakaszán, a Csaricsa folyó mellett, Lyapisev tanya szomszédságában 17 — földbe mélyített, négyszögletes alaprajzú — kunyhóból álló település maradványain. Az itt talált romok nem emlékeztetnek a régi ekoszisztéma fenntartóinak életkörülményeire. Az épületek átlagos alapterülete megközelíti a 80 m^2-t. A folyóhoz közel sorban öt nagyobb épület állt, melyek között 7–8 méter volt a távolság. A kisebb épületek — két sorban elhelyezkedve — mögöttük húzódtak meg. A lakók állatokat tartottak, földet műveltek és halásztak. A közeli Csernocke tó mellett is feltártak egy települést (Kajlovcsina tanya szomszédságában), ahol sok háziállatcsont került elő. 376 darab jószág csontját ásták ki. Az állomány több mint fele szarvasmarha (56%), a többi juh (17%), sertés (14%) és csak 13% ló. A Don torkolatvidékén — a Szrubnaja-korszak végén lakott — halászfalvak (Jelizavetszkovo és Kojbakovo) leletei további tanulságokkal szolgálnak. Az egyik ház szemétgödrében például találtak egy öntőmintát, amely emlékeztet a Kazan-Káma régió preananinoi kultúrájának hagyományaira. Jelizavetszkovo területén a cserepek az i. e. VI–IV. században importált szkíta-görög kerámiadarabok. Mindent egybevetve nagyon valószínűnek látszik, hogy a történet legfontosabb mozzanata lehet az az esemény, amikor andronoviak tűnnek fel a Szrubnaja-

[16] *Czeglédy,* 1969., *Gaelj–Gumiljov,* 1956., *Matolcsi,* 1982. 191–198. o., *Neustadt,* 1957. 17–83. o., *Neustadt,* 1958.

kultúra körzetében, vagyis Nyugat-Szibériából húzódnak a Volga alsó szakasza mellékére. A folyamat etnikailag rétegzett lehetett és egyelőre részleteiben még korántsem tekinthető át. Az utolsó fázisa azonban igen. Valószínűleg ők lehettek az i. e. VII. század szarmatái. Figyelemre méltó az is, hogy a Don középső szakaszánál feltárt leletek között (Trzciniec–Komarov területén) olyan tál került elő, amelynek mintái a kaukázusi bronzok díszítésére emlékeztetnek. A Szrubnaja-kultúra befolyása tehát szinte a Kárpátokig terjedő térségben érvényesült. Az i. e. XIII. században ugyanis ezek a törzsek nyugati és észak irányba mozogtak. Egyes nemzetségeik elérték az Oka középső szakaszát, a Rjazani-kultúra tartományát. Itt Voloszovo lehetett a központjuk. Maloje Okulovo mellett történetesen feltártak egy temetőt is, ennek sírmellékletei szolgáltatják a bizonyítékokat arról, hogy a törzsek diffúziója több mint feltevés, a mondottak realitása igazolható.

A Pozdnyakovo-kultúrának nevezett leletek csoportja voltaképpen két korszak hagyatéka. A korai kerámiadarabok a Szrubnaja hagyományairól árulkodnak. A késeiek pedig a (görögök által *szkíta* névvel emlegetett) kimmer törzsek leleteivel rokoníthatók. A kimmerek az indoeurópai trák-frig népcsoportba tartoztak, az őket követő szkíták szintén indoeurópai nyelvet beszéltek, mivel nyelvileg az irániakhoz álltak közel. Egyáltalában nem lehetetlen, hogy a pásztortörzsek terjeszkedése a II. évezred végén még Kína felé irányult, mert a juhászok és a lótartók életformaváltása itt korábban ment végbe, mint Nyugat-Szibériában vagy Délkelet-Európában. A sztyeppei alakulatok története azonban a történelem ide-oda játéka. Karaszuk környékéről (ahol az Angara forrásvidéke található) az i. e. I. évezredben és azt követően már nyugat felé tartó néphullámokat indítottak el. Ez a folyamat egyesült a szkíták (a perzsa forrásokban: *szakák*) diffúziójával, amely viszont az Aral-tótól északra eső területekről indult el, majd birtokba vette a Pamír és a Tiensán völgyeit, sőt az Altáj és a Szaján vidékét, az i. e. I. évezred derekán itt szervezték meg birodalmukat vezető törzseik. Nyugat felé terjedő hullámaik eljutottak Európába, ahol a kimmerek, majd a szkíták egy olyan világba illeszkednek be, ahol az egyes törzsek közötti érintkezések rendszeresek voltak (ezért kézzelfogható következményekhez is vezettek), a javak kereskedelmi forgalma nyomot hagyott életükön. Például még a kevésbé átjárható kelet-európai erdővidék peremén is olyan — az i. e. VII. századból való — bronzok kerültek elő Rjazan mellett (Alekano faluban), amelyek a nyugat-podoliai leletekre emlékeztetnek.[17]

A Don és a Donyec mentén talált temetők kifejezetten azt a látszatot keltik, hogy az i. e. II. évezred végén a Szrubnaja-kultúra (vagy részében maga a népesség) az Azóvi-tengertől messze nyugatra sodródott. Sőt az i. e. XIII. században már Moldáviában, a Prut-folyó nyugati partján is temetkeztek az általuk fenntartott hagyomány szerint. A további terjeszkedést az i. e. 1250–1200 között elföldelt

[17] *Calkin,* 1966., *Gimbutas,* 1958. 120–157. o., *Jettmar,* 1952. 737–766. o., *Matolcsi,* 1982. 41–107. o., *Ozols,* 1962., *Szmirnov,* 1961., *Tikhonov–Grisin,* 1960., *Vajda,* 1969. 229–259. o.

halottak sírjai és más leletek bizonyítják Kiev, Lemberg (Ukrajna, Galícia) és Iassi (Románia) körzetében. A magyar Alföldön előkerült bronzbalták és más fegyvermaradványok is azt sejtetik, hogy a Kárpát-medence síksága is vonzásterük lett. A Szrubnaja népesség kultúrája ekkor tűnt fel Erdélyben. Mindamellett már az ukrajnai leletekből kiderült, hogy sok minden megváltozott a Szrubnaja kultúrában a Volgán túli sztyeppéken kialakult szokásvilághoz képest. Közép-európai befolyások érték-e őket, vagy ekoszisztémájuk módosult a ligetes sztyeppén, netán mindkettő, és ennek tudhatjuk be a karakterváltozást? Még sokat fognak erről vitázni, de a régészek már most is egybehangzóan állítják, hogy a leleteket értelmezve a száraz sztyeppéről a ligetes sztyeppére jutott népesség emlékeit kell értékelniök. Az is kiderül, hogy Ukrajnában megtartotta az élelmiszergazdaságban vezető szerepét az állattartás. A Donec melléki leletek szerint az állomány felerészben szarvasmarha (55,6%), valamivel kevesebb a juh (44,4%). Természetesen vannak lovaik és földet is művelnek. A Szrubnaja-kultúra települései a Don felső folyamszakasza mentén épültek fel, majd idővel benépesítették az Azovi-tenger mellékét is. Azonfelül laktak még Dnyepropetrovszk közelében, ahol szintén földbeásott kunyhóik voltak. A régészek itt sok kőeszközmaradványt találtak és néhány bronzkést, valamint a bőr varrásához használt árat. Lovak, szarvasmarhák, juhok és sertések csontjai képviselik a „vegyes gazdaság" további bizonyítékait.[18]

Pervomajszk közelében (a Dnyeper alsó folyamszakaszán) tárták fel a szabatinivka-kultúra emlékeit. Az itteni emberek részben őslakók leszármazottai (hagyományaik neolit rétegekben gyökereztek), részben a Szrubnaja-kultúra képviselői. Bár lehet, hogy más magyarázatot kell találni. Mindenesetre kétségbevonhatatlan, hogy két forrásból táplálkozott a kulturális hagyomány ebben a térségben. Az emberek folyók mellett laktak. Leggazdagabban dokumentált lelőhelyük (Zvonetszka Balka) két sorba telepített — földbe mélyített — kunyhóból áll. Itt 18 építmény romjait tártak fel. Az i. e. XIII. századtól lehet számolni ezzel a kultúrával. Az i.e. VIII. században új szakasz kezdődött történetében. A Dnyepertől nyugatra feltárt lelőhelyeken is kimmér vonások ismerhetők fel, amelyek konzerválódtak a szkíta korszakig. A megélhetést mindvégig a „vegyes gazdaság" biztosította. A kontinuitást egy, a Kaukázus előteréből érkező népesség szakította meg a Krímben és a Dnyeper térségében (Csornij Lisz).

Az i. e. VII–VI. században a szkíták eljutottak a Dnyeperig. A folyótól nyugatra még tartották pozícióikat a Szrubnaja-kultúra örökösei. Aztán őket is felülrétegezték a jövevények. Ekkor keletről érkező csoportok telepedtek rá mindenütt a ligetes sztyeppe lakóira. Meglehet, hogy egy régen ittlakó földműves népségen

[18] *Calkin*, 1960., *Calkin*, 1962., *Calkin*, 1966., *Gaelj–Gumiljov*, 1956/I. 11–19. o., *Gening–Halikov*, 1964., *Krasznov*, 1971., *Liberov*, 1964., *Neustadt*, 1957., *Smith*, 1959. 113–118. o., *Timcsenko*, 1972.

élősködtek a keletiek. A jövevények minden valószínűség szerint zömmel tehetős pásztorok voltak, akik megedződtek már az örökös harcokban. Nem telt bele sok idő, bronzkészítményekkel látta el őket a kereskedelem. Még a görög szigetvilág műhelyeiben készült fémtárgyakat is közvetítettek számukra. Noha a hierarchia átrendeződött a ligetes sztyeppén, a népesség foglalkozási megoszlásában mégsem következett be számottevő változás. A „vegyes gazdaság" működött. Zmiivka lelőhelyen például a háziállatok csontjainak csaknem fele (45%) szarvasmarha, egynegyede (26%) ló, és a többi felerészben sertés, illetve juh (18–18%), ami semmiképpen nem mutat arra, hogy itt pásztorok éltek volna. A földművesek emlékanyagára inkább rá lehet ismerni ezen a lelőhelyen. De az is lehet, hogy a szarvasmarhákat és feleannyi lovat tartó népség — legalábbis részben — pásztorokból állt. Elegendő lelet hiányában ugyanis nem lehet egymástól elkülöníteni az egyes életformák reprezentánsait. Az viszont legalább megállapítható, hogy a helyi igények vonzatában Dél-Ukrajnában bronzöntő-iparosok kezdtek termelni a kimmér időkben. A készítmények sok formai rokonságot mutattak a magyar Alföld és Erdély egykorú bronzleleteivel. Elsősorban ezek a tények valószínűsítik azt a feltevést, hogy egy tehetős réteget alkotó klánok együttesét lehet — fogyasztó piacként — elképzelni a bronzkori ligetes sztyeppén. Ez a réteg egyrészt a helyben lakó szegényebb rokonainak és más — szintén szegénysorsú — földműveseknek többé-kevésbé rendszeres szolgáltatásait élvezte, másrészt belőle kerültek ki azok az első fosztogató harcosok, akiknek felvonulási útvonala a Duna-völgy lett, céljuk pedig Közép- és Nyugat-Európa bronzkori földváraiban koncentrálódó kincsek (ékszerek és fegyverek, olykor rabszolgák, női cselédek, élőállatok vagy élelmiszerek) elrablása.

A népvándorláskor pásztortársadalmainak mozgástere

Végeredményben tehát megerősödtek ebben övezetben is azok a tehetősebb nemzetségek, amelyek alkalmasint részt vettek hadjáratokban vagy nemegyszer — a nyugaton szerzendő zsákmány reményében — maguk kezdeményezték azokat. Úgy látszik tehát, hogy a pontusi térségben egy eddig nem tapasztalt rendszer alakult ki. A gazdagabb nemzetségek életstílusa sok közös vonást mutatott a Kárpát-medence, Volhinia, Galicia és Moldva bronzkori elittjének szokásaival. (Ez a réteg lehetett a legfontosabb fogyasztója az erdélyi bronzipar készítményeinek.) Nem egészen világos, milyen etnikai rétegei vagy csoportjai voltak az itt lakó törzseknek. Az mégis valószínű, hogy a korszak kezdetén (az i. e. XII. századot követően) újabb impulzusokat kaptak a Volgán túli sztyeppékről, továbbá hogy a jövevények — állatállományuk összetételéből kikövetkeztethetően — a generációk egymásutánjában átalakították életstratégiájukat, alkalmazkodva biotópjukhoz,

elveszítették egykori gazdálkodásuk száraz sztyeppei vonásait. Mindamellett egyáltalában nem voltak hajlandók lemondani a zsákmányszerzés kalandjairól.[19]

A kubáni-kultúra (központja Ordzsonikidze körzetében a Közép-Kaukázus fennsíkján) az i. e. 400 előtt mintegy áthidalta Délnyugat-Ázsia és a szkíta világ közötti távolságot. Megélénkült a javak cseréje és a kereskedelmi forgalom, ami mindenekelőtt a vasművesség széles körű hasznosításának volt elkerülhetetlen következménye. Megváltozott a gazdaság és a pásztorok életmódja. Néhol látványos fejleményekben érzékelhető a fordulat. Az anatóliai hettita pásztorok tehetősebb nemzetségei, miután lovuk volt és vasfegyverzetük, lóháton nem a nyáj után baktattak, hanem nagyszabású katonai vállalkozásokba fogtak. A hettiták jelentős területet hódítottak meg a Közel-Keleten, eljutottak Egyiptomig, ahol is kiirtották az uralkodó elittet és az általuk bevezetett hatalmi rendszerrel új korszakot nyitottak a birodalom történetében. A lovas pásztor szerepének felértékelődésre vall, hogy a kubáni kultúra bronzkészítményein mind gyakrabban jelentek meg a lovas alakok dekoratív figurái. A fémékszerek díszítőmotívumain sok megfelelés fedezhető fel a ligetes sztyeppe nyugati sarkában, a Kárpát-medencében (valamint annak északnyugatról szomszédos övezetében), illetve a kubániak által használatos darabok között, szembeötlően bizonyítva, hogy kereskedelmi kapcsolatok fűzik össze a száraz sztyeppék, a sztyeppék és a ligetes sztyeppék lakóit. Alkalmasint először a folyóktól szabdalt, galériaerdők foltjaitól tarkáló, dimbes-dombos táj és bőventermő földű lapály, a Fekete-tengertől északra elterülő biotóp kínált új életminőséget az itt élőknek. A száraz sztyeppéről idesodródott nomád pásztorok utódai és a kereskedők érintkezéseinek következményei szembeötlően különböznek a tegnapok emlékeitől. Már az i. e. XIII. században megjelennek harci taligáikkal a pásztorok főnökei. Nomád nemzetségek élén álltak. Ők változtatták meg Európa és Ázsia érintkezésének határövezetében a harcmodort, nekik tudható be, hogy felgyorsult a mindennapi élet tempója, miáltal eseményekben gazdagabbak lettek a hétköznapok. Ezt elsősorban azzal érték el, hogy a kubániak az i. e. IX. században vaskészítményeket alkalmaztak, ettől kezdve szerszámaikkal és fegyvereikkel új korszakot nyitottak a sztyeppe lakóinak históriájában. A Meótisz, az Azóvi-tenger, a Dondelta és a Kaukázus hegyvonulatai közti övezet, valamint a Krím lakói ekkor kerültek a görögök homlokterébe. Kimmerek, szkíták, szarmaták tűntek fel. Herodotosz (és a későbbi geográfusok) értesüléseiket a nomádok szállásain házaló kereskedőktől szerezték. A régészek megerősítik az általuk mondottakat, annak következtében, hogy a vidék előkelőinek hagyatékából maradtak ránk a „szkíta állatstílus" ötvösmunkái. Ezek a készítmények Dél-Svédország, a Baltikum, Kelet-Közép-

[19] *Calkin,* 1960., *Calkin,* 1966., *Czeglédy,* 1954., *Harmatta,* 1946/48. 79–132. o., *Harmatta,* 1950., *Harmatta,* 1966. 107–116. o., *Kothe,* 1963. 5–37. o., *Liberov,* 1952. 66–114. o., *Liberov,* 1964., *Rudenko,* 1960., *Szlobogyin,* 1952. 9–65. o., *Szmirnov,* 1964., *Tallgren,* 1926., *Vitt,* 1952. 163–205. o., *Wailes,* 1986. 516. o.

Európa és Délkelet-Európa területén (mindenekelőtt a Visztula, a Pripjet, a Nyemen mellékén és a Dnyepertől keletre), továbbá a Kaukázus völgyeiben kerülnek elő, vagyis a kultúra terjedésének (kereskedőktől bejárt) útvonalai jóval nagyobb területet hálóznak be, mint amekkorát belaktak a „szkíták". A leletek másrészt cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy mekkora távolságokat hidaltak át a kereskedők vagy a vándoriparosok, megteremtve az általuk kiművelt kultúrát, pedig mindössze annyit tettek, hogy alkalmazkodtak a piac követelményeihez. (A fémtárgyakon kívül más bizonyítékok is előkerültek. A *kauri*-kagyló, ez a minden idők legelterjedtebb pénze Poroszország leletei között is megtalálható, távol az Indiai-óceán partvidékétől, ahol összegyűjtötték valamikor.)

Valójában a leletek csak egy keskeny részletébe engednek bepillantani a vaskorszak világának, azt tudjuk csak áttekinteni belőle, ahol útvonalain a kereskedelem terjeszkedett és a maga hasonlatosságára formálta a presztizskultúrát. Alighanem a hettita birodalom lehetett az a közeg, ahonnan ez a folyamat elindult. Palesztína, Anatólia, a görög világ, az általuk alapított mediterrán városok a Krím-félszigettől a Costa Brava-ig, továbbá az etruszk világ Itáliában, másrészt a Mediterráneum mögöttes tartományai a közép-európai Alpokban, sőt a kelta törzsek lakóövezetében — még őseik szülőhazájától (a Rajna vidéktől) távol, a Saone és a Loire völgyében is — egy új európai műveltség körvonalait rajzolták ki az i. e. VII. századot követő két-három évszázad alatt. Ezzel a rendszerrel kerültek érintkezésbe a nomád pásztorok Délkelet-Európában, a Bug, a Dnyeszter és a Prut, illetve a Marica völgyében. Másrészt a keletről érkezett szkíták közege fenntartotta összeköttetéseit Nyugat-Szibérián át a távoli Kínával és Közép-Ázsiával, mindenekelőtt Turkesztánnal, másfelől Délnyugat-Ázsiával, tehát mindazokkal a területekkel, ahol még ma is nomád pásztorok élnek, illetve ahol civilizációk alakultak ki valamikor. Azonfelül ők maguk is terjeszkedtek nyugat felé, tehát lejutottak a Kárpát-medencébe és a Duna alsó szakaszának vízgyűjtőterületére.[20]

A nomád pásztortörzseknek az i. e. XIII. században a Minuszinszki-medencében, másrészt az iráni és az afganisztáni határvidéktől északnyugatra, Turkesztánban elterülő sztyeppékről megindult nyugati irányú terjeszkedése, mely végül is kiváltó oka lett előbb a Kína felé tartó, majd az ellenkező irányú, tehát az európai tájakon bekövetkezett és az imént vázlatosan leírt átalakulásnak, idővel újabb diffúziós hullámokkal egészült ki. Annak következtében ugyanis, hogy a pásztortörzseket vándorlásra meglehetősen gyakorlati ok késztette: állataiknak kerestek jobb legelőket, a diffúzió korántsem lehetett egyedi alkalom a történelemben. A mondott folyamat több ízben megismétlődött a sztyeppei ekoszisztémában. A benne rejlő

[20] *Anderson*, 1961., *Calkin*, 1966., *Csernikov*, 1960., *Dresch*, 1966. 1–10. o., *Erdélyi–Gumoljov*, 1969. 54–61. o., *Gaelj–Gumiljov*, 1956/I. 11–19. o., *Gorjunova*, 1964., *Jettmar*, 1953., *Jettmar*, 1954. 760–783. o., *Jettmar*, 1964., *Krader*, 1955. 301–326. o., *Krader*, 1959. 499–510. o., *Kwanten*, 1979., *Markov*, 1976., *Okladnyikov*, 1950., *Patai*, 1951. 401–414. o., *Schmieder*, 1965.

feszültségektől indíttatva többször is mozgásba jött a gyéren lakott térség társadalma.

A legnagyobb arányú változást valószínűleg a hunok kezdeményezték.

Az események i. sz. 370–470 között kulmináltak. A hunok törzsei már néhány századdal korábban a kínai határvidéken jöttek mozgásba, támadták a keleti szomszédot, majd a IV. században nyugat felé terjeszkedve átrendezték a hierarchiát mindenütt a sztyeppéken. Eljutottak a Kárpát-medencébe, de nemsokára hatalmuk — részint a római birodalommal történt összeütközésük, részint a mögöttük előrenyomuló onogur törzsektől elszenvedett vereségeik következtében — összeomlott. Európában a sztyeppén az avarok kerültek a hierarchia csúcsára. De ők sem tudták függetleníteni magukat ingatag alapjuk szükségszerű következményeitől, a politikai struktúra számukra is változékony képződmény maradt. Az avarokat elsősorban a türk törzsek veszélyeztették, ők szorították az avarokat az eurázsiai sztyeppe-öv nyugati csücskébe. Közhely, hogy a viszonyok és a hierarchiák szinte áttekinthetetlen szövevénye tartja össze a népvándorláskor társadalmait. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a fennálló helyzet megítélése érdekében a mindenkori közgondolkodás és a történetírás átértékelte, illetve aktualizálta információit. Például a hunok jelentőségét még a középkori elbeszélő források írói is változatlanul meghatározó erejűnek tartották Európában, másrészt az V. század után a Dél-ukrajnai ligetes sztyeppén élő *magyar* nép neve az európai nyelvekben az *onogur* név származéka lett (vengri, hongrois, ungarn, hungary stb.), mert az i. sz. VII–IX. században nyilván az ő fennhatóságuk alatt éltek. Később, az i. sz. X–XI. századi arab, bizánci stb. elbeszélők azt állítják a magyarokról, hogy türkök, ami annak jele, hogy a sztyeppéken már félezer éve főleg török nyelvű törzsek gyakorolták csaknem mindenütt a politikai fennhatóságot. Egyébként az onogur is török nyelvű nép volt. (A középkori magyar krónikaírók mégis előszeretettel úgy tüntették fel a dolgot, hogy a magyarok ősei szkíták, vagyis a későbbi romantika nyelvén szólva, a múlt században 'daliás' jelentésű szittyák. Ráadásul később sem ritka történetírói teljesítmény a perzsával rokon szkíta és a török nyelvű hun eredet összekapcsolása. A „hun-szittya" hagyomány még ma is beárnyékolja a dilettáns őstörténészek írásait.)

Ezek azonban csupán a kutatás módszertani problémái. A mostani áttekintés szempontjait érvényesítve azt kell inkább hangsúlyoznom, hogy az i. sz. I. évezredben több esetben — különböző nyelvcsaládokhoz tartozó — nomád törzsek költöztek át a Gobi-sivatagból a Kazah-sztyeppék déli övezetébe, vagy legalábbis hatalmi központjukat áthelyezték az egyik körzetből a másikba. További fejlemény az a (már korábbról ismert) népmozgás, melynek során a mai Taskent tájékáról a Kaukázus európai előterébe vándoroltak egyes törzsek, majd egyes csoportjaik még tovább is haladtak nyugati irányba. Az alánok például az i. sz. I. században már a Kubáni-sztyeppén voltak, különféle törzsekkel alkottak ezt követően szövetséget, majd

egyes csoportjaik jóval később, a XIII. században —*jász* néven — feltűntek a Magyar Királyság területén, mások pedig megtalálhatók ma is a Szeret és a Prut között, a mai Romániában. A jászokkal egy időben telepedett le a Kárpát-medencében a *kunok* egy része, tömegüket a mongol–tatár invázió tolta nyugatra.[21]

Ez az esemény a népvándorláskor epilógusa volt a XIII. században, hiszen az eurázsiai pásztortársadalmak és különösen a lovas nomádok jó háromezer éves múltra tekinthetnek vissza.

A pásztortársadalmak különös képződmények az eurázsiai történelemben. Gyökereik egyrészt szarvasmarha- és juhtartó földművesek rétegeibe mélyednek. Az utóbbiak közül néhány csoport az európai ligetes sztyeppéről költözött át — biotópjuk túlnépesedése miatt — talán már az i. e. IV–III. évezredben a Volga-könyök térségében lévő száraz sztyeppére, ott juhpásztorrá vált ugyan, de nem számolta fel kapcsolatait a földművesekkel. Másrészt ezeknek a pásztoroknak volt egy másik vonulata is: a délnyugat-ázsiai eredetű juh- és kecskepásztoroké. Egyelőre nem világos, hogy a sztyeppeövezetben a III. évezredben már csaknem mindenütt mozgó pásztorok ekoszisztémájának kialakításában milyen szerep jutott nekik. Kétségtelen, hogy egyes törzseik az iráni és a kurdisztáni fennsíkon át — a Kászpi-tó északi peremvidékén — eljutottak a Volga-könyök sztyeppéire már az i. e. IV. évezredet megelőzően. Ekoszisztémájuknak talán nem is volt előzménye a „vegyes gazdaság". Mindazonáltal nem feledhető, hogy földműves csoportok tengették életüket a Kaukázus előterében, sőt néhol Kazahsztánban, Afganisztán északi határövezetében, Tadzsikisztánban vagy a Minuszinszki-medencében. Ahol ez szükséges, idővel oázisgazdaságot alakítottak ki. Az itteni juhpásztorok nomád csoportjai cserekapcsolatokat tartottak fenn a földművesekkel. Az történt tehát, ami jóval később végbement Afrikában is. A földművesek marhatartók, majd pásztorok lettek. A sztyeppén juhot nevelni volt a leggazdaságosabb.

A juhtartó nomád pásztorkodás körvonalainak kibontakozásával egy időben új helyzet állt elő. Az i. e. III–II. évezredben ugyanis valamennyi eurázsiai közösségben megkezdődött a javak felhalmozódása. Ekkor terjedtek el a fémek. Ékszereket és fegyvereket közvetített mindenhová a kereskedelem. Ezáltal valamennyien a civilizációk befolyása alá kerültek. (Az európai térségben ez később, az i. e. I. évezredben újabb civilizációs hatásokkal egészült ki, s a befolyás megerősödött.) A felsorolt tényezők mellett és az éghajlat változásai nyomán a biotópban is kisebb-nagyobb módosulások mentek végbe. A klímaingadozás csökkentette vagy növelte a talaj vízkészletét, ennek hatására törzsek változtatták meg lakóhelyüket. Mindazonáltal egy-egy pásztortörzs nemcsak lakatlan földterületeket vett birtokba,

[21] *Czeglédy,* 1954., *Ecsedy,* 1976. 91–140. o., *Gimbutas,* 1956., *Jettmar,* 1953., *Jettmar,* 1954. 760–783. o., *Krader,* 1968. 453–461. o., *Kwanten,* 1979., *Lasuk,* 1967/4. 25–39. o., *Planhol,* 1959. 525–531. o., *Pletnyova,* 1958., *Pletnyova,* 1963., *Pletnyova,* 1967., *Pletnyova,* 1981., *Pletnyova,* 1982., *Selmeczi,* 1988. 177–188. o.

hanem, ha elegendő ereje volt hozzá, rátelepedett a földművesekre vagy elkergette az eddig ott legeltető nomád pásztorokat. A népvándorlás tehát a birtokolt területek feletti uralom változását vonta maga után. Egyszersmind elkezdődött az a folyamat, amelynek során minduntalan átrendeződött a hierarchia. Ez a története végül is valamennyi sztyeppei törzsnek. Ráadásul a népmozgásokban kicsúcsosodó változások éreztették hatásukat a sztyeppével érintkező eurázsiai erdőövben, másfelől a Közel-Keleten vagy a Mediterráneumban stb. is.

A sztyeppe-öv környezetében lakó társadalmak, a földművesek és a pásztorok egyaránt kis, alig észrevehető változásokkal kompenzálták mindennapjaikban a nomád törzsek vándorlásait. Egyelőre gyarapodásuk következtében még nem jött létre a sztyeppén — a fizikából vett kifejezéssel élve — kritikus tömeg, de megindult a felhalmozódás lassú folyamata. Fogyasztói igényektől vezettetve a lovas nomádok kiegészítették javadalmaikat, „kalandoztak", fosztogatták környezetüket. Ehhez minden feltétel adva volt számukra már a II. évezredben. Aztán a rendszer még két évezreden át megtartotta pozícióit. A folyamat nem lépett ki a bronzkorban kialakított medréből, noha energiái és hozama néha felgyorsult és megerősödött, máskor lelassult. A leglátványosabb teljesítmény alkalmasint az lehetett, hogy átrendeződtek politikai szervezetei, megváltozott a sztyeppei társadalmat alkotó csoportok, foglalkozások, törzsek hierarchiája. Főleg ez a tény okoz sok fejtörést azoknak, akik filológiai módszerekkel kutatják a régenvolt eseményeket. Minthogy a fennmaradt szövegek elsősorban a politikai hierarchiára vonatkozó információkat tartalmazzák, a kutatók nem sokat törődtek régebben a mindennapi történelemmel, homályban hagyták az életmód tényeit. Józerével még ma is be kell érni elnagyolt általánosításokkal, aminek fő oka valószínűleg a régészeti feltárások hézagos voltában keresendő, továbbá abban, hogy az ekoszisztémákra vonatkozóan nem volt szokás még logikai modellt sem felállítani.

Az együttélés kényszere és következményei

A biotópjaikhoz alkalmazkodó csoportok már a bronzkorban kialakították sajátos életformáikat, kereteiket megőrizték az i. e. I. évezredben is. A sztyeppén tehát nem látszott annak esélye, hogy új életminőség jöjjön létre. De a változások forrása mégis felfakadt. A vaseszközök széles körű terjedése következtében ott, ahol földművesek laktak, mindenütt új mederbe terelték a hétköznapi életet. Ennélfogva a velük kölcsönhatásban élő nomád pásztorok sem maradhattak érzéketlenek környezetük változásaival kapcsolatban. Ez az oka annak, hogy Eurázsiában az i. e. I. évezredben és azt követően mindenütt észrevehetők a technikai kultúra javulásának tényei. Még az elmaradott övezetben is, nem a neolitikus idők feltételei között (ahogyan a „fokozat"-elmélet szkémáiban gondolkodók vélték régebben),

hanem a vaskorban intenziválódó gazdaság peremvidékén, az erdőzóna déli sávjában, Nyugat-Szibériában szelídítették meg a rént és adaptálták hasznosítói részint a szarvasmarhák, részint a lovak tartásának tapasztalatait.

A lassan érlelődő változásokat mindazonáltal a sztyeppei törzsek körében észlelhetjük leginkább. Szinte szemet szúr, hogy a fegyverkovácsok különleges elbánásban részesültek a nomád pásztortársadalmakban. A mongolok kovácsai még a közelmúltban is szinte nemeseknek számítottak. Ugyanakkor olyan agrárcivilizációkban, mint India, kitaszított páriák maradtak. Hephaisztoszt is lehajították a Tajgetoszról stb. Végeredményben a nomádok gazdasága továbbra is visszahatott — egyre nagyobb erővel — a történelmi előzmény, a „vegyes gazdaság" képviselőinek működésére, miközben az ezektől nyert impulzusoktól töltődött fel.

A — kölcsönhatásokkal jellemezhető — helyzetet tényként kell elfogadni az európai Oroszország és Ukrajna területén feltárt régészeti emlékeit áttekintve. Az erdőövben még az i. sz. VII–X. század között lakott települések csontkollekciójának csaknem fele vadállatoktól származik, mert az ittlakók sok vadhúst ettek akkoriban. A vadban szegényebb ligetes sztyeppén azonban ez az arány még az egyötöd értéket sem érte el. Az erdővidéken a szarvasmarhacsont átlagosan egyharmada a hulladékoknak. Néhol ennél még a sertésmaradvány is több, a juh- és kecskecsont viszont alig éri el a 15%-ot. Ez alatt az érték alatt van a lovaké. Csak a kereskedőtelepeken (pl. Novgorod) magasabb a mondottaknál a lócsontok aránya. A csontleletek szerint tehát az erdőöv földművesének legfontosabb haszonállata a szarvasmarha, melynek nemcsak húsát eszik, hanem fejik, fogatolják stb. Még a csontokból is kiderül, hogy az állatállomány összetételét szabályozta a környezethez való kényszerű alkalmazkodás. Mindamellett az erdővidék lakói is sokasodtak, s miután nem tudtak elegendő élelmiszert előállítani a vándorföldművelés módszereivel, egyes csoportjaik kénytelenek voltak ismételten továbbköltözni. A kelet-európai erdőzónából sokan húzódtak délebbre, a ligetes sztyeppére. Annak ellenére, hogy ebben az övezetben már régóta lehetett tapasztalni a nomád eredetű pásztortörzsek kelet–nyugat irányú mozgását, a térképen mégis maradtak még fehér foltok, amelyeket elfoglalhattak az északról érkező földművesek. Amikor már a civilizációkban élő írástudóknak is feltűntek, többségük valamilyen szláv dialektust beszélt.

Az első települések azonban jóval korábban, a szkíta időkben épültek. Vannak néhány házból álló épületcsoportok és vannak később, főleg a korai középkorban lakott erődített falvak, földvárak *(gorodiscse)*. Az előbbieket néhány rokon család népesítette be, az utóbbiaknak lakosságát egy tehetősebb patrónus család és klientúrája tette ki. Maga a képződmény jól ismert a bronzkor óta Dél-, Nyugat- és Közép-Európa területéről. A szociális szerveződés kézzelfogható bizonyítéka valamennyi, mely (eltekintve az építésmód technikai különbségeitől) előlegzi a középkori lakótornyok és várak rendszerét. A földsánc arra jó, hogy mögéje húzódhatnak a patrónus szolgálatában álló földművesek, majd később a középkori parasz-

tok. Egyrészt itt laknak tehát azok, akiket szoros kötelék fűzi a patrónus gazdaságához (egyik-másikuk nemcsak földet művel, hanem kezdetleges szinten űzi a kézműipar valamely ágát), másrészt veszély idején ideköltöznek azok, akik távolabb laknak ugyan, de ha fenyegetve érzik magukat, a sáncok mögé menekülnek állataikkal egyetemben. Mindezeket a családokat — helyzetükből adódó kölcsönös előnyöket felismerve — az alávetettség, a fölé- és mellérendeltség kusza szövevénye fűzi össze, melynek szálaiba vegyülnek a rokoni kapcsolatok is. Olyan háló ez a rendszer, amely inkább vérségi, mintsem territoriális alapok fogja össze az embereket. Ha azok egyik helyről egy másikra költöznek, valamennyien együtt tartanak, a mindennapi életben pedig — a munkacsúcsok idején — közös összefogással segítik egymást stb.

Logikai alapon valószínű, hogy a pásztorok tehetős nemzetségei — a földművesek által már kialakított hierarchikus kapcsolatokat kihasználva — megadóztatták a környezetükben lévő települések lakóit. (Ibn Ruszta például azt állítja, hogy *„a magyarok országa fában és vízben gazdag. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van. Az összes velük szomszédos szlávok az ő hatalmuk alatt vannak. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, s rabokként tartják őket."* Zimonyi István fordítása.) Úgy látszik tehát, hogy a pásztorok tehetős csoportjai, másrészt egyfelől a pásztorok, másfelől a földművesek nemzetségei között függőségi rendszer épült ki, de egyelőre anélkül, hogy a helyzet megmerevedett volna. Minden bizonytalan maradt. Ebben a világban nem érvényesültek örök értékek és előjogok. Ha valamelyik tehetősebb pásztorcsalád vagy nemzetség tönkrement (mert elhullottak állatai valamilyen fertőző betegség vagy más ok következtében), a família szociális helyzete megrendült és feltartóztathatatlanul lesüllyedt a földművesek közé, a tönkrement pásztor a tegnapi patrónusrétegből a klientúra soraiba került. Az egykori pásztorokból tehát nemritkán földművesek lettek. A visszaút azonban gyakorlatilag elképzelhetetlen volt. (Innen van például a magyar nyelv különféle nyelvekből magyarázható etimológiai rétegzettsége, melyben egymás mellé rendeződtek az i. e. I. és az i. sz. I. évezred Délkelet-Európája agráriumának munkakultúrájában használatos iráni, török és szláv kifejezések.)[22]

A ligetes sztyeppe lakói tehát nemcsak pásztorok voltak, de zömmel csak a pásztorok vettek részt a népvándorlásban. A ligetes sztyeppe kedvező mezőgazdasági adottságai természetesen nem tették szükségessé a pásztorok nagy távolságot átfogó nomadizálását. A mozgáskörletek beszűkültek. A pásztorok szomszédságában földművesek laktak. Különféle eredetű és nyelvű népesség tekintette hazájának a ligetes sztyeppét. Előkelő rétege igyekezett fenntartani nomád múltjának

[22] *Artamonov,* 1958., *Donat,* 1980., *Gening–Halikov,* 1964., *Gimbutas,* 1965. *Gimbutas,* 1971., *Kirjanov,* 1958. 282–291. o., *Liberov,* 1952. 66–114. o., *Smith,* 1959., *Szlobogyin,* 1952. 9–65. o., *Sztyepanov,* 1964/II. 136–147. o., *Tretyakov,* 1953. 20–66., 83–130. o., *Vajda,* 1969. 339. o. skk., *Zimonyi,* 1996. 49–59. o.

szokásait, életstratégiájában nem tudott lemondani a portyázás, a háborúzás és kivált a rablás útján szerzett jövedelemről. A tehetős családok nagyobb nyájak birtokosai voltak, másrészt élvezték klientúrájuk szolgáltatásait, nem szenvedtek hiányt sem növényi eredetű élelmi cikkekben, sem olyan ipari készítményekben, amelyeknek előállítása nem állította megoldhatatlan feladat elé a környezetükben élő kézműveseket. A róluk szóló egykori tudósításokban sokszor lehet olvasni pompaszeretetükről, ami arról tanúskodik, hogy a luxusipar termékeit megvásárolták a házaló kereskedőktől. Ennek a fogyasztási kultúrának és a szociális szerveződésnek azonban nagyon kevés köze volt a pásztorkodás munkakultúrájához, annál több szállal kötődött a hiánygazdaság talaján élő (egyébként ingatag helyzetű) vagyonos klánok tagjainak luxusigényeihez. Szélsőségek világa az övék. Munkakultúrájuk mégsem volt egyenetlen. A pásztorok például valamit értettek a földműveléshez is, de megalázónak tekintették a mezei munkát. Amikor közülük tönkrement egy-egy család, nemcsak szociálisan illeszkedett be a klientúra soraiba, hanem kiegészítette munkakultúráját, ismeretei hovatovább kitöltötték a földművesek által felállított kereteket, majd meg is nagyobbították azokat. Végtére a biotóp adottságaihoz igazodó munkakultúra volt az övék is.

Egyelőre nem lehet tudni, mi maradt fenn ezekből a termelési tapasztalatokból és mi enyészett el, mert a megváltozott körülmények között már nem volt szükség alkalmazásukra. Nehéz állást foglalni. A mondottaknak ugyanakkor ellentmondani látszanak a magyar nyelvű néprajzi irodalomban olvasható fejtegetések. Ezek szerint ugyanis a XIX. századi Alföld megmaradt pusztáin és más „fogyó legelőin" a honfoglaló nomádok magyar hagyományait őrizték meg a pásztorok. Mások szerint a honfoglaló magyarok „félnomádok" voltak, azaz jobb életfeltételek között laktak, nem vándoroltak nyájaikkal nagy távolságokra, mint a száraz sztyeppék lakói. A honfoglaló magyarok részben földművesek voltak stb. Arról sajnos nincs szó, hogy különféle életstílusú törzsek élhettek egymás mellett, továbbá hogy a ligetes sztyeppén mindenütt voltak földművesek, akiknek munkakultúrája az évszázadok folyamán kiegyenlítődött egymással — alkalmazkodva a biotóp adottságaihoz. Szomszédságukban, de rajtuk élősködve vették birtokba a sztyeppét a nomád pásztortörzsek. Még a kazár birodalomban is voltak földművesek, akiknek munkakultúrája nem sokban tért el a Duna-menténék lakóitól, nem szólva Dél-Ukrajnában élőkétől. A ligetes sztyeppe problémája valószínűleg abból adódik, hogy lakói egyes csoportjainak életmódja — etnikai származásukat cáfolva — homogén. A szláv, a török, a magyar nyelven beszélő földművesek között — lakásaik, munkaeszközeik maradványaiból ítélve — alig lehetett különbség. Soraikba jutottak az egykor tehetős pásztorok is, ha tönkre mentek, mondhatni lecsúsztak a földművesek nívójára. (Ezen kívül még számos foglalkozás és etnikai, nyelvi csoport is színezi a képet!) Koegzisztenciájuk a valóságos történelmi probléma. Ezzel azonban a bronzkor óta lehet számolni ebben az övezetben. További probléma

adódik tehát abból, hogy a hagyomány egyáltalában nem magyar és mégcsak nem is nomád, noha — mint ezt próbáltam érzékeltetni — különféle eredetű nomádokkal, így köztük a magyarokkal is kapcsolatos.

Ami pedig az extenzív állattartás XIX. századi gyakorlatát illeti, ez a munkakultúra tulajdonképpen a vágóállatok nevelésének és tartásának a középkorban keletkezett üzemi rendjét konzerválta. Az állatállomány külterjes tartása nem a nomadizáló pásztorok öröksége. Jóval később keletkezett ez a tartásmód. Egyelőre nem mutatható ki a közvetlen időrendi kapcsolat a két rendszer között. A középkor külterjes állattartásának emlékei gazdaságtörténetileg elválaszthatók a népvándorlás korának üzemi viszonyaitól.

A közép-európai urbanizációs tengely — Észak-Itáliától az Északi-Tenger partvidékéig húzódó — piacövezetétől keletre jött létre a húsállattartásnak ez a módja és a helyi adottságoknak megfelelően Dániától Magyarországig és Galíciáig érvényesült. Mindenütt a szarvasmarha tartására alapozták. Ez részben a biotóp hatása (hiszen még a ligetes sztyeppei pásztorok is inkább marha, mintsem — száraz sztyeppei kollégáikhoz igazodóan — juhtartók voltak, a földművesek pedig több szarvasmarhát tartottak, mint juhot). A külterjes állattartó rendszer Kelet-Közép-Európában húsállatexportáló gazdaságokra volt jellemző. Beruházások hiányában ez a tartásmód extenzív, ami szembetűnő ugyan, de nem nomád eredetű. A két rendszer közötti — időrendben is érzékelhető — hiátus kitöltéséhez új kutatásokra és bizonyítékokra van szükség. Ma még mindkét oldalon be kell érni feltevésekkel. Az egész problematika kritikai értékelése pedig — gondolom — aligha halogatható.[23]

A változások hátterében a környezet: a fauna, a flóra és a klíma átalakulása húzódott meg. Az események azzal vették kezdetüket, hogy az i. e. 8000–4300 között jóval melegebbre fordult az időjárás, az évi középhőmérséklet a maihoz képest 2–3 °C-al emelkedett, tehát felmelegedés váltotta fel a hűvös és nedves korszakot. Délen a tegnapi tundrát (miközben határa mintegy 1000 km-nyit tolódott északabbra) tajga foglalta el, ahol megjelentek a nyírek meg a fenyvesek, sőt már a mogyorócserjék is. A mai ligetes sztyeppén is új növénytársulások honosodtak meg, sőt még a vele északon érintkező erdősávot is benépesítették a lombhullató fanemek (szilfa, gyertyán, kőris, hárs) és főleg a tölgy. Mindenütt megemelkedett a talaj vízszintje. Sok tó, patak, időszakosan áradó folyam szabdalta most már a tájat, alaposan megváltoztatva a vízháztartást. Majd egy újabb hideghullám öntött el mindent és ennek az állapotnak nem is akart vége lenni. A bronzkori társadalmak tehát már egy hűvösebbre forduló környezetben laktak. A klímaváltozás azonban alapvetően mégsem befolyásolta működésüket. A helyzethez fokoza-

[23] *Butzer,* 1970., *Dresch,* 1966. 1–10. o., *Flannery,* 1969. 73–100. o., *Harris,* 1969. 3–16. o., *Küster,* 1995., *László,* 1961. 50–76. o., *Neustadt,* 1957. 17–83. o., *Neustadt,* 1958., *Smith,* 1959. 14–37. o., *Stamp,* 1961., *Trier,* 1963., *Zólyomi,* 1953. 376–413. o.

tosan kellett alkalmazkodniok. A klímaváltozásnak tulajdonképpen két nagyobb hulláma volt (i. e. 2600–2000 között, valamint i. e. 1450–600 között), mindkettő hideget hozott és növelte — még a lombos erdők övezetében is — a fenyvesek tartományát, de nem nagyon változtatta meg a már létrejött ekoszisztémákat, illetve azok területi elhelyezkedését. További változások töltötték ki az i. e. 500-tól napjainkig tartó periódust, amikor még több csapadék hullott alá, és nedvesebb lett minden, tovább emelkedett a belvizek szintje. A tajgában élők ekkor magaslatokra költöztek, mert ebben a zónában mindenütt új tavak keletkeztek, az eddigi rétek, pagonyok közül sok elmocsarasodott (sok helyütt tőzeglápok alakultak ki). Olyannyira megváltozott tehát a táj képe, hogy a kelet-európai lombhullató erdők tartományában az erdősödést csak az utóbbi századokban sikerült korlátozni a parasztoknak, minthogy nekik nem erdőkre, lápokra, mocsarakra, hanem szántóföldekre volt szükségük.

Még a kelet-európai erdőzóna földműveseinek déli diffúzióját, sokasodását a ligetes sztyeppén is alighanem ezzel a klímaváltozással, illetve a túlnépesedéssel lehet összefüggésbe hozni. A ligetes sztyeppe közel felét mocsári tölgycsoportok borították. Bozótosan tenyészett a mogyoró és a kecskerágó. A *stipa* és a *festuca* füvek domináltak, ami ideális legelőviszonyokat jelentett. Ezeken az állapotokon a kisebb hőmérsékletváltozások nem igen módosítottak.[24]

Másrészt ugyanezek a klímaingadozások megmozgatták a száraz sztyeppék lakóit. Márcsak azért is, mert a tőlük nyugatabbra húzódó délkelet-európai ligetes sztyeppék kedvezőbb életfeltételeket kínáltak. A Fekete-tengertől északra lévő övezet ekológiailag stabilabb táj volt, mint a vízhiánnyal állandóan küszködő ázsiai sztyeppe. Azonfelül az Európában élő — differenciált foglalkozású — népesség egészében véve olyan életminőséget alakított ki, amely példa értékű lehetett a nomád pásztortörzsek számára. Régmúlt idők hagyományai éltették a nyugatra vándorló pásztortörzseket. Kedvezőbb életfeltételeket és szomszédokat reméltek. Voltak ismereteik és elképzeléseik az itteni életről. Vonzotta őket továbbá a civilizációk közelsége. Sokszor voltak nyugati hatalmaknak (pl. Bizáncnak) zsoldosai, más alkalmakkor kirabolták a tőlük nyugatabbra élőket. Már a ligetes sztyeppére is — a jövőbeni szomszédságukban található — társadalmak (életmódjukat és értékeiket ismerve) vonzották a félsivatagi eredetű törzseket, a nomád pásztorokat. A nyugati irányú áramlás alighanem természetes velejárója lett a sztyeppéknek. Ezzel azonban a kör bezárult. Az életminőség további színvonalemelkedése már csak akkor következett be a ligetes sztyeppén lakó emberek körében, ha egy magasabb termelési kultúrájú és differenciáltabb érdekviszonyoktól áthatott hatalmi

[24] *Artamonov*, 1958., *Dienes*, 1966. 208–234. o., *Kőhalmi*, 1972., *Makkai*, 1976. 30–34. o., *Paládi-Kovács*, 1993. 23–66. o., *Pickl*, 1979. 39–81. o., *Szabadfalvi*, 1966. 85–136. o., *Szabadfalvi*, 1970., *Szabadfalvi*, 1984., *Trier*, 1963., *White*, 1962. 20–41. o., *White*, 1978. 181–216. o., *Wildhaber*, 1966.

csoport tudta maga alá rendelni a földműveseket és a pásztorokat egyaránt. A feudális rend új érdekviszonyt vezetett be, olyan intézményeket telepített: egyházak, monostorok hálózata, új közigazgatási szervezet, kereskedővárosok stb., amelyek keleten ismeretlenek voltak. A ligetes sztyeppén élő emberek csak akkor szabadulhattak ki a barbár prehistória csapdájából, ha egy civilizáció, tehát valamelyik magasabb színvonalú társadalmi szerveződés érdekkörébe kerültek.

Erre jó példát mutat a feudális terjeszkedés az i. sz. X–XI. századot követően a Kárpát-medencében. Az egyházi és világi hatalom feudális rendje nyugatról kelet felé haladt. Az irány ellentétes volt a népvándorláskor társadalmai által választottal. Új korszakot jelzett. Jobbára a Kárpátok ívéig ért el. A hagyományokat meghaladó minőségét mutatja, hogy az itt kialakult rendszerben már nem volt helye nomád pásztortörzseknek. A besenyők, a kunok stb. is parasztokká váltak a középkori Magyarországon. Holott a délkelet-európai sztyeppéken tovább szövődtek a változékony érdekhálók, különféle államszervezetek alakultak és tűntek el. Valamennyien ingatag képződményeknek bizonyultak, mert alapjaikat a népvándorlás korának ekoszisztémáiként rakták le. Noha a nomád pásztorság nem volt merev keretekkel összefogott alakulat, illetve ahogyan régebben elképzelték: „fokozat" vagy „ősfoglalkozás". Persze mint minden történelmi képződménynek, ennek is megvolt a maga baja. Kellő feszültség hiányában nem tudta levetni prehistorikus burkát és az elmaradottság eleven példájaként tartósan fennmaradt a periférián. A sztyeppei nomádok ma is aulokban élnek, házaló kereskedők portékáit vásárolják, nincsenek egyelőre civilizációs igényeik.[25]

IRODALOM

Aitken, R. 1945. Routes of transhumance on the Spanish Meseta. Geographical Journal 106: 59–69. o.

Ampolo, C. – Gabra, E. 1988. Rome Archaique: un société pastorale? La pastorizia nell'a tardoimperiale in Italia. *In:* Pastoral Economies in Classical Antiquity. *Withaker, C.* (ed.) Cambridge, 36–53. o.

Anderson, K. 1961. Ancient Greek horsemanship. Berkeley.

Anthony, D. – Tyelegdin, D. – Brown, D. 1992/2. A lovaglás őstörténete. Tudomány (a „Scientific American" magyar kiadása): 34–39. o.

Arbos, P. 1923. The geography of pastoral life. Geographical Review 13: 559–575. o.

Artamonov, M. 1958. Szarkel–Belaja vezsa. *In:* Materialü i isszledovanyija po archeologii SzSzSzR (a továbbiakban: MIA 62). Moszkva–Leningrád.

Bachofen, J. 1861. Das Mutterrecht. Eine Untersuchung über die Gynaikokraite der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur. Stuttgart (és Gesammelte Werke V. Basel, 1948).

[25] *Alexandre,* 1987., *Anderson,* 1961. 1–18., *Baron,* 1989., *Dahl–jort,* 1976., *Jettmar;* 1954/a. 760–783., *Jettmar,* 1954/b. 342–348., *Pryor,* 1985. 637–682., *Rothberg–Rabb,* 1981., *Simoons,* 1971. 431–439.

Bacon, E. 1954. Types of pastoral nomadism in Central and Southwest Asia. Southwestern Jornal of Anthropology 10/1: 44–65. o.

Bader, O. 1964. Drevnyejsie metalurgi Priurala. Moszkva.

Balassa, I. – Hofer, T. (szerk.) 1950–1964. Szovjet néprajztudomány. Bp.

Barth, Fr. 1962. Nomadism in the mountain and plateau areas of southeast Asia. In: The problems of the arid zone. New York, UNESCO: The problems of the aride zone research. No. 18., Paris 341–355. o.

Barth, Fr. 1967. On the study of social change. American Anthropologist, 69: 661–669. o.

Berque, J. 1959. Nomads and nomadism in the Aride Zone. International Social Science Journal, 11: 481–498. o.

Bibikov, S. 1953. Rannyetripolszkoje poszelenyije Luka–Brubleveckaja na Dnyesztre. In: MIA 38. Moszkva–Leningrád.

Bibikowa, V. 1975. Formen der Viehzucht bei den äneolitischen Stämmen Südosteuropas. In: Moderne Probleme der Archaeologie. Berlin, 237–245. o.

Bodson, 1977. Le mouton dans l'antiquité gréco-romaine de la civilisation créto-mycénienne au monde gallo-romain. Ethnozootechnice, 21: 107–121. o.

Bodson, 1983. Apercu de l'élevage bovin dans l'Antiquité. Ethnozootechnic, 32: 38–50. o.

Bökönyi, S. 1974. History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Bp.

Braidwood, R. – Howe, B. – Reed, C. 1961. The Iranian prehistoric project. Science, 133: 2008–2010. o.

Bruszov, A. 1952. Ocserki po isztorii plemen Evropejszkoj csaszti SzSzSzR v neoliticseszkuju epochu. Moszkva. (Német kiadása: Geschichte der neolitischen Stämme in europäischen Teile der USSR. Berlin, 1957.)

Butinov, N. – Resetov, A. 1980. Rannie zemledelci. Etnograficseszkie ocserki. Leningrád.

Butzer, K. 1970. Physical conditions in Eastern Europe, western Asia and Egypt before the period of agricultural and urban settlement. In: Cambridge Ancient History. 3rd ed. vol. I. part 1, chap. 2. Cambridge, 1965.

Calkin, V. 1960. Isztorija szkotovodsztva v Szevernom Pricsernomorje. In: MIA 53. Moszkva–Leningrád.

Calkin, V. 1962. K isztorii zsivotnovodsztva i ochotü v Vosztocsnoj Evrope. In: MIA 107. Moszkva–Leningrád.

Calkin, V. 1966. Drevnyeje Zsivotovodsztvo, Plemeny Vosztocsnoj Evropü i Szrednyej Azii. In: MIA 135. Moszkva–Leningrád.

Childe, G. 1951. The first waggons and carts from the Tigris to the Severn. In: Proceedings of the Prehistoric Society, N.S. 17: 177–194. o.

Childe, G. 1954. The diffusion of wheeled vehicles. Ethnographisch-Archeologische Forschungen, 2: 1–17. o.

Childe, G. é. n. New light on the most Ancient East. New York (Evergreen Books E-72).

Clark, G. 1955. L'Europe préhistorique. Les fondements de son économie. Paris.

Clark, G. 1959. Studies of semi-nomadism in North-Africa. Economic Geography, 35: 95–108. o.

Clark, G. 1975. A világ őstörténete. Bp.

Colman, G. 1968. Innovation and diffusion in agriculture. Agricultural History, 173–184. o.

Cranstone, B. 1969. Animal husbandry, the evidence from ethnography. In: The domestication and exploitation of plants and animals. *Ucko, P. – Dimbleby, P.* (eds) London, 145–163. o.

Csernih, E. 1966. Isztoria drevnyejsej metallurgii Vosztocsnoj Evropi. In: MIA 132. Moszkva–Leningrád.

Csernikov, Sz. 1960. Vosztocsnoj Kazachsztan v epochi bronzi. In: MIA 88. Moszkva–Leningrád.

Czeglédy, K. 1954. A IV–IX. századi népmozgalmak a steppén. In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 84. Bp.

Czeglédy, K. 1969. Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp.

Davies, E. 1941. The patterns of transhumance in Europe. Geography XXVI. 155–168. o.

Davies, H. 1966. Nomadism in the Sudan: aspects of the problem and suggested lines for its solution. Tijdschriftvoor Economische en Sociale Geografie, 57: 193–202. o.

Delamarre-Jean Brunhes, M. 1985. La vie agricole et pastorale dans le monde. Techniquest et outils traditionells. Meudon.

Deshler, W. 1965. Native cattle keeping in Eastern Africa. In: Man, culture and animals. *Leeds, A. – Vayda, A.*, American Association for the Advancement of Science, No. 78. Washington, 153–168. o.

Dewall, M. von 1964. Pferde und Wagen im frühen China. Bonn.

Dienes, I. 1966. A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Archeológiai Értesítő, 93/2: 208–234. o.

Dittmer, K. 1954. Allgemeine Völkerkunde. Braunschweig.

Dittmer, K. 1965. Zur Entstehung des Hirtennomadismus. Paideuma XI: 8–29. o.

Donat, P. 1980. Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. SUF 33. Berlin.

Dresch, J. 1966. Utilisation and human geography of deserts. Transaction of the Institute of British Geographers, 40: 1–10. o.

Ecsedy, I. 1976. A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. In: Őstársadalom és ázsiai termelési mód. *Tőkei, F.* (szerk.) Bp. 91–140. o.

Ehret, C. 1967. Cattle keeping and milking in Eastern and Southern African history: the linguistic evidence. Journal of African History, 8: 1–17. o.

Engels, Fr. 1949. A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp.

English, P. 1967. Urbanites, peasants and nomads: the Middle Eastern ecological trinity. Journal of Geography, 66: 54–59. o.

Erdélyi, I. – Gumiljov, L. 1969. A nomád világ egysége és sokrétűsége. Archeológiai Értesítő, 96/I: 54–61. o.

Flannery, K. 1969. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East. In: The domestication and exploitation of plants and animals. *Ucko, P. – Dimbleby, P.* (eds) London, 73–100. o.

Flor, Fr. 1930/a. Haustiere und Hirtenkulturen. Kulturgeschichtliche Entwicklungsumrisse. In: Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, 1. Wien.

Flor, Fr. 1930/b. Zur Frage des Renntiernomadismus. MAG. 60: 366–369. o.

Fossz, M. 1952. Drevnyejsaja isztorija Jevropejszkoj csaszti SzSzSzR. In: MIA 29. Moszkva.

Földes, L. 1981/IV. Nomadizmus és Pásztorkodás címszavak. In: Magyar Néprajzi Lexikon. Budapest, 40–41., 209–211. o.

Frödin, J. 1940/41. Zentraleuropas Alpwirtschaft. Oslo, I–II.

Gaelj, A. – Gumiljov, L. 1956/I. Raznovozrasztnüje pocsvü na sztepnüch peszkach Dona i peredvizsenije narodov za isztoricseszkij period. Izvesztija Akademia Nauk SzSzSzR. Szeria Geograficseszkaja, 11–19. o.

Gening, V. – Halikov, A. 1964. Rannüe bolgarü na Volge. Moszkva.

Gimbutas, M. 1956. The prehistory of Eastern Europe. Part. I. Cambridge/Mass.

Gimbutas, M. 1958. Middle Ural sites and the chronology of Northern Eurasia. Proceedings of the Prehistoric Society, XXIV: 120–157. o.

Gimbutas, M. 1965. Bronze age culture in Central and Eastern Europe. The Hague.

Gimbutas, M. 1971. The Slavs. New York – Washington.

Gorjunova, E. 1964. Etnicseszkaja Isztoria Volgo–Okszkovo mezsdurecsia. In: MIA 94. Moszkva.
Grass, N. (unter Mitwirkung von *Maier-Böttcher, Fr.*) 1980. Die Almwirtschaft in der Urzeit und im Mittelalter. In: Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung, hg. v. *Beck, H. – Denecke, D. – Jankuhn, H.* Abhandl. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. Dritte Folge. Nr. 116. Göttingen, 229–286. o.
Grigg, D. 1980. A világ mezőgazdasági rendszerei. Bp.
Guilaine, 1976. Premiers bergers et paysans de l'Occident méditerranéen. Paris – Le Haye.
Gumilev, L. 1967. New data on the history of the Khazars. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XIX/1–2: 61–103. o.
Gurina, N. 1961. Drevnyaja isztoria Szevero-Zapada evropejszkoj csaszti SzSzSzR. In: MIA 87. Moszkva.
Gurina, N. 1967. Iz isztorii drevnik plemen zapadnik oblasztej SzSzSzR. In: MIA 144. Moszkva.
Hahn, E. 1892. Die Wirtschaftsformen der Erde. Petermanns Geographische Mitteilungen, 38: 8–12. o.
Hahn, E. 1925. Dreistufentheorie. Ebert RL. 8: 547–548. o.
Hajdú, P. 1962. Finnugor népek és nyelvek. Bp.
Hančar, F. 1955. Das Pferd in prehistorischer und frühen historischen Zeit. In: Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, 11. Wien.
Harmatta, J. 1946/48. Le probleme Cimmérien. Archeológiai Értesítő, 194/48: 79–132. o.
Harmatta, J. 1950. Studies on the history of Sarmatians. Bp.
Harmatta, J. 1966. Kimmerek és szkíták. Antik Tanulmányok XIII: 107–116. o.
Harris, D. 1968. The Rise of Anthropological Theory. New York.
Harris, D. 1969. Agricultural systems, ecosystems and the origin of agriculture. In: The domestication and exploitation of plants and animals. *Ucko, P. – Dimbleby, P.* (eds) London, 3–16. o.
Haudricourt, A. 1948. Contribution a géographie et a l'ethnologie de la voiture. La revue de geographie humaine et d'ethnologie I/1: 54–64. o.
Helaissi, A. 1959. The Beduins and tribal life in Saudi Arabia. International Journal of Social Science, 11: 532–549. o.
Hielscher, K. 1969. Inwieweit haben die eurasischen Hirtenvölker und die Slawen den lenkbaren Wagen beeinflußt. Zeitschrift für Ostforschung, 18: 482–499. o.
Hoffmann, T. 1981. Horticulture et agriculture dans le basin de la Méditerranée. Acta Ethnographica, 30/3–4: 295–328. o.
Ingold, 1980. Hunters, pastoralist and ranchers: reinder economies and their transformation. Cambridge.
Jettmar, K. 1952. Zu den Anfängen der Rentierzucht. Anthropos, 47: 737–766. o.
Jettmar, K. 1953. Die Entstehung des Reiterkriegertums. In: Randa, Handbuch der Weltgeschichte, Olten.
Jettmar, K. 1954. Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie Centrale. Cahiers d'historic mondiale, 1: 760–783. o.
Jettmar, K. 1964. Dic frühen Steppenvölker. Der eurasiatische Tierstiel-Entstehung und sozialer Hintergrund. Baden-Baden.
Johnson, D. 1969. The nature of nomadisme; a comparative study of pastoral migrations in southwestern Asia and northern Africa. Department of Geography, University of Chicago, Research Paper No. 118.
Kavadias, G. 1965. Pasteurs nomades méditerranées. Les Saracatsans de Grece. In: Collection Sciences Humaines Appléquées. Paris.
Kirjanov, A. 1958. K. voproszu o rannebolgarszkom zemledelii. In: MIA 61. Moszkva, 282–291. o.
Kiszeljov, Sz. 1949. Drevnjaja isztorija Juzsnoj Sziberi. Moszkva.

Kiszeljov, Sz. 1951. Drevnjaja isztrija Szibiri. Moszkva.
Koszven, M. 1950. A matriarchatus. Bp.
Koszven, M. 1952. O periodizacii prevobitnoj isztorii. Szovjetszkaja Etnografija, 3: 151–158. o.
Kothe, H. 1958. Die völkerkundliche Agrarforschung im Rahmen der Ethnohistorie. Ethnographisch-archeologische Forschungen, IV/1–2: 52–130. o.
Kothe, H. 1963. Die Herkunft der Kimmerischen Reiter. Klio, XLI: 5–37. o.
Kothe, H. 1953. Völkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbauformen in Europa. BFL 1: 7–38.
Kőhalmi, K. 1972. A styeppék nomádja lóháton. Bp.
Krader, L. 1955. Ecology of Central Asian pastoralism. Southwestern Journal of Anthropology, XI: 301–326. o.
Krader, L. 1959. The ecology of nomadic pastoralism. International Social Science Journal, 11: 499–510. o.
Krader, L. 1963. Social organization of the Mongol-türkic pastoral nomads. The Hague.
Krader, L. 1968. Pastoralism. International Encyclopedia of the Social Sciences, 11: 453–461. o.
Krasznov, Ju. 1971. Rannyije zemlegyelije i zsivotnovodsztvo v lesznoj polosze Vosztocsnoj Evropü. In: MIA 174. Moszkva.
Küster, H. 1995. Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. München
Kwanten, I. 1979. Imperial nomads. A history of Central Asia, 500–1500. Philadelphia.
László, Gy. 1961. Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön. Bp.
Lasuk, L. 1967/4. Isztoricseszkaja sztruktura szocialnüh organizmov szrednyevekovüh kocsevnikov. Szovjetszkaja Etnografija, 25–39. o.
Leeuw, P. de 1965. The role of savanna in nomadic pastoralisme: some observation from western Bornu, Nigeria. Netherlands Journal of Agricultural Sciences, 13: 178–189. o.
Leonhard, R. 1916. Die Transhumanz im Mittelmeergebiet. Eine wirtschaftsgeographische Studie über den Seminomadismus. In: Festschrift für Lujo Brentano. München–Leipzig, 327–349. o.
L'Homme et L'Animal 1975. L'Homme et le milieu animal, ethnoecologie. Les animaux dans le language et la pansée ethnozootcchnique et domestication. Paris.
Liberov, P. 1952. K isztorii zemlegyelija u szkifszkich plemen Podnyeprovja epochi rannyevo zseleza v VI–II vv do n. e. In: Materialü i isztorii zemlegyelija SzSzSzR. Szbornik I. Red. *Grekov, B.* Moszkva, 66–114. o.
Liberov, P. 1964. Plemenov szrednevo Dona v epochu bronzü. Moszkva.
Ljapuskin, I. 1958/a. Pamjatniki szaltovo-majackoj kulturü v basszenye r. Dona. In: MIA 62. Moszkva–Leningrád.
Ljapuskin, I. 1958/b. Gorodiscse Novotrockoje. O kulture vosztocsnüh szlavjan v period szlozsenija Kievszkovo goszudarsztva. In: MIA 74. Moszkva–Leningrád.
Makkai, L. 1976. A pusztai állattartás történelmi fordulói. Ethnographia, LXXXVII: 30–34. o.
Malinowski, B., 1972. Baloma. Budapest.
Markov, G. 1976. Kocseviki Azii. Sztruktura hozjajsztva i obscsesztvennoj organizacii. Moszkva.
Martiroszjan, A. 1964. Armenija v epochu bronzü i rannyevo zseleza. Jereván.
Masson, V. 1961. The earlist farmers in Turkmenia. Antiquity, XXXV: 203–207. o.
Masszon, V. 1964. Szrednyaja Azija i Drevnyij Vosztok. Moszkva–Leningrád.
Matley, I. 1968. Transhumance in Bosnia and Herzegowina. Geographical Review, 58: 231–261. o.
Matolcsi, J. 1982. Állattartás őseink korában. Bp.
May, E. 1969. Ursprung und Entwicklung der frühesten Haustiere. In: *Jankuhn, H.:* Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte I. Stuttgart.

Menghin, I. 1931. Weltgeschichte der Steinzeit. Wien.
Mirov, N. 1945. Notes on the domestication of reindeer. American Anthropologist, 47/3: 393–408. o.
Morgan, L. 1961. Az ősi társadalom. Bp.
Mueller, U. 1984. Das Pferd in der Schweiz: von der Prehistorie bis zum ausgehenden Mittelalter. Zürich.
Muncsaev, R. 1961. Drevnyejsaja kultura Szevero-Vosztocsno Kavkaza. In: MIA 100. Moszkva.
Müeller, E. 1938. Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet (Transhumace). Petermanns Geographische Mitteilungen, LXXXIV: 364–389. o.
Müller–Karpe 1966–1980/I–IV. Handbuch der Vorgeschichte. München.
Nasturel, P. 1979. Les valaques balkaniques aux Xe–XIIIe siècles. Mouvement population et colonisation dans la Romaine grecque et latin. Bysantinische Forschung, 7: 89–112. o.
Neustadt, M. 1957. Paleogeografija prirodnüch zon evropejszkoj territorii SzSzSzR poszlelednyikovoje vremja. Izvesztija AN SzSzSzR. Szerija geograficseszkaja. I: 17–83. o.
Neustadt, M. 1958. Historie de la végétation du territore de l'URSS pendant l'Holocene d'après des données de l'analyse pollinique. Essais de botanique II. Akademi Nauk URSS. Moscou.
Okladnyikov, A. 1950. Neolit i bronzovi vek Pribajkalja. In: MIA 18. Moszkva.
Oliver, P. M. 1966. The problem of the Bantu expansion. Journal of African History 8: 361–376.
Ozols, J. 1962. Ursprung und Herkunft der zentralrussischen Fatjanovo Kultur. In: Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 4. Berlin.
Paládi-Kovács, A. 1993. A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Bp.
Patai, R. 1951. Nomadism: Middle Eastern and Central Asia. Southwestern Journal of Anthropology, 7: 401–414. o.
Pickl, O. 1979. Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert. In: Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh, 1978. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 9. Stuttgart, 39–81. o.
Piggott, St. 1965. Ancient Europe from the beginnings of Agriculture to Classical Antiquity. Chicago.
Piggott, St. 1983. The earlist wheeled transport from the Coast to the Caspian Sea. London.
Planhol, X. de 1959. Geography, politics and nomadism in Anatolia. International Social Science Journal, 11: 525–531. o.
Planhol, X. de 1969. L'évolution du nomadisme en Anatolie et en Iran. Étude comparée. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Hg. *Földes, L.* Bp. 69–93. o.
Pletnjowa, S. 1979. Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig.
Pletnyova, Sz. 1958. Pecsenyegi, torki i polovcü v juzsno-russzkih sztepjach. In: MIA 62. Moszkva.
Pletnyova, Sz. 1963. Kocsevnicseszkij mogilnik bliz Szarkela-Beloj Vezsi. In: MIA 109. Moszkva.
Pletnyova, Sz. 1967. Ot kocsevüj k gorodam. Szaltovo-majackaja kultura. Moszkva.
Pletnyova, Sz. 1981. Sztepi Evrazii v epohu szrednevekovja. Moszkva.
Pletnyova, Sz. 1982. Kocsevniki szrednevekovja. Moszkva.
Pohlhausen, H. 1954. Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen. In: Kulturgeschichtliche Forschungen, 4. Braunschweig.
Production Pastoral et societé. Actes de colloque international sur le pastoralisme nomade. Paris, 1–3. Dec. 1916. Paris. 1979.
Ränk, G. 1969. Gegorene Milch und Käse bei den Hirtenvölkern Asiens. Suomalis–Ugrilaisen Seuran. Journal de la societé Finno-Ougrienne, 70: 12–72. o.
Ränk, G. 1971. Verbreitungsverhältnisse einiger Milchprodukte im eurasischem Raum. Ethnologica Scandinavica, 120–126. o.
Ränk, G. 1981. Art. „Butter" címszó. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. IV. New York, 285–290. o.

Reed, Ch. 1960. A review of the archeological evidence on animal domestication in the Prehistoric Near East. In: *Braidwood, R. – Howe, B.*: Prehistoric investigations in Iraqui Kurdistan. Chicago, 119–145. o.

Rudenko, Sz. 1960 Kultura naszelenija Centralnovo Altaja v szkivszkoje vremja. Moszkva–Leningrád.

Rudenko, S. 1969. Studien über das Nomadentum. In: Viehzuch und Hirtenkultur. *Földes, L.*, hg. Bp. 15–32. o.

Schmidt, W. 1915/16. Totemismus, viehzüchterischer Nomadismus und Mutterrecht. Anthropos, 10/11: 593–610. o.

Schmidt, W. 1951. Zu den Anfängen der Tierzucht. ZfE. 76: 1–41., 201–204. o.

Schmidt, W. – Koppers, W. 1924. Gesellschaft und Wirtschaft der Völker. In: Der Mensch allen Zeiten 3. Regensburg.

Schmieder, O. 1965. Die Alte Welt. Bd. I. Der Orient. Die Steppen und Wünsten der Nordhemisphäre mit ihren Randgebieten. In: Bibliothek der Geographischen Handbücher. Wiesbaden.

Selmeczi, L. 1988. A kunok nomadizmusának kérdéséhez. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. Miskolc, 177–188. o.

Simoons, F. 1954. The non milking area of Africa. Anthropos, 49: 58–66. o.

Smith, R. 1959. The origins of farming in Russia. In: Études sur l'économie et la sociologie des pays slaves II. Paris-La Haye.

Spees, A. 1979. Reindeer and caribou hunters: An archaeological study. New York.

Spooner, Br. 1972. The status of nomadism as a cultural phenomenon. In: International studies in sociology and social anthropology. Leiden, 122–131. o.

Stamp, L. (szerk.) 1961. A history of land use in arid regions. Aride Zones Research XVII. (UNESCO), Paris.

Stenning, D. 1957. Transhumance, migratory drift and migration: pattens of pastoral Fulani nomadisme. The Journal of the Royal Anthropological Institute, 87: 57–73. o.

Sulimirski, T. 1970. Prehistoric Russia. An outline. London.

Szabadfalvi, J. 1966. Nomád teleltetési rendszer az Alföldön. In: Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen, 85–136. o.

Szabadfalvi, J. 1970. Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. In: Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen.

Szabadfalvi, J. 1984. Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen.

Szimonyenko, Ju. 1976. Kultura ochotnikov na olenyej Szevernoj Evrazii. Moszkva.

Szlobogyin, V. 1952. K voproszu o razvityii i szmenye szisztem zemlegyelija (Ot vremenyi jevo voznyiknovenyija na territorii SzSzSzR do I tüszjacsataletyija n.e.). In: Materialü po isztorii zemlegyelija SzSzSzR. Szbornik I. Red. *Grekov, B.* Moszkva, 9–65. o.

Szmirnov, A. 1961. Zseleznij vek Csuvasszkovo Povolzsja. In: MIA 95. Moszkva.

Szmirnov, K. 1964. Szavromatü. Rannyija isztorija i kultura szarmatov. Moszkva.

Sztyepanov, P. 1964/II. Pamjatniki ugorszko-madjarszkij (vengerszkich) plemeny v Szrednem Povolzse. Archeologija i etnografija Baskirii. Ufa, 136–147. o.

Tallgren, A. 1919. L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale. Helsinki.

Tallgren, A. 1926. La Pontide préscythique après l'introductipon des meteaux. In: ESA II. Helsinki.

Tikhonov, B. – Grisin, Ju. 1960. Ocserki po isztorii proizvodsztva v Priurale i Juzsnoj Szibiri v epokhu bronzu i rannyevo zseleza. In: MIA 90. Moszkva.

Timcsenko, N. 1972. K isztorii ochotü i zsivotnovodsztva v Kievszkoj Ruszi (szrednyeje Podnyeprove). Kiev.

Tolsztov, Sz. 1946. K voproszu o periodizacii isztorii pervobitnovo obcsesztva. SZE/1: 25–30. o.

Tretyakov, P. 1953. Vosztocsnoszlavjanszke plemena. Moszkva.

Treue, W. 1965. Achse, Rad und Wagen. Fünftausend Jahre Kultur- und Technikgeschichte. München.
Trier, J. 1963. Venus. Etymologien und das Futterlaub. Köln–Graz.
Vajda, L. 1969. Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen. In: Veröffentlichungen des Osteuropa-Institutes München 31. Wiesbaden.
Vajda, L. é. n. Greuelmärchen und Wunderland. Geschichten im Dienste des Fernhandels in vorindustrieller zeit. In: Markt und Macht in der Geschichte. Hg. *Breuningen, H. – Sieferle, R., P.* Stuttgart, 20–44. o.
Vitt, V. 1952. Loscsadi pazürükszkih kurganov. Szovjetszkaja arheologija, 16: 163–205. o.
Voigt, V. 1971. Engels és az őstörténet. Ethnographia, 82: 78–97. o.
Vüzsarova, Zs. 1956. O proiszhozsdenyiji bolgarszkih pachotnüch orugyiji. Moszkva.
Wailes, B. 1970. The origins of settled farming in Temperature Europe. In: Indo-European and Indo-Europeans. *Cardona, G. – Hoenigswald, H.M. – Senn, A.* (eds) Philadelphia, 278–305. o.
Wailes, B. 1986. On Indo-European origins and the horse. Current Anthropology, 27/5: 516. o.
Werth, E. 1954. Grabstock, Hacke und Pflug. Stuttgart.
White, L., jr. 1962. Medieval technology and social change. Oxford.
White, L., jr. 1978. The origin of the Coach. In: Medieval religion and technology. Collected essays. Berkeley–Los Angeles, 181–206. o.
Whittlesey, D. 1936. Major agricultural regions of the earth. Annals of the Association of American Geographers, 26: 199–240. o.
Wildhaber, R. 1966. Hirtenkultur in Europa. Basel.
Wilson, M. 1969/a. The hunters and herders. In: The Oxford history of South Africa. *Wilson, M. – Thompson, L.* eds, I: 40–74. o.
Wilson, M. 1969/b. The Sotho, Venda and Tsonga. In: The Oxford history of South Africa. *Wilson, M. – Thompson, L.* eds, I: 131–182. o.
Zbruljeva, A. 1952. Isztorija paszelenyija Prikamja v ananyinszkuju epohu. In: MIA 30. Moszkva.
Zeuner, F. 1963. A history of domesticated animals. London.
Zimonyi, I. 1996. A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: A honfoglaláskor írott forrásai. *Kovács, L. – Veszprémi, L.* (szerk.) Bp., 49–59. o.
Zólyomi, B. 1953. Die Entwicklungsgeschichte der Vegetation Ungars seit dem letzten Interglazial. Acta Biologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 4: 376–413. o.

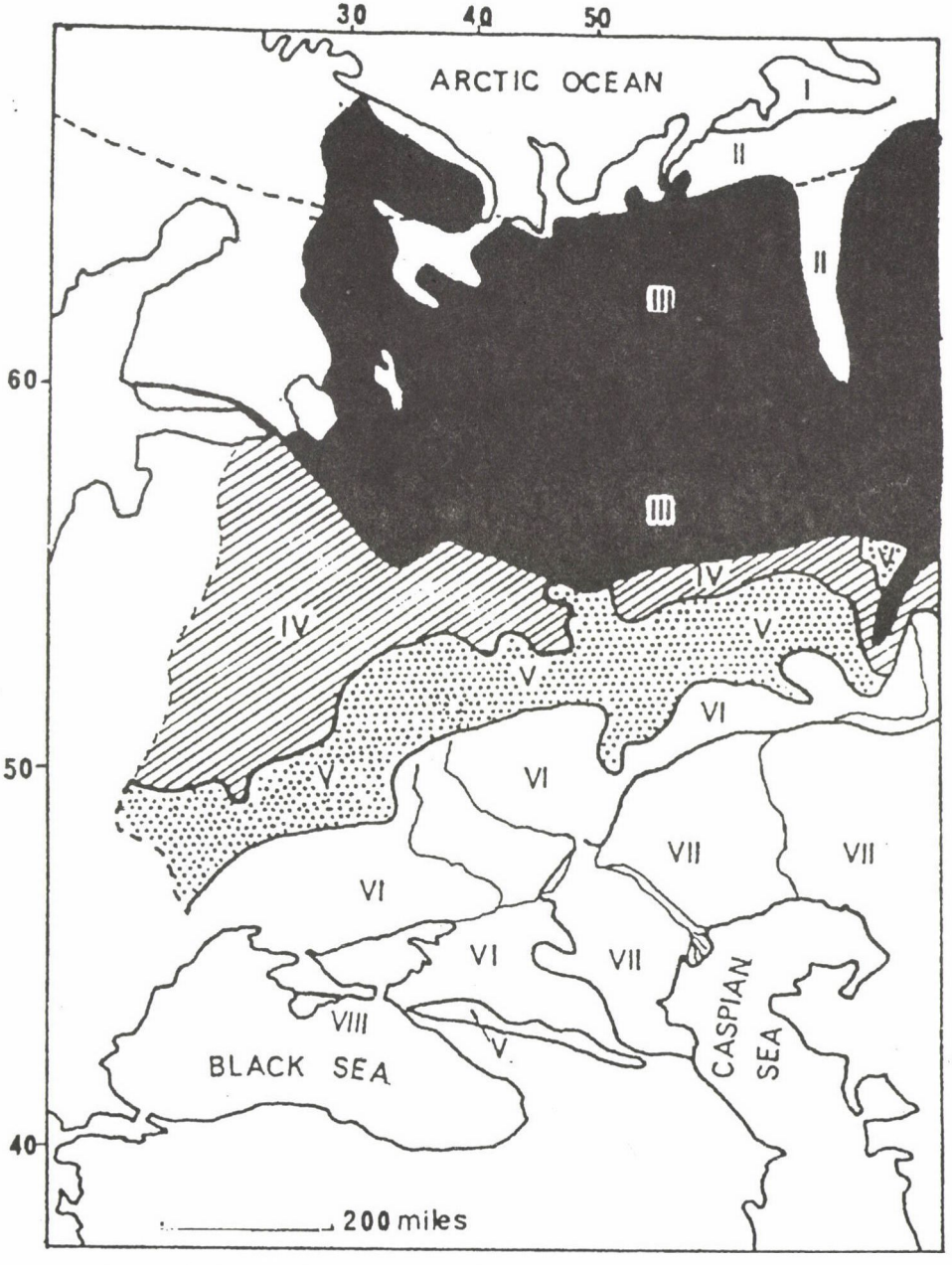

1. térkép. Kelet-Európa főbb növényföldrajzi övezetei: I–II. Tundra és erdős tundra, III. Fenyvesek, IV. Vegyes tűlevelű és lombos erdő, V. Ligetes sztyeppe, VI. Sztyeppe, VII. Fél-sivatag, VIII. Mediterrán vegetáció

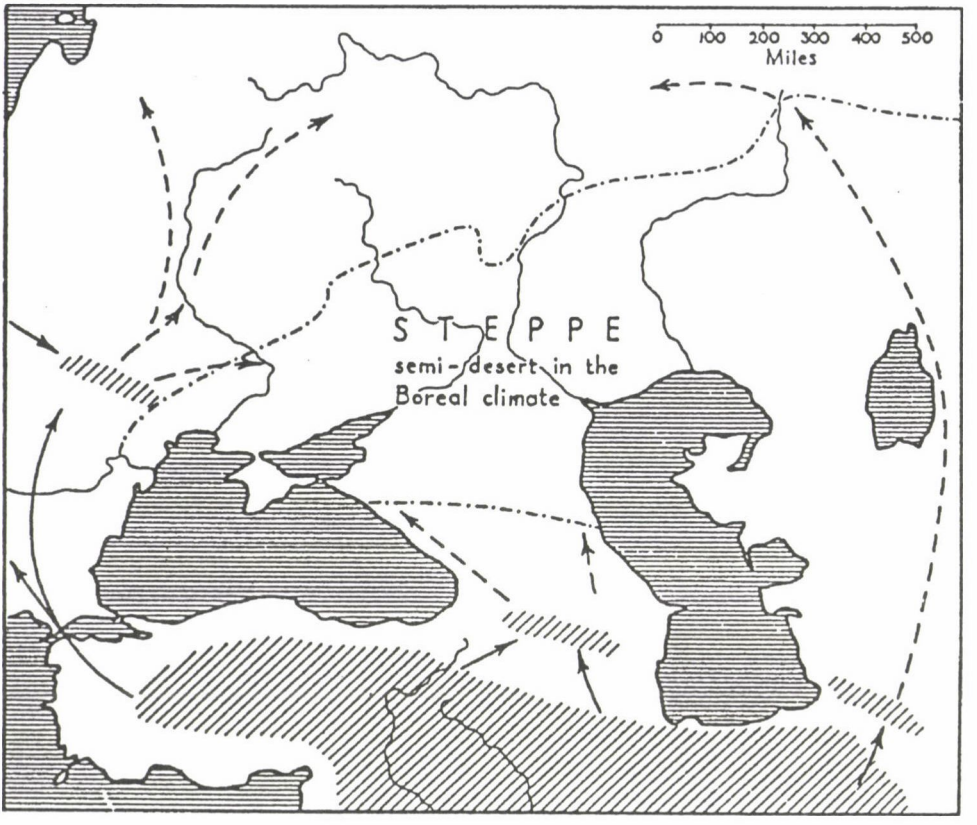

2. térkép. A legrégibb földművesek térhódítása Kelet-Európában (——— vonal jelzi irányukat, a csíkozott térképrészlet pedig a kerámiakészítés ismeretének tartományát jelöli)

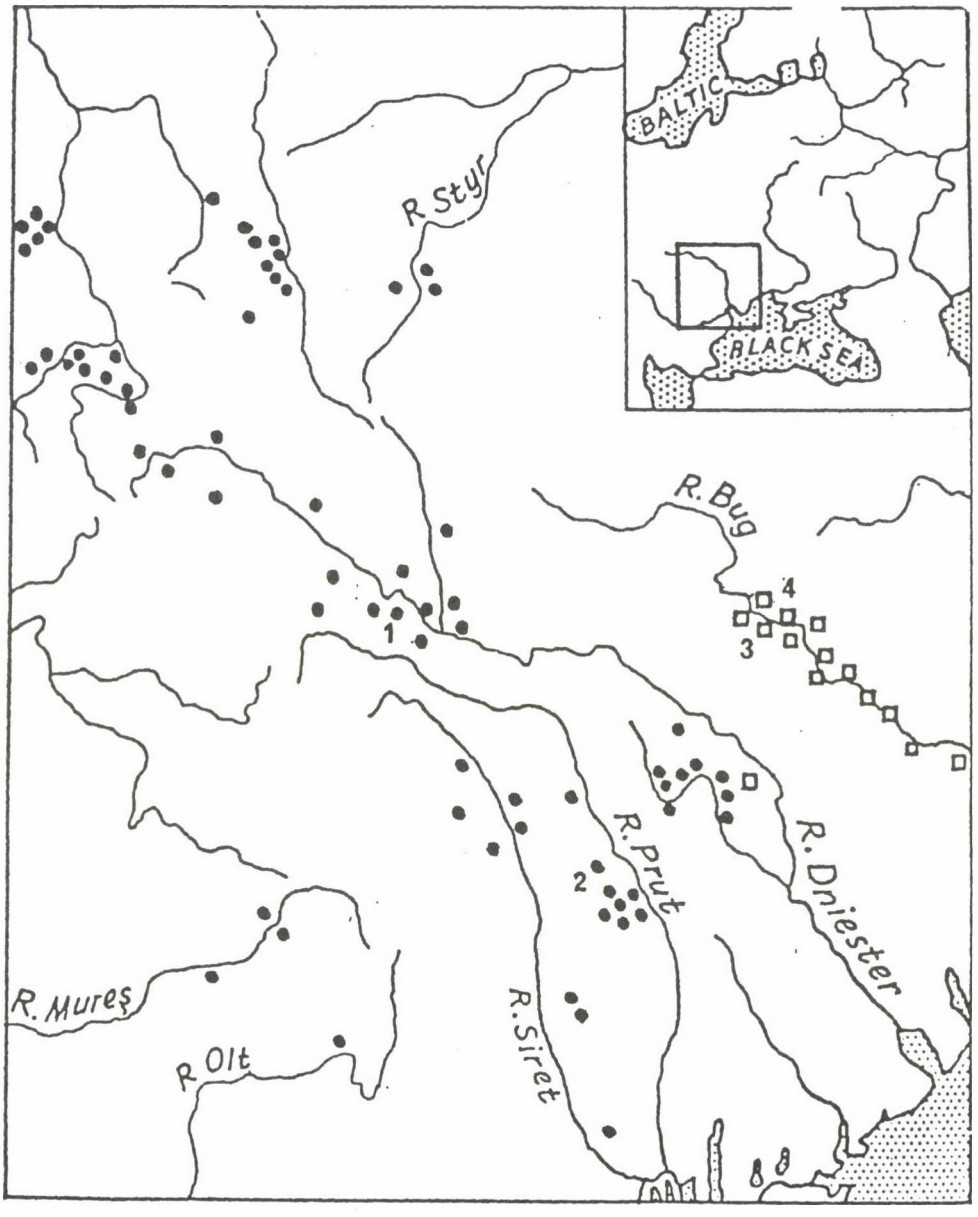

3. térkép. A legrégibb földműves közösségek Dél-Kelet-Európában

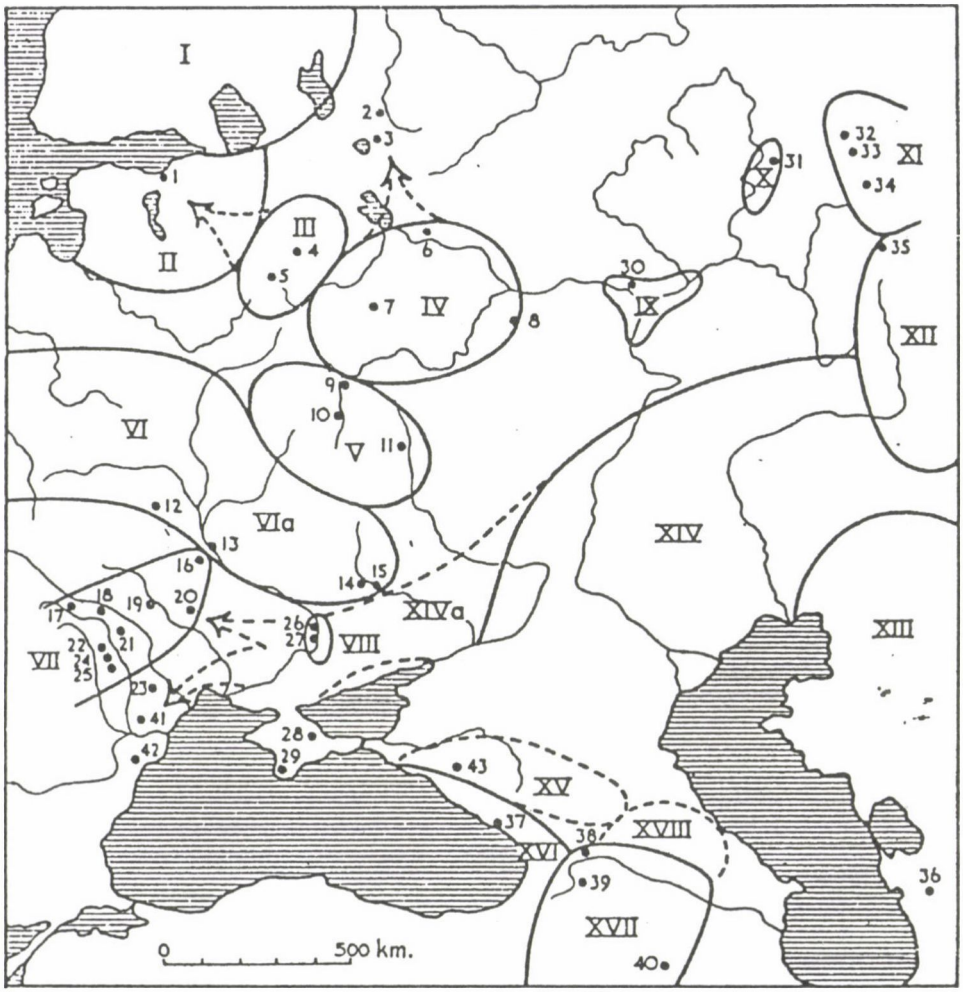

4. térkép. Kelet-Európa az i.e. III. évezred derekán I. Sperringi-kultúra, II. Narvai-kultúra, III. Valdaj-kultúra, IV. Lialovoi-kultúra, V. Belevi-kultúra, VI. Dnyeper melléki és Mazóviai kultúra, VIa. Dnyeper-Elba-kultúra, Dnyeper Donyeci csoportja, VII. A Tripolje-kultúra régibb B-2 szakaszának emlékei, VIII. Szurszkij-kultúra, IX. Kerámia-művesség előtti kultúra Kazany környékén, X. Kerámia-művesség előtti kultúra a Káma középső folyamszakasza mentén, XI. Gorbunovoi-kultúra régebbi szakasza, XII. Cserbakul-Dél urali régebbi neolitikus kultúra, XIII. Kelteminári-kultúra, XIV. Jamnajai-kultúra, XIVa. A Jamnaja-kultúra újabban megszerzett területe, XV. Majkopi-kultúra, XVI. Abháziai és Nyugat Örményországi neolitikum, XVII. Kura-Araxes kultúra, XVIII. A Kura-Araxes-kultúra kiterjedése az északkeleti Kaukázusra. (Az arab számok a fontosabb lelőhelyeket jelölik.)

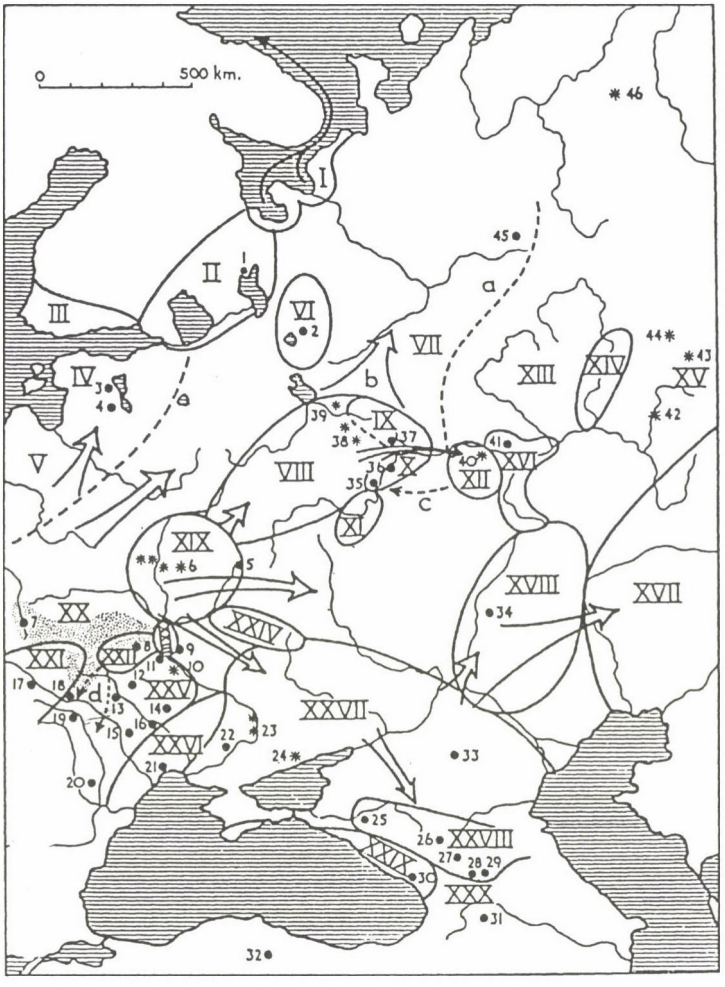

5. térkép. Kelet-Európa i. e. 1700 táján I. Fehér-tenger melléki kultúra, II. Karéliai-kultúra, III. Finn csónak alakú balta kultúrája, IV. Észtországi csónak alakú balta kultúrája, V. Kelet-baltikumi korai neolit kultúra, VI. Kargopoli-kultúra, VII. Kisebb lokális csoportokban található neolitikus kultúrák az Észtország területéről származó felszerelésekre emlékeztető készségekkel, VIII. Fatjanovói-kultúra, köztes leletekkel, melyek az észtországi készségeke emlékeztetnek, IX. Balkana-kultúra, X. Voloszovói-kultúra korai emlékei, XI. Rjazanyi-kultúra, XII. Balanovoi-kultúra, XIII. A Kelet kisebb csoportjainak elterjedési övezete, XIV. Káma-turbinói-kultúra, XV. Gorbunovoi-kultúra, XVI. Kazany neolitikus kultúrája, XVII. Andronovoi-kultúra, XVIII. Poltavkai-kultúra, XIX. Dnyeper-gyesznai kultúra, XX. Stryzowi kultúra, XXI. A Kárpátokon túli sírhalmok kultúrája, XXII. Gorodszki-kultúra, XXIII. Jevminka-Szovjinka csoport, XXIV. Marianivkai kultúra, XXV. A Tripolje C-1 és a Középső Dnyeper vidékének leletei, XXVI. Uszatovói-kultúra, XXVII. Katakombák kultúrája, XXVIII. Észak Kaukázus bronzkori kultúrája, XXIX. Abháziai dolmen kultúra, XXX. A Kaukázuson-túli bronzkor kultúrája. (A nyilak a népesség költözésének irányát vagy – ami valószínűbb – a megmaradt értékek kereskedelmi terjedésének irányát jelzik. Az arab számok a fontosabb lelőhelyeket jelölik.)

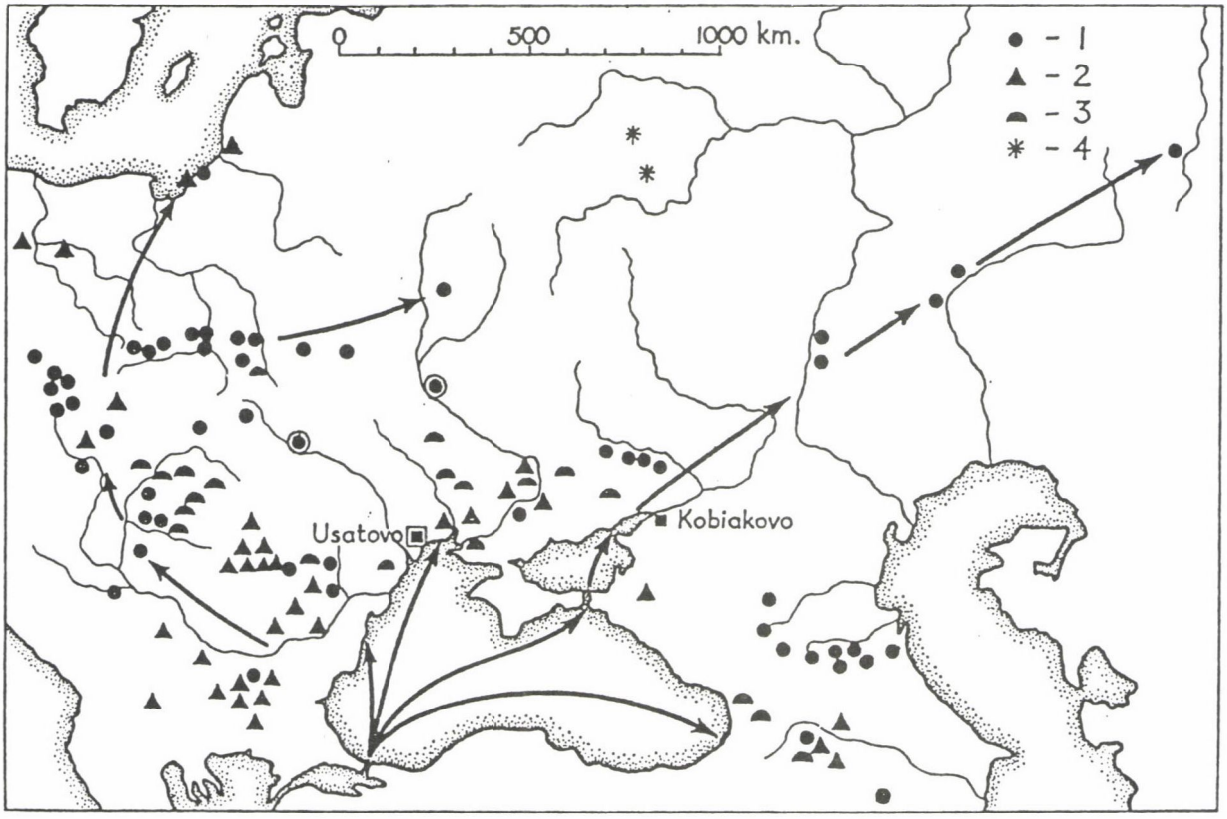

6. térkép. Mediterrán árucikkek Kelet-Európában az i. e. II. évezred derekán. (A nyilak a terjedési útvonalakat jelölik.) 1. Fajansz és korai kék üveggyöngyök, 2. Kardok, tőrök, baltafejek a nyél számára kiképzett lyukkal, sisakok stb., valamint Sernaiból származó hettita szobrocska a Balti-tenger partvidékén, 3. „Mükénei stílusú", díszített, helyi készítésű tárgyak, amelyek a Kárpátok északkeleti előterében kerültek elő, 4. Unetice típusú, széles bronz csuklóvédők, amelyek a fatyanovói sírokból kerültek elő.

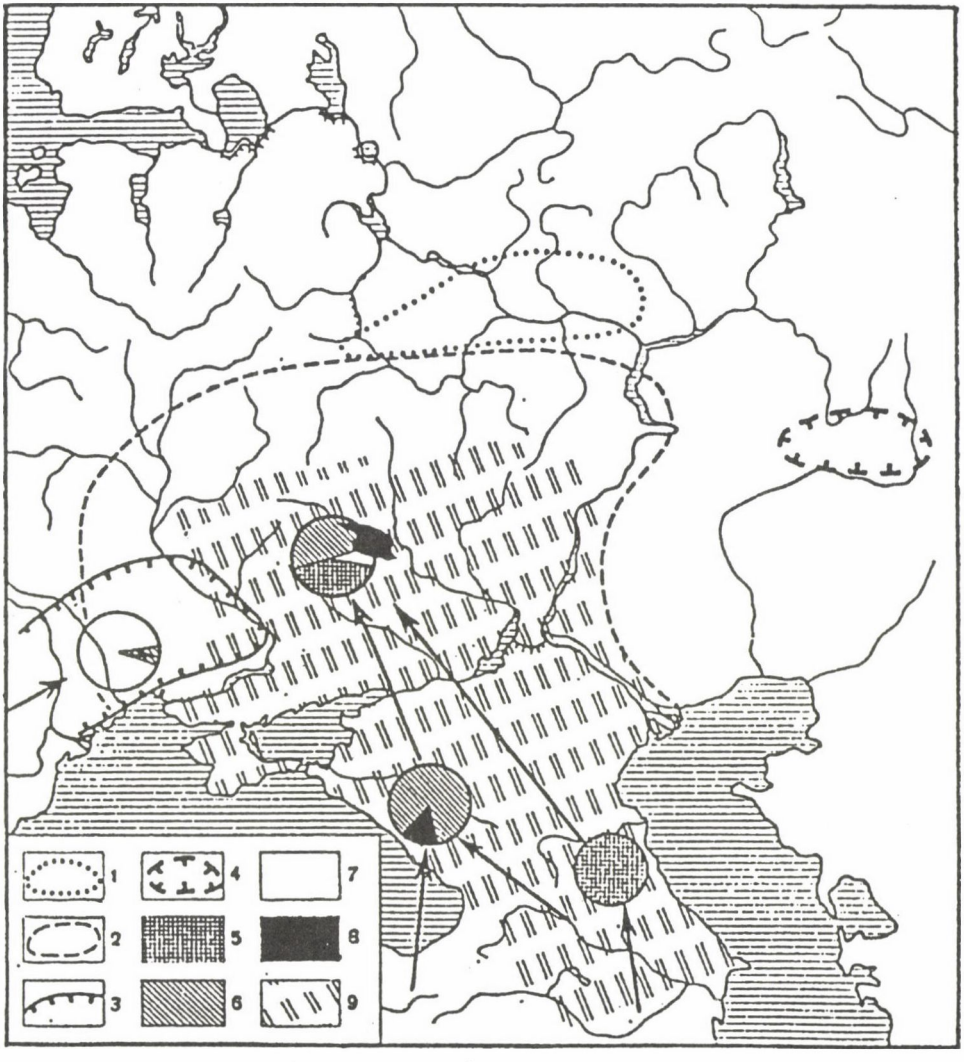

7. térkép. A különféle fémkészítmények készítésének és használatának központjai Kelet-Európában az i. e. III. évezredben és a II. évezred első felében. 1. A Fatjanovói-kultúra, 2. A Kaukázusban előállított bronz-öntvények elterjedésének északi határa, 3. Az Erdélyben készített réztárgyak elterjedési övezete (Tripolje-kultúra), 4. A Dél-urali rézkészítmények, 5. Észak-Kelet-kaukázusi (Terek) rézkészítmények, 6. Észak-nyugat-kaukázusi (kubáni) rézkészítmények, 7. Úgynevezett „tiszta réz", 8. Majkopi réz valamelyes nikkellel vegyítve, 9. Döntően kaukázusi eredetű fémtárgyakat használók területe

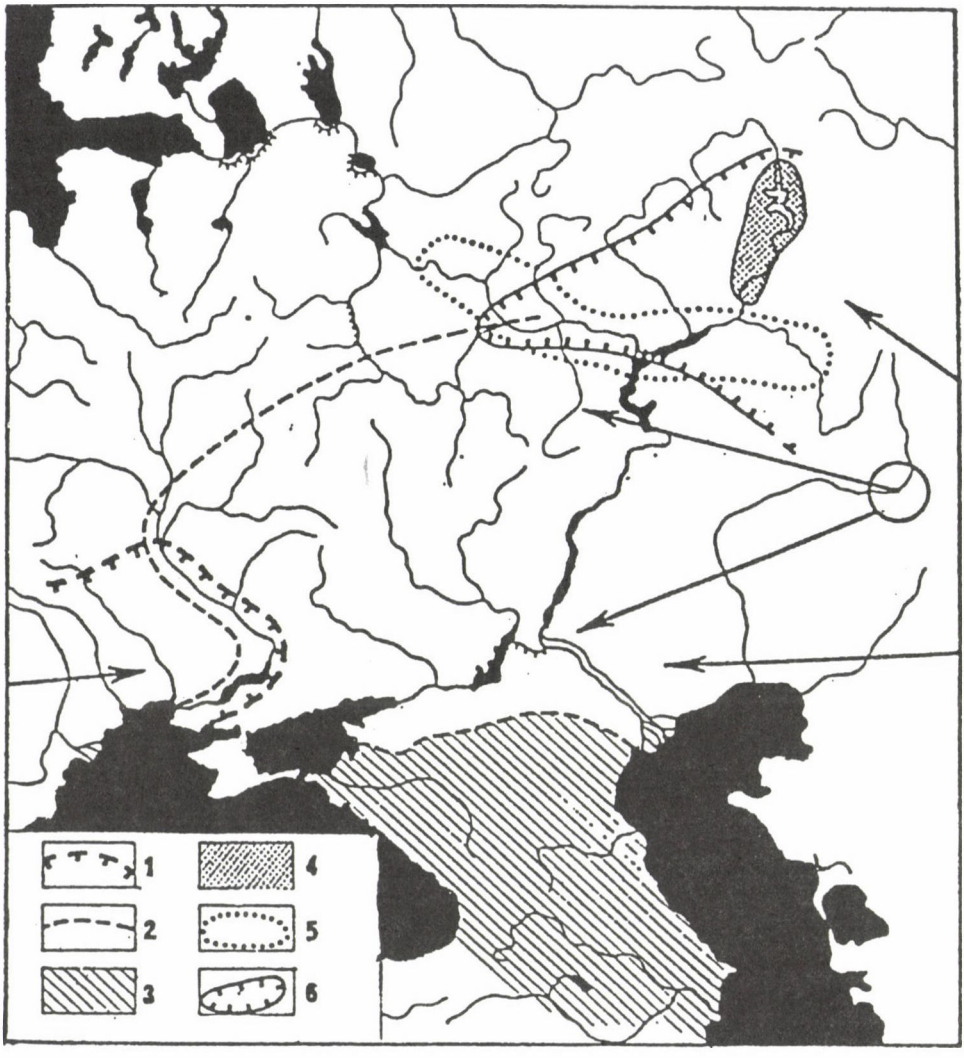

8. térkép. Kelet-Európa különféle fémközpontjaiban elúállított termékek elterjedési övezetei az i. e. I. évezred folyamán 1. Úgynevezett „kimmér" csoport, 2. Szrubnaja-ipar, 3. Kaukázusi-ipar, 4. A turbinói települések fémtárgyai, 5. Az Abasevo-ipar, 6. Szeima-Turbinó ipar

9. térkép. Kelet-Európa i. e. 1200 táján I. Csesz-Tűj-Jag csoport, II. Kései Gurbonovó-kultúra, III. Kései Fehér-tengeri kultúra, IV. Karélia kései kultúrája, V. Kargapol kései kultúrája, VI. Textilnyomatú fazekasság csoportja, VII. Kései Balkana-Voloszov-kultúra, VIII. Pozdnyakovói kultúra, IX. Galicsi kultúra, X. Kései Turbinó-kultúra, XI. Balanovói-Abasevói terület, XII. Kései Kazani-kultúra, XIII. Balanbasi (abasevói) csoport, XIV. Andronovói-kultúra, XV. A Szrubnaja-kultúra eredeti körzete, XVI. A Szrubnaja-kultúra által megszerzett terület, XVII. Kubáni Katakomba-kultúra, XVIII. Kobáni-kultúra, XIX. Kajakent-Korocsoj-kultúra, XX. Abháziai (kolhidi) kultúra, XXI. Közép-Kaukázus kultúrája, XXII. Kizil-Koba-kultúra, XXIII. Szabatinivka-kultúra, XXIV. Noua-kultúra, XXV. Bilohrudivka-kultúra, XXVI. Bondarika-kultúra, XXVII. Proto-Juknovszkaja-kultúra, XXVIII. Proto-Milográd-kultúra, XXIX. Wiszocko-kultúra, XXX. Holihardy-Komarov-kultúra, XXXI. Luzitániai kultúra, XXXII. Kelet-Baltikum bronzeszközeinek csoportja. (Az arab számok a fontosabb lelőhelyeket jelölik.)

Valamennyi térkép *Sulimirski,* 1970. nyomán készült.

MISKEI ANTAL

RÁCKEVE NAGYÁLLATTARTÁSA ÉS ÉLŐÁLLAT-KIVITELE A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Bevezetés

Napjaink történetírásában kiemelt helyet foglal el a hódoltsági külkereskedelem problematikája. A történeti kutatások már a múlt század utolsó évtizedeiben tisztázták, hogy a XVI. századi magyar gazdaság egyes ágazataiban — a kedvezőtlen politikai helyzet ellenére — jelentős fellendülés figyelhető meg.[1] Az elmúlt években közreadott tanulmányok már jóval részletesebben elemezték a fenti folyamat társadalmi összetevőit, s meggyőzően bizonyították, hogy a XV. század második felétől kezdve a városi, mezővárosi és falusi lakosság kiterjedt árutermelést és árukereskedelmet folytatott.[2]

A hazai élet változásai persze szorosan összefüggtek az európai gazdaság alakulásával. Köztudomású, hogy Magyarországon a nagyállattartás a gazdasági élet vezető ágazatának számított, s a délnémet és itáliai városok húsigényét zömében az alföldi mezővárosok határában felnevelt szarvasmarhák elégítették ki.[3] Az is biztosan állítható, hogy a török hatalom a mezőgazdasági termelés és értékesítés irányításába csak ritka esetben szólt bele, így a paraszti árutermelés a XVI. század második felében sem veszített korábbi lendületéből.[4] Ennek gazdasági hasznát a nagyállattartó mezővárosok mellett azok a közeli települések is élvezték, amelyek a marhahajtás láncolatába valamilyen úton-módon be tudtak kapcsolódni. Közéjük tartozott a Csepel-sziget déli részén fekvő Ráckeve városa is. Dolgozatunk többek között arra keresi a választ, hogy a település polgárai milyen szerepet játszottak az

[1] *Acsády I.* 1888. 123–161. o., *Acsády I.* 1889. 43–81. o., A legújabb összefoglaló munkák közül kiemelkedik: *Szakály F.* 1990. 153–158. o., *Szakály F.* 1994. 9–15. o.

[2] *Mályusz E.* 1953. 176–180. o., *Bácskai V.* 1965. 62–82. o., *Szabó I.* 1969. 237–239. o., *Pach Zsigmond P.* 1972. 3. o., *Orosz I.* 1995. 3–15. o.

[3] *Pach Zsigmond P.* 1963. 64. o., *Gyimesi S.* 1993. 40–41. o.

[4] *Hankó B.* 1935. 3. o., *Gaál L.* 1966. 172–173. o., *Rácz I.* 1995. 76–77. o.

állatkereskedelemben, illetve az áruforgalom milyen mértékben befolyásolta a város és közvetlen környékének gazdasági szerkezetét.[5]

A XVI. századi gazdaságtörténet nélkülözhetetlen forrásainak számítanak a vámnaplók. Vass Előd nek köszönhetően, 1972-ben két olyan vámjegyzék került nyilvánosságra, amelyek a ráckevei és a dunaföldvári révek marhaforgalmát örökítették meg.[6] E német nyelven megjelent forrásközlés feldolgozása képezi dolgozatunk első fejezetének kiindulópontját.

I. A hódoltságkori Ráckeve marhakereskedelme

A XV. század derekán alapított Ráckeve több szempontból is sajátos színfolt a magyarországi városfejlődésben.[7] Lakosai a Délvidék egyik kereskedelmi és katonai központjából, az al-dunai Keve városából érkeztek, amelyet uralkodóink a XIV. század végétől szabad királyi városnak (civitas) neveztek.[8] Az évi két mázsa viasz beszolgáltatása és a királyi kikötő őrzése fejében a település gyorsan szert tett a legfontosabb kereskedelmi kiváltságokra (vám- és harmincadmentesség, országos és hetivásártartás joga, árumegállító jog). A Csepel-szigetre érkező jövevények a letelepedést engedélyező királyi oklevéllel egyidejűleg révjogot is szereztek,[9] s a későbbi Ráckeve határában létesített kikötő Mátyás király és a Jagellók uralkodása alatt sem veszített korábbi jelentőségéből.[10]

A szerbek által alapított Ráckeve tehát gyorsan beilleszkedett a magyarországi városfejlődés menetébe.[11] A történetírás eljövendő feladatai közé tartozik, hogy

[5] A témakör fontosságát mutatja, hogy ez a virágzó gazdasági ágazat külön helyet kapott a História Könyvtár sorozatában megjelent „Magyarország története térképekben elbeszélve" című atlasz első kötetében. (Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Szerk.: *Glatz Ferenc.* Bp. 1995. 60–61. o. [História Könyvtár. Atlaszok Magyarország történetéhez].)

[6] *Vass E.* 1972/b. 415–463. o.

[7] Az alapító oklevél 1440. október 10-én kelt: Állami Árpád Múzeum Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény 69.9. Kiadva: *Magdics I.* 1888. 23–24. o. Meg kell jegyezni, hogy Magdics István forráspublikációját sem szabad kritikátlanul használni, amint erre már Csánki Dezső is felhívta a figyelmet: „Magdics, különben rendkívül becses kútfő-kiadványában a személy- és helyneveket, sajnos nem betűhíen közölte, s ezért kénytelen voltam a Rácz-Keve város birtokában levő eredeti oklevelet használni." (*Csánki D.* 1897. 314. o.)

[8] *Pesty F.* 1880. 380. o., *Csánki D.* 1897. 116. o. A városban királyi sókamara is működött: Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár. 8861. 17. és 20. sor. Az oklevél szövege kiadva: *Wenczel G.* 1880. 436–439. o.

[9] Állami Árpád Múzeum Ráckeve. Dokumentáció. 69.6. *Magdics I.* 1888. 24–25. o.

[10] *Szentkláray J.* 1885. 65. o., *Fraknói V.* 1877. 104–105., 182. o.

[11] *Kubinyi A.* 1985. 53–55. o.

ennek folyamatát részleteiben is tisztázza. Az mindenesetre tény, hogy a település fejlődését több tényező is előnyösen befolyásolta: a királyi székhely (Buda) közelsége, a Csepel-sziget királyi (illetve nászajándékba kerülésekor királynéi) uradalom jellege, valamint a középkori Magyarország legfontosabb útja, amelyik a Duna mellett haladt.[12] Ezek a helyi és helyzeti energiák lehetővé, a megtelepülők szellemi és anyagi tőkéje pedig szükségszerűvé tették a kereskedést. Az uralkodók az aldunai Keve kiváltságait — a város etnikai összetételétől függetlenül — nemcsak 1526 előtt, hanem utána is megerősítették.[13]

További előnyt jelentett — bár ezt a helytörténetírás nem méltányolta kellőképpen —, hogy míg Zsigmond a határszéli, addig Mátyás az ország központi fekvésű településeit támogatta.[14] Nem tekinthető véletlennek, hogy a jogi értelemben csak oppidumnak, azaz mezővárosnak számító Ráckeve kiváltságait legtöbbször Mátyás király idejében (összesen tizenegy alkalommal) erősítették meg.

A török magyarországi hódítása új helyzetet teremtett a mezőváros mindennapjaiban. A privilegizált királyi oppidumból 1541-ben szultáni hászváros lett, s egyben a Kovin-szigeti náhié székhelye, ahová éppúgy külön kádi került, mint a budai szandzsák öt másik náhié-székhelyére, Budára, Pestre, Vácra, Visegrádra és Kecskemétre.[15]

A törökök a Csepel-szigetet nemcsak közigazgatási értelemben tekintették egységesnek, hanem valamennyi települését és lakatlan pusztáját szultáni hászbirtokká nyilvánították, ezért a Kovin-szigeti mukátaa (pénzügyigazgatási egység) keretében emánet vagy iltizám formában kezelték. Elsődleges kötelességüknek a vám- és adóbeszedést tekintették, s ennek korabeli nyilvántartásai a történetírás

[12] A dunai víziút fontossága a török korban is megmaradt: *Rúzsás L.* 1966. 201. o. A víziutak gazdasági szerepére: *Mályusz E.* 1953. 176–178. o.

[13] Kiadatlan oklevél 1533-ból: Pest megyei Levéltár. Ráckeve mezőváros iratai. Feudális kori iratok. Elöljárósági iratok (1405–1848) 8. kötet. Processus urbarialis, 10–11. o.

[14] *Kubinyi A.* 1993. 19. o.

[15] *Makkai L.* 1958. 105. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1971. 5. o. (Ráckeve), 7. o. (Buda), 9. o. (Visegrád), 84. o. (Pest), 116. o. (Vác), 328. o. (Kecskemét). *Hegyi K.* 1982. 120–122. o., *Hegyi K.* 1995. 124–126. o.

számára sokatmondóak. Az 1. táblázat a Csepel-szigeti mukátaa adóbevételeit tartalmazza 1543-tól 1569-ig.[16]

1. TÁBLÁZAT

A Kovin-szigeti mukátaa adóbevételei (1543–1569)

Időpont	Adóbevétel 3 évre		Adóbevétel 1 évre	
	akcse	Ft	akcse	Ft
1543–1546	709 000	14 180	236 333	4 727
1546–1549	1 060 000	21 200	353 333	7 067
1556–1559	1 203 000	24 060	410 000	8 020
1559–1562	1 600 000	32 000	533 333	10 666
1563–1566	1 540 500	30 810	513 500	10 270
1566–1569	1 481 500	29 630	493 833	9 877
Átlag	1 265 666	25 313	421 889	8 438

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a XVI. század közepe táján a váci pénzelszámolási kerület után a Csepel-szigeti és a tolnai mukátaa hozta a legnagyobb jövedelmet.[17] A törökök akkor jutottak a legtöbb bevételhez, amikor a ráckevei rév a csúcsforgalmát bonyolította le. Ezt megerősíti a már említett ráckevei–dunaföldvári vámnapló is.[18]

[16] *Velics A. – Kammerer E.* 1890. 10–11., 56., 187., 195. o., *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.* 1962. 602–603. o. A szerzőpáros 1562-től csak 1 173 000 akcséval számolt (603. o. 36. jegyzet), holott tudjuk, hogy 1558. július 13-án Mimár Türki 30 000 akcséval többet ígért, a bér tehát 1 203 000 akcse lett. (*Velics A. – Kammerer E.* 1890. 187. o.) A pénztári naplók adatai azért is megbízhatóbbak, mert a szandzsák-összeírások csak a bevételezhető kincstári jövedelmekről készült nyilvántartások, míg a mukátaa-jegyzékek a tényleges bérleti összeget mutatják. (*Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.* 1962. 594–596. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1970/b. 11., 55. o.)

[17] *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.* 1962. 602–603. o. A Csepel-sziget legjelentősebb települése Ráckeve volt, amelynek legfőbb bevételi forrása a vámbevételből (gümrük) származott: 1546-ban 303 333 akcse, 1562-ben 151 957 akcse, 1580-ban 68 980 akcse, 1590-ben 72 000 akcse. A Váctól délre eső öt dunai átkelőhely (Ráckeve, Dunaföldvár, Paks, Tolna és Báta) marha- és lóvámját 1559. április 24-től már Vácott számolták el, így a török hatóságok Ráckevén 1559-től csak az áruvám összegét tüntették fel vámbevétel formájában. (*Káldy-Nagy Gy.* 1985. 506., 508. o., *Vass E.* 1972/a. 120–121. o., *Szilágyi M.* 1978. 45. o.)

[18] A révjegyzéket töredékes formában és számos helyen elírással már Velics Antal is közölte: *Velics A. – Kammerer E.* 1890. 290–292. o. Velics nem vette figyelembe azt sem, hogy a marhavám ekkor már 50 akcsét tett ki (*Vass E.* 1972/b. 456. o.). A teljesség kedvéért meg kell említeni azt is, hogy a vámnaplók feldolgozását más szerzők is elvégezték: *Vass E.* 1976. 95–100. o., *Mészáros L.* 1979. 126–129., 132. o. Mivel a tanulmányok nehezen hozzáférhetőek, s a ráckevei tőzsérek csak az összehasonlítás kedvéért szerepeltek, úgy gondoltuk, hogy – igaz, apróbb módosításokkal – Ráckeve szempontjából nem lesz hiábavaló a vámnapló ismételt elemzése.

Vass Előd tulajdonképpen két vámjegyzék adatait ismertette. Az elsőé 1 (1562. augusztus 18. – szeptember 14.), a másodiké 10 hónapnyi (1562. május 5.–1564. január 16.) időszakra vonatkoznak, eközben viszont csaknem 11 hónap (1562. december 16. – 1563. november 18.) adatai hiányoznak. A rendkívül becses forrás jelentősége legfőképpen abban áll, hogy a török vámszedők minden esetben feltüntették az állatkereskedők lakhelyét. Ez alapján készítettük el a 2. táblázatot, amely a ráckevei–dunaföldvári átkelő révek marhaforgalmának havonkénti megoszlását szemlélteti.

2. TÁBLÁZAT

A ráckevei–dunaföldvári átkelő révek marhaforgalmának megoszlása havonként, a tőzsérek lakhelye szerint (1562. május–december)

Hónap	Lakhely	Elvámolás	Tőzsérek száma	Marhák száma	%
Május	Ráckeve	1	3	187	100,0
Június	Kecskemét	8	10	794	75,0
	Kajtor	1	1	100	9,4
	Ráckeve	1	1	65	6,1
	Berény	2	2	63	6,0
	Somlyó	1	1	37	3,5
Július	Ráckeve	1	3	127	60,0
	Venyim	1	2	86	40,0
Augusztus	Kecskemét	4	5	662	74,1
	Solt	2	2	102	11,4
	Földvár	2	2	100	11,3
	Lajka	1	1	29	3,2
Szeptember	Ráckeve	21	21	8880	82,7
	Kecskemét	3	5	784	7,4
	Kaláz	1	1	350	3,2
	Szeged	1	1	300	2,8
	Becse	1	1	250	2,3
	Dus	1	1	170	1,6
Október	Kálmáncsa	1	1	400	46,7
	Kecskemét	1	3	250	29,2
	Ráckeve	2	2	206	24,1
November	Ráckeve	2	2	369	100,0
December	Lajka	2	2	35	100,0

Kiegészítésképpen el kell mondani, hogy Lajka falu kereskedői 1562 decemberében még 35 lovat is elvámoltattak. Mivel tudjuk, hogy 1560. június 25-e és 1562. május 3-a között eltelt időszakban a kevei kikötő marhaforgalmából mindössze 31 700 akcse folyt be, s ugyanakkor Földváron 105 045, Tolnán pedig

171 019 akcse,[19] az 1562-es — most tárgyalandó — „csonka" év ehhez képest több mint húszszoros emelkedést mutat. Ilyen nagyfokú változást nem lehet csupán a források töredékes jellegének tulajdonítani.

3. TÁBLÁZAT

A ráckevei–dunaföldvári átkelő révek marhaforgalma 237 nap alatt, településenként
(1562. május 5. – december 27.)

A település neve	A marhák db száma	Elvámolások száma	Tőzsérek száma	A szarvasmarhák vámja akcse	A szarvasmarhák vámja Ft	A szarvasmarhák értéke Ft
Ráckeve	9834	28	32	491700	9834	59004
Kecskemét	2490	16	23	124500	2490	14940
Kálmáncsa	400	1	1	20222	400	2400
Kaláz	350	1	1	17500	350	2100
Szeged	300	1	1	15000	300	1800
Becse	250	1	1	12500	250	1500
Dus	170	1	1	8500	170	1020
Lajka	64	3	3	3200	64	384
Solt	102	2	2	5100	102	612
Földvár	100	2	2	5000	100	600
Kajtor	100	1	1	5000	100	600
Venyim	86	1	2	4300	86	516
Berény	63	2	2	3150	63	378
Somlyó	37	1	1	1850	37	222
Összes	14346	61	73	717300	14346	86076

A 3. táblázatban a ráckevei–dunaföldvári átkelőrévek marhaforgalmát településenként összegezve mutatjuk be. A vámlisták tanúsága szerint itt Ráckeve tőzsérei vitték át a legtöbb marhát, az állatállománynak közel 70%-át. Meglepőnek tűnik, hogy az állattartásáról híres kecskemétiek mindössze 2490 darab állatot vámoltattak, míg a többi dunántúli és alföldi települések kereskedői együttesen is csak 2022 darabot. Ez azt jelenti, hogy a ráckevei–dunaföldvári révek állatforgalmának lebonyolításában a ráckeveiek játszották a vezető szerepet, nem pedig az alföldi és tiszántúli parasztvárosok nagygazdái. Ebből arra következtetünk, hogy az 1562. évi révjegyzék egy speciális, a hagyományos állathajtás struktúrájától eltérő szerkezetet tükröz.[20]

Hogy további következtetéseket levonhassunk, elkészítettük a marhahajtás havonkénti megoszlását mutató diagrammot, s összehasonlítottuk a váci rév 1563.

[19] *Velics A. – Kammerer E.* 1890. 261. o., *Fekete L.* 1955. 313. o.

[20] *Káldy-Nagy Gy.* 1970/a. 160–170. o.

július 22-e és 1564. március 9-e közötti adataival.[21] Jóllehet Vác az egyik legjelentősebb Duna-menti kikötőnek számított, ahol több mint kétszer annyi szarvasmarhát — összesen 30 248 darabot — vámoltak meg,[22] mint Ráckevén, ám a két forrás egybevetése több szempontból is indokolható.

Először is azért, mert közel egy időben készítették őket. Az 1540-es évektől kezdve számtalan vámnapló és kincstári kimutatás bizonyítja, hogy a nyugatra irányuló állatforgalom az 1560-as évektől ugrásszerűen megnőtt. Az országos átlagban tapasztalt tendencia a Középső-Duna-vidéken is éreztette hatását. A tolnai, paksi és dunaföldvári révek bevétele 1542–1544-ben összesen 54 084 akcsét tett ki.[23] Pár évvel később, Vácon 1546–1547-ben 1702, 1558–1559-ben 3855 darab szarvasmarhát hajtottak át, ami darabszámát és vámértékét tekintve még mindig messze elmaradt az 1560-as évek tételeitől. Vass Előd kutatásaiból viszont azt is tudjuk, hogy 1560–1561-ben 31 253 darab állatot vittek ki, ami viszont már az 1563–1564. évi vámnapló értékeit is meghaladja.[24]

Mielőtt a forrásokat összevetnénk, elöljáróban utalni kívánunk arra, hogy lényeges különbségeket vehetünk észre a két vámjegyzékben szereplő települések földrajzi elhelyezkedését illetően is. Vácott főleg a híres tiszántúli (Debrecen, Makó, Mezőtúr) és alföldi (Szeged, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Jászberény, Heves) területek tőzsérei fordultak meg,[25] míg Ráckevén és Dunaföldváron ráckevei, kecskeméti, kálmáncsai és néhány dunántúli falu lakosai vámoltattak. A két másik Duna–Tisza-közi mezőváros, Szeged és Solt itteni marhaforgalma nem nevezhető számottevőnek. A szegediek inkább Vác felé, illetve Itália irányába hajtották a vágóökröket.[26]

Ha a váci és a ráckevei–dunaföldvári rév mutatóit összevetjük, látjuk, hogy a pontozott vonallal jelölt váci átkelőhelyen az állatforgalom augusztusban érte el a legmagasabb értéket (17 738 darab), bár az októberi számadat (6296 darab) sem lebecsülendő. Ezzel szemben Ráckevén a fő idény szeptemberre (10 730 darab) esett, amikor is a nyolc hónapnyi állatállomány 75%-a hagyta el a révet. A helybéliek egészen rendkívüli teljesítménye (8880 darab) mellett még öt másik település (Kecskemét, Kaláz, Szeged, Becse, Dus) kereskedői vették ki részüket a forgalomból. Az is megállapítható, hogy amíg a kecskemétiek a nyári és őszeleji (júniusi–szeptemberi) hónapokban folyamatosan hajtottak, addig a ráckeveiek — akik a

[21] *Káldy-Nagy Gy.* 1968. 27–97. o.

[22] *Káldy-Nagy Gy.* 1968. 35–47. o.

[23] *Velics A. – Kammerer E.* 1890. 9. o. Makkai László szerint 1544-ben dombori, bátai, tolnai és paksi réveken 9326 darab szarvasmarha kelt át. (*Makkai L.* 1971. 496. o.)

[24] *Vass E.* 1972/a. 133–135. o., *Vass E.* 1976. 110–112., 163–165. o.

[25] *Káldy-Nagy Gy.* 1968. 33–34. o.

[26] Szeged polgárai már a török hódoltság előtt aktív szerepet játszottak az Itáliába tartó marhakereskedelem lebonyolításában. *Tagányi K.* 1899. 144–149. o., *Kardos T.* 1951. 438. o., *Székely Gy.* 1961. 320. o.

tenyésztőterülettől jóval messzebb laktak — teljesítménye inkább csak az ősz elején öltött nagyobb méreteket.

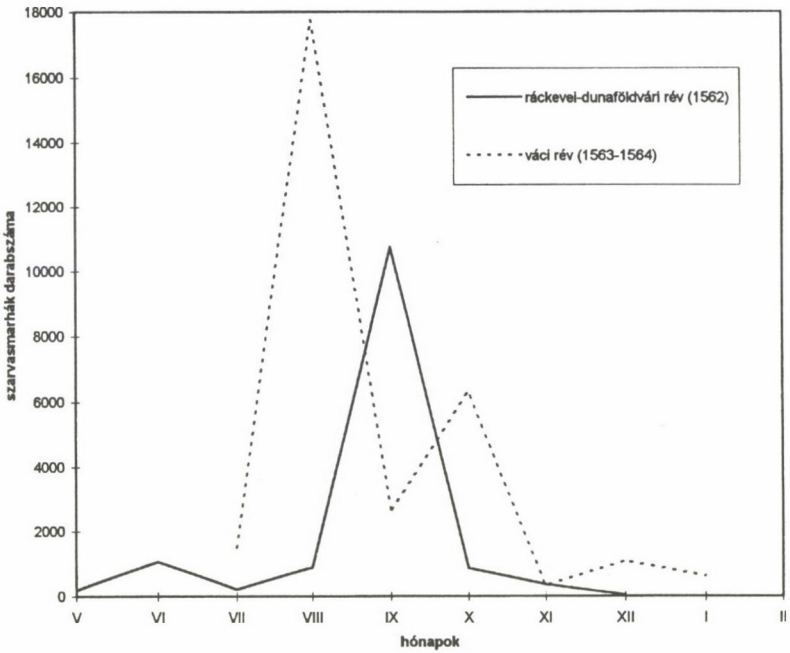

1. ábra. A marhaszállítás havonkénti megoszlását mutató szezongörbe (1562–1564)

Ismeretes továbbá, hogy a ráckevei–dunaföldvári réveken a hajtók többsége legfeljebb 50–200 állattal jelent meg, a 300 feletti darabszám már ritkaságnak számított. Ezt a kis tételűnek mondható állatállományt a hajtók általában egyedül, máskor csoportosan terelték tovább. Más a helyzet a nagyobb csordák esetében, amelyeket — az egyetlen kivételt, Szabó Martint leszámítva — saját polgártársaikkal összeállt tőzsérek úsztatták át a Dunán. A csoportos állathajtás egyáltalán nem számított ritka jelenségnek, még akkor sem, ha különböző települések nagygazdái társultak. A ráckevei Kun Balázs és Víg Tamás a bátaszéki Lajtol Lászlóval alkotott egy „kompániát".[27] Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a Hódoltságon kívüli harmincadhelyek esetében is. Érsekújváron 1574. május 15-én például a jászberényi Nagy Mátyás üzletfelének a bujáki Csór Mátyást jegyezték fel.[28]

Azt már nehezebb megválaszolni, hogy a kereskedők társulása alkalomszerűen történt-e vagy sem. Úgy tűnik, hogy nagyobb állatmennyiséget az egyes települések kereskedői hajtották a távoli piacokra, de nem számított kivételes esetnek az sem,

[27] *Vass E.* 1972/b. 460. o.

[28] Magyar Országos Levéltár. E 210. Miscellanea 90. csomó 102. tomus 31. tétel, 90. o.

ha különböző lakóhelyű és jogi helyzetű személyek szövetkeztek egymással. Mivel több ilyen részletes vámnapló Ráckevéről — jelenlegi ismereteink szerint — más időpontból még nem került elő, nem tudni, hogy az 1562-es évre levont következtetések mennyire jellemzőek a ráckevei, s általában a Duna-menti révek forgalmára. Éppen ezért nem lesz érdektelen a vizsgálatunkba összehasonlító anyagot is bevonni. Ebből a szempontból igen tanulságos az 1558–1561. évi szigetvári vámjegyzék, amely nemcsak időben áll közel a ráckeveihez, hanem sok egyéb lényeges kérdésben is hasonló vonást mutat.[29]

Szakály Ferenc alapos elemzéséből tudjuk, hogy Szigetváron az állathajtás fő idénye júniusra és szeptember–októberre esett, s bár a forrás egyenletes és zökkenőmentes tevékenységről árulkodik, a hónapok között mégis jelentős eltérések tapasztalhatók.[30] Az is megfigyelhető, hogy az alföldi legelőkön nevelt állatok Szigetvárt júniusban, Ráckevén szeptemberben, Vácott pedig augusztusban jelentek meg nagyobb tömegben. Ez a szakaszosság azt sejteti, hogy az állatkereskedelmet gazdaságon kívüli erők is befolyásolták, illetve hogy az állatcsordák összegyűjtése több lépésben történhetett. Nem zárható ki, hogy a ráckeveiek a szomszédos Dömsöd sokadalmain vásárolták össze a jószágokat.[31] Ormány Józsa, a veszprémi püspök sümegi tiszttartója is megemlékezett a híres dömsödi vásárokról, amikor 1561. június 22-én kelt levelében azt írta, hogy számos gazdag és tehetős jobbágya járt „Demsedre" ökröket vásárolni.[32]

Ami a gazdaságon kívüli erőket illeti, arra az egykorú források szórványadataiból következtethetünk. A révjegyzék elejére a török vámhivatalnokok ugyanis feljegyezték, hogy a szarvasmarhák Fehérvárra haladtak tovább, ahol már nem kellett utánuk vámot fizetni.[33] Tudjuk továbbá, hogy az 1550-es évektől a Dunántúl északi útvonalain élénk kereskedelmi forgalom bontakozott ki, ezért a királyi pénzügyigazgatás 1562 szeptemberében elrendelte a győri harmincadhivatal felállítását, amely néhány hét múlva megkezdte működését.[34] A bekövetkezett változásokat az állathajtásban érdekelt ráckevei és dunántúli tőzsérek sem hagyhatták figyelmen kívül, hiszen sűrűn megfordultak a jelzett útvonalakon. Fehérvárról, akár Velence, akár Bécs irányába haladva. Sajnos, sem az állatok, sem a hajtást lebonyolítók további sorsáról nem rendelkezünk kellő ismeretekkel, ezért megpróbálkozunk a vámnapló adatainak más szempontú vallatásával. Mivel a forrás megőrizte az áthaladt árusok vezeték- és keresztnevét,[35] érdemes néhány szót szólni az itt szereplő személyekről is.

[29] *Szakály F.* 1973. 55–112. o.
[30] *Szakály F.* 1973. 66–68. o.
[31] *Takáts S.* 1915. 370. o., ill. 1928. 190. o.
[32] *Komáromy A.* 1907. 140. o.
[33] *Vass E.* 1972/b. 140. o.
[34] *Gecsényi L.* 1991. 28. o., *Szakály F.* 1973. 69. o.
[35] *Vass E.* 1972/b. 457–461. o.

A 32 ráckevei kereskedő közül három esetében feltételezhető, hogy foglalkozásukat hivatásszerűen űzték. Közülük kettő, Parlagi György és Kis István mindkét esetben, Kun Balázs pedig csak egyszer haladt át társakkal a vámon. A közös hajtást nem csupán az állatok védelme, hanem a közbiztonság hiánya is megkövetelte. Ez lehet a magyarázata, hogy a kereskedő társulások mind nagy, mind pedig kis létszámú csordák terelésekor létrejöhettek.

Emellett azt is megfigyelhetjük, hogy egyes tőzsérek egyedül jelentek meg a réveknél, s mintegy 70%-uknál 200-nál kevesebb állatot jegyeztek fel a török vámhatóságok. Ők tehát kis forgótőkével és kockázattal vállalkoztak. Mások viszont 2–300, vagy még több jószágot hajtottak a nyugati piacokra, s feltehetően biztosabb anyagi háttérrel rendelkeztek. Persze nehéz elképzelni, hogy a kis dunántúli Kaláz falu lakójának, Tomás Máténak — aki 1562 szeptemberében egyszerre 350 marhát vitt át a réven[36] — tekintélyesebb vagyona lett volna, mind a rendszeresen kisebb csordát hajtó ráckevei Kis Istvánnak. Ezt a látszólagos ellentmondást akkor tudjuk feloldani, ha a kereskedők tőkeereje mellett figyelembe vesszük a kereskedelmi ügyletek lebonyolításának módját, vagyis azt, hogy az adás-vételek zöme hitelek útján, vagy áruk kicserélésével történt.[37] Így aztán a kisebb települések tőzsérei is bekapcsolódtak az állathajtás folyamatába, hogy aztán az értékesítés során befolyt pénzösszegből kiegyenlíthessék a vételárat, esetleg régebbi tartozásaikat.

A vámjegyzék névanyagának áttekintése után nyilvánvaló, hogy az állatkereskedelem jelentős részét magyar vagy magyaros hangzású nevet viselő tőzsérek bonyolították le, ami teljesen megfelel az általános hazai gyakorlatnak.[38] Még nyitott kérdés, honnan gyűjtötték össze a tőzsérek az állatcsordákat. Kimutatható-e Ráckeve környékén olyan mérvű marhatartás, amilyen mértékben a város tőzsérei részt vettek az állatkereskedelemben? E két gazdasági alágazat, az állattartás és az állatkereskedelem egymáshoz való viszonya képezi elemzésünk második részét.

[36] *Vass E.* 1972/b. 459. o.

[37] *Makkai L.* 1971. 500–501. o., *Vass E.* 1972/a. 132. o., *Szakály F.* 1972. 358. o., *Gecsényi L.* 1981. 99. o.

[38] *Pach Zsigmond P.* 1963. 64. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1970/a. 122., 125. o., *Makkai L.* 1971. 501. o., *Hegyi K.* 1982. 138–139. o.

4. TÁBLÁZAT

A ráckevei–dunaföldvári vámhelyeken megfordult ráckevei tőzsérek névsora

Időpont	A tőzsérek neve	Az áthajtott marhák darabszáma
1562. május	Kis István, Marton Ferkó, Nagy László	187
június	Kalmár Benedek	65
július	Kis István, Bán János, Kovács Mátyás	127
szeptember	Orbán Gáspár	200
	Bátor Benedek	134
	Márton bíró	168
	Pap Gáspár	155
	Horvát Barnabás	73
	Kuti Petre	96
	Pesti Pista	113
	Lengelér Balázs	130
	Kun Balázs	104
	Fai Ferenc	135
	Seboki János	126
	Karos Gergely	251
	Józsa Ferenc	750
	Orbán Száva és társa, Barnabás	150
	Lippai Gáspár	30
	Szabó Martin	1300
	Barát János és több társa	1475
	Tóth István és több társa	1730
	Szabó Antal	730
	Parlagi György és több társa	30
	Parlagi György és több társa	1000
október	Mester Gáspár	113
	Lőrinc Imre	93
november	Kálmán Lőrinc	270
	Apáti Gál	99
1563. december 18. – 1564. január 16-a között	Kun Balázs, Vég Tamás és Lajtol László bátaszéki lakos	1240

II. A hódoltságkori Ráckeve szarvasmarhatartása

A történeti, néprajzi és növényföldrajzi kutatások eredményei szerint a marhatenyésztés legoptimálisabb földrajzi térségének a Duna–Tisza-köze és a Tiszántúl egyes vidékei tekinthetők. Ezeken a területeken a növényzet, a természetes domborulatok és a klímaviszonyok elősegítették, hogy évszázadok során kialakuljon

az a nagytestű, szürke magyar szarvasmarha, amelynek impozáns méreteiről külföldi források is megemlékeztek.[39]

Az extenzív állattartásnak az Alföld településszerkezete is kedvezett.[40] A mezővárosok határában elterülő „puszták"-on meghatározott bér fejében elszegődött pásztorok legeltették az állatokat, amelyeket aztán télen olyan helyekre tereltek, ahol némi takarmányt és szénát halmoztak fel. Ezeknek az ún. kertes városoknak a zöme szultáni hászbirtok lett, ami egyfajta védettséget jelentett a török javadalombirtokosok túlkapásai ellen.[41]

A marhatartás és -kereskedelem a legmostohább viszonyok közepette sem szünetelt. Bár közhelynek számít, de ismételten hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem annyira a paraszti kisüzemek és a földesúri majorságok feleslege került piaci értékesítésre, hanem az Alföldön speciális körülmények között, kifejezetten eladásra tenyésztett, húsuk miatt értékes vágóökröké.[42]

A régebbi és az újabbi hódoltságkorral foglalkozó szakmunkák egyaránt utalnak arra, hogy a Csepel-szigeten nagyobb mértékű marhatartás nem lehetett, hiszen a XVI. század folyamán a települések sűrű hálózata és a Duna két ága határt szabott a falvak és mezővárosok terjeszkedésének, az új puszták létesítésének.[43] Az elmondottakat a korabeli magyar és török források is alátámasztják, de lehetőséget nyújtanak arra is, hogy elméleti fejtegetéseinket árnyaltabban fogalmazzuk meg.

Gondolatmenetünk kiindulópontját azok a legújabb demográfiai és településtörténeti kutatások képezik, amelyek világosan bebizonyították, hogy a legnagyobb állattenyésztő településeket szinte minden oldalról sűrűn lakott falvak gyűrűje vette körül, s a több tízezres szarvasmarhacsordák tenyésztése is inkább a XVII., semmint a XVI. századra jellemző.[44] Éppen ezért először a településföldrajzi adottságokat vesszük szemügyre.

A Csepel-sziget földrajzi adottságait a víz közelsége és a késő középkori utazók által sokat emlegetett erdők határozták meg.[45] A fennmaradó rész viszont alkalmatlannak látszott kiterjedt szántóföldi gazdálkodásra, mert a keleti területek homo-

[39] *Hankó B.* 1935. 3. o., *Székely Gy.* 1961. 315–317. o., *Pach Zsigmond P.* 1963. 64. o., *Jankovich M.* 1967. 426–427. o., *Szabadfalvy J.* 1970. 27. o., *Makkai L.* 1973. 805. o. A korabeli térképek is az Alföldet jelölik meg fő marhatenyésztő területként: *Rúzsás L.* 1966. 204. o.

[40] *Majlát J.* 1943. 52–57. o., *Pach Zsigmond P.* 1963. 64., 68–69. o., *Hoffmann T.* 1971. 291. o., *Zimányi V.* 1987. 345–348. o., *Szakály F.* 1990. 153. o.

[41] *Székely Gy.* 1961. 319–320., 351., 357. o., *Makkai L.* 1973. 806. o., *Zimányi V.* 1987. 348. o., *Rácz I.* 1995. 209–216. o., *Szakály F.* 1971. 237. o.

[42] *Kocab F.* 1913. 64–65. o., *Makkai L.* 1971. 490–491. o., *Zimányi V.* 1987. 344–347. o.

[43] *Makkai L.* 1958. 97. o. (térkép), *Szakály F.* 1995. 137. o. 224. jegyzet, *Káldy-Nagy Gy.* 1977. és 1985. térképmellékletei.

[44] *Káldy-Nagy Gy.* 1970/a. 160. o., *Mészáros L.* 1979. 90–95. o., *Szakály F.* 1994. 8–9. o.

[45] *Szamota I.* 1891. 144., 519. o., *Zolnay L.* 1971. 124–131. o.

kos talaja nem kedvezett a gabonatermesztésnek.[46] Mindezt jól mutatja Csép falu lakóinak a helyzete, akik 1571-ben a Duna másik oldalán is kénytelenek voltak maguknak szántóföldet szerezni.[47] Az éghajlati és talajviszonyok tehát nem akadályozták az állattenyésztést. Minthogy a települések viszonylag sűrűn helyezkedtek el, következésképpen a lakott területek határhasználatát vesszük vizsgálat alá.[48]

A sziget legtöbb dzsizje-adófizetőjével rendelkező Ráckeve a legkevesebb gabonát termelő települések közé tartozott. Egy adózó háztartásfőre alig több mint egy mázsa gabona jutott, ami még a saját ellátását sem fedezte. Hiányzó gabonaszükségletét minden valószínűség szerint a városi elöljáróság megbízásából tevékenykedő hivatásos gabonakereskedők, illetve földműveléssel is foglalkozó kereskedők látták el. Ez utóbbiról tanúskodik az a régészeti leletegyüttes, amelyet archeológusaink az 1970-es évek elején az István tér 23. számú telek helyén tártak fel. A vályogház 8–10 cm-es rétegében elszenesedett gabonamagvak, ekecsoroszlya, halászszigony, vaslánc, szekerce, lópatkó és szegek kerültek elő. A gabonaszemek viszonylag egyenletes elosztásából a tanulmány szerzője úgy vélte, hogy azok a födém beomlásakor kerültek a romokba. Végül megállapította, hogy a régészek egy olyan kereskedő házát tárták fel, aki minden valószínűség szerint gabonaszállítással foglalkozott.[49]

[46] *Galgóczy K.* 1877. 56. o., *Pápai K.* 1890. 214–215. o., *Bulla B. – Mendöl T.* 1947. 64–65. o. (térkép), 219. o.

[47] *Káldy-Nagy Gy.* 1970/b. 28. o.

[48] Az 5. és 6. táblázat *Káldy-Nagy Gyula* forráskiadványai alapján készült el: *Káldy-Nagy Gy.* 1971. 85–115. o. és 1985. 109–110., 181–182., 274–275., 293–294., 404–405., 418–419., 505–506., 527–528., 582–583., 586–587., 592–593., 615–616., 565–657., 664–665.o. A gabonaneműek átszámításakor az isztambuli kilét (25,65 kg) vettük alapul, a musttized esetében 1 pintet 1,69 liternek számítottunk (*Káldy-Nagy Gy.* 1970/b. 27., 29. o.). Az állatok darabszámának meghatározása korántsem teljes, hisz az adóösszeírásokból az állatszaporulatra nem lehet következtetni.

[49] *Fegyó J.* 1973. 93–105. o. A szerző értékelésének hiányosságaira már Kubinyi András is felhívta a figyelmet (*Kubinyi A.* 1985. 53. o.), amihez hozzátehetjük, hogy ez a ház nem feltétlenül az alföldi magyar falvakban (!) megfigyelhető háztípus tovább bővített formája.

5. TÁBLÁZAT

A Csepel-sziget településeinek mezőgazdasági termelése és határhasználata 1562-ben

Település neve	Dzsizje-fizetők száma	Gabona (q)	Bor (hl)	Juh (db)	Sertés (db)	Vágóhídi illeték (akcse)	Halászat (akcse)	Malom (db)	Méh-kasok (db)
Csepel	67	1796	–	–	333	–	5000	–	175
Háros	73	3099	85	–	525	150	6000	–	50
Szőlős	53	2206	68	500	225	100	–	–	125
Szentmiklós	115	4335	423	1500	700	?	–	5	125
Tököl	111	3206	95	2000	647	257	7750	4	210
Szentmihály	24	1000	–	630	125	–	5540	–	50
Újfalu	30	841	25	?	77	–	?	–	38
Szentmárton	42	1313	7	630	250	–	–	–	91
Ráckeve	630	641	174	1010	283	1871	92580	19	?
Becse	62	2052	–	–	280	–	–	2	95
Lórév	36	1180	–	?	255	–	–	–	125
Simonfalva	6	246	58	–	32	–	–	–	7
Makád	35	1949	90	–	140	96	–	–	125
Gyála	34	1357	215	–	303	–	500	–	100

Az 5. táblázat településeit földrajzi szempontból, észak-déli irányú fekvésük szerint közöltük. A Ráckevétől délre található falvak különösen nagy mennyiségű gabonát termesztettek: egy háztartásfőre átszámítva Becse 33, Lórév 32, Simonfalva 41, Gyála pedig 40 mázsát. Nem kizárt, hogy részben ezek a szintén hászbirtokok biztosították Ráckeve gabonaszükségletét, illetve a mezővárossal szemben, az alföldi oldalon található kisebb falvak (Imrefalván 38, Lacházán 43, Húgyén 48, Peregen 56, Bankházán 81 mázsa átlagtermés jutott egy dzsizjefizetőre).[50] Országos viszonylatban is ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk, nevezetesen hogy az állattenyésztésre vagy bortermelésre berendezkedett mezővárosokat mindenütt árugabonát termelő falvak övezete vette körül.[51]

1562-ben Ráckeve lakossága 1032 pint (1744 liter) musttizedet fizetett, de ez a szőlőmennyiség a Csepel-sziget délnyugati, dunántúli oldalán fekvő Kúcsi és Szentiván pusztáról származott. A szigeten belül Szigetszentmiklós termelte a legtöbb bort, s ebben nyilván közrejátszott, hogy a térség lakói az Árpád-kor óta jelentős szőlőtermesztést folytattak.[52] Az adatok azért nem teljes értékűek, mert az 5. táblázat nem tartalmazza az extraneus szőlőbirtoklás adatait, hanem csak a Csepel-szigeten — illetve a Kúcsi és Szentiván pusztán — folyó szőlőművelésről nyújt némi tájékoztatást.

[50] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 99., 311–314., 395–396., 488–489. o.
[51] *Zimányi V.* 1987. *Gyimesi S.* 1993. 43–44. o.
[52] *Égető M.* 1980. 59–60., 67. o., *Feyér P.* 1981. 75. o.

A defterek gazdaságtörténeti szempontú felhasználhatóságát nehezíti az is, hogy a török a szarvasmarha- és lóállomány tenyésztését nem adóztatta, ezért a nagyállatokról csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre.[53] A továbbiakban megkíséreljük az állattenyésztés mennyiségi és minőségi mutatóit szemügyre venni, s a becslés módszeréhez folyamodva választ találni arra a kérdésre, hogy milyen mértékben beszélhetünk Ráckeve és környékének szarvasmarha tenyésztéséről.

Az 5. táblázat alapján nem lehet kétséges, hogy a juh- és sertéstenyésztésben a sziget középső és északi részén fekvő települések (Szentmiklós, Tököl, Szentmihály, Szentmárton) jártak az élen. A Ráckevén feltüntetett érték (1010 darab) az összlakosság számához képest alacsonynak mondható, háztartásfőként mindössze 1,6 darab juhot jelent. Egy, a Pest megyei Levéltárban őrzött adás-vételi szerződés mégis azt mutatja, hogy a juhok a ráckevei lakosok életében is fontos szerepet játszottak. A ráckevei Nemes Szedics István 1574. július 13-án 12 „fijas" juhért adta el Somlyó szigeti kertjét a szalkszentmártoni Jóború Bálintnak.[54] A vásárlás során tehát a juhok a pénz értékmérő funkcióját töltötték be. Első látásra zavarónak tűnhet, hogy a török időkben a Csepel-szigetet „Juh-sziget"-nek is írták, de a névről már Fekete Lajos bebizonyította, hogy a népetimológia hatásával kell számolni, nem pedig a sziget nagymérvű juhtenyésztésével.[55]

Ismeretes az is, hogy a birkahús milyen fontos szerepet játszott a megszálló török hatalom hivatali és katonai apparátusának az ellátásában.[56] Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a törökök kifejezetten előírták volna az állattartást, csupán azt kívánjuk jelezni, hogy jelenlétükkel új helyzetet teremtettek. Ezt érzékelteti Nagy Simon (sziget)szentmiklósi bíró keltezetlen levele, amely szerint magyar végvári katonák lovakat vittek el a bíró istállójából. A török úgy határozott, hogy a bíró ne csak négy másik lovat adjon cserébe, hanem ezen túlmenően büntetéspénzt is fizessen.[57] Az ilyenfajta visszaélések pedig igencsak megnehezítették a lakosság életkörülményeit.

A mezővárosok igazi arculatát mégsem a juhtenyésztés határozta meg. A 6. táblázat adatai inkább a szénagazdálkodás és a vele szoros kapcsolatban álló szarvasmarhatenyésztés jelentőségére hívják fel a figyelmet.

[53] *Makkai L.* 1971. 491. o., *Szakály F.* 1990. 256. o.

[54] Pest megyei Levéltár. Ráckeve mezőváros iratai. Feudális kori iratok. Tanácsi iratok (1574–1850). 19. kötet Prothocollum Fassionale. Földbirtok adás-vételek. Pag. 1.

[55] *Fekete L.* 1926. 10. o. 15. jegyzet

[56] *Zimányi V.* 1987. 351. o. A korabeli vámnaplók azt mutatják, hogy az 1560-as évektől kezdve nagymértékben megnőtt az exportra szánt juhok száma: *Káldy-Nagy Gy.* 1968. 36–37. o., *Vass E.* 1972/a. 133–134. o. Ezért is érdekes, hogy az 1562. évi ráckevei–dunaföldvári révjegyzék nem tüntet fel juhkivitelt.

[57] Magyar Országos Levéltár. E 213. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. 8. doboz (Pest megye), Szigetszentmiklós, No. 7. 74. o.

6. TÁBLÁZAT

A Csepel-sziget településeinek rétgazdálkodása (1580–1591)

A település neve	1580		1590	
	szénaadó (akcse)	szénatized (akcse)	szénaadó (akcse)	szénatized (akcse)
Csepel	1000	–	3000	–
Háros	1000	–	2250	–
Szőlős	500	–	500	–
Szentmiklós	3000	–	4800	–
Tököl	4100	–	3500	–
Szentmihály	1257	–	1100	–
Újfalu	1257	–	1100	–
Szentmárton	2514	265	1500	365
Ráckeve	5000	–	5000	–
Becse	2988	–	2400	–
Lórév	200	–	850	–
Simonfalva	104	250	150	150
Makád	1400	–	950	–
Gyála	1000	–	750	–

Az újabb, főleg néprajzi kutatások egyre erőteljesebben hangsúlyozzák, hogy a XVI. századi extenzív marhatartás széles körű szénagazdálkodással párosult. A téli legelőkön („telelőkön") nagy mennyiségű szénát, szemes takarmányt, valamint ennek szalmáját halmozták fel, hogy ínséges, fagyos időkben is biztosíthassák az állatok folyamatos ellátását. A szilaj szarvasmarhák a nyári legeltetés után a hidegebb hónapokat könnyen átvészelték, mert szívós szervezetük lehetővé tette, hogy a mocsár- és nádvilág növényzetét (savanyú fű, sás, káka, nád, szittyó) télen lelegeljék, s nem kapták el a májmétely nevű betegséget, amelyet a lápi növényzet könnyen előidézhetett.[58] Nem véletlen, hogy a vizenyős helyeket szívesen fogták fel réthasználatra, s ezeket már a XIV–XV. századtól fogva megkülönböztették a mezőségi vagy erdei kaszálóktól. Az etnográfusok előszeretettel említik a XV–XVII. századi rétek téli legelőként betöltött szerepét, s a szarvasmarhaexport gazdasági alapjának egyenesen a kaszálókat és a lápokat tekintik.[59]

A 6. táblázatból kiolvasható, hogy igazán csak a sziget északi felében, illetve Ráckeve és közvetlen környékén (például Becsén) lehet fejlett rétgazdálkodásról beszélni. A török adóösszeírók azonban feljegyezték, hogy Ráckeve lakosai széna- és tűzifaadó címén évente 10 000 akcsét fizessenek készpénzben, cserében szabadon és zavartalanul hordhattak szénát és fát.[60] Az egykorú forrás tehát átalányadózásról szól, vagyis ebből nem lehet megállapítani a szénagazdálkodás tényleges

[58] *Jankovich M.* 1967. 426–427. o., *Szabadfalvy J.* 1970. 187. o., *Zimányi V.* 1987. 347–348. o.
[59] *Székely Gy.* 1961. 316–317. o., *Szabadfalvy J.* 1970. 35., 61. o.
[60] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 507. o.

méreteit. De ez a hiányosság nem cáfolja az eddig elmondottakat. Sőt, a sziget északi és déli részén folyó állattartás bizonyítékának tűnik, hogy a defterekben csak Szigetszentmiklós és Szőlős, valamint Ráckeve esetében írták össze a mezei kártevés — vagy bitang jószág ára — nevű adótehert: az előbbieknek 50–50, Ráckevének pedig — igaz, a hagyatéki jövedelemmel együtt — 1562-ben 9642, 1580-ban 10 000, 1590-ben 17 000 akcsét kellett fizetnie.[61] A most felvázolt képet még árnyaltabbá teszi, ha arra is utalunk, hogy a sziget déli részén fekvő Királyrét[62] Gyála és Ráckeve számára tekintélyes jövedelmet hozott. Gyála a réthasználat után 1562-ben 15 000, 1580–1590-ben 13 200, Ráckeve pedig 1562-ben 32 500, 1580–1590-ben 12 000 akcsét fizetett a töröknek.[63] A termékeny kaszáló tehát bőséges szénát biztosított télire az állatok számára.

A XV. századi források szerint Ráckevén már a török világ előtt fejlett szénagazdálkodás folyt.[64] Arra sajnos nem vállalkozhatunk, hogy a hódoltság előtti és alatti viszonyokat számszerűen összehasonlítsuk, de az eddig elmondottak arra engednek következtetni, hogy a korábbi időszak határhasznosítási formái a XVI. század végéig fennmaradtak, s azok nem a török hivatali közegek jóindulatának vagy pártfogásának köszönhették virágzásukat. Ugyanezt figyelhetjük meg a mészárszékek vizsgálatánál is.

Az 1470-es évekből fennmaradt bírósági határozat szerint a település közterületén létesített mészárszékeket egyedül a város bíráinak lehetett eladni, míg az idegenek csak szombaton árusíthattak a városban.[65] Ugyanakkor a vágóhídi illeték nagyságát tekintve nem lehet kétséges az sem, hogy a mészáros ipar a Mohács előtti időkhöz képest sem veszített jelentőségéből, sőt lényegében az egész Csepel-sziget állatvágása Ráckevén összpontosult. Ezt még inkább megerősítik az 1580-as és 1590-es adatok: 1580-ban 6400, 1590-ben 6117 akcse vágóhídi illetékről számolnak be a defterek.[66]

[61] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 506., 593., 614. o.

[62] *Hajdú M.* 1982. 223., 231–232., 234–235. o.

[63] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 275., 506. o. Bártfai Szabó László szerint a Királyrét és az alföldi oldalon fekvő Bankháza eredetileg a királyi ménes legelője volt (*Bártfai Szabó László* adatgyűjtése Ráckevéről. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fond 32/413, fol. 1/1.).

[64] Mátyás király 1464. május 8-án kelt oklevelében engedélyezi a ráckevei polgárok számára, hogy a száraz fákat összeszedhetik: Állami Árpád Múzeum Ráckeve. Dokumentáció. 69.18. Kiadva: *Magdics I.* 1888. 40–41. o. Az oklevelet említi: *Thim J.* 1893. 356. o. II. Ulászló király pedig arról értesíti Szalkai László váci püspököt, a Csepel-sziget prefektusát, hogy a város lakói a Somorló (=Somlyó) szigeten a száraz fát összeszedhetik és a füvet is kaszálhatják: Oláh Miklós esztergomi érsek, kancellár formuláréja, XVI. század eleje. Magyar Országos Levéltár. Filmtár, C 509. doboz, fol. 25/b.

[65] *Kovachich Martinus G.* 1799. 224–225. o. Kubinyi András kiemeli, hogy sok más magyarországi városhoz hasonlóan, Ráckevén is elvált a mészárszék tulajdon az ipar gyakorlásától és szabad adás-vétel tárgyát képezte: *Kubinyi A.* 1985. 54. o.

[66] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 506. o.

Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy Ráckevén 1546-ban miért nem szerepel az adótételek között vágóhídi illeték. Viszont felettébb érdekes, hogy a számok éppen akkor emelkednek, amikor országos átlagban is megnőtt az állatexport mennyisége, illetve amikor a ráckevei révnél is kimutatható nagyobb mérvű szarvasmarha kivitel.[67]

A vágóhídi illeték mellett a halászatból származó bevételek és a malmok darabszámát feltüntető adatok is hozzájárulnak a hódoltságkori Ráckeve pontosabb megismeréséhez.[68] Ráckeve szűkebb értelemben a sziget déli részétől Tökölig, tágabban az egész Csepel-sziget gazdasági központjává vált. Elgondolkodtató, hogy ez a hászváros gazdaságilag úgy és azért emelkedett a többi környékbeli település fölé, mert mezőgazdaságában nem a szántóművelés, hanem az állattartás került előtérbe. Ebből a felismerésből azonban az állattenyésztés méreteire messzemenő következtetéseket már csak azért sem szabad levonni, mert nem tudjuk, hogy menynyit neveltek helybeli legelőkön és mennyit vásároltak más helységekből. A szigetet határoló folyóhoz megérkező tőzsérek és hajtóik a helyi révészek útmutatásai alapján, kijelölt útvonalon úsztatták át az állatokat. Ilyenkor előfordulhatott, hogy napokig kellett várni, míg az árhullám elvonult, és a Duna visszanyerte természetes vízállását.[69] Ugyancsak több száz — esetleg ezer — állatot hajtottak Ráckevére az országos vásárok idején is. Egyszóval, az átmenetileg itt tartózkodó marhacsordák etetését meg kellett szervezni, s erre szolgált a felhalmozott takarmánykészlet.

Ismereteinket még tovább bővíthetjük, ha elemzésünkbe bevonjuk a Csepel-sziget melletti alföldi és dunántúli települések határhasználatát is. Az alföldi terület falvai néha több pusztát is szereztek, amelyek egy részét szántónak, más részét legelőnek fogták fel.[70] Ugyanez mondható el a dunántúli oldalon fekvő Adonyról is, amely a Kúcsi és Szentiván pusztán bortermeléssel, öt másik bérelt pusztáján (Alsó- és Felsődaja, Csikóalja, Geberjánház, Szentmihály) pedig állattenyésztéssel foglalkozott.[71] Dab falu viszont a saját határában állított fel „szállás"-okat,

[67] *Makkai L.* 1971. 497–500. o., *Zimányi V.* 1987. 315. o.

[68] A középkori halászat fontosságára: *Kubinyi A.* 1975. 45., 57.,123–124. o.

[69] *Fenyvesi L. – Kovács József L.* 1986. 121. o.

[70] A vizsgált települések: Bial, Szentmihály, Lacháza, Bankháza, Pereg, Imrefalva, Izra, Húgyé, Dömsöd, Dab és Tas. Bial pusztái: Jánosháza és Kápolna. Lacháza és Bankháza pusztái: Ilbő és Jakabháza. Dömsöd pusztái: Alsó-sziget, Acsádegyháza, Keresztúr, Agyagos rét. Dömsöd már 1453-ban is több pusztával (Keresztúr, Agyagos, Perestelek, Acsádegyháza) rendelkezett (*Csánki D.* 1897. 325. o.). Tas pusztája Halásztelek, amelyet Dab faluval közösen használt. Dab másik pusztája: Paja (*Káldy-Nagy Gy.* 1985. 58., 99–100., 129–130., 198–200., 206–209., 289., 311., 313., 324., 326., 337., 356., 395–397., 473., 630–632. o.). Jakabháza puszta 1580-ban és 1590-ben 500–500, Ilbő puszta 1580-ban 700, Kapufal puszta 1546-ban 50 akcse legelőadót fizetett (*Káldy-Nagy Gy.* 1985. 313., 324., 338. o.).

[71] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 60–63., 83–84., 188–189., 263–264., 586. o.

amelyek után 1580-ban 700, 1590-ben 720 akcse legelőadót fizetett.[72] A török források világosan utalnak arra, hogy ezek a települések megszerzett pusztáikat csak az 1580-as évektől kezdték legelőként hasznosítani. Úgy gondoljuk, hogy Ráckeve — s vele együtt a Csepel-sziget — nagyállattartása a török defterek ismeretében árnyaltabb megfogalmazást igényel. A földrajzi adottságok és a települések sűrűsége miatt az alföldihez hasonló szarvasmarha- és lótenyésztésről nem lehet beszélni. Mivel nagyfokú pusztásodásnak nem találjuk a nyomát, viszont egyes hászbirtokok határhasználata fejlett szénagazdálkodásra enged következtetni, úgy véljük, hogy a szigeti állattartás egy része a települések saját határában folyt. A felhalmozott szénamennyiség arra is elegendőnek bizonyult, hogy a kereskedők által összevásárolt jószágok átmeneti élelmezését megoldja, de az sem kizárt, hogy a szomszéd települések állatcsordáinak is jutott belőle. Az alföldi és dunántúli falvak viszont a közeli pusztákat szerezték meg, ott legeltették állataikat, amit az 1580-as évektől a defterekben egyre sűrűbben felbukkanó legelőadó is jelez. Ezek ismeretében nem kell csodálkoznunk, hogy Ráckeve tímárbirtokosai (a mindenkori bírók, Dimitre Zselik, Bárán Albert, Jovan Zabrago, Ivan Bozić, Nikola Jurin stb.) is olyan helyeken szereztek adománybirtokokat, amelyek közelében fejlett rétgazdálkodásra vagy állattartásra nyílt lehetőség.[73]

A Csepel-szigeti települések szarvasmarha állományának másik, valószínűleg nagyobb részét a Duna túlsó oldalán fekvő pusztákon nevelték fel és tartották, ahogy azt — Ráckeve vonatkozásában — 1581-ben Skarica Máté megverselte:

„Dunántúl volt vetésem, szántásom,
És az Dunát oly kicsinynek tudom,
Meglábolta az én ékes barmom."[74]

A Csepel-szigeten belül, annak déli részén folyó állattartás semmiképpen sem maradhat kívül a látóhatárunkon, annál kevésbé, mert a sziget természetes védelmet nyújtott a portyázó katonák garázdálkodásai ellen. Amíg a környező területek jószágait hol a török, hol a magyar fél hajtotta el,[75] addig az elbeszélő források Ráckeve környékének védett és biztonságos jellegét hangoztatják.[76] Talán ez is közrejátszott

[72] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 198–199. o.

[73] *Velics A. – Kammerer E.* 1886. 165. o., és 1890. 65. o., *Karácson I.* 1914. 48. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1971. 85–95. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 58., 60., 68., 80., 91., 105., 115., 123., 126., 127., 143., 200., 211., 234., 245., 272., 321., 324., 335., 353., 391., 468., 472., 481., 562., 564–565., 597., 6344. o.

[74] *Skarica M.* 1581. 4. folio, 2. o. 60. strófa. Kiadva: *Magdics I.* 1888. 90. o.

[75] A tatai katonák 1569. november 15-én Adony mellől 2000 darab juhot vittek el: *Takáts S. – Eckhart F. – Szekfű Gy.* 1915. 39. o.

[76] *Tardy L.* 1984. 497. o. Az erdők gazdasági jelentőségéről: *Szabadfalvy J.* 1970. 64. o., *Csőre P.* 1980. 190–193. o., *Penyigei D.* 1980. 283–286., 297. o., *Magyar E.* 1983. 183–195. o.

abban. hogy a szigeten belül egy kaszálót több település is közösen használt, sőt egyenesen versenyre keltek egymással. Királyrét például Ráckeve és Gyála számára jövedelmezett tekintélyes összeget.[77] Egy XVII. század elejéről származó levél szerint Makád és Lórév ugyanazt a rétet használta,[78] sőt Ferdinánd király 1527. szeptember 2-án kelt okiratában arról olvashatunk, hogy a dunántúli Adony falu lakói is érdekeltek voltak a szigeten.[79]

Ezzel visszatértünk témánk kiindulópontjához, nevezetesen hogy a Csepel-sziget csak földrajzilag és — a török korban — közigazgatási értelemben alkotott egységet, gazdaságilag azonban széttagolt volt. Úgy véljük, hogy a környék települései szervesen beilleszkedtek egy olyan fokú munkamegosztásba és hierarchikus piackörzetbe, amelynek vezető mezővárosának Ráckeve tekinthető. A defterek tanúsága szerint a szultáni hászváros legfőbb bevétele a vámokból származott. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ugyanazzal a jelenséggel állunk-e szemben, amelyet a történetírás egyes Duna-menti és dunántúli mezővárosok esetében már korábban megfigyelt: kereskedelemre, tranzitforgalomra specializálódott településtípussal.[80] Ennek kifejtésére és bizonyítására a jelen tanulmány sajnos nem vállalkozhat. Célkitűzéseinknek megfelelően elsősorban az állattartást és a vele szoros kapcsolatban álló szarvasmarha kereskedelmet tárgyaltuk. Úgy gondoljuk, hogy eredményeink kiindulópontját képezhetik azoknak a kutatásoknak, amelyek a hódoltságkori Ráckeve gazdaság- és társadalomtörténetét vizsgálják.

IRODALOM

Acsády Ignácz 1888. Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–1564. Bp.

Acsády Ignácz 1889. Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században. Bp.

Bácskai Vera 1965. Magyar mezővárosok a XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.

Bulla Béla – Mendöl Tibor 1947. A Kárpát-medence földrajza. Bp.

Csánki Dezső 1897. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. Bp.

Csőre Pál 1980. A magyar erdőgazdálkodás története. Bp.

Égető Melinda 1980. Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia, 1. sz. 53–78. o.

Fegyó János 1973. Későközépkori lakóház leletmentése Ráckevén. Studia Comitatensia 2. In: Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: *Ikvai Nándor.* Szentendre, 93–106. o.

Fekete Lajos 1926. Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp.

[77] *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 275., 506. o. Ráckevéhez tartozó birtokok: Királyrét, Kúcsi és Szentiván puszta, Silinge puszta, Somlyó-sziget és Teltekes-sziget. Mint láttuk, szénagazdálkodás csak a Királyréten és a Somlyó-szigeten mutatható ki.

[78] *H. Balázs É.* 1951. 75–77. o.

[79] Magyar Országos Levéltár. P 707. Zichy család levéltára, 69. csomó 79. fasc. Nr. 1.

[80] *Káldy-Nagy Gy.* 1971. 89., 95. o., *Káldy-Nagy Gy.* 1985. 506. o., *Szakály F.* 1971. 255., 262–266. o.

Fekete Lajos 1955. Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I. Band. Bibliotheca Orientalis Hungarica VII.

Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962. Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp.

Fenyvesi László – Kovács József László 1986. Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. In: Magyar Ritkaságok. Szerk.: *Szalai Anna*. Bp.

Feyér Piroska 1981. A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig) Bp.

Fraknói Vilmos 1877. II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12. – július 16. Magyar Történelmi Tár, 45–236. o.

Gaál László 1966. A magyar állattenyésztés múltja. Bp.

Galgóczy Károly 1877. Pest–Pilis–Solt–Kiskun megye monográfiája II. Bp.

Gecsényi Lajos 1981. Adatok tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében. In: Hajdú-Bihar megyei levéltár Évkönyve VIII. Szerk.: *Gazda István*. Debrecen, 99–112. o.

Gecsényi Lajos 1991. Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. Arrabona. A Xantus János Múzeum és a Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatóságának Kiadványa 26. Szerk.: *Dávid Lajos*. Győr, 23–43. o.

Gyimesi Sándor 1993. Utunk Európába. In: Magyar Gazdaságtörténet 1. Szerk.: *Bánki Lászlóné*. Bp.

H. Balázs Éva 1951. Jobbágylevelek. Bp.

Hajdú Mihály 1982. A Csepel-sziget helynevei. Bp.

Hankó Béla 1935. A magyar szarvasmarha egykori gazdasági jelentősége. In: Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Állattani Intézetéből. Debrecen, 3–15. o.

Hegyi Klára 1982. Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História.

Hegyi Klára 1995. Török berendezkedés Magyarországon. História Könyvtár. Monográfiák 7.

Hoffmann Tamás 1971. A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 284–295. o.

Jankovich Miklós 1967. Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 420–431. o.

Káldy-Nagy Gyula 1968. Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 27–97. o.

Káldy-Nagy Gyula 1970/a. Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp.

Káldy-Nagy Gyula 1970/b. Magyarországi török adóösszeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.

Káldy-Nagy Gyula 1971. Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayinlari: 177.

Káldy-Nagy Gyula 1977. A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Pest megye múltjából 3. Bp.

Káldy-Nagy Gyula 1985. A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest megye múltjából 6. Bp.

Karácson Imre 1914. Török–magyar oklevéltár 1533–1789. Ford.:– Szerk.: *Thallóczy Lajos – Krcsmárik János – Szekfű Gyula*. Bp.

Kardos Tibor 1951. Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). Századok, 1951. 3–4. sz. 434–442. o.

Kocab Frigyes 1915. Gazdasági életünk a XVI. század második felében. Bp.

Komáromy András 1907. Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár, 121–160. o.

Kovachich Martinus Georgius 1799. Formulae solennes styli. Pesthini

Kubinyi András 1975. Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Főszerk.: *Gerevich László*. Bp. 7–240. o.

Kubinyi András 1985. A középkori Magyarország középkeleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: *Csorba Csaba*. Miskolc, 7–82. o.

Kubinyi András 1993. Változások a középkor végi Magyarországon. In: História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 2. Szerk.: *Glatz Ferenc*.

Magdics István 1888. Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár.

Magyar Eszter 1983. A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255–1747). Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 101. Szerk.: *Szűcs Jenő* és *Vörös Antal*. Bp.

Majlát Jolán 1943. Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp.

Makkai László 1958. Pest megye története. In: Pest megye műemlékei I. Főszerk.: *Dercsényi Dezső*. Bp. 59–170. o.

Makkai László 1971. Der ungarische Viehhandel 1550–1650. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihrer Beziehungen zu Mitteleuropa. Hrsg. *Ingomar Bog*. Köln–Wien, 483–506. o.

Makkai László 1973. Szarvasmarha-tenyésztésünk első virágkora. Élet és Tudomány, 802–806. o.

Mályusz Elemér 1953. A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely György*. Bp. 129–191. o.

Mészáros László 1979. Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. század közepén. In: Bács-Kiskun megye múltjából II. Szerk.: *Iványosi-Szabó Tibor*. Kecskemét, 58–286. o.

Orosz István 1995. A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon. Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. In: Csokonai História Könyvek. Szerk.: *L. Nagy Zsuzsa* és *Barta János*, Debrecen, 3–15. o.

Pach Zsigmond Pál 1963. Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp.

Pach Zsigmond Pál 1972. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság". Valóság, 11. sz. 1–11. o.

Pápai Károly 1890. A Csepel-sziget és lakói. Földrajzi Közlemények, 209–148. o.

Penyigei Dénes 1980. Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. In: Agrártörténeti tanulmányok 7. Szerk.: *Gunst Péter* és *Hoffmann Tamás*. Bp.

Pesty Frigyes 1880. Az eltűnt régi vármegyék I. Bp.

Rácz István 1995. A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen.

Rúzsás Lajos 1966. Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: – Bp. 199–234. o.

Skarica Máté 1581. Kevi Várassáról való szép Historia. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 2904.

Szabadfalvy József 1970. Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen.

Szabó István 1969. A középkori magyar falu. Bp.

Szakály Ferenc 1971. Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg. von *Othmar Pickl*. Graz, 235–272. o. (Grazer Forschungen. Band 1).

Szakály Ferenc 1972. Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyve. Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 356–386. o.

Szakály Ferenc 1973. A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4. Szerk.: *Kanyar József.* Kaposvár, 55–112. o.

Szakály Ferenc 1990. Virágkor és hanyatlás. In: Magyarok Európában II. Szerk.: *Glatz Ferenc.* Bp.

Szakály Ferenc 1994. Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. In: História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5. Szerk.: *Glatz Ferenc.* Bp.

Szakály Ferenc 1995. Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. In: Humanizmus és reformáció 23. Szerk.: *Jankovics József.* Bp.

Szamota István 1891. Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717. Bp.

Székely György 1961. Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 3–4. sz. 309–343. o.

Szentkláray Jenő 1885. A dunai hajóhadak története. Bp.

Szilágyi Mihály 1978. Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szerk.: *K. Balog János.* Szekszárd, 5–98. o.

Tagányi Károly 1899. Marhakivitelünk Velenczébe 1514-ben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 144–149. o.

Takáts Sándor 1915. Rajzok a török világból I. Bp.

Takáts Sándor 1928. A török hódoltság korából IV. Bp.

Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula 1915. A budai basák magyar nyelvű levelezése I. 1553–1589. Bp.

Tardy Lajos 1984. Hans Dernschwam: Erdély–Besztercebánya–Törökországi útinapló. Közreadja: – Bp.

Thim József 1893. Az újabb szerb irodalom hazánkra vonatkozó termékeiről. Századok, 355–358. o.

Vass Előd 1972/a. A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. Agrártörténeti Szemle, 1–2. sz. 120–155. o.

Vass Előd 1972/b. Zwei türkische Fährenlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562–1564. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus XXV. 451–463. o.

Vass Előd 1976. A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükröződésében. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kd. 4103. Bp.

Velics Antal – Kammerer Ernő 1886–1890. Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Bp.

Wenczel Gusztáv 1880. Magyarország bányászatának kritikai története. Bp.

Zimányi Vera 1987. Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. Főszerk.: *Pach Zsigmond Pál.* Bp. 285–391. o.

Zolnay László 1971. Vadászatok a régi Magyarországon. Bp.

TÜDŐSNÉ, SIMON KINGA

JOBBÁGYGAZDÁK FÖLD ÉS ÁLLATVAGYONA EGY XVII. SZÁZAD VÉGI SZÉKELY NEMES FÖLDBIRTOKÁN*

Ez alkalommal is köszönetet mondok azért a támogatásért, melyet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Körének vezetősége nyújtott nekem és társaimnak 1973–1975 között.

A XII. századi erdélyi árak, kastélyok, udvarházak zömmel még szóbeliségben élő urai, ha pontos értesülést kívántak szerezni vagyonukról és az ott lakó szolga- és jobbágynépről, részletes leltárakat, összeírásokat készítettek. Összeállításukkal „hivatali embert" bíztak meg, aki sorra járta a gazdaságokat, s a „palotától" a jobbágy telkekig minden „ingó-bingó" javaikat jegyzékbe foglalta.

Ezeknek a gyakran olvasmányos urbáriumoknak, leltáraknak értékét tovább növeli időbeliségük, hiszen míg a XVIII. századi várak, kastélyok, udvarházak írott emlékanyaga aránylag gazdag, a XVII. századi társaikról jóval kevesebb feljegyzés maradt az utókor számára.

Az itt bemutatásra kerülő összeírás különös értéke abban rejlik, hogy épp ebből a „szűkszavú" XVII. századból származik. Ráadásul Erdélynek azon részéről — a Székelyföldről —, ahol a társadalmi, földrajzi adottságok és viszonyok nem kedveztek a nagyobb földbirtokok kialakulásának, így a gazdasági élet központját képező igényesebb építkezéseknek, ezáltal adminisztratív központok is csak kivételesen alakultak ki. A szerényebb nemesi birtokok által képviselt Székelyföldön ezért nem válhatott szükségessé a magánbirtokokat számba vevő urbáriumok és inventáriumok elkészítése, s így ez szokásba sem jöhetett. Jobbára ez a magyarázata annak, hogy a XVII. századi székelyföldi családi levéltárak többnyire rövid terjedelmű, egyszerű felsorolásokat őriznek.

A kevés kivételek közé tartozik a Kőröspataki Kálnoky família székelyföldi birtokainak inventáriuma, amelyet gróf Kálnoky Sámuel, Háromszék főkirálybírója,

* Részlet a „Székely főnemesi életmód a 17. század alkonyán" című tanulmányból.

Erdély kancellárja, 1698 februárjában készíttetett, gazdaságának számbavételére. (A kézirat eredetijét a Sepsiszentgyörgyi Levéltár — fond 49. alatt őrzi.)

A nemes, lett-légyen az vármegyei vagy székelyföldi rangja kiváltságokhoz kötődött. Az önálló erdélyi fejedelemség korában nemesek közé tartozott az, aki a fejedelmi udvar szolgálatában állott: főkamarás, ajtónálló, pohárnok, főlovász esetenként a kancellária beosztottja, de viselhette a főkapitányi, főkirálybírói, székely székek főkapitányi tisztét is.

A székelyek vezető rétegét a nemesség, vagy legalábbis ennek java része alkotta a hadszervezetben éppúgy mint az élet más területén.

E kiváltságos helyzet bizonyos gazdasági feltételekhez kötődött. A székelyföldi nemesség életformája, a személyi szabadsággal, a személyes katonai kötelezettséggel megegyezett a XVI. század végi, XVII. század eleje-közepe erdélyi nemességével. Fontosnak tartjuk azonban kiemelni, hogy a székelyföldi nemesek, akik rangjukat az említett kiváltságos helyzetüknek köszönhették, elsősorban az ottani viszonyok és normák szerint voltak vagyonosak. Tulajdonuk — néhányuk kivételével — alig volt több egy-egy falu vagy kevés számú jobbágy birtoklásánál. Közülük csupán néhány famíliának volt vármegyei birtoka, s a fejedelemség vezető csoportjába is csak igen kevesen jutottak be.

Az 1735. évi I. Rákóczi György rendeletére készített háromszéki katonai összeírásban szereplő 474 nemes közül kiemelkedőbbek az altorjai Aporok, az uzoni Béldiek, az alsócsernátoni Bernáld és Damokos család, a sepsiszentgyörgyi Daczók, a sepsiszentiványi Henterek, a nyujtódi Imecsek, a köröspataki Kálnokyak, a zabolai Mikesek, valamint az esztelneki Szacsvaiak voltak.[1] Közülük az erdélyi főrendek és a megyei nemesség között helyezkedett el a Kálnoky família.[2]

Mivel a Kálnokyak nem rendelkeztek kiterjedt birtokkal és nagyszámú jobbágy-, zsellérnépséggel, a korabeli erdélyi főnemesség legfelső rétegébe tartozásukat — hasonlóan az ugyancsak székelyföldi Tholdalagi famíliához — a családon belüli, átlagon felüli jogi képzettség biztosította.[3] A hagyomány szerint e család alapította a háromszéki Kálnok falut, amelyet az 1332. évi pápai tizedjegyzékben Kalnuk néven jegyeztek fel, s amelyet mindvégig tulajdonuknak tartottak.

A Kálnoky-birtok felvirágzásának egyik szakaszát II. Bálint korában élte, amikor 1588-ban Háromszék falujában, közöttük Kőröspatakon, Miklósváron és Gidófalván részjószágot nyert, s amelyet 1592-ben újabb birtokokkal bővített.[4]

A birtoknövelés újabb, jelentős időszaka Kálnoky Sámuel ideje. Kálnoky István, Miklósvárszék királybírójának (1031 körül), a székelyek kapitánya és Bélai Anna

[1] Székely katonai összeírások 1635. Háromszék, MOL. Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak F. Cista Diplomatica, F. 136. Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások III.

[2] *Nagy I.* 1859. 278. o.

[3] *Trócsányi* 1980. 25. o.

[4] Uo. 26. o.

házasságából született egyetlen fiúgyermekükről, Sámuelről így írtak: *„családjának legnagyobb férfia, erélyes, eszes férfiu"*.[5] Családjától a kőröspataki és miklósvári kastélyokat és bennvalókat örökölte.

Az inventárium elkészítése idején a földbirtokot képezte: 2 kastély, 5 udvarház majorsággal, szántóival és kaszálló rétjeivel együtt, valamint 9 kisebb részbirtok. Jobbágyainak száma 133, közülük 88 Háromszéken, 45 pedig a csíki falvak valamelyikében élt. Pontosabban Miklósvárról 47 családot, Középajtáról pedig 14 portát írtak fel. Külön szerepeltek a szárazajtai jobbágyok (7 fő), a bölöni cigányok (6 család) és a zaláni üvegcsűrnél dolgozó munkások (7 fő), valamint a köpeci (2 fő) és a baróti (1 fő) dezerták.

A birtokon szolgáló csíkvidéki jobbágyok száma kevesebb (45 család). Róluk Csíkszentgyörgy (12 fő), Csíkcsicsó (7 fő), Csíkkozmás (10 fő), Tusnád (4 fő), Csíkszentmárton (6 fő), Lázárfalva (3 fő) és Kászonújfalu (3 fő) helységekben szólnak. Meggyőződésünk, hogy a földesúr jobbágyainak száma ennél nagyobb lehetett, erre az 1703. évi adóösszeírás is utal.[6]

A XVII. századi urbáriumokban nemcsak a földesurak jobbágyairól, de azok vagyonáról is csupán általános összeírásokkal találkozunk. Ráadásul az összeíróknak tett vallomások sem feleltek meg mindig a valóságnak. Ebből fakad, hogy a korabeli jobbágyporták tüzetesebb vizsgálata nehézségekbe ütközik. Mindezt a Kálnoky-féle inventárium sessiokra vonatkozó bejegyzéseinél is tapasztaltuk. Így például jó néhány helység, ahol a földesúrnak háza s birtoka volt, jobbágyok nélkül szerepelt. Végül is a gróf birtokán szolgáló jobbágynépség valós helyzetéről, más természetű összeírások bevonásával nyerhetünk kielégítő képet.

A jobbágygazdaságok sajátosságait, az 1698. évi összeírásban is csak néhány helység háztartásainál kísérhettük figyelemmel, hiszen pontos adatokat sem a föld, sem az állatvagyonról nem közöltek. Ezek közé tartozott: a háromszéki Miklósvár és Középajta, s a csíki Csíkkozmás, Csíkszentgyörgy, esetenként Lázárfalva.

Mielőtt a számadatokra alapozott állapotok bemutatására rátérnénk, előre bocsátjuk, hogy értékeik a nagy számok alapján értelmezhetők. Az átlagos értékek kiszámítása mellett, bár árnyaltabban tükrözik a valóságot, azonban hiányosságok mutatójaként számos kérdésre újabb kérdéssel válaszolnak. Ráadásul korabeli összehasonlító adatokkal sem bővelkedhet a kutató.

A feltehető s meg is válaszolható kérdések a következő problémák köré csoportosulnak: a jobbágyok telkei, a szántó és kaszáló rétek nagysága, az állatvagyon mennyisége és fajtánkénti megoszlása, a mezőgazdasági terület és az igaerőkészlet arányai, végül a jobbágyok kötelezettségei a földesúrral szemben.

Térjünk rá a tények ismertetésére.

[5] *Cserei* 1983. 103–104. o.
[6] *Domokos PP.* 1978.

A XVII. század fordulóján élő és szolgáló, a Kálnoky-földbirtokon épült és ahhoz tartozó jobbágyok házainak, házhelyeinek nagyságát bár nem ismerjük, annyi bizonyos, hogy kb. 80%-nak volt fedél a feje felett s földjei is a falu határában terültek el. Házukat maguk építették könnyen összerakható boronából, majd tapasztott fallal, belül egyszerű felszereléssel és berendezéssel. A szántó és kaszáló rétjeik feltehető nagyságát Háromszéken a miklósvári és a középajtai jobbágygazdaságokra alapoztuk. Az Olt aránylag keskeny völgyében, a dombok között fekvő Miklósvár és a hegyek lábánál meghúzódó, szomszédos Középajta jobbágytelkes szántóföldjeinek nagysága, mint kiderült 1,5 hold és 17,5, illetve 32,5 hold között változott. Átlagban egy-egy jobbágyportához Középajtán 11,77 hold, Miklósváron pedig 7,78 hold szántóföld tartozott.

Lényegesen kevesebb szántóterület jutott az alcsíki jobbágyoknak. A csíkszentgyörgyiek közül volt ugyan, aki 8,12 vagy 9,12 holdat is bírt, de átlagban szántóik nagysága nem haladta meg a 4,83 holdat. Csíkkozmáson valamivel több, azaz 6,58 hold megművelhető földterülete volt a jobbágynak. A három lázárfalvi jobbágy szántóinak kiterjedése gazdaságonként 9,53 hold, s ezzel megközelítették a középajtai társaikat (1. táblázat). Természetesen a fenti számok kisebb-nagyobb pontossággal csak az összeírás évéből tükrözik a szántóföldek nagyságát.

Az adatok összegzése során megállapítható kulcsszám alapján arra következtethetünk, hogy ezeknek a jobbágyoknak sem jutott sokkal több megművelhető föld, mint a szomszédos kászonszéki vagy a távolabb eső, de Székelyföld határain belül fekvő gyergyói medencében élő jobbágyoknak.

A szántóföldekről begyűjthető termény egy-egy család (5 személy) fenntartására aligha volt elegendő. Meglehet, hogy az élelmezést más forrásból is fedezhették, de akkor is szűkösen jutott belőle embernek, állatnak egyaránt.

Az ország különböző, de Székelyföld földrajzi viszonyainak megfelelő részein végzett részletkutatások eredményei nagyjából megegyeznek az itteni állapotokkal. A vármegyék falvaiban élő jobbágyok közül sokan dolgoztak hasonló kiterjedésű földeken. Természetesen Erdély-szerte voltak olyan vármegyei birtokok is, ahol a jobbágytelkekhez tartozó mezőgazdasági földterület a 20–22 holdat is elérte.[7]

A gazdaságtörténet számára az átlagvagyon megállapítása indokolt és fontos. A hajdani valóság részletesebb megismerése azonban további számításokat igényel. A csoportokon belül a gazdasági erőnlét nyilvánvaló differenciálódását a családok vizsgálatára alapoztuk.

Hasonlóan a korabeli erdélyi jobbágyok helyzetéhez, a Kálnoky-birtok jobbágyainak gazdasági-vagyoni állapota között is szembetűnő eltérések mutatkoznak. Nagy számban (22,22, illetve 20%) szerepelnek az olyanok, akik földnélküliek vagy nincstelenek. A csíkszentgyörgyi Patkós Ferencnek és Tamásnak, bár még

[7] *Jakó* 1944. XLV–XLVI.

„ifju legények", sem földjük, sem állatuk nincs. A csíkkozmási Karátson Istvánnak semmije sincs.

Alacsony viszont a módosabb jobbágyok száma, belőlük két-három családnál többet nem is írhattak össze. A középajtai Vajda Márton 32,25 hold szántóföldről takaríthatta be a termést, Boda Lukács pedig 24,25 holdat munkált. Vagyonosabb jobbágyok közé tartozott még a miklósvári Nagy Mihály, akinek 17,37 hold szántóját írták fel. Falubelije, Gyenge János sem volt hátrányosabb helyzetben, hiszen 15,37 holdnyi szántóról összegyűjtött termést szállíthatott be udvarába. Többsége azonban az 5–10 holdas gazdák közé tartozott s ettől az állapottól nem is jeleznek erőteljesebb eltérést. Az alcsíki falvak jobbágyportáinak földvagyona — bár valamivel szerényebb, de túlnyomó többséggel — itt is az 5 holdas gazdáké a szó.

Az átlag körüli kismértékű eltérés tehát arra utal, hogy a jobbágyháztartásokban a szerényebb szántófölddel rendelkező kistermelő gazdaságok voltak a jellemzőek.

Ez akkor is kitűnik, amikor a szántóföldek jobbágyportánkénti eloszlását részletesebben vizsgáljuk (2. táblázat). Az inventáriumból kiemelt, példának leginkább megfelelő háromszéki és alcsíki falvak jobbágygazdaságaihoz tartozó szántóföldek eloszlása is az igazolja, hogy a nincstelenek és a 15 holdon aluli gazdák közül legtöbben, azaz (36,15%) az 5–10 holdat művelő jobbágyok csoportjához tartoztak. Őket azonban a földnélküliek követték (24,09%). Olyan gazda, akinek 15 holdnál nagyobb szántója volt, igen kevés (10,84%).

Külön választva a két szék falvainak adatait az eloszlásban módosulás következik be. A háromszéki Miklósváron és Középajtán lakó jobbágyok földbirtoka növekszik, tehát gazdagabbak. Az 5–10 holddal rendelkezőké 38,33%-ra emelkedett, ugyanakkor csökkent a földnélküliek száma 21,66%-ra (3. táblázat).

15 holdnál nagyobb szántóföldön dolgozó jobbágyokat csak a háromszékiek közül írtak fel. Ezzel szemben az alcsíki jobbágyok szegényebbek (4. táblázat). Majdnem egyenlő arányt képvisel a nincstelen, az 5 holdig terjedő szántóval rendelkező, és az 5–10 holdas gazda. Ennél több földet egyetlen alcsíki jobbágygazdánál sem írhattak fel.

A Kálnoky-birtokon szolgáló jobbágyok szántóföldeinek eloszlása alapján a háromszékiek nemcsak azért gazdagabbak, mert többen voltak, ezáltal a számok is megsokszorozódtak, hanem azért is, mert a szék földrajzi adottságai révén kedvezőbb lehetőségeket kínált a gabonatermesztéshez, mint a szomszédos Csík vidéke. Orbán Balázs szavaival élve: *„Háromszéknek gyönyörű tere, melyet termékenységéért a Székelyföld Kanaánjának jogosultan nevezhetünk, mivel a számos vízér által öntözött térségnek dús talaján terem hazánknak legszebb és legjobb tiszta búzája, mely súlyban még a bánátit is felülmúlja."*

Továbbá: *„Háromszék igen kedvező éghajlati viszonyoknak örvend, s bár a*

szőllő itt már nem érik meg, de a gabona minden faja, még a melegebb éghajlatot igénylő kukoricza is rendessen elkészül s dús terméssel jutalmaz; kölest és haricskát (tatárka, hajdina) nagyobb mennyiségben termelnek, s egyáltalában Háromszéken az aratás 4 héttel köszönt be hamarább, mint legközelebbi, északi szomszédjánál Csíkban, sőt a vele délről szomszédos Barcaságon is két héttel hamarább aratnak, mint itt."[8]

A szántóföldek mellett a jobbágygazdaságok földvagyonát a kaszálók egészítették ki, amelyből bővebben jutott a parasztnak, mint a szántóból.

Kiterjedésüket pontosan meghatározni itt sem sikerült, hiszen nemegyszer olvashatjuk, hogy az egy vagy több szekér széna mellett, valahol a falu határában még volt a parasztnak *„egy kis szénafüve"*, esetleg *„egy darab fű része"*. A kulcsszám megállapítása után kiderült, hogy Középajtán 13 szekér, Miklósváron 6,4, Lázárfalván 7,6, Csíkkozmáson 6,2. Csíkszentgyörgyön pedig 5,1 szekér és még 1–4 boglya széna vagy sarjú jutott gazdaságonként. A takarmány átlagos értéke bár kevésnek nem mondható, de nem is elegendő a meglévő jószágok teleltetésére.

A fentiekben említett szálastakarmány mennyiségénél is kevesebb eleségről olvashatunk az 1703. évi összeírásban: Középajtán udvaronként két szekér szénánál többet nem számolhatott össze a császári kiküldött, Miklósváron sem többet 1,4 szekérnél.

Összegezve a két közeli időpontban készült, de különböző érdekeltségű feljegyzés eredményeit, nem kerülheti el figyelmünket az a nyilvánvaló tény, amely a szántók és a szálastakarmány mennyisége között mutatkozik. Az 1698. évi inventárium javára történő jelentős eltérés legegyszerűbb magyarázatát az 1703. évi összeírást vezető hivatali ember, a császárnak írt titkos jelentésében így fogalmazta meg: *„ezek az egyszerű tudatlan parasztok nem vallottak az igazságnak megfelelően."*[9] Az 1703. évből származó adatok információs értékét is tehát bizonyos fenntartásokkal kezelhetjük.

Állatvagyon

Az urbáriumokban feltüntetett jobbágygazdaságok leírásából az állatvagyon következetes bejegyzése is elmaradt. Végül is a nem teljes inventárium számunkra azáltal vált fontossá, hogy — a századok távolából — leírása alapján rendeződhetett eggyé a valóságot legjobban megközelítő állapot a jobbágyok portáin.

A földbirtokon szolgáló 141 jobbágy közül 73 személynek udvarán egyetlen állatról sem számoltak be (5. táblázat). 68 gazdaságban viszont összesen 837 igás és apróállat volt. A népes állatállomány között: ló, ökör, tehén és borjú, juh, sertés

[8] *Orbán* 1869. III. 8. o.

[9] *Domokos PP.* 1978. 437. o.

szerepelt, ritka kivétellel néhány méhkast is bejegyeztek. Differenciálódásuk — amely jóval kedvezőbb képet nyújt, mintha azokat fajtánként vizsgáljuk, a következőképpen oszlott meg: az állatok majdnem felét, azaz 43,5%-át a juh és a kecske képezte. A tehén és borjúállomány 23,06%-ban, a gazdaság erejét jelentő ló és ökör 18,89%-ban, végül a „sertés-marha" 14,46%-ban vett részt a gazdaságok udvarain tartott állatseregből (6. táblázat). Az alcsíki falvakban 24 állattartó gazdának összesen 358 darab, Háromszéken a 43 gazdának pedig 479 jószágról kellett gondoskodnia.

A két szomszédos szék falvaiban élő jobbágyháztartások állatvagyona között az eltérés, ha nem is szignifikáns, mégis különbségre utal, amelyet elsősorban a települések földrajzi adottságaival magyarázhatunk. A többnyire hegyes-völgyes részen elterülő alcsíki falvak gazdaságaiban, elsősorban a kiterjedt legelők és erdőségek szálláshelyein tartható juhot (46,49%) és sertést (16,8%) írtak össze. A jobbágyok udvarán volt még ökör (13,17%), tehén (12,32%) és borjú (7,85%), itt-ott pedig ló (3,37%) is előfordult.

Háromszéken, a szóban forgó falvak java része dombokkal övezett sík vidéken terül el, a juhok száma (41,33%) csaknem a felét jelentette az összállatállománynak. Itt viszont ezt az igényesebb szarvasmarhaállomány követte (16,08%), s az igásállatok; az ökör és a ló is nagyobb, 41,61, illetve 6,06 %-ban szerepelt (7. táblázat).

A bejegyzett állatvagyon középértékét tekintve kiderült, hogy az alcsíki gazdáknak tehát 41,91 lábasjószág, háromszéki társaiknak pedig valamivel kevesebb, azaz 11,13 állat jutott fejenként.

Külön-külön vizsgálva a jobbágygazdaságokban fellelhető állatsereg összetételét, a fentiekben körvonalazott állapotnál jóval színesebb kép tárul elénk. Egyik portán több, a másikon kevesebb állatról kellett gondoskodnia a parasztnak, gazdasági erőnlétének függvényében. Így például a lázárfalvi Bálint Péternek 71 igás és számos apróállata várta az eleséget, a tusnádi Molnár Istvánnak 57 darab, a miklósvári Damokos Mihálynak pedig 54 állata volt az istállóban, pajtákban és szállásokon, amelyek száma jóval felülmúlta a jobbágyok átlagos állatvagyonának értékét.

Természetesen, szól a bejegyzés olyan háztartásról is, ahol csupán egy-egy tehenet vagy sertést tartottak. A miklósvári Vajda Györgynek pedig egy lova volt, a csíkkozmási Deák Jánosnak, a csíkszentmártoni Moldvai Istvánnak udvarán pedig két-két borjú volt.

Hasonlóan az erdélyi jobbágyok gazdaságaihoz, a földbirtokon szolgáló jobbágyok háza táján legkevesebb a ló. Számuk nem haladta meg a 41 darabot, azaz az állatvagyon 4,90%-át.

Pedig a székelyek lótenyésztése e korban már messze földön híres. Az is igaz, hogy a ló tenyésztése és nevelése nem a jobbágyportákra volt jellemző s nem általuk vált híressé. A lóállomány a háromszéki gazdáknál nem haladta meg a 6,06 százalékot, vagyis összesen 29 darabot, s nem is jutott minden portára belőlük.

Részleteiben vizsgálva kiderült, hogy volt olyan gazda akinek udvarán 3–4 lovat is feljegyeztek. A zalánpataki üveghutánál dolgozó és a munkálatokat vezető üveges Bartosnak például 4 lova volt, de a jó gazda hírében álló miklósvári Barrabás Mihály tulajdonában is szerepelt 3 ló.

Az alcsíki gazdák közül mindössze 10 a lovas gazda, de átlagban udvaronként 1-nél több lovat is tarthattak. Közülük kétlovas gazda; a lázárfalvi Márton Mihály, a kászonújfalusi Máté Miklós és a csíkkozmási Kézdi István.

Önálló gazdálkodásra a paraszt csak akkor vállalkozhatott, ha udvarán ökör is volt, ui. a szántógazdaságok fő erejét az ökör jelentette. A háromszéki jobbágyoknál 70, alcsíki társaiknál 47 darabot jegyeztek fel, az összállatállomány kb. azonos százalékát alkották. (Háromszéken 14,61%, Alcsíkon 13,17% volt.) A kulcsszám megállapítása után kiderült, hogy belőlük nem jutott több mint 1,62, illetve 1,95 darab portánként.

Végeredményben tehát lehetett igaerő szűkében a székely jobbágy, ekéje elé akkor sem foghatott többet két ökörnél, pedig a korabeli források is arról tanúskodnak, hogy az alig két ökörrel nem lehetett önálló szántógazdálkodást végezni. Az 1703. évi adóösszeírás végrehajtására kiküldött császári tisztviselő is, az udvarnak küldött jelentésében megjegyezte, hogy ezen a vidéken a szántáshoz négy vagy még ennél is több ökröt kell befogjon a gazda, évente háromszor szántani és a trágyázás is nélkülözhetetlen a székely falvak határain.[10] A paraszt a gondjaikra bízott szántóföldeket tehát csak akkor művelhette meg, ha több gazda közös járomba fogta állatait.

A Kálnoky-birtokon gazdálkodó jobbágyok közül csupán két gazdának volt lehetősége, hogy a korabeli erdélyi viszonyoknak megfelelően, azaz hatökrös gazdaként művelje földjét; a tusnádi Molnár Istvánnak és a miklósvári Barrabás Mihálynak. Tizennégy társuk pedig négy-négy ökörrel kellett beérje. Többségük, mint már említettük, még ennél is kevesebb fogattal volt kénytelen folytatni a gazdálkodást.

A jobbágyok vonóerő szükségletéről a ló- és ökörállományról ugyanazt írhatjuk, amit a XVIII. század eleji kászonszéki gazdaságokkal kapcsolatban Imreh István–Pataki József is megállapított. Mint írják: *„az igaerő itt sem sok, ráadásul elégségesnek sem mondható, ugyanakkor azonban az erdélyi, székelyföldi általános helyzetbe eléggé beleillő."*[11]

A Kálnoky-birtok jobbágyainak több mint fele, azaz 61,80%-a esetenként rendelkezett 1–2 ökörrel vagy egy lóval, de többnyire egyetlen barmot sem foghatott szekere, ekéje elé. Helyzetük hasonló a XVII. század közepén Erdély hegyvidékein

[10] Uo. 441. o.

[11] *Imreh–Pataki* 1992. 155. o.

élő fejedelmi jobbágyokéval, ahol az igátlan és teljes ekefogattal nem rendelkező jobbágyok együttese 85,2%-ot tett ki.[12]

A tények azonossága elsősorban a földrajzi adottságok teremtette helyzettel hozható összefüggésbe, azaz a szántó-gazdálkodásnak a hegyvidéken nincs s nem is lehet olyan nagy jelentősége mint a síkvidéken.

Az igaerővel rendelkező jobbágyháztartásokat külön vizsgálva számuk Háromszéken valamivel alacsonyabb, a 43 gazda közül csupán hétnek volt járomba fogható lova, a többinek ökre. A gazdák ekéje, szekere elé, átlagba 4,42% igaerő került. Udvaraikon összesen nem volt több mint 9 ló és 22 ökör, amely egyben az összeírt állatállomány 20,66%-át foglalta magában (7. táblázat).

Ezzel szemben az alcsíki gazdaságokban lévő állatseregnek valamivel kevesebb, azaz 16,47%-át képezte az igásállat. Igaz, ezen a vidéken több gazdának (17 személy) az udvaráról számoltak be igásállatról, de a 13 ló és 32 ökör, még mindig nem elegendő. Nem is jutott portánként több jószág 2–3 darabnál (7. táblázat).

A két szék jobbágygazdaságainak vonóerőkészlete között eltérést ez esetben is a földrajzi körülmények korlátozta földterületek kiterjedésével hozhatjuk összefüggésbe.

Az átlagos helyzet háttere mögött azonban más volt a valóság. Közöttük volt olyan gazda is, aki 3 lovat és 6 ökröt is fogatolhatott. A már többször említett miklósvári Barrabás Mihálynak, a tusnádi Molnár Istvánnak egy-egy lova és hathat ökre volt. Rajtuk kívül még jó néhány állattartónál említenek egy-egy lovat és négy-négy ökröt. Közéjük sorolták a lázárfalvi Bálint Pétert, a csíksomlyói Sípos Istvánt, a miklósvári Varró Istvánt és Damokos Mihályt.

Az inventárium adatai közül a jobbágygazdaságok igaerőkészletéről olvashatunk, de arról a fontos és cseppet sem elhanyagolható tényről, amely az állatok egészségét, teherbíró képességét jelezné, arról semmi nem szól. Pedig nem volt mindegy, hogy a meglévő földjeiket elkárosodott, gyenge jószággal művelték-e meg vagy pedig annak rendje szerint tartott és ápolt barmot fogtak az eke szarva elé.

Úgy tűnik, háztartásonként tehénből sem volt kevesebb mint ökörből, bár igavonó szerepüket azoknak csak a legritkább és végső esetben vehették át. Háromszéken a jobbágyok 94,87%-ának volt szarvasmarhája, összesen 77 darab. Átlagban majdnem minden udvarra jutott belőlük kettő, azaz 1,94 darab. A legtöbb tehenet tartó gazda a már ismert Barrabás Mihály, akinek istállójában négy tehén várta az eledelt s biztosította a család részér a tejterméket. A faluban azonban több jobbágynak is volt 2–3 tehene.

Hasonló állapotokról olvashatunk az alcsíki falvakban is. Az itt élő jobbágyok közül 87,5%-ának volt mire alapoznia legalább a tejtermelést, ui. háztartásonként 1–2 tehene mindenkinek volt. A csíkdelnei Bene Imrénél, a kászonújfalusi Amb-

[12] *Makkai* 1954. 45. o.

rus Máténál pedig öt tejelő tehenet is bejegyeztek. A tusnádi Molnár Istvánnak pedig négy szarvasmarháról kellett gondoskodnia.

A jobbágyok állatállományának, mint azt már az előzőekben is említettük, majdnem felét (43,50%) a juhok alkották (6. táblázat). A közkedvelt állattenyésztési ág elterjedése ezen a vidéken indokolt. A kiterjedt legelők, a hegyes-dombos vidékek kedvező körülményeket teremtettek a juhtenyésztésnek.

A háromszéki gazdák szállásain több a juh (198 darab). Átlagban több mint 5 kisállat jutott gazdánként, szemben az alcsíkiakkal, ahol a juhosgazdának személyenként valamivel több állatról (6,91 darab) kellett gondoskodniok.

Az átlagos állapot hátterében azonban másként festett a valóság, a juhtenyésztés csupán néhány gazda kezébe összpontosult. A legnagyobb juhnyájjal rendelkező jobbágy a háromszéki Szárazajtán lakó Miron Mihály és a miklósvári Damokos Mihály, akinek szállásain 50, illetve 40 juhot számoltak össze. Ötven kisállatról gondoskodott a lázárfalvi Bálint Péter, s 30 juha volt a tusnádi Molnár Istvánnak, de 24 darab juh után adózott a kászonújfalusi Máté Miklós is. Természetesen az állattartó jobbágyok közül sokuknak az udvaráról egyetlen juhot sem számolhattak össze.

A jobbágygazdaságokban a borjak mellett a sertésből volt a legkevesebb (14,46%). A gazdák 31,74%-a egyetlen sertést sem tartott. A többi is átlagban 1–2 darabot engedhetett meg magának.

A háromszékiekhez képest az alcsíki jobbágyoknak viszont nemcsak a juhállományból volt több, hanem a „sertés-marhából" is. Egy-egy háztartásban átlagban 2,5 darab jutott, míg a háromszékiek ennél kevesebb: 1,53 darab sertést mondhattak magukénak. Számos a sertésállománya a tusnádi Molnár Istvánnak, a lázárfalvi Bálint Péternek, akik 10 sertést is hízlalhattak. A csíksomlyói Boga Péternek 6, a miklósvári Gyenge Sándornak pedig 5 disznó makkoltatásáról kellett gondoskodnia.

A jobbágygazdaságok állatállományát vizsgálva meglepő, hogy olyan háztartásról is olvashatunk, ahol az állatsereg táplálását biztosító mezőgazdasági földterület (szántó, kaszáló, rét) hiányzott. Pedig, mint láttuk a Kálnoky-földbirtokhoz tartozó jobbágyok többsége, a kor viszonyainak megfelelően, telkes jobbágy volt, így a házhelyeikhez némi föld is tartozott.

A 141 család közül, kevés kivétellel kisebb-nagyobb földterülete mindenkinek volt — ahol ha szűkösen is —, de biztosíthatták állataik élelmezéséhez a szükséges takarmányt.

Más esetben pedig a földvagyon létezett, de hiányzott az állatvagyon. Az összeírás adatai szerint még felének, azaz 48,22%-ának sem volt állatállománya.

Összegezve tehát: Háromszéken a 88 jobbágyporta közül 46 személynek, bár volt szántóföldje, de az állatállományról nem szólnak. Nehezen képzelhető el, hogy például a középajtai portákon, ahol ráadásul jelentős mennyiségű terményt

takarítottak be, üresen állott volna az istálló, a pajta s kihalt a szállás. Vajna Márton csűrében, kertjében például 50 szekér és 14 boglya széna tornyosult, s szántója is meghaladta a 32 holdat. S vajon puszta udvar, istálló tulajdonosa volt-e a 24,25 holdat birtokló, 44 szekér és 16 boglya szénát betakarító Boda Lukács. Aligha.

Annak ellenére, hogy a két tanulmányozott helység bejegyzései következetesnek tűnnek, hasonló állapotokról a miklósvári jobbágyoknál is olvashatunk. Az itt élő, szántó és kaszálló rétekkel rendelkező jobbágyok majdnem fele (40,42%) nem tart állatot. Pedig Urák Miklós udvarán 2–3 szekér széna volt betakarítva és szántójának nagysága is elérte a 11,62 holdat.

Nem volt szerencsésebb helyzetben az olyan miklósvári gazda sem, akinek háza tájáról gyakran népes állatseregről is szólnak, viszont megművelhető földekről nem. Ezek külön csoportot alkottak, ahová a falu jobbágyainak 24,44%-a sorolható. Különös, hogy egyik közülük a legnagyobb állatsereggel rendelkező gazda Barrabás Mihály, akinek — mint már említettük: 3 lova, 6 ökre, 4 tehene, 12 juha és 3 sertése volt. Damokos György portáján pedig 4 ökör, 3 tehén, 1 juh s 4 disznó várta az eleséget. Varró Istvánnak az összeírás idején 1 lova, 4 ökre, 3 tehene, 1 borja, 2 juha és ugyanannyi sertése volt.

Meglehet, hogy ezek a gazdák cserébe vagy munkabér fejében szereztek eleséget jószágaiknak, annyi azonban bizonyos, hogy ennek ellenére nyugodt téli napok abban az esztendőben sem a gazdára, sem a jószágára nem várhattak.

Sajátságos helyzetük volt a völgykatlanban élő zalánpataki szolgáknak, akik a gróf tulajdonában lévő üvegcsűrnél dolgoztak. Valószínű, azonos állataik (38 darab) eltartását nemcsak a kiterjedt legelők biztosították, hanem a majorbéli takarmányból is juttat számukra.

Végezetül elérkeztünk, a „szerencsés" helyzetben élő gazdaságok vizsgálatához, ahol a termőföld és állatvagyon egyaránt szerepelt. Ezek közé sorolhatók a miklósvári és a bölöni jobbágyok.

Miklósváron, ahonnan egyébként a földbirtokhoz tartozó legtöbb jobbágyot — összesen 47 személyt — soroltak fel, csupán 21 gazdasághoz tartozott állatvagyon és szántó, valamint kaszáló rét. Egy-egy háztartásban átlagban 13,52 darab jószág téli takarmányozására kb. 6–7 szekér széna jutott. A gazdaságot még 7,85 hold szántó is kiegészítette, így a feltehetően betakarítható terményből az állatok tartására is jutott némi eleség (8. táblázat).

Az összeírt, kevéske szálastakarmány ellenére is a legnagyobb állattartó gazda az 54 jószágot tartó Damokos Mihály, akinek megművelhető szántóföldje is meghaladta a 10 holdat. jelentős gazdasága volt még a Gyenge famíliának. Közülük Jánosnak például 14 jószága, 15 szekér szénája és 15,37 szántója, Sándornak még ennél is több marhája és apró jószága volt (25 darab), s 13,37 holdas szántója is a nagyobb földterületet bíró és művelő gazdák közé sorolta.

Ezeknek a szerencsésebbnek mondható gazdáknak a helyzete sem volt fényes.

Fontolóra véve az adatok mögött húzódó valóságot, kiderül, hogy a legtöbb szekér szénával bejegyzett Csíki Ferenc udvarán élő, 8 fogatolt baromnak (ökör, tehén, de borjúnak is) szűkösen jutott eledel a fejenként 2,37 szekér szénából, s még a 9 juh is eltartásra várt. Nem volt könnyebb helyzetben Gyenge János sem, akinek a 4 béres ökröt és a 2 tehenet, két és fél szekér szénából kellett eltartania.

Szűkös élelemhez jutottak s bölöni cigány jobbágyok állatai is. Az öt portán összeszámlált állatok közül csupán kettőnél számoltak be némi takarmányról, de az sem volt több két boglya szénánál. Karácsony cigánynak például 1 ló, 6 tehén, valamint 2 sertés is volt az udvarán.

Legeltetés

A fentiekben bemutatott példák világosan bizonyították, hogy az állatok téli takarmányozását alig biztosította a csűrökbe behordott, kertekbe boglyázott szálastakarmány. A gazda, ha nem kívánta állatait éhhalálra ítélni, valamivel pótolnia kellett eleségüket. Legnagyobb segítséget ebben a barmok legeltetése jelentette, amely gyakorlatilag csak nagy havazások idején szünetelt. Az állatsereg végképp csak ekkor szorult a házi szénakészlet fogyasztására.

A legeltetést kiegészíthették még a szántóföldek növényterményeivel: a szalma, a török, de főként a zab, árpa haricska adagolásával. Mihelyt az időjárás jobbra fordult, ismét megnyíltak a pajták, udvarok kapui az éhes állatsereg számára, s a falu közlegelőjén kívül így még kereshettek táplálékot az erdei legelőkön, a nyomáshatáron, aratás után a tarlón.

Arról is vannak ismereteink, hogy a jobbágy, ha ideje engedte s életkedve sem hagyta el, írhatott még cserjést — ha tilalmasba nem járt, legelője bővítésére —, ahonnan pótolhatta a téli takarmány egy részét.[12]

***

Összefoglalva az eddigieket: a XVII. század utolsó éveiben élő és dolgozó, a Kálnoky-földbirtokhoz tartozó jobbágygazdaságok vagyoni helyzetéről a következőket írhatjuk.

Előre bocsátjuk, hogy az eredményeket elsősorban a miklósvári népes jobbágycsaládok szemszögéből és azok idézésére alapoztuk, de ott ahol erre lehetőség kínálkozott, nem mellőztük a többi, korabeli jobbágytársaik helyzetének bemutatását sem.

a) A 47 miklósvári jobbágyporta közül — amelynek átlagos értékei nagyjából azonosak a többi falvakban élő jobbágyok helyzetével — 40,42%-a nem rendelkezett állatvagyonnal. 28 gazdának pedig az állatvagyona a következő arányban változott. Legkevesebb a ló, mindössze 9 darabot írhattak össze (0,32 porta), béres ökör 2,21, tehén 1,92, juh 4,85 darab, sertésből pedig 1,85 jutott gazdaságonként. Az állatvagyon átlagát tekintve jobbágyháztartásonként Háromszéken hasonló állapotokat tükröz az 1703. évi összeírás is (ló: 0,17, ökör: 2,14, tehén: 1,85, juh: 4,29).

Az állatállomány egészét vizsgálva, a faluban egy-egy gazda átlagban 23,52 igás és apróállatot tartott. Téli takarmányozásukra 6–7 szekér széna állott a csűrökben összegyűjtve. Ezt pótolhatta a az átlagban 7,85 hold szántóföld erre szánható terményrésze.[13]

A Kálnoky-birtok jobbágyainak helyzete, összehasonlítva a XVII–XVIII. század eleji Erdély más vidékeiről származó háztartások állapotával, meglehetős hasonlóságot tükröz. Így például az 1703. évi miklósvári jobbágycsaládok hasonló vagyonnal rendelkeztek mint a kászonszékiek. Háztartásonként 1–2 ökör, ugyanannyi tehén, 1–2 disznó és valamivel több juh (10–11 darab) is volt a gazda udvarán. A ló akkor is ritka jószág, s belőle csupán minden harmadik portára jutott egy.

Valamivel nagyobb a gyergyói medencében élő jobbágyok állatvagyona, átlagban 2 ökör és tehén, 7–8 juh, 1–2 sertés került felírásra.

A parasztgazdaságok állatvagyonának átlagos értéke sokban akkor sem különbözik, ha azokat egy jóval korábbi, azaz a XVII. század 30–48-as esztendők közötti időszakában készült összeírás eredményeivel mértük össze. I. Rákóczi György fejedelem birtokaihoz tartozó 85 udvarhelyi jobbágygazdaságban majdnem azonos számú állatot jegyeztek fel.[14]

Legkevesebb itt is a ló, sőt a rendelkezésünkre álló adatok alapján ezen a vidéken legalacsonyabb a lovak száma (0,22/porta) A Kálnoky-földbirtok alcsíki falvaiban lakó jobbágyok gazdaságainak állatvagyona, a legközelebbi rokonságot tehát az I. Rákóczi György korabeli összeírásaiból ismert, Erdély hegyes vidékein lakó jobbágyokéval mutatja.[15]

	Igásállat	Tehén	Juh	Sertés
	db			
Erdélyi hegyvidéken lakó jobbágyok állatvagyona	2,4	2,2	8,5	4
Kálnoky-birtok alcsíki falvaiban élő jobbágyok állatvagyona	2,4	1,8	6,9	2,5

[13] *Imreh–Pataki* 1992. 187. o. Az irtásföld és jobbágy kapcsolatáról gyakran olvashatunk a Sz. Okl. Ús. I–III. kötetében is.

[14] *Makkai* 1954. 551. o.

[15] Uo. 45. o.

Mint az a fentiekből is kiderül, az alcsíki falvak jobbágyainak igaerősűrűsége nagyjából megegyezik az erdélyi parasztok *igaerőkészletével.* A fejedelmi jobbágyok háztartásaiban is csak 2–2 ökör s minden második gazdának jutott egy ló. Önálló gazdálkodásra — az akkori normák szerint — csupán 20%-a képes. Többségének, mint láttuk, 1–4 igásállattal, azaz két fogattal, esetleg még egy „pihenő" állattal kellett beérnie s művelnie földjét, gyakran másokkal közösen.

Ezzel szemben a háromszéki jobbágyok igaerőkészlete inkább az erdélyi síkvidéken élő, de ott is a szűkösebb lehetőségekkel bíró jobbágyok: a leginkább 4 ökörrel, gyakran még annyival sem szántó társaikkal mutatnak rokonságot.

Lovat szántásra itt is kivételesen foghattak be, az továbbra is inkább a szász falvak kiváltsága maradt.

A szántó-vető, földművelő paraszt gazdaságának értékét az *igaerő és szántó* léte határozta meg. Összességében és összefüggéseikben alakulhatott ki egy-egy gazdaság életképessége. A miklósvári gazdaságokban ez a következőképpen rendeződött:

34%-a rendelkezett járomba fogható igásállattal. Legkevesebb egy kettős fogat minden gazdának jutott. A kb. három db járomba fogható állattal megművelniük átlagban 7,50 holdat, nem volt könnyű. A korabeli, más vidékeken élő jobbágygazdaságoktól nagy eltérést ez esetben észleltünk.[16]

Továbbá a Kálnoky-birtok jobbágyai között is igen magas a nem teljes ekefogattal rendelkező gazdaságok száma, 51,77%-nál egyáltalán nem jegyeztek fel igásállatot, s az állattartók közül is csak jó néhánynak adatott meg, hogy teljes ekefogattal végezhesse a mezőgazdasági munkálatait. Úgy tűnik a XVII. század végén a székelyföldi falvak háromszéki és alcsíki régióiban még mindig érvényes az az állapot, amelyről az I. Rákóczi György korabeli jobbágyokkal kapcsolatban Makkai László már megjegyezte: *„Erdélyben több jobbágy őrizte még az önálló gazdálkodás lehetőségének legalább maradványait, mint Magyarországon. Az a folyamat tehát, mely egyik oldalon a termelőeszközöknek minél kisebb számú gazdagparaszt kezén való felhalmozódása, másik oldalon minél nagyobb számú jobbágynak nincstelenné válása felé tört, Magyarországon előbbre haladt, mint Erdélyben."*[17]

A jobbágy szántójának művelése, szénarétének gondozása — amelyek jogilag az uráé, de használata részben őt illette —, egyszóval gazdaságának fenntartása mellett a földesúrnak még különféle szolgáltatásokkal is tartoztak.

Adataink nem elég biztosak ahhoz, hogy pontos képet alkothassunk a jobbágyszolgáltatások rendszeréről. A szárhegyi földesúri udvarból származó instrukció alapján például *„az ökrös jobbágyoknak szántani marhával két nap (gyalogszerbe*

[16] *Imreh–Pataki* 1992. 156. o., *Makkai* 1954. 38. o.

[17] *Makkai* 1954. 46. o.

és marhával is), egyébként három nap egy héten" kellett.[18] Az 1703. évi adóösszeírásban olvashatjuk Kézdiszentléleknél, hogy ha úgy adódik, az összes falubeliek e széken feltétel nélkül kötelesek dolgozni a nemeseknek, közöttük Kálnoky Sámuel nevét is említve.[19] A jobbágyok kötelezettségeiről hallunk Kálnoky Sámuelné Lázár Erzsébet 1692 októberében kelt levelében, ahol többek között megjegyzi, hogy *„a Szent Lélekhez tartozandó jobbágyok immár a vetést el végezvén, készülnének"* haza Kézdiszékre.[20]

Így tehát a földesúrnak miklósvári jobbágygazdái a *„régi szokással"* járó szolgálat alapján 2,77 hold majorsági betakarítási-szántási-vetési munkára kötelezettek. Hasonló mennyiségű mezőgazdasági terület megmunkálása várt az alcsíki falvak jobbágyságára is. A gabonabetakarítás és szántási munkálatok kötelezettsége portánként kb. 2,41 holdra terjedt ki.

Mindent egybevetve, a mezőgazdasági földterületeken elvégezendő jobbágymunka mennyisége sem különbözött sokban a XVII. század közepe táján, I. Rákóczi György fejedelmet szolgáló jobbágyok kötelezettségeitől. Az udvarhelyiek például 2,87 holdról robotoltak a fejedelemnek, a szamosújváriak 1,73, a hegyvidéki Görgényben, valamint a fogarasvidéki Porumbákon 0,7, illetve 0,9 hold szántó munkálatai tartoztak feladataik közé. Átlagban a gabona betakarítási és szántási robot abban a korban jobbágyháztartásonként kb. 3 hold területre terjedt ki.[21]

A robot mellett a jobbágy természetesen egyéb szolgáltatásokkal is leróhatta kötelezettségeit. Az inventáriumban szereplő Varró István *„udvari varró"* volt. Vajda Ferenc és Szabó János udvari kocsis, Damokos Miklós halász, Damokos Mihály, István mester, Vajda György pedig a kastély konyháján szakács. Inasuk Majorné 11 éves fiacskája volt. Sipos István a csíksomlyói udvar *„koltsára"*. Olvashatunk még kocsisról, tehén- és disznópásztorról, béresről, a cigányok között pedig hegedűsről.

A Kálnoky-birtokhoz tartozó jobbágyok élete, eltekintve a székelyföldi sajátosságoktól, sokban nem különbözött vármegyei társaikétól. Elsősorban ők is a földesuruktól függtek, ő volt az, aki tehetségük s a szükséglet igénye szerint használta s fogta dologra őket. Munkájukat a hagyományos, megrögzött termelési viszonyok között folytatták. Munkás napjaikat s az együttélést a társadalom hagyományos, bevált törvényei igazgatták. S bár a társadalom szigorú szabályai szerint a rend éppúgy kiszorította őket a falu mindennapi ügyeinek az intézéséből mint vármegyei társaikat, a jog elvileg úgy öröklődött felettük mint a többi „emberséges emberek" felett. Peres ügyeiket hol megnyerték, de leginkább elveszítették mint bármely más falustársuk. Annál is inkább, mert a jogi normák és szabályok elsősorban a mindenható gazda kezével őrködtek felettük.

[18] *Imreh–Pataki* 1992. 80. o.

[19] *Domokos PP.* 1978.

[20] ÁL. Sepsiszentgyörgy Fond. 49, cs. 2., fasc. II., 1/3, 6–7.

[21] *Makkai* 1954. 63–65. o.

A XVII. század végi székelyföldi, erdélyi jobbágyság, előnytelen társadalmi helyzete ellenére sem tartozott mindig és egyértelműen a parasztság legszegényebb rétegéhez, mint arra a Kálnoky-birtok jobbágyainak állapota is utal. Közülük soknak volt háza, jószága, kaszálója és szántója, amely jogilag az uráé, használata azonban a jobbágyot illette. S ha nem volt elég szántója, legelője irthatott még a tilalmas erdőrészeken kívül cserjést, de azzal nemcsak földjét, hanem gondjait is tovább növelte.

Ismeretes, hogy a XVII. században mindegyre kiújuló háborúskodások, dúlások, pusztulások időszakában nem a befektetés, a nagy gazdaság fejlesztése jelentette a tőkét egy-egy kastély vagy udvarház életében, hanem a teremtő munkáskéz. Érthető, hogy a jobbágytartó úr lehetőségeihez és személyi alkatához képest, sokat megtett jobbágyai, szolgálói védelmére, hiszen a nehéz időszakban az egymásrautaltság nagyobb figyelmet követelt. Mindezt jól szemlélteti Petki János özvegyének 1675-beli, majd 1688-ban újólag a csíksomlyói bírónak adott gazdasági utasításai: *„A jobbágyokat annak rendi s módja szerént szolgáltassad, senki is adományért, barátságért, félelemért vagy egyébb akármi tekintetre nézve az dologból hátra ne hagy, hanem mindeneket egyaránt szolgáltass. Ha kik szófogadatlankodnak, azokat értésemre adván, azalatt az ollyanokat megtömleczeztesd. Ugy rendeld az dolgot, hogy miattad el ne buydossanak, ne szökjenek, hanem inkább az jó magad köztök való viseletével szaporodgyanak. Azokat ne huzd, vond, annál inkább ne sanczoltasd, mert ollyá miá bujdosik el az jobbágy, mintsem a szolgálat elől."*[22]

IRODALOM

Cserei 1983. – *Cserei Mihály:* Erdély históriája (1661–1711). Bp.

Domokos PP. 1977–78. – *Domokos Pál Péter:* Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703. Agrártörténeti Szemle 1977. 434–509., 1978. 198–283. o.

Imreh–Pataki 1992. – *Imreh István – Pataki József:* Kászonszéki krónika 1650–1750. Európa–Kriterion

Jakó 1944. – *Jakó Zsigmond:* A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár.

Makkai 1954. – *Makkai László:* I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648) Bp.

Nagy I. 1859. – *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest V. köt.

Orbán 1869. – *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása. III. Pest (Háromszék)

Trócsányi 1980. – *Trócsányi Zsolt:* Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp.

RÖVIDÍTÉSEK

Sz. Okl. – Székely Oklevéltár (Szerk.: *Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barrabás Samu*) I–VIII. Bp. 1872–1934.

Sz. Okl. Ús. – Székely Oklevéltár. Új sorozat (Szerk.: *Demény Lajos, Pataki József*) I–II. Bukarest 1983, 1985. köt. III. (Szerk.: *Demény Lajos, Pataki József és Tüdős S. Kinga*) Európa–Kriterion 1994.

[22] Sz. Okl. VI. 349. o.

1. TÁBLÁZAT

A szántóföldi és szálastakarmány egy jobbágycsaládra eső átlaga
(Székelyföld, 1698 és 1703)

Helység	Kálnoky-jobbágyok (1698)		Jobbágyok (1703)	
	hold (szántó)	szekér széna	hold (szántó)	szekér széna
Miklósvár	7,78	6,4	4,90	1,4
Középajta	11,17	13,4	4,98	2
Csíkkozmás	6,58	6,2	7,36	3
Csíkszentgyörgy	4,83	5,1	3,64	3,1
Lázárfalva	9,53	7,6	6,91	2
Gyergyószentmiklós			7,75	2,9
Tekerőpatak			7,07	3,1
Kászonújfalu			7,03	4,8
Tusnád			8,33	3,9
Kászonszék			5,74	4,5
Kézdiszék			4,83	0,78
Miklósvár szék			4,02	1,19
Orbaiszék			5,46	0,97
Sepsiszék			5,92	1,4
Felcsík			4,67	4,19
Alcsík			5,58	2,80
Gyergyó			9.13	5.97

2. TÁBLÁZAT

A jobbágyok szántóinak megoszlása

Hold	Miklósvár	Középajta	Csíkszentgyörgy	Csíkszentgyörgy	Összesen	%
0	10	3	2	5	20	24,09
–5	8	3	6	2	19	22,89
5–10	18	5	5	2	30	36,14
10–15	6	2	0	1	9	10,84
15–	3	2	0	0	5	6,02
Összesen	45	15	13	10	83	100%

3. TÁBLÁZAT

A háromszéki jobbágyok szántóföldjeinek megoszlása

Hold	Miklósvár	Középajta	Összesen	%
0	10	3	13	21,66
–5	8	3	11	18,33
5–10	18	5	23	38,33
10–15	6	2	8	13,33
15–	3	2	5	8,33
Összesen	45	15	60	100%

4. TÁBLÁZAT

Az alcsíki jobbágyok szántóföldjeinek megoszlása

Hold	Csíkszentgyörgy	Csíkkozmás	Összesen	%
0	3	5	7	30,43
–5	6	2	8	34,78
5–10	5	2	7	30.43
10–15	0	1	1	4,34
Összesen	13	10	23	100%

5. TÁBLÁZAT

Állattartó és nem állattartó jobbágyháztartás

	Helység	Állattartó gazda	Nem állattartó gazda	Összesen
Háromszék				
1.	Miklósvár	28	19	47
2.	Középajta	–	14	14
3.	Szrazajta	3	4	7
4.	Zalánpatak	6	1	7
5.	Bölön	5	1	6
6.	Barót	–	1	1
7.	Köpec	–	2	2
	Fugitivuszok	1	3	4
Összesen: 7 faluban		43	45	88
Alcsík				
1.	Csíksomlyó	3	–	3
2.	Csíkdelne	1	–	1
3.	Csíkszentgyörgy	3	8	12
4.	Csíkcsicsó	1	6	7
5.	Csíkmindszent	1	–	1
6.	Csíkkozmás	4	6	10
7.	Tusnád	2	2	4
8.	Lázárfalva	3	–	3
9.	Cserefalva	1	–	1
10.	Kászonújfalu	2	1	3
11.	Csíkszentmárton	2	4	6
Összesen: 11 faluban		24	27	51
Háromszék + Alcsík összesen: 18 falu		68	73	141

6. TÁBLÁZAT

A háromszéki és alcsíki jobbágyok állatállománya

Állatállomány	Jobbágy	Ló	Ökör	Tehén	Borjú	Juh	Sertés	Összesen
Háromszék								
Szám	43	29	70	77	44	198	61	179
%	6,06	6,06	14,61	16,08	9,10	41,33	12,73	100
Csíkszék								
Szám	24	13	47	44	28	166	60	358
%		3,37	13,17	12,32	7,85	46,49	16,80	100
Összesen								
Szám	67	42	117	121	72	364	121	837
%		4,90	13,99	14,46	8,61	43,50	14,46	100

7. TÁBLÁZAT

Igásállattal rendelkező jobbágygazdaságok

Helység	Igásállatok száma				Állattartó jobbágyok száma	Összesen
	ló	ökör	összes	igásállat	nincs igásállat	
Csíki falvakban összesen	13	47	60	–	–	–
Igásállattal rendelkező gazdaság	13	32	45	17	7	24
Igásállat átlag	0,76	0,88	2,64	–	–	–
Háromszéki falvakban összesen	28	70	98	–	–	–
Igásállattal rendelkező gazdaság	9	22	31	7	32	39
Igásállat átlag	1,28	3,14	4,42	–	–	–

8. TÁBLÁZAT

Állatvagyonnal, szántó és kaszálóval rendelkező miklósvári jobbágyok

Név	Állat vagyon	Igaerő ló, ökör	Szántóföld, hold	Széna szekér	Széna boglya	Egyéb
1. Csíki Ferenc	19	3	13,75	17	–	–
2. Sütő Tamás	3	2	5,37	1	–	–
3. Vajda Mihály	15	4	9,12	4	3	–
4. Barrabás Ferenc	17	4	8,5	3	–	10 öl szénafű
5. Csíki István	8	1	4,62	4,5	1	1 db szénafű
6. Csíki András	22	2	5,25	4	3	–
7. Damokos Mihály	54	5	10,50	5	1	–
8. Szabó Mihály	17	2	7,87	15	–	–
9. István Mester	5	3	9,25	3	–	–
10. Gyenge András	1	–	8,37	4	8	–
11. Urák Mihály	12	2	6,87	7	5	–
12. Vajda János	8	2	6,87	2,5	–	egy kis szénafű
13. Endes Ferenc	23	2	9,12	2	–	–
14. Vajda Imre	4	–	6,87	2,5	–	egy kis szénafű
15. Gyenge János	14	4	15,37	15	–	–
16. Bartha János	7	–	4,2	3,5	1,5	–
17. Damokos János	13	4	11	7,5	–	–
18. Kőmíves István	4	2	8,25	9	3	–
19. Vajda Ferenc	1	–	1,50	–	–	–
20. Vajda Márton	12	2	7,75	3	–	–
21. Gyenge Sándor	25	4	14,12	7	5	–
Összesen: 21 gazda	284	48	174,52	119,5	30,5	
Átlag:	13,52		8,31	5,66	1,42	

9. TÁBLÁZAT

Az állatvagyon megoszlása a XVII. századi és a XVIII. század eleji jobbágyportákon[23]

Év	Helység	Ló	Ökör	Tehén	Juh	Sertés	Méh	Jobbágy-porta
	Székelyföld							
1631–1648	Udvarhelyszék	0,22	1,89	1,52	3,71	3,16	0,54	85
1698	Háromszék	0,65	1,62	1,79	4,60	1,39	0,18	43
1698	Alcsík	0,5	1,95	1,83	6,91	2,5	0,12	24
1703	Kászonszék	0,34	1,71	1,82	10,63	1,27		
1703	Gyergyói medence	0,66	2,03	2,05	7,49	1,53		
1631–1648	Erdélyi átlag	0,59	2,01	2,10	7,49	3,65	0,95	8918
1631–1648	Fogarasföldi falvak	0,75	2,10	2,03	10,61	5,72	0,62	2551
1631–1648	Gyalu	0,24	2,45	1,66	0,96	3,03	2,56	385
1673	Déva	0,4	3,6	3	3,8	3,5		
1696	Apor birtok	0,5	2,7	1,9	5,1	4		
1698	Gyalu	0,3	2	1,1	2,3			
1698	Körösfő	0,3	4,1	2,6	–	–		
1698	Jegenye	0,2	2,3	1,6	1,6	–		

[23] A 9. táblázat adatait a következő munkák alapján állítottuk össze: *Makkai* 1954. 35., 431. p., *Jakó* 1944., *Imreh–Pataki* 1992. 176. o.

A jobbágygazdaságok állatvagyona
Alcsík

Helység	Név	Ló	Ökör	Tehén	Borjú	Juh	Disznó	Méh	Összesen
Csíksomlyó									
	Boga Péter	–	4	1	–	14	6	–	25
	Bene Balázs	–	2	1	–	–	3	–	6
	Sípos István	1	4	2	–	19	3	–	29
Összesen	3 gazda szám	1	10	4	–	33	12		60
	%	1,66	16,66	6,68	–	55	20		100%
Csíkszentgyörgy									
	Gyüttő Mihály	1	4	2	–	19	3	–	29
	Hideg Péter	–	–	2	1	–	1	–	4
	Szász Bartalis	1	1	1	2	–	1	–	6
Összesen	3 gazda szám	2	5	5	3	19	5	–	39
	%	5,13	12,82	12,82	7,69	48,72	12,82		100%
Csíkcsicsó									
	Szabati Ferenc	–	2	2	1	–	1	–	6
Csíkdelne									
	Bene Imre	–	–	5	–	–	2	–	7
Csíkmindszent									
	Mihály János	1	4	2	1	–	–	–	8
Cserefalva									
	Erdős György	–	–	–	–	8	2	–	10
	Vajda Márton	–	2	2	1	4	3	–	10
	Vajda György	–	–	1	–	–	–	–	1
	Gyenge Sándor	–	4	2	2	12	5	–	25
	Szabó János	1	–	2	1	–	–	–	4
	Ötves Péter	1	–	–	–	–	–	–	1
Összesen	28 gazda szám	9	62	54	35	136	52	8	356
	%	2,53	17,42	15,16	9,83	38,21	14,60	2,25	100%
Bölön									
	Farkas István	2	–	–	–	–	–	–	2
	Karácsony cigán	1	–	6	–	–	2	–	9
	Raduly fia	1	–	1	–	–	–	–	2
	Karácsony Ráduly	1	–	1	–	–	–	–	2
	Tamásnak fia	2	–	2	–	–	–	–	4
Összesen	5 gazda szám	7	–	10	–	–	2	–	19
	%	36,84	–	52,63	–	–	10,53	–	100%
Szárazajta									
	Miron Mihály	2	–	4	–	50	–	–	56
	Oláh András	–	2	2	–	–	3	–	7
	Miklós Varga	–	–	1	–	–	4	–	5
Összesen	2 gazda szám	2	2	7	–	50	7	–	68
	%	2,94	2,94	10,29	–	73,53	10,29		100%

Háromszék

Helység	Név	Ló	Ökör	Tehén	Borjú	Juh	Disznó	Méh	Összesen
Miklósvár									
	Csíki Ferenc	–	3	3	2	9	2	2	21
	Sütő Tamás	–	2	–	–	–	1	–	3
	Vajda Mihály	–	4	2	–	6	3	–	15
	Varró István	1	4	3	1	2	2	–	13
	Gyenge Mihály	1	2	1	1	–	–	–	5
	Barrabás Ferenc	–	4	3	2	4	4	–	17
	Csíki István	–	1	2	4	–	1	–	8
	Csíki András	–	2	3	3	12	2	–	22
	Damokos Mihály	1	4	3	2	40	4	–	54
	Szabó Mihály	–	2	2	1	9	3	–	17
	István mester	1	2	1	–	–	1	–	5
	Barrabás Mihály	3	6	4	2	12	3	2	32
	Gyenge András	–	–	1	–	–	–	–	1
	Urák Mihály	–	2	2	2	5	1	–	12
	Damokos György	–	4	3	2	–	4	1	14
	Vajda János	–	2	1	2	–	3	–	8
	Endes Ferenc	–	2	2	2	16	1	–	23
	Vajda Imre	–	–	2	2	–	–	–	4
	Gyenge János	–	4	2	–	5	2	1	14
	Bartha János	–	–	2	1	–	2	2	7
	Damokos János	–	4	3	2	–	4	–	13
	Kőmíves István	–	2	2	–	–	–	–	4
	Vajda Ferenc	–	–	–	–	–	1	–	1
Zalán patak									
	Üveges B.	4	–	1	1	–	–	–	6
	Üveges Gergely	2	–	–	–	–	–	–	2
	Bolgár János	1	2	1	1	–	–	–	5
	Csíki János	2	–	1	1	6	–	–	10
	Moldvai János	1	2	1	2	–	–	–	6
	Bukur András	1	–	–	2	6	–	–	9
Összesen	6 gazda szám	11	4	4	7	12	–	–	38
	%	28,94	10,53	10,53	18,42	31,58	–	–	100%
Fugitivusz									
	Oláh Keresztes	–	2	2	2	–	–	–	6
Összesen	állatállománnyal rendelkező gazda 43	29	70	77	44	198	61	8	487
	%	5,95	14,37	15,81	9,03	40,65	12,52	1,64	100%

Helység	Név	Ló	Ökör	Tehén	Borjú	Juh	Disznó	Méh	Összesen
Lázárfalva									
	Bálint Péter	1	4	2	4	50	10	–	71
	Márton Mihály	2	2	2	5	–	3	–	14
	Pergály Mihály	–	2	–	1	–	1	–	4
Összesen	3 gazda szám	3	8	4	10	50	14	–	89
	%	3,38	8,98	4,49	11,25	56,17	15,73	–	100%
Tusnád									
	Jakab Tamás	–	2	2	1	–	4	–	9
	Molnár István	1	6	4	3	30	10	3	57
Összesen	2 gazda szám	1	8	6	4	30	14	3	66
	%	1,51	12,12	9,09	6,06	45,46	21,21	4,65	100%
Csíkszentmárton									
	Bodor István	1	4	3	2	2	3	–	15
	Moldvai István	–	–	–	2	–	–	–	2
Összesen	2 gazda szám	1	4	3	4	2	3	–	17
	%	5,88	23,25	17,64	23,53	11,78	–	100%	
Kászonújfalu									
	Ambrus Máté	–	–	5	1	–	2	–	8
	Máté Miklós	2	2	1	24	–	–	31	
Összesen	2 gazda szám	2	2	7	2	24	2	–	39
	%	5,13	5,13	17,95	5,13	61,53	5,13	–	100%
Csíkkozmás									
	Lovas István	–	2	2	2	–	4	–	10
	Kézdi János	2	2	2	–	–	1	–	7
	Deák Mihály	–	–	2	–	–	–	–	2
	Öccse János	–	–	1	–	–	–	–	1
Összesen	4 gazda szám	2	4	7	2	–	5	–	20
	%	10	20	35	10	–	25	–	100%
Összesen	Állatállománnyal rendelkező gazdák száma 24	13	47	44	28	166	60	3	361
	%	3,60	13,02	12,19	7,75	45,98	16,63	0,83	100%

PAPP IMRE

A HAGYOMÁNYOS MEZŐGAZDASÁG TERMELÉSI RENDSZEREI FRANCIAORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN*

A neves angol szakíró, A. Young „Utazások Franciaországban" (1787, 1788, 1789) című művében többnyire elmarasztalólag írt a francia mezőgazdaságról, mert az angolhoz képest a középkorra emlékeztető eljárásokkal termelt.[1] Ez az elmarasztalás általában jellemezte a kor mezőgazdasági szakirodalmát. Kétfajta mezőgazdaságot különböztetett meg: a korábbi évszázadok szerzői által leírt, ugaroltatással, közös határhasználattal és tradicionális eszközökkel termelő „hagyományos", valamint az ugarba takarmányt vető, istállóztató, a közös határhasználatot felszámoló „új mezőgazdaságot".[2]

Az éles szembeállítás többé-kevésbé meg is felelt a valóságnak. Ezt azonban anélkül tette a szakirodalom, hogy megkülönböztette volna a hagyományos termelés egymástól eltérő típusait. Lényegében csak egyféle, az ún. nyílt mezők vidékeinek gabonatermelő hagyományos rendszerét ismerte.[3] A nemes cél, a termelés fejlesztése érdekében új eszméket hirdető „agrártudomány" első lépéseinél a leegyszerűsítés érthető. Az agrár-történetírás számára azonban már nem fogadható el. A hagyományos mezőgazdaság jobb megértése és fejlődési lehetőségeinek feltárása érdekében szükséges annak különböző rendszereit elemezni. Az agrárrendszerek különbözőségét eredendően a társadalomnak a térben eltérő és változó ökológiai feltételekhez való alkalmazkodása határozta meg. A mezőgazdasági termelést — térszerű jellegénél fogva — a természeti feltételek sokkal inkább befolyásolták és befolyásolják, mint a „pontszerű" városi gazdaságot. A termelés térszíne a természet, a földfelszín egy jelentős átalakított részét képezi. Így a természeti környezet elemei

* A tanulmány a szerző „A francia mezőgazdaság a XIX. században" c. könyve I/1. fejezetének rövidített változata.

[1] *Young, A.* II. 1976. 551. o.

[2] *Bourde, A. J.* I. 1967. 14. o., *Barta J.* ifj. 1973. 60. o.

[3] *Mulliez, J.* 1979. 3. o.

mindenkor állandó tényezői a termelésnek. Ebből adódóan feltétlenül szükséges röviden utalnunk az ökológiai feltételekre.[4]

A mezőgazdasági termelés számára Franciaország maga a változatosság, a sokféleség.[5] Felszíne kiterjedt medencék, dombvidékek, közép- és magashegységek mozaikszerű kombinációja. A sokarcú felszínen három éghajlat él egymás mellett, több átmeneti típussal: az óceáni, a kontinentális és a mediterrán. A számtalan természeti tényező közül a talajtakaró különösen fontos szerepet játszik. Ezt már a hírneves mezőgazdász, Olivier de Serres is hangsúlyozta a XVI. század végén: „A gazdálkodás fundamentuma a termőföld természetének ismerete."[6]

Az éghajlati, geológiai és vízrajzi adottságoknak megfelelően Franciaország talajtakarója is igen változatos, összességében közepes minőségű. Az óceáni éghajlat hatására az agyagos barna erdőtalaj és a kilúgozott podzoltalaj különböző típusai a legelterjedtebbek. A barna erdőtalajok természetes termékenysége igen eltérő. Flandria, Pikárdia, Artois vályogosodott, löszös és a Párizsi-medence humuszban gazdag agyagos-meszes erdőtalajai igen termékenyek a szántóföldi gazdálkodás számára. Hasonlóan értékesek, tápsókban bővelkedőek a nagy folyóvölgyek (Szajna, Rajna, Rhône, Saône, Garonne) öntéstalajai.[7]

Ezzel szemben Nyugat-, Közép- és Dél-Franciaországban a közepes vagy gyenge minőségű talajok az uralkodóak. Bretagne-ban a kilúgozott, tápsókban szegény podzoltalajok a meghatározóak. Maine, Anjou, Nivernais, Vendée és Perche vidékeinek mély, „hideg" agyagtalajai már valamivel termékenyebbek, de a szántóföldi termelésnek nem nagyon kedveznek. A délnyugati vidékek talajtakaróját ugyanakkor a rendkívüli változatosság jellemzi: a mély agyagtalajtól a kavicsos, a termékeny alluviális, a mészkőplatók vékony váztalajain át a Landes-vidék homokos, vaskőpados talajáig szinte minden megtalálható.[8]

A mediterrán régiókban a közepesen termékeny terra rossa talajok a legelterjedtebbek. Sok helyen (pl. Provence-ban) a talajtakaró az újkorra részlegesen lepusztult a természetes növényzet kiirtása miatt. Hasonló volt a helyzet a hegyvidékeken is, a XVIII. századra a Francia-középhegység savanyú, szilikátos erdőtalajai leromlottak, a többi hegységben (Alpok, Pireneusok, Vogézek, Júra) pedig köves, kavicsos váztalajok vagy a kopár kőzet borították a felszínt. Az Alpok északi része ez alól kivételt képezett. A völgyekben viszonylag termékeny talajtakaró húzódott meg, és az erdők nagy kiterjedése miatt a havasi legelők is gazdagabbak voltak.[9]

[4] Histoire de la France rurale. I. 1975. 43. o.
[5] *Horváth D. T.* 1983. 43. o.
[6] Histoire de la France rurale. I. 1975. 55. o.
[7] *Plessis de Grenédon, du J.* 1903. 11–15. o.
[8] *Bence I., Katona S.* 1970. 33. o.
[9] *Bence I., Katona S.* 1970. 163. és 183. o.

E sokarcú ökológiai viszonyokhoz való alkalmazkodás során alakította ki a társadalom a termelést átfogó rendszereit, az ún. agrárrendszereket (agrosystèmes). Egy-egy rendszer fejlődése attól függött, hogy a társadalom a termelés folyamatában milyen technikai eszközöket és művelési eljárásokat alkalmaz. A középkorban született agrárrendszerek az évszázadok során ugyan változtak, de technikai eszközeik és művelési rendjük a XVIII. század végéig minőségi átalakuláson nem estek át.[10]

Némi leegyszerűsítéssel négy nagy hagyományos agrárrendszert különíthetünk el. A Loire-völgyétől észak-északkeletre és keletre — az ország területének jó egyharmadán — a *szabályos parcellájú nyílt mezők gabonatermő* (bekerítést nem használó nyomásos rendszer), délen (Midi) — a terület kb. egyötödén — a *mediterrán földművelés,* Nyugat-, Középnyugat- és Délnyugat-Franciaországban — a terület közel egynegyedén — *az elkerített mezejű bocage,* a magasabb hegységekben — az ország területének kb. egynyolcadán — a *hegyvidéki mezőgazdaság* régiói terültek el. Mindegyik rendszeren belül létezhetett egy ötödik is, az ún. *várost övező gazdálkodás.*[11]

Egy-egy nagy agrárrégió nem képezett homogén egységet, mindegyiken belül voltak a másik régióhoz hasonló berendezkedésű kisebb tájak vagy a másik régióra emlékeztető termelési elemek. Délnyugat- és Közép-Franciaország kis tájai különösen tarka képet mutattak. Aquitániában a mediterránnal rokon földművelés, a bocage-vidékekre emlékeztető állattenyésztő gazdálkodás és a nyílt mezők gabonatermelése egyaránt fellelhető volt. A közép-franciaországi Bourbonnais mezőgazdasága tipikusan átmeneti volt a nyílt és a bekerített mezők gazdálkodása között.[12] A négy agrárrendszer közös vonása volt, hogy mindegyiket a tágabb értelemben vett hagyományos, többnyire ugaroltató művelési mód valamelyik változata uralta. Mindegyikben a vegyes gazdálkodás dominált egy-két kultúra vagy az állattartás elsődleges szerepével.[13]

A hagyományos mezőgazdaság fejlődési lehetőségeiben a *hosszú, szabályos parcellájú nyílt mezők gabonatermő* vidékeinek (Vallon-Flandria, Artois, Pikárdia, a Párizsi-medence tájai, Champagne, Lotaringia, Elzász, Burgundia, Bourbonnais és Limousin egy része) volt meghatározó szerepük. A rendszer alapvonásai a XI–XIII. századtól kezdve alakultak ki. A talaj természetes termékenysége lehetővé tette, hogy a falvakba tömörülő népesség a határban egybefüggő művelt területeket alakítson ki. A XVIII. századra ezek a régiók lettek a legsűrűbben lakottak, s itt alakult ki a legsűrűbb városhálózat is.[14]

[10] *Braudel, F. I.* 1986. 48–55. o.
[11] Histoire des paysans français 1976. 18–21. o.
[12] *Dion, R.* 1934. 13. o.
[13] *Dion, R.* 1934. 148. o.
[14] *Bloch, M.* I. 1955. 36–37. o., *Verhulst, A.* 1966. 140. o., *Braudel, F.* II. 1990. 144. o.

Az élelmiszertermelés szükségessége arra kényszerítette a gazdálkodást, hogy a határ minél nagyobb részét — olykor 70–80%-át is — szántóként hasznosítsa. Beauvaisis vidékén például a szántó a határ 85%-át foglalta el. A szántón ugyanis egységnyi területen jóval több élelmiszert lehetett termelni, mint állattenyésztéssel.[15] A szántóföldi gazdálkodás fő funkciója a minden áron való gabonatermelés volt. A neves tudós Lavoisier a Párizsi-medencét — némi túlzással — „gabonagyárnak" nevezte. A. Young szemének különösen szokatlan volt a gabonatermelés ilyen egyoldalú uralma: „A gazdálkodó fő célja — írta útibeszámolójában — a gabona termelése. Azt gondolja, hogy nincs annál jobb, mint ebből a lehető legtöbbet betakarítani."[16]

A XI–XIII. századi „agrárforradalom" gyümölcseként itt terjedt el a hagyományos földművelés legfejlettebb formája, a háromnyomásos gazdálkodás, mely még a XVIII. század második felében is meghatározó volt. A legjobb minőségű talajokon azonban elterjedtté vált a javított három- vagy négynyomásos gazdálkodás. Egy-két perióduson (4–8 évig) át az őszi vetésterület egy részébe ismét őszi búza került. Ha volt elegendő trágya és igaerő az alapos szántáshoz, a gazdák végleg négy nyomást alakítottak ki. A hagyományos gazdálkodáson belül ezen művelési rendszerek hasznosították legjobban a szántót: egy-egy nyomás három évente két vagy négy évente három termést hozott, míg a korábbi kétnyomásos gazdálkodás két évente egyet. Az ugar kettős funkciót töltött be: egyrészt — ha részlegesen is — biztosította a talajerő-visszapótlást, másrészt természetes takarmányt nyújtott a haszonállatoknak.[17]

A háromnyomásos rendszerben volt meg leginkább a földművelés és nagyállattartás egymásrautaltsága. A szántó magas aránya miatt a ló és a szarvasmarha igaereje nélkülözhetetlen volt. A gazdálkodó a szántót igyekezett állandóan bővíteni, ugyanakkor sosem mondhatott le a nagy haszonállatok egy minimális létszámáról. Az állattenyésztés a nyílt mezők vidékein a gazdálkodás szükséges, de csupán „kiszolgáló" ágazata volt.[18]

A három- és négynyomásos gazdálkodás — a téli hónapokat kivéve — legeltető állattenyésztést feltételezett, mivel a tavaszi nyomás és a visszaszorult rét kevés takarmányt termelt. A szántó térhódításával azonban a legeltetésre szánt területek (legelő, erdő, mocsarak, folyópartok stb.) összeszűkültek. Pikárdia számos községében a XVIII. század végére teljesen elfogyott a legelő, így csak a tarló és az ugar maradt a legeltetésre. A nyílt mezők vidékein a gazdálkodás „rákfenéje" a téli takarmányhiány volt.[19] Az állattartásra alkalmas területek azért nem tűntek el telje-

[15] *Goubert, P.* 1960. 97. o.
[16] *Young, A.* II. 1976. 553. o.
[17] *Sigaut, Fr.* 1976. 636–637. o.
[18] *Mulliez, J.* 1979. 15. o., *Festy, O.* 1950. 13–15. o.
[19] *Gauthier, Fl.* 1977. 35–36. o.

sen. Például Száraz-Champagne-ban a rossz talajadottságok csak a juhtenyésztésnek kedveztek, így a szántó nem uralta el teljesen a határt.[20] Több vidéken viszont a gabonatermelés további bővítése, a takarmánytermelő területek csökkenése az igaerő biztosítását veszélyeztette.

A nyomások váltogatása és az állattartás alárendelt, de szükséges volta szigorú határhasználati rendet tartott fenn. Az a formája, mely a XVIII. században is működött, a középkortól kezdve alakult ki. A falu közössége és a földesuraság a szántó, a rét, a legelő, az erdő és minden egyéb határrész hasznosítására mindenki számára kötelezően betartandó normákat szabott a szokások alapján.[21] A határhasználat szabályait általában két csoportra osztották. Az egyikbe az állandóan művelt, egyéni birtoklású földekre (szántó, rét) vonatkozóak tartoztak, így a vetéskényszer, a tallózás, a tarló- és ugarszabadítás (legeltetés), az első- és másod fűjog gyakorlata. A helyi adottságoknak megfelelően sok változata dívott, de alkalmazását mindenütt megkövetelte a nyomásos gazdálkodás.[22] A határhasználat kollektív szabályozásának másik csoportja a közös birtoklású, egyéni használatra fel nem osztott legelőkön, erdőkben, folyópartokon, mocsarakon érvényesült. A falu minden gazdájának joga volt állatot hajtani a közös földekre az együttesen megszabott rend szerint. Az egyéni birtoklású szántókon, réteken és a közös használatú földeken folytatott közös legeltetést összefoglaló néven „vaine pâture"-nek nevezték. Sokszor több szomszédos falu együtt is birtokolt közföldeket. A szomszédfalvak közös legeltetési rendjét leggyakrabban „parcours" néven emelgetik a források.[23]

A vaine pâture miatt az egyes birtokokat — melyek a nyomásokban dűlőnként, hosszú, keskeny, szabályos alakú parcellákban voltak szétszórva — nem lehetett bekeríteni. A bekerítést egyenesen tiltották, mert sértette a határhasználat kollektív rendjét. A parcellákat csupán keskeny mezsgyék vagy árkok választották el egymástól. Kerítések vagy sövények legfeljebb a jelentősebb utak mentén lehettek. A nagy gabonatermő vidékek innét kapták a „nyílt mezők" (champs ouverts, paysages découverts) elnevezést.[24]

A nyomásonként és a föld minősége szerint dűlőnként szétszórt szabályos alakú parcellák hossza általában tizenöt-húszszorosa volt szélességüknek. Kialakulásuk az aszimmetrikus eke (charrue) elterjedésével állt kapcsolatban. A táji adottságokhoz igazodó számos típusának legnagyobb előnye a szimmetrikus eketípusokkal (araire) szemben az volt, hogy kormánydeszkájával megforgatta a földet, így csak hosszában kellett szántani.[25]

[20] *Garnier, B.* 1975. 493. o.
[21] *Duby, G.* I. 1962. 64. o.
[22] *Sée, H.* 1913. 265–268. o.
[23] *Bloch, M.* 1930. 331. o., *Meuvret, J.* 1971. 193–196. o.
[24] *Bloch, M.* I. 1955. 37. o.
[25] *Haudricourt, A.G., Delamarre, M.J.-B.* 1955. 415–416. o.

A nyílt mezők vidékein használták leginkább a betakarítást megkönnyítő kaszát is. Ugyanannyi idő alatt többször nagyobb területen vágott rendet, tehát sokkal termelékenyebb volt. Hátrányának számított viszont, hogy kisebb szalmát hagyott, így a tarlószabadítás után kevesebb táplálék maradt a juhoknak. Ezért sok községben még a XVIII. században is csak a réten lehetett kaszát használni. A szerszámok és a művelési eljárások szabad megválasztása a gazdák részéről csak addig volt lehetséges, amíg nem ütközött a határhasználat megszokott rendjébe.[26]

A gazdálkodás természeti és társadalmi adottságai a településrendre is kihatottak. A nyílt mezők vidékein a falvak többsége viszonylag szorosan egymás mellé épített, a „harang köré" tömörült házakból állt. Szórványtelepülés és tanya kevés volt. A falvak belsősége, a házhely, az udvar és a kert általában bekerített volt. A kerítés kifejezte, hogy azon belül a kollektív jogok nem érvényesültek.[27]

Annak ellenére, hogy a szabályos parcellájú nyílt mezők vidékeit Lavoisier — eltúlozva — „gabonagyárnak" nevezte, a gazdálkodást a sokféleség jellemezte. Csak a többi agrárrégióhoz képest termelt több gabonát vagy tartott kevesebb állatot. Ez volt a legsokoldalúbb gazdálkodási rendszer. A gazdaságok a gabona és másodlagosan a gyapjú termelése mellett minden mást is igyekeztek előállítani. Ezeket azonban a nyomáson kívül eső bekerített földekről nyerték, amelyen a kollektív szabályozás vagy egyáltalán nem érvényesült vagy teljesen másként funkcionált, mint a szántókon. A falvakat „káposztáskertek", len-, kender- és dohányföldek, gyümölcsösök övezték. Termőképességüket kis terjedelmük miatt trágyázással tudták biztosítani. Az északnyugati vidékeket leszámítva szinte minden falu határában megtalálható volt a bekerített szőlőskert vagy szőlőhegy, ahol a termelés rendjét a szőlősgazdák közössége szabályozta.[28]

A nagy gabonatermő vidékekhez képest merőben más típusú gazdálkodást folytatott a *mediterrán mezőgazdaság*. Ha az éghajlati adottságokat tekintjük, a mediterrán régió, a „Midi" csupán a Rhône alsó folyására, Provence és Languedoc déli részére, valamint Roussillon keleti sávjára korlátozódik. Néhány jellegzetes mediterrán elem azonban több délnyugati és középnyugati régióban is jelen volt. Így a tágabb értelemben vett mediterrán agrárrendszerhez sorolhatjuk Aquitániát, Béarne-t és részben Berryt is.[29]

A sokféle tájat egybefogó régió nem volt olyan homogén, mint az északi nyílt mezők területe. A mediterrán rendszer közös vonása volt, hogy alapvetően a növénytermelésre épült, de más összefüggésben, mint az északi nyílt mezők berendezkedése. A szántó aránya a felszín és a talajadottságok miatt jóval kisebb volt. Általában ritkán haladta meg a határ 50%-át. A Garonne és a Tarn folyók völgyét kivéve

[26] *Bloch, M.* 1974. 301. o.
[27] *Dion, R.* 1934. 11. o., *Braudel, F. I.* 1986. 120–121. o.
[28] Histoire des paysans français 1976. 19. o.
[29] *Bloch, M.* I. 1955. 50. o.

sehol sem lehetett olyan nagy összefüggő szántókat kialakítani, mint a Loire völgyétől északra.[30]

A Midi mezőgazdasága jobban hasonlított az itáliaihoz és a spanyolországihoz, mint az északi vidékekéhez. A középkori „agrárforradalom" a szántógazdálkodásban nem hozott semmilyen jelentős változást: maradt az antik eredetű kétnyomásos gazdálkodás. Bonyolultabb vetésforgókat csak a legtermékenyebb talajokon alkalmaztak.[31] A kétnyomásos rendszer kevesebb emberi és állati energiát igényelt, de kevesebbet is termelt, mint a háromnyomásos. Tipikus technikája az antik eredetű ökörfogatos szimmetrikus eke (araire) volt, melyhez sarlóval való aratás párosult. A szimmetrikus ekével hosszában és keresztben egyaránt szántottak, ezért a parcellák vagy „zömök", vagy szabálytalan trapéz, négyzet vagy téglalap alakot öltöttek. Szélességük és hosszúságuk között nem volt lényeges különbség. Törpe és óriás parcellák váltogatták egymást a határban.[32]

A parcellák birtokbavétele többnyire kollektív eredetre nyúlt vissza, de nem volt ritka az egyéni termővé tétel sem. A falu szabályozó szerepe a szántóművelésben itt is elterjedt volt, de nem olyan szigorú formában, mint északon. A nyomáskényszert, a tarló- és ugarlegeltetést széles körben alkalmazták. Az egyéni erőfeszítéssel művelés alá vont földre azonban a kollektív szabályozás nem terjedt ki.[33]

A nyomáskényszer és a vaine pâture feltételezte, hogy jogilag a mediterrán vidékeken is nyílt mezők voltak, szabálytalan alakú parcellákkal. A nyílt mezők azonban a táj arculatán nem voltak szembeötlőek, a külső kép inkább a bekerített vidékre emlékeztetett. Provence-ban kő- vagy élő sövény övezte a parcellákat. A köves talajokat művelőik több nemzedék alatt tisztították meg a nagyobb kőzetdaraboktól, s ezeket a parcellák szélén kerítésbe rakták. A kerítés azonban általában nem jelentette a parcella jogi elzárását a kollektív legeltetés elől. Négy sarkán széles vágatok voltak az állatok számára.[34]

Gyakoribb volt az élő kerítés alkalmazása: ciprus-, eper-, olaj- és különböző gyümölcsfákat ültettek a parcellák köré és a parcellákba a mistral szél, valamint a tűző nap ellen. Az egymásra merőleges sorokba telepített fák a szántót rekeszekre osztották. Montpellier környékén például a gabonaszántóba szőlő-, olajfa- és eperfasorokat ültettek. A szántóföldi kultúrák, a gyümölcsfák és a szőlő egy táblában való termesztését „vegyes művelésnek" nevezték. Jogilag a parcellák itt sem voltak elkerítettek.[35]

Más kultúrtáj volt Bas-Languedoc délkeleti része és Kelet-Aquitánia. A Garonne és a Tarn termékeny völgyében összefüggő gabonaszántó alakulhatott ki. A mezők

[30] Histoire des paysans français 1976. 20. o.
[31] *Le Roy Ladurie, E.* I. 1966. 77–79. és 88–89. o.
[32] *Hadricourt, A.G., Delamarre, M.J.-B.*, 1955. 437. o.
[33] *Soboul, A.* 1958. 55–57. o.
[34] Histoire de la France rurale. III. 1976. 259. o.
[35] *Soboul, A.* 1958. 7–9. l.

a többi déli vidékhez képest „meztelenek" voltak, vagyis a parcellákra nem ültettek fákat, s a parcellák alakja is szabályosabb volt. A szabályos parcellájú „meztelen" mezők (nyílt mezők) a gazdálkodásban is az északi vidékekre emlékeztettek. Délen egyedül itt honosodott meg a XVIII. századra a háromnyomásos gazdálkodás. A tavaszi nyomásba az aquitán klímát kedvelő kukorica került. A búza és a kapásnövény váltogatásához azonban csak a jó minőségű talajokon volt elegendő az ugaros pihentetés. Trágya híján sok községben kukoricát csak minden második vagy negyedik évben vetettek. Sok helyen a könnyű araire-re kicsiny kormánydeszkát helyeztek, hogy el lehessen hagyni a keresztbe szántást. Béarne és Quercy felé a gazdálkodás a bocage-vidékek termelési kultúrájába váltott át.[36]

A mediterrán gazdálkodás sajátos vonása volt, hogy a szántó kisebb igaerőigénye és a sivár minőségű legelők miatt a nagyállat tartás (ló, szarvasmarha) jelentéktelen szerepet játszott. Igavonásra kis termetű ökröt, öszvért és szamarat használtak. A hosszú, száraz nyári hónapokra a szántó nem tudott elegendő takarmánygabonát előállítani. Az állatállomány zömét a juh és a kecske alkotta.[37] A juhnyájakat hosszabb vagy rövidebb távú vándoroltatással legeltették. Ősztől tavaszig a síkságokon, az ugaron találtak táplálékot, tavasztól őszig pedig a közös hasznosítású, nagy kiterjedésű legelőkön, mészplatókon, domboldalakon. A legeltetés rendjét itt is a falvak kollektívái határozták meg. A több évezredes múltra visszatekintő transzhumansz pásztorkodás — a juhállomány időnkénti túlméretezésével — már a középkorban tönkretette az erdők zömét, sőt a szántók egy részét is. A szántóföldi gazdálkodás és az állattenyésztés közötti összhang hiánya az ökológiai egyensúly részleges megbomlásához vezethetett egyes tájakon. A természetes vegetáció helyét zömmel alig hasznosítható bozótos (maquis) foglalta el.[38]

Az alacsony termékenységű szántóhoz és az extenzív állattartáshoz igen intenzív ágazatok kapcsolódtak, mint a kertészet, a szőlő- és gyümölcstermelés, selyemhernyótenyésztés. Éles kontraszt feszült az öntözött gazdag kertek és a kopár legelők, a nagyfokú élőmunka-befektetés és az alacsony technikai színvonal között.[39] Az intenzív ágazatok sok élőmunkát, de kevés állati energiát és csupán kézi szerszámokat igényeltek. A termőterület kis részét foglalták el. Még a szőlő is ritkán haladta meg a hasznosított terület 20%-át, a kert pedig rendszerint csupán néhány százalékát foglalta el a határnak. A megtermelt javak értéke alapján viszont a szántóval vetekedhettek.[40]

Ha a Párizsi-medencét „gabonagyárnak" nevezte Lavoisier, úgy Dél-Délnyugat-Franciaországot — szintén némi túlzással — a „borgyár" jelzővel illethette volna.

[36] *Le Roy de Ladurie, E.* I. 1966. 79. o., *Faucher, D.* 1931. 116–119. o.
[37] *Hoffmann T.* 1979. 297–298. o.
[38] *Grigg, D. B.* 1980. 123. o., *Vidalenc, J.* 1954. 177–178. o.
[39] *Hoffmann T.* 1979. 306. o.
[40] *Baehrel, R.* I. 1961. 89. o.

A Rhône alsó folyásától a Garonne torkolatvidékéig (Provence, Alsó-Languedoc, Roussillon, Aquitánia, Guyenne, Gironde) a korabeli világ legnagyobb szőlőtermelő régiója terült el. A déli gazdaság szinte mindenütt termelt szőlőt: dombvidéken és völgyekben, síkságokon nagy táblákban, lugasokban a ház körül és sorokban a szántón. Termése az éghajlat miatt valamelyest kiegyensúlyozottabb volt, mint az északibb vidékeken, s munkaerőből is kissé kevesebbet igényelt. A bor volt a déli vidékek legnagyobb tömegű és értékű áruja. Ennek ellenére a XVIII. században még sehol sem termelték monokulturás jelleggel. A gazdák délen is arra törekedtek, hogy a fő, piacra szánt termékek mellett, amit csak lehet, megtermeljenek.[41]

A mediterrán kert az északi kerthez képest gazdagabb választékot kínált, amennyiben bőségesen megöntözték és trágyázták. A kerttel szemben az aszálytűrő olajligetek, az eperfák és a gesztenyések kevés törődést igényeltek. Annál több gondoskodást követelt viszont a selyemhernyó-tenyésztés.[42]

Mindkét eddig tárgyalt rendszertől elütött a nyugat-franciaországi *bekerített vidékek (bocage-vidékek)* gazdálkodása. Ez az agrárrendszer sem volt olyan homogén, mint a nyílt mezőké, de a bekerítés mindegyik régiójának jellemzője volt. La Manche-t, Alsó-Normandiát, Anjou-t, Maine-t, Bretagne-t, Poitou-t, Touraint-t, Perche-t, Sologne-t, Vendée-t, Baszk-földet, és részben Berry-t, Marche-t, Limousint, Limagne-t és Nivernais-t sorolhatjuk ide.[43]

A. Young meglepődött, amikor La Manche vidékén elkerített, de rosszul művelt ugaros szántókat látott. Az elkerítés korántsem az ún. új mezőgazdaság velejárója lehetett csupán. A nyugat-franciaországi elkerített mezők épp úgy egy hagyományos mezőgazdaság kifejezői voltak, mint a nyílt mezők.[44] A bocage-vidékek kialakulásának folyamata csak késő középkori és kora újkori források alapján követhető, s csak részlegesen. A szórványos forrásokból született M. Bloch és más kutatók elképzelése a rendszer keletkezéséről. Egy XIII. századi marche-i forrás szerint az egyéni birtoklású szántók használatát a falvak kollektívája szabályozta, vagyis szokásban volt a tarló- és ugarlegeltetés rendszere. A XVIII. századra a vaine pâture eltűnt a vidéken. A köztes időszakban a művelt földeket kerítések lepték el. A XIV. századi breton szokásjog kétféle „mezőt" különböztetett meg: az ún. meleg szántót és az ún. hideg szántót. Az utóbbit a közös használatú lande-ból (hangafüves pusztából) törte fel a gazda, de csak ideiglenesen kerítette el rekettyével. A hideg szántón parlagoló művelést folytatott. A XVIII. századra a hideg szántók zöme meleg szántóvá alakult át, vagyis a parlagolást ugaros gazdálkodás váltotta fel. A parasztgazda végleg művelés alá vette az ideiglenes szántót, házat épített rá,

[41] *Dion, R.* 1959. 436–440. o.
[42] *Le Roy-Ladurie, E.* I. 1966. 441–442. o.
[43] *Bloch, M.* I. 1955. 61. o., *Braudel, F.* II. 1990. 145. o.
[44] *Young, A.* II. 1976. 722–724. o.

bekerítette, s ezzel a környező birtokosok elismerték a közös lande-ból való kiszakítását.[45]

Gatine vidékén a XVI. századig szabálytalan parcellájú nyílt mezőkben művelték a földet. A XVI. század végétől az áremelkedések hatására a földesurak a korábban elhagyott, lande-dá („pusztává") vált paraszti földeket saját kezelésükbe vették és elkerítették, hogy részesbérletbe adják. A XVIII. századra a vidéken a szántók zöme elkerített lett, eltűnt a nyomáskényszer és a vaine pâture.[46]

Az elkerített mezők általában olyan régiókban terjedtek el, ahol a szántónak alkalmas földek terméketlen, hangafüves-cserjés „pusztákkal" (lande, bruyère) váltogatták egymást. A szántó általában a határ felére sem terjedt ki. A földet csak egy vagy néhány családnak volt érdemes birtokba venni, mivel nem állt rendelkezésre nagyobb közösségek számára összefüggő feltörhető föld. Ebből adódott, hogy a falvak zöme szórványtelepülés volt.[47] A szántókat övező kerítések elsődlegesen mindig a társadalomnak szóltak, s csak másodlagosan szolgáltak védelmül az erős nyugati szelekkel szemben. A bekerítés azt fejezte ki, hogy a gazda egyedül, a közösség nélkül szabta meg a termelés rendjét a szántón. A szántón nem érvényesült a nyomáskényszer és a vaine pâture. A tarlón és az ugaron más állata csak a birtokos külön engedélyével legelhetett.[48]

A határhasználat ezen rendjét a szántó és a nem művelt területek aránya tette lehetővé. Orléans intendánsa 1769-ben összehasonlította Beauce (Párizsi-medence) és Sologne (Nyugat-Franciaország) határhasználati rendjét. Beauce vidékén a szántó eluralkodása miatt a földműveseknek csak a tarló és az ugar maradt legeltetésre. „Ezzel szemben Sologne-ban, ahol a szántó kevésbé elaprózott, senki sem terelheti állatait engedély nélkül más örökségére. Ugyanis ebben a tartományban — akárcsak Gatine vidékén — van elegendő mennyiségű...közös legelő, ahová mindenkinek joga van állatokat hajtani."[49] Az egymás tarlóján és ugarán való legeltetés Nyugat-Franciaországban sem volt teljesen ismeretlen. Előfordult, hogy a valamikor bekerített nagy, zömök parcellákat az örökösök felosztották egymás között, s ehhez már nem igazodott a bekerítés. Az ilyen bekerített földön több birtokos nyomáskényszert és vain pâture-t alkalmazott egymás között. Így a bekerítéseken belül apró „nyílt mezők" keletkeztek. Ahol pedig — Maine, Alsó-Normandia, Poitou — a kis nyílt mezőkön elterjedt az aszimmetrikus eke használata, a hosszú nadrágszíjparcellák is megjelentek.[50]

A birtokos közösségek szabályozó szerepe a bocage-vidékeken sem hiányzott. A rét már ritkábban volt elkerített, sőt egyes vidékeken — a Loire- és a Cher-

[45] *Bloch, M.* I. 1955. 63. o.
[46] *Merle, L.* 1958. 202–203. o.
[47] *Dion, R.* 1934. 24–32. o., *Braudel, F.* I. 1986. 118–119. o.
[48] Histoire de la France rurale. III. 1976. 263–264. o.
[49] *Dion, R.* 1934. 18. o.
[50] *Merle, L.* 1958. 123. o., *Moguelet, J.* 1963. 666–668. o.

völgyében — tilos is volt a bekerítése. Augusztustól márciusig nyitott volt a közös legeltetés előtt. A szórványtelepülések kollektív szabályozó szerepe a legelőkön érvényesült a legjobban. A közös földek hasznosítási rendje hasonlított a nyílt mezők vidékeinek gyakorlatához.[51] A XVIII. századi tipikus bocage-vidék tehát apró nyílt mezők sövénnyel, rekettyével, fákkal bekerített és beültetett, „felöltöztetett" szántók, valamint állattenyésztésre szánt, cserjével, kis facsoportokkal tarkított „puszták" (lande-ok) együtteseiből állt.[52]

A bocage-vidékek vegyes gazdálkodása leginkább abban különbözött a mediterrán és a nyílt mezők vegyes gazdálkodásától, hogy a növénytermelésnek kisebb volt a súlya. Csupán Poitou, Vendée, Anjou, és Touraine egyes részein volt meghatározó ágazat a gabona és a szőlőtermelés miatt.[53] A gazdálkodás a szántó gyenge minőségéből adódóan, szükségből alapozódott a nyáron legeltető, télen takarmányozó állattenyésztésen. Az önellátás érdekében azonban a minimálisan szükséges kenyérgabonát is igyekezett előállítani. Itt tehát nem az állattartás, hanem a kenyérgabona termelése volt kiegészítő ágazat. A fő gabona a kétszeres, a rozs, esetleg a hajdina vagy a köles volt. Búzát csak a legjobb földeken lehetett termelni. Takarmányozásra árpát és zabot vetettek.[54]

A francia mezőgazdaság állattenyésztő régióinak jó részét a bocage-vidékek és a nyílt mezőkkel keveredő félbocage-vidékek adták. Közülük Alsó-Normandia volt a leggazdagabb, ahol a marhatenyésztésnek rendelték alá az egész gazdálkodást. Bretagne, Vendée, Maine, Morvan, Perche, Berry, Limousin és Bourbonnais vidékein szintén a szarvasmarha-, ló- vagy juhtenyésztéstől várták a megélhetés forrását. Maine, Perch és Mayenne lótenyésztéséről volt híres. Bretagne kopasz váztalajain viszont csak juhot lehetett tartani.[55]

A határhasználat lényegéből adódóan a gazdaságok szántóterülete nem szóródott szét parcellákra nyomásonként és dűlőnként. A nyomásokat egyedül a gazdálkodó alakította ki. A legjobb földdarabba len és kender került, pihentetés nélkül, állandó trágyázással. A termelés fő tere a „meleg szántó" volt, mely közvetlenül a lakóház udvarához is kapcsolódhatott.[56] A meleg szántón a hagyományos gazdálkodás sokféle változata fordulhatott elő. Alapváltozat a kétnyomásos művelés volt, melyet gyakorta ún. hosszú ugaroltatással egészítettek ki. Ennek nem a pihentetés, hanem a takarmányozás volt a fő célja. A kétnyomásos vetésforgó kétszer-háromszor ismétlődött, majd az ugar egy része nem egy, hanem három-öt évig kaszálóként pihent. A hosszú ugarral megkurtított szántóért ún. hideg szántóval

[51] *Dion, R.* 1934. 15. o.
[52] Histoire de la France rurale. III. 1976. 268. o.
[53] *Bossis, Ph.* 1972. 131–132. o.
[54] *Mulliez, J.* 1979. 32. és 40. o.
[55] *Sée, H.* 1921. 283–284. o.
[56] Histoire des paysans français 1976. 20. o.

kárpótolta magát a gazda. A lande-ból feltört földbe három-öt évig kenyérgabonát vetett. A talaj kimerülése után a hideg szántó elhagyott terület lett.[57] A jobban gazdálkodó bocage-vidékeken (Berry, Maine) a hosszú ugar három- és négynyomásos műveléshez kapcsolódott. Ezzel szemben a silány talajú Landes-vidéken igen egyszerű művelést alkalmaztak. A pusztákat felégették, majd felszántották és a kimerülésig vetettek bele. Ősszel rozs került a barázdába, áprilisban pedig köles a barázdák közé.[58]

A három nagy agrárrégióhoz képest kisebb jelentőségű volt az Alpok, a Pireneusok, a Francia-középhegység és részben a Júra, valamint a Vogézek *hegyvidéki gazdálkodása.* A szántó aránya a bocage-vidékekénél is alacsonyabb volt. A határ használatában egyaránt ismerték a bekerítést és a szabálytalan parcellájú nyílt mezőt. A hegyvidéki határ sajátosságát az adta, hogy egyaránt volt horizontális és vertikális tagoltsága. Belsőség, szántó, kaszáló a völgyben és a hegy lábánál, fölötte erdő majd havasi legelő. A három elem — völgy, erdő, havasi legelő — megoszlását a természeti adottságok és a gazdálkodás determinálta. Az erdő kettős „szorításba" került — alulról a völgy, felülről a havasi legelő terjeszkedése fenyegette —, de mindig lényeges rész maradt. Az erdő hasznosítása (fakitermelés, makkoltatás) szerves része volt a gazdálkodásnak.[59]

Az állattenyésztés — szarvasmarha, juh, sertés — uralkodó helyzetét a szükség szülte: a föld döntő hányada alkalmatlan volt szántónak. A ritka népesség számára a haszonállat is biztosította a létfeltételeket.[60] Az állatállományt 8–9 hónapig a legelők táplálták, télen a völgyben termelt takarmány. A nyájak nagyságát a havasi legelő és a szénatermelés határozta meg. Rossz szénatermés esetén télen az állomány egy részétől meg kellett szabadulni. Ezt csak úgy lehetett elkerülni, ha a téli ellátáshoz a síkságok ugarjai is hozzájárultak. A Pireneusok juhtenyésztése részben így boldogult: télen a nyájakat az északra fekvő síkságokra hajtották. Összekapcsolódott a hegyvidéki és a mediterrán gazdálkodás. Marhanyájak esetében ez az út nem volt járható, mivel az ugar szegényes táplálékot nyújtott. A marhatenyésztéssel foglalkozó falvakban a völgy gazdálkodását a szénaszükségletnek kellett alárendelni. A kenyérgabona termelése csak mellékes ágazata volt a gazdálkodásnak.[61]

Az ugar a bocage-vidékekhez hasonlóan elsődlegesen az állatok táplálását szolgálta, amennyiben kétnyomásos gazdálkodás folyt. A rozs, a tönkölybúza és az árpa learatása után a tarló és az ugar felszabadult a nyájak előtt. A kevés jó minőségű szántón gyakori volt az egymezős gazdálkodás. Az ilyen szántók általában bekerítettek voltak. A magasabb fennsíkokon a parlagoló rendszer terjedt el.

[57] *Sigaut, Fr.* 1976. 634. o., *Sée, H.* 1906. 285–288. o.
[58] *Mulliez, J.* 1979. 32–33. o., *Moguelet, J.* 1963. 670–671. o.
[59] Histoire de la France rurale. I. 1975. 86–89. és 97. o.
[60] *Poitrineau, A.* 1978. 129. o.
[61] *Poitrineau, A.* 1982. 699–701. o.

A gazdálkodásban kollektív jogok elsősorban a hegyi legelőkön és az erdőkben érvényesültek. A völgyek apró falvai együttesen, „völgyközösségben" hasznosították a közföldeket, melyek a határ döntő részét tették ki.[62]

A *nagyvárosok körüli gazdálkodás* a modern iparosodás előtti gazdaság sajátos terméke volt. A városi fogyasztópiac a vasút megjelenéséig a magas szállítási tarifák miatt közvetlen környezetéből igyekezett a lehető legtöbb mezőgazdasági terméket beszerezni. Így a kora újkorra egy olyan övezet, „gyűrű" keletkezett, mely kiszakadt a hagyományos gazdálkodási rendszerekből és a város szükségleteihez igazodott. Az övezet szőlős- és zöldségeskertekből, ugar nélküli kisebb szántók együtteséből állt, melyhez intenzív kisállattartás párosult. A gazdálkodás nagyfokú élőmunkaráfordítással folyt. Az ugar helyébe lóhere és hüvelyes növények kerültek. Gyakori volt a másodvetés is. A szántó talajerő-visszapótlását a városból szerzett trágya biztosította.[63]

Az egyes agrárrendszerek XIX. századi fejlődése, „új mezőgazdasággá" való átalakulása eltérő módon ment végbe az örökölt feltételek különbözőségéből adódóan. Először a Loire-völgyétől északra fekvő nyílt mezők gabonatermő régiói indultak el a modernizáció útján, mert egyrészt itt érte a gazdálkodást a legerősebb piaci kihívás, másrészt talajadottságai kedvezőek voltak, harmadrészt a hagyományos művelés már minden fejlődési lehetőséget kimerített. Az átalakuláshoz Vallon-Flandria szolgáltatta a modellt. A magas népsűrűségű, városias vidék már a korábbi évszázadokban a váltógazdálkodás (ugar nélküli vetésforgók) bölcsőjévé vált.[64]

A mesterséges rét és az istállózó állattenyésztés elterjedésével a nyílt mezők vidékein sikerült feloldani a növénytermelés és az állattenyésztés között feszülő ellentmondást. A takarmánytermelés kiszélesedése, az ugar visszaszorulása a közös tarló- és ugarlegeltetés, valamint a nyomáskényszer eltűnésével járt. E tekintetben a gabonatermő régiók hasonlóvá váltak a bocage-vidékekhez. Ugyanakkor ez utóbbi régiók termékenyebb talajai a nyílt mezők termelési eljárásainak befogadói lettek. A XIX. század végére a rosszabb talajadottságú vidékeken is megbomlott a hagyományos gazdálkodás. Az ugart és a hosszú ugart a váltó rétek, valamint a legelőnyomás rendszere váltotta fel.[65]

A mediterrán gazdálkodás a bocage-gazdálkodáshoz képest lassabban indult el az átalakulás útján. A csapadékhiány és a vékony talaj miatt az északi újítások nehezen honosodtak meg. Az ugar nélküli gazdálkodás, a takarmánytermelés és az istállózó nagyállat-tartás csak öntözéssel számíthatott sikerre. A déli régiók mezőgazdaságában a XIX. században is a szőlőtermelés és a kertkultúra fejlődött a leggyorsabban.

[62] *Poitrineau, A. I.* 1961. 49. és 63. o.
[63] *Braudel, F.* II. 1990. 148. o., Histoire de la France urbaine III. 1981. 58. o.
[64] *Goy, J.* 1987. 7. o., *Hitier, H.* 1925. 100–101. o.
[65] *Hitier, H.* 1925. 54–56. és 66–73. o.

Az agrárrendszerek technikája és termelési eljárásai a XIX. században tehát közelítettek egymáshoz. A termelés folyamatában — annak ellenére, hogy a specializáció sokféle lehetett — csökkent a különbség az agrárrendszerek között. A modern tőkés gazdaság hatására eredeti minőségükben felbomlottak, az agrártájak külső képe azonban sok vonást megőrizhetett a múltból: nyílt mezőket, elkerítéseket, településformákat stb.[66]

IRODALOM

Baehrel, René: 1961. Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle. 1789) I–II. Paris.

Barta János, ifj. 1973. Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp.

Bencze Imre–Katona Sándor 1970. Francia föld – francia nép. Bp.

Bloch, Marc 1930 La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle. In: Annales d'Histoire Économique et Sociale.

Bloch, Marc 1955. Les caractères originaux de l'histoire rurale française. I–II. Paris.

*Bloch, Marc*1974. A történelem védelmében. Bp.

Bossis, Philippe 1972. Le milieu paysans aux confins de l'Anjou, du Poitou et de la Bretagne 1771–1789 (La Vendée avant la Révolution). in: Études rurales, No 47.

Bourde, André J. 1967. Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle. I–II. Paris.

Braudel, Fernand 1986, 1990. L'identité de la France. I. Espace et histoire. II. Les hommes et les choses. Paris.

Dion, Roger 1934. Essai sur la formation du paysage rural français. Tours.

Dion, Roger 1959. Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle. Paris.

Duby, Georges 1962. L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médieval. I–II. Aubier.

Faucher, Daniel 1931. Le maïs en France. in: Annales de Géographie No 224 15 mars.

Festy, Octave 1950. L'agriculture pendant la révolution française. L'utilisation des jachères 1789–1795. Paris.

Garnier, Bernard 1975. Pays herbagers, pays céréaliers et pays „ouverts" en Normandie (XVIe – début du XIXe siècle). In: Revue d'Histoire économique et sociale, 4.

Gauthier, Florence 1977. La vois paysanne dans la révolution française, exemple de la Picardie. Paris.

Goubert, Pierre 1969. L'acien régime. I. La société. Paris.

Goy, Joseph 1987. Effets et limites de l'essor de l'agriculture nouvelle au XVIIIe siècle. In: Septième Congrés Internationale des Lumières. Bp., 26 juillet – 2 aout.

Grigg, D. B. 1980. A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Bp.

Haudricourt, A.G. – Delamarre, M.J.-B. 1955. L'homme et la charrue à travers le monde. Paris.

Histore de la France rurale 1975, 1976. Szerk. *Georges Duby* és *Armand Wallon*. I. La formation des campagnes françaises des origines au XIVe siècle. III. Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914. Paris.

Historie de la France urbaine 1981. szerk. *Georges Duby*. III. La ville classique de la renaissance aux révolutions. szerk. *Emmanuel Le Roy Ladurie*. Paris.

[66] *Dion, R.* 1934. 151–153. o.

Histoire des paysans français du XVIIIe siècle à nos jours. 1976. Szerk. *Jean-Pierre Houssel.* Paris.
Hitier, Henri 1925. L'exploitation d'un domain rural (Systèmes de Culture et Assolements). 2 e ed. Paris.
Hoffmann Tamás 1979. Kertművelés és szántógazdálkodás a Mediterráneumban. Agrártörténeti Szemle, 3–4.
Horváth D. Tamás 1983. A tőkés agrárfejlődés fő vonásai Franciaországban (1789–1958). Agrártörténeti Szemle, 3–4.
Le Roy Ladurie, Emmanuel 1966. Les paysans de Languedoc. I–II. Paris.
Merle, Louis 1958. La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen Age à la Révolution. Paris.
Meuvret, Jean 1971. Études d'histoire économique. Cahiers des Annales No 32, Paris.
Moguelet, Jean 1963. Pratiques communautaires en Vendée au XIXe siècle. Annales E.S.C. 4.
Mulliez, Jacques 1979. Du blé, „mal nécessaire". Réflexion sur les progrès de l'agriculture, 1750–1850. Revue d'Histoire moderne et contemporaine, 1.
Plessis de Grenédan, J. du 1903. Géographie agricole de la France et du monde. Paris.
Poitrineau, Abel 1965. La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle 1726–1789. I–II. Paris.
Poitrineau, Abel 1978. Hegyvidék és síkvidék a XVIII. században. A francia minta. In: Egyetemes Történeti Tanulmányok, XII. Szerk. *Orosz István* és *Tokody Gyula*. KLTE, Debrecen.
Poitrineau, Abel 1982. Productions animales et végétales dans les montagnes d'Auvergne au XVIIIe siècle. In: Prestations paysannes, dîmes, rente foncière et mouvement de la production agricole à l' époque préindustrielle. Szerk. *J. Goy* és *E. Le Roy Ladurie.* Paris-La Haye-New York.
Sée, Henri 1906. Les classes rurales en Bretagne du XVIe siècle à la Révolution. Paris.
Sée, Henri 1913. Une enquête sur la vaine pâture et le droit de parcours à la fin du XVIIIe siècle. Revue de dix-huitième siècle.
Sée, Henri 1921. Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècle. Paris.
Sigaut, François 1976. Pour une cartographie des assolements en France au début du XIXe siècle. Annales E.S.C. 3.
Sigaut, François 1977. Quelques notions de base en matière de travail du sol dans les anciennes agricultures européennes. Journal d'Agriculture traditionnelle et de Botanique appliquée. XXIV. No 2–3.
Soboul, Albert 1958. Les campagnes montpelliéraines à la fin de l'Ancien Régime. Paris.
Verhulst, Adriaan 1966. Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle. Bruxelles.
Vidalenc, Jean 1954. La vie économique des départements méditerranée pendant l'Empire. Revue d'Histoire moderne et contemporaine. 1954.
Young, Arthur 1976. Voyage en France 1787, 1788, 1789. Traduction, introduction et notes de Henri Sée. I–III. Paris.

DEMETER ZSÓFIA

HERCEG BATTHYÁNY FÜLÖP ENYINGI URADALMÁNAK SZÁNTÓMŰVELÉSE (1806–1870)

I. Növénytermesztés a XIX. században

Az enyingi uradalom növénytermesztésének középpontjában egész korszakunkban a gabonatermesztés állt. Herceg Batthyány Fülöp egy 1850-es rendeletében így fogalmazta meg: *„a gabona, mint a földmívelésnek rendszerínti főterméke, egyik nevezetessebb részét képezi a gazdaság jövedelmeinek..."*[1] A gabona konjunkturális piaci helyzete teremtette meg azt a lehetőséget, hogy uradalmunk a gabonakereskedelembe bekapcsolódjon.[2] A mezőgazdasággal foglalkozók a XIX. század folyamán árgus szemekkel figyelték a gabonaárakat. A gabonaár változásaihoz a napóleoni századforduló konjunktúrája után (csúcspontja 1813–17 és 1855–60) jó ideig a gabonatermesztés extenzív növelésével igazodtak. A kedvezőtlen hatást, a gabonaár csökkenésével (mélypont az 1820-as, ill. az 1870-es években) kiesett jövedelmet ugyancsak a termőterület növelésével igyekeztek pótolni.[3] A növekmény megtermelésére a század elején a puszták felszántása, a remanenciaföldek allodizálása, s később az irtásvisszaváltások, legelőelkülönözések és legelőfeltörések, valamint a vízrendezéssel művelhetővé tett földek művelés alá vonása révén volt lehetőségük.[4]

Ez a termőterület növekedés a század első felében általában még nem járt együtt a termelékenység növekedésével. *„Magyarország nem pöröly, hanem üllő. Az alacsony életárakat nem okozza, hanem maga szenved legtöbbet miattuk, miután nem*

[1] FL. BUI. 8. 1850. Utasítás, Itt mondok köszönetet T. Mérey Klára lektornak segítőkész tanácsaiért.

[2] *Hóman–Szekfű,* 1935. VII. 73. o.

[3] *Ruzsás,* 1980. 333. o., *Orosz,* 1988. 6. o., *Kenessey,* 1868. 10. o.

[4] Ungarische Miscellen III. 1818; *Szántó,* 1952. 232. o., *Erdélyi,* 1843. 95. o., *Nagy,* 1975. 76., 81. o., *Varga,* 1967, 24. o., *Orosz,* 1988. 17. o.

szapora honi termés, hanem a külföld áldásos aratásai szülik azokat."[5] *„Amit nálunk jól fizető aratásnak mondanak, az a sokat gúnyolt német szomszéd szemében silány középtermés, az angolában szűk esztendő."*[6] A század második felében azonban a fejlettebb, főként dunántúli uradalmak gazdálkodásában a háromnyomásos rendszer javítását, bőséges és gondos trágyázást, új növényfajtákat, egyszerűbb javított gyári munkaeszközöket, majd gépeket: tehát a termelékenység tudatos növelését figyelhetjük meg.[7]

Uradalmunk mindezt az utat végigjárta, iratai az extenzív és az intenzív szakaszt egyaránt tükrözik. Sőt, a korabeli szakirodalom által jóváhagyott földművelés és állattenyésztés közötti „helyes arány" megteremtése felé is tett lépéseket.[8] A szántóföldi takarmánytermesztéssel, új növényekkel és eljárásokkal igyekezett a gyöpterületek feltörése miatt mind kisebb térre szorított állattenyésztés számára a szükséges takarmányt előállítani. Tette ezt azért, mert fő profiljának, nyeresége biztosítékának mindvégig az állattenyésztést, jelesül a juhászatot tekintette.

Talajviszonyok; a szántóterület változásai

„Fejér megye, melyhez Veszprém megyének vele szomszéd részét, az úgynevezett mezőföldet is hozzá lehet számítani, országunk legjobb földű s legtermékenyebb megyéi közt foglal helyet... s a földnek minden gabonanemek s kereskedői plánták termésére kedvező vegyülete megvan..."[9]

Az uradalom területének talajviszonyaira az 1823-as uradalomleírás[10] tér ki részletesebben. Alapvetően kétféle talajt különböztet meg: a fekete homokos és a sárga agyag földet. Enying határáról ezt írják: *„szép egyenes, termékeny fekete homokkal megajándékoztatott búza termő határ"*. Ez a talajtípus uralkodik a mezőkomáromi kerületben és Lajoskomáromban. Pél pusztánál megjegyzik, hogy *„már nem a mezőkomáromi fekete homokhoz hasonló termékeny"*, Németegres határa pedig *„sárga agyak, sörén gazda mévelést kíván"*. Szálka határa *„sovány, sárga, agyakos földje többnyire rozsot terem"*.

A leírás szerint 1805-ben szántottak fel Hegedűs direktor rendeletére 376 holdat Szentmihályfán, 1826-ban Kustyán *„legelője és rétje többnyire szántóvá tétetett"*, 1820-ban Mezőkomáromban törtek fel 30 hold rétet. Remanenciaként említenek 194 holdat és a szálkai szántókról megemlítik, hogy irtványok.

[5] *Ditz*, 1869. 301. o.
[6] *Keleti*, 1871. 95. o.
[7] *Gunst*, 1975. 46–47. o.
[8] *Ditz*, 1869. 244., 283. o., *Nagy*, 1944. 131. o., *Orosz*, 1988. 18. o.
[9] *Galgóczi*, 1855. 56. o.
[10] FL. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

Az idézett leírásnak sajnos csak a piszkozata maradt ránk, így ebben előfordul, hogy rovatait nem minden esetben töltötték ki. Eszerint ekkor műveltek

7034 hold szántót (5 esetben hiányos)
2399 kaszás rétet (4 esetben hiányos)
41 kapás szőlőt (2 esetben hiányos)
3107 hold legelőt
480 hold erdőt (5 esetben hiányos)
92 hold lucernáskertet.

Az egyik legértékesebb forrás, Farkas Ferenc, uradalmi földmérő részletes uradalomleírása 1826-ban készült.[11] Farkas mérnök megjegyzései (aki ekkor 65 esztendősen a 34. szolgálati évét töltötte az uradalomban) nemcsak az az évi hasznosításra, hanem a megelőző évek eseményeire, valamint a határhasználati rendre is rávilágítanak. Új szegésnek nevez 1043 holdat, remanenciális földnek 742 holdat és irtásnak 1230 holdat, függetlenül attól, hogy ezeket 1826-ban hogyan hasznosították. A század első két évtizedének legfontosabb törekvésére világít rá: a szántóterület kiterjesztésére. Az itt összesített 3015 holdat szinte teljes egészében szántóként hasznosítják, ám az uradalom allodiális erővel nem képes a növekményt megművelni: napszámért, árendában és felesként munkálják. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ebben az időben Szálka felmérése még nem fejeződött be, így az ottani sok irtás még nem szerepel adataink között.

Farkas Ferenc felmérése szerint az uradalom 1826-ban művel:

12 946 hold allodiális szántót
4 759 hold rétet
50 hold szőlőt
10 787 hold legelőt (ebből 7652 hold a jobbágyokkal közös)
3 234 hold erdőt (a Poszkai erdő esetében nincs adat)
60 hold lucernás kertet
31 hold allodiális krumpliföldet
6 hold faiskolát
1 389 hold bozótot

Farkas nem ad számot a kertről.

1842-ben Naszluhácz Pál mérnök is hasonló feladatot kapott. Az uradalmi majorsági állomány felmérésére az 1835-ben végbement enyingi legelő elkülönözés és az irtásperek miatt volt szükség. Naszluhácz mérnök adatait tartalmazza az 1. táblázat.[12]

[11] OL. P. 1328. 4. csomó. 1826. Farkas F. uradalomleírása.
[12] FL. BUI. 1. 1842. majorsági birtok összeírása.

Egy évszám nélküli, de 1847-re keltezhető, töredékes uradalomleírás-fogalmazvány[13] Farkas Imre tiszttartó munkája.

Adataiból állítottam össze a 2. táblázatot. Eszerint a majorsági földbirtok 35 421 holdat tesz ki; a birtok egész területének (61 590 hold) 57,51%-a. Az egész allodiális állomány

1,12%-a kert és belső telek
36,3%-a szántó
6,6%-a rét
29,2%-a legelő
0,2%-a szőlő
20,8%-a erdő
3,7%-a bozót
0,7%-a vízfelület
1,38%-a az utak területe.

A birtokról később nincsenek közvetlenül összevethető forrásaink. Fennmaradt viszont a hg. Batthyány Fülöp halála utáni birtokmegosztási anyag egy része, amelyben az egyik örökös, gr. Batthyány Erzsébet, előbb gr. Draskovicsné, ekkor Woher Lajosné örökségét, tehát a birtok felét mérik fel.[14] A birtokkönyv adatai szerint a mostani uradalom területe 12 965 hold, s ennek

2,3%-a belsőség
57,9%-a szántó
7,2%-a rét
0,27%-a nádas és tó
19,3%-a legelő
10,5%-a erdő
0,2%-a szőlő
2,5%-a az út és haszontalan terület.

A szántó aránya az egész birtokállományon belül folyamatos növekedést mutat. nem alakult ki viszont olyan egyoldalúság, ami pedig még a legnevesebb mintauradalmak egy részét is jellemezte. Összehasonlításul említhetjük, hogy 1866-ban a szántó aránya országosan 40,4%, Fejér megyében 55% volt.[15] A martonvásári uradalomban a szántó részesedése 1863-ban már 78,9%, s ez a század végére 84,7%-

[13] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[14] FL. BUI. 25. 1873. Gr. Batthyány Erzsébet enyingi uradalmának birtokkönyve.
[15] *Nagy,* 1944. 118–119. o.

ra növekedett.[16] Számadataink tehát önmagukban is bizonyítják azt, hogy az uradalom mindvégig megtartotta állattartó profilját még akkor is, ha minden újonnan művelés alá vonható területet eke alá fogtak. Még inkább kiviláglik ez azokból a törekvésekből, ahogyan a szántókon a gabonatermesztés túlsúlya mellett is igyekeztek megtalálni az újabb és újabb takarmánynövények és a kapások sorában az állattartást kiszolgáló legjobb megoldásokat.

Határhasználat; termesztett növények

Már a XVIII. századi irataink is 3 nyomásos gazdálkodásról számolnak be: ilyen rendszerben 1771-ben 600 hold allodiális földet használtak.[17] Az 1756–57-es uradalomleírás szerint a faluhidvégi 462 pozsonyi mérős földet 3 nyomásra osztották, s ugyanígy a felsőnyéki 489 pm-eset is, de itt a 3. kalkatúrát Horhiban mérték ki.[18] Az uradalom szántóföldjeinek beosztását szabályozó 1809. évi direktori rendelet 5 évre határoz, s Páta, Hodos, Farkas-háza puszta és Rebec határát 4 kalcatúrába osztja, ugart nem minden évben hagy, a gabonaneműeket kukoricával, lóherés árpával, vagy ha a lóhere nem jól díszlik, moharral és bükkönnyel egészíti ki.[19] Az 1823-as uradalomleírás 4 kalkatúrát említ Pátán (a 250 holdas 4 tábla kimérését és 4 nyomásba osztását Hegedűs nevéhez köti, s kialakítását 1804-re teszi) és Hodoson.[20]

Rózsa János uradalmi ügyvéd 1813-ban hosszan értekezett egy 11-es vetésforgóról[21] és melegen ajánlotta azt a tisztségnek. Ebben a vetésforgóban olyan növényeket javasolt termeszteni, amelyekkel az uradalom már amúgy is foglalkozott: a gabonafélék mellett lóherét, bükkönyt, hajdinát és „kapálló palántákat", valamint a legelőforduló beépítését ajánlotta. Javaslatának nem sok foganatja lehetett, hiszen az 1823-as uradalomleírás mindenütt, az 1826-os mérnöki felvétel pedig többnyire a 3 nyomást, illetve több helyen a jobbágyokéval közös ugar- és tarlólegeltetést említi. Így ezidáig a nyomáskényszer megszüntetésére nem került sor. A nyomáskényszer fenntartását mutatja többek között az is, hogy a jobbágyoknak is tiltották, hogy a dézsmás ugaron mohart vessenek.[22]

Azt azonban már ebben az időben is igazolják irataink, hogy a nyomáson kívüli lucernás, káposztás kertekben, irtásokon és remanenciákon, újonnan feltört területeken már régen megjelentek a kapások, egyes ipari- és takarmánynövények,

[16] *Zách*, 1863. 235. o., *József főherceg* ... 1896. 33. o.
[17] OL. P. 1328. 1. csomó. 1777. Enyingi tiszttartóság.
[18] OL. P. 1328. 1. csomó. 1756–57. Uradalomleírás.
[19] FL. BUI. 3. 1809. Hegedűs direktor rendelete.
[20] FL. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.
[21] OL. P. 1328. 4. csomó. 1813. Rózsa János a tisztségnek.
[22] FL. BUI. 32. 1830. május 14. Úriszéki jegyzőkönyvek protokolluma.

sőt az 1826-os uradalomfelmérésben a kukoricát sok helyütt már a tavaszi nyomásban találjuk. Ugyancsak bekerültek már ide a mohar, a zabos-bükköny, a repce és a lóhere is.[23] A faluhidvégi 3 táblában például van rozs, bükköny, feles kukorica, feles zab és feles mohar. Megindult tehát már a vetésszerkezet átalakulása: a gabonatermesztésen belül megnőtt a búza aránya, nőtt a kukorica vetésterülete és egyre nagyobb szükség mutatkozott a lucerna vetésterületének növelésére.[24] Mindezzel párhuzamosan az ugar területe csökkenni kezdett, s már 1826-ban is csupán 1223 holdat írtak össze ugarként, ami az allodiális szántóknak 10,2%-át tette ki.[25]

Ekkorra kialakult az a szokás, hogy ugart csak tiszta búza alá hagytak.[26]

Az uradalmi tiszteket erősen érdekelte a század közepén a tulajdonképpeni vetésforgók rendszere. Ez látható abból, hogy Farkasits, Körmendre kinevezett tiszttartó hivatala elfoglalása után az itt már bevezetett 6-os forgóról Farkas Imrét levélben tudósította: írt a vetésforgóbeli növényekről és a trágyázásról is.[27] Farkas 1862-ben szigorú rendelkezést ad ki a térképen is megjelenített vetésforgás betartásáról s az ezen belül helyet foglaló „legelő művelésű" földek bevezetéséről.[28] Az 1862–63-ra készített földművelési térképek a németegresi gazdaságra is elkészültek.[29] Rajta az aratnivalót pirossal, a tavaszival bevethetőt feketével, az ugart kék tintával jelölték. 1863-ra Németegresre vonatkozóan 282 3/8 holdra 12-es, egy másik részen 46 holdra „luceres 14-es művelést", a majorhely melletti táblára 4-es fordát, a zöld takarmányosra pedig 5-ös művelést írtak elő. A 12-es váltót zabos bükkönnyel, majd búzavetéssel kezdték, utána lóherevetés következett, amit a következő évben kaszáltak, majd legeltettek, végül a 3. évben feltörték őszi gabona alá. Utána kukorica, zabos-bükköny, búza, trágyázás, rozs, zab és mohar következett. A 14-es váltóban burgundi répa, burgonya és mag-bükköny is szerepelt. 1865-ben az uradalommal évtizedekig jó kapcsolatban álló Bauer Ferenc soproni kereskedőt kénytelen volt a tiszttartó visszautasítani. Állatainak nem adhat ugarlegeltetést, mert *„az enyingi uradalomban váltó rendszerű gazdaság lévén foganatosítva, ugar igen kevés van, ami pedig van azt az uradalmi juhoknak szükséges fenntartani"*.[30] 1854-ben az egyik bérlőnek is az ugarvetéses három nyomást írták elő *„trágyázott ugarban zabos lednek vetés mellett"*.[31]

Láttuk tehát, hogy a 3 nyomást az ugarlegeltetés miatt bizonyos helyeken fenn kellett tartani, a vetett területen azonban lényegesen megváltozott a vetésszerkezet.

23 *T. Mérey,* 1962, 195. o.
24 *Ruzsás,* 1980. 341. o.
25 OL. P. 1328. 4. csomó. 1826. Farkas Ferenc uradalomleírása.
26 *Galgóczi,* 1855. 171–175. o.
27 FL. BUI. 14. 1855. Farkasits levele.
28 FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
29 FL. BUI. 17. 1861. Földművelési térkép.
30 FL. BUI. 15. 1865. Farkas I. levele.
31 FL. BUI. 19. 1854. Farkas I. a főkormánynak.

A változtatás célja a növénytermesztésben a gabonatermesztés primatusának és az állattenyésztés parancsoló takarmányszükségletének egyidejű kiszolgálása. Az 1864. évi számadások anyagából táblázatot állítottam össze,[32] mely több tanulsággal is szolgál (3. és 3/A táblázat.). Az egyik ezek közül éppen az ugar 16,4%-ra való lecsökkenése. A másik az, hogy a takarmánynak való új (burgundi répa, baltacím, lednek, kukorica) és régi (mohar, lucerna, köles, lencse — megjegyezvén azonban, hogy e két utóbbit a bógerok, azaz a felvidéki kaszások, és aratók ellátására termesztették) növények termesztése mind a tavaszi nyomásba került, így ez a kalkatúra önmagában a szántóterületnek több mint felét foglalta el (kb. 54%). Az őszi nyomásban termesztették viszont a legnagyobb értékű és az elsőrendűen fontos állati takarmánynak számító zab után a legnagyobb tömegű gabonafajtát, a tiszta búzát. A búzavetés foglalta el az őszi kalkatúra legnagyobb területét és ez volt az uradalom par excellence árugabonája. Erre az időre teljesen eltűnt a gabonanemek közül a kétszeres,[33] aminek már amúgy is csupán a cselédélelmezésben volt szerepe. A rozs termőterülete már régebben visszaszorult, a 60-as évekre inkább azt mondhatjuk, hogy helyzete közepes szinten megszilárdult, hiszen a népélelmezés területén, mint kedvelt kenyérgabona, nem veszített jelentőségéből, a kétszerest például keveréssel „állították elő" belőle a zsoldjárandóság kiadásához; ám nem volt konjunktúranövény. Farkas tiszttartó 1871-ben ki is fejti *„rozsot csak az uradalom szükségleteire termesztünk, ebből nincs eladó"*.[34] A repcének a kustyáni körben jelentős vetésterülete volt, másutt a szokásos, ám a télen a repce kifagyott. A terméseredmények a repce, és különösen az őszirepce szempontjából rendkívül bizonytalanok voltak: a táblázatból is látható, hogy bár minden kör vetett többkevesebb repcét, de őszit csak két kör (Pél, Felsőnyék) aratott, s a felsőnyékiek fele annyit, mint amit elvetettek. Talán az ezévi bukás az, ami miatt a repce vetésterülete a 250 hold körül állandósult, ebbe 65 mérő mag járt s ez jó termés esetén ezer mérőt termett. Az őszi árpának — a búza termőterületének erőteljes terjeszkedése idején — még nyomát sem látjuk, inkább majd századunk növénye lesz.[35]

A „termett" — rovatban olyan növények is megjelentek, amit az a kör nem is vetett. Ennek magyarázata az, hogy ezeket nyomáson kívül, ún. kertekben, erre a célra kiadott területeken, elsősorban, részesekkel műveltették: ebben a rovatban tehát a „felezett" termés jelent meg. Feltűnő például, hogy az uradalom még nem engedte be szántóira a burgonyát, termesztését a részes földekkel azonban hathatósan támogatta, hiszen 1864-es bevételük 3641 mérőnyi volt, tehát legalább 7282 mérővel termett.

[32] FL. BUI. 41. 1864. Számadások.
[33] *Giday,* 1942. 235. o.
[34] *Galgóczi,* 1855. 259. o., FL. BUI. 17. 1871. Farkas I. levele.
[35] *Takács,* 1976. 96. o.

1864. évi forrásunk szól a munkaerőnek és az igaerőnek — a jelen munka keretei között részletesen nem elemezhető — kérdéseiről is. Itt csak utalok arra, hogy a részes művelés és a ledolgozás legkülönbözőbb formáit honosította meg az uradalom azért, hogy elsősorban növénytermesztéséhez munkáskezeket nyerjen. Az aratás, részes föld, pénzes föld stb. fejében nyert munkanapokat elsősorban itt használta fel, de részben itt is nyerte azokat, amennyiben a kapásokat szinte teljes egészében, s a gabonafélék egy hányadát is feles földeken termelték. 1864-ben pénzes földként adtak ki.[36]

> 235 h őszit (25%), 481 h tavaszit (52%) és 221 h ugart (23%), és
> feles földként adtak ki:
> 669 h őszit (21%), 1713 h tavaszit (55%) és 757 h ugart (24%).

A számok tükrözik az imént elmondottakat. Az őszi vetések a kiadott földek között kisebb, a tavasziak és az ugar nagyobb arányban vannak, mint amilyen százalékban ezek a kalkatúrák a szántott területek között szerepelnek. Tehát a tavaszi nyomásból elsősorban a munkaigényesebb kapásokat műveltette ilyen formában az uradalom. A feles és bérelt ugar fogalma pedig rávilágít arra, hogy az ugarnyomás ekkor már rendre megtermette a maga ugarveteményeit.

Táblázatunk még egy döntő lépés megtételét tükrözi. Adataink szerint az ugar területe tovább csökken: két kör (Belfürged és Külfürged) a következő évre egyáltalán nem hagy ugart, öt pedig jelentősen csökkenti azt (csak Újhodoson marad változatlan). Marad továbbá mindenütt a tavaszi nyomásból kiszakadó lucernakaszáló. Tehát már megtörtént a stabil vetésforgó felé a döntő lépés: beépült az évelő pillangósnövény a vetésterületbe.[37] Ugyancsak fontos lépés volt az ugarvetemények között a repce megjelenése, hiszen így két őszi vetemény jöhetett egymás után.[38]

Végezetül fontosak a táblázat trágyázással kapcsolatos információi. A számok szerint az 1864 előtti évek trágyázási tervei alapján az összes szántóterület 58%-át, míg 1864-ben újabb 9%-át, összesen tehát: 67%-át trágyázták meg.

Gabonaeladások

Pulszky Ferenc visszaemlékezései szerint[39] *„tavaszi országos esőt és csendes háborút"* kívántak egymásnak a földesurak a napóleoni gabonakonjunktúra idején. Pulszky jó érzékkel ragadta meg a kor hangulatát: a XVIII. sz. vége felé min-

[36] FL. BUI. 41. 1864. Számadások. 1.
[37] *Ruzsás,* 1980. 341. o.
[38] *Korizmics–Benkő–Mórocz,* 1855. 439. o.
[39] *Pulszky,* 1958. 227. o.

den az alacsony „életár", a XIX. sz. elején pedig minden a búza jó ára és jó piaca miatt forgott a gabona körül.

Az uradalom a gabonaeladást már a XVIII. században is nagy tételekben igyekezett lebonyolítani. 1755-ben 500 pm kétszerest és 1600 pm tiszta búzát adtak el 2660 Ft-ért Adonyig szállítva.[40] 1757-ben felvetették azonban, hogy Adonyig való szállítással nem célszerű eladni, mert azt csak robottal tudják megoldani és így hamar elfogy a munkaerő.[41] Az 1770-es évektől jelzik az iratok, hogy a veszprémi piacon a legkedvezőbb a gabona ára, helyben csak kevesebbért lehet eladni.[42] *„Szeretném, ha helyben vennék* — írja Illés Mátyás tiszttartó — *és ne kölletnék a Dunára hurczulnunk, mert vallóban a robotbul egészen ki fogyaszt."*[43] Az 1790-es években Székesfehérvár piacát tartják a legjobbnak, itt *„a szép és piros szemű péknek való tiszta buza"* mérője 3 ft. 10 krajcár[44] (ez az ár a század közepinek már háromszorosa), egy baj van csak, hogy az uradalomé konkolyos.

A bajok miatt 1800-ban a körmendi inspektor részletes utasításban szabályozta az enyingi uradalom gabonatermesztését: a megfelelő föld kiválasztását, művelését és a vetőmag tisztítását.[45] Így sikerült a mennyiséget is fokozni és a minőséget is javítani. 1808-ban például 1500 pm búzát 3 ft/pm, 600 pm kétszerest 2 ft 30 krajcár/pm, és 2000 pm kukoricát 2 ft/pm adtak el[46] s a korszak iratanyagában sok nagytételű szerződés található. Az uradalom az 1830-as–40-es években évente átlagosan 50–60 ezer mérő gabonát adott el.[47] A gabonaeladásokat a főkormány jutalmazta: minden eladott mérő gabona után 3 krajcár járt megosztva a tisztartónak, a számadónak és az ispánnak, vagy ha abban a gazdaságban nincs ispán, a gazdának.[48] Itt kell felhívni a figyelmet arra a most részletesen nem vizsgálható tényre, hogy az uradalom belső felhasználásának és gabonaeladásának a saját termesztés mellett 1848-ig fontos forrása volt a jobbágyi szolgáltatásként beszedett és az egyháztól bérelt gabonadézsma. A 4. táblázat adatai alapján láthatjuk, hogy a kétszeres fő bevételi forrása (98,3%) a dézsma volt, de még a kukorica is 59%-ban származott a jobbágyi gazdaságokból. (A dézsmás árpa 2%-ot, a zab 8,25%-ot és a burgonya 4%-ot tett ki.)

A XIX. század elején állandósulni látszik a számadási rend, rendszeres kimutatások készülnek negyedévente és évente, majd havonta, negyedévente és évente a készletről, az eladásokról és a házi fogyasztásra kiszolgált természetbeliekről. A

[40] FL. BUI. 12. 1755. Horváth tiszttartó levele.
[41] FL. BUI. 12. 1757. Horváth tiszttartó Batthyány Lajosnak.
[42] FL. BUI. 2. 1769–70. Horváth tiszttartó beszámolója.
[43] FL. BUI. 13. 1778. Illés tiszttartó Boronkaynak.
[44] FL. BUI. 13. 1791. Illés Ormosdi régensnek.
[45] OL. P. 1328. 1. csomó. 1800. Inspektori utasítás.
[46] OL. P. 1322. 67. csomó. 1808. Gabonaeladási szerződés.
[47] *Mezőföldi*, 1846. 1125. o.
[48] OL. P. 1322. 40. csomó. 1835. Instrukciók.

számadásokat 1826-ig németül (a megyei és ügyvédi levelezést latinul), majd magyarul készítik s az uradalmi beosztástól függően a prefektusnak (1834-től), és a bécsi főkormánynak küldik. Sőt 1847-től még egy „előleges gabona termés mutatót" is készítenek a herceg kifejezett kérésére a gazdasági évnek olyan időszakában, amikor még csupán a terméskilátások segítik a szakembereket. 1847-ben például augusztus 12-én készítik a mutatót, amikor *„a zab aratás csak most végeztetik be és a mindennapi ... esőzés miatt próbát nem nyomathattunk, egészen be nem dézsmálhattunk"*.[49] Adataikat, illetve reményeiket a 4. táblázat tartalmazza. Az előleges termésmutatók célja az volt, hogy az uradalom termését megpróbálják nagyban, még szinte lábon eladni. Az ilyen eladásokat a főkormány intézte az uradalom adatai alapján. Wallbachnak 10 ezer pm búzát adtak el 1864-ben, illetve Grünwaldnak 2000-t 1870-ben.[50]

A gabonaeladás ütemét a gazdasági éven belül igyekeztek szabályozni, az ütemezésről éves tervet készítettek, amit a felettesek hagytak jóvá. A tervtől való eltérést csak az uradalom érdeke (rossz terméskilátások), és az árváltozások indokolhatták. 1833-tól a gabonaeladást 3 részletben bonyolíthatják le az év elejétől aratásig.[51] 1841-ben a herceg utasításában az uradalomnak csak kisebb eladásokat engedélyezett (helyben vagy a közeli hetivásárokon), a nagyobb tételek szerződéseit előzetesen jóvá kellett hagyatni.[52] Az előzetes tervtől való eltérést az uradalmi pénzszűkével,[53] az adófizetéssel,[54] a galíciai feszültségekkel,[55] a gabona árának esésével vagy éppen emelkedésével[56] egyaránt indokolták. Az aggasztó terméskilátások[57] és a rekkenő meleg[58] miatt is megtiltották a további eladásokat. Farkas tiszttartó árukapcsolást is elképzelhetőnek vélt, búzát csak árpával együtt akart eladni.[59]

Közeli és távolabbi piacok egyaránt vonzották a tiszteket. A szállítás azonban jelentősen megdrágította az árut. Az uradalom csak tengelyen tudta eljuttatni gabonáját a Dunához, s ott Adonyban rakattatta vontató hajóra. Adony volt a nagytételű uradalmi gabona kikötője.[60] A királyi „magazinum" miatt a subsidium-

[49] FL. BUI. 19. 1847. Farkas I. tudósítása.
[50] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata. FL. BUI. 4. 1870. Levél a főkormánytól.
[51] FL. BUI. 7. 1835. Mórocza D. Felsőnyéknek.
[52] FL. BUI. 3. 1841. hg. Batthyány Fülöp utasítása.
[53] FL. BUI. 3. Főkormány Enyingnek.
[54] FL. BUI. 16. 1860. Farkas I. a főkormánynak.
[55] FL. BUI. 8. 1846. Sényi Enyingnek.
[56] FL. BUI. 8. 1852. Sényi Enyingnek, FL. BUI. 9. 1868. Seyff körirata, FL. BUI. 6. 1832. Seyff a tisztségnek.
[57] FL. BUI. 7. 1834. Seyff Enyingnek, FL. BUI. 3. 1841. Levelezőkönyv.
[58] FL. BUI. 3. 1856. Tisztség a főkormánynak.
[59] FL. BUI. 19. 1851. Farkas I. a főkormánynak.
[60] *Orosz*, 1988. 8. o.

gabona Dunaföldváron került hajóra.[61] A vontatás még az 1860-as években is lovakkal történt. Elsősorban a tolnai és iváncsai hajóvontatók foglalkoztak ezzel az akkor már leáldozóban levő fuvarozási ágazattal.[62] Az uradalom az 1831-ben megindított dunai gőzhajózást sem tudta kihasználni, mert a folyóhoz ezután is csak nagy élőmunka-ráfordítással juttathatta volna el gabonáját.[63]

A gabonaeladás szempontjából hasonló szerepet játszott a Buda–Nagykanizsa közötti Déli vasút is. 1860-ra épült meg, építését hg. Batthyány Fülöp hathatósan, ingyen területtel és egész tekintélyével támogatta, az építkezéssel kapcsolatos gyakorlati tennivalók az uradalmi vezetőkre hárultak, s ezeket ők lelkesen meg is tették. A megnyíló szállítási lehetőséget azonban az árugabona szállítása esetében nem használták ki, holott a gyapjút szinte a vasút megnyitása évétől Lepsényben rakták vonatra. 1868-ban meg is írták egy jelentkező repcevevőnek: csak egyben és csak helyben adnak el, mert az uradalom *„vasútrai szállítást el nem vállal"*.[64] Inkább a vevők Enyingre csábításával próbálkoztak. Az 1860-as évektől árveréseket rendeztek, ahová meghívták a nagykereskedőket.[65] Voltak a gabonának állandó vevői is. A 40–50-es években állandó kapcsolatban álltak Rothauser Farkas veszprémi, majd a 60-as évektől Kohn Salamon enyingi kereskedővel. Kohn rendszerint rálicitált a többi jelentkezőre, de ha nem is adott többet — mint 1861-ben Grünwald bécsi kereskedővel szemben —, akkor is neki adták az árut mert *„az uradalomnak mindig pontos fizetője volt s legkisebb késedelmet ellene felhozni nem lehet, a bécsit pedig nem ismerjük"*.[66]

A nagybani gabonakereskedők foglalkoztak a repcével is. Közöttük Rothauser és Alstätter veszprémi,[67] és Wertheimer bécsi kereskedővel[68] találkozunk. Vásárolta az uradalom repcéjét Leon olajgyára, vagy a gyönki olajgyár tulajdonosai is,[69] a legjobb vevő azonban itt is Kohn Salamon volt.[70] 1869-ben az uradalom egész eladandó 19 189 pm gabonáját (búza, árpa, szemes kukorica) Kohn Salamon vette meg 74 359 ft.-ért az előírt három eladási határidővel, részletekben.[71]

[61] OL. P. 1321. 9. csomó. 1813. Cseh László és Tallián Boldizsár levélváltása a subsidiális gabona hordásáról.

[62] *Petheö,* 1862. nov. 30. *Baksay,* 1896. 272–273. o., *Farkas,* 1975. 184. o., *Lukács,* 1983. 193. o.

[63] *Belitzky,* 1932. 142. o.

[64] FL. BUI. 16. 1868. Farkas I. levele.

[65] FL. BUI. 15. 1860. Farkas I. értesítése, FL. BUI. 4. 1870. Felhívás.

[66] FL. BUI. 16. Farkas I. a főkormánynak.

[67] FL. BUI. 8. 1844. Sényi Enyingnek, FL. BUI. 3. 1845, 1856. Levelezés Alstätterrel, ill. FL. BUI. 15. 1858.

[68] FL. BUI. 9. 1870. Seyff a tisztségnek.

[69] FL. BUI. 8. 1844. Sényi Móroczának, FL. BUI. 3. 1841., FL. BUI. 8. 1852., F: BUI. 4. 1858.

[70] FL. BUI. 16. 9. 1861. Farkas a főkormánynak, FL. BUI. 16. 1862., FL. BUI. 9. 1867.

[71] FL. BUI. 33. 1869. Gabonaeladási szerződések.

A gabona kistételű értékesítésének hagyományos piaca — mint már utaltunk is rá — Veszprém volt. Az itteni pénteki hetivásárokat Fényes Elek és Galgóczi Károly is[72] a gabonakereskedelem szempontjából tartotta kiemelendőnek. Az uradalom a veszprémi piacon tudta a folyó kiadásaira szükséges pénzeket kiárulni, s ezt a főkormány meg is követelte, de a piacra 100 mérőnél többet egyszerre nem vihettek.[73] Sőt a zsizsikes gabonát még kisebb tételekben javasolták a piacra vinni.[74] A helyi uradalmi boltos is árulta a gabonát, de csak 50 mérőnként kapott.[75]

1829-től, az enyingi vásártartási jog[76] és 1861-től a hetivásárok tartására jogosító engedély megszerzésétől nagyobb forgalmat vártak magában Enyingen is. Minderről a tiszttartó a következő jelentést küldte Bécsbe: *„A Buda-Kanizsa vaspálya megnyitásával a gabona kereskedés vidékünkön is igen meg élénkült; miért is indíttatva érzi magát a tisztség, az uradalom azon jogát — mely szerint országos és heti vásárokat tarthat — célszerűen felhasználhatni: Május hó 1-től kezdve az enyingi vásártéren minden szerdán gabona és egyéb terményekből ... heti vásárt fog tartani."*[77] A vásártér kialakításáért a herceg Enying mezővárosnak ajándékozta az ún. „királydomb" területet.[78] A vásár forgalmának élénkítésére meghagyták Enying, Szentmihályfa, Pél és Külfürged köröknek, hogy minden szerdán 7 órára 5–5 mérő búzát küldjenek a piacra.[79] Így az év végén a tiszttartó büszkén jelentette: *„a gabona kereskedés Enyingen napról napra nagyobb kiterjedést ígér."*[80]

Az alkalmazott árakról már a század eleje óta a veszprémi piacfelügyelő tudósította az uradalmat. Hetente küldették meg a hivatalos piaci tabellát. Sőt ezt a tabellát köröztetve az ispánságok között, az utolsónak, Felsőnyéknek a főkormányhoz kellett továbbítania.[81]

Kereskedelmi téma, de már átvezet a gabona művelési kérdéseihez a vetőmag beszerzésének ügye. Illés Mátyás tiszttartó 1799-ben vetette fel a jó vetőmag szükségességét *„az ide való maghoz nem nagy bizodalom lehet"*. Az uradalom búzája *„konkolos és vadóczos keczer"*, amire a vevő, *„reá nem nézett"*. A megengedett 600 pm vetni való búzát *„hatvani Birkásnál"* fogják megvásárolni *„méreit 32 garasokon"*. *„Eztet ugyan tsak jó földben vettetem el, majd jövendőben fogjuk tapasztalni a ki éri, ha változik-e vagy sem, adjon Isten ezernyi ezer szaporuságát."*[82]

[72] *Fényes*, 1847. 74. o., *Galgóczi*, 1855. 142. o.
[73] FL. BUI. 7. 1834. Mórocza Enyingnek.
[74] Uo.
[75] Uo.
[76] *Degré*, 1985. 15. o.
[77] FL. BUI. 16. 1861. Farkas I. a főkormányak.
[78] FL. BUI. 17. 1851. Farkas a levéltárnak.
[79] FL. BUI. 17. 1861. Farkas a köröknek.
[80] FL. BUI. 16. 1861. Farkas a főkormányak.
[81] FL. BUI. 7. 1835. Mórocza Felsőnyéknek.
[82] OL. P. 1322. 17. csomó. 1799. Illés tiszttartó az inspektornak.

„Hogy ezen uradalom valahára már tiszta búzára szert tehessen, valóban kívánatos lett egynéhány száz mérő banatusi búzának megszerzése."[83] Ez az 1832-es engedelem az első adatunk a valóban jó és hiteles vetőmag megjelenésére. A kortársak és a tisztek is hajlamosak voltak ennek a bánáti alapnak tulajdonítani a környék birtokosainak és jobbágyainak érdeklődését az uradalombeli vetőmag iránt. Bár nem szoktak eladni vetőmagot, 1847-ben mégis ilyen kivételes elbírálásra kér ünnepélyesen engedélyt a tiszttartó. *„Ezen eladásra a jó szomszédság és a közjónak előmozdítása tekintetibül engedelmet alázatosan kérünk."*[84] Ugyanezen évben *„Szent Ilona szigetéről"* származó vetőmaggal kísérletezett az uradalom,[85] sajnos nem tudjuk, milyen eredménnyel. Igen szigorúan írták elő a tiszttartónak a vetőmaggal való helyes bánásmódot: a magbúzát először nyomtassák éspedig teljesen új szérűn, bele rozs ne keveredjék.[86] Az 50-es és 60-as évek ismét a bánáti vetőmagé: rendszeresen kisegítik a többi uradalmat belőle,[87] Bólynak kétsoros árpa vetőmagot adnak, 1865-ben pedig angol árpa vetőmagot szereznek be.[88] 1868-ban újabb bánáti, közelebbről Perjamosból (Torontál vármegye, ma Románia) származó vetőmag megszerzését kérik Stark Simon kereskedőtől, de kikötik, hogy a 350 pm magot *„Perjamosban vegyék, ottani bélyegzővel plombálják le, valódiságáról az eladó bizonyítványt küldjön"*.[89] A köröknek is gondos bánásmódot írnak elő a drága vetőmaggal: géppel vessék, 1 holdra 1,5 mérőt számítsanak, meszezzék, hogy üszög ne legyen benne és ne keverjék össze mással.[90] Ugyanakkor saját vetőmagjukból is eladnak 200 pm-t, mérőjét 5 ft-ért, megjegyezve, hogy ebből egy mérőnyi 88 1/2 fontot nyomott.[91]

1852-ben a szomszédos ozorai uradalom tiszttartója kért „bokros rozs" vetőmagot Farkas Imrétől: *„fényes Enyingi Uradalom gazdászatában ... e bokros rozsnak termesztése jó sikerrel divatoz"*.[92]

A gabonafélék művelése

Annak a gondolatnak, hogy a terméseredményeket a talaj vegyi összetétele és szerkezete alapvetően befolyásolja, csak korszakunk végén kezdtek fontosságot tulajdonítani az uradalom szakemberei. 1870 telén figyel fel a tiszttartó a Gazda-

[83] FL. BUI. 5. 1832. Seyff Enyingnek.
[84] FL. BUI. 19. 1847. Farkas I. a főkormányak.
[85] Uo.
[86] OL. P. 11322. 41. csomó. Instrukciók a tiszttartóknak. é. n.
[87] FL. BUI. 3. 1850. Farkas I. a főkormánynak. FL. BUI. 19. 1847.
[88] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. Bólynak, FL. BUI. 4. 1865. Farkas I. a köröknek.
[89] FL. BUI. 16. 1868. Farkas I. Starknak.
[90] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[91] FL. BUI. 16. 1868. Farkas I. B. Zsigmondnak.
[92] FL. BUI. 14. 1852. augusztus 10. Horváth Ferenc Farkas I.-hez.

sági Lapok talajvizsgálatokról szóló cikkére. A cikk nyomán azonnal írt Keszthelyre, az Országos Felsőbb Gazdasági Tanintézet igazgatójának, hogy lehet-e ilyen vizsgálatokat ott végeztetni. Még azon melegében meg is rendelte a vizsgálatokat Sporzon Páltól.[93]

A legfontosabb törekvés, aminek a tiszttartó buzgó élharcosává szegődött a trágyázás kérdése volt. Az elégséges trágyázás a korabeli mezőgazdasági irodalom és a korszakunkbeli agrártörténetírás szerint is a mezőgazdasági üzemek belterjessé válásának, s így a növénytermesztés és állattenyésztés közötti magasabbszintű összhang megteremtésének is sarkpontja volt.[94] Az ezzel kapcsolatos sommás megállapítások bemutatására csak egyet idézek: *„A trágya alapja a jó gazdaságnak. A jó gazdának legbizonyosabb aranybányája a trágyagödör."*[95] Az uradalmi levelezés szerint a trágyát minden 5.–7. lépésre kellett lerakni és utána elteríteni.[96] A trágyát keményebb idővel hordták, ha hó volt, akkor szánnal, enyhébb időben még decemberben is szántottak.[97] Repce és burgonya alá általában 30 szekér, árpa alá holdanként 20 szekér trágyát számítottak, ezt nevezték féltrágyázásnak (1 szekérnyi trágya kb. 18 q).[98] A tél folyamán először az árpaföldeket, majd a repceföldeket trágyázták.[99] A jó érett marhatrágyát a repceföldre hordták.[100] A trágyázásról is számot adtak, az 50-es évek végétől trágyázási térképet készítettek: az utoljára trágyázott táblákat vörössel, a következő évben sorrakerülőket feketével jelölték.[101]

A trágyakezelés legfontosabb célja a „trágyaszaporítás" volt. Különösen az 1860-as évek elején, a gyér termésű, aszállyal sújtott ínséges években a rossz takarmánytermés és a kevés alom miatt vált ez fontossá. 1862-ben az ökröknél és konvenciós cselédmarháknál dupla almozást írtak elő. A trágyadombokat hetente hóval kellett betakarni, ha hó nem volt, öntözni kellett.

A juhaklokban az ellés befejezése után a trágyát elterítették, hogy a ki-behajtott állatok jól megtiporják.[102] A kihordott trágya mennyiségét azonban ennek ellenére is csökkenteni kellett. Ezután egész trágyának 20 béresszekérnyit, fél trágyának 8 béresszekérnyit számítottak.[103] Az említett ínséges termések miatt azonban még így is csökkenteni kellett a „trágyázási turnust".[104] A hatvanas évek végén újabb

[93] FL. BUI. 16. 1870. Farkas I. Keszthelyre, FL. BUI. 4. 1870. Farkas I. Sporzon Pálnak.
[94] *Orosz,* 1979. 1103. o.
[95] *Galgóczi,* 1854. 29. o.
[96] FL. BUI. 11. 1846. Összeírások.
[97] FL. BUI. 19. 1854. Farkas I. a főkormánynak.
[98] *Gaál.* 1978. 393. o.
[99] FL. BUI. 3. 1856. Körirat.
[100] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[101] FL. BUI. 3. 1857. Levelezés, FL. BUI. 4. 1863.
[102] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[103] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
[104] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.

intézkedésre kényszerültek: *„a tisztek és a cselédek marhái utáni trágya ezentúl az uradalomé"*.[105]

Az ötvenes évek végén újabb trágyafajták használatáról is hírt kaptunk. 1858-as adatunk kultúrtörténeti szempontból is érdekes. Előírja ugyanis a majorokban az árnyékszékek készítését. A határozott utasításból következtethetünk arra, hogy eddig ilyenek nem voltak. Most is csupán *„annak a trágyának használtatása érdemében"* született az újítás.[106] 1856-tól a portrágyaszóró vetőgépek vásárlása miatt a *„compost-trágya szaporítása reméltetik"*,[107] aminek készítését 1868-ban írják elő. *„Hamut kell ganéjlével és vízzel felváltva öntözni és megforgatni."*[108] Ebből a mondatból az vonható le következtetésként, hogy a trágyalevet fölfogták. A záporok, vízfolyások által kiiszapolt növényeket, pl. 1868-ban 19 hold lóherét egy helyre összehordták és zöldtrágyaként felhasználták.[109]

Az istállón tartott marha után várható trágyamennyiséget természetesen jó előre kiszámították. 1847-ben a

22 db	majori ló:	220	szekér
10 db	növendéki ló:	100	szekér
2 db	kerti ló:	20	szekér
410 db	marha:	3 280	szekér
20 256 db	juh:	10 000	szekér
	Összesen	13 620	szekér trágyát termelt.[110]

Az őszi repce és lucerna alá a trágyát alászántották.[111] Az ősziek alá hagyományosan háromszor szántottak. Az ugarszántást június végén kezdték, de ha száraz idő volt, *„ha az eke kiszárad"*, akkor abbahagyták és a takarmányhordáshoz a szekerek elé fogták a marhát. Ha nedves volt a föld, akkor az ugarszántást a hordás előtt igyekeztek bevégezni.[112] Ugarszántáskor két ekét járattak egy barázdában,[113] s általában *„négyesben szántottak"*. A pusztai törvény szerint a jó szántás feltétele: *„eke szarvát meg kell fogni, ösztökét használni, póznát kivinni, egyenessen barázdolni, fordulóra 4 ölet hagyni, azt előre kibarázdálni"*.[114] A keverőszántást kevesebb igával, *„kettősben"*, kevésbé mélyen, gyorsabban kellet végezni, hiszen közben

[105] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[106] FL. BUI. 4. 1858. Farkas I. körirata.
[107] FL. BUI. 3. 1856. Levelezés.
[108] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[109] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. Szálkának.
[110] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[111] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[112] FL. BUI. 15. 1860. Farkas I. körirata.
[113] FL. BUI. 17. 1856. Farkas I. körirata.
[114] FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.

az aratás is folyt már, és bár az aratás a béreserőt nem terhelte, de a gabonahordás már az ő feladatuk volt. Így a keverőszántásra általában az 1/3 ökröt vették igénybe, míg a 2/3 ökör már a takarodásban dolgozott. A tiszttartónak nagyon résen kellett azonban lenni, hogy a keverőszántást jó minőségben végezzék el a körök, el ne maradjon, s ha göröngyös a föld szekéroldallal megoldalazzák, ha pedig tarackos, még meg is fogasolják.[115] A keveréshez az azon melegében kicsépelt vagy kinyomtatott árpaszalmát használták fel.[116] *„Keverőre pedig karikában kell szántani."*[117]

A vetőszántás esetében látható némi változás az 1860-as évektől. Addig vagy a vetés előtt közvetlenül szántottak (vetőszántásra, azaz vetőre szántottak), s utána a magot beboronálták, vagy a kiszórt magot leszántották. A régi földművelési technológiában tehát a szántás és vetés közvetlen kapcsolatban állt: vetés előtt, vagy a vetéssel mindig szántani kellett.[118] A múlt század második felétől megszűnőben volt ez a közvetlen kapcsolat.

Már a beboronálás terjedésével is ez a folyamat mutatható ki: a beboronálás előtt igyekeztek pár napig pihentetni a szántást.[119] Ez alatt az idő alatt volt szükség a tüskeboronára: a hantos földet kellett vele elsimítani.[120] 1868-ban az anyauradalom Németegrestől 102 db tüskeboronára való tüskét kért, érte 26 szekeret küldtek és béreseket is, akik a tüskét megvárták s belőle a boronákat összeállították.[121] A tüskeborona mögé a 60-as években hengert kötöttek,[122] bár a hengert nedves, sáros időben nem használták, mert akkor úgyis elég nehéz volt a föld.[123] Ha az őszi magot eső előtt sikerült elvetni és beboronálni fogasboronával, akkor sem hengereztek a vetésnél, hanem csak a következő tavaszon.[124] Ha az őszi vetés vízmosásos, repedezett volt, március táján nagyon fontos volt a hengerezése, *„amikor már nem nedves tüskehengerrel meg kell hengerezni".*[125]

A vetőgépek használata választotta szét végképp a szántás és vetés folyamatát. *„Gépek elé mindig legyen előre szántva, mert új szántásba nem jó vetni."*[126] A vetőgép amúgy is sokkal jobb minőségű szántást kívánt: a tarackot kifogásolták belőle, a hantos táblákat megoldalazták. A géppel való vetés után is boronáltak és

[115] FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. körirata.
[116] FL. BUI. 17. 1862. Farkas körirata.
[117] FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.
[118] *Gaál,* 1978. 233. o.
[119] *Takács,* 1976. 101. o.
[120] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[121] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. Németegresnek.
[122] FL. BUI. 18. 1868. Farkas körirata.
[123] Uo.
[124] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
[125] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[126] Uo.

mint láttuk — adott esetben — hengereztek. Tehát a fő munkafolyamatokat időben újabb munkák szétválasztották, sőt egy részük a vetés utánra maradt.[127]

A tavasziak alá általában csak kétszer, korszakunk vége felé már jobbára csak egyszer szántottak. Az egyik szántást ősszel, október–november folyamán teljesítették, majd tavasszal, amikor a föld fagya kiengedett, akkor szántottak vetőre. Az egyszeri szántás a kapások terjedésével vált egyre általánosabbá: kapás növény után ez elegendő is volt, hiszen azt többször kapálták, lókapával művelték vagy töltögették, így a gyomirtás és a lazítás is megtörtént. Amennyiben azonban a tavasziak évelő takarmánynövény után következtek, akkor szükség volt a háromszori szántásra.[128]

Mind az ősziek, mind a tavasziak alá való szántás nagy mértékben függött az időjárástól. Az ősziek megmunkálása, mint láttuk, a nagy munkacsúcsok — takarmányhordás, juhúsztatás, nyírás, aratás, takarodás — idejére esvén, okos szervezést, erőbeosztást is kívánt. A tavasziak munkáját viszont a hamar beállott tél és a késői fagy sokszor megakadályozta. Ritka volt az az év, amikor a tiszttartó azt írhatta *„pompás időjárásunk van: a héten már minden tavaszi földeink megszántását 1866-ra bevégeztük, őszi vetéseink már rég időtől fogva nem voltak íly szépek és gazdagok"*.[129] Általánosabb irataink között az olyan kimutatás, mint az 1864-es. Ekkor márciusban még több volt a szántatlan, mint a szántott tavaszival elvetendő terület: Korlátban, Horhiban, Újhodosban, Tisztavízen és Pátán dupla annyi. Csak Enyingen, Belfürgeden és Csergerendán szántottak valamicskével többet tavasziak alá, mint ami ekkor még szántatlan volt.[130]

Érdekes, hogy az adatok közül milyen kevés vonatkozik a szántásra, holott ez a földművelés egyik legnagyobb és legtöbb emberi- és igaerőt mozgósító munkája. Ennek magyarázata lehet az, hogy korszakunkban a szántás technológiája nem változott meg; a munkában résztvevő új munkaeszközök (félvas ekék) és az újfajta munkaerő (béreserő) nem alakított ki döntően új munkafolyamatot, csupán könnyebbé és hatékonnyá tette a régit. Az új eszközökről később szólok.

Farkas Imre tiszttartó a jó szántásnak környékünkön elismert szakértője volt. Az 1858. évi pesti kiállításon a szántóverseny bírálóbizottságába választották.[131] 1866. május 24-én ő rendezte Kabókapusztán a Veszprém Megyei Gazdasági Egyesület szántóversenyét.[132] A versenyzők két kategóriában indultak: kisebb birtokosok és nagyobbak. 140 □-öl megszántása volt a feladat úgy, hogy a barázda

[127] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.

[128] FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. körirata.

[129] FL. BUI. 17. 1865. Farkas I. a főkormánynak.

[130] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. kimutatás.

[131] FL. BUI. 20. 1858. július 4. Farkas I. a főkormánynak.

[132] FL. BUI. 15. 1866. január 18. Az egyesület versenyszántásainak programja. Nyomtatvány. Felhívás és emlékokmányok.

legyen egyenes és tiszta, a szántás legyen egyenletes, a kezdő barázda a tábla közepén, a befejező a szélén legyen.[133]

A vetéssel kapcsolatban vidékünkön elterjedt vélekedés, hogy a jó gazda három magot vet: egyet a gyomoknak, egyet a férgeknek, egyet pedig magának. Farkas Imre még jobb gazda igyekezett lenni. Évtizedes időjárási megfigyeléseit a helyi hagyományokkal is alátámasztotta: *„A Mezőföldön általános vélemény, hogy porba kell vetni"*, így hacsak lehetett, az őszi vetést már a szeptember végi száraz időkkel elkezdette,[134] sőt az őszi repcét és a lucernát már augusztus végén vetették.[135] A búza a legjobb őszi földbe került.[136] Vetésével — alászántással — úgy számoltak Szálkán, hogy 34 nap alatt 3 ekével 51 holdat vetnek el.[137] A búza után az ökrök számára a rosta alját vetették.[138] A vetést gyakran hátráltatta az, hogy a vetőgabona nyomtatását még nem fejezték be, nem volt mivel vetni.[139]

A vetőmagot csávázták, konkrét pácoló anyagként azonban a gabonához csak a meszet, a repcéhez pedig a terpentint nevezik meg irataink.[140] Az üszög ellen 1868-ban kísérletbe fogtak: körönként 1 táblát gálicozott és 1 táblát meszezett búzával vetettek be: a búzát a gálic vizes oldatával meglocsolták és megszárították vetés előtt. Mindkét féléből mindenki 20–20 szemet csíráztatott. Az eredmény a klórmész alkalmazása felé billentette a mérleget: a klórmészbe azonban 3–4 óráig beleáztatták a vetőmagot.[141]

Az őszi vetés után a takarodó utakat felszántották.[142]

A tél folyamán erős faggyal a kikelt vetéseket a juhokkal járatták. Már Bright, R. is megjegyezte a vidékünkön közkeletű megfigyelést, hogy *„csak azokon a földeken voltak jó vetések, amelyeken a birkák tanyáztak"*.[143] Az uradalmi tapasztalat az volt, hogy a birkával való járatás, tipratás a vetésnek jót tett: tavasszal jobban bokrosodott és a birka szaga a férget elűzte.[144] A kukacok pusztítása miatt tavasszal is a vetésekre eresztették a birkákat, ha már nem tudták megmenteni a vetést. Ezután még a földet feles kukorica alá kiadták.[145] A kukac elszaporodását azzal is összefüggésbe hozták, hogy a tarlót és télen a vetéseket nem járatják meg

[133] FL. BUI. 15. 1866. május 10. Versenyszabályzat. *Nemes*, 1982, *Mászáros*, 1985. 231. o.
[134] FL. BUI. 16. 1861. Farkas I. a főkormánynak.
[135] FL. BUI. 16. 1860. Farkas I. a főkormánynak.
[136] FL. BUI. 17. 1862. Vetési mutató.
[137] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. Szálkának.
[138] FL. BUI. 19. 1864. Farkas I. a főkormánynak.
[139] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
[140] Uo.
[141] FL. BUI. 18. 1869. Farkas körirata.
[142] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
[143] *Bright*, 1815. 58. o.
[144] FL. BUI. 17. 1862., FL. BUI. 4. 1863. Farkas I. körirata.
[145] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.

a disznókkal[146] Ugyanakkor a tiszttartó arra is felhívta a figyelmet, hogy a búzát nem szabad túlságosan legeltetni, mert *„a fattyúhajtás nem terem nagyszemű búzát"*.[147]

Egységes fagyott hótakaró kialakulásakor a vetéseken 50 □-ölenként hólyukakat vágtak, hogy a növény szellőzzön.[148]

A kemény télen kifagyott ősziek helyére tavasziakat vetettek: kölest, tavaszi repcét, árpát, mákot.[149] Ugyanekkor a kifagyott rozsba árpát vetettek s *„így a rozs árpával keverve zsoldgabonának használható lesz"*.[150] A kukacok, jégkár vagy a nagy meleg miatt kipusztult vetemények helyébe még nyáron is vethettek és vetettek is hajdinát, ami igen rövid tenyészidejű és kásáját a nyomtatók, cséplők majd a bógerok élelmezésében jól használhatták,[151] vagy téli takarmánynak adták.[152] Kölest ugyancsak élelmezésre rendszeresen termesztettek, koptatottra a székesfehérvári Sörház malomban cserélték.[153] Ugyancsak munkásaik számára kellett a köröknek a lencsét megtermelni: a magot rendszerint meg is termette, de még ehhez is jól kellett kiválasztani a lencse számára a földet. A megbetegedett lucernatáblát Németegresen 1845-ben még az ősszel feltörték és dohány alá adták ki.[154] A kipusztult mák helyébe tavaszi repcét akartak vettetni a fürgedi svábokkal felesben.[155] A roszszul mutatkozó zabot zölden lekaszálták, helyébe magnak való zabos bükkönyt vetettek.[156] A vetőmag mennyiségére vonatkozó uradalmi kimutatások alapján táblázatot állítottam össze (5. táblázat).[157] Az itt szereplő növényekből a táblázat szerint a következő átlagos vetőmagmennyiség állapítható meg:

[146] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[147] Uo.
[148] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
[149] FL. BUI. 17. 1864. Farkas I. a főkormánynak. FL. BUI. 18. 1864.
[150] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[151] FL. BUI. 14. 1934. Praefectusi utasítás.
[152] FL. BUI. 7. 1834. Mórocza Enyingnek.
[153] FL. BUI. 18. 1869. Farkas I. körirata.
[154] FL. BUI. 3. 1845. Németegresnek.
[155] FL. BUI. 17. 1845. Farkas Belfürgednek.
[156] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
[157] OL. P. 1328. 4. csomó. 1814. FL. BUI. 19. 1851., 1853., 1854. FL. BUI. 16. 1860., 1861.

búzából	1 holdra	1,6–2 pm
rozsból	1 holdra	1,6–1,8 pm
repcéből	1 holdra	0,07–0,2 pm
árpából	1 holdra	2,3 pm
zabból	1 holdra	2,3–2,6 pm
kukoricából	1 holdra	3 pm
kölesből	1 holdra	0,5–1,3 pm
lencséből	1 holdra	1–2 pm

magot vetettek.

1855-től Galgóczi adatai hasonló értékeket mutatnak.[158] Összehasonlításként érdemel figyelmet, hogy az Előszállási Uradalom 1845-ben rozsból és árpából kevesebb magot vetett holdanként.[159] A vetés minősége, egyenletessége, sűrűsége évtizedeken át igen sok gondot okozott. 1815-ben a Felsőnyéki Kerületben a 245 és a 246 holdas táblába holdanként 2,5 pm vetőmaggal számolva elvetettek 1227 pm feles zabot. Ám azt a tiszttartó sokallotta, s magyarázatot kért az ispántól. Az ispán a 15 mérőnyi defektust azzal magyarázta, hogy *„midőn százféle ember a vető, nem tsuda, ha olly egyezés és pontos mértékbe nem űr ki a vetni való mag mennyisége, mint mikor egyenlő emberek, vagy magunk cselédjei s béresek által vitetik véghez".*[160] A főkormány is sokszor sokallta a vetésre visszatartott gabona mennyiségét. Farkas tiszttartó így válhatott a gépi és ezen belül is a sorbavetés propagátorává.[161] A Clayton and Shuttleworth cég 1857-es katalógusában magyarországi vevői között 2. helyen sorolja fel Batthyány Fülöp herceget.[162] Itteni lerakatának vezetőjével, Érkövy Adolffal évtizedes kapcsolatban állt az uradalom. Tőle vették 1857-ben mezőkomáromi gőzmalom gépét is. Galgóczi Károly 1855-ben már arról tudott, hogy Enyingen ekkor repcevetésre vetőgépet használtak, de Körmenden még nem volt gép.[163] Az első repcevetőgépet az uradalom 1845-ben vette Pesten,[164] vele a munkát 1846-ban kezdték el. 1847-ben újabb engedélyt nyertek a főkormánytól 2 új repcevetőre és a régi javítására.[165]

1854-ben másfajta vetőgép ügyében tájékozódtak: ekkor sorba vető és szórva vető gépek között lehetett választani Vidatsnál, Farkas gépésznél és Szíjj gépésznél.[166] Végül is 1855 őszén kapták meg a gépet, *„azonban azt Pesten készen nem*

[158] *Galgóczi,* 1855. 370. o.
[159] *Gaál,* 1978. 236. o.
[160] OL. P. 1321. 16. csomó. Kovács ispán jelentése.
[161] *Farkas,* 1864. Gazdasági Lapok 14. szám.
[162] *Sevin,* 1944. 168. o.
[163] *Galgóczi,* 1855. 367., 370. o.
[164] FL. BUI. 19. 1864. Levelezés.
[165] FL. BUI. 33. 1847. Sényi Enyingnek.
[166] FL. BUI. 14. 1854. Főkormány Enyingnek.

találhatván fel, hanem a czenki kovácstól vettük meg azon vetőgépet, melyet az idei pesti gazdasági eszközök kiállításán állított ki. Ezen géppel egyszersmind compost trágyát is lehet szórni, került pedig 380 pft-ba, melly egyévi vető mag megkéméllvén, maga magát kifizetendi".[167] Ugyanezen évben, még ki is próbálták, de miután későn kapták meg, csak 133 holdat vetettek el vele. Viszont „a legszebbek a géppel vetett vetések". A próba alapján a tiszttartó 30 vetőgép megvásárlását javasolja az uradalom számára, s szerinte ha mindent géppel vetnének, 1 év alatt megtakarítanák a 30 gép árát.[168] A 30 gép helyett 1857-ben 6, majd újabb 7 gépet készíttettek Ivanics enyingi *„zárművésszel".*[169] A számadásokban 1857-ben jelent meg a géppel vetett területek kimutatása, ám ekkor már búzát, rozsot és őszi repcét is vetettek vele.[170] 1856-os adat a vetőgép megjelenését Külfürgeden írja le, bár ezt a gazdaságot tévesen a bólyi uradalomhoz tartozónak véli.[171]

Ezek a vetőgépek Garrett-féle 13 soros sorvetőgépek voltak, legyártásukkor 300 ft-ot fordítottak 1 gépre, összesen tehát 3900 ft-ot. Farkas Imre Gazdasági Lapok-beli 1864-es számítása szerint a gépek ára 100 holdon 2–3 év alatt térült meg az általuk elérhető vetőmagmegtakarítás miatt. A gépeket 1 pár ökör húzta, 1 béres és 2 segítő (vezető gyerek és a „faros", aki lehet nő is) szolgálta ki.[172]

A vetőgép megjelenése nem a vető ember géppel való pótlása miatt, hanem a szórva vetést sorba vetéssel való felcserélése miatt jelentett lényeges változást. A múlt század közepén a szórva vetés—sorba vetés kérdése körül ádáz vita dúlt a mezőgazdasági szakirodalomban. Mint láttuk a vitába Farkas tiszttartó is bekapcsolódott: kiállván a sorvetés és a sorvetőgépek, majd a portrágya hintővel ellátott sorvetőgépek mellett.[173] Ezeket a gépeket annak ajánlja, *„akinek porhanyós, tiszta, jó, csak kevéssé lejtős földje van".* De akinek kemény, agyagos, hegyes-völgyes a földje, az szórva vessen. Kimutatása szerint 1857-től 6 éven át a géppel művelt táblákon az uradalom évi 660 pm-nyi magot takarított meg, ami 18 876 ft-nyi nyereség. Ebből levonva a 13 gép árát a tiszta nyereség 14 876 ft. A tiszttartó beszámolója szerint búzát, repcét, lucernát, árpát, zabot és burgundi répát vetnek vele. A portrágyaszórót csak ez utóbbi növénynél használják. A tiszttartó a Falusi Gazda szerkesztőségével is levelezett, akik a — szórva vetés — sorba vetés vitába, mint gyakorlati szakembert akarták bekapcsolni. Farkas röviden elintézte a vitát, mondván: *„Polemiába elegyedni nincs időm, de kit a nagyobb kiterjedésű*

[167] FL. BUI. 19. 1855. Farkas a főkormánynak.
[168] Uo.
[169] FL. BUI. 3. 20. Farkas I. a főkormánynak.
[170] FL. BUI. 20. 1857. Őszi vetés kimutatás.
[171] Idézi *Barbarits,* 1965. 539. o.
[172] *Farkas I.* 1864. Gazdasági Lapok 14. száma.
[173] FL. BUI. 15. 1864. Dunántúli Gazdasági Közlöny 5. számának felhívására írt válasz.

sor vetés rendszere érdekelne és magának arról meggyőződést, okulást szerezni kívánna az ... nálam szívesen látott vendég lenne."[174]

Nemcsak a gazdasági irodalomban, hanem az uradalomban is nagy rábeszélőkészséget kellett tanúsítania, sok parancsot és utasítást, megrovást és szidalmat kellett írnia a tiszttartónak a gépi vetés ügyében. Amíg a főkormánynak a gépek előnyeit, az általuk elérhető megtakarítást bizonygatta, addig az uradalmi ispánokat, gépészeket és béreseket noszogatnia kellett azért, hogy a gépeket egyáltalán elővegyék. A gépek beállítását évek alatt kísérletezték ki. Az első cenki gépet tekintették mintának: ahhoz igazíttatták Ivanics lakatossal az adagolókanalakat, hátha így csökkenthető a vetőmagszükséglet.[175] 1862-ben a tiszttartó részletesen elemezte a körök vetési teljesítményeit, a bejövő adatokból állítottam össze a 6. táblázatot.[176] Az adatok szerint tehát az összes búzavetés 57,8%-át vetették el géppel, holott a 13 gép ideális esetben még többet is elvethetett volna, mint amit kellett. A tiszttartó előtt is nyilvánvaló volt, hogy hanyagul, pontatlanul dolgoztak, a gépek elosztása sem jó és talán a számításokkal is baj lehet. Például a Külfürgedi Kör 2 gépe 400 h helyett csak 130 h-at vetett el, de több magot takarított meg, mint az elvárható lett volna, ha tehát az összes területet elvetette volna, akkor nem is csak megtakarítaná, hanem szinte termelné a vetőmagot. Ilyenfajta kimutatások a következő években nem is készültek, de az adatokat mégis konkrét intézkedések követték. Egy gépet Enyingről Újhodosra, egy másikat pedig Külfürgedről Belfürgedre vezényeltek át. Enying, Kustyán és Újhodos *„utolsó figyelmeztetést"* kapott, hogy gépét igazíttassa meg. Az újhodosi ispán a 20 fogú kerékkel való vetést látja indokoltnak, ahol a vetőmag megtakarítása kisebb, a vetés sűrűbb, ám a ritkább vetést elnyomják a gazok, a sűrűk viszont szépek.

Nyugodtan elmondhatjuk tehát, hogy ekkor az uradalom a vetőgépekkel még csupán kísérletezik, a megtakarítás azonban már mérhető és jelentős. 1864-ben előírják, hogy az előkészített táblák közül 1 zabtáblát és 1 árpatáblát vessenek géppel, hogy legyen összehasonlítás.[177] 1868-ban viszont már arra adnak külön engedelmet, hogy az őszi vetés elhúzódása miatt — azért, hogy az október 15-i határidőt tartani lehessen— minden kör vethet 1 táblát szórva.[178] Ugyanekkor már adatokat kérnek arról is, hogy milyen, hány fogú géppel vetettek a körök.[179]

A gépek használata közben természetesen saját tapasztalatok is kialakultak. Ilyen volt az, hogy a géppel a szántott barázdával párhuzamosan kell vetni, és semmiképpen sem keresztben.[180]

[174] FL. BUI. 15. 1865. Farkas I. a Falusi Gazda szerkesztőségének.
[175] FL. BUI. 17. 1856. Farkas I. körirata.
[176] FL. BUI. 17. 1862. Mutató az őszi gabonák vetéséről.
[177] FL. BUI. 4. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[178] FL. BUI. 18. 1868. Farkas körirata.
[179] Uo.
[180] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.

A főkormánynak küldött jelentések természetesen nem a gépek okozta nehézségeket, hanem a megtakarítást emelték ki.

1857-ben	42 pm búzát,	142 pm rozsot,	33 pm repcét
1858-ban	358 pm búzát,	128 pm rozsot,	42 pm repcét
1860-ban	434 pm búzát,	45 pm rozsot,	16 pm repcét
1861-ben	715 pm búzát,	–	8 pm repcét

1863-ban pedig összesen 463 pm vetőmagot takarítottak meg.[181] A legnagyobb, az 1861. évi megtakarítást 1839 holdon érték el a gépi vetéssel, s hozzá tartozott még 179 font lucerna mag megtakarítása is, így az összes megtakarítás értéke napi árakon 3 789 ft 16 krajcárt tett ki.[182]

A géppel való vetést is bekalkulálva, az 1860-as évekre a következő vetőmagnormákat használták:

		1 holdra kell pm	Vetés módja		Hány fogú
			soros	szórva	kerékkel
Őszi	Búza	1,5			20–22
		2		x	x
	Búza alja	2		x	–
	Rozs	1,75		x	–
	Rozs alja	2		x	–
	Repce	0,4	4 sor	–	20
	Repce	0,8	13 sor		18–20
	Repce foltozásra	0,25		x	–
	Árpa	2	13 sor	–	
		2,5		x	
	Zab	2	13 sor	.	16–118
		3		x	
	Zöld takarmánykukorica	3		x	–
	Sárga repce	6/64	13 sor	–	20
	Mag	1 bükköny	13 sor	–	24
	Bükköny	1,25 zab			
	Magos bükköny 1/3B – 2/3Z		x		
Tavaszi	Mák	4/64	4 sor		22
		3/64	13 sor	–	
	Köles	0,5		x	–
	Mohar	0,5		x	–
	Baltacím	2 baltacím 0,5 árpa	13 sor		18
	Lucerna	16 font	13 sor	–	18
	Lencse	1,5		x	–
	Csicseri borsó	1		x	
	Burgundi répa	0,4	4 sor	–	26

[181] FL. BUI. 20. 1857., 1858. FL. BUI. 16. 1860., 1861. FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. a főkormánynak.

[182] FL. BUI. 16. 1861. Farkas I. a főkormánynak.

Természetesen nemcsak az említett növényeket, hanem egyebeket is vetettek géppel. 1858-ban például a lovak számára sárgarépát, 1861-ben mákot és baltacímet.[183]

Vetés ügyben a körök ritkán vívták ki a tiszttartó elismerését. 1863-ban Pélnek és Belfürgednek nem volt elmaradása a megtakarításban, tehát pontosan betartották az utasításokat, Szentmihályfán viszont 5 pm-vel több magot takarítottak meg *„az 5 pm felesleg méltánylattal elismertetik"*.[184]

A jól kikelt és szépnek mutatkozó vetéseket óvni igyekeztek a tavasz és nyár folyamán. Korszakunkban lassan növekedtek azon munkák és a rájuk fordított költség is, amit a vetések megóvására fordítottak.

Miután korszakunk második felében általában nem termeltek kétszerest, a búzából a rozsot irtani kellett.[185] Ám vigyáztak arra, hogy ha virágzik a búza, akkor *„irtani nem szabad, mert akkor az irtók több kárt tesznek, mint hasznot"*.[186] A vetésekben kiütött gazt is irtani igyekeztek: irtották a vadrepcét, a „kódus tetűt", a csiga bojtorjánt, a konkolyt és a mácsonyt, aratáskor a táblák szélén nőtt tüske kórót levágatták.[187] A tarackot is szedették, ahol nagyon elszaporodott. Irtóknak, bogár- és tarackszedőknek napszámért 142,35 ft-ot fizetett 1857-ben a Kustyáni Kör.[188] A *„tüskéket bojtorjányokat"* a gabona széléről és az utakról a csőszöknek kellett irtani.[189] A koldús tetű vagy szerb tövis a 60-as években igen gyorsan terjedt, kötelező irtásáról a Helytartótanács rendelkezett 1869-ben.[190] A növényt a kisbéresek kapával kivágták, összepetrencézve megszárították és elégették.

A földi kukacok ellen a megtámadott táblákat körülszántották és vakondot eresztettek a vetésbe, ahol lehetett a kukacokat és a vincellér bogarakat gyermekekkel összeszedették, vagy ha az ugart támadta, megszántották és ráengedték a disznókat.[191] A hernyók fészkének irtása céljából tövestől szedették ki a bérnapszámosokkal a szántók melletti papsipka- és galagonya bokrokat.[192] Igen megdicsérték az újhodosi ispánt, amikor a különböző években kiadott különböző rendelkezéseket 1870-ben egyszerre teljesítette a kukacok által pusztított rozsvetésben: körülszántatta és 15 iccére valót össze is szedetett.[193]

[183] FL. BUI. 4. 1858. FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. körirata.
[184] FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. körirata.
[185] FL. BUI. 14. 1864. Farkas I. körirata. FL. BUI. 18. 1868. Schuster számtartó rendelete.
[186] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
[187] OL. P. 1328. 4. csomó. 1858. Kustyán köri átadó leltár; FL. BUI. 3. 1857. Farkas I. körirata.
[188] OL. P. 1328. 4. csomó. 1857. Kustyán köri átadó leltár.
[189] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[190] FL. BUI. 16. 1869. Rendelet. FL. BUI. 4. 1864. Farkas I. körirata. FL. BUI. 18. 1870.
[191] FL. BUI. 3. 1856. Farkas I. körirata. FL. BUI. 17. 1862. FL. BUI. 4. 1863.
[192] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
[193] Uo.

Az őszi vetésekből a vadludakat kellett elkergetni és lődözni, s így a vetéseket őrizni kellett.[194] A háborítatlan dűlőutakról és a táblák széléről az ürgék *„kiöntendők és fujtandók"*. Az iregi uradalombeli ürgefogó mintájára a belfürgedi kör minden pusztának 6–6 db-ot készített.[195] Az Újhodosi Kör ürgeirtásra 1857-ben 55,44 ft-ot költött.[196] 1845-ben a *„patkán emésztőnek"* naponta 1 fehér kenyeret és 2 pm tiszta búzát adtak.[197] A Falusi Gazda 1858/4. számában leírt patkánymérget kísérletképpen kipróbálták.[198] A kísérletnek nem sok eredménye lehetett, mert a szer csupán port, rozslisztet és mézet tartalmazott kenyérre kenve.

Az aratás előtt megdőlt vagy silány gabonát még zölden, takarmánynak lekaszálták, illetve a megdőltet lesarlózták.[199] Ezt rendszerint az ekkor nagy munkában levő igás ökrök kapták.

Az aratásra, takarodásra és cséplésre már az egész év folyamán készültek. Az aratás és a cséplés elsősorban külső munkaerőt (részes aratók, cséplők, nyomtatók), míg a takarodás a robotosok, illetve a béresek és az igák erejét kötötte le, s mint láttuk a takarmány kaszálása (bógerok) és hordása (robotosok, béresek), valamint a szántás-vetés (robotosok, béresek) fázisai között foglalt helyet. Egész kis haditervet kellett tehát kidolgozni a sok idegen célszerű foglalkoztatására és ellátására, illetve a major-erő leggazdaságosabb beosztására. A helyzetet még bonyolította az is, hogy éppen az aratás előtt történt a juhúsztatás, nyírás és osztályozás is. Most dőlt el tehát június–augusztus között az uradalom legnagyobb értékű — egyébként az időjárás viszontagságaira amúgy is nagyon érzékeny — két árujának: a gyapjúnak és a gabonának a sorsa, sőt most termelődtek meg mindkét vonalon a jövő évi termés alapjai is (kaszálás, takarodás, juhosztályozás, őszi szántás-vetés).

Az ispánok már márciusban szérűskerti térképeket készítettek és engedélyeztettek: az asztagokat pirosra, a szalma- és polyva kazlakat sárgára, a takarmány kazalokat zöldre színezték.[200] Májusra kellett az aratószerződéseket megkötni és 2 példányban beadni,[201] majd a cséplőgépekhez való embereket és a nyomtatókat kellett szerződtetni.[202] Az aratók és cséplők szerződtetése általában könnyebben, a nyomtatóké nehezebben ment. (A munkaerő szervezési kérdéseivel: a szegődtetéssel, a bérrel és a munkavégzéssel itt most nem foglalkozom.) A legtöbb gond — évtizedeken keresztül — a felsőnyéki református egyházközséggel volt. Szívesen

[194] FL. BUI. 17. Farkas I. körirata.
[195] FL. BUI. 3. 1856. Farkas I. körirata.
[196] OL. P. 1328. 4. csomó. Újhodosi köri átadó leltár.
[197] FL. BUI. 3. 1845. Fürgednek.
[198] FL. BUI. 4. 1858. Farkas I. körirata.
[199] FL. BUI. 18. 1864., 1868. Farkas körirata.
[200] FL. BUI. 4. 1863. FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[201] FL. BUI. 3. 1856. Farkas Dinnyésnek.
[202] FL. BUI. 3. 1856. Farkas I. körirata.

vállalták az aratást, szükségük is volt rá, de a rakodást, a kazalozást és a saját részük hazahordását nem tudták és nem akarták vállalni, így aztán nem kaphattak aratást az uradalomtól, mert velük sem volt hajlandó a tisztség kivételt tenni.[203]

Az aratás kezdete előtt az ispánok szalmás gabona-mustrát vettek: minden gabonanemből kenderkéve nagyságú csomót ástak ki gyökerestől, megkötötték és az ispánlak folyosóján felakasztották.[204]

A tiszttartó időről időre utasításokban köröztette, hogy milyen legyen a gabona, amikor aratni kezdik. A búza legyen piros és acélos, de nem szabad hagyni túlérni, a rozs zöld legyen és vigyázzanak, ki ne hulljon aratás előtt, az árpa és a zab fehér legyen, a zabos bükkönyt akkor kell kaszálni, amikor a bükköny virágzik.[205] Külön előírta, hogy melyik részről kerüljön ki a magnak való, azt különös gonddal kellett aratni s majd elsőre csépelni, mert hamarosan kellett a vetésre.[206]

Az aratás megkezdésére a körök heti gabonaállapot-jelentései alapján a tiszttartó adta meg az utasítást. Előtte kocsikat küldött az általában a Mezőföld szélén, dombosabb peremén vagy már a hegyvidéken lakó (Úrhida, Inota, Palota, Pincehely stb.) aratókért, illetve a helybelieket értesítette.

1864-től ezek a fuvarok mind terhesebbek lettek, ezért elrendelte, hogy lehetőleg helybeliekkel vagy legalább közeliekkel szerződjenek.[207] Még ez év végén sikerült is a mezőkomáromi református gyülekezettel,[208] 1868-ban pedig a lajoskomáromi aratókkal szerződni.[209]

Az aratás a vidékünkön szokásos munkarendben és technológiával folyt. A sarlót már csak a dőlt gabonánál, kivételesen használták. A gabonát kaszálták. Az 1860-as évek eleji nagy aszályok miatt megnövekedett a szalma becsülete; ekkor kezdték a gabonát *„jól alant kaszálni, hogy mentül több szalma legyen"*.[210] Ekkortól 20–20 kévés kepékbe rakatták a gabonát és minden keresztet két helyen kötöttek le. Szintén ettől az évtől rendelkezett a tiszttartó arról is, hogy az árpát ugyanúgy arassák mint a búzát: ne hagyjanak markot, hanem azonnal kössenek kévét. Eszerint a búza aratása már régebben is így történt. Ehhez viszont előre el kellett készíteni a zsupköteleket. A feles gabonánál 13 kévés kereszteket rakattak, s erre szigorúan ügyeltek, miután többször előfordult már, hogy a hidvégiek a saját részükre 18–20 kévés kereszteket raktak.[211] A felezésnél az adott köri ispán és a szomszédos ispánok is jelen voltak. Uradalmunkban 1858-ban rendelkeztek a

[203] FL. BUI. 3. 1856. Levelezőkönyv. FL. BUI. 7. 1834. Mórocza Felsőnyéknek.
[204] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[205] FL. BUI. 17. 1863. 18. 1869. Farkas I. utasításai.
[206] FL. BUI. 17. 1863. Farkas körirata.
[207] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[208] OL. P. 1322. 72. csomó. 1864. Sényi G. szerződése.
[209] FL. BUI. 18. 1868. Szerződés.
[210] FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. körirata.
[211] FL. BUI. 18. 1869. Farkas I. körirata.

tarlógereblyék készítéséről: a gereblyét a tarló feltisztítására, a „kusza" összeszedésére használták. Itt egy öl (majdnem 2 m) széleseket készítettek, minden aratóbokornak kettőt.[212]

A zab aratásának idejére általában már megkezdődött a szántás és nagyon sürgős volt a már learatott gabona hordása. A felszabaduló aratók egy része addigra cséplőbandaként a gépezésbe kezdett, a nyomtatás is megkezdődött. A hordás a béresszekerekkel történt, de a szekerek és az asztagok megrakásához szükséges munkaerőt az aratók állították ki.[213] A béresek a hordás alatt *„az egészség fenntartása tekintetéből"* vasárnaponként, majd naponta 1 icce bort kaptak.[214]

Takarodáskor fogadták fel és *„esküdtették"* fel a szérűpásztorokat.[215] Ilyenkor a tűzi fecskendőket is átvizsgálták, a kádakat, lajtokat vízzel feltöltötték, mert a tűzveszélyt igen komolyan vették. *„Takarodás alatt a béresektől a gyufa leszedessék, sem a tarlón kinn, sem pedig a szérűs kertben pipázni nem szabad."*[216] Amikor mégis tűz keletkezett Pátán, az odakészített oltószerekkel sikerült is eloltani a 30 béresszekérnyi szalmakazlat. Még a szalma egy részét is megmentették. Az a hír járta, hogy a szóváltásba került gépezők és nyomtatók valamelyike bosszúból gyújtotta meg a szalmát.[217] Az eset hatására éjjelre az őrök számát megduplázták.

A hordásról 1851-ben szeptember 12-én készült kimutatás,[218] behordtak összesen:

37 432 kereszt szalmás búzát
6 685 kereszt szalmás kétszerest
11 547 kereszt szalmás rozsot
10 205 kereszt szalmás árpát
7 180 kereszt szalmás zabot.

Elmaradt még Kustyánban, Szentmihályfán és Fürgeden 7 707 kereszt búza, Szentmihályfán és Fürgeden 524 kereszt kétszeres, illetve 6 953 kereszt zab behordása. Ekkorra csak Enyingen hordtak be minden termést.

Általában augusztus végén kezdték meg a próbacsépléseket, amelynek alapján szeptemberben előzetes jelentést készítettek a várható szemtermésről. Próba búzát már 1757-ben is nyomtattak.[219] 1835-ben a próba gondosabb végzésére intettek

[212] FL. BUI. 4. 1858. Farkas I. körirata. *Selmeczi Kovács,* 1976. 178. o.
[213] OL. P. 1322. 72. csomó. 1864. Aratószerződés. FL. BUI. 18. 1868.
[214] FL. BUI. 9. 1862. Sényi Enyingnek, FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. körirata.
[215] FL. BUI. 3. 1845. Levelezés. FL. BUI. 15. 1863. Farkas I. körirata.
[216] FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. körirata.
[217] FL. BUI. 16. 1860. Farkas I. a főkormánynak.
[218] FL. BUI. 19. 1851. Kimutatás.
[219] FL. BUI. 12. 1757. Rendelkezés.

mert nagy volt a különbség a próba és a tényleges eredmény között.[220] 1868-ban pedig asztagonként vettek próbát.[221]

Uradalmunkban a nyomtatás egész korszakunkban fennmaradt, kétségtelen azonban, hogy szerepe az 1860-as évektől, éppen a cséplés gépesítése miatt erőteljesen csökkent. Az alapvetően uralkodó munkaerőhiány miatt azonban mindkét szemnyerési eljárás megélt egymás mellett. Cséplésnek azonban csak a gépi eljárást nevezhetjük; kézi cséplés csak a zsup készítésénél létezett.

A 60-as évektől a gabona számbavétele és a cséplőgépek teljesítményének kiszámítása után fogadtak nyomtatókat, amennyiben a gépezéssel még november végéig sem végeztek volna.[222]

A nyomtatók felfogadása sok utánjárást igényelt. Az 1840–50-es években rendszeresen kértek nyomtatókat az intai uradalomból.[223] Nyomtatásra csak lóval rendelkező gazdák vállalkozhattak, így bizonyosan helyes a tiszttartó megfigyelése, hogy *„a polgár csak akkor jön majd meg a nyomtatásra, ha előbb a magáét elvégzendi"*.[224] A későre maradt nyomtatás viszont egyre nagyobb szemveszteséggel és egyre rosszabb idővel járt. A ködös, esős idő már komoly károkat okozott.[225] 1851-ben Karácsonykor is folytatták s az ez évi gabonát még 1852 márciusában sem nyomtatták el.[226] 1853-ban egyáltalán nem kaptak nyomtatókat Fürgeden és Kustyánban. Így a nyomtatáshoz kellett 18 lovat venni, amit ezután eladtak.[227]

A nyomtatás alá először a búzát vetették, mert ennél volt a legnagyobb a szemveszteség, s miután ez volt a legértékesebb termény, a kár is.[228]

A nyomtatás elhúzódása és a munkaerőhiány indokolta a cséplőgépek beszerzését, s ezzel egy teljesen új szemnyerési eljárás és gépi technológia vidékünkön történő megjelenését.

A tisztség 1851-ben vetette fel a kérdést a főkormánynak, amikor kimutatták, hogy az uradalmi gabona saját erővel történő elnyomtatásához kb. 200 db lóra lenne szükség és 1 pár nyomtató lóért 100 pft-ot is elkértek. *„Igen óhajtható lenne ez uradalomban a londoni mű kiállításnál is helyeslett transportabilis cséplő gépeket, ha egész uradalomban nem is, legalább egy-két pusztán megszervezni ... általa nem csak a nyomtató részt nyernénk, de azon kívül a szárazon kicsépelt gabonának ... kilóját 1 ft-tal mindig drágábban adhatnánk el."*[229]

[220] FL. BUI. 7. 1835. Sényi Mórocznak.
[221] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[222] FL. BUI. 15. 1860. Farkas I. körirata.
[223] FL. BUI. 3. 1845. 1850–51. Levelezés.
[224] FL. BUI. 19. 1855. Farkas I. a főkormánynak.
[225] FL. BUI. 3. 1845. Levelezés.
[226] FL. BUI. 19. 1851., 1852. Farkas I. a főkormánynak
[227] FL. BUI. 19. 1853. Farkas I. a főkormánynak. FL. BUI. 8. 1853. Sényi Enyingnek.
[228] FL. BUI. 15. 1860. Farkas I. körirata.
[229] FL. BUI. 19. 1851. Farkas I. a főkormánynak.

Cséplőpajta az 1823-as uradalomleírásban Enyingen és Fürgeden volt. Bennük állandó, beépítésű lóval forgatott cséplőszerkezet működött.[230] Ezek szerkezetét egy stájerországi órás készítette 1801-ben.[231] Az 50-es években felgyorsultak e téren az események. 1853-ban a herceg megengedte, hogy Újhodosra, Pátára és Külfürgedre egy-egy 4 lóerejű cséplőgépet vegyenek.[232] Igaz emiatt a londoni vásárlás egyelőre elmaradt. A gépeket 1854-ben szerezték be, Farkas István pesti gépésznél, s már akkor dolgoztak is vele.[233] 1856-ban később Enyingre és Belfürgedre rendeltek Farkas Istvántól újabb 4 lóerejű és 2 lóerejű gépeket.[234] 1856-ban Ivanics lakatos már 5 uradalmi lóerejű cséplőgépet tartott karban.[235] Az 1854. évi próbáról jelentés készült: eszerint a géppel megtakarított nyomtatórész és a próbán felüli kicsépelt szem értéke 4 791 pft volt, míg a gép ára (1 120 pft), 8 db gépló, valamint a felszerelés, a cséplőpajta épülete és a szállításkori, valamint a munkavégzéshez szükséges bérmunka összes értéke 3 471 pft, így tehát az első év tiszta haszna 1 320 pft.[236] A Farkas Istvántól rendelt gépek Hensmann-rendszerű, angol mintájú cséplőgépek voltak, velük búzát, árpát, rozsot, zabot, bükkönyt, mohart és lucernát egyaránt kicsépeltek.

Általuk azonban nem oldódott meg az uradalom problémája, hiszen a munkaerőhiány az 50-es évek második felében a Déli vasút építése miatt még tovább növekedett.

1855-ben a herceg megengedte az egyik kért gőzcséplőgép megvételét is. A főkormány tudakozódott egy Pitt-féle, amerikai típus után,[237] ez azonban még mindig lóvontatású volt. Helyette a tisztség egy 8 lóerejű gőzcséplőgépet rendelt meg Londonból Tanárki Gyula közvetítésével.[238] A gőzcséplőgép szeptember 1-én már *„derekasan működött"* Szentmihályfán. A direktor ottlétekor minden 2 percben 1,5 m zabot csépelt ki. Ilyen működés mellett 64 nap alatt végez Szentmihályfa, Tisztavíz és Mezőkomárom termésével. Működéséhez kell naponta 2 icce olaj, 1/2 öl hasábfa és 2 napszámos.[239] A gép ára 4 400 pft volt, ami a tiszttartó számítása szerint 9 év alatt térül meg. A gépész mellett 19 kézi munkás végezte a munkát: 2 etető, 1 adagoló, 1 szalmarázó, 1 petrence rakó, 2 törekelő, 1 szemtoló, 4 szalma hordó, 2 kazalozó, 2 szekérrakó, 3 rostáló.[240]

[230] FL. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.
[231] *Galgóczi,* 1855. 95. o.
[232] FL. BUI. 8. 1853. Sényi Enyingnek.
[233] FL. BUI. 19. 1853. Levelezés.
[234] FL. BUI. 3. 1856. Levelezés.
[235] FL. BUI. 19. 1856. Farkas I. a főkormánynak.
[236] FL. BUI. 19. 1855. Kimutatás.
[237] FL. BUI. 10. 1855. Sényi Enyingnek.
[238] FL. BUI. 3. 20. 1857. Farkas I. a főkormánynak.
[239] FL. BUI. 20. 1857. Farkas I. a főkormánynak.
[240] FL. BUI. 18. 1868. Gépezőszerződés.

Az elkövetkezendő években ismét jelentősen szaporodott a cséplőgépek száma: 1868-ban már Kustyánban és Potolon is gőzgép működött,[241] illetve egyre újabb, kisebb lóerejű gépeket rendeltek a Hasenauer-testvérek pesti gyárából.[242] A cséplőgépek vas alkatrészeit a Vidacs-gyárban javították vagy pótoltatták.[243]

A saját gépek és a nyomtatók mellett még a bérmunkáért kopogtató vállalkozóknak is tudtak csépelni valót adni. 1858-ban Érkövy küldött vállalkozót 100 napra az itteni részért.[244] 1868-ban az ozorai Muth József Pátán, Külfürgeden, Belfürgeden és Felsőnyéken dolgozott,[245] 1869-ben pedig Deutsch Manó kapott 20 700 kereszt elgépezésére megbízást az uradalomban az allodium és a bérleti gazdaságok terméséből.[246]

A gépek beszerzésével azok elhelyezéséről is gondoskodni kellett. Már csak azért is, mert az első komolyabb gépek beszerzése előtt a vidéken a volt nyomtatók géprombolási kísérleteinek híre terjedt el. Ezért Újhodoson egészen új épületet emeltek, Külfürgeden a cséplőpajtából, Pátán pedig a szénás pajtából alakították ki a gépszínt.[247]

A gépeket kiszolgáló lovak forgalma megemelkedett, tartásukról, kezelésükről gondoskodni kellett, gőzgépeket fával, később szénnel, olajjal és vízkőoldóval kellett kiszolgálni, gépészt és *„olajozó legényt"*, fűtőt kellett alkalmazni, a gépek mozgását meg kellett szervezni. A gépek mellett megsérült uradalmi embereket gyógyíttatták, a gépezésnél dolgozó béreseknek inget és gatyát varrattak.[248] Ha a gép mellett nem részes cséplők, hanem uradalmi emberek: béresek és bógerok (kaszálásra felvett idénymunkások) dolgoztak — akik tehát éves vagy idénybérüket egyébként az uradalomtól megkapták — a cséplőrészt az uradalom kapta. Ennek akkor volt jelentősége, ha csak magát a gépet bérelték mástól.[249]

A Batthyány-uradalmakban híre járt az itteni cséplőgépek kiváló működésének. A főkormány a többi uradalmat Farkas Imréhez utasította tanácsért, aki be is szerezte, sőt a Vidacs-gyárban le is gyártatta számukra a gépeket. Így vettek gépet a körmendi, intai és a ludbreghi uradalmaknak.[250]

Cséplés kor külön figyelmet kellett fordítani a zsupkészítésre. Az 1840-es években a zsupverők 4 ft-ot, tartást és 1 akó bort kaptak, a 60-as években részül kaptak minden mérő után 1/8 mérő rozsot.[251]

241 FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
242 FL. BUI. 15. 1860. Levelezés.
243 FL. BUI. 4. 1863., 16. 1869. Levelezés.
244 FL. BUI. 4. 1858. Levelezés.
245 FL. BUI. 18. 1869. Farkas körirata.
246 FL. BUI. 16. 1869. Levelezés.
247 FL. BUI. 19. 1854. Farkas I. a főkormánynak.
248 FL. BUI. 4. 1858., 1863. Levelezés. FL. BUI. 18. 1868., 1869. Farkas I. körirata.
249 FL. BUI. 18. 1868., 1869. Farkas I. körirata.
250 FL. BUI. 9. 1862. Sényi Enyingnek.
251 FL. BUI. 3. 1845. 18., 1864. Farkas I. körirata.

Az uradalom a gazdasági év során nagy területet művelt, terméseredményeivel azonban nem dicsekedhetett. Természetesen voltak jobb, s rosszabb évek, azonban az 1816., 1846. és az 1863-as kirívóan rossz terméseredményeket kivéve, az átlag általában nem haladta meg, s gyakran el sem érte az országos termésátlagokat.[252] Így volt ez 1864. évben is, amelynek adataiból a 3. táblázat alapján tájékoztatásul a hozamokat kiszámítottam. A tisztség június elején *„roppant 2 havi kizárólagos szárazság"*-ra hivatkozott, majd megjöttek az esők, akkor az volt a baj: *„így a búza kevés, de szemre úgy látszik I. A. minőségű, rozs, árpa lesz annyi mint tavaly, zab kétszer annyi lesz, szalma azonban csak a fele lesz a tavalyinak"*.[253] Mentség tehát volt, ám a hozamok magukért beszélnek. A következő év adatai megerősíthetnek abban, hogy az 1864-es, amikor tehát az időjárás nem volt kedvező, nem mondható rossz termésű, csupán átlagos évnek. Az 1865-ös terméseredmények csak a repce és a burgundi répa szempontjából lényegesen jobbak. A rend kedvéért a vetett takarmányok hozamát is kiszámítottam, ahol értékelhető magtermés volt, de ezeket az év folyamán zölden vágták, illetve legeltették, csupán ott hagyták magnak, ahol nem sikerült idejében levágni, vagy ahol a vetőmagot akarták megtermelni. A köles jó idővel köztudottan jól fizet, ilyenkor azonban az 50-szeres magot is megadja, 1864-ben adatunk tehát nem kiemelkedő.

1 pozsonyi mérő mag adott:

		1964 pm	1865 pm
Őszi	Búza	3,6	4,3
	Rozs	5,8	3,7
	Repce	értékelhetetlen	56
Tavaszi	Repce	41,8	17,6
	Árpa	4,1	3,2
	Zab	4,3	3,2
	Lednek (Abrak bükköny)	2,2	2,1
	Zabos lednek	értékelhetetlen	
	Mohar	2,9	1,8
	Kukorica	3,5	2,4
	Köles	37	9,5
	Lencse	3,5	2
	Burgundi répa (=Cékla)	15,9	62
	Baltacím (=esparsette)	1,2	1,8

[252] Vö. *T. Mérey*, 1966. 336. o., *Ruzsás*, 1980. 347., 349. o., *Gaál*, 1978. 519. o., *Pálmány*, 1988–89. 504. o.

[253] FL. BUI. 17. 1864. Farkas I. a főkormánynak.

Ezen évek terméseredményét a főkormány is átlagosnak ítélte. Nem úgy az 1866-osat: *„az idei gabona termésnek próba szerinti mutatójából oly szomorú eredmény tűnik ki, mely majd a hihetetlenséggel határos, mely szerint még az uradalmi szükséglet sincs fedezve"*.[254] 1870-ben pedig *„1 mérő vetés alig adott 3 mérőt"*.[255]

Korszakunk elején, a magtárak megépítéséig a gabonát vermekben tárolták. A vermeket az új gabona betöltése előtt jól *„kipörkölték"*, utána zsupal megtapasztották, vagy jó vastagon, a fenekét és az oldalait is *„megh szalmázták"*.[256]

Az uradalom a búzát megrostálva tette a granáriumokba meghatározott rendben. Az I. osztályú búzát mindig a magtár jobb oldalára, a II. osztályút a bal oldalra terítették. Rendszeresen forgatták, szellőztették.[257] 100 köbölre 2 köböl beszáradást számítottak.[258]

Nagy magtár Enyingen és Fürgeden volt.[259] A fürgedi kisebb magtár 1806-ban, a nagyobbik 2 cséplőpajtával 1829-ben épült 5901 ft-os költséggel. Az enyingi lábas pajta építési költsége 1815-ben 3293 ft volt.[260] Kisebb kézi magtárak Kustyánban, Újhodoson, Tisztavízen, Mezőkomáromban, Pélett, Kollátban és Fürgeden voltak, rendszerint egy-egy istálló vagy szekérszín padlásán.[261] Németegresen 1837-ben épült kisebb magtár 1 659 ft-os költséggel.[262]

Az uradalom gabonáival terménykiállításokon szerepelt. Az 1851. évi pesti terménykiállításon *„a búzának súlyra nézve a legszebb angol búzát elérte, a választmányból 92 1/4 fontosnak találtatott, mely is a 46. számú Magyar Gazdában megemlíttetik"*.[263] Az 1853. évi terménytárlaton *„feles búza, rozs, árpa, zab stb. gazdasági terményekért"* ezüstérmet kaptak.[264] Az 1857-ben nyert hat oklevél közül hármat gabonával (búza, köles), egyet moharmaggal nyertek.[265] Az 1864. évi terménykiállításra szalmás gabonát szedtek gyökerestől kenderkéve nagyságban.[266]

[254] FL. BUI. 9. 1866. Sényi Enyingnek.
[255] FL. BUI. 9. 1870. Seyff Enyingnek.
[256] OL. P. 1322. 41. csomó. Instrukció a tiszttartónak.
[257] FL. BUI. 18. 1868., 1869. Farkas I. körirata.
[258] OL. P. 1322. 41. csomó. Instrukció a tiszttartónak.
[259] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[260] OL. P. 1322. 131. csomó. Kimutatás az új építkezésekről 1806–1840.
[261] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[262] OL. P. 1322. 131. csomó. Kimutatás az új építkezésekről 1806–1840.
[263] FL. BUI. 19. 1851. november 23. Farkas I. a főkormánynak.
[264] *Galgóczi*, 1866. 158. o.
[265] FL. BUI. 20. 1857. december 11. Farkas I. a főkormánynak.
[266] FL. BUI. 17. 1863. június 28. Farkas I. körirata.

A repce termesztése

A repcetermesztés a XIX. századi nagybirtokok, és különösen az állattartó nagybirtokok vállalkozása volt.[267] A repce a piacot figyelő gazdasági szakemberek kedvére való, tipikus konjunktúranövény. Művelése jól illeszkedik a gabonatermesztésre koncentráló uradalmak technológiájába, s ugyanakkor melléktermése, a repcepogácsa és a szalma fontos kiegészítője az állatok téli takarmányának. Mint konjunktúranövény, nem csak mintegy *„elszenvedi"* a gabonákkal való együtt kezelést, hanem szinte gerjeszti is azt: a repcevetés és cséplés gépesítése nyomán férkőztek be a gépek a gabonatermesztésbe. Tipikus árunövény: aratása hamar pénzhez juttatja a termelőt, s ezt a tulajdonságát a jószágrendezés és a modernizálás igényével, a jobbágyfelszabadítás utáni munkaerő-sokkal küzdő nagybirtokok igyekeztek kihasználni. Művelése a belterjesedéshez vezető út lépcsője: a javított háromnyomásos gazdálkodásba és a vetésforgóba jól illeszthető.

A repce XIX. századi nagybani termesztése általánosságban biztosnak látszott, hiszen az ekkor és a század második felében különösen terjedő világítóolaj-igény indukálta. Rövid távon viszont bizonytalan volt: a fagyok és a kártevők sokszor elpusztították. Nagyban és folyamatosan érte meg tehát termelni, ezért is maradt a nagybirtokok növénye. A repce kártevőinek elszaporodása miatt ugyanabba a földbe csak 6 évenként volt tanácsos repcét vetni,[268] tehát termesztése maga is a vetésforgást követelte. Kipusztulása a téli fagyok, a befülledés vagy a tavaszi fagyok, illetve kártevők miatt gyakran előfordult, ám éppen azért, mert korai növény volt, helyén még másodveteményt tudtak termelni,

Az enyingi uradalom számára — mint láttuk — állandó keresletet jelentettek az olajgyárak és a nagykereskedők. Egyetlen adatunk van arra, hogy az uradalom olajütőt alkalmazott. 1826-ban, amikor egyébként az uradalomban összesen 284 hold repcét műveltek (teljes egészében allodiális erővel), a szolgálatbeliek földjei között olajütőt is említenek a többi mesterember között.[269] Később az olajütést bérbe adták: 1847-ben ennek bevétele Enyingen, Lajoskomáromban és Felsőnyéken összesen 8 ft.[270] Az olajgyárak az eladott repcéért biztosították a repcepogácsát, ami különösen az 1860-as, takarmányhiányos években a teleltetés biztosítéka volt. *„Kevés lesz a takarmányunk, szükségünk lesz repcepogácsára, ezért a repcét olajgyárnak kell eladni (Veszprém, Fehérvár, Gyönk), mert ezek csak annak adnak repcepogácsát, akik nekik repcét adtak el."*[271] 1861. végén a takarmányhiány pótlására 3 429 q repcepogácsa megvételével számoltak.[272]

[267] *Selmeczi Kovács,* 1993. 38. o.
[268] *Galgóczi,* 1854. 71. o.
[269] OL. P. 1328. 3. csomó. Farkas F. földmérő uradalomleírása.
[270] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[271] FL. BUI. 16. 1862. Farkas I. a főkormánynak.
[272] FL. BUI. 16. 1861. Farkas I. a főkormánynak.

A repce termesztése, miután gondos talajelőkészítést és tápanyagban gazdag talajt kíván, az uradalom talajművelésére jó hatással volt: jobb talajművelése pedig a gépi vetésre alkalmassá tette.[273] Ugyancsak a repceművelés technológiája mutatott utat a soros művelés felé,[274] elég ha itt csupán visszautalok a gabonaművelési fejezetben a vetőgépekkel kapcsolatban leírtakra. Repceföld előkészítése kapcsán terjedt el a rendszeres oldalazás is, amit az enyingi tiszttartó minden ugarolás és keverés után megkövetelt a repceföldön.[275] Művelése tehát alapvetően, s különösen a század közepéig — a gabonatermesztés és a repcetermesztés egyidejű (a valóságban a konjunktúra-helyzetben egymást váltó) felfutásáig[276] — együtt haladt a gabonatermesztéssel. A gabonatermesztés éves munkájába mind őszi, mind tavaszi művelésű fajtája jól illeszkedett: az ősziek közül a repcét vetették először, (általában a frissen feltört földbe) s ezt is aratták először, már július elején, így nem akadályozta a nagy gabonamunkákat. A mezőgazdasági szakemberek tapasztalata szerint a frissen feltört vagy jól trágyázott repcevetés után különösen szépen termett a búza,[277] így a repce a vetésforgók élére került.[278] A viszonylag nagy tömegű repce vetésének és cséplésének korai gépesítése visszahatott a gabonatermesztés gépesítésére is. Láttuk, hogy milyen robbanásszerűen terjedtek el az uradalomban mind a sorvető, mind a cséplőgépek.

Az 50-es évektől még egy újítás került be a repce révén az uradalom agrotechnikájába. Ez a repceművelés sajátos kettősségét alakította ki. A sorba, géppel vetett repcét a téli fagyok ellen az ősz folyamán, általában október elején megkapálták és kétszer feltöltötték,[279] majd ezt tavasszal is megismételték.[280] A feltöltéshez jelentek meg az uradalom leltárában a lókapák és a töltögető ekék, amiket a kapások, elsősorban a kukorica és a répa művelésében később kiterjedten használtak. (Ezekről később szólok.)

A repce aratása lényegében megegyezett a gabonáéval, uradalmi iratainkban a sarlós repcearatásnak már nincs nyoma. Van viszont arra adatunk, hogy 1845-ben még petrencében szárogatták, s a nyomtatásig vagy behordásig hagyták utóérni. Erre feltétlenül szükség volt, mert a repcét a teljes érés előtt kellett vágni, különben a szem kipergett.[281] Ennek a gondosságnak néha ellentmondott viszont az, hogy a nyomtatás általános nehézségei közepette többször előfordult, hogy a még ki nem nyomtatott repcét 1,5 öles kazlakba rakták.[282]

[273] *Nagy I.*, 1944. 153–156. o.
[274] *Barbarits*, 1965. 118. o.
[275] FL. BUI. 17. 1856. Farkas I. körirata.
[276] *Nagy*, 1944. 156. o.
[277] Magyar Gazda, 1846. 542. o.
[278] *Selmeczi Kovács*, 1993. 39. o.
[279] FL. BUI. 20. 1858. 18. 1864. Farkas I. a főkormánynak.
[280] FL. BUI. 4. 1858. Farkas I. körirata.
[281] FL. BUI. 3. 1845. Farkas I. Szentmihályfának.
[282] FL. BUI. 3. 1845. Németegresnek.

A gépi cséplés terjedésével valószínűleg megváltozott a learatott repce tárolása: erre adatunk nincs ugyan, de a cséplőgéphez már biztosan kévébe kellett kötni, hiszen a petrencékben tartott, kötetlen repcét nem lehetett a gépbe adagolni.

A gépi cséplés általánossá válása előtt az elnyomtatott repcét valószínűleg tisztítatlanul tették a magtárba. Egy nagyobb tételű eladás előtt a főkormány mindig figyelmeztette a tisztséget, hogy a repcét tisztítsák és rostálják meg.[283]

A fiatal repcét a bolhák és hernyók ellen tüskeboronával megboronálták, a vincellérbogarak ellen füstölték.[284]

A repce magján kívül pelyváját és szalmáját is megbecsülték: alomnak és a füllesztésnél takarmánynak használták fel.[285]

A repcetermés szempontjából a 3. és 4. táblázat nagyon rossz éveket tükröz. Bár a repcetermesztés bizonytalanságáról már szóltam, mégsem ezek az évek voltak a jellemzők. 1853-ban 1375 pm repce termett.[286] 1854-ben 1199 pm termést vártak a próbacséplés után az anyauradalomban.[287] Igaz, hogy 1863-ban, a legaszályosabb évben csak kereken 500 pm repce termett.[288] Ekkor összesen 340 holdat vetettek el repcével, de Külfürgeden és Újhodoson az őszi vetés kifagyott, Belfürgeden pedig a tavaszi vetés kisült.[289]

A szentmihályfai körben a 7 hold őszi és a 23 hold tavaszi repce után 10 pm termést vártak, míg a következő évi 30 hold őszi repce vetésére 5 pm mag kellett, a 4 soros vetőgépnél 4 iccét, a 13 sorosnál 8 iccét számítva holdanként. A vetőmagszükségletnél eleve számoltak a rossz keléssel, így *„foltozásra"* szórva vetve 1/4 pm magot szántak. A 23 hold sárga tavaszi repce vetésére (13 soros géppel) 2 52/64 pm magot tettek félre.[290] Ugyanebből az iratból derül ki az is, hogy az uradalom saját használatára is üttetett olajat, 1 pm repce után 6 iccét vártak, a vad és alja repcéből viszont csak 1 iccét mérőnként.

A kapások művelése

A kapásokkal kapcsolatban két dologra kell elöljáróban kitérnünk. Az egyik az, hogy adataink — nem feledhetjük, hogy a gabonatermesztés konjunktúrális korszakában vagyunk — igen gyérek. Különösen azok a hüvelyesek és a burgonya vonatkozásában; csak a belső felhasználás számolt velük: szükség volt rájuk a

[283] FL. BUI. 6, 14. 1832. Seyff az uradalomnak.
[284] FL. BUI. 3. 1857. 4., 1863. 17., 1865. 18., 1868. 9., 1870. Köröknek.
[285] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. körirata.
[286] FL. BUI. 19. 1853. Farkas I. a főkormánynak.
[287] FL. BUI. 19. 1854. Farkas I. a főkormánynak.
[288] FL. BUI. 33. 1863. Kimutatások a szántóföldi művelésről.
[289] FL. BUI. 17. 1863. Repcetermés várandóság.
[290] FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. körirata.

nagy tömegű idénymunkás (aratók, cséplők, nyomtatók, bógerok) és a szegődményesek (gazdasági szakemberek és béresek) élelmezésében, illetve melléktermékeik (száruk, szalmájuk) esetében a takarmányozásban. A másik megjegyzésre érdemes tény, hogy a lencsét és a hajdinát, bár kapásnövények, az uradalom a szántókon, gabonamódra termesztette. Mindkettő belső felhasználásra került. Lencsét minden körnek kellett termeszteni, hajdinát főképpen kipusztult vetések után másodveteményként, esetlegesen műveltek.

Elszórt adataink bizonyítják, hogy elsősorban a feles ugarokon termesztettek babot, borsót és krumplit is, bár a krumpli esetében már utaltunk arra, hogy külön krumplikertekbeli részes művelés is divatozott. A hüvelyesek talajerő-visszapótló hatását a bab, borsó, lencse esetében nem használták ki — míg a bükkönynél erre már gondoltak. Majori erővel hüvelyest és krumplit nem munkáltak, látni fogjuk, hogy kukoricát és répát is csak korlátozottan.

Mindebből kiviláglik, hogy a szántóföldi kapásművelés technológiája korszakunkban még csupán megjelent az uradalomban, de főként a kedvelt repce és az egyre fontosabbá váló kukorica művelésére korlátozódott. A burgundi répa (cékla) termesztése korszakunk újítása volt, a cukorrépa művelésére pedig e vidéken ekkor még nem volt kereslet.

Babot és borsót valószínűleg a kukorica közteseként termesztettek, a napraforgó művelését a feles földeken tilalmazták, a konvenciós kertekben is csupán a szélére sorban vetve tűrték meg.[291]

Az uradalombeli kiterjedt kukoricatermesztésről a XVIII. század közepétől vannak adataink. Az egész vidéken művelték már ekkor az egyébként még általánosan nem elterjedt növényt.[292] 1768-ban 83 pm csutás, 50 pm szemes, 1769-ben 11 pm csutás és 11 pm szemes kukorica volt az év közben a granáriumban. 1799-ben összesen 3200 mérő csutás kukorica került az uradalmi leltárba:

ebből 1022 mérő majorsági termés (31,9%)
179 mérő feles földön termesztett (5,6%)
1999 mérő dézsmaként jött be (62,5%)

az enyingi, mezőkomáromi, városhidvégi, faluhidvégi, felsőnyéki és szálkai jobbágyok terméséből.[293] 1781-ben a faluhidvégi és felsőnyéki kerületben kiadott káposzta-, kender- és kukoricaföldekért az árendások 7384 ft-ot fizettek. A kukorica művelése vidékünkön a Délről Északra lábon hajtott sertéskondák útvonala mentén terjedt el már a XVIII. század közepétől, s az enyingi uradalom is ebbe az útvonal-

[291] FL. BUI. 3. 1850. Levelezés, FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.

[292] *Szabadfalvi,* 1991. 174. o.

[293] FL. BUI. 1. 1768. Számadási kivonatok. OL. P. 1322. 115 csomó. Kimutatás a termett kukoricáról.

ba esett. Erről a sajátságos, erdős vidéken makkoltató, egyébként kukoricán növekedő sertésvonulásról, s ezáltal a mangalica fajta elterjedéséről Bright,[294] majd Fényes és Galgóczi is beszámolt.[295]

Uradalmunk a területén átvonuló sertéskondák ellátására kukoricatermését helyben feletetve adta el, sertéshízlaló szállásait, időnként legelőit adta bérbe, 1792-ben 4500 pm kukoricát adtak el, s már csak a sertéseket várták.[296] Az 1840-es években az enyingi Kohn Lipóttal, az 50-es, 60-as években pedig leghűségesebb kukoricavevőjükkel, Bauer Ferenc soproni kereskedővel kötöttek üzletet a sertésetető helyre szállítva a szemes kukoricát.[297] Az egész 1861. és 1862. évi kukoricatermést egyben vette meg Bauer. A soproni kereskedő jó és állandó vevő lévén, joggal kérte 1858-ban, hogy a megroggyant belfürgedi sertéshízlalószállás helyett a vasúthoz közelebb építsenek újat. Így az új szállás, ahol a szemet feletették, a tél folyamán Szentmihályfán készült el.[298] Ez az egész korszakunkban meglévő kereslet végig viszonylag magas, de állandó és csak kevéssé növekvő szinten tartotta a kukoricatermesztést.

Az egész termésből a majori, allodiális termés aránya változó. 1855-ben minden gazdaságban 10–15–20 holdat műveltek, 1 hold 15–20 mérő csutás termést adott. Így művelését a tiszttartó jövedelmezőnek ítélte.[299] Az eladható termés: 7898 pm szemes kukorica, ebből a majori 20%. 1857-ben 243 hold majorit vetettek, ez az egész kukoricaterület 8%-a volt, míg a majori termés az egésznek 20%-át tette ki. 1858-ban csak 10 hold allodiális kukoricát vetettek, ez pedig csupán az egész kukorica 0,6%-a volt, rajta termett az egész kukoricatermés 5%-a.[300] A majori termés tehát jobb termésátlagokat produkált mint a feles. Az 1860-as években majorságilag nem műveltek kukoricát, az csak 1870-ben tér vissza a béreserővel megmunkált termények közé. Rekordtermést 1847-ben vártak kb. 9000 pm csutás kukoricát, 1857-ben és 1863-ban viszont igen silány volt a termés. Egyébként pedig 5 pm körül alakult a holdankénti átlagtermés, ebben persze az 1858-as majori holdankénti 30 pm, illetve az 1863-as 1 pm is benne van. A majori kukoricatermesztés csökkentésének tendenciáját látjuk tehát, ami valószínűleg a munkáskéz hiányával magyarázható. Felest viszont

[294] *Bright, R.* 1815. 60–61. o.

[295] *Fényes,* 1951. 11., 73. o., *Galgóczi,* 1855. 350. o.

[296] FL. BUI. 13. 1792. Illés M. Ormosdi régensnek.

[297] FL. BUI. 8. 1846. Sényi Enyingnek. FL. BUI. 4. 1858., 1859. Bauer Ferencnek. FL. BUI. 9. 1862. Sényi Enyingnek.

[298] FL. BUI. 20. 1858. Farkas I. a főkormánynak.

[299] FL. BUI. 18. 1855. Farkas I. a főkormánynak.

[300] FL. BUI. 19. 1855. 20., 1857., 1859. Farkas I. a főkormánynak.

1826-ban	548	holdon
1857-ben	132	holdon
1858-ban	1578	holdon
1860-ban	1399	holdon
1861-ben	1510	holdon
1862-ben	1504	holdon
1863-ban	1521	holdon
1864-ben	868	holdon termesztettek.

A megtermett mennyiségnek

1857-ben	27,8%-át
1858-ban	19%-át
1860-ban	33,7%-át
1861-ben	63,7%-át
1862-ben	51,4%-át
1863-ban	74,3%-át

kellett saját felhasználásra fenntartani, azaz a télen szemként vagy daraként takarmányul felhasználni.[301] Ez az adatsor bizonyítja, hogy a kukoricának elsődlegesen a viszonylag állandó létszámú állatállomány ellátásában volt szerepe, áruként csak az ezen felüli termés jöhetett szóba. Bár azt megfigyelhetjük, hogy a jó minőségű termést általában eladták s a silányat etették fel.[302] Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1861-es pusztai törvény szerint — amely természetesen a régen kialakult gyakorlatot foglalta írásba —, *„ha némi rossz körülmény be áll"*, a konvenciósok kenyérnekvalóját is kukoricával egészítették ki.[303] Miután a malmok így kukoricát is őröltek, a malomvámból is volt némi kukoricabevétel. A mezőkomáromi gőzmalom vámgabonája között 1/8 rész kukoricára számítottak.[304]

A zsold- és feles földeket is az uradalom erejével szántották és vetőmagjával vetették. A lókapázás, töltögetés és a szedés már csak a majori földön terhelte a gazdaságot, ezt és a *„zsurmolást"* a béresek végezték.[305] Igen kivételesen, az őszi vetések elhúzódása miatt engedték meg, hogy a majori kukorica szedésére napszámbért fordítsanak.[306] Az 1850-es évek második felében a részesek a földet a kukoricaszártól teljesen megtisztították, a szárat kazalba rakták és szalmával megtetejez-

[301] OL. P. 1328. 4. csomó. Uradalomleírás. 1826. FL. BUI. 20. 1857., 1858. FL. BUI. 16. 1860., 1861., 1862., 1863. Farkas I. a főkormánynak.

[302] FL. BUI. 17. 1865. Farkas I. a főkormánynak.

[303] FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény

[304] FL. BUI. 17. 1861. Szentmihályfai állapotmutató.

[305] FL. BUI. 17. 1860., 1862. Farkas I. körirata. FL. BUI. 4. 1863., 1864. Levelezés.

[306] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.

ték, a kupacot kivágták. Az eltett kukorica szárát természetesen feletették.[307] A 60-as évek nagy takarmányínségében a majorokhoz közeli táblákon nem vágatták ki a szárat, hanem legeltetőtáblaként jelölték ki, elsősorban a tehéngulya számára. Ezt később a cselédség tisztította le a trágyázás előtt.[308] A többi táblán a felesek a szárat kivágták és azt is *„befelezték"*.[309] A konvenciós földön mindezt természetesen a béresek családjuk erejével tették meg, akié fennmaradt, attól a következő negyedévi zsoldból a takarításért kifizetett napszámbért levonták.[310] A 60-as évek végi nagy kukacinvázió miatt szüntették meg ezt a gyakorlatot, mert a kukacok a fennhagyott kukorcaszárban teleltek át. Ekkor a szárat el kellett égetni.[311]

A felesek a kukorica fosztását is elvégezték, a csöveket fűzérbe kötötték és sorba rakták a felezésig. A termést behordásig felesketett emberek őrizték. A felezéskor szedték be a feles földért járó egyéb terményeket: a babot, olajat és a megkötött seprűt. Ugyanekkorra teljesíteni kellett a ledolgozást vagy bérnapszámot is: 1 kaszás napot, 1 hold felgyűjtését, 1 öl árok ásását. Aki mindezt nem teljesítette, vagy nem váltotta meg pénzen, az a fele kukoricatermést, tehát a részét nem kapta meg.[312]

A helyszínen maradó kukoricafosztás belső, finomabb részéből minden kör 12 zsáknyit összegyűjtött, vékonyra szaggatta és beküldte Enyingre a kastélybeli szalmazsákok feltöltésére.[313]

A megzsurmolt kukoricát a béresek megszeletelték.[314] Az uradalom nagy kuricagóréit az 1820-as évektől építették. Fürgeden 1825-ben 1747 ft-ot, Enyingen 1829-ben 1351 ft-ot, Pélett 1835-ben 1232 ft-ot költöttek építésükre.[315] 1847-ben már 5 góré volt.[316]

A rosszul kelt vagy elfagyott kukorica helyére kölest vagy mohart vetettek, a korán jött fagyok károsította növényt takarmánynak használták.[317]

A kukoricát, lencsét, kölest és mohart zöldtakarmánynak is vetették. Erre elsősorban a korán letakarított repceföldek voltak alkalmasak, csak arra kellett vigyázni, hogy a turnust nehogy ezzel megzavarják. Az ilyen késői vetésű zöldet általában a hosszú őszi munkák alatt végig dolgozó ökrök táplálására fordították, hiszen velük a téli takarmányt még nem etethették, mert akkor már az őszön elfogyott volna, a többi kijáró állattal pedig nem legeltethettek (tarlón, zöld ugaron, kukoricaszár-

[307] FL. BUI. 17. 1856. Farkas I. körirata.
[308] FL. BUI. 17. 1863. 18., 1868. Farkas I. körirata.
[309] FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. körirata.
[310] FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.
[311] FL. BUI. 18. 1869. Farkas körirata.
[312] FL. BUI. 17. 1861. Farkas körirata.
[313] Uo.
[314] FL. BUI. 18. 1864. Farkas körirata.
[315] OL. P. 1322. 131. csomó. Kimutatás az uradalmi építkezésekről, 1806–1840.
[316] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[317] FL. BUI. 3. 1856. Levelezés. FL. BUI. 17. 1864. Farkas I. a főkormánynak.

ban), mert a déli pihenő és a vasárnap kivételével mindig igában voltak.[318] Németegresen a 20 ökörnek, a 2 lónak és a bikának 23,5 hold zöldtakarmányost vetettek.[319]

A burgundi répa, vagyis a cékla takarmányként való termesztése a század közepén jelent meg vidékünkön. A kor szakirodalma igen jó tápértékű, szántóföldön művelhető takarmánynak tartotta.[320] Az enyingi uradalom 1858-ban a Kerti Közlönyben leírt óriás takarmánycékla magból rendelt, egyébként a vetőmagot is maga termelte meg.[321]

A répát április végén vetették, s ha rosszul kelt, beáztatott maggal foltozták.[322] Kelés után többször is ekével megkapálták.[323] Általában októberben szedték: minden részét fel tudták használni téli takarmányként a szecskázásnál és a füllesztésnél.

Szálastakarmányok

A belterjes gazdálkodáshoz *„az első lépés a ... lucernások kellő megalapításában fekszik, hogy így a szaporodó takarmány és trágya alapján a többi eszközöket is foganatosítani lehessen"*.[324] Láttuk, hogy a korabeli gazdasági irodalom által is támogatott első lépéseket az uradalom a belterjesség felé megtette már a század elején. Mint állattenyésztő uradalomnak, a múlt század végétől központi problémája az állatok számára a megfelelő takarmány megtermelése volt. Farkas Imre tisztttartó egész tekintélyével és minden rábeszélőkészségével, ha kellett újságcikkekkel és gazdasági számítások tömegével támasztotta alá újabb és újabb takarmányos táblák kijelölését, több mázsányi takarmánymag megvásárlását, nyaranta idegen időszaki munkások, a bógerok felfogadását, akik a kaszálás és gyűjtés nagy munkáját elvégezték. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez volt az az egyetlen terület, ahol a főkormánynál és a hercegnél is mindig támogatásra talált. Ez volt az *„okszerű"* gazdálkodás kulcskérdése! *„A takarmány a gazdaságnak azon fő ereje, mellyből minden egyéb termelése lendületét nyeri ... nélküle a legjobb föld is kimerül előbb-utóbb; üresen marad a magtár és gyapjúzsák ..."*[325] Mindezt Farkas tiszttartó így fogalmazta meg: *„Ez uradalomnak rétek hiányában egyik*

[318] FL. BUI. 3. 1856. 4., 1863. 18., 1869. Farkas I. körirata.
[319] FL. BUI. 17. 1864. Farkas I. a főkormánynak.
[320] *Korizmics...*, 1855. 387. o., *Galgóczi*, 1854. I. 85. o.
[321] FL. BUI. 4. 1858. Levelezés.
[322] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[323] FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
[324] *Korizmics...*, 1855. I. 412. o.
[325] Uo. 436. o.

kincse a mesterséges takarmány."[326] Pedig természetesen a rétek sem hiányoztak (1–2. táblázat). 1857-ben 2231 hold rétet és 1862 hold *„vetény kaszálót"*, azaz szántóföldi vetett takarmányt műveltek, ez az egész téli takarmánytermő terület 45,5%-a. Ehhez nem számítottam most hozzá a legeltetett területet (legelő, tarló, ugar, bozót, erdei legelők), hiszen a téli takarmány nem ott termett. A szántóföldön belüli szálastakarmány-táblák ugyanekkor az egész vetett terület 21,8%-át tették ki.[327]

A vetett takarmányok közül a lucerna és a mohar termesztését már a XVIII. században is megtaláljuk. 1728-ban Enyingen a szessziósoknak 110 darabban adtak ki művelésre két mohartáblát.[328] 1799-ben a nagy szárazság miatt a széna kevés, egy eső után talán moharral pótolhatják. A lucernavetésre kimért 20–20 holdat Pátán, Tisztavízen és Fürgeden már felszántották.[329]

A XIX. században az abrakbükköny (lednek) volt az első divatos szálastakarmány. *„A bükköny az gazdálkodásnak igen betses és hasznos része és akármely tavaszi veteményt betsével föllyül halad."*[330] A bükkönyt tisztán vetve magnak termesztették, általában azonban zabbal keverték, így nem dőlt meg és le lehetett kaszálni. A sarjú- és szénakaszálás után kaszálták a bükkönyt és a lucernát is.[331] Igyekeztek mindezt Péter-Pál napig megtenni és a takarmányt behordani. Ha nem sikerült, akkor inkább lábon hagyták s esetleg magnak engedték a bükkönyt, mert szénája addig volt jó, amíg el nem virágzott. *„Az eső Péter Pál előtt vagy utána sok évi bejegyzéseim után a vidéken meg szokott jönni."*[332]

A bükköny magja is jó takarmány volt, szára és gyökere pedig trágyázta a földet, tehát ha magnak maradt, ezeket a részeket leszántották.[333] Ugyanígy jártak el a lucernával is, tudtak e növények talajjavító hatásáról. A lucerna művelésével igen sokat vesződtek, 1856-ban a tiszttartó a lucernaművelésről egész kis tanulmányt köröztetett.[334] A lucernát minden kaszálás után kétszer fogasoltatta: keresztben és hosszában, belőle a koszt (aranyka, gyomnövény) kigereblyéztette, a koszos helyen a növényt kiégettette, majd *„megrigolétoztatta"*. Utána való tavaszon kifoltozták.[335] A rétek és a szálastakarmányok kaszálását általában a bógerok, ritkábban napszámosok, a gyűjtést a felesek bérnapjaik alatt végezték. A hordás a béresek munkája volt. (A munkaerő kérdésével itt most nem foglalkozom).

[326] FL. BUI. 19. 1856. Farkas I. a főkormánynak.
[327] FL. BUI. 20. 1857. Farkas I. a főkormánynak.
[328] FL. BUI. 12. 1728. Levelezés.
[329] OL. P. 1322. 131 csomó. 1799. Illés M. tiszttartó az inspektornak.
[330] OL. P. 1321. 19. csomó. 1817. Kovács ispán a tiszttartónak.
[331] FL. BUI. 3. 1845. Levelezés.
[332] FL. BUI. 15. 1860. Farkas I. körirata.
[333] FL. BUI. 17. 1856. Farkas I. körirata.
[334] FL. BUI. 3. 1856. Farkas I. körirata.
[335] FL. BUI. 17. 1862. 4., 1863. Farkas I. körirata.

A szérűskerthez közeli takarmánytáblákról a levágott növényeket nem rakták szekérre, hanem csak vontatóra. A jól megszárított takarmányt kazalba rakták, valamilyen sűrű levelű növénnyel tetejezték, hogy be ne ázzon. A kazalban a lucerna közé rétegesen szalmát szoktak rakni, hogy meg ne forrjon.[336]

Az 1830-as évektől kísérleteztek a lóherével is. Igen nagy forgalmat bonyolítottak le a kereskedőknél lóhere- és lucernamagból.

1833-ban	2	mázsa lóhere és	16	mázsa lucerna
1835-ben	3	mázsa lóhere	3	mázsa lucerna
1853-ban	1120	font lóhere	1995	font lucerna
1855-ben	740	mázsa lóhere	1225	font lucerna
1859-ben	160	mázsa lóhere	1310	mázsa lucerna
1865-ben	–		203	font lucerna

magot vásároltak. Az 1835-ös tételt a főkormány vásárolta Bécsben, majd Banelli József szombathelyi kereskedővel álltak kapcsolatban. Állandó szállítójuk az 50-es évektől Torossy János pesti nagykereskedő lett, aki Székesfehérvárra szállította az árut Schlammadingerhez. Ez utóbbi vaskereskedő az uradalom megbízottja volt a beszerzéseknél és a kaszások közvetítésénél. 1858-ban 3 kocsit küldtek Schlammadingerhez a Torossytól érkezett magokért. Az 1859. évi tétel ára 833 ft volt.[337] Az 1850. és 1851. évi takarmánytermés adatait táblázatba foglaltam (7. táblázat).[338]

A lóhere művelésével az 50-es évek végétől kezdtek felhagyni: *„a mi földünk ehhez nem alkalmatos"*.[339] A terméseredmények alapján a főkormány már 1855-ben ajánlott egy új növényt *„A pimpenelle ... legújabban nagy mértékben kelti fel a gazdáknak figyelmét"*. A főkormány rögtön vett is belőle 150 font magot, elküldte, hogy kísérletképpen vesse el az uradalom. Az eredményről nem tudunk, de az biztos, hogy egy kerületben, a kustyáni körben még a 60-as években is ezt termesztették lóhere helyett.[340]

Az uradalomban a lóhere helyett általánosan a baltacím vagy espartette terjedt el. 1856-ban 100 mázsa magot vettek.[341] Művelése a bükkönyéhez és a lucernáéhoz hasonlított, sóványabb talajon is megélt, mint a lóhere, így aztán emellett kitartottak (3. táblázat). Az új növények megismerése és az emberekkel való megismertetése érdekében 1844-ben elrendelte a direktor, hogy a Magyar Gazda mellék-

[336] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.

[337] FL. BUI. 3. 1833. Levelezés, 6. 1835. Sényi Móroczának, 8. 1853. Sényi Enyingnek, 14. 1855. Banellinek, 4. 1856. Levelezés, 15. 1859, 1865. Levelezés.

[338] FL. BUI. 19. 1851. Takarmánymutatók.

[339] FL. BUI. 19. 1856. Farkas I. a főkormánynak.

[340] FL. BUI. 8. 1844. Gegcss Enyingnek, 33. 1863., 1864., 1865. Kimutatás a számlákról.

[341] FL. BUI. 3. 1856. Levelezés.

leteként kiadott színezett növényképeket rendeljék meg 2 pft-ért.[342] Németegres felszerelésekor, az allodiális gazdálkodás kialakításakor 1864-ben, elsőül a vetett takarmányok termelését állították be, mivel ott rét nem volt.

Magbükkönynek	8 holdat
zabos bükkönynek	6 holdat
moharnak	23 holdat
burgundi répának	4 holdat
lucernásnak	14 holdat
zöldtakarmánynak	23 holdat
összesen	140 holdat

mértek ki. Emellett 117 holdon őszi gabonát 88 holdon tavaszi gabonát — összesen 205 holdon gabonát vetettek. Ily módon az újonnan megszervezett fiókgazdaságban a szántón belül a szálastakarmányok már 40,6%-ot foglaltak el.

Fásítás, faiskolák, fűmagiskolák

Nem tartozik ugyan szorosan a szántóföldi növénytermesztéshez, az uradalom területének kultúrtájjá változása szempontjából azonban igen fontos a tudatos növénytelepítés: a fásítás kérdése.

A fásítás a XIX. századnak kedves programja volt. Ennek igazi gazdasági fontosságát azonban az előző századokban fátlan pusztasággá változtatott, nagyhatárú falvakkal betelepült, népességhiánnyal küzdő egykori hódoltsági területek nagy síkságai érezték. A Mezőföld mintapéldájává vált e programnak.

1851-ben a Gazdasági Lapok két részes cikket közölt az enyingi uradalomról. Írója „Mezőföldi" néven szignálta cikkét.[343] A cikk az 1851. évi pesti terménykiállításon való részvétel kapcsán írja le az uradalmat, igen lelkesült hangnemben. Vezetőül szegődve mutatja be a cikk Enyinget és az uradalom építményeit, s igen jó érzékkel emeli ki az uradalom fásítási programját. Leírja a *„czifrakertet"* és az uradalmi szőlő melletti 12 holdas gyümölcsöst. *„Hajdan azt híresztelték Mezőföldről, hogy fátlan pusztaság — menjen most akárki az Enyingi Uradalmi szőllőbe: már nem bodzafa, lapu vagy bürök, hanem a legdrágább gyümölcsfa-erdő kínálja meg hűvös árnyával, érett gyümölcsével."* A gyümölcsneveléssel és nemesítéssel most nem foglalkozom. Témánkhoz most csupán az utak és táblák fásítása tartozik, ám meg kell jegyezni, hogy az utak mentét, különösen az Enyingről a közeli uradalmi pusztákra vezető utaknál, szívesen szegélyezték gyümölcsfákkal. A pusztai

[342] FL. BUI. 8. 1844. Sényi Enyingnek.

[343] „Mezőföldi": Az Enyingi Uradalom, 1851. Gazdasági Lapok I. 1063–1068; II. 1131–1137. o.

táblák között vezető utak fákkal való szegélyezését a főkormány a tulajdonjog jelzése miatt is fontosnak tartotta.[344]

A sorfák és bokrok csemetéinek neveléséről a pusztai faiskolák gondoskodtak. Más kérdésnek számított az erdei fák magról való szaporításának ügye, amit az erdészeti faiskolák kaptak feladatul, s számadási szempontból is az erdészethez tartozott. 1813-ban az erdészeti hivatal hozatott az elepoklai „remisbe" 1000 db nyírfacsemetét. Felvetették, hogy a csemeték elültetése sok robotot és napszámot igényel, olcsóbb, ha a hivatal magról vet erdőt.[345]

A sorfák nagytömegű ültetéséről első adatunk 1811-ből való, amikor a dégi Festetics-uradalomtól 600 db akác és 600 db jegenye csemetét vásároltak.[346] 1822-ben ültettek az Enying–Mezőkomárom közötti út mellé hársfasort, Hodos felé akácsort, Lajoskomárom felé pedig meggyfasort. Az egyéb utak — különösen az uradalmi pusztákat összekötő utak — mellett 1847-ben 15 930 öl hosszan húzódtak fasorok. Ezek a fasorok hamar fogytak, pótlásukra hoztak létre kerületenként faiskolákat.[347] Az 1826-os földmérői leírás 4 holdnyi faiskoláról, Tisztavízen pedig 1 rekettyés és 1 szilvás kertről tud.[348] Az 1823-as leírás Fürgednél említ ültetett rekettyés kertet 2 patak összefolyásánál.[349]

A rekettyés fenntartásáról és műveléséről elszórt adatok tudósítanak, s bizonyítják, hogy a gazdaság igényeinek biztosítására folyamatosan ápolták a kosárfonó fűz-cserjéket. A 60-as években a rekettyés tisztogatása a Péli Kör feladata volt.[350] A *„Sió-szakadásokba"* fűzfákat is telepítettek. Hozzá a dugványnak való sárga- és feketefűz hajtásokat (1 kocsival) a kálózi uradalomtól szerezték be. A dugványokat a péli faiskolában és az ispánkertben gyökereztették.[351]

„Csenderesek" néven is hoztak létre cserjekerteket, bozótosokat. Nem szólnak róla ugyan források, de valószínűsíthető, hogy a szerszámnyélnek valót nyerték innen.[352] Vadászati csendereseket is említenek, amikkel esetleg a vad élőhelyének, nyugalmának biztosítása lehetett a cél.[353] A csenderesek helyét egy barázdában 3 ekével szántották, fogasolták és simára boronálták. Így telepítették el ide az előkészített cserjéket és bokrokat.[354] Valószínűleg 1862-ben tűzték ki a csenderesek helyét, mert ekkor rendelkeznek a művelési formáról. A gyöpbe (azaz még töretlen

[344] FL. BUI. 8. 1853. március 18. Sényi Enyingnek.
[345] OL. P. 1322. 1813. február 2. 6. 12.
[346] FL. BUI. 1. 1811. Levelezőkönyv.
[347] FL. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.
[348] OL. P. 1328. 4. csomó. 1826. Farkas I. uradalomleírása.
[349] FL. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.
[350] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[351] FL. BUI. 16, 18. 1868. Levelezés.
[352] FL. BUI. 4. 1863. Rendelkezés a köröknek.
[353] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
[354] FL. BUI. 4. 17. 1863. 18., 1870. Farkas I. körirata.

földbe) telepítendőket felesbe adatták ki 2 évre, rét takarítási bérnapok kikötésével. A már feltört földön létesítendőket kökénymaggal vetették el és béres erővel művelték.[355]

A faiskolák számára 1846-ban szedermagot vásároltak, majd később a körök a magot maguk szedették. A szederültetés több évtizedig jelentett gondot. Sorbavetették, réti mohával betakarták és öntözték. Kikelés után ágasokat tűztek föléjük, s így árnyékolták a palántákat.[356] Később a faiskolákban az árnyékolás céljából és a hernyók ellen kendermagot vetettek.[357] A szederfákat a majorok köré ültették.[358] Selyemhernyó-tenyésztésről nem tudunk. A pátai faiskola melletti üres területet akácmaggal vetették el.[359]

A faiskolák és csenderesek művelésével 1863-ban részletesen foglalkozott a főkormány és a tiszttartó.[360] Ekkorra a faiskolákba már gyümölcsfát nem ültettek, erre alakították ki az enyingi gyümölcsfaiskolát. Viszont minden körnek kellett szilvamagot vetni, valószínűleg külön-külön szilvásokat telepítettek.[361] A faiskolák telepítésére jókor felkészültek: az enyingi nagy magtárban gyűjtötték az elvetendő fák magvait. 1861-ben összesen 265 iccényi magot tároltak (körte, alma, kőris, vadgesztenye, 2-féle hárs, jávor, ihar, 3-féle fenyő, és tuja magot), valamint kicsépeletlen akác és gledicia-magot.[362] A fenyőmagokat etetésre is felhasználták, csak a borostyán fenyőt szedették a csenderesekbe való vetésre.[363]

A 60-as években a maggyűjtés az allécsőszök és csőszök feladata volt: a magszedés idején vasárnap reggel, a tisztiszék előtt be kellett mutatniuk, hogy menynyit szedtek.[364] Évről évre felmérték, hogy melyik körnek, milyen csemetéből van elmaradása vagy többlete. 1870-ben 410 kőris, 250 nyár, 210 szeder többletben volt, ezek kiültetését engedélyezték. Nyárfát rétekbe és bozótokba ültettek, kőrisfát az erdei vágásokba, de ezekből *„anyafának"* tizet kellett minden major közelébe is ültetni, hogy legyen mindig mag kéznél.[365]

Faiskolákat a 4 pusztai iskola mellett is felállítottak: itt a fák (gyümölcs és más vegyesen) körüli gyakorlati teendőkre oktatták a gyermekeket. 1870-ben már csak az újhodosi iskolai faiskolát művelték, de abban 560 fa volt.[366]

Az 1840-es évektől a szél ellen védő mezővédő erdősávok telepítésével is foglalkoztak. 1–2 és 3 soros elrendezésben telepítették a fákat aszerint, hogy a tábla

355 FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
356 FL. BUI. 8. 1846. Sényi Enyingnek, FL. BUI. 4. 1859. 17., 1862. Farkas I. körirata.
358 FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
359 FL. BUI. 3. 1856. Levelezés.
360 FL. BUI. 4. 1863. Főkormányi rendeletek.
361 FL. BUI. 17. 1862. Farkas I. körirata.
362 Uo.
363 FL. BUI. 17. 1863. Farkas I. körirata.
364 FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
365 FL. BUI. 18. 1870. Farkas körirata.
366 FL. BUI. 36. 1870. Kimutatás.

fekvése milyen védelmet kívánt. Erre a célra telepítették a faiskolákba az akácot, a fűzfát és a jegenyét, legtöbbet azonban az akácból ültettek ki: 1841–1863 között 63 780 db akácot, 250 db fűzet és 43 db jegenyét.[367] A legelők és állatdelelők védelmére facsoportokat telepítettek. Itt is az akác volt a legtöbb, de bálvány, fűz, hárs, juhar, jegenye, kőris, nyár, szeder, szil és tölgy is előfordult. Felsőnyéken külön 177 db-os szilfáskertet telepítettek, a szerszámfa-szükséglet kielégítésére. A szálkai majorság kialakításának utasításában kikötötték, hogy a legelők kiszáradása ellen 20 ölenként 5 fát telepítsenek: a képzeletbeli négyszög 4 sarkára és közepére egyet-egyet. Az új major feletti hegyoldalon és a vízmosásokban a talaj védelméről is ugyanígy igyekeztek gondoskodni.[368] Facsoportok céljára 1863-ig 19 678 fát ültettek ki az uradalomban.[369] A kipusztult fákat állandóan pótolták a faiskolákból.

A legutolsó kimutatás szerint 1840–1870 között:

	Nemesített fákból	Sorfáknak és facsoportokba	Mezővédő erdősávokba
I. Enyingi kör	–	–	–
II. Újhodosi Kör	500	2 672	11 838
III. Szentmihályfai Kör	249	3 805	7 846
IV. Külfürgedi Kör	–	3 490	9 698
V. Belfürgedi Kör	49	4 559	11 250
VI. Felsőnyéki Kör	161	393	330
VII. Péli Kör	171	2 177	19 177
VIII. Kustyáni Kör	700	4 209	10 471

darab fát ültettek ki. (Nincs magyarázat arra, hogy az Enyingi Kör adatait miért nem közlik.)[370]

A faiskolákra fordították a béresfeleségek munkaerejét, az asszonyok ugyanis férjük szerződése szerint 12 nap szolgálattal tartoztak. A béresnék a konvencióban kapott kertjükben is kötelesek voltak 1 gyümölcsfát ültetni. Ha ezt nem tették, a családnak felmondott az uradalom. A már elültetett fák védelméről is igyekeztek gondoskodni. Előírták, hogy *„aki egy fát megrombol fizet 1 ft-ot, a ki egyet fel ád, kap 1 ft-ot"*.[371]

A faiskolákhoz hasonlóan segítették a fűmagiskolák a rétgazdálkodást. Ezek nem a vetett takarmányok területét növelték, hanem a mesterségesen vetett rétekét, de jól megmunkált talajt és nagy gondosságot igényeltek, művelésük tehát a szántóműveléshez közelít.

[367] FL. BUI. 17. 1864. Mutatók
[368] FL. BUI. 17. 1861. Farkas I. Szálkának
[369] FL. BUI. 17. 1864. Mutatók.
[370] Uo.
[371] FL. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.

A fűmagvetéssel való rétjavítás nem volt ismeretlen a Dunántúlon.[372] A tudatosan, kicsinyenként fűmagiskolákban előre és rendszeresen megtermelt fűmagról, amit később rétjavításra fordítanak, nincs tudomása a szakirodalomnak. Az enyingi uradalom már 1834-ben kijelöltette a rétek azon darabjait, amelyeket fűmagvetéssel hasznos rétté lehet javítani.[373] 1846-ban jelentik a főkormánynak, hogy a jobb füvek magját összeszedték, kinyomtatták és jövőre elvetik.[374]

A 60-as évekre fűmagiskolát már javában műveltek, de az egész uradalmat behálózó rendszerről 1868-ban szólnak a források. *„A kaszálás alkalmával, ott hol a réteken bárminemű fűmag találtatik, melyet mi kaszálni tudunk magnak meghagyandó, azért is a körök iparkodjanak minél több fű magnemet megtakarítani, miután az az uradalomnak megbecsülhetetlen kincse leend."*[375] A fűmagiskolák földjét annyiszor kellett megszántani, ahányszor a gaz felütötte; utána fogasolták. 1867-ig szórva vetették a fűmagot, 1868-tól géppel és sorba. A vetés után hengerezték, majd egyszer megkapálták.[376] Ha még közben is felütötte a gaz, megfogasolták. A vetést egy augusztusi eső után végezték.[377]

Az 1868-ban térképen rögzített régi (Szentmihályfa, Belfürged, Felsőnyék, Pél és Kustyán) és új (Enying, Újhodos, Külfürged) fűmagiskolákban 6-féle fűmagot neveltek. Mindegyiktől 1/4 holdat igyekeztek vetni. Ehhez Belfürgeden nagyobbítani kellett a régi iskolát, a Szentmihályfai Körben pedig egy új részt is kialakítottak Mezőkomáromban, a Sió mellett a vizenyősebb helyet kedvelő fűmagoknak.[378]

A fűmagiskolák teljes rendszere csak 1870-re alakult ki. Ekkor az előírt virágzó réti fűvekből minden kör 3 szálat gyökerestől kiásott, lepréselték. A tiszttartó Enyingen meghatározta a füvet, ha megfelelő faj volt, akkor megszedték a magját. A lepréselt növényeket eltették, *„hogy látni lehessen minő a mag és milyen lesz utána a fűszál"*.[379]

A szántóművelés újfajta eszközei az uradalomban

Az enyingi uradalom — mint láttuk — sokszor találkozott a munkaerőhiány okozta problémákkal. Ez önmagában is a munkaeszközök javítása, adott esetben a gépesítés felé fordította a szakemberek figyelmét. Volt azonban még egy, nem

[372] *Für,* 1969, 134. o., *Paládi–Kovács,* 1979. 137. o.
[373] FL. BUI. 7. 1834. Mórocza Enyingnek.
[374] FL. BUI. 19. 1846. Farkas I. a főkormánynak.
[375] FL. BUI. 18. 1858. Farkas I. körirata.
[376] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[377] FL. BUI. 18. 1869. Farkas I. körirata.
[378] FL. BUI. 18. 1868. Farkas I. körirata.
[379] FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.

kevésbé nyomós ok erre — az árutermelés extenzív növelésének útjai (a gabonatermesztés területének vagy a legelő területének növelése, s ez utóbbi által egyre több állat tartása) éppen korszakunkban zárultak le végérvényesen a gazdaság számára.

A probléma csak egy új, magasabb szinten, az intenzív termelés szintjén oldható meg. Éppen efelé lépett az uradalom, amikor a termelési szerkezet megtartása mellett az előállítási költségek csökkentése lebegett a szakemberek szeme előtt. Az iratanyag alapján már bemutatott gépesítés — a vetésé és a cséplésé — kapcsán láttuk: a visszatérő jelszó, ami miatt a főkormány és a herceg is hajlandó volt ezekre a nagy beruházásokra, a megtakarítás, a *„kímélés"* volt. S azt is láttuk, hogy a gépek mellé szükséges kevesebb munkaerő parancsoló szükséggé vált.

Így tehát gazdaságossági számítás és a kényszerhelyzet egyaránt eredője lett annak, hogy uradalmunkban korán, tervszerűen, ha nem is mindig gyorsan terjedtek el az újfajta munkaeszközök.

A korszerűsített, hatékonyabb eszközök korszakunkban két fázisban vonultak be az uradalom eszköztárába. A század első felében a 60-as évekig a repce- és gabona-árutermesztés eszközkészlete korszerűsödött, s ami a gépeket illeti, gyökeresen átalakult. Korszakunk második felét inkább az állattenyésztés eszköztárának korántsem olyan látványos átalakulása jellemzi. Nem látványos azért, mert az alapvető változást nem külső tényező, például egy új gép okozta, hanem magában a gazdálkodásban rejlett. nevezetesen itt a vetett takarmányok alapján lehetségessé váló kiterjedtebb istállózás, szinte minden tenyésztett állatfaj esetében a fajtaváltás volt az, ami miatt szecskavágók, füllesztő-kazánok, darálók, s így új takarmányozási technológiák, új tartásmódok jelentek meg. Ez a változás, mint mondtam, nem volt ugyan látványos, de sokkal gyorsabb volt: egy új tartásmód, ha már új fajtát tartanak, egyik napról a másikra kizárólagossá kell hogy váljék, különben az újfajta állat elhullik.

Természetesen nem feladatom itt most az állattenyésztés technológiájának változását érzékeltetni, a kép azonban csak e fejlődési láncolat felvázolásával lehet teljes.

A Magyar Gazda hasábjain jó érzékkel tapintottak az újítások lényegére: *„A gépek adnak, de nem vesznek ... minden gép egy tényleges erő az országban, mely nem költeni, hanem szerezni segít".*[380] Ezzel indokolta érveit az uradalom, valahányszor egy újfajta eszköz megszerzése, tehát nagyobb befektetés érdekében igyekezett a főkormányt meggyőzni.

Igen körültekintő számításokat végzett Farkas tiszttartó az ekeállomány teljes cseréje érdekében 1855-ben: *„Az eddig nálunk divatozó faekék nem elegendően alkalmasok a földnek jól megfordítására úgy a taraczkok felszaggatására."* Leírja, hogy az egész uradalomban 290 eke van. Évente 80–84 db-ot kell készíttetni, mert

[380] Idézi *Sevin*, 1944. 13. o.

hamar törnek. A fa és a famunka drága, így ha 4 évig a hiányzó faekék helyett már félvas ekét készíttetnének, az egész állományt ki lehetne cserélni. Még egy érve van, ami ekkor nagyon fontos, hiszen az első vetőgépek már munkába álltak: vetőgép alá csak vasekével megmunkált föld való. A tiszttartó rögtön referenciával is szolgál: példa *„az Enyingi gazdaság, ahol már minden földünket vas ekével szántottuk"*.[381]

A leírásból látható, hogy a faeke–vaseke váltás már az uradalomban is elkezdődött. Vidékünkön a legismertebb faeke-típusok a fehérvári, a pusztai, a tolnai, az agárdi és a váli ekék voltak.[382] A váltást, a félvas ekék beszerzését nem csak a jobb teljesítmény,[383] hanem az is indokolta, hogy a félvas eke vonóerőt szabadított fel: a gyári ekékhez a 2–3 pár helyett általában már 1 pár marha is elég volt,[384] a marhák és ezzel együtt a velük foglalkozó béresek erejét is meg lehetett takarítani. Ez a tiszttartó érvrendszerében valószínűleg azért nem jelent meg, mert ugyanakkor a gazdaság egésze számára nem kevesebb, hanem éppenséggel több igaerőre és béresre volt szükség, mert az e korszakbeli gépesítés mind ezt indukálta, hiszen ezek járgányos gépek voltak. S ahogyan a vető- és cséplőgépek megvétele előtti számításokból a dolognak ez az apró szépséghibája kimaradt, úgy a vasekeváltásnál sem lehetett túl nagy nyomatékkal hangsúlyozni a dolgot; nem lehetett az uradalomban a vasekék, sem a gépek miatt elbocsájtás. Sőt közben az ökörerőről kezdett a hangsúly a lóerőre áttevődni, bár a szántásnál éppen végig ökörfogmányokat használtak. Mélyreható változások játszódtak tehát le, aminek csak egy vetülete, hogy a régi, *„marhakín"* faekék helyett már másokat kezdtek használni. A változást jelzi, hogy 1834-ben előírták, hogy több szántóvasat is be kell szerezni, annyit, hogy *„minden 4 ökrű szekérhez három szántó vas legyen, és midőn kettősbe szántanak is, maradjon felesleges szántó vas élesíttés kedvéért"*.[385] Voltak tehát már ekkor olyan eszközök, amelyekkel *„kettősbe"* lehetett szántani, azaz a béres szántott két ökörrel és a másik két állat mellé egy szántónapszámost fogadtak, tehát egy négyes fogmánnyal egyszerre két eke járt.[386] 1853-ban a főkormány 2 db vaseke és a hozzá való taliga megrendelését engedélyezte Vidacs pesti gépésztől.[387] Galgóczi szerint az uradalomban *„csak javított Schwärz-féle vas ekék és kapálló ekék használtatnak"*.[388] Az 1855-ös beszerzés tehát a Schwärz-féle ekét terjesztette el az uradalomban, amit már Vidacs gyárában készítettek. Ez tulajdonképpen a hohenheimi eke továbbfejlesztett és még később is alakuló változata volt. Ez volt a később

[381] FL. BUI. 19. 1855. Farkas a főkormánynak.
[382] *Varga,* 1972. 374. o.
[383] *Balassa,* 1973. 404. o.
[384] *Orosz,* 1979. 10., 96. o.
[385] FL. BUI. 7. 1834. Mórocza Enyingnek.
[386] *Galgóczi,* 1855. 194. o.
[387] FL. BUI. 8. 1853. Sényi Enyingnek.
[388] *Galgóczi,* 1855. 369. o.

Vidacs-eke néven közismert félvas eke könnyű magyar változatának egyik eredője.[389]

1856-ban a tiszttartó már büszkén jelenti, hogy a *„Schwärz-féle vas ekéinket most már saját kovátsaink, faragóink"* készítik. Az *„ekepléh"*, azaz a kormánylemez préselését azonban még nem tudták megoldani, ezért 1856-ban egy ehhez való sajtót készíttetett a dinnyési faragóval és kováccsal. Újabb 30 pft kellett viszont a sajtóhoz *„egy nagy csavar megmetszésére"*, amit Székesfehérváron rendeltek meg. A dinnyési kovács és a faragó a sajtó elkészítéséért és beállításáért 4 pm-nyi gabona jutalmat kapott. A vasekékhez rendelt 75 db kettős vasat Szentmihályfán állították be.[390] Az uradalmiak meg voltak ezekkel az ekékkel elégedve. A tiszttartó 1858-ban beszámolt a főkormánynak a pesti kiállításon látott ekékről: *„a próba szántásnál az angol Hornsby és Howard-féle eke vívta ki az elsőséget, ámbár a honi Schwercz (sic!) féle ekéink sem igen maradtak vissza. Ily féle Schwertz-ekék az enyingi uradalomban is készíttetnek és használtatnak"*.[391]

A Dinnyés puszta bérlete megszűnését követő leltár 1856-ban a következő földmunkával kapcsolatos eszközöket írta össze:

18 db közönséges eke vasalt taligával
18 csoroszlya 18 cimer vassal
18 tézsla
18 lapos vas
18 ösztöke
6 db Vidatcs-féle eke vaskormány és szántóvassal
9 db félöntelék ekefej, vastengelyes taligával, 18 csoroszlyával és 18 szántóvassal
9 félöntelék ekefej
1 kukorica porhalló eke 3 vassal
1 kukorica töltő eke 1 járom, 1 vas és 2 pléh kormánnyal
5 vas fogas
3 hanttörő henger.

A felsorolt eszközök értékét kerekítve 240 pft-ban állapították meg. Legnagyobb egyedi értéke a csoroszlya-öntvénynek és a szántóvasnak volt (12 pft), 1 db Vidacs ekét 3 pft-ra értékeltek. A közönséges eke ára 1 pft 12 xr volt. A kukorica porhalló eke 8 pft-ot, a kukorica töltő eke 10 pft-ot ért. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a leltárban vetőgép nem szerepelt, csak 4 db vetőruha (1 pft 20 xr

[389] *Balassa*, 1973. 414., 419. o., *Estók*, 1988. 61. o.
[390] FL. BUI. 19. 1856. Farkas I. a főkormánynak., 19. 1856. Levelezés, 3. 1856.
[391] FL. BUI. 20. 1858. július 4.

összesen). A vetőgép beszerzését bizonyára már nem tartották indokoltnak, hiszen a bérlet megszűnésére Niklesz prépost idős kora miatt régebben lehetett számítani.[392]

Az örökösök közötti felosztáskor az Újhodosi Körben 33 db *„Hornsby Vidacs egész öntelékű"* eke (á. 18 ft) ehhez vassínes eketaliga, 19 ösztöke és 15 ekeló volt. A 6 db *„Fakó ekét"* 1 ft-os értékben írták össze. 2 db kapáló ekét, 2 db töltő ekét, 64 db szántóvasat, 2 db 23 soros vetőgépet 19 vetőkerékkel, 1 db oldalazó oldalt és 16 irtó ösztökét tartottak. A Péli Körben 28 vastengelyes eke a hozzávalókkal, 18 ekeló, 8 vasfogú borona, 14 tüskeborona, 1 töltőeke és 1 vetőgép volt. A németegresi fiókgazdaságban 10 vas eke, 12 eketaliga, 12 csoroszlya, 19 szántóvas, 12 ösztöke, 1 szántó kisafa, 2 vasfogú henger, 2 vasfogas, 1 kapáló eke, 1 töltögető eke és 7 ekeló volt.[393] A leltárakban szereplő ekeló nevű eszközt az ekének a szántóföldre való szállítására használták akkor, ha nem volt egyébként szükség a szekérre.[394] A Vidacs-ekék használata az uradalomban korszakunk második felében általánosnak mondható. 1858-ban összeírták, hogy az uradalomban mennyi új ekére van szükség. A végösszegként kapott 250 db igen magas száma mutatja, hogy itt teljes cseréről, eszközváltásról volt szó. Sőt, kiderül, hogy ebből a szükségletből 1856-ban és 1857-ben már 148 db el is készült, így ha 1859-ig 51–51 db-ot készíttetnek, mindenütt új ekével dolgozhatnak.[395] Idővel az összes félvas ekét *„vidacsekének"* nevezték: kis betűvel írva, függetlenül attól, hogy azt valóban Vidacstól vásárolták-e, vagy valóban a Vidacs-féle újításról volt-e szó. Láttuk, a korszakunk végén megjelent egészvas ekét, külön jelölték: *„Hornsby vidacs egész öntelekű eke."* Ez azonban már nem terjedt el szélesebb körben.

1861-ben egy kovács és *„diplomaticus barom orvos"* jelentkezésének feltétele, ha *„képesnek érzi magát ... a Vidacs féle vasekéket ... elkészíteni"*.[396]

Galgóczi azt írja a vasekékkel való jobb munka kapcsán, hogy *„azzal úgy dolgozik az ember, ahogy kell, a rosszal, a hogy lehet"*.[397] Így vélekedett a tisztartó is, amikor felháborodva utasította a szálkai ispánt, hogy *„a Vidacs ekéket használni kell ... mert képtelenség azon szálkai béres állítása, hogy azokkal ott nem lehet szántani, hanem a rossz idomú faekékkel lehet"*.[398]

A leltárakban is feltűnt speciális ekék: a gyomirtó lókapa vagy kapáló eke, illetve a töltögető eke a kapásnövények elterjedése, illetve a repceművelés átalakulása miatt vált fontossá. A repceművelésben gyorsan elterjedtek, de a kukoricaművelésben még 1870-ben is akadozott használatuk. Láttuk, a kukorica majori művelését csak a 70-es években vezették be újra, a művelés technológiája tehát

[392] FL. BUI. 16. 1856. Leltár.
[393] FL. BUI. 38. 1871. Leltárak.
[394] *Balassa,* 1973. 446. o.
[395] FL. BUI. 4. 1858. február 4.
[396] FL. BUI. 15. 1861. Levelezés.
[397] *Galgóczi,* 1844. I. 83. o.
[398] FL. BUI. 18. 1864. Farkas I. Szálkának.

nem állandósulhatott. 1869-ben írta elő a tiszttartó részletesen a kukoricaművelésben a gépek használatát, de még 1870-ben sem úgy történt. *„A kukoricát géppel kell kapálni és tölteni, az egyes sor hosszát pedig kézi kapával. Ennek dacára Enyingi Kör mégis kapáltatta, amit tehát saját erszényéből fizessen, sőt a mi több, a gépek most is úgy hevernek, amint taval oda tették..."*[399]

A kukoricaművelés speciális eszközeit 1855-ben akarta megrendelni az uradalom, akkor, amikor ki akarták terjeszteni a majori termesztést. Szó volt ekkor a mélyítő-ekék, lineatorok, töltögető ekék, irtókapák és szárvágó szecskázók beszerzéséről, sőt egyet-egyet meg is rendeltek belőle.[400] 1856-ban a péli köri és dinnyési kovács és faragó parancsot kapott, hogy a minták szerint ilyen szerszámokat készítsen.[401] Ebben az évben több éves könyörgésre a főkormány egy 4 soros kukorica vetőgép beszerzésére is megadta az engedélyt; a gépet Szokolyi Guláczi Imre, debreceni vállalkozónál rendelték meg, ára 40 pft volt.[402] A leltárakból is látszik, hogy a körönkénti 1–2 kukoricaművelő gép elkészült, az állományt viszont nem fejlesztették, sőt a 60-as évekre a majori kukoricaműveléssel fel is hagytak.

Hasonló — kori 1–1 db — szinten maradtak meg a kaszáló-, gyűjtő- és boglyázó gépek is. A gyűjtő-gépek már az 50-es években megjelentek az uradalomban, s állandó téma lett, hogy a megvett gép mintájára az uradalmi mesteremberek készítsenek ilyeneket. Igazán azonban csak az 1860-ban Belfürgedre vásárolt gyűjtőgép bizonyult *„non plus ultra jónak"*, így a többi gépet is eszerint alakították át. 1861-ben előírták, hogy ilyen gép minden pusztán legyen.[403] Nehezebben ment a kaszáló gép beszerzése. Magyarázatul csak annyit jegyzek meg, hogy az eddig tárgyalt új eszközök vagy gépek döntő többsége az uradalmi béreserő és/vagy igaerő megtakarítására, illetve a meglévő jobb kihasználására adott lehetőséget. Az eddigi egyetlen kivétel a cséplőgép volt, ami külső munkások, a nyomtatók munkáját váltotta ki, láttuk azonban, hogy nyomtatókat korszakunkban már igen nehezen kapott az uradalom. A mélyben társadalmi probléma húzódott meg: az általában jellemző munkaerőhiány közepette a legszegényebb, legkevésbé szakosodott, általában helybeli vagy közeli falusi idénymunkások — akik az aratásra vállalkoztak és szükségük is volt erre szűkös kenyerük megkereséséhez — viszont megfelelő számban állottak az uradalom szolgálatára. Másik oldalról az is ezt a munkástömeget tette kívánatossá, hogy munkájuk olcsó volt s az uradalom igyekezett aratóit az aratószerződésekben kikötött más feles, ledolgozásos, bérnapszámos formákban is magához kötni, tehát szoros, szinte állandó kapcsolatban éltek az uradalommal a gazdasági év egészében. A szoros egymásrautaltság konzerválta

[399] FL. BUI. 18. 1870. I. Farkas körirata.

[400] FL. BUI. 19. 1855. Farkas I. a főkormánynak.

[401] FL. BUI. 3. 1856. Farkas I. körirata.

[402] FL. BUI. 3. 19. 1856. Levelezés.

[403] FL. BUI. 3. 1856. Levelezés, 15. 17. 1860. Levelezés. 17. 1861. Farkas I. körirata. 4. 18. 1864. Farkas I. körirata.

országszerte az aratás munkarendjét és ezzel technológiáját is. Ezért fogyott országosan kevés aratógép, bár a szakirodalom nagyon hevesen propagálta azokat.[404]

A kaszálás — tehát a réti és vetett takarmányok lekaszálása — egy kissé más társadalmi háttérrel bírt. Nagy általánosságban ezt is külső pénzes munkaerő — a *„bógerok"* hada — végezte és ez szintén nagyon olcsó volt (felvidéki *„kaszás tótok"* pár hónapos idénymunkájáról volt szó). Ezt a munkát általában az aratók gyűjtőnapjaival kombinálták. Viszont a tótok ideutaztatása és ellátása egyre körülményesebbé vált: a takarmányok túlérése vagy elpusztulásának veszélye miatt egyre többször kellett drága napszámbért vagy béreserőt mozgósítani a kaszáláshoz. Korszakunk vége felé meg is szűnt a bógerek fő terepe, a Sió-bozót, hiszen 1863-ban megnyílt a Sió-csatorna. Ily módon az enyingi uradalomban — a némileg sajátos körülmények miatt — elsősorban a takarmány betakarításában mégiscsak sor került a kaszálógépek alkalmazására. 1863-ban amerikai kaszálógép beszerzésére kértek és kaptak engedélyt, a vásárlás nyomós indokaként szerepelt — az évi 4300 ft-os kaszásbér mellett — az, hogy *„ezen gépet már a vidékbeli uradalmak is megrendelték"*. Nem tudni, melyik érv hatott, a kaszáló gép Vidacs közvetítésével mindenesetre még azon évben megérkezett. A gép ára Cautontól (USA) New Yorkig szállítva 251 ft, Pestig szállítva 340 ft volt. A gépet Vidacs István igen célszerűnek találta: *„a kaszálógép illő s ügyes kezelés mellett meg fog felelni a kívánatnak"*.[405] A gépet a lucernakaszálásban rögtön ki is próbálták: a próba alkalmával 8 holdat kaszált le naponta, *„de ha a kezelő kotsis jobban bégyakoroltatik 10 holdat is kaszáland egy nap alatt"*.[406] Amint azonban a kezdeti lelkesedés elmúlt, a gép használatára úgy kellett noszogatni még az enyingieket is. *„Enyingi körnek pedig meghagyatik, hogy géppel kaszáltassa lucernáját, miután van gépje. Szűnjön meg parasztgazda lenni!"* Ez utóbbi mondatot bizonyára sértésnek szánta a tiszttartó.[407]

1856-ban Dinnyésen 1 gyűjtőgép, 1871-ben Pélett 1 boglyázógép, Németegresen 1 lovas és 1 kézi szénagyűjtőgép, Újhodoson pedig 3 gyűjtőgép volt.[408] Valószínű tehát, hogy a megvett kaszálógépet nem követte másik.

Az utolsó terület, ami a szántóművelést illetően még új eszközökkel gyarapodott — hiszen a cséplésről már szóltunk — a magtisztítás volt. Az árugabona termesztésének alapvető feltétele volt a megfelelő magtisztítás, ami hagyományosan szórólapátokkal történt. A cséplőgépek elterjedésével párhuzamosan (amelyek bizonyos szintű magtisztítást eleve megoldottak) s attól függetlenül is nagy volt a különböző szelelőrosták és az ehhez való táblák iránti igény. Ez nem is csodálható, hiszen láttuk, hogy a nyomatás, minden nehézség ellenére, korszakunkban

404 *Barbarits,* 1977. 179., 183., 193. o.
405 FL. BUI. 15. 1863. március 20. Levelezés.
406 FL. BUI. 16. 1863. Farkas I. a főkormánynak.
407 FL. BUI. 18. 1870. Farkas I. körirata.
408 FL. BUI. 16. 1856. 38., 1870. leltárak.

végig megmaradt, ez pedig a legszemetesebb gabonát adta. 1833-ban Bécsből, 1857-ben Drezdából rendeltek rostát.[409] 1856-ban Dunaföldváron Ritter szitáshoz küldtek 2 ponyvás kocsit az elkészült 4 új rostáért.[410] Dinnyésre szelelő rostát, egy Hornsby-féle szórórostát, Belfürgedre 1 Vidatcs-féle szórórostát, Újhodosra 1 hajtó vagy szélrostát rendeltek.[411] A dinnyési leltárban 1 db 6 táblás és 1 db 3 táblás szelelő rosta és 2 db fennálló rosta, a péliben 1 db cilinder rosta, 3 db szélrosta 7 táblával, 2 db repcerosta és 2 db állórosta 6 táblával; a németegresiben 1 szélrosta 8 táblával, az újhodosiban pedig 1 db Vidacs szelelő rosta 8 táblával és 1 db eresztő rosta 3 táblával szerepelt.[412]

Az új eszközökkel és gépekkel kiegészült eszközkészlet folyamatos karbantartást és javítást igényelt. Az uradalmi kovácsok és faragók szerepének növekedését tükrözik az uradalmi iratok. Rajtuk kívül az öntési- és a szakmunkákban, s láttuk, a beszerzésben is a Vidacs-gyár volt az uradalom segítségére. Velük 1862-ben kötöttek ilyen értelmű szerződést: *„az elsőséget Vidacs István gépgyárának adtam annál is inkább, miután az egyik ifjú Vidacs gépész s mérnök, de a gépgyárok is legnagyobbszerűbb, van vas és réz öntödéjük, deszka metszőjük stb."* Az együttműködés egész korszakunkban tartott, utóbb már az ifjú Vidaccsal, Jánossal. A gyár az uradalom egyedi igényeinek is megfelelt: például 1863-ban emelő gépet szerkesztett Enyingre. Farkas tiszttartó a többi hercegi uradalom összes gépigényét Vidacsékkal készíttette el, katalógusukat a környéken terjesztette, más vevőket is szerzett a gyárnak. Idővel az összes uradalmi öntödei munka Ganzéktól, Vidacsékhoz vándorolt. Vidacsék *„az ajánlásokért legmélyebb köszönetük jeléül Füves Péter uradalmi kovácslegényt saját gyárukban képezték ki a szakmunkákra"*. Néha persze hiba is történt: 1870-ben a mezőkomáromi gépészt sürgősen Enyingre kellett rendelni, hogy *„válassza szét a Pestről megérkezett géprészeket, melyeket Nyirádi csősz összekevert részegsége folytán"*.[413]

IRODALOM

Baksay Sándor 1896. Tolna megye. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. Bp. 267–291.

Balassa Iván 1973. Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp.

Barbarits Lajos 1965. A vetés gépi formáinak elterjedése Magyarországon a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti Szemle, 4. 517–545.

[409] FL. BUI. 3. 1833. 15. 1857. Levelezés.

[410] FL. BUI. 15. 1858. Levelezés

[411] FL. BUI. 19. 1855. 15., 1864. Levelezés.

[412] FL. BUI. 16. 1856. 38. 1870., 1871. Leltárak.

[413] FL. BUI. 16. 1862. Farkas a főkormánynak, 15. 16. 1863. Levelezés, 18. 1870. Farkas I. Mezőkomáromnak.

Barbarits Lajos 1977. A gabonaaratás gépei Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 1–2. 178–198.
Belitzky János 1932. A magyar gabonakivitel 1860-ig. Bp.
Bright Richard 1970. Utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém
Degré Alajos 1985. Enying. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 16. Székesfehérvár, 7–68.
Ditz Henrik 1869. A magyar mezőgazdaság. Ford.: *Halász Gábor*. Pest.
Erdélyi István 1843. Nemzeti iparunk. Pest.
Estók János 1988. A mezőgazdasági gépgyártás Magyarországon a XIX. század második felében. Agrártörténeti Szemle, 1–2. 47–92.
Farkas Gábor 1875. Dunapentele története. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 9. 153–217.
Farkas Imre 1864. A Garrett-féle 13 soros sorvetőgépek. Gazdasági Lapok. 14. sz.
Fényes Elek 1847. Magyarország leírása. pest.
Fényes Elek 1851. Magyarország geographiai szótára. Pest.
Für Lajos 1969. A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. Bp.
Gaál László 1978. A magyar növénynemesítés múltja. Bp.
Galgóczi Károly 1854. Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve I–IV. Pest.
Galgóczi Károly 1855. Magyarország a szerb vajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest.
Giday Kálmán 1942. A kétszeres. Ethnographia, LIII. 3–4. 235.
Gunst Péter 1975. A magyar mezőgazdaság technikai fejlődése és annak akadályai. Agrártörténeti Szemle, 1–2. 42–53.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula 1935. Magyar történet. Bp. I–VII.
József főherceg... 1896... uradalmainak rövid ismertetése Alcsúth.
Keleti Károly 1871. Hazánk és népe. Bp.
Kenessey Károly 1868. Mezőgazdasági munkaerő calamitás. Pest.
Korizmics László – Benkő Dániel – Mórocz István 1855. Mezőgazdaság könyve. Pest.
Lukács László 1983. Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon. Alba Regia CXX. 185–194.
T. Mérey Klára 1962. A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720–1848.) Agrártörténeti Szemle, 1–2. 193–200.
T. Mérey Klára 1966. Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése Somogy megyében. 1839. Agrártörténeti Szemle, 3. 332–362.
Mészáros István 1985. A szántóversenyek. Járművek, Mezőgazdasági Gépek. 32. évf. 6. szám
„Mezőföldi" Kálmán Károly írói neve. 1846. Gazdasági tudósítások Enyingről. Magyar Gazda 2. félév, 1125, 1126.
Nagy István 1944. A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867). Bp.
Nagy Lajos 1975. Dunapentele története 1526–1849. In: Fejér megyei Történeti Évkönyv. 9.
Nemes László 1982. Versenyszántás Enyingen. Gazdálkodás, XXVI. évf. 1. sz.
Orosz István 1979. Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890. II. Bp., 1039–1118.
Orosz István 1988. Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. In: Előadások a Történettudományi Intézetben 10. Bp.
Paládi-Kovács Attila 1979. A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp.
Pálmány Béla 1988–89. A szécsényi uradalom kísérlete földművelési rendszere korszerűsítésére az 1830–40-es években. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 493–518.
Pulszky Ferenc 1958. Életem és korom. Bp.
Ruzsás Lajos 1980. A mezőgazdaság. In: Magyarország története 1790–1848. 1. Bp. 324–372.

Selmeczi Kovács Attila 1976. Munkaszervezet és technika az uradalmi aratásban. Ethnographia, LXXXVII. 174–182.
Selmeczi Kovács Attila 1983. A magyarországi olajnövény kultúra. Bp.
Sevin, Henrik 1944. Faekétől a Hofherr-gépig. Bp.
Szabadfalvy József 1991. A sertés Magyarországon. Debrecen.
Szántó Imre 1952. A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdete. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. Szerk. *Spira György.* Bp. 221–298.
Takács Lajos 1976. Egy irtásfalu földművelése. Bp.
Varga Gyula 1972. A parasztgazdaság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Bp. 267–349.
Varga János 1967. A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp.
Wellmann Imre 1961. Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 3–4. 344–370.
Zách János 1863. Fejér megye politikai – egyházi és nemzetgazdasági statisztikája. Székesfehérvár.

RÖVIDÍTÉSEK

BUI	–	Batthyány uradalmi iratok a Fejér Megyei levéltárban
FL	–	Fejér Megyei Levéltár
ft	–	forint
pft	–	pengőforint
pm	–	pozsonyi mérő
oéft	–	osztrák értékű forint
OL	–	Magyar Országos Levéltár
vft	–	váltóforint

1. TÁBLÁZAT

Az enyingi uradalom majorsági birtokának területe és művelési ágankénti megoszlása. 1842. (1200 □-öles holdban)

	Belső telek	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Bozót	Összesen
Enyingi kerület	180 1/8	2884 2/8	471 6/8	1777 2/8	2271 3/8	35 3/4	341 4/8	7961 5/8
Mezőkomáromi kerület	54 2/8	1521 4/8	398 2/8	1353 7/8	–	–	184 4/8	3512 3/4
Újhodosi kerület	52 4/8	2140 7/8	–	369 5/8	–	–	–	2563
Hidvégi kerület	27 7/8	1944 6/8	474 3/8	717 1/8	2362 1/8	6 3/8	442 4/8	5975
Felsőnyéki kerület	36 5/8	992	364 7/8	944 1/8	92 4/8	18 5/8	91 4/8	2530 4/8
Fürgedi kerület	35 7/8	12548 4/8	536 4/8	2529 3/8	–	–	72 2/8	5277 4/8
Összesen:	387 2/8	12031 7/8	2245 5/8	7641 3/8	4726	60 3/8	1132 2/8	28224 6/8

2. TÁBLÁZAT

Az enyingi uradalom területe gazdaságonként és művelési áganként 1847-ben

	Kertek és belső telkek	Szántóföldek	Rétek és réti földek	Legelők	Szőlők	Károsok	Erdők	Bozót	Utak	Vizek és tavak	Összesen
						holdban					
Anyauradalom											
Majorsági birtok	379 6/8	12363 5/8	2311 1/8	10340 6/8	62 3/8		4726	1309	492 5/8	247 1/8	32232 3/8
Úrbéri állomány és extraserialisták	798 3/8	10180 3/8	3815 5/8	5382 1/8	947 1/8	215 2/8					21338 4/8
Közös a városhidvégi szabadosokkal és a jobbágysággal			122 3/8								122 3/8
Irtásföldek a városhidvégi szabadosok kezén		844 7/8									844 7/8
Dézsmaszőlők a jobbágyok kezén					1164 6/8						1164 6/8
Ajándék földek az 1846. 742-es rendelkezés alapján		200									200
Faiskola, temető, murvagödör				55 4/8							55 4/8
Összesen:	**1178 1/8**	**23588 7/8**	**6126 6/8**	**15900 7/8**	**2174 2/8**	**215 2/8**	**4726**	**1309**	**492 5/8**	**247 1/8**	**55958 7/8**

A 2. TÁBLÁZAT folytatása

	Kertek és belső telkek	Szántóföldek	Rétek és réti földek	Legelők	Szőlők	Károsok	Erdők	Bozót	Utak	Vizek és tavak	Összesen
	holdban										
Fiókgazdaságok											
1. Németegres											
Majorsági birtok	7 2/8	350			1 4/8		369 5/8				728 3/8
Úrbéri állomány extraserialistákkal	103 4/8	546 4/8	120	210 1/4	24 3/8						1004 5/8
Összesen:	**110 6/8**	**896 4/8**	**120**	**210 1/4**	**25 7/8**		**369 5/8**				**1733**
2. Szálka											
Majorsági birtok	12	148	18		12 2/8		2271				2461 2/8
Úrbéri állomány extraserialistákkal	185	920 4/8	207 5/8		124						1437 1/8
Az uradalom összes területe	**1485 7/8**	**25553 7/8**	**16111 1/8**	**2336 3/8**	**2336 3/8**	**215 2/8**	**7366 7/8**	**1309**	**492 5/8**	**247 1/8**	**61590 2/8**

3. TÁBLÁZAT

Az enyingi uradalom (kivéve Szálka és Németegres fiókgazdaságát) szántóművelése 1864-ben

	Művelt szántóterület holdban			Elvetettek mérőben																
				Őszi/1863						Tavaszi										
	Őszi	Tavaszi	Ugar	Őszes	Búza Tiszta	Búza Alja	Repce	Rozs	Repce	Árpa	Zab	Lednek Tiszta	Lednek Zabos	Mohar	Lucerna	Kukorica	Burgonya	Köles	Lencse	Burgrépa	Baltacím
Enyingi Kör	632	1067	435	2134	461	17	7	128	2	314	439	15	111	27	385	84	–	–	3	1	34
Az összes művelt szántó %-a (kerekítve)	30	50	20																		
Kustyáni Kör	604	1074	335	2103	804	23	440	260	4	639	810	22	257	35	220	114	–	2	3	27/64	16
Az összes művelt szántó %-a (kerekítve)	30	53	17																		
Péli Kör	862	1047	611	2520	542	24	7	195		192	462	22	230	25	180	90	–	–	3	18	–
	34	42	24																		
Felsőnyéki Kör	640	955	401	1996	337	17	6	156	1/2	301	391	10	111	14	112	94	–	–	3	24	–
	32	48	20																		
Belfürgedi Kör	349	1148	189	1686	624	22	5	218	1	566	396	31	310	28	120	138	–	–	3	–	–
	21	68	11																		
Külfürgedi Kör	514	1138	196	1848	555	27	4	214	2	353	536	23	432	25	20	120	–	–	3	9	–
	28	61	11																		
Szentmihályfai Kör	653	1339	232	2224	762	22	5	214	3	477	802	20	129	34	220	123	–	–	3	40	33
	29	61	10																		
Újhodosi Kör	507	866	231	1604	474	23	5	272	1	232	487	19	109	16	176	105	–	–	3	1/2	29
	32	54	14																		
Összesen	**4761**	**8634**	**2630**	**16025**	**4559**	**175**	**479**	**1657**	**14,5**	**3074**	**4323**	**162**	**1689**	**204**	**1433**	**868**	**–**	**2**	**24**	**93,3**	**112**
Az uradalmi szántóterület százalékában	29,7 %	53,9 %	16,4 %																		

3/A. TÁBLÁZAT

Az enyingi uradalom (kivéve Szálka és Németegres fiókgazdaságát) szántóművelése 1864-ben

	Termett mérőben																
	Őszi				Tavaszi												
	Búza		Repce	Rozs	Repce	Árpa	Zab	Lednek		Mo-	Lucer-	Kuko-	Bur-	Köles	Lencse	Burg.	Balta-
	Tiszta	Alja						Tiszta	Zabos	har	na font	rica	gonya			répa	cím
Enyingi Kör	219	–	–	731	95	1811	1798	55	–	42	425	253	491	12	11	12	19
Kustyáni Kör	2215	–	–	1225	128	2483	2212	107	–	153	75	–	417	53	16	480	11
Péli Kör	1435	–	24	780	–	490	1732	40	–	30	–	240	400	–	6	18	–
Felsőnyéki Kör	1046	34	3	651	3	1100	883	74	–	25	84	305	661	–	9	600	–
Belfürgedi Kör	2358	–	–	1914	65	2451	2325	–	54	60	302	326	89	3	13	–	–
Külfürgedi Kör	3339	99	–	1662	68	1583	3695	17	105	105	220	615	651	6	15	200	70
Szentmihályfai Kör	3534	–	–	959	215	1353	2338	–	–	75	20	630	676	–	11	50	11
Újhodosi Kör	2121	–	–	1762	32	1436	3631	61	–	99	130	668	256	–	3	132	26
Összesen:	**16267**	**133**	**27**	**9684**	**606**	**12707**	**18614**	**354**	**159**	**589**	**1256**	**3037**	**3641**	**74**	**84**	**1491**	**137**

4. TÁBLÁZAT

A tiszttartóság előzetes termésbecslése a gabonatermést és felhasználást illetően 1847. augusztus 12. (FL. BUI. 19.)

	Búza	Kétszeres	Rozs	Árpa	Zab	Repce tavaszi	Repce őszi	Köles	Szemes kukorica	Burgonya
	Pozsonyi mérőben									
I. Az anyauradalomban										
Majori	22899	53	3685	7372	13522	306	335	463	930	5167
Dézsmás	–	2573	–	159	1328	–	–	–	1260	–
Összes termés	22899	2626	3685	7531	14850	306	335	463	2190	5167
Belső használatra levonva	8632	2626	3235	3536	8906	70	15	60	200	4000
Marad eladó	14267	–	432	3995	5942	236	320	403	1990	1167
II. Németegresi Fiókgazdaság										
Majori	190	–	252	116	237	–	2	–	40	80
Dézsmás	–	258	–	–	23	–	–	–	100	20
Összes termés	190	258	252	116	260	–	2	–	140	100
Belső használatra levonva	113	113	80	37	227	–	–	–	–	–
Marad eladó	77	145	172	79	33	–	2	–	140	100
III. Szálkai Fiókgazdaság										
Majori	148	–	305	–	280	–	–	–	–	–
Dézsmás	–	274	–	–	–	–	–	–	40	200
Összes termés	148	274	305	–	280	–	–	–	40	200
Belső használatra levonva	100	203	43	–	125	–	–	–	–	–
Marad eladó	48	71	260	–	55	–	–	–	40	200
IV. Dinnyési bérlet										
Majori	2580	–	447	1929	976	85	–	–	–	–
Belső használatra levonva	1066	–	447	568	648	15	–	–	–	–
Marad eladó	1514	–	–	1361	328	60	–	–	–	–
Az összes eladó termés	**15906**	**216**	**864**	**5435**	**6358**	**296**	**320**	**403**	**2170**	**1467**

5. TÁBLÁZAT

A vetett terület és az elvetett mag mennyisége

	Őszi vetett terület holdban			Tavaszi vetett terület holdban					Elvetett vetőmag ősziek pm-ben			Elvetett vetőmag tavasziak pm-ben				
	Búza	Rozs	Repce	Árpa	Zab	Kukorica	Köles	Lencse	Búza	Rozs	Repce	Árpa	Zab	Kukorica	Köles	Lencse
1814. Az egész uradalomban	2029	–	–	–	–	–	–	–	4080	–	–	–	–	–	–	–
1815. Az egész uradalomban	–	–	–	556	1391	–	62	7	–	–	–	1295	3669	–	80	7
1851. Anyauradalom	2063	617	81	–	–	–	–	–	4059	1081	19	–	–	–	–	–
Szálka	14	29	–	–	–	–	–	–	30	60	–	–	–	–	–	–
Dinnyés	479	90	–	–	–	–	–	–	845	169	–	–	–	–	–	–
1853. Egész uradalom	2593	1082	222	–	–	–	–	–	4659	1728	45	–	–	–	–	–
1854. Egész uradalom	2386	1114	215	–	–	–	–	–	4607	1911	58	–	–	–	–	–
1857. Egész uradalom	2185	1145	234	1092	1731	243	38	14	3828	1916	27	2587	3993	742	20	28
1858. Egész uradalom	2123	1022	259	–	–	10	–	–	4132	1676	19	–	–	391	–	–
1860. Egész uradalom	2618	909	259	–	–	–	–	–	4657	1567	33	–	–	–	–	–
1861. Egész uradalom	2466	917	264	–	–	–	–	–	4145	1655	48	–	–	–	–	–

6. TÁBLÁZAT

A géppel vetett és vethető őszi gabonafélékről, a géphasználat tanulságairól, 1862.

	Gépe van	Összes	25 nap alatt vethetett volna		Ténylegesen elvetett		Kevesebbet	Vetőmag megtakarítás					
		búzavetés	1 gép 8 holdjával	Összesen	1 gép	Összesen	vetettek	összesen elvetettek	szórt vetéshez kellett volna 2 pm/hold	géppel kellett volna vetni 1,5 pm/hold	meg kellett volna takarítani	ténylegesen megtakarítottak	eltérés az előírt megtakarítástól
	db	holdban						pozsonyi mérőben					
I. Enyingi Kör	3	265	200	600	65	195	405	314	390	293	97	76	21
II. Kustyáni Kör	2	397	200	400	147	294	106	506	588	441	147	82	65
III. Péli Kör	1	332	200	200	162	162	38	244	324	243	81	80	1
IV. Felsőnyéki Kör	1	177	200	200	90	90	110	142	180	135	45	38	7
V. Belfürgedi Kör	1	353	200	200	152	152	48	228	304	228	76	76	–
VI. Külfürgedi Kör	2	315	200	400	65	130	270	189	260	195	65	71	–
VII. Szentmihályfai Kör	2	388	200	400	160	320	80	468	640	480	160	172	–
VIII. Újhodosi Kör	1	320	200	200	130	130	70	210	260	195	65	50	15
Összesen:	13	2547	200	2600	971	1473	1127	2301	2946	2210	736	645	109

7. TÁBLÁZAT

Vetett és réti takarmány 1851-ben mázsában

	Széna	Sarjú	Vetett takarmány				Összesen
			Lóhere	Lucerna	Mohar	Zabos bükköny	
I. Enyingi Kör	1858	504	300	1056	804	1680	6202
II. Kustyáni Kör	2790	60	228	492	738	1884	6192
III. Újhodosi Kör	1233	172	–	672	648	984	3720
IV. Szentmihályfai Kör	1696	424	180	2962	1200	2290	8752
V. Péli Kör	1416	288	–	188	360	1143	3395
VI. Fürgedi Kör	4492	522	–	973	2112	1128	9227
1851. évi termés	13496	1970	708	6343	5862	9109	37488
Összehasonlításul: 1850. évi termés	11221	2892	1452	6426	7638	9660	39289

1851. évi vetett takarmány: 22022 m, az összes takarmány 58,7%-a
1850. évi vetett takarmány: 25176 m, az összes takarmány 64%-a

KÖZLEMÉNYEK

KNÉZY JUDIT

KÉT FONTOS TÁPLÁLÉKOT SZOLGÁLTATÓ NÖVÉNY TERMELÉSE ÉS FOGYASZTÁSA A DÉL-DUNÁNTÚLON A XVIII. SZÁZADBAN

(A burgonya és az amerikai bab)

A burgonya meghonosodásának és termelésének történetéről a Kárpát-medencében Kósa László 1968 és 1980 között írt tanulmányai[1] és könyve[2] adtak olyan összefoglalót, amely a későbbi kutatásokat is nagyban elősegítette. Megállapította, hogy a burgonyát rendszeresen a XVIII. század közepétől, pontosabban az 1760-as évektől kezdték termelni. Elterjedését többek között különféle hiedelmek is gátolták, mivel az addig ismert, fontosabb táplálékot szolgáltató növények termeléséhez, felhasználásához kevéssé hasonlított.[3] Kósa hangsúlyozta, hogy azért nehéz a kezdeti kísérletezések 50–60 évének kérdéseire válaszolni, mert ez az időszak meglehetősen forrásszegény.

Az elmúlt 10–15 évben agrártörténészek és néprajzkutatók mégis további részleteket derítettek ki a burgonya paraszti birtokokon történő termelésének kezdeteiről,[4] valamint a burgonyatermesztés folyamatáról a XIX. században.[5]

A XVIII–XIX. századi népi táplálkozástörténeti kutatásaim során[6] a Dél-Dunántúlt illetően a XVIII. században újdonságnak számító növényféléket, s a velük kapcsolatos más innováció-jelenségeket is figyelembe kellett vennem. Szerettem volna a kiválasztott terület jellegzetes vonásait e tekintetben is kideríteni.

[1] *Kósa László:* A burgonya magyar nevei. Agrártörténeti Szemle 10. 1968. 579–582. o. *Kósa László:* A dél-somogyi burgonyatermesztés. Ethnographia 79 (1968) 368–395. o.

[2] *Kósa László:* A burgonya Magyarországon. Bp. 1980. 254. o.

[3] *Kósa László:* A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása. Népi kultúra – Népi társadalom I. Bp. 1968. 93–126. o.

[4] *Fülöp Éva Mária:* Burgonyatermelés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben. Ethnographia 96 (1985) 336–340. o.

[5] *Szili Ferenc:* Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700–1848. Kaposvár, 1988. 211. o.

[6] *Knézy Judit:* Somogy XVIII. századi táplálkozástörténetéből. Somogy Megye Múltjából 15. Kaposvár 1984. 135–172. o. *Knézy Judit:* Bäuerliche Kartoffelproduktion und Ernährung in Süd Transdanubien in Ungarn (18–19. Jh.). Előadás München 1992. jún.

A burgonya meghonosításának paraszti kezdeményezései Ausztriában[7] hasonló szerepet töltöttek be, mint Nyugat-Magyarországon és jóval megelőzték az uradalmakat. Más országokhoz hasonlóan — a korabeli feljegyzések szerint — külföldön tanuló diákok, teológusok, ott szolgáló katonák, utazgató földesurak, gazdatisztek, kertészek — hozták hazánkba az első burgonyagumókat.[8] A török kiűzése után a betelepített, más országokból származó népcsoportok is meghonosíthattak újdonságnak számító növényféléket. 1767–70 között Mária Terézia az Osztrák–Magyar Monarchiában elrendelte a burgonya termelését, hogy a rossz termésű években megoldják a népélelmezést. Csehországban, Erdélyben, Tirolban, Krajnában ennek érvényt is szereztek.[9] Erdélyben földművelő egyesületet hoztak létre, amely nemcsak e fontos növény termesztését népszerűsítette, hanem ételrecepteket is ismertetett.[10] Ez ideig nem derült ki, hogy a Dunántúlon történtekre hasonló kísérletek ugyanebben az időben, hogy egyesületi keretben kedvet csináljanak a burgonya termesztéséhez. A nagybirtokok csak a XIX. század elejétől kezdték el a burgonyát szántóföldön vetni, sokáig megmaradtak a kerti kísérletezésnél, ha egyáltalán foglalkoztak vele. Viszont a növény fontosságának megismertetésében a keszthelyi Georgikon tanárai játszottak alapvető szerepet. Ők tanították a későbbi gazdákat és az uradalmak leendő tisztikarát a burgonya termelésére, felhasználására. Észrevételeiket népszerűsítették cikkeikben és könyveikben, így Nagyváthy János 1791, 1820, 1821-ben[11], Pethe Ferenc 1805 és 1808-ban megjelent műveikben,[12] valamint a Magyar Újság (1790–97 körül) és a Magyar Gazda (1814–18) hasábjain. Külföldi olvasmányaik (különösen az ausztriaiak)[13] tapasztalatait éppúgy közölték, mint saját eredményeiket. A kéthelyi uradalomban 1799-ben írtak egy tervezetet, amelyben a szerző a kukorica és a burgonya termesztését takarmányozási célból javasolta. 1810-ben kukoricából 500, burgonyából és burgundi répából 580 mérő termett itt.[14] A Szécsényi uradalmakban, Sopron-, Vas-,

[7] *Sandgruber, Roman:* Nahrungsmittelverbrauch und Essgewohnleiten von 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Beiträge zur historischen Sozialkunde 1978. 8. Jahrgang No. 1. Januar–März 13–20.

[8] *Kósa László:* 1980. i. m. 13–20. o.

[9] *Sandgruber, Roman:* i. m. 1978. 12–13. o.

[10] *Kárffy Ödön:* Az első Erdélyi Földművelő Egyesület működése 1769–1772. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1896. 5. sz. 287–319. o.

[11] *Nagyváthy János:* 1791. I. 608., II. 406–410. o. *Nagyváthy János:* i. m. A magyar házi gazdaasszony. Pest, 1820. 65–76. o. *Nagyváthy János:* Magyar practikus termesztő. Pest, 1821. 295(91) o.

[12] *Pethe Ferenc:* Pallérozott mezei gazdaság. I. k. Sopron 1805. 776. o., II. Pozsony, 1808–13. 709. o.

[13] *Wiegand Z.B.:* Az ausztriai parasztifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságot oktató könyvecske. Pozsony, 1774.

[14] *T. Mérey Klára:* A Somogy megyei Hunyady-uradalom majorsági gazdálkodása a 19. század első felében. Agrártörténeti Szemle 12 (1970) 411–469. o.

Zala- és Somogy megyében először 1809-ben rendelték el, ahogy az intézők a káposzta mellett sok burgonyát is vessenek, hogy az időszaki munkásokat olcsón tudják élelmezni.[15]

Kósa László hangsúlyozta a spontán paraszti kezdeményezések és átvételek jelentőségét a burgonya meghonosításában. A korabeli, de későbbi gazdasági szakírók arról írtak, hogy a német telepesek hozták magukkal Magyarországra az első burgonyagumókat és kezdték először termelni a számukra kedves *„Erdäpfel, Erdbirne, Grundbeere"* néven emlegetett gumós növényt.[16] A jelenleg legkorábbinak tartott és bizonyosan paraszti burgonyatermelési adat Kozma (mai nevén Vérteskozma, Fejér megye) községből 1745-ből való. A kozmai németek földjén termett *„Grundbeere"*-t a szomszédos csákvári magyarok egy határvita alkalmával kihúzogatták.[17] Az 1794-ből származó térképen már az látható, hogy a burgonyáskertek a belső kertek és a szántóföldek között terültek el Kozmán.[18] Somogy megyében egy 1782. évi úriszéki per egy tíz évvel korábbról (1772) származó ügyet tárgyalt, egy szuloki gazda (ez a község tisztán német és 1750-ben települt) ekkortól tartozott görgetegi ügyfelének (magyar falu) *„kolompirral"*, tehát már magyar községekben is felhasználták a burgonya termését.[19] E megyéből 1794-ben Felsőmocsolád, német falu lakóiról írta lexikonjában Vályi András, hogy fő termésük a burgonya.[20]

Tolna mezőváros lakói 1784-ben már annyi burgonyát vetettek, hogy tizedet is kellett fizetniük belőle földesuruknak.[21] E helység népe is részben német volt. A XIX. század elején a Tolna megyei német községek már nevezetesek voltak burgonyatermelésükről.[22]

Az előbbiekből kitűnik, hogy az eddig feltárt, a burgonyatermesztés kezdeteire vonatkozó adatok többsége német vagy részben német helységekből származik. Mindenesetre ebben az időszakban, azaz a XVIII. század második felében a módosabb, igényesebben gazdálkodó, az újítások iránt inkább érdeklődő parasztgazdák vetették a burgonyát, s ebben fontos szerepe lehetett több német telepes csoportnak is. De korántsem szabad elhinni, hogy minden betelepült német csoport ismerte már ezt a növényt.

[15] *T. Mérey Klára:* Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár, 1962.

[16] Főképp *Nagyváthy János:* A szorgalmatos mezei gazda. I. k. Pest, 1791. *Magda Pál:* Magyar Országnak és határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.

[17] *Fülöp Éva Mária:* i. m. 1985. 336–340. o.

[18] MOL S 69. IV. 76. 1794. október 16. Nagyigmánd térképe.

[19] MOL P 623 Széchenyi cs. törzsleltár X. 4. sz. Úriszéki jegyzőkönyvek. 1782.

[20] *Vályi András:* Magyarországnak leírása... 2. k. Buda, 1799. (736) 622. o.

[21] *T. Mérey Klára:* Újjáépítés és konszolidáció 1711–1790. In: Tolna mezőváros monográfiája. Tolna, 1992. 177–248.

[22] *Egyed Antal:* Bonyhád Mezővárosának rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény 5. k. 1823. 71–79. o.

1800–1818 között rossztermésű, ínséges évek következtek be. Ekkortól már kénytelenek voltak a legszegényebb gazdák is burgonyát termelni. Somogy megyében — az 1816. évi felmérés szerint — Belső-Somogy déli fele a megye más tájaihoz képest jelentősebb burgonyatermésével tűnt ki. E megyében a nehéz években a szokásos rozskenyeret kukorica, árpa, hajdina és köles mellett burgonyával is helyettesítették.[23] 1818-ban a megyegyűlés megállapította, hogy általánosan elterjedt az ínséges időszakban a burgonya.[24] Az 1828. évi összeírás megjegyezte, hogy bár a burgonyát minden réteg fogyasztja, de a szegény emberek kenyere elsősorban.[25]

A burgonyát — hasonlóan a kukoricához — először a konyhakertekben a lakóház körül, vagy a község belterületéhez közel vetették, olyan földekbe, amelyekre nem vonatkozott a nyomáskényszer. Kikerült hamarosan a szőlőhegyekbe is.[26] Az 1820-as években a Dunántúlon és Észak-Magyarországon ugrásszerűen nőtt a termelése.[27]

Legkésőbb a Dél-Dunántúlon, a Zala megyei parasztok körében terjedt el a burgonya ismerete, itt viszonylag szegény volt a népesség. De 1887-ben e megyében fogyasztotta a lakosság a legtöbb burgonyát a Dunántúlon.[28]

A parasztok e területen mindig is az étkezési fajtákat részesítették előnyben, az uradalmak viszont a takarmányozásra és ipari célokra alkalmas fajták iránt is érdeklődtek.[29] Takarmányozásra Magyarországon sokkal kevesebb burgonyát fordítottak, mint Lengyelországban és Németországban.[30] A sertéseknek a magyarok főtt, a marháknak nyers burgonyát adtak. Pálinkát Magyarországon elsősorban az uradalmak állítottak elő burgonyából, a parasztok nem.

A burgonyából készített ételek elemzése is elősegít a helyi sajátosságok kiemelésében. A burgonyás ételek készítését eleinte a botanikai-, orvosi- és gazdasági munkák propagálták. Az első receptleírások[31] éppúgy közzétettek főtt, nyers, sült

[23] *Benda Gyula:* A somogyi adózók termése 1816-ban. Somogy Megye Múltjából 8. Kaposvár, 1977. 137–154. o.

[24] *Szili Ferenc:* i. m. 1988. 136–146. o.

[25] MOL U et C. E 136. Regnicolaris conscriptio 1828. Somogy megye.

[26] *Knézy Judit:* Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (18–20. század). Somogyi Almanach 26. Kaposvár, 1977. 70. o.

[27] *Tagányiné Tholt Judit:* A burgonya szántóföldi szerepe az 1828-as összeírás szerint, különös tekintettel Zemplén, Somogy, Szabolcs megyékre. Agrártörténeti Szemle 15 (1983). 1–20. o.

[28] *Keleti Károly* (szerk.): Magyarország népességének élelmezési statisztikája physiológiai alapon. Pest, 1887. 1. rész 80–82., 90., 92., 94., 97., 99., 119., 130., 137., 159., 164., 174. o. S XI. Karte.

[29] Éppúgy, mint Németországban és Ausztriában. *Wiegelmann, Günther:* Alltags- und Festspeisen. Wandel und gegenwärtige Stellung. Marburg, 1967.

[30] *Kósa László:* Kartoffelanbaugebiete in Ungarn am Ende des 19. Jahrhunderts. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–72. 433–436. o.

[31] *Kósa László:* „Búza szükségben felsegéllő jegyzések". A burgonya a magyarországi táplálkozásban a 18. század végén és a 19. század elején. Ethnographia 81 (1970) 363–375. o.

burgonyából előállított, mint burgonyalisztből készített ételeket. Ilyen annak a miskolci háziasszonynak a receptkönyve is, amely 1816–18-ban jelent meg három kötetben, s amelyet Kósa László is elemzett.[32] Szerepeltek benne kenyér- és tésztafélék (gombócok, nudli, fánkok, pogácsák, lepények) szép számmal, amelyekben a burgonya helyettesítette részben a gabonaliszteket, vagy csak kiegészítette azokat, lágyabbá téve általa a tésztát. Kenyérbe rendszerint búzaliszthez keverték.[33] A burgonyaliszt házi előállítása bonyolult folyamat, ezért paraszti körben általánosan nem készítették. A mézesbábos mesterek viszont felhasználták.

A burgonya a XIX. századi adatok alapján a Dél-Dunántúlon a hétköznapok, és általában a téli időszak étrendjében vállalt alapvető szerepet. Ünnepnapokon általában nem került be a hagyományos ételek sorába. Nagy dologidőben viszont fontos volt a savanyított, tejfellel habart, illetve füstölt hússal vagy sertésbőrrel gazdagított ún. „kaszásleves"[34] burgonyából, szegényebbeknél hús nélkül is főzték. A burgonya meghonosodásának idejében a levesféleségek közkedveltsége, széles körű elterjedése jellemezte az étrend alakulását. Ekkoriban kezdődött a savanyított ételfélék kisebb mértékű háttérbe szorulása a nem savanyítottak javára. A máig ismert sokféle burgonyás leves ennek az időszaknak a vívmánya: ismertek nem habart, nem rántott, csak hagymás zsírral dúsított „krumplilevesek", illetve a krumpli levében főtt tésztalevesek, ezenkívül savanyított habart vagy rántott, de édesen készített (tehát nem savanyított) rántásos levesek és sokféle tésztával dúsított is, friss hússal készített éppúgy, mint füstölttel.[35] Somogyban még paradicsomosan is főztek burgonyából főzelékfélét.[36]

A főzelékpépek sorát (lencséből, babból valókét) is gazdagította a burgonyából való („krumpligánica" vagy „dödölle").[37] A krumplival dúsított gulyásleves nagyon késői a Déldunántúlon, alföldi jövevény.[38]

A német lakosok húsos hurkába is töltöttek burgonyát és ők kezdték a rétest is burgonyával ízesíteni.

Az amerikai bab (lat. *Phaseolus vulgaris*) térhódításának kezdeteit még nehezebb kideríteni, mint a burgonyáét. Különösen nagy gondot okoz ez olyan területen, mint a Dél-Dunántúl, ahol „borsónak" nevezik a babot. Ez alól alig jelentenek

[32] *Rátz Zsuzsanna:* Búza szükségben felsegéllő jegyzések. Miskolc, 1816–18. 1–3. kötet

[33] *Kisbán Eszter:* Eingliederung neuer Anbaufrüchte in die Volksernährung (Mais und Kartoffel) im Karpatenbecken. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–72. 283–286. o.

[34] *Knézy Judit:* Gazdasági változások és a somogyi parasztság táplálkozásának alakulása (1850–1890). Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988–89. 555–582. o.

[35] *Knézy Judit:* Hagyományok és változások a somogyi mezőgazdasági népesség táplálkozásában (1696–1960). Kandidátusi dolgozat. Bp., 1991. 213–215. o.

[36] *Kósa László:* i. m. 1980. 214.

[37] *Kisbán Eszter:* Nyersanyag és technika. Pépes ételeink típusai. Néprajzi Értesítő LXXI. 1960.

[38] *Kisbán Eszter:* Népi kultúra, közkultúra, jelkép: gulyás, pörkölt, paprikás. Életmód és tradíció 4. Bp., 1989. 154. o.

kivételt a XVIII–XIX. századból fennmaradt, e vidékre vonatkozó hivatalos iratok és más források. A szigetvári vár 1553. évi leltárában feljegyezték az étel-alapanyag készleteket, de a vetések között is borsót, lencsét, de babot is.[39] Itt a faba, latin szóval *(Vicia faba)* jelzik a babot, e kifejezés egyértelműen az őshonos és később „lóbabnak" nevezett és takarmánynak használt fajtára vonatkozott. Káldy Nagy Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy e vidék jobbágyai a töröknek borsó és lencse tizedet is fizettek.[40] A jelenlegi kutatások, de a korábbi megállapítások szerint is az amerikai bab dél felől érkezhetett, amelyet többek között a „török bab" (Calepinusnál 1685)[41] és „olasz bab" elnevezések is igazolnak. Lippai mindkettőről ír (1662).[42] Emellett szól a Szécsényiek somogyi uradalmaiban szinte visszatérően alkalmazott „ráczborsó" kifejezés is.[43] XVIII. században Pethe Ferenc helytelennek tartotta a „ráczborsó" szót a babra vagy paszulyra alkalmazni, de ez a kitétele elismeri, hogy a babbal kapcsolatosan is használták.[44]

Horváth József Elek tanár 1832-ben megjelent útirajzában emlegeti, hogy Somogyban a babot nevezik borsónak.[45] A népnyelv máig megőrizte e területen ezt a jelentéstartalmat (bab=borsó, zöldbab=zöldborsó, borsó=cukorborsó). Feltételezhető, hogy az amerikai bab előtt a főzelékfélék között a lencse mellett a szárazborsónak volt a legfontosabb szerepe az általam vizsgált területen, a lóbabnak kevésbé, s az új hüvelyes inkább a borsót szorította háttérbe, átvéve annak a nevét is. Erre utal már 1604-ből a „bab borsó" megjelölés is. Az első babszemeket Purkirchner György pozsonyi orvos 1560 körül hozta be. Néptáplálékká a XVII. század folyamán lett és maradt.[46] A burgonya néptáplálékká válása valamelyest visszaszorította, de télen és mezei munkák idején igen kedvelt étel; tartalmas levesféleként fogadott munkásoknak is szívesen adták, vacsorára esetleg pép formában is.[47]

A XVIII. században a kis-, közép- és nagybirtok termelésében valószínűleg nem egyenlő arányban részesült a kerti, szőlőbeli, szántóföldi (közteskénti) bab és a borsó. A nagybirtokokon úgy tűnik fontosabb szerepe volt a borsónak, amelyet

[39] MOL UC 50:24 A szigetvári vár leltára. Idézi *Tímár György.* Királyi sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai (1546–1565). Pécs, 104–140. o.

[40] *Káldy Nagy Gyula:* Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960. 129–134. o.

[41] *Calepinus:* Latin–magyar szótára 1585-ből. Budapest, 1585/1985. 301.240.195. Phaseolus isopyron a „törökbab" latin megfelelője.

[42] *Lippai János:* Posoni kert, kiben minden kerti munkák leirattak. II. Nagyszombat, 1664. 201. o.

[43] Pl. MOL P 623 Széchenyi cs. et IV. k. 8. sz. 237. 1792-ből.

[44] *Pethe Ferenc:* A pallérozott mezei gazdaság. Sopron, 1805. 489–91. o. Nevezi törökbabnak is.

[45] *Horváth József Elek:* Levelek Somogyból. SAS. III. 1832.

[46] Néprajzi Lexikon I. Budapest, 1977. „bab" szócikk (Kósa László).

[47] *Knézy Judit:* i. m. 1991. 123–125. o. Kézirat.

szárazborsóként az éves alkalmazottak béreként is kimértek. Dunántúl egyes megyéiben a parasztok szántóföldön is termelték a borsót (Fejér, Tolna megye), amelyet a XVIII. században még a paraszti lakosság elsősorban szárazborsóként használt fel. Somogyban ebben az időben a bab paraszti termesztése került előtérbe, s ezt a tizedjegyzékek is igazolják egyes esetekben, amelyekben rendszerint épp az ún. főzelékféle adása szerepel a legelnagyoltabban. A terminológiai zavarok miatt nehéz az időbeli változásokat, s így a bab és borsó termelésének arányát érzékeltetni, bár a megfelelő adatok mérlegelése tanulságos.

1712-ben a kaposvári vámtarifában a hüvelyesek közül csak *„egy szekér lencse és egy szerér borsó"* vámjának megállapításáról volt szó.[48] Egy 1738-ban folyó boszorkányperben egy szentgyörgyi asszonyt vádoltak azzal, hogy *„borsószemekkel nézegetett"*, azaz jósolt a tolvaj kilétére vonatkozóan.[49] Későbbi hiedelmek babszemekkel való jóslásra is emlékeznek.[50] Így lehetséges, hogy már itt is erről volt szó. 1772-ben Somogy vármegye közgyűlése meghatározta mind a bab, mind a borsó, mind a lencse árát (iccéje mindegyiknek 4 dénár),[51] amely nagyjából egyforma jelentőségükre utal. 1813-ban a Somogy megyei limitáció csak a „bab" és „lencse" árával foglalkozott.[52]

A Festeticsek keresztúri és csurgói uradalmához tartozó cselédek 1780–81-ben negyed köböl „borsót" és ugyanannyi „lencsét" kaptak fizetésképpen.[53] 1806-ban egy marcali pintér özvegyének hagyatékában egy lisztes hordónyi „borsót" találtak az összeírók.[54] A jobbágyparaszti étkezésben a XVIII. század vége felé inkább nagyobb mértékű babfogyasztásra következtethetünk, mint borsóéra. Alsokról feljegyezték az 1770-es években, hogy ott a plébános minden háznál szedett valamit, pl. egy-egy tál lencsét vagy babot. Ugyanígy Ladon a barát is elfogadott többek között szolgálatai fejében a reformátusoktól is egy tál babot, ha mást nem tudtak adni.[55] A csokonyai uradalom 1789. évi, a jobbágyszolgáltatásokból származó jövedelmei között 85 mérő babot és 1 köböl lencsét írtak össze,[56] amely egyértelműen utal a bab közkedveltségére és a lencse mérsékeltebb szerepére. Néhai Tallián László után fennmaradt javak 1774-ben történt összeírásában az ételkész-

[48] SML IV. 1. a. Protocollum congregationum 1712. november 14.

[49] *Schram Ferenc:* Magyarországi boszorkányperek. I. Bp. 1970. 547 . o.

[50] Néprajzi Lexikon 4. Bp., 1981. „Rontás" és „rontáselhárítás" szócikkek 368–370. o. (Pócs Éva)

[51] SNL IV. a. Prot. congr. 1772. I. k. 355.

[52] SML IV. b. Protocollum generalium et particolorum 1813.

[53] MOL P 274 Festetics cs. lt. 79. cs. 6. e 73–78., 104–113. o. Alkalmazottakra vonatkozó iratok.

[54] MOL P 623 Széchenyi cs. lt. IV. k. 3. sz. L (1724–1808) Acta colonorum. Successionalia similia.

[55] *Tóth Endre:* Belső-somogyi egyházmegye története Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. 88. 139.

[56] *Kanyar József:* Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967. 129. o.

letek között már kétféle babot és egyféle borsót találtak júniusi időszakban a gabonás raktár „életház" padlásán: *„fekete öreg bab köböl 1, fehér bab köböl 1, gömbölü borsó köböl 3/4"*, amely mindegyik fogyasztására utal, bár nem túl nagy mértékben, mert a *„dió 6, száraz szilva 8, száraz alma 2, száraz körtvél 7 köbölnyi"* volt, ennél a nagyon jómódú köznemesnél.[57] Hogy a bab közvetítésében szerepe lehetett a Horvátország felől érkező délszláv lakosságnak is, arra enged következtetni a gamási plébános 1826-ban történt feljegyzése az ottani „sokacz" (horvát) eredetű lakosokról, amennyiben azt állítja, hogy kedvenc ételük a „klonya", amely nagyszemű babot jelent.[58] Ebben az időben már több burgonyát fogyasztottak e területen, mint hüvelyeseket, s úgy tűnik ez a csoport még jobban ragaszkodott a korábbi főzelék növényéhez, míg a Dráva menti horvátok hamar átálltak a kukoricás és burgonyás ételek nagymértékű fogyasztására.[59]

A lóbab-amerikai bab, illetve a szárazborsó-amerikai bab váltás történetéhez különösen nagy segítséget nyújtanának a jelzett időszakra vonatkozó telepásatások és archeobotanikai vizsgálatok (lakóházak, eltömődött kutak, szeméttelepek), amelyek eddig nem hoztak e témára vonatkozó eredményeket.[60] De a szomszédos vidékekre vonatkozó XVII–XVIII. századi levéltári források feltárása és összevetése is számos kérdést megvilágítana. A babból készített ételek széles skálájának elemzése nem hozna olyan eredményeket a datálási kérdésekben, mint a burgonyából valóké, mivel könnyen beépült a XVII. századtól a hagyományos ételféleségek sorába, átvette a szokásos készítésmódokat. A paraszti levesfélék közül a húslevesek mellett a babból készültek a leginkább fűszerezettek, (sárgarépa, petrezselyem zöldje is esetleg és gyökere, fok- és zöldhagyma s a ma már alig ismert paszternák, korábban esetleg a sárgarépa helyett), leginkább savanyítottak (különféle ecetek, tejfölös habarás), de „vastagon" is készítettek (rántva is, habarva is), viszont ették szinte üresen, akár böjtösen is (vékony habarással vagy anélkül). Húson, sertésbőrön kívül, annak hiányában gazdagították káposztával, gombával és mindenféle tésztával is. Szinte minden elmondható a bablevesről, amit népünk a levesek készítéséről tud, de közelebb áll a savanyú füstölthúsos levesfélékhez, mint a nem savanyított, illetve friss húsos (pl. babgulyás) készítményekhez. Pép formában is készítették magában, zsírban sült hagymával ízesítve vagy egy kis liszttel is összefőzve-keverve. Tartalmassága miatt sokáig fennmaradt nagy munkák idején déli és esti meleg ételként. Hogy mennyire lényeges része volt a népéletnek, mutatja, hogy a rontás egyik legfontosabb étele (keresztútra kitett babfazék) vagy a jóslás egyik eszköze (rostán babszemek nézegetése) lett.

[57] SML XIII. 17. sz. 29. d. Kacskorics-Bánó cs. lt. Inventáriumok (1774–1877).
[58] Rippl-Rónai Múzeum Néprajzi Adattára. Gamás község monográfiája 1954.
[59] *Knézy Judit:* Babócsa és környéke népi táplálkozása. Ethnographia XCII (1981). 439–470. o.
[60] Torma Andrea archeobotanikus szíves közlése: eddig nem talált ásatásokon bableleteket.

KATONA IMRE

ÉLET ÉS GAZDÁLKODÁS A NAGYERDŐBEN A XVI–XIX. SZÁZADBAN

Még a múlt század eleji térképeinken is sokkal több volt az országban az erdő, mint ma vagy a közelmúltban. Az ország egyes részein még számos, több falu határát magában foglaló erdő található. Ezeket kiterjedtségük miatt egyszerűen Nagyerdőnek nevezik. Legismertebb Nagyerdő a debreceni, de a Dunántúlon, Sopron megyében még ma is van egy ilyen nevű erdő. Ez a megye középső részén, földrajzi értelemben a Rábaköz, illetve a Fertő-vidék és a Nyugati-Alpok vidékének találkozásánál feküdt. Ma inkább Cser-vidéknek hívják ezt a területet az egykori erdők cseresére utalva. Évtizedekig nem történt semmi e vidék sajátosságainak feltárása érdekében, noha Soós Imre már 1938-ban sürgette ezt egyik módszertani cikkében.[1] Az 1980-as években végre megtört a jég. Egyszerre több cikk is született a Nagyerdőben folyó gazdálkodásról, annak sajátosságairól.[2] Erdészeti aspektusú tanulmányok mellett főleg történeti tárgyú megközelítések születtek. Ezekben a Nagyerdő története nemcsak mint erdővédelmi és fahasználati tevékenység története szerepel, hanem úgy, mint vadászati, erdőművelési, mellékhasználati, erdőtelepítési, úrbéri stb. tevékenység, amely nemcsak együtt, hanem külön-külön is egy-egy jövendőbeli feldolgozás tárgya lehet. Amennyire a körülmények és a helyszűke engedi, a legkülönbözőbb oldalról próbáljuk a témát megközelíteni, viszonylag többet foglalkozunk az erdőhasználat alakulásával egyes korszakokban, azok úrbéri összefüggéseivel, a fahasználat különböző formáival, az erdő és a falubeliek viszonyával, annak történeti alakulásával.

[1] *Soós Imre:* A községhatár múltja és a Magyar Földrajz. Soproni Szemle, 1938. 314. o.

[2] *Csapody István:* A Sopron megyei Nagyerdő története. Soproni Szemle, 1963. 217–226. o., *Mikó Sándor:* Adatok a Nagyerdő történetéhez. Soproni Szemle, 1969. 309–322. o., *Firbás Oszkár:* A Sopron megyei erdők helyzete II. József korában. Soproni Szemle, 1963. 236–241. o., *Komlós Géza:* A XVII–XVIII. századi erdei legeltetések a röjtöki Nagyerdő területén. Soproni Szemle, 1971. 171–182. o.

A Nagyerdő a hasonlóságok mellett el is tér az átlagerdőktől abban, hogy egyben a fertődi kastélypark szerves része, s mint ilyen a család vadászerdeje volt. Itt zajlott le Esterházy (Fényes) Miklós 1772. évi vadászata, amelyet a híres testőríró, Bessenyei György „Az eszterházi vigasságok" című művében örökített meg.[3] Érthetően nem tekinthetünk el a Versailles-típusú parkkastély sajátosságaitól, valamint az erdő úrbéri és haszon tevékenységétől, amely ugyan egy évszázaddal ezelőtt funkcionált a legintenzívebben, de a XVIII. században sem szünetelt. Végül: az erdőben folyó irtástevékenységgel, ennek eredményeivel és kárával foglalkozunk azzal a szándékkal, hogy a mindmáig konstatálható határkép kialakulásával olvasóinkat megismertessük.

Tudományos értekezésekben, de a szóhasználatban is egyre gyakrabban találkozunk a Nagyerdő említésével a legkülönbözőbb összefüggésekben. A Nagyerdő — mint ezt neve is kifejezi —, nagy kiterjedésű, Csapodon kívül még számos kisebb-nagyobb falut foglal magában. A XVIII. század előtt Sopron megye egész középső részére kiterjedt, a század végén — mint ezt az 1783-as I. Katonai Felmérés térképe bizonyítja — területe még mindig falvak sorát foglalja magában. Nagylózs határában kezdődött, innen a sárvári út mentén délnek haladva, Felszoport és Ságot érintve, Ivánt délről közrefogta, majd a Cséri majort érintve Dénesfa közvetlen közelében, Győrót északról megkerülve északnyugati irányban haladt Kisfalud térségéig. A Rábaközben a Potyond–Babót közti erdőség is ugyanúgy a Nagyerdő szerves része volt, mint a Vitnyédtől északra fekvő hansági égeres, illetve Agyagos. Innen Lesvárt érintve Nagylózsnál érte el kiindulási pontját. Csapod mégsem csak egyik falva a Nagyerdőnek, hanem Pusztacsaláddal együtt az erdőség egyik központja, egyik legfontosabb falva volt.[4]

A Nagyerdő központját a három Család nevű falut — a mai Csapodot, Pusztacsaládot és Hövejt — IV. Béla kiemelte a szolgagyőri várispánság kötelékéből és a spanyol származású Bertrandnak adta, majd néhány év múlva, 1257-ben adományát azzal is megtoldotta, hogy Bertrandnak adta e falvakat érintő *„kisebbik Rábca*

[3] *Katona Imre:* „Az eszterházi vigasságok" a csapodi Nagyerdőben. Soproni Szemle, 1993. 124–134. o.

[4] *Csapody István:* A Sopron megyei Nagyerdő története. Soproni Szemle, 1963. 217–218. o.

folyó" e földeket érintő szakaszát is, hogy ő is halászhasson és malmot állíthasson.[5]

Különben ez a Nagyerdő első dokumentuma, és nem az az 1410. évi osztály, mely Lózsy Jakab fia, Beled és Ebergőczy Tamás fia, János között végbement. Különben ez az oklevél nemcsak a Nagyerdő első dokumentuma nem volt, de még az sem biztos, hogy az osztozkodás tárgya egyáltalán a Nagyerdő tartozéka volt-e.[6]

A Nagyerdő korán kisebb-nagyobb egységekre szakadt, majd a Kanizsaiak kezében ismét egy tömbbé állt össze: a Nádasdyak szervezték egységes uradalommá a birtokot Sárvár központtal. A hatalmas uradalom két részre tagolódott: Sárvár alsó- és Sárvár felsővidéki uradalomra. Ennek megfelelően osztották meg a Nagyerdőt is: Alsó- és Felső-Nagyerdőre. Csapod az Alsó-Nagyerdőhöz tartozott. E kettéosztásnak akkor látta hasznát az uradalom, amikor Nádasdy Ferenc kivégzése (1671) után az uradalom egyik fele, a Felsővidék a Draskovichoké, illetve a Széchenyieké, a másik része pedig rövid hányódás után az Esterházyaké lett. Bár — mint láttuk — a két birtokot elválasztó határ már korábban kialakult, megújítására, korrekciójára a XVIII–XIX. században többször is sor került. Csapod és Pusztacsalád között vonult végig a két uradalom, következésképpen a két erdő határa.

A két birtokot, az egykori Alsó- és Felsővidék határa választotta el, amely a Nagyerdőn húzódott keresztül, azt mintegy ketté vágva. Határmegállapításokra, ún. „határozásokra" ugyan többször sor került a XVIII–XIX. században, ezek azonban lényegesen nem változtattak a kialakult határokon. Egy szakíró szerint a nyugati rész, a Széchenyiek Nagyerdeje volt a nagyobb, s a keleti, az Esterházyaké a kisebb. A Széchenyiek erdejét két nagyobb, ún. röjtöki és az iváni erdő alkotta. A röjtöki erdő a Sopron–veszprémi országúttól keletre eső részét a hagyományos szóhasználat még ma is a röjtöki erdőnek nevezi, jóllehet Röjtökhöz nemcsak ma nincs köze, de a közelmúltban sem sok volt. Az I. Katonai Felmérés térképéhez

[5] *Katona Imre:* Bánk-bán-rokonok Sopron megyében. In: Csatkai-Emlékkönyv. Sopron, 1996. 43–56. o., OL. Dl. 459 – *Fejér:* Codex Diplomaticus... IV. 2, 247. o., *Szentpéteri:* Regesta rerum... I. 3, 359. o., A Nagyerdő – mint ahogy az erdők története általában – különböző korszakokra oszlik. Az első időszak, az Árpádházi királyok kora, kevés emléket hagyott ránk. Két fontos oklevelünk maradt fenn a legkorábbi időszakból: az 1257. évi és az 1260 körüli. Az 1257. évi oklevél csak általánosságban beszél a három falu határáról, az 1260 körüli oklevél részletesen felsorolja ezeket... Anélkül, hogy ezeket részleteznénk, megemlítjük, hogy bár Bertrandnak sikerült a Nagyerdő legfontosabb falvaihoz jutnia, a Nagyerdő túlnyúlt a Bertrandnak adott 3 említett falu határán, különösen délkeleti, déli irányban. Emiatt az erdő őrzését ellátó (királyi) erdőőrök kiestek az adomány területéből s a szomszéd földesurak szabad prédái lettek, mígnem a XIII. század végén, a XIV. század elején felszívódtak a lakosságba.

[6] *Nagy Imre:* Sopron vm. története. Oklevéltár. I. 439. sz. okl. 636. o.

fűzött írásbeli kiegészítés Röjtökkel kapcsolatban nem tesz erdőről említést.[7] Az Esterházyak már a XVIII. század közepén, 1756-ban *„csapodi csernek"* említették ezt az erdőt,[8] nyilván állományának cserfa volta következtében. Egy, a röjtöki erdőt ábrázoló 1764. évi térképen a Szolgagyőr alatti erdőt *„Felső-Cser"*-nek nevezi a térkép.[9] Ennek keleti részét, mely egészen a Sopron–veszprémi útig lenyúlt, urbáriumaink Tilos-erdőnek nevezik s ma is e néven él a helyi szóhasználatban.

A két Nagyerdőt, a Felsőt és az Alsót elválasztó határ a pusztacsaládi mezőn ment keresztül, majd felső Csernél, Szolgagyőr alatt az egykori sárvári út mentén haladva folytatódott tovább egészen Lesvárig, a XIX. századi forrásaink szerint a monbiju-i fogadóig.[10] A Soproni Szemlében megjelent tanulmányok a Felső-Nagyerdőnek az Alsóval való találkozása mentén fekvő Nagyerdővel, a helyiek szóhasználatában röjtöki és kisebb részben iváni erdővel foglalkoztak. Ezek akkor már, a XVIII. században a Széchenyiek birtokát alkották. A mezsgyétől keletre fekvő ún. Alsó-Nagyerdőt e tanulmányok már nem vagy csak részben érintik. A Nagyerdő több földesúr birtoka és több falu élelemtára volt, ezért használata többé-kevésbé azonos fizetés ellenében és egységes szabályzat alapján történt. Ebből következik, hogy az ezekben található rendeletek és fizetési kvóták bizonyos fokig a Nagyerdő egészére kötelező érvénnyel bírtak.

Az Alsó Nagyerdő az Esterházyak alatt csak részben állt a lakosság rendelkezésére. Az erdő egy részét a fertődi (eszterházi) parkkastély-komplexum foglalta el. Bár a fertődi kastély mint magányos kastély él a köztudatban, amelyet a főúri szeszély hozott létre a Fertő tóhoz közeli Eszterházán, valójában parkkastély komplexumról beszélhetünk, amely állék segítségével mélyen benyúlt a Nagyerdőbe. A legtávolabbi pont a csapodi, illetve a pusztacsaládi templom volt, amely Fertődtől légvonalban 10–12 km-re lehet.

Ezt az erdőt a XVIII. században már nem sorolták a lakosságnak szabad használatra átengedett erdők közé, kivéve Endréd felé eső felének egy kis részét.

A Nagyerdőt már a középkor végén hasznosították a Kanizsaiak, mint az a sárvári uradalom 1492. évi[11] és a kapuvári uradalom 1500 körüli,[12] majd az 1507-es[13] és 1519. évi urbáriumából[14] kitűnik. Az erdő igénybevétele nem volt olcsó. A bogyoszlóiak és a hidasiak 40 dénárt fizettek az *„erdewbér"*-ért községül évente

[7] *Firbás Oszkár:* A Sopron megyei erdők helyzete II. József korában. Soproni Szemle, 1963. 236–241. o.

[8] *Katona Imre:* A fertődi kastélyrendszer kialakulása. Soproni Szemle, 1976. 130–143. o.

[9] A röjtöki erdő és határ 1764-ben. Kneidinger András Lipót kamarai mérnök felvétele alapján OL. P 623 S szekció 83 jelzet 44. Soproni Szemle, 1971. 178–182. o.

[10] *Katona Imre:* Miért épült mocsárra a fertődi kastély? Magyar Nemzet, 1988. szept. 10. OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 90, Fasc. H. Nro 116 (Kisfalud, 1758. aug. 5.)

[11] OL. Dl. 36.992 (1492).

[12] OL. Dl. 36.994 (1500 körül).

[13] OL. Dl. 36.983 (1507).

[14] OL. Dl. 36.007 (1518–19).

minden Vízkeresztkor. A tamásiak és a viczaiak pedig ennek dupláját, 80 bécsi dénárt. A tamásiaknak karácsonykor, a viczaiaknak pedig Szt. Györgykor kellett ezt az összeget befizetniük. 1507-ben a belediek is feliratkoznak a magas erdőbért fizetők közé az évente községül adandó 50 bécsi dénárral. Az ún. *„erdőbér"* feltehetően tüzelő- és épületfaszükségletük kielégítésére szolgált, de valószínűleg már akkor az erdők aljtalaját is szabadon vagy kisebb megkötöttségekkel használhatták. Sőt arról is tudunk, hogy a Nagyerdőben nagy marhacsordákat legeltettek már a XV. században. Egy csapodi tehénpásztort a XV. századból név szerint is ismerünk.[15]

Az erdőtalajt, ha nem is ingyen, de minimális bérért szinte mindig használhatták legeltetés céljára. Már a XV. század végén, a XVI. század elején a 135 gazdaságra bomlott négy és fél nagycsalád üresen hagyott istállóit a faluba 1564 után újra betelepült lakosság is felhasználhatta.[16] Ez a körülmény arra mutat, hogy a külterjes gazdálkodás belterjesre fordult. Ezt a feltételezést támogatta az is, hogy akkor, az 1597-es urbáriumban merült fel először az erdő úgy, mint amely a lakosság rétjeinek helyt adott a telkek arányában: a jobbágyoknak három, a zselléreknek pedig két osztálynyi arányban.[17] Már 1608-ban megpróbálkoztak az erdők korlátlan hasznosításával, de ezt csak 1639-ben sikerült elérnie a falunak. Az 1660-as és a későbbi urbáriumok ezt már mint tényt említették.[18] Az erdőtalaj ingyenes használata végig megmaradt a XVII. században, sőt még a XVIII. század elején sem fizettek semmit a csapodiak az erdők szénájáért. Ezzel szemben 1713-ban már ott sem legeltethették ingyen állataikat, ahol azelőtt évszázadokig azt minden további nélkül megtehették.

Azt hihetnénk, hogy a falut körülvevő erdőrengeteg korlátlanul a lakosság rendelkezésére állt, s az a falu volt erdőben a leggazdagabb, amelynek határában a legtöbb erdő volt. Ez nem egészen volt így, mert az erdők szabad használata a szomszéd falvak között arányosan oszlott meg. Érdemes Csapod szomszéd falvainak urbáriumait szemügyre venni, hogy világos képet alkothassunk arról, hogyan oszlott meg a falu határa az egyes falvak között.

A földesúri erdők különböző típusai alakultak ki az évszázadok folyamán. Ilyen két alapvető típus volt a szabad- és a tiloserdő. Az utóbbival szinte azonos kategória volt a makkos erdő, más szóval makkot termő erdő. Az urbáriumokban a két kategória általában együtt szerepel. Már önmagában az sem hagyható figyelmen kívül, hogy mindkét erdőről urbárium intézkedik. A tilos erdőhasználat sem volt abszo-

[15] *Házi Jenő:* Sopron 1992. története, I. rész. Sopron 1923. 397. o.

[16] *Katona Imre:* Mozgalmas évek Csapod történetéből. – A XV. század végétől a XVII. század elejéig. Soproni Szemle, 1993. 50–57. o.

[17] *Mikó Sándor:* Az 1597. évi urbárium. III. r. Anno die 23 Aprilis Oppidum Csapod. Soproni Szemle, 347–354. o.

[18] Csapod 1608-as, 1619-es és 1660-as évi urbáriuma. OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Urbáriumok, inventáriumok.

lút értelemben tilos: ebből azonban épületre és tűzre való fát csak a tiszttartó engedélyével és meghatározott díj ellenében kaphatott az igénylő. Ha valaki e nélkül akart itt fához jutni, és megfogták, *„minden vele való marháját ell veszti, maga is dijon váltható meg"* — olvashatjuk Szergény 1597. évi urbáriumában.[19]

Teljesen hasonló szöveget olvashatunk Endréd urbáriumában. Bizonyára Csapodon sem volt ez másként. A Tilos erdő *„a Puszta Családiakkal, Löveiekkel és Zent Milósiakkal volt határos".*[20] A három falu három különböző irányt jelez. Szentmiklós Csapodtól északra, Lövő nyugatra, Pusztacsalád pedig nagyjából délre fekszik. Ha Csapodot tekintjük a terület középpontjának, akkor az említett falvak határai a központtól mintegy 6–8 km-re találhatók. A leírásból egy északról nyugatra, vagyis Szentmiklóstól Lövőig terjedő erdő képe bontakozik ki előttünk. Ez a röjtöki erdő déli, a Pusztacsaládéval határos és a Felső Cser északi, a szentmiklósi határral érintkező része volt. Ez utóbbiról tudjuk, hogy a XVIII. század elején innen űzték ki az Esterházyak szolgái a Bezerédjek makkoló sertéseit, tehát az erdő e része kétségtelenül Makkos erdő volt, viszont az erdő alsó részét, Szolgagyőr alatt, ma is Tilos erdőnek hívják a helybeliek. A mondottakból nyilvánvaló, hogy az erdő egy része — Bregenz és Lesvár tájékán — Makkos-, a másik, alsó része pedig Tilos erdő volt. Az 1608-as urbáriumban azért szerepel a Tilos- és a Makkos erdő együtt. De Makkos erdő volt a csapodiak szabad erdeje is. Ezért ha a makkérés ideje eljött, a marhacsordákat ki kellett az erdőből hajtani, hogy a makkoló sertéseket ne zavarják az erdőben.

Térjünk vissza még egyszer az ún. szabad erdőkhöz! Ez volt az az erdőtípus, mely a lakosság rendelkezésére állott, ahol szabadon senkitől sem háborgatva legeltethették jószágaikat. A Csapod körül elterülő erdőket a szomszéd községek, Fertőszentmiklós, Endréd, Szergény, illetve Hövej és Himod lakói is használtak, a nyugati, főleg Széchenyi tulajdonú erdőket viszont Pusztacsalád, Iván, Lövő, Újkér lakói vehették igénybe. Az erdők szét voltak osztva az egyes falvak között. Fertőszentmiklós, Endréd, Szergény lakói a Gálicon és a Görbe-tiloson osztozkodtak. A „Darab-erdő", a „Szabó völgy", ma Szoba-völgy a hövejieké és a himodiaké volt. A ciráki úttól délnyugatra, a Köleséren túl fekvő erdők Cirák, Gyóró és Dénesfa használatában álltak, akik viszont a csériekkel és répceszemeriekkel voltak határosak. Az erdő felett a földesúr rendelkezett, ő jelölte ki a lakosság által használható erdőket. Ezt — mint a feudális szolgálatok ellenértékét — belefoglalták az urbáriumokba. Az 1597-es urbáriumban ezeket olvashatjuk a csapodi erdőről: *„A Csapodiaknak Erdejek az Hövejiekkel, Himodiakkal, Gyoroiakkal, Czirakiakkal, Dénesfalvaiakkal, Ivaniakkal és Puszta Chaládiakkal határos."*[21]

[19] *Mikó Sándor:* Az 1597. évi urbárium. II. r. Soproni Szemle, 1992. 213–230. o.
[20] Uo. 217–224. o.
[21] *Mikó:* i. m. III. r- 333–354. o.

Bár mint láttuk, az urbáriumban csak körülírni és nem minősíteni kellett az erdőt, 1608-ban mégis megjegyzik — nem minden szándék nélkül —, hogy *„Erdejek büségessen vagyon"*, majd szomszédait sorolják fel. Ez lényegében az 1597. évivel szinte szó szerint megegyezett, vagyis Hövej, Himod, Gyóró, Dénesfa, Iván és Pusztacsalád. Tehát a csapodiak erdeje a faluhatár déli részén feküdt. A XVIII. századi leírások szerint a Berek-patakon, illetve a vele párhuzamosan tartó Himod-pusztacsaládi úttól délre, a ciráki és szemerei út között, egészen a Kölesérig, sőt korábban még ennél délebbre is lenyúlt egészen a Pusztacsalád-gyórói úttól délre a Misehordó úttól és az András ispán taván túl lévő, ún. Pörös erdőig.[22]

Eredetileg ugyanis ez az erdő is az Esterházyaké volt, de 1700 és 1719 között, amikor zálogjogon a mariazelli bencéseké lett az uradalom, bizonyos cserékre került sor a bencések és a szomszéd földesúr, a Széchenyiek között. Mivel a Széchenyiek hosszú évtizedekig nem érvényesítették birtokjogukat, a csere megtörténtére csak 1745-ben, tehát majdnem fél évszázad múlva derült fény, amikor a Széchenyiek kitiltották a területről a csapodiakat, azt állítván, hogy ez az erdő nem az Esterházyaké, hanem a szóban forgó csere következtében az övék.[23]

Széles körű vizsgálat indult, hogy a cserét és következményeit tisztázza. Csapod és a szomszéd falvak pásztorai, juhászai és kanászai vallottak, akik ott voltak, vagy hallottak a bencések és a Széchenyiek alkujáról. A vizsgálat kiderítette, hogy nemcsak a Kölesértől délre eső területet adták át a bencések a Széchenyieknek, hanem más területeket is a két Nagyerdőt elválasztó mezsgye mentén. A cserekor a hercegséget Korlátovics László, a bencéseket pedig bizonyos Imre nevű páter képviselte. A vizsgálat ugyan kiderítette, hogy a cserére a bencéseknek, a zálogbirtokosnak, nem volt joga, de az eredeti állapotok visszaállítására már nem volt mód. Ezért újabb és újabb „határozást", vagyis határkiigazítást eszközöltek a két Nagyerdőt elválasztó mezsgyénél. A csere nyilvánvaló hatásaként a csapodiak erdőterülete jelentősen csökkent, az ivániaké nőtt, ami jelentős konfliktuspontot jelentett a két falu lakói között.

Előfordult, és nem is ritkán, hogy az egyes típusú erdők egymással összemosódtak. Volt ahol a tilos- és makkos-erdő esett egybe, máshol pedig a szabad és makkos erdő volt ugyanaz. De olyan erdő is akadt, ahol mind a három típust egy erdő testesítette meg. Példaként a szentmiklósiak erdejére hivatkozunk. A szentmiklósiak erdeje Göböstől Lövőig, délre pedig Csapodig terjedt. Az erdő nemcsak egyszerű legeltetésre volt alkalmas, hanem, mivel cser-, illetve tölgyfaerdő volt, makkoltatásra is. Ezért makkos-, illetve a tilos-erdő törvényeit alkalmazták rájuk, amit bizonyít, hogy száraz és akármi haszontalan gyümölcsöt nem termő fát szabadon és minden különösebb megkötöttség nélkül vihettek belőle, de, és itt jön a tilos-,

[22] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 90. Fasc. K. Nro 145 (1747. június 18.)

[23] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 90. Fasc. K. Nro 145., Uo. Rep. 90. Fasc. K. Nro 133 et NB/c., Uo. Rep. 90. Fasc. K. Nro 134., Rep. 90. Fasc. K. Nro 134/c, 134/b.

illetve a makkos erdőre érvényes szigorítás: *„Nyers és termőfát tűzre nem szabad le vágni, hanem ha ki épülni akar épületre való fát, az Ur(tól) eo Nagától és eo Naga után az udvar Birótul kérjenek"*, mert aki nem ezt teszi, megfogják *„minden vele levő marháját el veszik és őt magát is csak megfelelő dij ellenében válthatják ki a földesur fogságából..."*[24]

A szentmiklósiaknak ilyen szempontból szerencséje volt, mert az épületfa vágásához szükséges engedély kiadója, az udvarbíró 1597-ben falujukban lakott egész helyes jobbágytelken. Ennek ellenére nem tudunk arról, hogy Szentmiklóson gyakoribb lett volna a fával való építkezés, mint az uradalom más falvaiban, például Csapodon.

Ebből az ún. Gálicból, amely Göbös felett, Endréd és Agyagos alatt húzódott nyugatnak Lövőig, keletre Vitnyédig és délre Csapodig, részesedtek mint erdőből az endrédiek, szergényiek és vitnyédiek is. Az endrédiek és szergényiek is csak száraz fát vihettek innen, épületre való nyers fát nem, illetve csak a földesur, az udvarbíró és a tiszttartó engedélyével. Ennek beszerzése nem lehetett könnyű, így a faépítkezés nem volt elterjedt falvainkban.

Az erdő szabad használata sohasem valósult meg teljes egészében, mert valami tiltás mindig akadályozta a használat szabadságát. A faizás joga csak fűtés céljára alkalmas száraz fa kitermelésére irányult, házépítés céljára alkalmas nyers fa kitermeléséhez külön engedély kellett, amelyet közvetlenül az úr vagy udvarbíró, illetve a tiszttartó adott ki megfelelő ellenszolgáltatás ellenében. 1492-ben az ivániak az erdő után 200, 1507-ben a hidásziak 10, a belediek évente 50, a kecöliek 53 bécsi dénárt fizettek Márton napján.[25]

Rendkívül magas volt a fapénz az uradalomhoz nem tartozó falvaknak: 1597-ben a szentmiklósi erdőn a sarródiak 20, a muzsajiak 9, a röjtökiek 8, a szécsényiek 16, a csernelháziak pedig egy forint 20 dénárt fizettek tűzifáért. A széplakiak fejenként egy forintot adtak tűzifáért a Nádasdyaknak.

Az erdők rohamos pusztulása változatlanul az uradalom gondja maradt. A kapuvári uradalom utasítása 1633-ban Madarász Márknak előírja: *„Mivel minden erdeink elpusztolnak, szorgalmatos gondja legyen az erdőkre, nyers fát sem a magunk jószágbelieknek se az szomszédságnak szabad ne legyen hordani sub poena in urbaria specificata"*.[26] Ez a tilalom már az urbáriumokba is beépül. Példaként Vitnyéd 1597-es urbáriuma álljon előttünk. E szerint tűzre való haszontalan, száraz fából tetszés szerint vehetnek, *„de nyers, egyéb féle termőfát tűzre nem szabad vágni, hanem csak épületre, sőtt azt is az urtul eo Nagatul, avagy a Tisztartótul követvén"*. Akit rajta kapnak e tilalmon *„minden vele való marháját el veszti,*

[24] Lásd Szentmiklós, Endréd, Szergény és Csapod urbáriumait. *Mikó:* i. m. III. r. 333–354. o. (1597).

[25] Lásd 11–14-ig terjedő jegyzeteket!

[26] *Mikó Sándor:* Adatok a Nagyerdő történetéhez. Soproni Szemle, 1969. 309–322. o.

Maga is dijon váltható meg". Ugyanez áll Vitnyéd, Szergény és Szentmiklós urbáriumaiban. Ugyancsak tiltotta az 1633. évi rendtartás, hogy a jobbágyok fejszével mehessenek-járhassanak az erdőben. Aki e tilalmat megszegte, 12 forinttal volt büntethető. Ugyanilyen erélyesen lépett fel 1677-ben Széchenyi György, amikor parancsban adta ki ujkéri katonáinak, hogy az erdeiben *„Kár tevő Embereket megh fogni és áristromban hozni kell"*.[27]

A legszigorúbb földesúri intézkedések sem tudták kizárni az erdő állapotának egyre súlyosabb romlását. Mindig akadtak ugyanis, akik a hatósági előírásokat felrúgva, sok kárt okoztak magatartásukkal az erdőnek. Ismert, hogy a kanászok, juhászok, csordások ruházatának nélkülözhetetlen kelléke volt a szűr és a fejsze. Előbbi az időjárás viszontagságaitól védte viselőjét, a fejsze viszont a védelmet jelentette az ezer veszélyt jelentő erdőben. Bár a vármegye is tiltotta állatok őrzését vasvillával, doronggal és egyéb *„verekedésre való eszközökkel"*, és volt hely, például Lozson, ahol 1754-ben még ha viselője *„senkinek sem vétene"* is, egyedül e parancsolat puszta megszegéséért is *„tizenkét pálczával büntettetik"*, a Nagyerdőben e tilalmat korántsem vették ennyire szigorúan. Ez érthető is, hiszen a Nagyerdő a XVIII. században annyi veszélyt rejtett magában, ami egyedül is feljogosította arra azt, aki megélhetését benne kereste, hogy maximálisan biztosítsa úgy, ahogy tudja személyes védelmét. A fejsze, amelyet a nagyerdei juhászok, kanászok viseltek, formailag eltért a fejszék mai típusától. Feje a mainál kisebb, nyele viszont a mainál hosszabb volt, szinte fokosszerű, de nem volt az.

A szentmiklósiak szabad erdeje a falutól délre, közvetlenül Röjtök alatt feküdt, nyugatra Lövőig, keletre a vitnyédi erdőig, déli irányban pedig Pusztacsaládig nyúlt le. A XVII. századi urbáriumok egy hosszan elterülő és mélyen lenyúló erdő képét rajzolták meg.[28] A szentmiklósiak e „Nagyerdeje" volt a legnagyobb szabad erdő az uradalomban. Nemcsak számos környékbeli falu szerezte be itt téli faszükségletét, de még a távolabbi csernelháziak is. Két esemény befolyásolta alapvetően kedvezőtlenül az erdő nagyságát. Az első tényező volt a Nádasdy család kikerülése a birtokból és az utánuk következő huzavona. Ismeretes, hogy Nádasdy Ferenc kivégzése után rövid ideig a kincstár kezelte a birtokot, majd a Draskovicsok és az Esterházyak osztozkodtak a hatalmas birtokon. A Draskovicsokat a Széchényiek váltották fel. Ezzel azonban nem szűnt meg az uradalom megosztottsága. A Széchenyiek 1680-ban zálogba vették az Esterházyaktól a közben önállósult szentmiklósi uradalmat. 1700-ig ők voltak a hatalmas Alsó- és Felsővidék gazdái. Bérletük azonban 1700-ban lejárt, s akkor az Esterházyak a máriacelli bencéseknek adták

[27] Uo.

[28] Az 1597. évi urbárium ezt írja a szentmiklósiak erdejéről: *„Item itt erdejek az Göbösiekkel, Chapodiakkal és Lövőiekkel határos kirül tüzre, azzu, es akarmi hasztalan gyümölts nem termő fábul élnek; Nyers és termő fát tüzre Nem Szabad Le vagni, hanem ha ki épülni akat épületre való fát az Ur eö Nagátul és eö Naga után az udvar Birótul kirjenek, ..."*

„Item az Ezeretben az urnak eő Nagának ujonnan Nevelő Thilossa vagyon..."

zálogba.[29] Élesen egymástól tulajdonképpen ekkor választódott el a két uradalom: az Alsó- és Felsővidék. Az új határokat a Széchenyiek diktálták, ők képviselték a folytonosságot. Önkényességük a határok megvonásában sok problémát, birtokvitát okozott falvaink életében.[30]

A határok a Nagyerdőt is kettévágták. A határt az Alsó- és Felső-Nagyerdő között Lesvárról Csapod felé haladva a Sopron–veszprémi országút alkotta. Innen a két erdőt elválasztó határ nyugatnak, illetve délnyugatnak fordult. Pusztacsalád és Csapod között futott tovább délnek az iváni erdőig.[31]

Szentmiklós erdeje ekkor tehát nem fut nyugaton Lövőig, mint futott a Nádasdyak alatt, hanem az országút a választóvonal. Lesvár kiépítésével a szentmiklósi erdő két egységre szakadt: az egyik Lesvár, a másik pedig Göbös körül koncentrálódott. A Lesvártól keletre-délkeletre eső terület az 1764-es térkép szerint[32] már nem erdővel, hanem szántóföldekkel, s mindenképpen tisztásokkal borított. Úgy látszik, a szentmiklósiak erdőirtásainak eredménye már a XVIII. század közepén megmutatkozott. Az 1783. évi katonai térkép viszont fás, erdős területként ábrázolja a vidéket. Nyilván az történt, hogy az egyszer már kiirtott területeket — talán az irtások leállítása miatt —, ismét ellepte a bokor, cserje, sőt helyenként talán a fa is. Végül is, a szentmiklósiak szabad erdejének csak ez a része lehetett tűzifa vágására alkalmas. Itt találkozott a Lesvár körül koncentrálódó Felső-Cser és a Göböst körülvevő Gálic-erdő, ezért ez a terület, mint erdő nem volt olyan fontos az Esterházyaknak, mint az erdő többi része. Ezért az átmeneti tilalom után itt folytatták a szentmiklósiak az erdőirtást, hogy milyen sikeresen, arra jó példa a terület mai képe. Ugyancsak akadályozták az Esterházyak a Gálicon folyó fakitermelést is, amelyben főleg az endrédiek és szergényiek voltak érdekeltek. A tilalom ellenére mindig akadtak olyanok, akik ezzel mit sem törődve, szinte Lesvárig elmerészkedtek az erdőirtásban.

[29] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 16, Fasc. B. Nro 73. A zálogbaadás pontos dátuma: 1700. okt. 25.

[30] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 90. Fasc. H. Nro 108/b. Rep. 90. Fasc. K. Nro 135., Rep. 90. Fasc. K. Nro 145.

[31] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. Fasc. 90. K. Nro 113 (1738).

[32] A térkép szerint már nyílegyenes allé köti össze Lesvárt Csapoddal. A térképen még hiányzik az Eszterházáról Szentmiklóson átvezető és a Lesvárt Göbössel összekötő allé. 1764-ben már rajta van a kastély és a tőle északra fekvő vadászlak. A röjtöki erdő és határ 1764-ben: Kneidinger András Lipót kamarai mérnök felvétele alapján OL. P. 623 s Szekció 83 jelzet 44. Soproni Szemle, 1971. 178–182. o.

Az I. Katonai Felmérés szerint szinte Csapod egész környékét erdő fedi. A felméréshez fűzött írásbeli kiegészítés szerint[33] ezt az erdőt szinte teljesen tölgyfák alkották. Ezt az összefüggő tölgyfaállományt csak itt-ott tarkította vadgyümölcsfa vagy fenyő. Ez is mutatja, hogy az 1780-as években az erdőgazdálkodás még annyira külterjes volt, hogy kevés kivételtől a megye területén azokat a fafajokat találhatjuk, melyek ott otthonosak voltak, vagy legalábbis előfordultak. A XIX. század utolsó évtizedeiben, de különösen a XX. században következett csak be a fafajcsere, a tölgyek helyét a gyakran és sokat termő csertölgy foglalta el. Ekkor, illetve ekkortól vált a csertölgy a Nagyerdő domináns fafajává.

A tölgyfát Pethe Ferenc,[34] a kiváló magyar mezőgazdász is, a legjobb fának tartja. Erejére és tartósságára tekintettel épületre és számtalan eszköz készítésére alkalmas. Levegőn, vízen és földön egyaránt igen tartós, éppen ezért egyaránt felhasználható *„szárazon való épületnek"*, hajónak, présnek és más erőt kívánó súlyos eszköznek. Nélkülözhetetlen az asztalosnak, bognárnak, kerékgyártónak, kádárnak. Minden tűzifánál jobb, makkja kitűnő a disznóhizlaláshoz. A *„hajának"* a vargák és tímárok veszik hasznát, de zsindelynek és szőlőkarónak is kiváló. *„Hasznos többek között arra nézve is* — írja záróként Pethe —, *mert a tőben levágott fa kisarjadzik, egy szál helyett hármat, négyet s többet is nevel, s e szerint szüntelen való hasznot hajt a Birtokosnak 30–40 esztendőre kiszabott pagonyként mint némely helyett már a Hazában Debretzen határában, Hertzeg Esterházy Jószágaiban, s másutt is, de kivált a Sopronyi határban követésre méltó példákkal is lehet találni."*

A fafajváltás több okra vezethető vissza, de ezek többnyire szorosan összefüggnek az erdő igénybevételének formáival. A tölgyfa felfelé törő, fény áteresztő, míg a cserfa sűrű lombú, ágas-bogas koronájú, sötét aljzatú. Ebből kifolyólag a tölgyerdő sokkal gazdagabb aljnövényzetű, mint a sűrű lombú, a fényt csak nehezen áteresztő csererdő. Nem véletlen, hogy akkor alakul át a tölgyerdő csererdővé, amikor az erdő altalajának fontossága veszít jelentőségéből, vagyis az erdők füvének

[33] 1783. Lövő ... Észak felé az erdő sűrűbb lesz és szálas. Csapodig leginkább tölgyekből áll. Ez az erdő Röjtöktől negyedórányira terjed ki és ugyanolyan összetételű, mint az előbbi. Van egy út rajta keresztül, amely Újkérnél és Nemeskérnél vezet el (238. o.).

Pusztacsalád ... Az erdőség sűrű szálas és csak a megjelölt utakon járható. Dénesfáig, Cirákig és Gyóróig terjed a középmagas tölgyerdő.

Csapod ... Az erdőről szóló bejegyzés szóru-szóra megegyezik a pusztacsaládi bejegyzéssel.

Dénesfa ... Az erdő ugyanolyan, mint Pusztacsaládnál.

Himod ... Kisfalud és Himod között sűrű erdő található elegyes fajú fákból.

Hövej ... Göbös felé szálas sűrű tölgyerdő található.

Göbös major (Mayerhof Göbös) ... Az itt található tölgyerdő be van nőve bozóttal és egészen a monbijui kastélyig terjed. *Firbás Oszkár:* A Sopron megyei erdők helyzete II. József korában. Soproni Szemle, 1963. 236–241. o.

[34] *Hiller István:* Sopron és megyei vonatkozások Pethe Ferenc gazdasági könyveiben. Soproni Szemle, 1969. 352–356. o.

igénytelenebb fogyasztóié, a juhoké és a sertéseké a főszerep. A cser elterjedését az is segítette, hogy ezen a makk előbb érik, mint a tölgyön, tehát a makkoltatáson nem keveset kereső tulajdonosoknak is elemi érdekük volt a fafajcsere.

Az erdő minden mértéket felülmúló igénybevétele közvetve összefügg a legkülönbözőbb állatok egymástól eltérő legeltetési módjaival is. A nagyállatok közül legeltettek itt lovat, ökröt és marhát. Sokáig azt hittük, hogy a lótartás belterjes keretek között folyt, csak az urbáriumok olyan foglalkozás megnevezései, mint lópásztor, gondolkodtattak el bennünket. Ez ugyanis egyértelműen bizonyítja a lovak külterjes tartását. Miután Csapodon nem volt számottevő rét a lakosságnál, nyilvánvaló, hogy a lovakat csak az erdőben legeltethették. Más adatok is bizonyítják, hogy a lovakat — akárcsak a marhákat és az ökröket — az erdőben legeltették. Egy XVI. századi megyei forrás beszél olyan katonák elleni nemesi felkelésről Csapoddal kapcsolatban, akik nem akarják abbahagyni lovaik legeltetését.[35]

Apró marháik közül a sertvélyesek, vagyis a disznók játszották a főszerepet, de a XVIII. századtól a merinó juhok elterjedésével fokozatosan a juhoké lesz a főszerep. Voltak ugyan juhok a XVII., sőt a korábbi századokban is, de ezek nem képezték az állatállomány zömét. Kecskék tartásáról is csak közvetett adatok tanúskodnak, a dézsmaszolgáltatások között „kecskefiak", gödölyék is szerepelnek már a XVII. század elejétől.[36] Az erdők állapotát, vagy megkívánt állapotát alapvetően meghatározta, hogy juh vagy kecske volt-e a legfontosabb tartandó állat, más erdőművelési formát követelt ugyanis az egyik, mint a másik. A juhok az altalajt legelik, a kecskék meg a fák vagy bokrok lombjait. A juhásznak, hogy a nyáját kutyájával egyben tarthassa, a terepet áttekinthetővé kell tennie, vagyis meg kell tisztítania a bokroktól, cserjéktől, melyek a juhok mozgását akadályozzák. A kanásznak ugyanúgy kell tennie, a kecskepásztort ellenben mindez nem zavarja, hiszen a kecskék épp az ilyen környezetet kedvelik.

Míg az erdők talaj-, makk- és fahasználata a jobbágyokat is megillette az urbárium szerint az ott ismertetett mértékben, az erdők vadjaiban a földesúr senkivel sem osztozkodott. A magyar vadászati jog szerint akié a föld, azé a vadászat joga, amelyből kívüle senki más nem részesedhet. Az erdőnek ez a „mindenki" általi igénybevétele a vadak számát sem alakította kedvezőtlenül. Bár a vadőrzést már a XVI–XVII. században megoldották, mégsem tudunk arról, hogy bárkit is orvvadászaton kaptak volna rajta. Ezért a vadászat részére külön, többnyire elkerített részt alakítottak ki, ahova nem lehetett bemenni büntetés nélkül. A vadak nyugalmára — ameddig lehetett — vadőrök, vadászok vigyáztak, akiket forrásaink

[35] *Tóth Péter:* Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1579–1589. 54–55. o. Sopron, 1994.

[36] Csapod 1608. évi urbáriuma. OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Urbáriumok, Conscriptorok.

latinul venatornak *„Venator Dominis"*-nek, míg az erdőőrzőket *„custos Sylvanum"*-nak nevezték.

Az Esterházyak egyik ilyen elkerített vadászterülete a csapodiak erdeje mellett, ettől délre feküdt a Kölesér alatt, elnyúlva délnyugati irányban a Széchenyiek iváni erdejéig. A vadászterületnek nemcsak a vadak nyugalmát kellett biztosítania, hanem a vadászat feltételeit is. A vadászat a XVI–XVII. században nagy személyzet mozgásával járt együtt, ezért a vadászterület speciális kialakítására törekedtek. Egymást merőlegesen átszelő allékat vágtak, hogy vadászatkor megkönnyítsék a vadak hajtását.

Az 1700-as évek elején a kuruc–labanc háború idején a kapuvári uradalom már majdnem egészében az Esterházyaké volt. Az uradalom központja a vár volt, mely mai, erősen átalakított állapotában már alig hasonlít egykori állagára. A kapuvári uradalomnak tehát volt központja, ahonnan az egész birtok termelését irányították.[37] A fertőszentmiklósi uradalmat ekkor még zálogbirtokosok kezelték, de a család már őrségváltásra készült, csak a zálogidő törvényes kötelezettsége tartotta vissza az uradalom kézbevételétől. Már feltehetően Esterházy Pál melengette magában egy olyan rezidencia felépítésének tervét, melynek helyét nem főúri szeszély, hanem pontos geometriai törvényszerűségek határozzák meg. Esterházy Pál nem volt ugyan vadászember, de a vadászat mégis érdekelte. Ez nemcsak a család reprezentációs igényeivel hozható összefüggésbe, hanem az adottságokkal, a Nagyerdő közvetlen közelségével is. Már a Nádasdyak használták vadászat céljára a Nagyerdőnek ezt a részét, nem csoda, ha az Esterházyak is igyekeztek felújítani a régi idők e sokáig feledésbe merült, majd felújított szokását.[38]

A fertődi kastélyt már 1721-ben vadászkastélyként építették, lévén az építtető, József gróf, szenvedélyes vadászember. Egy kastélyt mindig a vadászterület avatja vadászkastéllyá, ahova lakója vadászat után visszatér ünnepelni a vadászat sikerét. Hogy hol feküdt az első kastély vadászterülete, nem tudjuk, de úgy gondoljuk, alig terjedt túl a Süttör és Szerdahely körül fekvő Lesen, de egészen biztos, hogy nem nyúlt le a Nagyerdőig, melynek meghódítása csak az 1750-es évek elején kezdődött el, Esterházy Fényes Miklós idejében. 1721- és az 1750-es évek között alig történt említésre méltó esemény Fertődön. Az 1721. évi építkezések befejezetlenek maradtak, csak az 1730-as években van némi mozgás Fertődön, de még az 50-es évek összeírásaiban is csak ácsoké és tetőfedőké Fertődön a főszerep.[39]

[37] *Mikó Sándor:* Rábaközi kép a kuruc–labanc háború idejéből. Soproni Szemle, 1971. 29–40. o.

[38] *Katona Imre:* A fertődi kastély kialakításának és helyreállításának néhány kérdése. Művészet, 1962. 3–6. o., *Katona Imre:* A fertődi (eszterházi) kastély kialakulása. Építés- és Közlekedéstudományi közlemények III. köt. 77–129. o. Bp. 1959., *Katona Imre:* Fertőd Haydn korában. Haydn emlékére. Zenetudományi Tanulmányok VIII. (Szerk. *Szabolcsi Bence*) Bp. 1960. 687–711. o.

[39] *Katona Imre:* A fertődi kastély kialakulásának és helyreállításának néhány kérdése. Művészet, 1962. 3–6. o.

1750-től viszont egyszerre különböző iparosemberek raja telepedik le Fertődön. Az itteni építkezésekkel egy időben a Nagyerdő északi részén, Lesváron is megjelennek az építők, hogy Fertőd filiáját, a később Monbijou-nak elkeresztelt kastély felépítését megkezdjék a herceg utasításainak megfelelően.[40] Még Monbijou felépítése sem új vadászterület meghódítására irányult. Erre térképeink ábrázolásai egyértelműen utalnak. A Lesvár-környéki Nagyerdőről három térképünk is fennmaradt. Az első térkép 1764-es évszámú. A Széchenyiek Nagyerdőjét, az ún. röjtöki erdőt ábrázolja. Készítője Kneidinger András Lipót udvari kamarai mérnök volt.[41] A második térkép 1783-ból való, melyet másképpen I. Katonai Felmérés térképének neveznek. Eredetijét a bécsi Hadilevéltárban őrzik, de fényképmásolata a Hadtörténeti Intézetben is megvan. A harmadik térkép az Országos Levéltárban található, felzetén az 1787-es évszám olvasható. Olajos Ferenc hercegi mérnök munkája.[42] Az első, 1764-es térkép alig a lesvári kastély, Monbijou felépítése után készült s már rajta van a Lesvárt a csapodi templommal összekötő nyílegyenes allé. Ekkor azonban az allészerkezet — melyet későbbi térképeinken már teljes kiépítettségükben szemlélhetünk — kiépítetlen, még a legfontosabb, a Lesvárt Fertőddel összekötő allé sem kiépült, ugyanígy a Göbösre vezető allé sem található a térképen. 1787-ben a Fertőszentmiklós és Csapod közti erdőt ábrázoló térképen viszont már nemcsak a Csapodra vezető alléval találkozhatunk, hanem már a Lesvárt Göbössel összekötő nyiladék is megtalálható.

Nehéz eldönteni, hol fejeződik be a parkkastély területe és hol kezdődik a kastélyhoz tartozó vadászterület? Valószínűleg a kastélypark kialakításánál a család sem törekedett a kettő éles elhatárolására, sőt, az allék kinyitása már a terület vadászatra alkalmas átalakulásakor történt. Az 1764-es térkép egyenesen azt sugallja, hogy nem volt eleve elhatározott a hercegben, hogy Monbijout Fertőddel együtt, mint annak filiáját kezelje. Miből következik ez? Például a monbijoui kastély nem Fertőd vagy Fertőszentmiklós irányába néz, hanem Csapod felé. Ez azért is furcsa, mert a fertődi kastély ugyan két nézetre, az udvarira és a kertire komponált, de első megoldási formájában kerti homlokzata volt díszesebb, művészibb kialakítású, mint az udvari, mely a ma is látható homlokzati fal kialakításáig nem is volt egységes: három rizalit tagolta, melyek közül csak a középső lépett a két rizalit homlokzatfala elé. Ugyancsak álláspontunkat erősíti, hogy Monbijou elkészülését követően még évekig nem volt közvetlen összeköttetés allé segítségével Monbijou és Fertőd között. Noha a kastélykomplexum teljes terve már évek óta kész volt, Monbijou mégsem annak megfelelően, Fertődhöz kapcsolódva épült, hanem bizonyos fokig attól függetlenül. Csak 1764 és 1772 között kezdett kiépülni az allérendszer, részben Monbijou és Lesvár, másrészt Lesvár és Göbös, illetve Göbös

[40] *Katona Imre.:* A fertődi kastélyrendszer kialakulása. Soproni Szemle, 1976. 130–143. o.

[41] Lásd 32. jegyzetet!

[42] OL. Esterházy cs. hgi ágának lt. Rep. 90. Fasc. K. Nro 160 et P.

és Fertőd között. A Szentmiklós Göböstől Lövőig, délre pedig Pusztacsaládig és Csapodig nyúló erdeje a monbijoui és a göbösi építkezések miatt összeszűkült, a Szentmiklós, Endréd és Szergény faszükséglete miatt a Lesvár és Göbös között.

A Sopron–veszprémi országúttól keletre eső nagyerdő az Esterházyaké maradt s mint a Rábán inneni területet, a szentmiklósi uradalomhoz kapcsolták Süttör székhellyel. Ismert, hogy ezt az uradalmat is zálogba adta a család. Előbb a Széchenyiek, majd a máriazelli bencések bérelték 1719-ig. Bár a visszaváltási eljárások 1722–23-ig elhúzódtak, a család már 1720–21-ben megkezdte az uradalmi s egyben a családi központ kialakítását. Abban nincsen semmi különös, hogy székhelyük felépítését Szentmiklós–Süttör térségében képzelték el. Ebben az is mellettük szólt, hogy a már akkor kész, grandiózus elképzelésük megvalósításához hatalmas térre, erdőre volt szükségük. Bár a kastély első formájában korántsem volt olyan reprezentatív, mint amilyenre 1781-re kifejlesztették, de már ebben a kastélyban is benne volt a továbbfejlesztés lehetősége: művészi színvonalát pedig az osztrák barokk egyik reprezentatív építésze, a kastély terveinek elkészítője, Anton Erhard Martinelli biztosította. A kastély pontos helyének kijelölését sem bízták a véletlenre. Ehhez geodétáik segítségével egy geometriai formulát szerkesztettek a francia Descartes háromszögfelezési koncepciója segítségével.[43] E Csapod mélységéig nyúló területre nem az Esterházyak figyeltek fel elsőként, hanem a Nádasdyak, sőt talán már a Kanizsaiak. Itt írták alá, valószínűleg abban a kastélyban, mely ennek helyén állt, azt az 1492-ben kelt oklevelet, amelyben a Kanizsaiak egy nagyobb birtokot adományoztak a kismartoni ferenceseknek. Nádasdy Tamás nádorispán és felesége, Kanizsai Orsolya is gyakran megfordult háza népével Csapodon, Kapuváron és Szentmiklóson.

Az Esterházyak egy-két generáció alatt eljutottak a közéleti pálya csúcsáig. Esterházy Miklós 1625-ben Magyarország nádora lett. Érthető, ha a család — köztük különösen Esterházy Miklós fia, Pál — mindent megtett annak érdekében, hogy bebizonyítsa, nem véletlenül jutott e magas közjogi méltóságig, hiszen őseik már ott voltak a honfoglalók között. Esterházy Pál művészeti gyűjteményeinek és kincstárának fejlesztésében egyetlen cél vezérelte, a család ősiségének bizonyítása. E beállítottságukból fakadt, hogy különleges megbecsülést tanúsítottak a múlt emlékhelyei iránt. Csapodról és Fertőszentmiklósról nyilvánvaló volt, hogy mindkét falu ősi hely. Templomaik kora-, illetve késő középkoriak. Lesvárt a neve tette érdekessé. Göbösről pedig még a XVIII. században is élt a hagyomány, hogy a XVI. században nemcsak major volt, hanem virágzó falu is. E helységek közül többnek, így Göbösnek is, a XVIII. században már csak az emléke élt, de az Ester-

[43] *Katona Imre:* Miért épült mocsárra a fertődi kastély? Magyar Nemzet, 1988. szept. 10. A monbijou-i „vadászkastély tölgyerdő mellett fekszik, mely vadaskertül szolgál, s különféle igen sok fenyves szarvas tenyészik benne, és virágosztályokkal van körítve." *Kubinyi–Vachot:* Magyarország és Erdély képekben. Pest. 1853. II. 25. o.

házyak mint ilyent, gondosan számon tartották. Kastélyuk nem épülhetett másra, csak azokra a pontokra alapozott geometriai szerkezetre, amelyek az uradalom egy-egy volt, vagy ma is meglévő települését jelzik. A meglepetés erejével hatott, amikor kiderült, hogy az egyes helységek egymással furcsa összefüggésben és egymástól meghatározott távolságra vannak. Így például ugyanolyan távolságra fekszik Lesvár Göböshöz, mint a csapodi templom a fertőszentmiklósihoz. A szerkezet egyes összefüggéseit ugyan konstatálhatjuk, ennek ellenére a szerkezet egész jelentéstartalmának felfedése még várat magára. Ezért csak a nyilvánvaló összefüggéseket ismertetjük.

A kastély helyét nem adott földrajzi sajátosság, víz közelsége vagy magaslati fekvés határozta meg, hanem e geometriai adottság. Helye ma is könnyen kiszerkeszthető két megadott pont segítségével. A két pont a két középkori, a csapodi és a fertőszentmiklósi templom helye, illetve az ezeket összekötő egyenes, amelynek felezővonala egy olyan koordinátát alkot, amelyet a megadott pontokon áthaladó kör zár be. Ennek bal oldali felezővonalára a kör metszési pontjaiból kiindulva egyenlő oldalú háromszöget szerkesztettek: oldalai a csapodi és a fertőszentmiklósi templom távolságával azonosak. A háromszög mindhárom szöge a kastélyszerkezet egy-egy fontos pontja. A bal oldali kerületi szög Monbijout, a jobb oldali Göböst, a háromszög csúcsa pedig a kastély egyik parterét jelöli. A Göbösről kiinduló és a csapodi templomon átmenő egyenesre ugyancsak a csapodi és a fertőszentmiklósi templom közti távolságot mérték. Erre a pontra épült a pusztacsaládi templom még Esterházy Pál idejében a Festeticsek bőkezűségéből. A pusztacsaládi templomtól kiinduló és a fertőszentmiklósi templomon átmenő egyenes a csapodi templom távolságának éppen kétszerese, amely metszi annak az egyenesnek a meghosszabbított szárát, amely Göbösről indul ki, illetve oda torkollik vissza.

Ez a szerkezet az uradalom hét faluja (Fertőszentmiklós, Süttör, Endréd, Szergény, Agyagos, Vitnyéd, Göbös és Csapod) közül négyet magában foglal. E négy falu csúcsával felfelé álló, egyenlő szárú háromszögszerű keretben helyezkedik el, ezért a háromszögtől keletre fekvő, közel egy vonalban fekvő falvak, Endréd, Szergény és Vitnyéd ebből kiesnek. Mint láttuk, a szerkezet egyenlő szárú és egyenlő oldalú háromszögek szövevénye, illetve egymásba szerkesztett kombinációja, amelyben az oldalak, szögek azonossága érvényesül. A szerkezet fontos pontjai voltak a pusztacsaládi, a csapodi és a fertőszentmiklósi templomok. Az ezekből kiinduló vagy ezeken átmenő egyenesek kötik össze a településeket, illetve a létesítményeket egymással. A fertődi kastély maga is a pusztacsaládi templomtól kiinduló és a fertőszentmiklósi templomon átmenő egyenesen: bal oldalon Monbijoutól, a jobb oldalon pedig a Göböstől kiinduló egyenlő oldalú háromszög csúcsán ül.

Mikor készült ez a geometriai szerkezet, nem tudjuk. Egy biztos: a fertődi kastély építésekor 1720–21-ben már kész volt, hiszen különben nem tudták volna hova

építeni a kastélyt. De még ennél is közelebbi adatokat szolgáltat a szerkezet készítésének idejére a pusztacsaládi templom építése. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a templomot 1713-ban építette Festetics György, szinte majdnem teljes egészében a maga költségén. A Canonica Visitatiokra épülő egyházi irodalom évnyi pontossággal ismeri a templom építését. Az okmányok mégis csupán annyit közölnek, hogy a templom 1730 táján épült, de nem derült ki belőlük, hogy kinek a bőkezűségéből.

Ha azt az adatot fogadjuk el, hogy a pusztacsaládi templom nem 1730 táján, hanem 1713-ban épült — s ez látszik valószínűbbnek —, akkor nyilvánvaló, hogy a geometriai szerkezet már akkor készen állt. 1713-ban halt meg Esterházy Pál, a család kulturális mindenese, a műgyűjtő és zeneszerző, így feltehető, hogy a geometriai szerkezet létrehozója nem a fertődi építkezések megkezdője, József gróf, hanem éppen ő volt élete utolsó éveiben. A kastély építésének gondolata szállt családtagról családtagra.

Esterházy Pál halálával nem került le napirendről a kastélyépítés, sőt, akkor került a megvalósítás stádiumába. A család 1719-ben váltotta vissza a szentmiklósi uradalmat a máriazelli bencésektől s már 1720–21-ben megkezdődtek az építkezések Fertődön, de a nagy lendülettel megkezdett építkezési kampány hamar kifulladt, az 1720-as évektől a 30-as, 40-es évekig szinte semmi említésre méltó nem történt Fertődön. Csak Fényes Miklós megjelenésével kezdődtek el ismét az építkezések, de nem függetlenül a geometriai szerkezettől, hanem annak alapján és annak szellemében.

A szerkezet adott volt és az építkezéseknek azokhoz kellett igazodniuk. A megjelölt pontok és egyenesek közül egyesek megmaradtak szerkezeti elemnek, mások sajátos szerephez jutottak azáltal, hogy allékat nyitottak rajtuk. Az a rajzból is teljesen nyilvánvaló, hogy az utakkal a Nagyerdőbe való ki- és a kastélyba való visszajutást biztosították. Ezért az utakat úgy alakították ki, hogy biztosítsák ezt az alapvető szempontot.

Monbijou-hoz közel, mindössze néhány kilométerre található Göbös. Elvben tehát két olyan pont is volt a szerkezetben, ahol a herceg kastélyt emelhetett volna. Göbös tudomásunk szerint mégsem került szóba kastélyépítés szempontjából. Egykori jellegének megfelelően a hercegi birkatenyésztés központjává fejlesztették, Monbijou-ban pedig svájci tehenészetet kívántak létesíteni, de a terv vízhiány miatt meghiúsult.

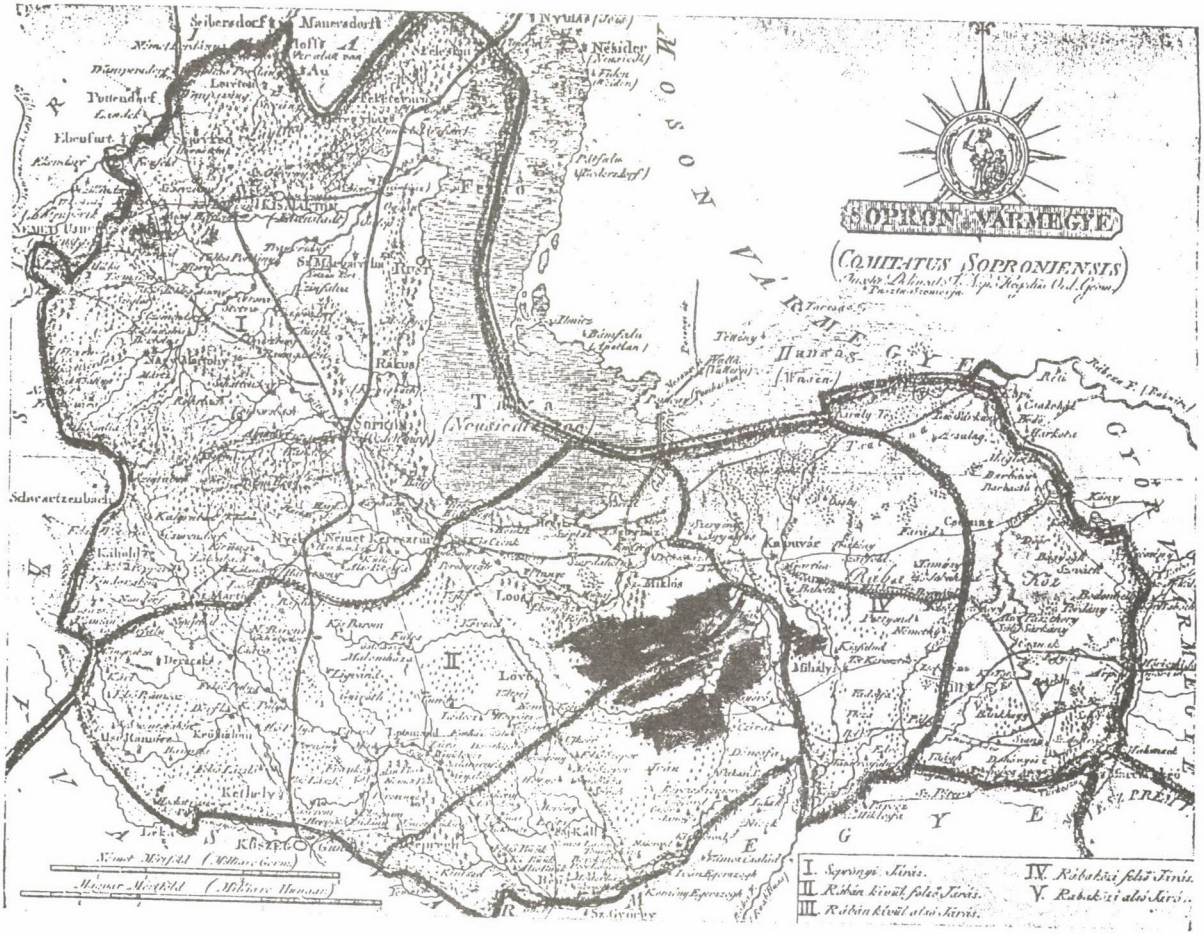

1. kép. Sopron megye térképe a múlt századból. A sötétített rész a Nagyerdő elhelyezkedését ábrázolja

2. kép. A Csapod-környéki Nagyerdő, benne a csapodiak erdőrészével.
1783-as katonai térkép szerint

T. MÉREY KLÁRA

A DUNA ÉS DÉL-DUNÁNTÚLI MELLÉKVIZEI 1810–1812-BEN
(Egy hadmérnök leírása alapján)*

A hazai gazdaságtörténetírás számára alapvetően fontos források a kortársi leírások, s ezek között is első helyen állnak azok a felmérések, amelyeket a kor modern módszereivel a bécsi katonai műszaki akadémián kiképzett hadmérnökök végeztek.

Egy bécsi kutatóutam során sikerült az I. Ferenc idején készült katonai felméréseknek azt az anyagát megtalálnom, amelyet a hadmérnökök Dunántúl területéről készítettek. Az alábbiakban ennek a megtalált Országleírási anyagnak a dél-dunántúli vizekre vonatkozó részét szeretném — röviden — ismertetni, helyenként kitérve egyes Észak-Dunántúlra vonatkozó megállapításokra is.

A leírás 1810 és 1812 között készült, s felelőseként Johann v. Foith Oberstleutenant neve szerepel a címlapon.[1]

Az országleírás egyik fontos mozzanata volt a terepbejárás és a nagyon alapos leírás, amely előkészítette a térképek, a rajzok elkészültét. E leírás kezdeti és utolsó éve, az ti., hogy a Napóleoni háborúk „hullámszünetében" készült, arra mutat, hogy a hadvezetőség igencsak okult a francia harcászati módszerekből, hiszen ismeretes, hogy míg II. József idején készült térképek ládákba csomagoltan kétszer is megjárták a Bécs és a pétervárad erősség közötti hajóutat, addig a franciák a területről készült pontos térképekkel felszerelten érkeztek magyar földre is.

A hegyekről, völgyekről készült leírások után ennek az anyagnak egyik fontos részét képezik a folyókról és a mocsarakról készített feljegyzések, amelyeket elsősorban — az összeírás céljainak megfelelően — hadászati szempontból vizsgál-

* E tanulmány létrejöttét a Pro Renovanda Cultura Hungariae alapítvány segítette elő.

[1] Kriegsarchiv, Wien. Kartensammlung. K VII. k. Topographische Beschreibung westlichen Theiles von Hungarn zwischen der Donau und der Drau. I. Abtheilung 3-ten Ternion gedrängte Beschreibung der Flüsse-, Seen, Sümpfe und Moräste, dann bestehenden und projektierten Canäle.

A leírás további része is fotokópián birtokomban van, szándékozom azt a továbbiakban feldolgozni és közreadni.

tak, de ugyanakkor számos értékes információt adnak még ma is a történészeknek, néprajzosoknak és általában a tájkutatóknak az akkori földrajzi tájról, a vizek állapotáról, szigetekről, mocsarakról, hidakról stb.

Ennek a leírásnak egyik legfontosabb része a Dunántúl két főfolyójának: a Dunának és a Drávának ismertetése, mellékvizeikkel. Az irat végére 1812 májusában tettek pontot. A kötet foglalkozik a Száva mellékvizeivel is, de ez már nem tartozik a kitűzött feladat körébe, sőt tulajdonképpen a hadmérnökök feladatkörébe sem, akik kifejezetten Nyugat-Magyarország területének megismertetését tűzték ki e Landesbeschreibung céljaként.

Minthogy az összeírás meglehetősen részletes, a célunk az, hogy az összeíró, a leírást elkészítő mérnök minden lényeges megfigyelését, feljegyzését az alábbiakban közkinccsé tegyük, ezért — a kiadvány terjedelmének korlátozottsága miatt — e tanulmányunkban csupán a Dunával és annak mellékfolyóival foglalkozunk, figyelmen kívül hagyva a legnagyobb mellékfolyót: a Drávát, amelynek feldolgozása egy másik tanulmány feladata lesz.

A Duna folyó leírása az eredetének megállapításával kezdődik, majd azzal folytatódik, hogy az osztrák monarchia szempontjából ez igen fontos folyam. Sváb földön ered — írja a mérnök —, majd átfolyik a bajor királyságon, Felső- és Alsó-Ausztrián, s Théba városánál (Dévénynél)[2] lépi át a magyar királyság határát. Pontosan ismerteti a Duna folyásának irányát, majd felsorolja a Magyarországon felvett mellékvizeit, a Lajta folyótól a Dráváig, illetve egészen a Száváig.

Igen figyelemre méltó mindaz, amit a folyóról ír. A magyar királyságba történő belépésétől kezdve a Dunát nem kísérik mocsarak — írja — egészen Földvárig (Dunaföldvárról van itt szó), s megfelelő vízállás esetén a folyó vize „kordában tartható". A Tolna megyei Bölcskétől kezdve azonban a Dráva torkolatáig több jelentős *mocsár* található területén. Érdemes áttekintenünk a hadmérnök által feljegyzett mocsarakat és posványos helyeket (Sümpfe und Morästen), mint az akkori állapot igen pontos megjelöléseit.

a) A Madocsa mocsár, amely Bölcske falunál kezdődik és K. Kömlődig nyúlik.
b) A Sárköz mocsár, amely Paks alatt lévő Zbiskoréti révnél kezdődik és Faadig nyúlik.[3]

[2] A szövegben Stadt Theben szerepel. *Korabinsky, J.M.:* Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786. Erstes Register. „Theben, Divinium, Divén." (Ma: Devin – Szlovákia.)

[3] A *Görög – Kerekes:* Magyar Atlas. A térképeket gróf Festetics György támogatásával 1795–1811 között készítették. Az ebben az anyagban található Tolna megye térképen Zbisko rév megjelöléssel találjuk az itt említett helyet, Paks körzetében, a Duna partján.

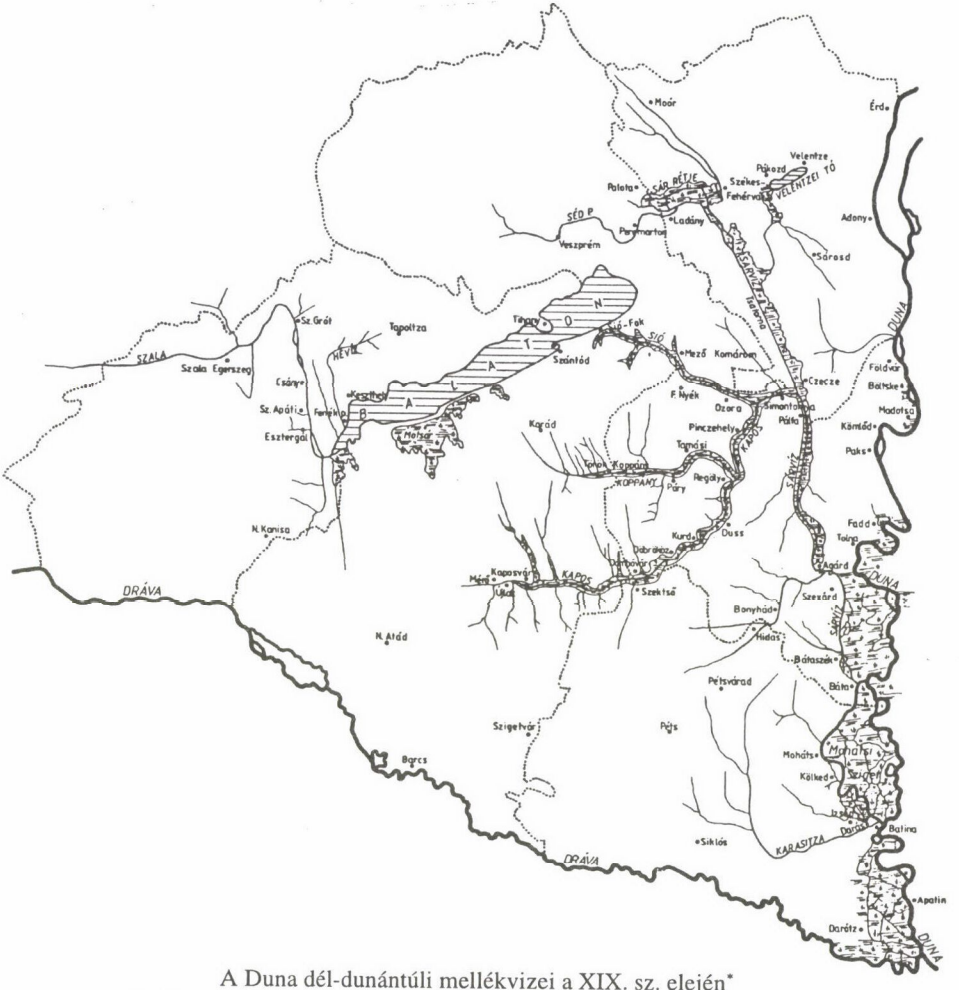

A Duna dél-dunántúli mellékvizei a XIX. sz. elején*
(*A Duna dél-dunántúli vizeiről a térképet Fonyódi Valéria készítette.)

c) A Holt Dunaág Faad és Tolna között.
d) A Sárvíz és a Duna közötti mocsár, amely Tolna körül kezdődik és a Bátta utáni Sárvíz torkolatáig tart.
e) A Mohács és a Kölkedi mocsár, amely Mohácsnál kezdődik és Iszip-ig nyúlik.[4]
f) A Battinától Eszékre vezető postaút és a Duna part közötti rész, amely Battinánál kezdődik és a Dráva torkolatáig tart.

A mocsarakat utóbb részletesen ismerteti, de előbb a Duna fontosabb „tulajdonságainak" (Beschaffenheit) felmérésére kerül sor: szakaszonként közli a folyó szélességét és mélységét. Például Budától a Borovy csárdáig (amely feltehetően a Szekszárddal közel egyvonalban fekvő Borrévnél lehetett) 320 öl széles és 9–10 öl mély, vagyis 608 méter széles és 19 méter mély volt ekkor a Duna.[5]

A Borovy csárdától Bátta révig (a mai Báta nevét következetesen a két „t" betűs formában írta, amely helyesírást mi is követjük) a folyó összeszűkült: 120–200 öl (228–380 méter) széles és 6–10 öl (11–19 méter) mély. Báttától Apatinig ismét 300–400 öl széles, majd innen a Dráváig 200–300 öl széles és 5–8 öl mély.

Ezt követően felsorolja a Duna *szigeteit*. A Magyarországra történő belépését követően egészen a Tolna megyei Földvárig 15 sziget volt ekkor a Dunán. A Földvárnál levő Duna-sziget a 16. volt, amelyet követett egy sziget Bölcskénél. A 18. sziget volt az a névtelen és mocsaras sziget, amely Faddnál (Faad-nak írja a helynevet, de ez már akkor a mai formában szerepelt a lexikonban) kezdődött és a Sárvíz torkolatáig, vagyis Báttáig húzódott. A 19. volt a Mohácsnál található Margita sziget, amely a hadmérnök leírása szerint Báttától Battináig húzódott. Margita vagy Margitta sziget azonos a térképen jelölt Mohátsi szigettel. A 20. sziget Battinától egészen a Dráva torkolatáig nyúlt. A szigetek megjelölése ezzel nem ért véget. A leírás egészen Belgrádig még 24 Duna-szigetet említ. Ezek egy része a

[4] Iszip a térképen Izsép. Korabinsky idézett lexikonában Iszepnek írta; horvát falu Baranya megyében. 1 mérföldnyire Mohácstól (i. m. 265. o.).

Vályi András: Magyar országnak leírása. Buda. 1799. c. művében Isép-nek írja és „rátz" falunak mondja, amelynek katolikus lakói a bellyei uradalomhoz tartoznak. Jenő herceg „székesegyházat" (templomot) építtetett itt és kastélyt is akart építeni, de az elmaradt. Búzatermő határa, erdeje, legelője van a „két Duna között". Lakói halászattal és szőlőműveléssel foglalkoznak. (*Vályi:* i. m. 2. köt. 225. o.) Itt említem meg, hogy mindkét említett lexikonban két Fadd szerepel, mindkettő a Dunánál fekszik, de más-más tulajdonosé. A térképen csak egy Faddot jelöltek és neve mellett ott a megjegyzés: Jó dohány. (A mérnök következetesen Faad-ot ír): Itt jegyzem meg, hogy a cs betűt a térképen ts-nek jelölték. Battina a térképen: Batina, K.Kőszeg. A trianoni béke döntése értelmében ma nem tartozik Magyarországhoz.

[5] Borovy feltételezhetően Bor-rév, amely a térképen is szerepel, a lexikonokban ilyen helységnevet nem találtam. Az öl átszámítási kulcsa: 1 öl = 1,896484 méter, a könnyebb számítás kedvéért 1,9 m-re kerekítve. (Pallas Nagy Lexikona. XII. köt. 544. o. utáni táblázat.)

Duna bal partjához tartozott, s ezek leírása nem e hadmérnök feladata volt, a Duna bal partjáról külön leírás készült, amelyért Czollich Obriste volt felelős.

A szigetek után a Duna esését, illetve folyását kellett áttekinteni, amelyet a leírás készítője szabályosnak mond. A hajózás — a szokásos elővigyázatosság mellett — a megfelelő évszakokban folyamatos. A folyó medre homokos és kavicsos.

Ezt követően a leírás a folyó partjairól (Ufer) szól. Érdtől (Hanselbek)[6] Báttáig a jobb parton elég magas szőlőhegyek húzódnak, Báttától Ercsiig (Ertschin) 2–4 öl (4–6 méter) magas rideau (part, függő part) kíséri ezt, ami által a túloldali lapos bal part a Csepel-szigetben magasodik ki (Überhöht).

Ertschintől (a mai Fejér megyei Ercsitől) Puszta Szent Mihályig ismét mindkét partszakasz lapos, a jobb part távolsága több mint egy negyed mérföld. Puszta Szent Mihálytól Bölcskéig a Csepel körül megosztott Duna ismét együtt folyik, s a jobb oldalon ismét magaslatok övezik a folyamot. Még a bal oldalon is találunk magaslatokat. Bölcskétől Kömlődig, ahol a folyam a Madocsa-mocsarat képezi, a magaslatok a jobb oldalon ismét több mint egy mérföldnyire távolodnak a parttól, s a bal parton vannak magaslatok. Kömlődtől Paksig ismét a jobb part magaslatai dominálnak. Pakstól Faadig a partot a „Sarkoz" mocsár határolja, a magaslatok ismét több mint egy mérföldnyit távolodnak a folyó partjától. Faadtól a Dráva torkolatáig tulajdonképpen a vízáradatnak nincsen partja, minden nagyobb áradásnál vadvizek keletkeznek, bár a lejjebb fekvő hegyek, dombok utóbb valamelyest gátat szabnak neki.

Ezt követően a leírás a Duna további parti szakaszairól is részletes ismertetést ad egészen a Száváig.

A következőkben részletesen foglalkozik az ún. *vizi eseményekkel,* vagyis kitér az őszi és tavaszi áradásokra, amelyek a Dunán mindig jelentősek. Tavasszal ezt még a jegesáradás is veszélyessé teszi, amely a partokon és a part mellett kis településeken is kárt tesz az épületekben, a szántóföldekben és a rétekben, továbbá ezek a közlekedést is veszélyeztetik. Az 1809. évet említi, amikor a jeges ár miatt a felső részen 2–3 hónapig szünetelt a közlekedés, a Szerémségben is bajok voltak és a folyó vízszintje több helyen 5–6 öllel (közel 10 méterrel) volt magasabb a szokásosnál. Pozsonynál szilárd anyagból építettek gátat, és megerősítették a partokat. Leírja a különböző átfolyásokat az egyes partszakaszokon, majd rátér a *közlekedési lehetőségek* ismertetésére.

[6] Érd – Korabinsky szerint – Hansabeck, Hanselbeck Fejér megyében, a Duna partján. Kastélya van, Illésházy gróf tulajdona (i. m. 160. o.) Vályi szerint (i. m. 1. köt. 595. o.) Handzsabég, Hanszelbeck volt a másik neve, gazdag határú mezőváros. – Puszta Szt. Mihály neve sem a lexikonokban, sem a térképen nem volt fellelhető.

A Magyar Királyság területére lépő folyón három hajóhidat (Schiefbrücke) említ: Komáromnál, Budánál és Péterváradnál. Az első nem állandó, még ebben az évben leszerelték, és nem biztos, hogy a jövőben ismét felverik majd. A szükséges hajók ott még rendelkezésre állnak.

A hajóhíd — mint az ismeretes — vízen úszó fa- és vagy vashajók, pontonok, esetleg hordók, tutajok stb. által alátámasztott hajókból áll. A hajóhíd rendesen több tagból állt, amennyiben két, három hajó a rajta nyugvó hídszerkezettel együtt külön egészet képezett. Ügyelni kellett arra, hogy a hajók a közlekedési eszköz súlya alatt a megengedhető határon túl vízbe ne merüljenek, továbbá arra, hogy amikor valamilyen közlekedési eszköz az egyik tagról a másikra átlép, a beálló egyoldalú terhelés valamelyik tagot fel ne billentse. Ez a hídszerkezet tehát meglehetősen szilárd, de nem veszélytelen eszköz volt az átkelés szolgálatában.[7]

A másik ekkor kedvelt és használt átkelési eszköz a repülő híd volt. Ez tulajdonképpen a komp egyik fajtája volt, amennyiben a folyam közepén elsüllyesztett horgony és az arra erősített kötél vagy lánc segítette elő a széles és lapos vízi jármű két part közötti közlekedését.[8]

A hadmérnök leírásában megemlíti ezeket az ún. repülő hidakat (fliegende Brücke), amelyek ekkor Pozsonynál, Komáromnál, Esztergomnál és Budán voltak, de az utóbbi csak akkor van használatban, ha a hajóhíd valamilyen oknál fogva (vízáradás stb.) nem használható.

Az alábbiakban aztán felsorol még további 35 helyet, ahol a Dunán szekerekkel át lehet kelni részint dereglyékkel, kompokkal (Plätten), vagy más hajózási eszközökkel.[9]

A Duna felső szakaszán, egészen Földvárig összesen 15 átkelőhelyet említ a leírás, majd 16.-ként említi Földvárat, ahol két dereglye vagy komp szolgálta az átjárást, Tolnán, Bátán ugyancsak, Szekcsőn és Mohácson a Margitta szigetbe

[7] A hajóhidakról lásd: Pallas Nagy Lexikona. VIII. köt. Bp., 1894. 541–542. o.

[8] Uo. X. köt. Bp., 1895. 725. o.

[9] Plätte – a Bitter-Puhr szótár szerint – dereglye. Ez a vízi jármű a XIX. században a ladik és a tölgyfahajó (gabonáshajó) közötti fajtája a folyami közlekedési eszközöknek. Alakja és nagysága az egyes folyók és folyamszakaszok szerint különböző volt. Leginkább a tompa fara és felhajló csúcsos orra volt rá jellemző. A közönséges puhafa dereglye 24–25 méter hosszú és 4–5 méter széles volt, 0,6–1 méter magas és 20–80 tonna volt a teherbíró képessége, terhelhetősége. Volt egy fajtája, az ún. lovas dereglye, amelyet a nagyobb hajók lóvontatása alkalmával vittek magukkal, a vontató lovaknak az egyik partról a másikra történő átszállítása céljából. (Pallas Nagy lexikona. V. köt. Bp. 1893. 211. o.) – Az is elképzelhető azonban, hogy a kompot jelölték ezzel a szóval, amely ugyancsak lapos volt, s amelyen ügyesebben lehetett szekeret (rakottan vagy üresen) szállítani az egyik partról a másikra. Alakjára nézve ez a dereglyéhez hasonlított. A két part között erős kötél volt kifeszítve, s a komp ehhez volt kipányvázva.

Itt említem meg, hogy a lélekvesztőt gömbölydedsége miatt nevezték el így, mert a vízen könnyen felborulhatott. A magyarság néprajza. Írták: *Győrffy István* és *Viski Károly*. Bp. é. n. III. kiadás. II. kötet. 208–211. o.

ugyancsak két kompot jegyeztek fel, míg a 20. helyen említett Battinán három ilyen „átszállító eszköz" került feljegyzésre. Az ezt követő alsó szakaszon, tehát már a Dráva torkolat után további 15 átkelőhelyet említ a mérnök.

A három hajóhidat általában novemberben vagy decemberben — amikor a jég a folyón megjelenik — felszedik, majd márciusban újból felverik. Ezen idő alatt a közlekedés részint az említett repülőhidakon zajlik, részint dereglyékkel, mint például Pétervárad, ahol csak kompokkal történik az átkelés. A meglévő repülőhidak, amelyek legfeljebb 16–18 „Landwäge" terhet[10] bírtak el, egész évben működnek, csak rendkívüli áradások (vízi események) alkalmával, így jeges ár esetén szakad meg az összeköttetés, a közlekedés a két part között. Pozsonyban például ebben az évben kőből épült védőgát készült. Az 1809. évi nagy áradás tudta csak itt áttörni és megakasztani, 2–3 hétre, a forgalmat. Komárom, Esztergom, Buda és Pétervárnál a Duna jobb partja természettől is védett. A kisebb átkelő komp 2, a nagyobb 6 Landwäge átszállítására alkalmas, de csak a szokásos vízállásnál használják, mivel a nagyobb átfolyás, áradás jelentősen befolyásolja a partokat és az átjárást.

A következő kis fejezetben a Duna által hasznot hajtó tárgyakról (Gegenstände), *berendezésekről* ír a mérnök, így megemlíti a hajómalmokat, a különböző hajókat, amelyekkel épületfát és egyebeket is szállítanak, illetve raktároznak a Duna egész vonalán. Felsorolja azokat a helységeket, ahol az egész éven át jelentősebb számú kisebb és nagyobb hajó és hajózási felszerelések találhatók. Ezek: Pozsony, Komárom, Esztergom, Vác, Buda, Paks, Battina, Monostorszeg, Apatin vagyis kilenc helység, ahol egész éven át a hajóépítő fák jelentős mennyisége is megtalálható.

A Dráva torkolatától a Száváig (Semlin-ig — ahogy írja)[11] további helységeket sorol fel, ahol a réveknél kompok, csónakok, hajómalmok, az egyik helyen pedig 35 lélekvesztő volt (Seelentränker).[12]

A következő fejezet a *katonai észrevételeket* foglalja össze (Militärische Bemerkung). Ezek elsősorban a hídfő kialakítással kapcsolatban tartalmaznak hasznosítható észrevételeket. Az itt felsorolt 13 Duna parti település közül a Duna általunk vizsgált szakaszán csupán Battinát említi. (Pozsony, Medve, Komárom,

[10] A Landwäge súlymértéket nem sikerült azonosítani. Ugyanebben az anyagban szerepel, hogy egy 6 Landwäge teherbíróképességű tutaj összesen 150 embert képes befogadni, illetve 3 Landwäge teherbíró képességű csajka 70–80 embert fogad be. Ha egy főt átlagosan 80 kilóba számítunk, akkor a szállított súly: 12 000 kg az első esetben, vagyis ezt 6-tal osztva 20 mázsát kapunk eredményül, a másik esetben 80-szor 80 kg-ot osztva 3-mal, 21 mázsa az eredmény. Úgy vélem tehát, nem tévedek sokat, ha a Landwäge súlyt 20 mázsa körülinek veszem.

[11] A Semlin település név ebben a formában szerepel Magyarország természeti tulajdonságainak tüköre c. térképen, amely Korabinsky idézett lexikonához készült, – a Duna és a Száva torkolatánál. Monostorszeg ma: Bački Monoštor, Jugoszlávia területén, Apatin szintén.

[12] A Dálya alatti Xiva kanálison jegyzik fel ezt az adatot. (A térképen és a lexikonban ezt nem találtam, a név valószínűleg rövidítés vagy a névtelenség jele.)

Esztergom, Óbuda, Soroksár, Érd, Ercsi szerepel, míg a déli szakaszon — Battinán kívül — Szottin, Illok, Pétervár és Szurtok, ahol hídfőállás építhető ki.)[13]

Ezzel a Duna folyó leírásának összefoglaló része végetér, az alábbiakban az egyes részletek ismertetésére kerül sor.

A „részletek" leírásához tartozik a mocsarak és az ingoványos pontok ismertetése, amelyet most — a rendelkezésünkre álló korlátozott terjedelem miatt — kihagyunk, s csupán azt emeljük ki, hogy a mi területünket érintő 6 mocsár (a madocsai, a Tolna és Faad közötti Duna kanyarból adódó mocsaras terület, a Sárköz, a mohácsi és kölkedi mocsár, továbbá a Battinától a Dráva torkolatáig nyúló mocsaras terület) összterjedelme mintegy 8 négyzetmérföld, ami mai területszámításunk szerint 460 hektár![14]

A mocsarak ismertetése után a szigetek részletes felsorolása és bemutatása következik. A mérnök pontosan közli a szigetek adatait, s a Duna egyes szakaszainak hajózhatóságát. A szigetek hasznosíthatóságáról is pontos ismertetést közöl: hol van erdő, nádas vagy egyéb haszonvétel, hogyan közelíthető meg stb.

A Duna leírásának következő szakaszában a *mellékfolyók*ról ír, pontosan követve itt is a Dunánál alkalmazott leírási szempontokat.

A Dél-Dunántúlhoz tartozó folyók közül az első a *Sárvíz*. Ez a folyó az Aranyos és a Csongor forrásokból ered, érinti Palota mezővárost Veszprém megyében, majd Oskü falut, amelyet Vályi Ösi néven ismer. Ez utóbbinál a malom alatt kanálist húztak, s ennek neve Sárvíz csatorna. Nyugatról keleti irányban folyik Szent Mihályig, ahol mocsarat képez, a Sárrét mocsarat, majd délre kanyarodva a Dunával halad párhuzamosan Agárd faluig (Tolna m.). A szekszárdi hegyeknél keletre, majd onnan ismét délre fordul és Báttánál ömlik a Dunába.

Az említett folyása közben ez a folyó a következő vizeket veszi fel:

a) A Sárrét mocsár,
b) Sedbach, Séd patak,
c) Velenczei tó,
d) Kapos folyó,
e) Hidas patak,
f) Pécsvárer Bach (Pécsváradi patak).

[13] A Szottin helynév sem a lexikonokban, sem a térképen nem található. Illak az előbb említett térképen már Szlavónia területén található, a többi, itt felsorolt helységgel együtt. Szurtuk helynév nyilván elírás, Illok után szerepel az egyik térképen: Szuszok. Ez lehet a helyes helynév. (Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende c. térkép, amely ugyancsak Korabinsky lexikona alapján, annak kiegészítéseként készült.)

[14] Négyszögmérföld (Quadratmeil) osztrák mértékegység: 57,54 hektár. (*Bogdán István:* Régi magyar mértékek. Bp. 1987. 73. o.)

A folyó „állapotának" ismertetésekor közli, hogy ebben az országban már több éve a kor követelményeinek megfelelően növekvő szorgalom folytán ennek a folyónak az eredeti állapota megváltozott, célszerű csatornázás folyt itt, több kanális által rendes mederbe terelték a vizét, s ezáltal mocsarak és ingoványok használható földterületté váltak. Már a forrása után, ahol Oskünél egy malom van, kanálist húztak. Ezt nem minden helységnél ugyanabban a vonalban ásták, és nem is mindenütt tisztítják és gondozzák, de Puszta Örsig, mintegy 8 mérföldön át húzódik. Utóbb, egészen a Báttánál történő torkolatig a folyónak megint szabad folyása van, s csak két kisebb szakaszon: Uzd pusztától Kölkedig, majd Medinától Harczig találunk két levezető csatornát, de magának a folyónak még megvan a régi medre. Szekszárdtól lefelé ez a folyó több egészen jelentős holt ágat képez, amelyek közül a Fehérsár, a Nagy Ér, a Horkas és a Battó a legnagyobb és a legjelentősebb. Ezek megtalálják a kapcsolatot a Dunával és mocsaras, ingoványos területet alkotnak. Bátaszéktől a bátai torkolatig a folyó hajózható, de szárazság esetén — az alacsony vízállás miatt — ez nem lehetséges. Az a hajófajta, amelyet itt használnak, az ún. *Waizen-zillen* (Búza-ladik), amelyekbe 600–700 akó (Eimer) bort, 2–300 mázsa (Zentner) gabonát rakodhatnak be. Ezeket a ladikokat egészen Szekszárdig is közlekedtetni lehetne, ha a folyómedret kitisztítanák.

A folyó szélessége a Puszta Örsig vezető csatornáig, a Kapos torkolatáig 2–4 1/2 öl (vagyis 4–8 m), a mélysége 1 öl (1,9 m) a szokásos vízszint idején. Amikor a folyónak ismét szabad folyása van, a szélessége a Báttai torkolatig átlagban 4 1/2–6 öl (8–12 m), és mélysége 1–2 öl (2–3 m). Azokon a helyeken, ahol a csatornák vannak, a mélység majdnem ennek fele. Nagy nyári melegben a csatornák néha kiszáradnak. Ennek a folyónak a folyása meglehetősen lassú, és csak nagy áradások idején válik esetenként sodróvá. A folyó medre iszapos (schlammig), helyenként mocsaras, Szekszárd alatt homokos.

A partokról a következőket írja a mérnök: a folyó eredetétől a Kapos torkolatáig a bal part megszakítatlan mocsár, amely azonban száraz nyár esetén kiszárad; a jobb oldalt enyhe magaslatok kísérik, megfelelő távolságban. A Kapos torkolattól a bátai torkolatig mindkét partot mocsár kíséri, amely kákával és náddal benőtt. Ezek a mocsarak még nagyon száraz nyáron sem száradnak ki teljesen, csupán egy részük. A háttérbe húzódó magaslatok a bal parton enyhék.

Vizi események. Általában tavasszal a hóolvadás nagy befolyással van a folyóra, kiárad és a mocsaras részeket is mind elönti. Ekkor egészen járhatatlan. Nyáron és ősszel ritka ez a kiáradás, és nem ilyen hatásos. Csak télen, ha erős a tél, fagy be ez a folyó és ekkor a legtöbb helyen a mocsár is befagy. Szent Mihálytól a torkolatig lehet közlekedni és Medinától Agárdig, ahol kanális van, a gyalogosok is közlekedhetnek. A folyó 17 pontján sorolja fel az átkelés lehetőségét:

1. Az eredetnél Ossinál három fahíd szolgálja a Palota mezővárossal való közlekedést (ma Várpalota Veszprém m.-ben),
2. Ossinál, 3. Ladánynál, 4. Kis Kész malomnál mindenütt fahidak vagy átjáró töltések vannak,
5. Úrhidai malom, 6. Szabad Battyán, 7. Tatz (ma Tác – Fejér m.-ben), 8. Nagy Láng, 9. Kálózd, 10. Czecze (Fejér m.), 11. Kölesd (Tolna m.), 12. Agárd, 13. a szekszárdi vámház, 14. Eöcsény (ma: Öcsény), 15. Alsó Nyék, 16. Báttaszék, és 17. Bátai révátkelőhelyek.

Az említett helyeken 5–16-ig nagyrészt fahidak vannak, jobb vagy kevésbé jó állapotban, és minden odajutás a mocsáron át töltés utakon történik, amelyek jól vagy rosszul vannak karban tartva.

A közlekedés 1–12-ig, vagyis Agárdig megszakítás nélküli, folyamatos, 13-tól 16-ig áradás esetén lezárják az átjárást. Ez áll a nagyon sokat használt Medina és a Szekszárdi vámháztól a bátaszéki átkelésig, Harcznál levő átjáróra, ösvényre (Steeg) is.

A „tárgyakról" írva megemlíti, hogy mivel a folyó nagyon lassan folyik, ezért őrlő malom kevés van, s azok felsorolása a részletes leírásnál található. Egyébként az egész részen Bátaszékig nagyon kevés a csónak (Kähnen), amellyel át lehet kelni a túlsó partra, viszont Bátaszéktől Bátáig több a vízi eszköz, s ezek több fajták, amelyekhez faanyag is található. A katonai észrevételek között megemlíti, hogy a Székesfehérvár védelmével kapcsolatosan lehet a folyónak stratégiai szerepe. Eszékről Buda irányában való mozgásnál Szekszárdnak van jelentősége. Itt lehet szerepe az átkelésnél a magaslatoknak.

A mocsarak részletes ismertetését ismét elhagyjuk, de meg kell említenünk a csatornázásról írottakat, hiszen ezek közvetlenül érintik a vízhálózat külső képét.

A leírás külön fejezetet szentel a csatornázás révén a talajjavítás leírásának. Keleti irányban Székesfehérvár felé néhány csatornát metszettek és itt rétek és kertek vannak. Ugyanígy a Sárvíz déli részén is történt kanalizáció, s valami keveset ezzel a mocsár is száradt. Nem kétséges, hogy csatornázással a terület kiszárítható lenne és az egészségtelen levegőn is segíteni lehetne. Tervezték a Sárvíz hajózhatóvá tételét a csatornázással. Ezzel nemcsak a mocsár kiszárítását érnék el, hanem a kereskedelmi közlekedést is elősegítenék, hajózható utat teremtve a Dunához.

A Sárvíz mellékvizeire térve elsőként említi a Gaja patakot. Ennek folyása elsősorban Észak-Dunántúlt és Székesfehérvárt érinti, Veszprém megyét a Velenczei tavat és a Séd patakot is.

Más a helyzet a Kapos folyóval, amely d) pont alatt kerül megtárgyalásra. Megadja az irányát: Kis Korpádnál ered, majd Dombóvárig keletről nyugatra folyik, de innen több kanyarulattal északkeleti irányban halad Dusig (térképen: Duss), ahol egészen északra, majd a Sió torkolatánál keletre fordul és Pálfánál beleömlik

a Sárvízbe. Több mocsaras patakot, vizet vesz fel, e mocsarak járhatatlanok, használhatatlanok, ezek egy része névtelen. megemlíti a jobb parton a Szék patakot és a bal parton a Koppánt, a Siót, a Balatont és a Szalát (ma: Zala). A folyó az eredetétől Mére (Myhri) (a térképen Mérő, ma Kaposmérő) faluig 2 öl széles csatornában vezet, ami által levezetődik a mocsár. Mérétől Kaposvárig ugyanez szilfákkal és legelőbokrokkal benőtt, nádas, kákás mocsár. Szélessége 100–250 lépés (70–175 méter).[15] Középen egy csatorna szerű árokban halad, amelynek le kellene vezetnie a vizet és kiszárítani a talajt. Ezt azonban rosszul készítették és semmit sem használ, mert nagy esőzések vagy tavasz idején ez az egész terület mocsaras, és a Kaposújlaknál levő közlekedési lehetőségen kívül mindenütt járhatatlan. Kaposvártól Dusig 300–2000 lépés (210–1400 m) szélességű a mocsár, náddal, kákával benőtt, és az előbbiekhez hasonló. Itt is a középen van egy csatorna és húztak több levezető árkot is.

Az első kanális 2–3 öl (4–6 m) széles és mélysége 9 lábtól 2 ölig (2–3,8 m) terjed. A levezető árkok szélessége mindössze 1 öl (1,9 m) és 4–5 láb (1,26–1,5 m) mélységűek, teljesen tele vannak iszappal. Ugyanez a helyzet a pálfai torkolatig. A folyó egész medre csupa mocsár, amelynek szélessége 200–2500 lépésre (140–1750 m) terjed, mindenütt sűrűn benőve náddal és kákával. S noha itt is átvezet a már említett kanális, sohasem szárad ki annyira, hogy rendes közlekedés lehetővé váljék. A mélység ezen a tavon kb. 1–1 1/2 ölre (1,9–2,8 m) tehető.

A víz folyása annyira lassú, hogy a bal parton alig észlelhető. A meder túlnyomóan iszapos, mocsaras. A part mindkét oldalon lapos, a jobb oldali köves, a bal oldalon nagyrészt enyhe lejtős hegy kíséri, ez domináns.

„Vízi esemény", áradás többnyire a hóolvadáskor tavasszal fordul elő és kevés földben és rétben okoz károkat. Erős télben ez a folyó teljesen befagy, és akkor majdnem mindegyik falu, helység gyalog megközelíthető. A közlekedéssel kapcsolatosan megjegyzi, hogy az részint hídon, részint töltésúton történik.

Ezen a folyón 19 átkelési lehetőség van: 1. Kiskorpádnál (a térképen K. Korpád, Somogy m.-ben), 2. Kiskorpád és Szomajom (Somayom-nak írja) között, 3. Mére és Szomajom között, 4. Kapos Újlaknál, 5. Kaposvárnál, 6. Kaposvártól keletre, 7. Tőzálak-nál, 8. Batté és Szt. Jakabnál a gyalogosok részére van egy palló, 9. Berkinél, 10. Mosdós és Pullánál (a térképen: Pula), 11. Attalánál, 12. Dombóvárnál (Tolna m.), 13. Dombóvártól keletre, 24. Döbrököznél, 15. Kurdnál, 16. Dusnál, 17. Szakállnál, 18. Pincehelynél, 19. Simontornyánál.[16]

[15] Lépés, gressus, Schritt = 2 láb, 63,2 – 93,7 cm. Számításainkban 70 cm-nek vettük. Láb, lépés, Schuh, Fuss = 18,9 – 33,6 cm, a gyakorlatban 31,6 cm (*Bogdán:* i. m. 57–58. o.)

[16] A Görög – Kerekes térképen a helynevek jól követhetők, egyedül a 7. helyen említett kétséges, feltételezhetően Fészerlak elírása. A korabeli lexikonok is Zala nevét Szalának írták. Fényes Elek 1841-ben megjelent statisztikájában már Zalát ír.

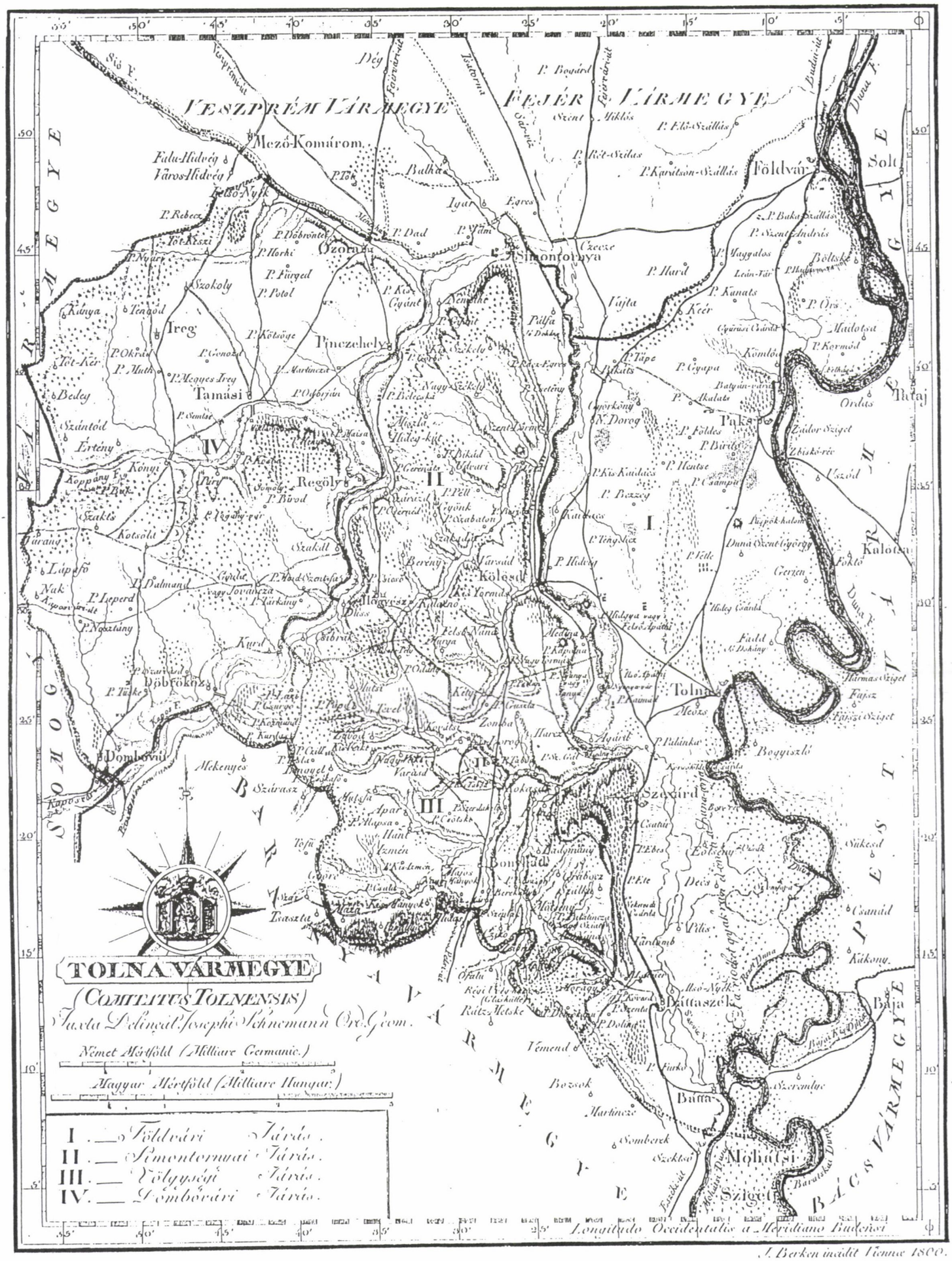

J. Berken incidit Viennae 1800.

Méltóságos Gróf Tolnai Festetits György Ő Nagyságának, hazafiui igyekezetek hathatós Elömozditójának ajánlják Görög

BARANYAVARMEGYE
COMITATUS BARANIENSIS
Juxta Delineat. Georg. Eisenhut Oro. Geom.
I. Pétsi Járás.
II. Szent Lörintzi Járás.
III. Siklósi Járás.
IV. Baranyavári Járás.
V. Mohátsi Járás.
VI. Metsekháti Járás.
Német Mértföld (Milliare Germ.)
Magyar Mértföld (Milliare Hungarie.)
Reduxit M. Voteski
Longitudo Occidentalis a Meridiano Budensi.
Hőgyész
Döbrökö
Dombóvár
Rátzkozár
Bonyhád
Bátaszék
Szekszárd
Mohács
Bolly
Siklós
Miholitz
Villye
Darda
ESZEK
Bezdan
Baja
Bán
Sz. Kimlye
Sz. Lörincz
Sz. Miklós
Sz. György
Sz. Márton
Sz. Péter
Sz. Mihály
Sz. Iván
Sz. Ilona
Sz. Dienes
Sz. Mária
Sz. Gotthárd
Sz. Erzsébet
Sz. Ilona
Sz. Mihály
Sz. Péter
Sz. Márton
Sz. Iván

Az 1., 2., 4–7., 9., 12., 14., 16–19. jó karban tartott hídjai vannak és a töltésutakon nincs átfolyás, egész évben járható. A 3. és 15. (Mére és Kurd) a hidak le lettek szerelve, a töltés út rossz idő esetén használhatatlan, a 8., 10., 11. és 13. úton az áthaladás részint pallón (Steege), részint csónakokkal történhetik. Ezeken a megadott pontokon kívül ez a folyó Mérétől délre sehol sem járható át.

A „tárgyak" közt említi, hogy van néhány őrlő malom, amelyekről később emlékezik meg, és néhány halász csónak, amelyet átkelési célra használnak. Katonai jelentősége csak annyi, hogy Dombóvárnál lehet egy áthaladó tábort létesíteni, amely a Fehérvárra menetelést feltarthatja.

A *Szék patak.* Pudafánál (ez nyilván a Baranya megyei Budafa „elhallása") eredve a Szárazgödör völgyön át halad, kígyózó áramlással, Dombóvár felé, ahol a Kaposba ömlik. Szélességének és mélységének adatai Szekcsőig nem értékesek, mivel minden helységen átnyargalható. Szekcsőtől azonban kiszélesedik mintegy 800 lépésnyire (560 m) a torkolatig, ahol égerbokrokkal (Erlen) benőtt mocsaras területek vannak, amelyet sohasem lehet kiszárítani és azon gyalog áthaladni. Sűrű eső esetén az egész völgyet ellepi az ár.

Katonai szempontból a pataknak nincs jelentősége, de mivel az út Pécstől Dombóvárra itt halad át, egyszer a jobb, másszor a bal parton, ezért a magaslatokat védeni kell.

A *Kopán* vagy Koppány folyó a karádi és fiadi hegyekben ered, Somogy megyében, s nyugatról keleti irányban folyik a Tolna megyei tamási hegység felé és Regölynél torkollik a Kapos folyóba. Fiadtól a szélességének nincs jelentősége, simán átfolyik a településeken. Kissé lejjebb a Hunyady malomnál van alkalmas terület a gyalogosok átkeléséhez, de a parton nem mindenütt lehetséges ez a lovasoknak. A Hunyady malomtól lejjebb csak a nyári időben lehet a mintegy 300 lépésnyi (210 m) mocsaras parton áthatolni.

Felsorolja a folyó átkelő-helyeit: 1. Fiadnál, 2. Apáthi vagy Kis Bárnál (ma Kisbárapáti, Somogy m.), 3. a Hunyady malomnál, 4. e malom és Atsa között, 5. a Kereszti malomnál, 6. e malom és Sorosod falu (a térképen Szorosad) között, 7. Sorosodnál, 8. Koppány alatt, 9. Santonál (Szántónál) (ma: Koppányszántó), 10. Konyinál (ma: Nagykónyi), 11. Baré (ez a helynév Pári elhallása) alatt, 12. ez utóbbi és Tamási között, 13. Tamásinál és 14. végül Regölynél. E megjelölt helyeken a közlekedési lehetőség részint jó, részint rossz állapotban lévő fahidakon történhet. A 10. és 12. számú helységnél előbb egy kicsit megmagasított gáton kell a kocsikat felvezetni.

Katonai szempontból ennek a folyónak nincs nagy értéke. Legfeljebb közbenső állás vagy átmenő láger (Marschlager) kiépítésére lehet alkalmas a partja.

A *Szala* (ma: Zala) *folyó.* Szalafeőnél (Zalafőnél) ered a hegyekben, keleti irányban fut Szalaegerszegig, északi irányban Szalabérig, és innen déli irányban a Hidvégnél történő Balatonba torkollásáig.

Sok névtelen patakot vesz fel ez a folyó a bal partján, és ezek között van a Veliczka patak, 2. az Alsó Hahótnál felvett Köczkönd patak, 3. a Kapornoki víz, 4. a Magyaródi mocsár. Ez a mocsár az eredettől Lövőig a szélességét és mélységét tekintve is jelentéktelen, innen Szalaegerszegig 2 1/2–3 öl (4,7–5,7 m) széles, 2–4 láb (0,6–1,2 m) mély. Szalaegerszegnél ez a szélesség 50 lépés körülivé lesz (36 m), majd tovább Zalabérig 3–5 öl (5,7–9,5 m) széles és 3–4 láb (0,9–1,23 m) mély, melyen Zalaegerszeg és Zalabér között nyári időben át lehet lábolni (durchwatet).

Zalabértől Szentgrótig (ma: Zalaszentgrót) 10–12 lépés (7 méternél több) széles és 4–6 láb (1,2–1,8 méternél) mélyebb, a Battyki malomnál két helyen átlábolható, mégpedig fent a malom alatt, de a Szent Gróti Szt. Péter malom alatt is, továbbá Alsó Aranyad-nál a helység északi kezdeténél lehet még átlábolni rajta.

Szt. Gróttól Fenyőházáig: (Korsári puszta) és a Wetter malomnál ez a folyó 12 lépés (8,4 m) széles és 3–4 láb mély, de Szent Gróth és a Wetter malom között a középen vannak helyek, ahol átlábolható, de ezeket a megnevezések hiányában pontosan nem lehet megadni. A Wetter malomnál, ahol ez a folyó két ágra szakad, mindenütt átgázolható. A Wetter malomtól Kehidáig majdnem mindegyik településnél átgázolható. Kehidától a Mand malom alsó részéig ez a folyó ismét két ágra oszlik, amelyek egymástól 3–400 lépésnyire (210–280 m) folynak. A köztes terület mocsaras, náddal benőtt, száraz nyárban át lehet menni, mindegyiknek legfeljebb 3–4 láb a mélysége.

A Mand malomtól a Balatonba torkolásig ennek a tulajdonságai megváltoznak, elhagyja medrét és mocsarat képez, amely bokrokkal, égerekkel (Erlen) és náddal benőtt terület, 1000 lépés (700 m) széles és egyre szélesebb lesz, Szalaapátinál 2400 lépés (1680 m) széles, ami a torkolathoz közel már 4500 lépés (3150 m) szélessé válik. A mélysége megközelíti a 6 lábot. Csánytól Esztergályig ebben a mocsaras erdőben csatornát húztak, amelyet a halászok évente lehalásznak („welchen sich die Fischer jährlich aussaumen), ez 6–8 láb széles, Esztergálynál eltűnik ez a csatorna, majd Szalavárnál újból elkezdődik és onnan egészen a Balatonig tart.[17]

Csánytól a torkolatig csak Zalavárnál lehet átgázolni a folyón, ahol a víz mélysége csak 3 láb (Fuss) és mindkét oldalon 5–600 lépésnyi vessző út (Faschinen Weg) vezet oda, a vízre szikla- és fadarabokat dobtak, amelyen át lehet balanszírozni.

Télen befagy ez a folyó és akkor minden helység számára használható.

A folyó menete Szent Grótig lassú, a Mand malomnál sok helyen úszó lappal (Moos) benőtt, a Balatoni beömlésnél iszapos, mocsaras folyó, amely csak a periodikus felpezsdülések idején folyik.

[17] A helynevek a térképen követhetők. Esztergályról annyit illik tudnunk, hogy elegyes német falu Zala megyében, Zalaapáti filiája. Malma a szomszéd határban van. (*Vályi:* i. m. 1. köt. 598. o.)

A meder Zalaegerszegig agyagos (leimigt), lejjebb azonban egészen a torkolatig mocsaras.

A folyó partja Zalaegerszegig kimosott bokrokkal, fákkal benőtt terület, amely 3–5 lábnyira nyúlik ki a vízből, lejjebb, Zalabérnél ezek a partok 4–5 lábnyi magasak és a torkolatig rétek kísérik, amelyek bokrokkal, náddal vannak benőve. A jobb oldalon magaslatok dominálnak.

A vízi eseményekről írva megemlíti, hogy tavasszal, a hóolvadás idején (amihez még a hegyi vizek is járulnak) kilép a folyó a medréből és elönti a környező réteket, ritka esetekben még a Zalaegerszeg és Zalabérnél menő postautat is, amely azonban akkor is járható. Ez esetben a folyó folyása gyors és gyakran előfordul, hogy Szalaegerszegnél és Zalbérnél a rossz vidéki hidakon kívül a szilárd anyagból készült hidakat is elsodorta. Szt. Gróthnál a híd még mindezideig ellenállt a víz erejének. A fő átjárók (Passage) a folyó következő helyein vannak: 1. Lövőnél, 2. Andráshidánál, 3. Szalaegerszegen, 4. Polohenyénél, 5. Istvánd-nál, 6. Szalabérnél, 7. Szt. Grothnál.[18]

Mindegyik helyen általában szilárd anyagból épült ún. Joch-hidat említ a mérnök, amelyek többnyire jó állapotban vannak.[19]

Ezek alapján úgy gondolom, itt jármoshidakról van szó. — E hidakon kívül még egy sereg helyi eszköz, készítmény van arra, hogy a két partot összekösse.

Szalabér és Szt. Gróth között, ahol tulajdonképpen ennek a folyónak katonai jelentősége van, a következő átjárások vannak (folytatólagos számozással): 8. Szt. Grót és Polgár Város között két rossz helyi híd (Landesbrücke), 9. Kustyán (térképen: Kustán) fölött szilárd anyagból épült járomhíd, 10. a Mand malomnál a bal oldali kanyarnál egy híd vezet át, a jobb oldalinál azonban csak egy mocsár van, 11. Hosszúfalunál és 12. Szala Apátinál az átjárás csak kis csónakokkal történhetik, de még gyalogosok is átkelhetnek itt.

A „tárgyakról" írva megemlíti, hogy ez a folyó számos őrlő és deszkametsző malmot működtet, amelyeket a leírás már megadott; mindig van itt készlet fából, deszkából, más épületfából. Csánytól lejjebb (a Balatonig), Csánynál, Hosszúfalunál, Szala-Apátinál és Szentgyörgyvárnál több kisebb csónak található.

A katonai észrevételek során a Türgye (ma: Türje) felé történő átjárás fontosságát emeli ki. Ha az ellenség előrenyomul, a magaslatok szerepe nő meg. Több helyen mesterséges átjárást kell létesíteni. Szt. Gróttól Csányig védgát van, itt ez megoldható. Csánytól a torkolatig jó oltalmazó a folyó, Szalavártól a torkolatig

[18] Andráshida magyar falu Zala megyében, fél mérföldnyire Zalaegerszegtől. (*Vályi:* i. m. 1. köt. 37. o.) — Henye három is van a megyében, itt nyilván Pető Henye elírása szerepel, mert ez fekszik a tapolcai járásban. (*Vályi:* i. m. 2. köt. 161. o.)

[19] Joch híd eredeti jelentése gerenda híd. A Pallas lexikon már idézett Híd címszava alatt megemlíti a gerenda-, az ív- és a függőhidat. Az ott felsorolt hídfajták között a Jármos híd az, amely jelentésben is legközelebb áll az itt említett hídfajtához. Ennek közbeeső alátámasztásait fa vagy cölöpökön álló jármok képezik. (Pallas Nagy lexikona, IX. köt. 173. o.)

figyelhető. Hidvégnél, ahol ez a folyó a Balatonba ömlik, egy szilárd anyagból készült fa járomhíd vezet át a Kanizsáról Keszthelyre vivő útra, és lehetségessé teszi a Türgyei állástól egy hídfő építését, amely egyformán szolgálhat védekezésnél és támadásnál.

Plattensee vagy Balaton tó

Északon és nyugaton a Szala, délen Somogy és keleten Veszprém megye határolja. A kiterjedése majdnem 11 négyzetmérföld, hossza 11 1/2 és a legnagyobb szélessége 1 1/2 német mérföld. Tulajdonságai: mélysége csak a közepén állapítható meg és az kb. 6–12 öl lehet, a partokon, különösen a déli részen 1000–2000 lépésre (700–1400 m) ugyanez nem megy 3 láb fölé. A talaja többnyire homok. A part Hidvégtől Keszthelyig általában lapos és Fenékig[20] mocsaras, magas náddal benőtt. Az északi oldalon Keszthelytől Vörös Berényig majdnem lapos, a hegyek enyhe hajlattal érnek a tóhoz. Az a rész, ahol a Tapolcza mocsár vonul, és ahol a Tihanyi félsziget megy a parthoz, kivételt képez. A keleti oldalon Vörös Berénytől A. Karatya (ma: Balatonakarattya) kocsmáig a part 20–30 öl magas földfal (Erdwande), amely egészen Siófokig húzódik. A déli oldal további részén Zamárdiig, ahol ez a part a Tihany félsziget irányában nagyrészt mocsaras szögletet képez, túlnyomórészt lapos. A Köveshegyi kocsmától Szercző (Szárszó) felé egy 6–10 öl magas sánc kíséri.[21]

A mérnöki leírás pontosan végigkíséri a Balaton somogyi partjának sajátosságait, majd részletesen foglalkozik a Nagy Sárréttel, a Magyaródi mocsárral és a Balaton északi oldalán fekvő Tapolca és Hév patakok által képzett mocsarakkal. Mindez csak közvetve van kapcsolatban a Dunával, amennyiben a Balaton lefolyása Siófoknál van, ahol a Sió, majd a Kapos és végül a Sárvíz közvetítésével a Balaton vize is a Dunába ömlik.

A vízi események a legkisebb hatással sincsenek a tó mélységére és a szélességére. Erős télben teljesen befagy és akkor szekerekkel, szánokkal minden irányban közlekednek rajta, tetszés szerint. A közlekedésről és annak eszközkészletéről írva megemlíti, hogy két helyen lehet a Balatonon közlekedési eszközzel átkelni: 1. Fönik-nél (Fenék), ahol a tó szélessége mindössze 1800 lépés (1260 m) és az átkelés 5 nagy tulajszerű (Plätenartigen) csajkával történik, amelynek mindegyike 6 Landwäge (kb. 120 q) megterhelésű, vagyis 150 embert fogad be.

[20] A szövegben Feniknek, másutt Föniknek írt helynév csak Fenék lehet, amely szabad puszta Zala megyében, Keszthely közelében, gróf Festetics birtoka. (*Vályi:* i. m. 1. köt. 674. o.)

[21] A Ravin szó szerepel a szövegben. *Márton J.:* Deutsch–Ungarisch–Lateinisch Lexikon. Wien, 1823. köteteiben Ravelin szó külső vagy fedező sáncot jelent.

Keszthelyről 42–50 perc alatt biztos úton vezet át ez a túlsó partra, s minden évszakban jó. A másik oldal azonban Szt. Györgynél — a mocsaras talaj miatt — nehézkesen járható. 2. A másik átkelés Tihanynál van, ahol a tó szélessége ugyancsak 1800 lépés körül van, két csajka, amelyek mindegyike 3 Landwäge, vagy 70–80 embert befogadó képességű, 30–50 perc alatt ér át a túlsó partra. Az átkeléshez vezető út mindkét oldalon és minden évszakban jó.

Ezek mellett a megadott átkelőhelyek melletti több jelentős hely van, ahol csónakokkal vagy másként emberek átvezetik az átkelőket, s az egész tavon elszórtan található sokféle hajó, amelyeket a foglalkozásukhoz, „iparukhoz" (Gewerbe) használnak. Keszthely közelében található a Festetits gróf által felépíttetett Fregatte lehorgonyozva (vor Anker), amely önmagában is 500 embert képes befogadni.

Katonai észrevételek: Katonai szempontból ennek a tónak egyre növekvő jelentősége van, mert az északi és déli partról történő támadás esetén is — a hossza és szélessége miatt — jó védelmet nyújt. Egy flotilla bevetése bizonyosan érdemes és sikeres lenne, amihez az átjárások és a Tihanyi félszigeten létesíthető raktár (depot) nyújtana segítséget.

A hajózáshoz tervezett csatornák

Merkantilisztikus szempontból (würden in merkantilischer Hinsicht) — írta a mérnök — igen célszerű csatornákat terveznek. Összeköttetést szeretnének létesíteni a Wiener Neustadtnál (Bécsújhely) levő kanalis és a Rába között, majd innen a Marczalon és a Szalán keresztül a Balatonnal, továbbá a Sió és Sárvizen át a Dunával, amivel a hajón szállítás megoldódna anélkül, hogy a Duna áradására, „vízi eseményeire" figyelemmel kellene lenni.

Ehhez azonban szállítóeszközök kellenének, amelyek egyképpen alkalmasak lennének a csatornán és a tavon való közlekedéshez. Mindehhez azonban több szilárd anyagból épült raktárra (Magazinen, Depositorien) lenne szükség, amelyeket a csatornák ki- és befolyásánál kellene létesíteni.

A továbbiakban ismerteti a Balatonnal kapcsolatos tapolcai mocsarat, s beszél az itt végrehajtott, de sikeresnek nem mondható csatornázási munkákról. Ezzel kapcsolatosan tárgyalja a Hév patakot is, amely a partjai mellett képezett mocsarat egészen a Balatonig viszi. Megemlíti a 700 lépés hosszú és 400 lépés széles kénes tavat, amely egy öl mély volt ekkor. A tó feneke kavicsos. A Hév patak az országúttól a Balatonba vezető torkolatáig 3 öl széles és egy öl mély kiásott mederben folyik, amelynek partjain magas törzsű nyárfák állanak.

A kezdetleges csatornázást mutatja, hogy ettől a fontos úttól három csatorna is vezet a mocsaras réteken át a Balatonig. Ezek 8–10 láb szélesek, 6 láb mélyek, de

csak nedves időben vannak vízzel tele, s mindegyikbe a Hév patakon álló malom vezeti a felesleges vizét a kanálisokba. Náddal benőtt mocsaras rétek ezek, s ez a kezdetleges csatornázás teszi lehetővé, hogy a nyári szárazságban a nádat ökrös szekerekkel el lehet innen szállítani. A mérnök további csatornák létesítését javasolja, annál is inkább, mert a katonai szempontokból ez a mocsár akadályozza a Keszthelyen elhelyezett fegyverraktár és a katonaság védelmét.

Külön foglalkozik a leírás a magyaródi mocsárral is. Ez nevét a Balaton déli oldalán fekvő falutól kapta. Kiterjedése mintegy 3/4 négyzetmérföld, mélysége és szélessége eltérő.

Most nem térünk ki a leírás részleteire, bár itt is megtaláljuk nyomát a kezdetleges csatornázásnak, amely a száraz nyarakon lehetővé teszi a nád hasznosítását.

A Balatonnak a Dunával való közvetlen összeköttetését a Sió folyó adja.

A Sió folyó

tulajdonképpen a Balaton lefolyása. Nyugatról keleti irányban folyik és Simontornya és Ozora között ömlik a Kaposba, Vám község alatt. Néhány kis és névtelen patakot vesz fel, de ezek jelentéktelenek és további említést nem érdemelnek.

Tulajdonságai: szélessége átlagban 12–15 lépés (8,4–10,5 m) és mélysége 1–1 1/2 ölre becsülhető. Folyása nagyon lassú és mindkét partján mocsár határolja, amely sohasem szárad ki. Egy magaslat van a jobb parton, de aztán ez egyre távolabb kerül a folyótól.

A talaj homok, és csak kis részen iszapos vagy köves. A folyón való átkelés általában a következő helyeken történik: 1. Foknál, 2. Juthnál, 3. Mező Komáromnál és 4. Ozoránál. Mindezek a közlekedési lehetőségek — kivételes vízjárások, áradások kivételével — egész évben fennállnak és használatosak. Az 1., 3. és 4. helyen fából készült hidak vannak, míg Jutnál komppal történik az átkelés. Ezeken a helyeken kívül csupán az Ozoránál levő hídon lehet ezen a folyón átkelni, száraz évben átgázolni vagy átlovagolni, a többi szakaszon ez lehetetlen.

„Berendezési tárgyak" nincsenek, csak néhány csónak, amelyeket a halászok mesterségük űzéséhez használnak, és a nád elszállításához szükségesek, továbbá van néhány őrlőmalom, amelyekről a részletes leírásban lesz szó.

Katonai szempontból ennek a folyónak a védelemben lehet jelentősége.

A Sárvízhez kapcsolódik még a *Hidas patak,* amely a pécsváradi hegy lejtőjén, a Hetténvi üveghutánál eredve északi irányban kanyarodik a Sengali (nyilván szentgáli) malomig, majd keletre fordul és Agárdnál a Sárvízbe ömlik.

Ugyanez számos névtelen vizet vesz fel menetközben, de ezek a nyáron többnyire kiszáradnak és csak tavasszal vagy erős esőzés idején válnak rombolóvá.

A kezdetétől Bonyhádig ez a patak mindenütt átgázolható, átlovagolható. Bony-

hádtól (minden helységnél) a torkolatig részint a mélysége, részint kanyargós folyása miatt csak ott lehet átkelni rajta, ahol azt ismerő emberek megmutatják, hogy hol van átkelési lehetőség.

Felsorolja a Bonyhádtól a torkolatig fekvő átkelési helyeket: 1. Bonyhádnál, 2. Sengáli malomnál,[22] 3. a szekszárdi malomnál és 4. a szekszárdi kocsmánál.

Ezt a közlekedést fahidak, a szekszárdi kocsmánál kőhíd tartja fenn. A hozzá vezető utak töltés utak, amelyek minden évszakban járhatók. Katonai szempontból ennek a pataknak csak az a jelentősége, hogy Hidasnál és Bonyhádnál fegyverraktár állítható fel és a Buda ellen irányuló támadásokat kevés időre elháríthatják.

A következőkben már a Sárvíztől független, új vizet tárgyal, és ez a *Karasicza*. A pécsváradi hegy lejtőjén ered, Pécsvárad mezőváros fölött, s déli irányban Illocska felé halad, innen azonban keletre fordul és Battinánál ömlik a Dunába. A Pécsváradi és Trinitás patak a Karasicza jobb partján ömlik bele más, említést sem érdemlő vízzel együtt, amelyet az előbbiek vesznek fel. Az összes többi névtelen kis patak, amely nyáron teljesen kiszárad. A Karasicza tulajdonsága: a forrástól Szederkényig jelentéktelen, minden helységnél gyalog és lovon is átgázolható. Az utóbb említett helységtől Pocsáig vizét egy mocsaras árokba vezették. Ettől kezdve már nincs meg az előbbi medre, kis szélessége a folyamágy iszapos volta miatt, amely csak nyáron szárad ki. Akkor átgázolható, de semmiképp sem lovagolható át. Pocsától Darásig ezt a folyót egy kanálisba terelték, amely azonban Villányig még kissé szabályozatlan és a szélessége 4 öl, a mélysége 4 láb–1 öl között van. Villánytól ez a kanális sok szorgalommal készült, erős és szilárd. Szélessége 3 öl–2 láb és mélysége nem egészen 1 öl, mindkét oldalán rendes, kettős építésű szilárd anyagból készült, 4 lábnyi magas védgát épült, amely az egész vízmennyiséget, még a legnagyobb áradás idején is, kordában képes tartani.

Az alábbiakban a mérnök részletesen foglalkozik a bellyei uradalomban, Albrecht főherceg birtokán végzett kanalizációs munkálatokkal, majd a folyón történő átkelés lehetőségeivel. Tizenhat átkelőhelyet sorol fel, amelyek közül Pusztafalunál és Szederkénynél, ahol az út Budára és Mohácsra vezet, kőből épült szilárd anyagú híd van, akárcsak Lapáncsán, ahol a Siklósról Eszékre vezető út halad keresztül. A többi helyen fahíd vezet át a túlsó partra és töltés út a hidakra.

A folyón őrlő- és deszkametsző malom működik, és egy ún. Lustschiffe Baánál, amely 10 embert képes befogadni. A Lustschiffe a korabeli szótár értelmezése szerint: mulató hajó.

A katonai észrevételek jelzik, hogy a királyi család tagjainak beruházásaiban volt némi szerepe a katonai védelemnek is. A folyó különleges katonai értékét jelenti, hogy a Darásnál levő zsilip lezárható, illetve úgy kezelhető, hogy az egész

[22] Szent Gál szabad puszta Tolna megyében, Zombához tartozott, Dőry birtok. (*Vályi:* i. m. 3. köt. 360. o.)

területet használhatatlanná lehet vele tenni. Erre vezetnek a fontos hadi utak, amelyek Buda védelmét célozzák elsősorban.

A Duna következő mellékvize a Tarócz-árok, avagy *Érviz.* Az első név elírás, a vízfolyás nevét adó falu, Darócz, amely magyar falu volt ekkor Baranya megyében. 1790-ben Krisztina főhercegnő volt a tulajdonosa. A Duna és a Dráva összefolyásánál feküdt.

A Dráva kiöntéseiből keletkezett, délnyugati irányban Dárda mezővárosnál majdnem álló víz, irányát nyugatról északkeletnek veszi és Apathinnál torkollik a Dunába. keletkezésétől Darócz faluig Ér a neve, innen a torkolatig Darócz-Fok (Graben).[23]

Táplálékát a Duna egyik holt ágától és a Drávától kapja. Mindkét partján mocsarakat képez (névteleneket), amelyek sohasem száradnak ki, és a Dráva és Duna kiöntésekor visszamaradnak.

Tulajdonsága: keletkezésétől a torkolatáig ez az árok 30–50 lépés (21–35 m) széles és 2–6 öl (3,8–11,4 m) mély, néhány helyen még mélyebb. Sohasem szárad ki, lapos, mocsaras partjai vannak, a medre iszapos. Csak tartós, száraz hideg esetén fagy be. Darócznál a Petrich szigetet alkotja.

Közlekedés: Az Eszékről Budára vezető országúton fekvő Bellyén ezen a többször említett vízen egy nagy járomhíd vezet át, azon kívül Darócz kivételével, ahol száraz nyáron fáradsággal átgázolható, sehol sem lehet rajta áthatolni.

Tárgyak: Darócznál több csónak van.

Katonai észrevételek: Bellyénél már régen frontvonalként jelölték ezt a patakot, és ezzel Eszék erőssége is védhetővé válik.

Ezzel a Duna mellékfolyóit egészen a Dráváig — áttekintettük. A XIX. század elején dolgozó hadmérnökök az akkori vízállapotoknak igen pontos képét adták ebben a leírásban.

Átmeneti időszak volt ez, az igazi nagy csatornázási munkák még várattak magukra, de a gondolata, olykor már a terve is megvolt. A szabályozatlan malomárkok, a „vadvizek", melyeknek kártékonyságát a hadmérnökök is megemlítették, nemcsak a gazdálkodást nehezítették meg, hanem a közlekedésnek is akadályozói voltak.

E területen a nagy vízrendezési munkálatok kezdetét az 1820-as évekre kell tennünk. E problémakörnek nagy irodalma és szakszerű feldolgozása van.[24] Tolna megyében például a XVIII. században jól megtervezett vízrendezési munkák követ-

[23] Tarócz a német anyanyelvű mérnök vagy a német „bemondók" természetes elhallása, Ez Darócz, a bellyei uradalom egyik faluja. Az adta a folyó nevét. (*Vályi:* i. m. 1. köt. 459–460. o.) A térképen Darótz formában szerepel Dárda és Bellye között. Bellye ma Bilje, az egész akkori uradalommal együtt átcsatolt terület. Baán vagy Baranyabán ma: Popovec.

[24] E téma kitűnő összefoglalását adja: *Ihring Dénes* (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Bp., 1873. Dél-Dunántúlra vonatkozó részletesebb adatokat dolgozott fel és közöl munkáiban Bencze Géza és Dóka Klára.

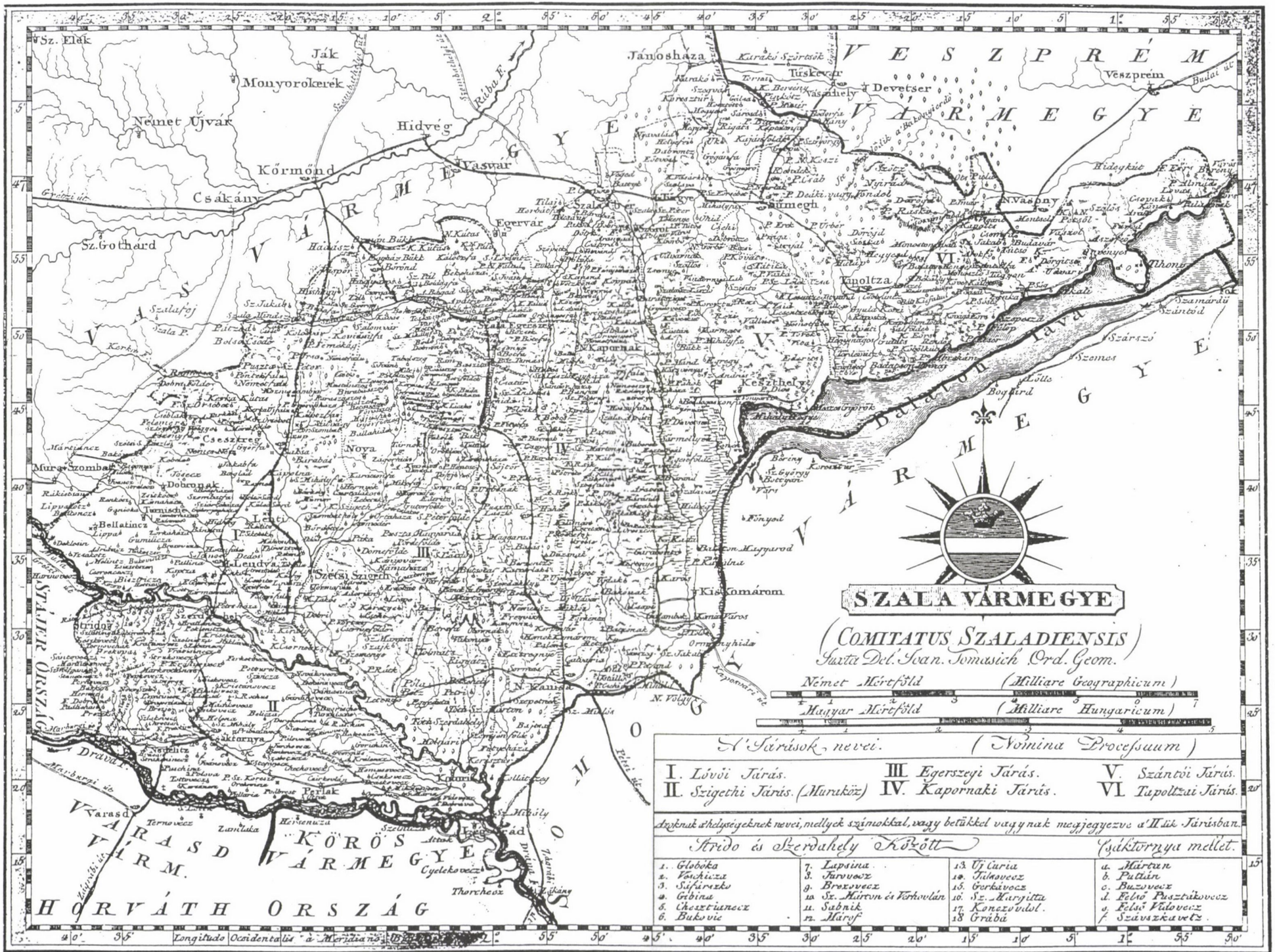

Méltóságos Gróf Festetits György Ő Nagyságának, hazafiui igyekezetek' hathatós Elömozditójának ajánlják Görög és Kerekes.

Reduxit M. Vetésky

Mettzette Berken János, 1793.

2 Méltóságos Gróf Festetits György Ő Nagyságának hazafiui igyekezetek hathatós Elömozditójának ajánlják Görög és Kerekes.

kezetes végrehajtása — Beszédes József mérnök közreműködésével — az 1820-as évektől kezdődően hozta meg a várt eredményt, s vezetett végül a vízrendszer átalakításához.[25]

A régi és az új állapotot bemutató térképek a Duna és mellékvizei folyásának és — főleg — környezetének nagy átalakulását mutatják. Ezért olyan értékesek azok a hiteles leírások, amelyek még egy előző állapotról és annak a közlekedésre is kiható nehézségeiről adnak képet az utókornak.

[25] *Dóka Klára:* Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. IX. köt. Szekszárd, 1979. 229–245. o.

BARCZI ATTILA – GRÓNÁS VIKTOR – PENSZKA KÁROLY

A TIHANYI TÁJ VÁLTOZÁSAI A SZÁZADFORDULÓ ÓTA*

Bevezetés

„Magasan fekszik, ahová nem érnek el a mindennapos szenvedélyek, biztosan áll, hogy kibírjon fejedelmi és koldusi fájdalmat egyaránt; napsütésben a magyar tenger játszik lábánál engedelmesen, míg zord időben menedéket és nyugvóhelyet nyújt a küzdelemben elfáradó lelkeknek, amíg odalent a völgyben sűrű keresztvetéssel borítja magát az égiháborútól megrezzent szántó-vető pár." — írja Krúdy Gyula[1] 1921-ben, Tihanyi emlék című művében. A tihanyi táj régóta ihletője a magyar prózának és költészetnek. A félsziget kezdetben csendességéről, békességéről volt híres, ma kiemelt idegenforgalmi körzetünk, amelyet turisták ezrei keresnek fel. A hajdani tihanyi élet és tájkép jelentősen különbözött a maitól, bár az ember munkája, tájalakító tevékenysége öröksége a mai lakosságnak is.

Az 1993-ban a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából meginduló kutatásunk célja a Balaton-felvidék talajtani és növénytani helyzetének felmérése volt. Az itt összegyűjtött információk és adatok a tervezett Balatoni Nemzeti Park koncepció kidolgozásához járulnak hozzá. A kutatásban mintaterületként Tihanyt jelöltük ki, hiszen itt jól vizsgálható a természet, a társadalom, a gazdálkodás hármasának összefüggése és egymásra hatása. Fő célunk a természeti adottságok és az ezt használó társadalom gazdálkodási struktúrájának elemzése és átalakulásának regisztrálása volt. Jelen munkánkban a félsziget arculatának változásában szerepet játszó legfontosabb tényezőket — természetvédelem, mezőgazdaság, idegenforgalom —, ezek egymásra hatását, végső soron a tihanyi tájkép közel száz éves változását szeretnénk bemutatni.

* A munkát az F017197. sz. OTKA és a KTM 879/K téma támogatta.

[1] *Krúdy Gy.* 1921. 48. o.

Természeti adottságok

A Tihanyi-félsziget a Balatoni-Riviéra kistájhoz tartozik. A kistáj Veszprém megyében helyezkedik el, területe 100 km², ebből Tihany 13 km²-t tesz ki. Ifj. Lóczy[2] a következőket írja róla (1937): *„Balatoni Riviérának a veszprémi fennsík magas pereme és a Balaton között, Aszófőtől Almádiig húzódó 2–3 km széles, lankás, abráziós partszegélyt nevezzük, amely termékeny és szőlőművelésre igen alkalmas földje, déli lejtése és sűrűn lakott kultúrterülete alapján e nevet méltán megérdemli."* A kistáj értékelésével foglalkozó művek természeti értékekben, kultúrtörténeti és mezőgazdálkodási hagyományaiban egyaránt gazdag vidékként tüntetik fel.[3] A Tihanyi-félsziget természeti kincseire a századelőn figyelt fel a nagyközönség, és az idegenforgalom kialakulásában fontos szerepet játszottak a kor neves Balaton-kutatói is, akik mind a szakmai,[4] mind a nagyközönség[5] figyelmét felhívták az egyre népszerűbbé váló félszigetre. Az egyedülálló természeti értékek hangsúlyozása mellett figyelmük a műemlék értékű kulturális emlékekre is kiterjedt.[6]

A Tihanyi-félsziget geológiai felépítésének összefoglalását jelentette meg Láng és Fodorné 1970-ben.[7] A Tihanyi-félsziget önálló orográfiai egység. A vulkáni és posztvulkáni tevékenység, a negyedidőszaki kéregmozgások és a Balaton abráziós tevékenysége játszott jelentős szerepet a félsziget kialakulásában. A változatos domborzat a különböző geológiai folyamatok eredményeként jött létre. A félsziget területén több mint száz gejzírkúp volt található, amelyek erőteljes, a múltban lezajlott vulkáni működésre utalnak. Ezen gejzírkúpok ékelődnek be a félsziget keleti és nyugati peremét övező álló hegyek közé. A magasabb szintek erős tagoltsága és a déli völgyekhez való kapcsolódása a már pusztuló, feldarabolódó hegylábfelszíni eredetre utal.[8] A terület mérsékelten meleg–mérsékelten száraz éghajlatú. Az évi napfénytartam 2010–2030 óra, az évi középhőmérséklet 10,2–10,7 °C . A félsziget fagy szempontjából védettnek számít. Tihanytól keletre az évi csapadék 550–600 mm, nyugatra 600–640 mm. Leggyakoribb az északias, illetve a délnyugati szelek. Az éghajlat a szántóföldi és kertészeti növényeknek, a szőlő- és gyümölcskultúráknak egyaránt megfelelő. Az üdülés és az idegenforgalom a kedvező klíma miatt is kiemelt jelentőségű.[9] A félsziget vegetációja ma gyakorlatilag másodlagos. Őshonos erdőtársulásának, a molyhos-cseres tölgyesnek *(Orno-Quer-*

[2] *Lóczy L. ifj.* 1937. 71–125. o.
[3] *Marosi S. – Szilárd J.* 1975., *Ádám L.* et al. 1987–1988., *Marosi S. – Somogyi S.* 1990.
[4] *Cholnoky J.* 19 32. 214–236. o.
[5] *Cholnoky J.* 1928. 195–196. o., *Cholnoky J.* 1943. 197–200. o.
[6] *Cholnoky J.* 1944. 154–176. o.
[7] *Láng G. – Fodor T.* 1970. 15–36. o.
[8] *L. Buczko* 1970. 15–36. o.
[9] *Péczely Gy.* 1970. 42–46. o.

cetum pannonicum) a helyét szántók, szőlők, legelők, cserjések, másodlagos származékerdők és telepített erdők foglalták el.[10] A talajviszonyok tekintetében a félszigetre elsősorban a sekély termőrétegű, művelésre nem vagy csak feltételesen alkalmas váztalajok és kőzethatású talajok jellemzőek.[11] Ezek a talajok elsősorban a hegykoszorún és a vulkáni kúpokon találhatók meg. A félsziget belsejében a vizes élőhelyeken vízhatás alatt álló réti talajképződmények díszlenek (Rátai-csáva, Külső- és Belső-tavak, Kenderföldek). A tavak között kis lejtőszög mellett barna erdőtalajok alakultak ki, amelyek lassú csernozjomosodás alatt állnak. Mezőgazdasági termesztésre ezek a legalkalmasabb talajok. A Gejzírmező mozaikos területén és az azt körülvevő helyeken a barnaföldek is megtalálhatók. A félsziget több pontján megfigyelhető az emberi beavatkozások (szántók, legeltetés stb.) hatására felgyorsult talajpusztulás. A beépített területek aránya jelentősen megnőtt.

Lakosság, foglalkozások, falukép

Tihany már a honfoglalás előtt is lakott terület volt. Az, hogy milyen lehetett Tihany létszáma és a foglalkozások megoszlása az Árpád-házi királyok korában, és a természeti viszonyok milyen tájhasználatot tettek lehetővé, az a Tihanyi Alapítólevél alapján elképzelhető: *„... mindaz a megművelt vagy parlagon fekvő föld, szőlő, vetés, szolga, szolgáló, ló, ökör, juh, disznó, méh és ezek őrzőik, valamint az illő egyházi felszerelések, amelyeket és akiket — amint azt jelen oklevél sorjában megmutatja — a saját és felesége, fiai, leányai és valamennyi élő és megholt atyafia üdvéért Szűz Máriának és Szent Ányos püspöknek és hitvallónak a Balatin fölött a Tichon nevű helyen lévő egyházához adott, ezen ünnepélyes hártya tanúbizonyságába foglaltassék."*[12]

A népesedés a századelőn még lassúnak mondható. A házasodási kör a XVIII. század végén az egyes falvakra nézve sokkal korlátozottabb volt, mint a XIX. század végén (nemzetiségi és felekezeti különbségek). A menyasszonyt nem szerették vízen-jégen hordozni. Tihany — bár Somogyhoz közel fekszik — házasodási köre Udvariból, Aszófőből, Balatonfüredből és Csopakból állt, s a somogyi oldalról ritka esetben hoztak asszonyt. Minél kisebb volt a parasztbirtok, annál inkább félt a gazda a birtok felosztásától. Az egy gyermekes családtípus a reformátusoktól eredt, de átvették a katolikusok is, különösen az északi part vegyes lakosságú kisebb falvaiban.[13]

[10] *Soó R.* 1932. 122–130. o.
[11] *Barczi A.* 1995. 84. o.
[12] *Holub J. – Égerszegi G.* 1993.
[13] *Jankó J.* 1902.

Lettrich (1970)[14] szerint a századfordulóig elsősorban a parasztság, az apátság tihanyi uradalmának cselédei, papok és szerzetesek alkották Tihany népességét. A szerző a fejlődés problémájaként a földhiányt, a jó termőterületek hiányát, az egyházi nagybirtok túltengését és a paraszti gazdaságok elaprózódását nevezi meg, holott éppen ez utóbbi felel meg a félsziget talajtani és termőhelyi adottságainak. Az 1920-as évektől a növekvő idegenforgalom nyújtott időszakos munkalehetőséget a falu lakosainak. 1924-ben a birtokviszonyokat tekintve a parasztság mintegy 52%-a gazdálkodott 1–5 katasztrális hold (a továbbiakban: kat. hold) nagyságú földterületen, 30%-a művelt 5–10 kat. hold földet, s mindössze 10% dolgozott 10 kat. holdnál nagyobb földterületen. A lakosság többi része földnélküli volt, vagy 1 kat. hold alatti területtel rendelkezett. A nagyobb birtokok is többnyire részekre szórtan, parcellákra tagoltan fordultak elő.[15] 1924-ben a félsziget több mint 50%-a juhlegelőnek is csak feltételesen alkalmas kopár terület volt. 1945-ben a földosztás során 438 kat. hold földet osztottak ki. Az új tulajdonosok egy részét a Balatonfüredi Hajógyár, a Fűzfői Ipartelepek vonzották el a földtől. Ugyanekkor az élénkülő idegenforgalom következtében emelkedtek a telekárak. Így sorra eladásra kerültek a szántók, legelők, szőlők, gyümölcsösök. Az 1960–1970-es évekre kiépült, közművesített nyaralóteleppé vált Sajkod, a Kopasz-hegy, a Diósi- és Gödrös-dűlők, valamint a Tihanyi-rév környéke. Lettrich (1970)[16] a fejlődés előmozdítójaként könyveli el ezeket a folyamatokat, amelyek azt is elősegítik, hogy a *„... korábban elhanyagolt agrárfalu megújuljon, és az üdülőforgalomba mind intenzívebben bekapcsolódjék"*. A foglalkozásokat tekintve az őstermelők száma csökkent, a környék lassú iparosodása (Balatonfüredi Hajógyár stb.) az iparban foglalkoztatottak számát, az idegenforgalom pedig az egyéb foglalkozásúak számát növelte. A második világháború előtt a lakosság még nagy részben az apátság alkalmazottja volt, összesen 10 kisiparos működött a faluban. 1949-ben a lakosságnak már csak 59%-a élt a földművelésből, veszített a jelentőségéből a halászat és a szőlészet is.[17]

Az 1959-es szociológiai felmérés adatai szerint[18] a jövedelemforrások alapján a tihanyi lakosság 5 csoportra oszlott:

— Mintegy 10 olyan család volt, amely annyi földdel rendelkezett, hogy saját birtokából, a gazdálkodásból megélt. Gazdálkodásuk lényegében hagyományos paraszti gazdálkodásnak tekinthető.

[14] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.
[15] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.
[16] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.
[17] Balatonparti szociográfiák 1959.
[18] Balatonparti szociográfiák 1959.

— 50–60 gyári munkás lakott Tihanyban, akik a Balatonfüredi Hajógyárban dolgoztak. Nagy részük rendelkezett egy kis földdel is, kb. de 20 fő lényegében a gyári keresetből élt.

— Mintegy 70 állandó állami alkalmazott dolgozott Tihanyban, ebből 30 az Állami Gazdaság, 16 a Biológiai Kutatóintézet alkalmazottja volt, 10 halász és néhány egyéb állandó alkalmazott egészíti ki a sort.

— A tihanyiak nagy többsége (200 család) rendelkezett egy kis földdel, de abból megélni nem tudott, jövedelme különböző forrásokból tevődött össze.

— A tihanyi lakosok jelentős része értelmiségi, hivatalnok, alkalmazott és kisiparos (50 család) volt. Számuk és arányuk a tihanyi lakosok között egyre nőtt.

A község jövőbeni fejlődését a felmérés szerint már ekkor is követhető tényezők határozták meg: az idegenforgalom, a mezőgazdasági fejlődés, a népesség kicserélődése és átalakulása, valamint a ki- és bevándorlás növekedése.[19] 1968-ban a falu életének ritmusát, az életformáját már az idegenforgalom és az ipar határozta meg.[20] Az Észak-Balatoni konzulens csoport adatai szerint (szóbeli közlés) 1994-ben Tihanyban 1279 állandó lakos és 143 ideiglenes lakó élt. Az elvándorlás nem jellemző. A helyzetfelmérő adatok szerint 59 mezőgazdasági vállalkozás, 89 közlekedési és ipari vállalkozás működik, a szolgáltatói, kereskedelmi és vendéglátói vállalkozások száma 166. Az idegenforgalom elsőbbséget élvez. A lakosság számának gyarapodását az alábbi ábra illusztrálja (1. ábra).

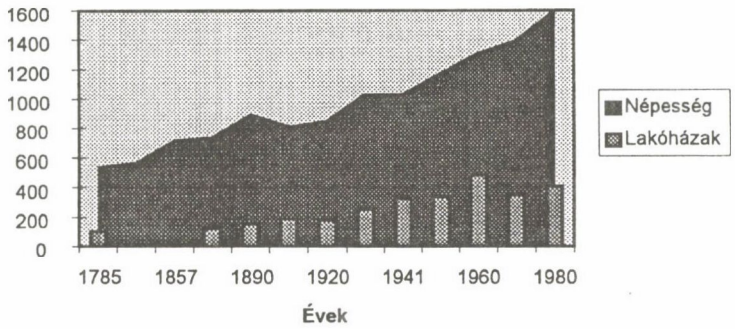

1. ábra. Tihany népességének alakulása 1785–1980 között

Az ábráról leolvasható, hogy a lakosság növekedését jól követi a lakóházak mennyiségének növekedése, és ezzel a beépített területek aránya. A századelőn a község eléggé elzárt. Kiesik a fő közlekedési vonalból, vasútja nincs, a hajóközlekedés csak nyáron érinti. A lakosság elzárkózó, keveset érintkezik a szomszéd községekkel. Tihany elzártsága csak az 1930-as évek után oldódik fel: egyrészt a

[19] Balatonparti szociográfiák 1959.

[20] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.

Balatonfüreddel való autóbusz összeköttetés révén, másrészt a be- és kivándorlások megnövekedése, és a községbe került idegen munkásokkal való gyakoribb összeházasodás révén.[21] Bár a beépítéssel földterületek kerülnek ki a természetvédelmi kezelés alatt álló és a mezőgazdasági művelésbe vett földekből, a lakosság folyamatos gyarapodását az 1952-es Tájvédelmi Körzet alapítás sem befolyásolja (1949-ben 333, és 1980-ban 409 db lakóház áll a félszigeten).

Tihany faluképét vizsgálva a következő változásokat rögzíthetjük. Cholnoky és Viski (1935)[22] szerint különösen szépek a régi pincék abból az időből, amikor még Tihanyban nagy szőlőművelés volt. A Tájvédelmi Körzet létesítésekor a következő határozat születik: *„A tájvédelmi körzetben ... nem szabad olyan művet, üzemet, épületet vagy egyéb berendezést létesíteni, amely a védett természeti állapotot — ideértve a táj szépségét, a kilátást, a rálátást is — hátrányosan zavarná".*[23] Az építkezés a kő- és nádhiány miatt egyre nehezebb, a tihanyiak panaszkodnak, mert nem tudnak nádhoz jutni, pedig megkövetelik, hogy náddal fedjék házukat.[24] Lóczy 1913-ban[25] 110 db forráskúpot említett, Rakonczay (1994)[26] már csak kb. 50 db kúpról számol be. Ez arra utal, hogy a kőházak építéséhez a lakosság a gejzírkúpok anyagát is felhasználta. Zákonyi (1973)[27] leírja a jellegzetes tihanyi építkezést, és megemlíti, hogy a kerítéseket és a házakat még mindig hagyományosan bazalttufából rakják, a kerítések tetejét pedig kövirózsával díszítik. Egységes, hangulatos faluképről, eredeti állapotban fenntartott községről ír. Kovacsics és Ila (1988)[28] szerint a falukép a Tájvédelmi Körzetté válás után is megőrzi sajátos hangulatát, ugyanakkor erőteljes építkezésekről, terjeszkedésről, a régi házak „modernizálódásáról" írnak. Az 1970-es években az idegenforgalommal megjelenő üdülővásárlási kedv folytán megindul a házak átépítése, és új házak építése is. Az egykori épületek könnyen átalakíthatónak bizonyulnak, és ennek eredménye az, hogy a *„tihanyi parasztudvarok zöme napjainkban már elvesztette korábbi agrár jellegű szerepkörét, s mind funkciójában, mind arculatában új vonásokat nyert".*[29] Bár az állattartás, a mezőgazdálkodás ténylegesen háttérbe szorult, fel kell tennünk a kérdést, hogy az 1952-es Tájvédelmi Körzet alakításakor vajon nem a táj élő és élettelen értékeinek a védelme, a természeti és termesztőtáji kép megőrzése volt-e a cél? Bár az 1952-es rendeletre Lettrich[30] többször utal, amely kimondja, hogy

[21] Balatonparti szociográfiák 1959.
[22] *Cholnoky J. – Viski K.* 1935.
[23] *Kenyeres L.* 1952. 614–618. o.
[24] Balatonparti szociográfiák 1959.
[25] *Lóczy L.* 1913.
[26] *Rakonczay Z.* 1994.
[27] *Zákonyi F.* 1973
[28] *Kovacsics H. – Ila B.* 1988. 408. o.
[29] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.
[30] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.

Tihanyban csakis hagyományosan épített, a faluképbe illő házakat lehet építeni, már a cikk írásának idején is az egykori falukép csak nyomaiban lelhető fel. Nem kérdőjelezzük meg, hogy ez szükségszerű volt-e Tihanyban, de véleményünk szerint az általunk már csak képekről ismert, kevésbé zsúfolt, hagyományos épületek ma is sok látogatót vonzanának és gyönyörködtetnének, a házak átalakításának pedig nem feltétlenül kellett volna együtt járnia a hagyományos építkezés csaknem teljes eltűnésével. Lettrich 1970-es[31] tanulmánya így zárul: *„Ezek a területek korábban csak egy szűk falusi közösség gazdálkodási céljait szolgálták. Tihanyt új országos funkciója az urbanizált községek sorába emelte."* Ugyanakkor — véleményünk szerint — kiemelte abból a miliőből, ami különleges vonzerejét jelentette és jelenthetné ma is.

Tájhasználat és hatásai

A táj alakulása az ember és a természeti adottságok folyamatos összeütközésének eredménye. A térben és időben zajló változásokból, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődéstől függő emberi beavatkozásokból tevődik össze a táj sokszínűsége. Tihany — régóta tartó művelésének, hasznosításának eredményeképpen — tradicionális termesztőtáj. A Tihanyi-félsziget kivételes szépségű, emberi léptékű szőlői, szántói, kertjei emberkéz formálta alkotások. A következőkben a Tihanyra jellemző tájhaszálati módokat ismertetjük.

1. Természetvédelem

Cholnoky 1941-ben[32] és 1944-ben[33] is megemlítette Tihanyt, mint Nemzeti Parkká nyilvánítható területet. A Balaton Bizottság vitákat rendezett a kérdésről. Zákonyi 1942-ben[34] — svéd példák nyomán — skanzen létesítését javasolta. Cholnoky 1943-ban[35] már arról számolt be, hogy az Országos Természetvédelmi Tanács a félszigetet „természetvédelmi körzetté" alakítja. Üdvözölte a kezdeményezést, de megjegyezte, hogy a falut — rendbehozás után — szintén meg kell őrizni eredeti mivoltában. A Nemzeti Park létesítését célozva az Országos Természetvédelmi Tanács és a Tihanyi-félsziget Nemzeti Park Intéző Bizottsága kérelmet terjesztett elő.[36] A falu láttán fogalmazódott meg az a gondolat, hogy a falut valamiféle szabadtéri múzeummá kellene alakítani. Ezzel a falu meglehetősen szűkösen élő népén is

[31] *Lettrich E.* 1970. 96–102. o.
[32] *Cholnoky J.* 1941. 166–170. o.
[33] *Cholnoky J.* 1944. 154–176. o.
[34] *Zákonyi F.* 1942. 200–206. o.
[35] *Cholnoky J.* 1943. 197–200. o.
[36] Földbirtok rendezés 1947.

lehet segíteni. A Balatoni Intéző Bizottság a régi házak közül ekkor vett meg három házat, s a többit is be kívánta kapcsolni a „skansen"-be.[37] Kenyeres (1952)[38] már a Tájvédelmi Körzet (TK) létrehozásáról számolt be. A szerző bemutatta a védendő értékeket, és utalt arra, hogy a Természetvédelmi Tanács az eredeti állapot rögzítésére fotóarchívumot hozott létre. Az archívum azóta valószínűleg szétszóródott — munkánk során nem sikerült összeszedni az archivált fényképeket. A Belső-tó egykori nedves, tocsogós, sásos rétjeit az 1941 után megemelkedő vízszint alakította át. A nagy kiterjedésű nádas rovására kialakult a parti és a nyíltvízi öv. Az 1966-ban történt amúrtelepítés miatt a nád eltűnt. A 80-as években merült fel a Tájvédelmi Körzet bővítésének gondolata. Az egyik tervezett terület a 71. számú út és a vasút közötti nádas területe, a másik a Bozsai-öböl volt, kiegészítve a parti vízfelület védelmével. A tervezés során sok értékes, ritka növényfaj előfordulása igazolódott. Ilyenek a posvány kakastaréj, a mocsári kosbor, a hússzínű ujjaskosbor, a széleslevelű gyapjúsás, a szibériai nőszirom, a sárga nőszirom. A bővítés azóta megtörtént.[39] A Tájvédelmi Körzet kialakításakor a védendő természeti értékek megóvása mellett két fontos pont is szerepelt: az egyes ingatlanrészeken művelési ág változtatást csak az Országos Természetvédelmi Tanács engedélyével lehetett volna megváltoztatni (de a szántóföldek művelése nem volt korlátozva), és a Tájvédelmi Körzet területén mindennemű építkezés és átalakítás csak az Országos Természetvédelmi Tanács hozzájárulásával végezhető. A védett területek kiterjedése 1952-ben 674 kat. hold 1071 négyszögöl[40] (287,74 ha), ma 1562 ha a védett terület, az aszófői, örvényesi és füredi részekkel kiegészülve. Az idegenforgalom az 1952-es tervek szerint elsősorban a turizmusra, a természeti értékek bemutatására épül, tehát spontán fejlődésű kiránduló övezet létrehozását célozza.

2. *Mező- és erdőgazdaság*

2/a Növénytermesztés

A századelőn a kicsiny, szétszórt, rossz minőségű parcellákon a tihanyiak régimódi, hagyományos paraszti gazdálkodást folytattak: mindenből egy keveset termelnek, elsősorban saját szükségletre (kenyérgabona, kapásnövény).[41] A századfordulón a gabonaneműek közül a búza, a rozs, a kukorica, az árpa termesztése folyik, míg a jószágnak zabot vagy a gabonafélék valamelyikét, illetve hajdinát, zabos bükkönyt, mohart, *miszlinget* (silókukoricát) vetnek. A szántók növelése az erdőterületek rovására történt.[42] Ugyancsak a szántóterületek növekedését okozta

[37] Balatonparti szociográfiák 1959.
[38] *Kenyeres L.* 1952. 614–618. o.
[39] *Rakonczay Z.* 1994. 349. o.
[40] Országos Természetvédelmi Tanács 392/1952. számú határozata
[41] Balatonparti szociográfiák 1959.
[42] *Magyar E.* 1986.

a filoxéra-járvány pusztítása. Cholnoky 1928-ban[43] beszámolt arról, hogy a filoxéra által elvitt szőlők helyén szántók, krumpliföldek találhatók. Ezekről a helyekről a szél egészen a bazalttufáig lecsupaszította a talajokat. A Tájvédelmi Körzet létesítése előtt a szántók nagy területet foglaltak el. Az erdők visszatelepítésére, a természeti értékek megóvásával a későbbiekben sok szántóterület szűnt meg, ami a félsziget talajadottságainak jobban megfelel. A művelési ág változtatása engedélyeztetéshez kötött, bár tapasztalataink szerint az engedélyek kiadásakor nem minden esetben fordítanak megfelelő figyelmet a talajadottságokra.[44]

2/b Állattenyésztés

A Mária Terézia-féle erdőrendtartás szigorította ugyan az erdei legeltetést, de az uradalomban ezen évszázadokban takarmánynövényeket még nem termesztettek, az erdei legeltetés komoly szerepet játszott a félsziget elkopárosodásában. A Balaton mellett a századelőn is hiába keressük a régi pásztoréletet. Nemcsak a legelők, az erdők is megfogytak. A pásztorok 90%-a nem is balatoni ember, vagy Belső-Somogyból, vagy gyakran Zalából, Bakonyból valók a parasztok. A legeltetéshez a falu fogadja a pásztort, bérért, járandóságát közösen fizetik. Cholnoky (1918)[45] is beszámolt arról, hogy a Külső-tavat bazalttufába vágott árkokkal 1763-ban mesterségesen lecsapolták, a tanulmány írásakor kissé vizenyős rét díszlett rajta. Ez könnyen járható és legeltethető volt. Tihany nagy mennyiségű szarvasmarha tartására nem volt alkalmas, de a birka a rossz legelőn is megélt. Rudolf József 50 éves juhász szerint 1942-ben az apátságnak 300 db birkája volt (a riport idején 650 db), 1953-ban a gazdáknál 20–30 db volt birtokban.[46] A Tájvédelmi Körzet létrehozásával megkezdődött a Külső-tó vízszintjének visszaállítása, amely ma már állandósultnak tekinthető. Az állatállomány a 70-es évek elején már szinte jelentéktelen, az 1945 előtti adatoknak csak árnyai a jelenlegiek. Teljesen megszűnt a kecske- és birkatartás.[47] A későbbiekben a Balaton Intéző Bizottság és a Természetvédelmi Tanács korlátozta, illetve egyes helyeken tiltotta az állattartást. Az 1990-es évekre a juhászat újból fontos ágazattá válik, a nyájak magánkézben vannak.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy Tihanyban az állattenyésztés általában csak saját szükségletre szolgált. A nagy számú állattartást nem tette lehetővé a félsziget kis területe. A XIX. századig komoly szerepet játszik a takarmányozásban az erdei legeltetés, ami nagyban hozzájárul Tihany elkopárosodásához. Jelenleg számottevően csak a juhászattal foglalkoznak. A megfelelő számú állat

[43] *Cholnoky J.* 1928. 195–196. o.
[44] *Barczi A.* et al. 1996.
[45] *Cholnoky J.* 1918.
[46] Balatonparti szociográfiák 1959.
[47] *Forró T.* 1969–70.

folyamatos legeltetése mellett fontos, hogy az eredeti gyeptársulások ne változzanak. A közelmúlt eltúlzott juhtenyésztése a túllegeltetéssel okozott károkat a természeti környezetben.[48]

2/c Szőlő-, gyümölcs- és kertművelés

A történelmi borvidéket tekintve a kereskedelemügyi magyar királyi miniszter 1897. évi rendelete Tihanyt a Badacsonyi borvidékbe sorolta. A 40/1977. (XI.19.) MÉM számú rendelet már a Balatonfüred–Csopaki borvidékhez sorolta a félsziget szőlőit.[49] A századforduló előtt a tihanyiaknál hiányzott a fejlettebb, intenzívebb gazdálkodáshoz szükséges szakértelem. Kevesen értettek a szőlő és a bor kezeléséhez, boraik nem voltak jó minőségűek, ezért inkább saját szükségletre termeltek. Más Balaton-menti községben az üdülés nyújtotta piaci lehetőségek kihasználása, bizonyos intenzív gazdasági ágak művelése, a szőlő- és bortermelésben való szakértelem régi hagyomány volt a századelőn is.[50] A szőlőtermesztés hagyományát újította fel az Országos Természetvédelmi Hivatal kezdeményezésére a Badacsonyi Állami Gazdaság 1966-ban, mint a Tihanyi Állami Gazdaság irányítója az új vörös fajták telepítésével (oportó, kékfrankos és medoc). A terület akkori nagysága 54,5 kat. hold.[51] A szőlészeti szakcsoport 19 fővel kezelte a területet. Az Állami Gazdaság tevékenysége folytán nagy telepítések történtek a tihanyi vörösbortermelés felújításaként. A nagyüzemi szőlőtelepítés és az Állami Gazdaság pincéje jelentős változást hozott. A Belső- és a Külső-tó melletti szőlőkből ma is vörösbort szűrnek, felújítva a korábbi századok kékszőlő-termesztési hagyományait.[52]

A régi időkben a szőlő- és a gyümölcs termesztése mindig együtt történt. Tihanyban a mandulafák száma az 1900-as évek elején meghaladta a 6000-t. Tihany ekkor „valóságos eldorádója" a mandulafának, s az egész Balaton mellékén első helyen van.[53] Az 1900-as évekre — a filoxéra pusztítása miatt — a gyümölcstermesztés került előtérbe a szőlő rovására. *„A koránérő 'szentiványi óma' volt a gyerekek kedvence. Meggyfa is volt, meg kevés cseresznyefa, de legjobban bírja a diófa, meg a mandulafa. Minden szőlőben volt nehány 'üsziboroc'-fa, mert ez kevés árnyékot vet, alacsonytermetű, tehát a szélnek jobban ellenáll. Mindezt azonban messze felülmúlta a szilvafa. Egész erdők voltak belőle. A fügebokrot inkább az úri házak körül szerették, de nagyon sok egyszerű pince déli oldalán is ott nyújtogatta idegenszerű ujjas leveleit."*[54] 1945-re a gyümölcsfaállomány jelentősen megfo-

[48] *Penszka K.* 1994. 115–132. o.
[49] *Laposa J.* 1988.
[50] Balatonparti szociográfiák 1959.
[51] *Forró T.* 1969–70.
[52] Balatonparti szociográfiák 1959.
[53] *Jankó J.* 1902.
[54] *Cholnoky J.* 1900.

gyatkozott. Csordás (1947)[55] Nemzeti Parkkal foglalkozó tanulmányában az eperfa-telepítést, szeszfőzdét, és minél több gyümölcsfa telepítését javasolta. A háború után fokozódott a félszigeten a gyümölcstermelés. A Tihanyi Intéző Bizottságon belül 1964-ben alakult meg a Gyümölcsfavédelmi Akcióbizottság,[56] amely további telepítéseket felügyelt. Mára azonban a Levendulásba telepített mandula ápolása megszűnt, a gyümölcstermesztés pedig sokat vesztett jelentőségéből.

A századelőn a nagyobb fürdőhelyek körüli falvakban a kertművelés magas arányú. Ez volt jellemző Tihanyra is. A kert bizonyult a legfáradságosabb (állandó gondozás, trágyázás, öntözés), de egyben a legjövedelmezőbb ágazatnak. Tihanyban a kertek területe 1885 és 1895 között 19 holddal emelkedett. A termesztett növények: hüvelyesek, káposzta (elsősorban saját részre), tányérbél, bár az olajütők már nem üzemeltek.[57] A levendulatelepet Bittera Gyula létesítette. Az 1926-ban telepített levendula még sokáig jelentős szerepet tölt be. Kovacsics és Ila (1988)[58] szerint Tihany a magyar gyógyszeripar egyik legfontosabb gyógynövénytermelő telepe, ahol a levendula mellett gyűszűvirágot, angyalgyökeret, kakukkfüvet és más növényeket is termesztenek. Az Állami Gazdaság megalapítását követően honosítják meg a gyűszűvirág, az izsópfű, az orvosi zsálya, a muskotályzsálya, a macskagyökér, a római kamilla termelését is. A levendula lepárlását előbb a „büdöstói kútnál" végezték, ahol két gőzkazán működött, később a Belső-tó partján lévő lepárlóba települt át ez a részleg. Itt három rézüstben, párlással nyerték a nagyon értékes és jó minőségű levendulaolajat. Az illóolaj előállítása reményében telepített levendulába később mandulafákat is ültettek, ami akadályozta a művelést. A hatvanas években aztán felhagytak a növény termesztésével. 1920 után fellendült a kertészeti ág. A szőlő- és gyümölcstermelés felvirágzása mellett ez az ágazat sokáig éltette a kisparaszti birtokok többségét. A törődés, gondos kerti munka máig is fennmaradt vonása a helyi termelőknek. A kertészet fejlesztése a háború után vízhiány miatt nem indult be, egyes vélemények szerint erre alkalmas terület a Belső-tó körüli terület lett volna.[59]

2/d Erdőgazdaság, nádasok

Tihanyban a múlt század végére erdészetileg értékelhetetlenné váltak az erdők, a juhlegeltetés pedig tovább károsította a maradék erdőket.[60] A legelőerdők csak a talaj és a fű védelmét szolgálták, fő fafajaik a tölgy és az akác voltak. 1900-ig Tihanyban erózió elleni védelmi céllal 100 hold kopár területet fásítottak. Nagy

[55] *Csordás M.* 1947.
[56] *Forró T.* 1969–70.
[57] *Jankó J.* 1902.
[58] *Kovacsics J. – Ila B.* 1988. 408. o.
[59] Balatonparti szociográfiák 1959.
[60] *Magyar E.* 1986.

költségekkel és munkával ekkor telepítették a Kolostordomb fenyveseit is. A fenyőkre jó talajkötő tulajdonságuk és elsősorban a fürdővendégek gyönyörködtetése miatt esett a választás. A XIX. század végén épületfaként és tüzelőfaként értékesült az erdők faállománya. Borbás[61] véleménye szerint *„A Balatonmellék nem fából, hanem tőkéről és kapamunkával pénzel és boldogul"*. A jövedelmezőség tekintetében az erdő áll a művelési ágak közül az egyik utolsó helyen. A későbbiekben Csordás (1947)[62] a Nemzeti Park-koncepció előkészítése kapcsán a fásítást és a meglévő erdők megőrzését jelölte meg elsődleges feladatnak. A Tájvédelmi Körzet létrehozása elősegítette — legalábbis a hegykoszorún — az erdők visszatelepítését.

A nádas jobban kedveli az északi part sáros, iszapos, szélárnyékos részeit. Ott már a századelőn is kiváló gazdasági jelentőséggel bírt, minden községnek volt kisebb-nagyobb nádasa. A nádasok terjedelme 1885 és 1896 között az északi parton alig változott.[63] A jövedelmezőség szempontjából a földadó-kataszter az első osztályú jövedelmű talajokhoz sorolta, csak a kert és a szőlő fizetett a nádnál jobban. Az északi part nádasai értékesebbek, mind a déli part állományai. A nádat télen kaszálták, kevésbé hozzáférhető helyeken kisebb fajta *gyalázkával* (nádvágó, sarló) aratták. A nádat házfedésre használták, a jobb minőségű szálakat vejszekötéshez válogatták ki. A nád a későbbiekben pusztulni kezdett, és ezt a folyamatot a mai napig nehéz megállítani.[64] A Belső-tó kiterjedt nádasállománya a 60-as évek amúrtelepítése miatt tűnt el, és máig nem állt vissza az eredeti egyensúly.

3. Idegenforgalom

Az idegenforgalom elsősorban Tihany természeti szépségeit és kulturális emlékeit célozta meg. *„Szebb angol kertet nem lehet elkészíteni sehol. Füredről jövénk Tihanynak, darabos, éktelen dombok, széles kőrepedések, két nádas tó, szántóföldek, szőlők tolják magokat a néző elébe, s mindene van, amivel a természet pusztaságát felpiperézni lehetne. A helység kicsiny és annak nagyobbodását reményleni sem lehet, mert vidéki lányokat a víz fáradságos felhordása miatt nem kapnak, s egymás házához házasodnak."*[65] *„... ezen a félszigeten az amerikai milliomos és a szegény magyar turista egyformán megtalálja azt, amire szüksége van, hogy nyugalomban, békességben pihenhessen."*[66]

[61] *Jankó J.* 1902.
[62] *Csordás M.* 1947.
[63] *Jankó J.* 1902.
[64] *Kovács M.* 1994. 250–258. o.
[65] *Kazinczy F.* 1789. 18. o.
[66] *Cholnoky J.* 1943. 197–200. o.

Cholnoky Jenő 1944-ben[67] kezdi el papírra vetni emlékiratait. Fiatal korából a következő emléket is leírja: *„Különösen szerettem az akkor nagyon elhagyatott és érintetlen Tihanyban bóklászni."* A mondatban benne van a „magányosság" szépsége is, de az is, hogy az emlékiratok írásakor Tihany már népszerű. Kevésbé érintetlen kiránduló- és üdülőhely.[68] Balatonfüred életének mozgalmassá válásával, a XIX. század végén megélénkült az érdeklődés a félsziget iránt. Tihany 1990-ig őrizte meg régi arculatát, majd megkezdődtek a parcellázások, amelyek a félsziget nyugalmát, elzártságát megszüntették.[69] A meginduló építkezések sokat rontottak a természetes tájon. Benkó 1913-ban[70] arról számolt be, hogy Tihany országos híressége, az Echó veszített erejéből, tisztaságából. A hanyatlás okaként a „visszhang-rontó" Hevessy-villa építését, illetve a templom körüli erődítéseket tüntette fel. 1924–1925-ben épült meg Habsburg József főherceg nyaralópalotája. 1941-ben Tihanyapáti néven kijelölték a község nyaralótelepét, a második világháború után az idegenforgalom rohamléptekben fejlődött, és hamarosan a lakosság egyik fő megélhetési forrásává nőtte ki magát. Tihanyapáti parcellázási tervrajza ellen kifogás nem volt, ezért a Balaton partjától számított 500 méteren belül a tervrajz szerint erre a célra alkalmas területet a Balatoni Intéző Bizottságnak juttatták fürdőfejlesztési célra. Az indokok között szerepelt, hogy a község lakosságának is nagyobb jövedelmet biztosít idővel, ha ez a terület beépül. Az akkori vélemény szerint a közérdeket jobban szolgálja az, ha a közvetlen balatonparti földreform alá került ingatlanok a már meglévő „Tihanyi-félsziget Általános Rendezési terve" szerint (általában a parttól számított 500 méteren belül) fürdőfejlesztési és idegenforgalmi célokra, azaz közegészségügyi- és munkás-üdültetés és kollektív nyaraltatás céljaira lesznek tartalékolva és később felhasználva.[71] Az 1952-es Tájvédelmi Körzet létesítés a turizmus fejlesztését jelölte meg irányelvként. Ezzel szemben Tihany „modern üdülőterületté" kezdett kiépülni.[72] Az új beruházások már a tartósabb itt-tartózkodást, üdülést is lehetővé tették. Az idegenforgalom elsősorban a szakszervezeti beutalókra, a vállalati üdülőkre épült, a nyaralók, üdülők számának növekedése jelentős területeket hódított el a természettől. A későbbiekben meginduló külföldi idegenforgalom elsősorban az akkori NDK, NSZK, Csehszlovákia területéről érkező vendégeket jelenti. Azonban korántsem beszélhetünk fejlődő turizmusról: a gépjárművel közlekedő vendégkör többnyire rövid időre érkezik, elsősorban az apátság értékeire kíváncsi, és nem a falusi, pihentető turizmus, sem a természeti értékeket bemutató ökoturizmus nem alakul ki. A minőségi differenciálódás helyett kialakult tömegidegenforgalom fokozott terhelést jelent a környezet

[67] *Cholnoky J.* 1944. 154–176. o.
[68] *Kaján I.* 1994.
[69] *Kovacsics J. – Ila B.* 1988. 408. o.
[70] *Benkó M.* 1913. 100–109. o.
[71] Földbirtok rendezés 1947.
[72] *Forró T.* 1969–70.

számára is. Ezért szükséges a védett területek fokozottabb őrzése és kiszélesítése. Ez nem az idegenforgalom leszűkítését, hanem minőségi átszervezését jelentené.

A tájhasználat változásainak összegzése

A Jankó (1902)[73] által szerkesztett táblázat alapja az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott mezőgazdasági statisztikai összeírás (1. táblázat). A szerző megállapítja, hogy a művelés bármely tekintetében a déli part gazdagabb. Ezt a tényt az északi part csak a szőlőműveléssel tartotta egyensúlyban, amíg a szőlők — elsősorban a filoxéra következtében — ki nem pusztultak.

1. TÁBLÁZAT

A terület művelési ágainak jövedelmezősége 1895-ben[74]

Művelési ágak							Összesen (átlag)
szántó	kert	rét	legelő	szőlő	nád	erdő	
Holdankéni tiszta jövedelem (krajcár)							
352	778	476	43	1373	1100	200	400

A táblázatból kiolvasható, hogy a századelőn a legjövedelmezőbb a szőlőtermesztés, a nádvágás és a kertágazat, holott ezek területi aránya nem volt túl magas.

A világháborúig a már említett változások zajlottak le: a 20-as évektől megélénkült az idegenforgalom, a telekeladási és -vásárlási kedv, és a félszigeten megnőtt a beépített területek aránya. A felszabadulást követő két hét után a községben is megkezdődött a földosztás: 171 kat. hold szántó, szőlő, rét került felosztásra. Elsősorban a volt gazdasági cselédeket juttatták földhöz, azután a nincsteleneket, a nagycsaládosokat, majd a törpebirtokosokat.[75] Tihany községe 1948-ban 64 kat. hold 496 négyszögöl ingatlant és 400 négyszögöl legelőt 20 évre adott haszonbérbe az illóolaj és vegyészeti gyárosnak.[76]

Az Állami Gazdaság 1949-ben alakult meg. A község termelőszövetkezeti csoportja 1950–1952-ig működött 14 taggal, 90 kat. holdon. A termelőszövetkezet részben a rossz vezetés, de főképp a kis terület és a félsziget földjeinek alkalmatlansága következtében bomlott fel. Az Állami Gazdasághoz került a volt apátsági birtok jelentős része, és a korábban Bittera bérleményében lévő eredetileg 60 hol-

[73] *Jankó J.* 1902.
[74] *Jankó J.* 1902.
[75] *Forró T.* 1969–70.
[76] Földbirtok rendezés 1947.

das levendulás. A területhasznosításra jelentős hatást gyakorolt az a tény, hogy Tihany 1952. július 12-ével Tájvédelmi Körzetté alakult. Ezzel növekedésnek indult az erdők és kis mértékben a nádasok aránya, a szőlőterületek tovább terjeszkedtek, a szántók mennyisége pedig csökkent. A változásokat a 2. ábrán mutatjuk be.

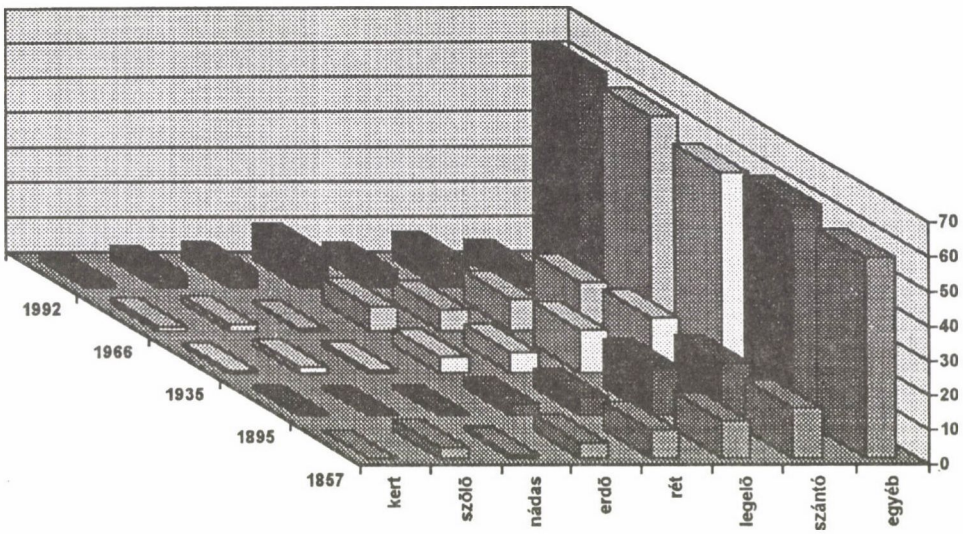

2. ábra. Tihany területének művelési ágankénti %-os megoszlása. Grónás (1996) nyomán

A kertterületek aránya nem túl magas, és változást sem mutat. A szőlő a filoxéra pusztítása után lecsökkent, majd újra növekedni kezdett, ebben az Állami Gazdaság alapítása is szerepet játszott. A nádasok területe a természetvédelmi törekvéseknek megfelelően lassan nő. Ugyancsak a természetvédelemnek köszönhetően történtek meg az erdőterületek visszatelepítései. A rétek, legelők, és főleg a szántók aránya csökkent. Továbbra is rendkívül magas az egyéb területek mennyisége.

Megvizsgáltuk, hogy az 1989-es politikai változások hatottak-e a tájalakításra. Az utóbbi tíz év változásait a 2. táblázatban foglaltuk össze.

2. TÁBLÁZAT

Tihany művelési ágainak változása 1986–1995-ig[77]

Művelési ág	1986		1992		1995	
	belterület %	külterület %	belterület %	külterület %	belterület %	külterület %
Szántó	–	5,1	–	5,4	–	5,7
Gyümölcsös	–	1,7	–	1,6	–	1,7
Szőlő	–	5,2	–	3,9	–	3,7
B. kert	–	–	–	4,8	–	4,8
Gyep	–	11,3	–	7,7	–	7,5
Mezőgazd. terület	42,0	23,8	–	23,4	–	23,5
Erdő	–	10,3	–	10,3	–	10,3
Nádas	–	4,6	–	4,9	–	4,9
Termő terület	42,0	38,7	–	38,6	–	38,7
Kivett	58,0	61,3	100	61,3	100	61,3
Összesen	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

A privatizációnak köszönhetően a szántóterületek kis mértékben gyarapodtak. Ez részben a szőlő rovására történt. A gyümölcs, a kert és az erdők mennyisége nem változott. A természetvédelmi területek kiterjesztése kis mértékben csökkentette a legeltetett gyepek arányát, és kis mértékben javulnak a nádasok. A területhasznosítás jobban figyelembe veszi a területi adottságokat, bár a termeszthető növények körét és a legeltetés ütemét, az állatok számát — a természet- és talajvédelemnek megfelelően — a szaktanácsokra alapozva lehetne javasolni a termelők és állattartók számára.

A fenti táblázatokat összegezve kiértékelhetővé válik az utóbbi 100 év tájhasznosításának változása (3. ábra).

Az ábrákból kitűnik, hogy 100 év alatt a szántóterületek aránya csökkent a hagyományos mezőgazdasági termelés szerepvesztése miatt. A szőlő területe az 1960-as telepítések következtében megnövekedett, és a bor visszanyerte „hírnevét". A természetvédelmi felügyelet és az újratelepítések következtében az erdőterület megnövekedett és a nádasok is lassan növekedő tendenciát mutatnak. A legelőterületek csökkentek. A kivett területek aránya felülmúlja az összes többi területet. Ide nemcsak a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területek tartoznak, hanem a növekvő üdülő- és nyaralóterületek is. A beépítés üteme különösen az 1950-es évektől fokozódott, ez a változás nyomon követhető a félsziget légifotóin (1950-ben és 1989-ben készült légifotók), és a talajtérképeken is.[78] A kivett területek aránya tehát nem változott, ugyanakkor a fokozódó beépítés újabb területeket vett

[77] Balatonfüredi Földhivatal adatai alapján.

[78] *Góczán L.* 1970., *Barczi A.* 1995.

el a gazdálkodástól és a természetvédelemtől is. Ez a tendencia nem egyezik meg a természetvédelem eredeti célkitűzésével. A fokozott beépítés és az ugrásszerűen megnőtt idegenforgalom a tervezett kirándulóövezet helyett zsúfolt, és a környezetet jelentősen terhelő üdülőterületet hozott létre.

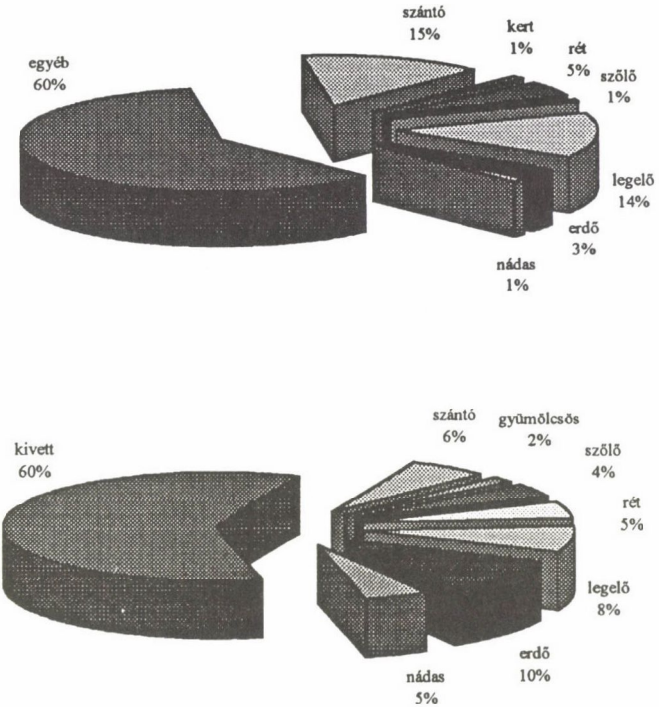

3. ábra. A művelési ágak megoszlása 1895-ben és 1995-ben

Összefoglalás

Munkánkban megvizsgáltuk a Tihanyi-félsziget természeti adottságait, a társadalmi hátteret, és a kettő egymásra hatásának eredményeként a tájhasználatot. Megállapítottuk, hogy a tihanyi táj változásai nem a hagyományosan vizsgált politikai és/vagy gazdasági változásokhoz kötődnek, hanem ennek a kis régiónak sajátos, egyedi élete van. A századelőn a község még elzárt volt, főleg mezőgazdasági termelésből élt, a szántók megnövekedtek az erdők rovására. Változást hozott az idegenforgalom fellendülése az 1920-as évektől. Növekedett a beépített terűletek aránya, majd megépült a balatoni út, a kikötő. A betelepedések száma szintén nőtt. Az államosítás után a filoxéra által kipusztított szőlők betelepítése új ütemet vett, és a bor is visszanyerte jó hírét. Nagy változást hozott az 1952-es év, ekkortól a Tihanyi-félsziget Tájvédelmi Körzet. A természet- és tájvédelem csökkentette a

szántók, legelők arányát, megnőtt az erdőterület. Ennek ellenére továbbra is jelentősen növekedett a beépítések száma, ami az utóbbi időkben kissé visszaszorult, de így is a félsziget 15%-a beépítés alatt áll.[79]

A táj tradicionális termesztőtáj volt és maradt, hiszen eredeti, természetközeli állapotukban csak a sziklagyepek és a bokorerdők maradtak meg. A mezőgazdálkodásnak a természeti adottságokhoz való alkalmazkodása sokat változott egy évszázad alatt. A jelenlegi, kisebb mértékű mezőgazdasági hasznosítás jobban megfelel a talajadottságoknak. A természetvédelmi törekvések komoly súllyal esnek latba a tájhasználatban. A falukép megváltozott, az utóbbi évek törekvései között szerepel, hogy a hagyományos falukép megújuljon. Jelentős terhelést jelent az idegenforgalom, amelynek minőségi átalakítása a megoldandó feladatok közé tartozik. Tihany ötvözi a természeti és termelési értékeket, amelyeknek megóvását különös gonddal kell végrehajtani. A Tihanyi-félsziget méltó helyet foglalhatna el a tervezett Balatoni Nemzeti Park részeként.

IRODALOM

Ádám, L. – Marosi Sz. – Szilárd J. (szerk.) 1987–1988. A Dunántúli középhegység (A–B). Bp.

Barczi A. 1995. A Tihanyi-félsziget talajtérképezése és a talajokban bekövetkezett változások leírása a talajtérképek alapján. Szakdolgozat, GATE Talajtani és Agrokémiai Tanszék.

A. Barczi – K. Penszka – G. Figeczky 1996. Pedological and botanical aspects of utilization opportunities of the Tihany peninsula. Előadás. II. Antropizáció és a vidéki települések élőkörnyezeti viszonyai. Nemzetközi Konferencia, Tarcal–Tokaj, 1996. július 24–28.

Benkó M. 1913. Tihany. Turisták lapja, 25. évf.

Cholnoky J. 1900. Balaton. Bp.

Cholnoky J. 1918. A Balaton hidrográfiája. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. I. köt., II. rész.

Cholnoky J. 1928. Tihany. A Természet. XXIV. 21–24. sz.

Cholnoky J. 1932. Tihany. Mathematikai és Természettudományi Értesítő, 48.

Cholnoky J. 1941. Tihany – Nemzeti Park. Földgömb, 12.

Cholnoky J. 1943. Tihany. Turisták lapja, 55. 11.

Cholnoky J. 1944. Tihany mint Nemzeti park. Balatoni Szemle (különszám), I. 5.

Cholnoky J. – Viski K. 1935. Tihany. Bp.

Csordás M. 1947. A tihanyi Nemzeti Park elkészítésének és fürdőfejlesztésének irányelvei. Csopak. Veszprém Megyei Könyvtár, kézirat.

Forró T. 1969–1970. Tihany 1945–1970. Veszprém Megyei Levéltár, kézirat.

Góczán L. 1970. A Tihanyi-félsziget talajviszonyai. In: Magyarázó a Balaton környéke 1:10000 építésföldtani térképsorozatához – Tihany. Bp.

Grónás, V. 1996. Összefüggések Tihany ökológiai adottságai és a gazdálkodási módok között. Diplomadolgozat, GATE, Gödöllő.

Halub J. – Égerszegi G. 1993. A Tihanyi Alapítólevél. In: *Sz. Farkas A.* (szerk.) A Tihanyi Alapítólevél. Tihany. Pásztory Valter O. S. B. (Tihanyi bencés Apátság) megbízásából kiadta a F. Szelényi Hát Kiadó, Veszprém.

[79] Tihanyi Polgármesteri Hivatal szóbeli közlése.

Jankó J. 1902. A Balaton-melléki lakosság néprajza. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei. III. köt. II. rész. Bp.

Kaján I. 1994. Válogatás Cholnoky Jenő írásaiból. In: Cholnoky Jenő és a Balaton. A Helikon Kastélymúzeum Kiadványa. Keszthely.

Kazinczy F. 1789. Úti levelek. Részlet. In: *Praznovszky M.* (szerk.): Tündér Tihany. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém.

Kenyeres L. 1952. Tihany. Hazánk első tájvédelmi körzete. Természet és Technika, 91. 10. sz.

Kovacsics J. – Ila B. 1988. Veszprém megye helytörténeti lexikona II. Bp.

Kovács M. et al. 1994. A balatoni nádasok területének változása, degradációjuk. A Magyar Hidrológiai Társaság XII. Országos Vándorgyűlése, Siófok, 1994. május 17–19. I. kötet.

Krúdy Gy. 1921. Tihanyi emlék. Részlet: In: *Praznovszky M.* (szerk.): Tündér Tihany. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, Veszprém.

Laposa J. 1988. Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken. Bp.

Láng G. – Fodor T. 1970. A Tihanyi-félsziget földtani felépítése. In: Magyarázó a Balaton környéke 1:10000 építésföldtani térképsorozatához – Tihany. Bp.

Lángné Buczkó E. 1970. A Tihanyi-félsziget geomorfológiája. In: Magyarázó a Balaton környéke 1:10000 építésföldtani térképsorozatához – Tihany. Bp.

Lettrich E. 1970. Tihany szociálgeográfiai képe. In: Magyarázó a Balaton környéke 1:10000 építésföldtani térképsorozatához – Tihany. Bp.

Lóczy L. 1913. A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei, I. köt., I. rész, 1. szakasz

Lóczy L. ifj. 1937. A Balatonfüred és Aszófő között elterülő vidék hegyszerkezeti és hidrológiai viszonyai, különös tekintettel a széndioxidgáz és a savanyú víz feltárására. A Magyar Királyi Földtani Intézet évi jelentése 1929–32. évekről.

Magyar E. 1986. A tihanyi uradalom erdőgazdálkodása a XVII. sz. és a XIX. sz.-ban. Bp.

Marosi S. – Somogyi S. (szerk.) 1990. Magyarország kistájainak katasztere I–II. Bp.

Marosi S. – Szilárd J. 1975. Balaton menti tájtípusok ökológiai jellemzése és értékelése. Földrajzi értesítő, XXIV. 4.

Penszka K. 1994. Changes in the vegetation of Tihanyi-félsziget (Tihany peninsula, near lake Balaton, Hungary) as a result of treading and grazing. Anthropization and environment of rural settlements flora and vegetation. Proceedings of International Conference, Sátoraljaújhely.

Péczely Gy. 1970. Tihanyi-félsziget éghajlata. In: Magyarázó a Balaton környéke 1:10000 építésföldtani térképsorozatához – Tihany. Bp.

Rakonczay Z. (szerk.) 1994. Balatonkenesétől a Kis-Balatonig. Közép-Dunántúl természeti értékei. Bp.

Soó R. 1932. Magyarázat a Tihanyi-félsziget növényföldrajzi térképéhez. A Magyar Biológiai Kutató Intézet Munkái. 5. sz. Tihany.

Zákonyi F. 1942. Tihany – Skansen. Balatoni Szemle, I. 6–7.

Zákonyi F. 1973. Balaton. Panoráma Útikönyvek. Bp.

Források

Veszprém Megyei Könyvtár, Balatonparti szociográfiák (1959). Balatonarács, Csopak, Tihany, Révfülöp, Balatontomaj. Gépírás (30 lap).

Veszprém Megyei Levéltár, Földbirtok rendezés (1947). Veszprém Megyei Földhivatal Földbirtokrendezési Csoportja, Tihany.

GATE Talajtani Tanszék Könyvtára, AJ-25/97. Az Országos Természetvédelmi Tanács 392/1952. számú határozata.

TORMA ANDREA

ARCHEOBOTANIKAI MARADVÁNYOK A KÖZÉPKORBÓL
(Adalékok a hazai táplálkozáskutatáshoz)

Bevezetés

A régészeti ásatásokon feltárt botanikai maradványok — többnyire magvak és termések — közvetlen bizonyítékokat szolgáltatnak a vizsgált időszak növénytermesztéséről, a felhasznált növényekről, az életmódról, a terület egykori természetes vegetációjáról. Bár egy-egy lelőhely archeobotanikai leleteinek értékelése során számtalan kérdés vetődhet fel, mégis leggyakrabban az adott kor vagy élőhely népességének táplálkozási szokásaira vonatkozó kérdések állnak az érdeklődés középpontjában:

— A növények milyen szerepet kaptak a táplálkozásban a különböző korokban?

— Mely növényeket fogyasztották?

— Milyen volt az arány az egyes növénytípusok felhasználása között (gabonák, hüvelyesek stb.)?

— Ezekből hogyan és milyen típusú ételeket készítettek? Mivel ízesítették az ételeiket?

A botanikai leletek azonban leggyakrabban csak az ételek alapanyagául szolgáló növények termesztéséről, használatáról tanúskodnak, és csak ritkán, meglehetősen szerencsés esetben kerülnek elő ételmaradványok, amelyek már a feldolgozott élelmiszerről nyújthatnak információt. Jelen tanulmány a vizsgált időszak (középkor) eddig feltárt, illetve kiértékelt leleteinek összegyűjtésével, a különböző termesztett vagy gyűjtögetett haszonnövények egymáshoz viszonyított arányával, új növényfajok megjelenésének kimutatásával próbál adalékot szolgáltatni a táplálkozáskutatáshoz. Az archeobotanikai leleteket a középkoron belül két időszakra bontva vizsgáltam:

1. Kora középkor: Honfoglalástól az Árpád-kor végéig (X–XIII. század)
2. Késő középkor: Az Árpád-kor utáni időszak, a török kor végéig (XIII–XVII. század)

Bár ebből a korszakból számos írott forrás áll rendelkezésünkre (oklevelek, adóösszeírások, szakácskönyvek, szójegyzékek, füveskönyvek stb.), az egyes mikrorégiók, települések növényleletei fontos, objektív adatokat nyújthatnak.

Elméleti háttér a kutatás módszerei

Mielőtt rátérnénk az eredmények ismertetésére néhány szót ejtenünk kell a kutatás módszereiről, a felmerülő kérdésekről és problémákról.

A botanikai leletek fennmaradása

Az archeobotanikai leletek, mint szerves anyagok, a szén körforgás alapvető elemei, szükségszerűen lebomlásra kerülnek a talajban, és csak megfelelő körülmények között, a lebontás valamilyen gátlása folytán maradhatnak fenn.

Szenült maradványok

A régészeti ásatásokon leggyakrabban szenült maradványokkal találkozunk, amelyek esetében a tűz általi égés (tehát nem természetes szenesedés) konzerválja a növényi maradványokat.[1] A tűz intenzitásától függően jó vagy kevésbé kielégítő állapotban maradnak fenn a maradványok. Ahol az anyag közvetlenül érintkezik a tűzzel hamuvá válik, elporlad, de a legtöbb esetben a tűz valamilyen formájú visszafojtása tételezhető fel (föld vagy szemétréteggel való fedettség). A magvak és termések szénné alakulnak, de többé vagy kevésbé megtartják karakteres formáikat, így a morfológiai, alaktani vizsgálatok számára alkalmasak maradnak. A hevítésnek kitett magvak relatív mérete megváltozik, a szélességük általában megnövekszik, hosszúságuk csökken a recens magokhoz képest.[2] Az intenzív hevítésnek kitett magvak jelentősen deformálódhatnak, puffadhatnak, ami faji hovatartozásuk meghatározását nehezíti. A tűz eredetét, amely a növényeket vagy a magvakat érte, két csoportra oszthatjuk:[3]

[1] *Ságí K. – Fresch M.* 1966.
[2] *Renfrew, J.* 1973.
[3] *Nováki Gyula* 1981–1983.

a) A véletlen tűz hatása, melyek különböző eredetűek lehetnek. Származhatnak gondatlanságból, szándékos gyújtogatásból, természeti csapástól, szinte lelőhelyenként más és más lehetőség mutatkozik.

b) A gabona aszalásával, pörkölésével és az ételkészítéssel kapcsolatos szenülés. A primitív, ősibb típusú gabonák (alakor, tönke, tönköly búza) szemtermései szorosan a pelyvába zártak, melyeket a csépelés, hántolás előtt megpörkölték, hogy a pelyva könnyen eltávolítható legyen. A pörkölés közben túlhevített magvak elszenültek és gyakran ezek kidobott hulladéka maradhatott ránk. A hazai lelőhelyek tanúsága szerint azonban a középkorban szinte kizárólag a csupasz búzát (*Triticum aestivum* L.) termesztették, amely már nem igényel ilyen eljárást, hisz a szemek éréskor kiperegnek a kalászkából. A gabonapörkölés azonban a szem pelyvából való kinyerésén kívül, a termény tartósítása és az étkezésben való felhasználása szempontjából is előnyös lehet. Nagyváthy[4] a XVIII. század végéről közli, hogy ha túl sok a búza, vagy nem lehet elvermelni, legcélszerűbb megaszalni. Így a kárt okozó rovarok elpusztulnak és a szemek megkeményednek. A megpörkölt búza összefonnyad, értéke ugyan kisebb lesz és nem lehet elvetni (nem csírázik ki), az íze azonban jó. A pörkölés által a magvak dextrin tartalma feldúsul, így édesebb ízűvé válik, másrészt könnyebb is megemészteni. Bár Nagyváthy a gabonapörkölés hazai alkalmazásáról nem közöl adatokat, megemlíti, hogy Oroszországban — ahol ritkán tart annyi ideig a meleg időszak, hogy az asztagok megszáradjanak — gyakran alkalmazzák ezt az eljárást. A szenült magvak eredetének kérdéséről legtöbbet az adott lelőkörülmények mondhatnak.

Turfikálódott maradványok

A hazai éghajlati viszonyok mellett a leletek másik gyakori konzerválódási formája a turfikáció. A vízzel telített rétegek (tőzegtelepek, kutak, természetes vízszint alatti rétegek) a maihoz hasonló állapotban őrzik meg a növényi maradványokat. A fennmaradásuk oka, hogy a vízzel való telítődés megakadályozza, hogy az oxigén kapcsolatba lépjen az anyaggal, ezáltal az aerob lebontási folyamatok gátoltak, az anaerob baktériumok lebontó tevékenysége (a lebontás során keletkező mérgező anyagok miatt) pedig lassú. A vízzel telített leletek formáikat megőrzik, mivel a víz foglalja el a helyét a hidrolízissel eltávozó bomlástermékeknek. Mivel a hidrolízis során a szerves anyagok meggyengülnek az utólagos konzerválásuk elkerülhetetlen.[5] A középkorból több olyan lelőhelyet ismerünk (Budai vár, Szécsény, Szentkirály stb.), melyeknél a botanikai leletek fennmaradását a vízzel való telítődés okozta. Ezek jelentősége, hogy a szenüléssel gyakran fennmaradó gabonákon és azok gyommagvain kívül gyümölcsök, egyéb kerti növények és a

[4] *Nagyváthy János* 1791.
[5] *Cronyn, J. M.* 1996.

természetes vegetáció elemei is nagyobb gyakorisággal kerülnek elő. Az eddigi vizsgálatok alapján feltűnik, hogy a kutak iszapos betöltése — ha tartalmaz is gabonát (kivéve köles) — csak szenült formában kerül elő, de ezek turfikálódott magjait nem tartalmazza.

Sóvegyületek hatására konzerválódott maradványok

Mészvakolatokban sóvanyító anyagként használt magvak és növényi részek zárványait is megtalálhatjuk. A mészsók átjárják a növényi szöveteket, azokban lerakódnak, ha a bekérgezés egységes és ellenálló, a szöveti szerkezet jó vizsgálható.[6] Pécsett az ókeresztény sírkápolna (cella trichora) feltárásakor a freskótöredék vakolatában találtak ilyen jó állapotú „elmeszesedett" árpaszemeket, melyek eredeti alakjukat teljesen megtartották.[7]

A mikroorganizmusok tevékenységét gátolhatják a nehézfém ionok is. A nehézfémsó ionok baktericid hatása a növényvédelmi gyakorlatból is ismert, mint sejtmérget gyakran használják baktériumok és gombák elpusztítására. A fémtárgyak közelében talált növényi maradványok fennmaradása is ilyen okokra vezethető vissza. Ezek a leletek azonban gyakran igen rossz magatartásúak és csak mikroszkopikus töredékek formájában maradnak meg, de számos esetben ilyen körülmények őriztek meg textilmaradványokat.[8]

Lenyomatok

Gyakorta csak a leletek ún. indirekt formáival találkozunk. Kerámia, patics készítésekor tudatosan kevernek növényi részeket sóvanyítóanyagként az agyaghoz. Mivel az agyag kiégetése vagy kiégése során a növényi rész is kiég, csak negatív lenyomataik maradnak meg számunkra. A lenyomatokban szerencsés esetben a növény szilíciumtartalmú epidermiszét[9] is megtalálhatjuk, sőt kevésbé átégett részekből szenült zárványok is előkerülhetnek. Az agyagban őrzött lenyomatok jelentősége abban áll, hogy sok esetben a magvakon kívül egyéb növényi rész (kalászka, pelyvalevél stb.) negatívja is fennmarad, ami sok esetben elengedhetetlen a rendszertani besorolás eldöntésekor.

[6] *Sági K. – Fresch M.* 1966.
[7] *Hartyányi B. – Nováki Gy.* 1973–74.
[8] *Sági K. – Fresch M.* 1966., *Cronyn, J. M.* 1996.
[9] *Renfrew, J. M.* 1969.

A leletek előkerülési körülményei

A növényi anyag sajátosságából adódóan tehát a fennmaradás esélye meglehetősen korlátozott. Mégis azt kell mondanunk, hogy a türelmes kutató majd minden lelőhelyen talál több-kevesebb archeobotanikai maradványt.

A vizsgálódás szempontjából fontos a növényi maradvány előkerülési helyének rendeltetése is, vagyis hogy készletezett terményből vagy kidobott szemétből származik-e a vizsgált lelet. Ha szemétgödörből származik, miért került kidobásra? Helyben szenült el vagy utólag, már szenülten került-e a gödörbe? Véletlenül vagy szándékos felgyújtástól szenült meg? A gabonatisztítás hulladéka, vagy beteg, esetleg romlott (dohos) anyag került-e kidobásra?

Ha készletezett termény volt táplálkozásra, vagy a következő évi vetőmagnak lett-e raktározva? Elválnak-e egymástól a különböző növénycsoportok? A gödörben ömlesztve vagy elkülönítve (zsák, kosár, edény) tárolták-e az egyes növényeket? A termény tisztított vagy gyomfertőzött volt-e?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nem mindig könnyű, de a lelőkörülmények pontos dokumentálása és a botanikai anyag értékelése sok esetben segítségünkre lehet. A szemétgödrökben általában vegyesen találjuk a legkülönfélébb növényeket (gabonák, hüvelyesek, gyümölcsök, gabonagyomok, ruderáliák stb.). A tárolóvermek, helyiségek vagy edények leletei esetében azonban joggal feltételezzük, hogy ezekben elkülönítve tárolták a különböző növényfajokat, amelyek némi támpontot adhatnak azok esetleges együttes felhasználásáról. Ilyen lelőkörülményekkel azonban csak igen ritkán találkozunk.

A nagyobb mennyiséget tartalmazó gödrök, vermek feltárásakor felmerül a gabonásverem kérdése, és hogy készletezett terménnyel van dolgunk. A középkortól ez ideig ismert két lelőhely botanikai leletei és azok lelőkörülményei azonban ezt nem támasztják alá.

Az *egri vár*ból egy körte alakú, tapasztott oldalú verem került elő a XVI–XVII. századból, ami párhuzamba hozható gabonásvermekkel. A gödör kitöltése 13 különböző gyomfaj magját tartalmazta, gabonát viszont egyet sem.[10] A XVI–XVII. századból ismerünk vermelésre vonatkozó adatokat, így említik, hogy az Egri várban 1557-ben a különféle terményeket vermekben és gödrökben tárolták.[11] A szóban forgó gödör eredeti rendeltetése nem ismert, de az archeobotanikai leletek inkább belehullott vagy bedobott szemétről tanúskodnak.[12]

A *Pogányszentpéter*en feltárt XVI. századra datált gödör felső kitöltése nagy mennyiségű gabonát tartalmazott. A vizsgált 25 g-os mintában Füzes Miklós meghatározása szerint többségében búza és rozs, 3 szem árpa és 14 köles mag és

[10] *P. Hartyányi B. – Nováki Gy.* 1973–74.
[11] *Gerő L.* 1955.
[12] *Nováki Gy.* 1983.

néhány gyommag került elő.[13] Füzes megállapítása szerint a búza–rozs arány kétszeresre utal és a termény raktározására következtet. A kitöltés felső részéből körte és szilva termése is előkerült, melyekből a gabona közötti tudatos raktározásra következtet. A gödör alsó részében azonban hamus, homokos rétegek váltották egymást, cserepekkel, állatcsontokkal és egyéb hulladékkal,[14] ami megkérdőjelezi, hogy ezek felett gabonát tároltak volna.

Meglehetősen ritkán találkozunk épen maradt, növényi anyagot is tartalmazó edényekkel. *Cegléd–Madarászhalom* Árpád-kori temető feltárásakor egy bolygatott férfisírból egy XII–XIII, századi edény került elő elszenesedett magvakkal. Bár a lelet sírhoz való tartozása nem bizonyos, az edény tartalma több szempontból is figyelmet érdemel. Többségében búza (10 cl) és rozsszemeket (43 db) tartalmazott, elenyésző gyomszennyezéssel (1–1 szem *Agrostemma githago* és *Lepidium* sp.).[15] Ami egyrészt szintén a búza–rozs keveréke, másrészt tisztított készletre utal. A lelet további érdekessége, hogy az edény tiszta homokrétegben volt, tűznek nem találták a nyomát, vagyis a magvak már szenülten, pörkölten kerültek az edénybe.

Egy másik magvakkal teli edény *Hollókő–Vár* területéről származik (XVII. század). Ebben az esetben már több faj maradványa került meghatározásra: többségében itt is búza és rozs szemeit találták, de jelentős gyomszennyeződést is kimutattak (konkoly, mezei rozsnok), ezeken kívül 1–1 szem árpa, köles és zab volt a vizsgált anyagban,[16] ami szintén mint szennyeződés értékelhető.

Házakból, kemence mellől is ismerünk szenült maradványokat, de ezek is egyéb gödrök, szemétgödrök anyagához hasonlók — többnyire vegyesen tartalmazzák a növényfajokat. A leletek többsége tehát hulladékként, kidobott szemétként maradt fenn és csak ritkán találjuk meg az ételkészítés számára készletezett termények maradványát.

Növényleletek a középkori Magyarországról

A középkorból összesen 60 ásatás feltárt és már kiértékelt archeobotanikai adatait gyűjtöttem össze (1–8. táblázat). 22 lelőhely a korai középkorból, 38 a késő középkorból, többnyire a török korból származik. A különböző időszakok és lelőhelyek maradványainak mennyiségi összehasonlítására nem vállalkoztam, egyrészt mert a nagy tömegű botanikai anyag teljes kiértékelése még nem történt meg és sok esetben a csak néhány grammnyi mennyiség nem elégséges az összehasonlító vizs-

[13] *Füzes M.* 1972.
[14] *Müller R.* 1972.
[15] *P. Hartyányi B. – Nováki Gy.* 1973–74.
[16] *P. Hartyányi B. – Nováki Gy.* 1973–74.

gálatokhoz, másrészt egyes lelőhelyek esetében csak az előkerült fajokat ismertették a kutatók mennyiségi meghatározás nélkül (P. Hartyányi B. – Nováki Gy. – Patai Á. 1967–68., P. Hartyányi B. – Nováki Gy. 1973–74., P. Hartyányi B. – Patay Á. 1970., P. Hartyányi B. 1975–77., Füzes M. 1972., Árendás V. 1982., Gyulai F. 1994., Skoflek I. 1984–85.).

A maradványokat korok és lelőhelyek szerint az alábbi felosztásban csoportosítottam:

1. Gabonák.
2. Hüvelyesek.
3. Olaj- és rostnövények.
4. Kerti növények.
5. Termesztett gyümölcsök.
6. Gyűjtögetett gyümölcsök.

Az értékeléshez tehát csak a termesztett vagy gyűjtögetett haszonnövényeket vettem számításba, melyek egyértelműen köthetők a táplálkozásban való felhasználáshoz. Tanulmányomban nem térek ki a gyógynövények és egyéb hasznosítható növények vizsgálatára, hisz ezek megítélése sokszor kétséges. Számos gyomnövényként ismert növényfaj alkalmas emberi fogyasztásra (pl. *Chenopodium album* L.), illetve gyógyításra is felhasználhatók (pl. *Malva neglecta*), ugyanakkor ezek többsége gyakorta fellelhető emberi települések környékén (ruderális gyomnövények) vagy szántóföldeken is. Annak eldöntése, hogy e maradványok tudatos gyűjtögetéssel vagy véletlenül kerültek-e a mintába, csak nagy tömegű anyag teljes értékelése után lehetséges.

Gabonák

A különböző növénycsoportok megoszlását vizsgálva (1. ábra) látható, hogy a régészeti feltárásokon leggyakrabban a gabonafélék kerültek elő, mind a kora és késő középkori lelőhelyek több mint 70%-án megtalálhatók. Ez egyértelműen utal elsődleges szerepükre a növényi eredetű táplálkozásban. A gabonákon belül a kora középkorban a búza a leggyakrabban előkerülő gabona, majd a rozs, köles és végül az árpa következik, míg a későbbi időszakban a leletek előkerülési gyakoriságát vizsgálva a búza, rozs, árpa, köles sorrend figyelhető meg (2. ábra). Általános felfogás a hazai növénytermesztéssel foglalkozó kutatók szerint, hogy a Honfoglalás és az árpád-kor legfontosabb gabonája a köles volt és étele a köleskása volt. A magyarság már valószínűleg dél-orosz sztyeppén termesztette a rövid tenyészidejű, kevés gondozást igénylő kölest, amely a nomád, félnomád életmóddal jól összeegyeztethető. Gyulai Ferenc[17] szerint a Kárpát-medencében a középkor ko-

[17] *Gyulai F.* 1994.

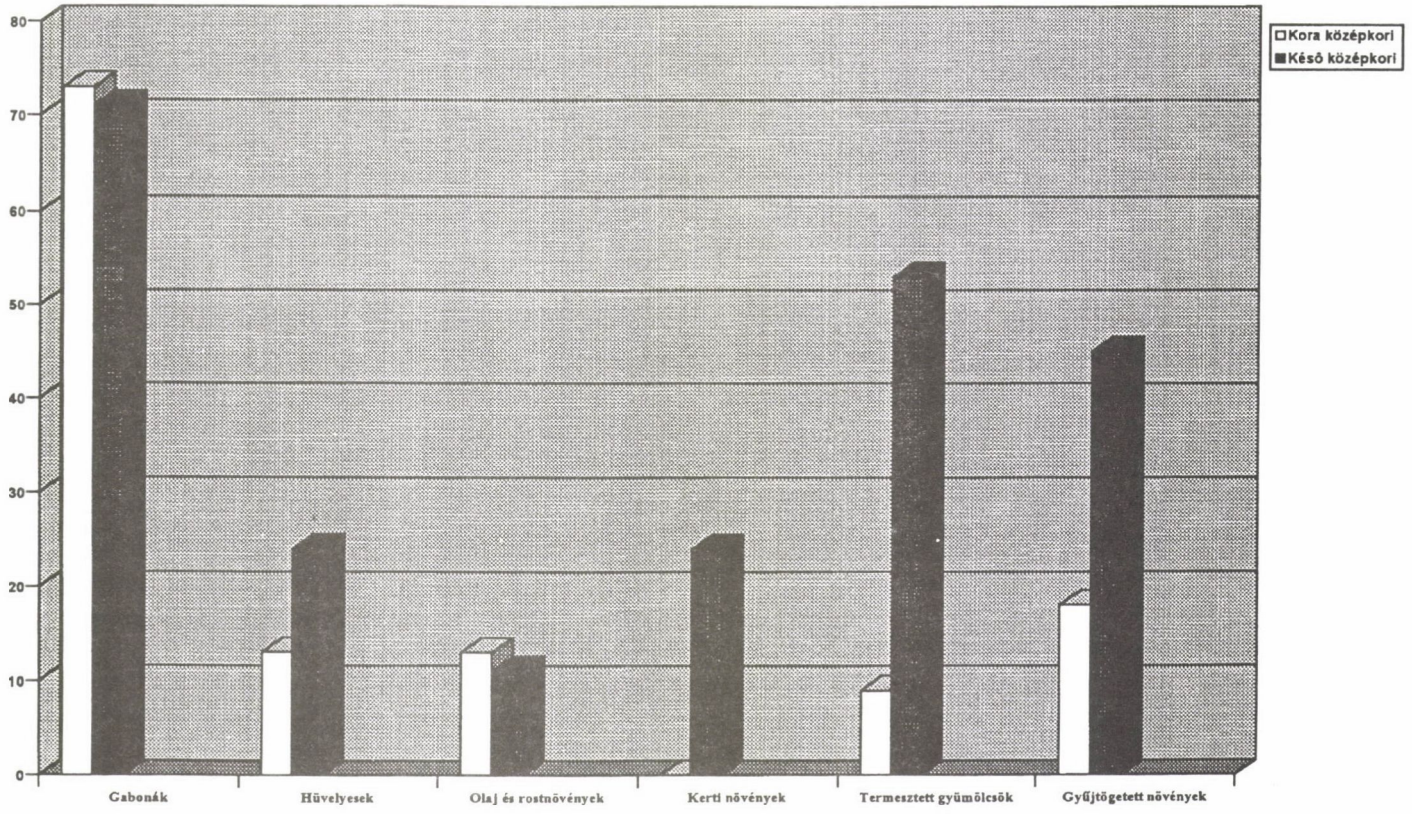

1. ábra. A haszonnövények előkerülésének gyakorisága a lelőhelyek százalékában

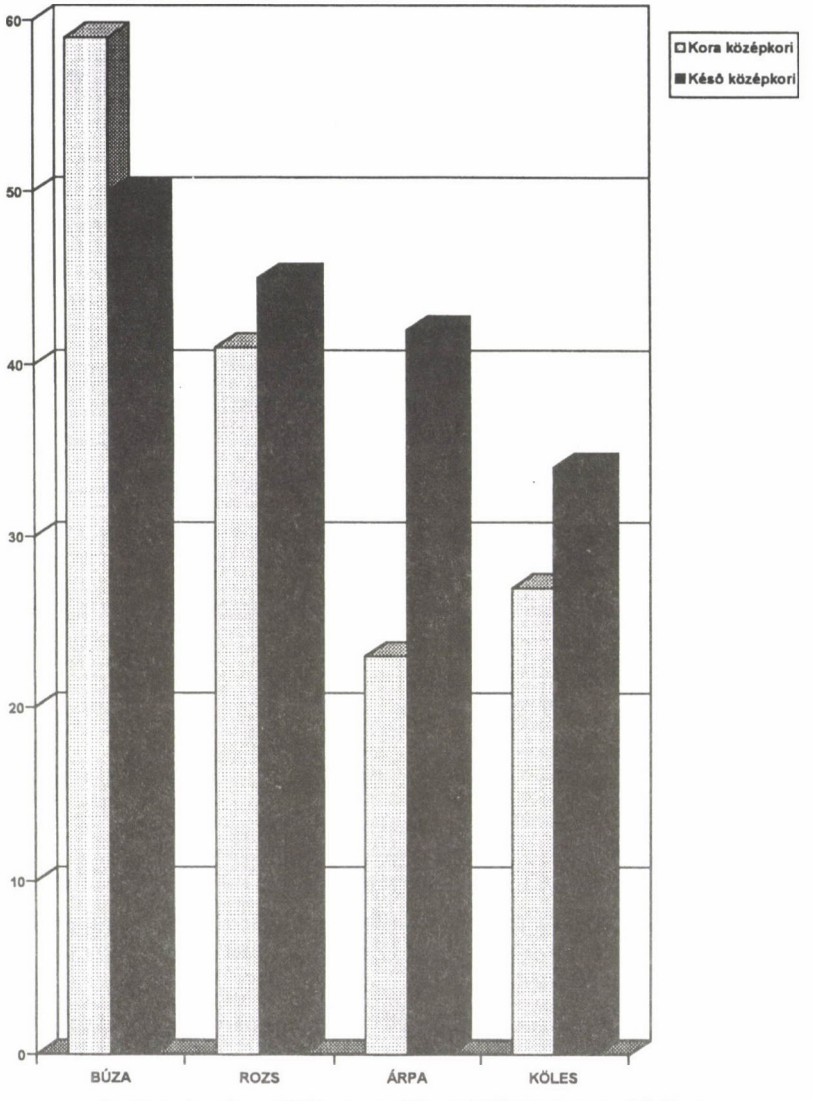

2. ábra. A gabonafélék megoszlása a lelőhelyek százalékában

rai időszakában a köles továbbra is megőrizte vezető szerepét, és csak később jut egyre nagyobb szerephez a vetési búza. A honfoglalás utáni időszak növényleleteinek összehasonlításával arra a következtetésre jut, hogy a köles az Alföldön, a vetési búza és a rozs inkább a Dunántúlon töltött be vezető szerepet. Ezzel együtt felveti, hogy a Dunántúl és az ország északi részéből származó leletek letelepült népességre és a fejlettebb mezőgazdaságra utalnak, míg az alföldi növényleletek nem zárják ki a korlátozott nomadizálást. Az említett botanikai leletekből nem

mutatható ki egyértelműen ez a különbség (1. táblázat), és nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az érintett korból ezideig meglehetősen kevés lelőhelyet ismerünk, és a leletek száma is túl kevés a messzemenő következtetések levonására.

Több olyan lelőhelyet ismerünk, ahol a búza és a rozs valamilyen arányú keveréke figyelhető meg. Ezek esetében felmerül, hogy akaratlagos szemtermés-keverés eredményeként vagy a termesztéssel összefüggő keveréknek (kétszeres, abajdóc) fogható-e fel a leletegyüttes. A középkori adóösszeírásokból, törvényekből több utalást találunk a kétszeres termesztésre.[18] Bár piaci értéke kisebb volt, a „biztos" termés érdekében gyakran vethették együtt a két gabonát.

Cserháti és Balás[19] felhívják a figyelmet, hogy a búza és a rozs talajigénye és érési ideje különböző, így együttes vetésük inkább hátránnyal, mint előnnyel jár. Grábner[20] ugyanakkor rámutat, hogy a régiek azt tapasztalták, hogy a rozs közé vetett búza kevésbé károsodik a rozsdától. A búza és a rozs aránya változó lehet a kétszeresben, ha a keverékben több a búza, akkor a kétszerest úgy termesztik mint a búzát, ha pedig több a rozs, úgy mint a rozsot.

A termesztési kérdéseken túl a gabonakeverékek utalnak a táplálkozásban való együttes felhasználásukra is. A Dunaföldvár–Öregtoronynál előkerült archeobotanikai leletek vizsgálatával a szerzők[21] arra a következtetésre jutottak, hogy a vár sütőhelyiségében talált kétszerest mozsárban megtörték, majd kiszitálták belőle a kevésbé jó minőségű korpa és héj részt, végül kézi őrlőkövön történt a fehér és barna liszt kinyerése. Így a vár sütödéje képes volt a katonaság részére kétféle minőségű kenyér sütését biztosítani. A kétszereshez még 15%-nyi mennyiségben kevert köles nem rontotta a kenyér minőségét.

Hüvelyesek

A hüvelyes növények fehérjében gazdag magjainak felhasználása a táplálkozásban valamennyi történeti korban megfigyelhető. A kora és késő középkori leletek hasonló hüvelyes magvakat őriznek (lencse, borsó, lóbab), a különbség talán csak annyi, hogy nagyobb gyakorisággal kerülnek elő a későbbi időszakból.

Olaj- és rostnövények

Az olaj- és rostnövények közül a lent és a kendert emelném ki, mely szintén mindkét időszakra jellemző. A len szára rostnyerésre, magja olaj nyerésére alkalmas. A régészeti növénytani anyagban leggyakrabban a len magjával találkozunk.

[18] *Fekete L. – Káldy-Nagy Gy.* 1962., *Velics A. – Krammerer E.* 1890., *Maksay* 1959.
[19] *Cserháti S.* 1906., *Balás Á.* 1889.
[20] *Grábner E.*, 1956.
[21] *P. Hartyányi B. – Patay Á.* 1970.

A len kettős hasznosítása azonban megfigyelhető Lászlófalva–Szentkirály XV–XVI. századi leleteiben, ahol a len szenült szára és magja is előkerült.

Kerti növények

A kerti növények kategóriájába elsősorban a *Cucurbitacea* (tökfélék) családjába tartozó sárgadinnye, görögdinnye, uborka, tök, valamint a kapor, fokhagyma, a mák és a mustár leleteket soroltam. A görögdinnye és a sárgadinnye első hazai előfordulása a középkorból (XIII. század) ismert. Az ábráról (1. ábra) látható, hogy míg a késő középkori lelőhelyek viszonylag jelentős százalékában képviseltek a kerti növények maradványai, addig a kora középkori rétegekből ezideig még nem kerültek elő. Itt ki kell emelnünk természetesen azt is, hogy ezek a leletek kivétel nélkül kutakból kerültek elő, ahol vízzel átitatott iszaprétegben turfikálódva őrződtek meg a maradványok. Ilyen lelőkörülményekkel azonban a korábbi időszakban még nem találkoztunk. A százalékosan magas értékek azonban egyértelműen mutatják a kerti növények (zöldség és gyümölcsös) növekvő jelentőségét.

Termesztett gyümölcsök

A középkori lelőhelyek meglehetősen magas százalékából kerültek elő gyümölcsleletek. A korábbi korokhoz képest új fajok megjelenését nem tudtuk kimutatni, de a gyümölcs maradványok mennyisége és alakgazdagsága figyelemreméltó kertészkedésről tanúskodik. A gyümölcsnemesítés meglétére szép példát mutat a Szécsényben feltárt XVI–XVII. századi Római Katolikus Plébániatemplom botanikai anyaga, amelyben különösen a szilva csonthéjak szembetűnő változatossága több fajtára enged következtetni. Itt említem, mint élvezeti cikket a fügét, amely már a római kortól megtalálható a növényi leletekben, a vizsgált lelőhelyek többségénél már helyi termesztésre is következtethetünk.

Gyűjtögetett gyümölcsök

Az erdei gyümölcsök gyűjtögetése már a legrégebbi időktől kezdve végigkíséri az emberiség történetét. Még a későbbi középkorban is jelentős szerepet játszik a táplálkozásban. A főként kora tavasszal késő ősszel érő erdei gyümölcsök fogyasztásával meghosszabbítható a vitamindús időszak a táplálkozásban. Itt nem tértem ki a gyógynövények, festéknövények és egyéb hasznosítható növények vizsgálatára, de a Szentkirályi-leletek figyelmeztetnek arra, hogy ezen növények gyakori gyűjtögetésével is számolnunk kell.

Ételmaradványok vizsgálata

A növényi magvakon terméseken kívül szerencsés esetben élelmiszermaradványok is fennmaradhatnak önálló formában (kása- és kenyérmaradványok), vagy kerámia falára tapadva.[22] Az ételmaradványok vizsgálatával következtetni tudunk az étel típusára, a felhasznált nyersanyagokra, az elkészítés módjára. Sajnos, ezek a leletek igen szórványosan kerülnek elő, vizsgálata fejlett műszerezettséget és tapasztalatot igényel. Az ételmaradványok mikroszkópos és makroszkópos vizsgálatáról több külföldi adatot ismerünk.[23]

Ha az élelmiszer maradvány nincs teljesen elszenülve, úgy a megmaradt növényi szövetrész mikroszkopikusan vizsgálható. Az étel készítésekor a növényi részek kisebb-nagyobb változást szenvednek, amelyek mikroszkópos képükben is kifejezésre jutnak. Elsősorban mechanikai hatások — darálás, őrlés — érik a magvakat. Az őrlés alatt a sejtfalak széttöredeznek, a sejtek tartalma kiszabadul. A vízben főzés alkalmával a vízben oldódó anyagok a sejtekből kioldódnak, a keményítőszemcsék elcsírizesednek. Hasonló elváltozást szenved a keményítő pörkölés hatására is. Sütés hatására a keményítőszemcsék megduzzadnak, deformálódnak, majd elcsírizesednek.[24]

Ezek csak modern műszeres analitikai és kémiai módszerekkel vizsgálhatók eredményesen.

Összefoglalás

A tanulmány 60 középkori ásatás botanikai maradványának értékelésével próbál adatokat szolgáltatni a középkori táplálkozáskutatáshoz. A vizsgált időszakból leggyakrabban szenült maradványok — magvak és termések — kerültek elő, de jelentős mennyiségű botanikai leletet őriztek meg a kutak vízzel átitatott betöltései is. A szenült és turfikálódott maradványokon kívül a különböző sóvegyületek (mészsó, nehézfémsó) konzerváló hatásával és az ún. indirekt leletekben (lenyomatok) őrzött növényi részek meglétével is találkozhatunk.

Az archeobotanikai leletek többsége szemétgödörből került elő, tehát mint kidobott szemét értékelhető, de szerencsés esetben „gabonásvermek" és tároló-edények készletezett terményével is találkozhatunk.

A régészeti-növénytani leletek kiértékeléséhez csak a termesztett és gyűjtögetett haszonnövényeket vettem számításba, amelyek egyértelműen köthetők a táp-

[22] *Gyulai F.* 1991.

[23] *Netolitzky, F.* 1927., *Gasser G.* 1989., *Hjelmqvist, H.* 1984., *Pieta, K. – Placha, V.* 1989., *Hajnalová, E.* 1989.

[24] *Hazslinszky B. – Takács I.* 1960.

lálkozásban való felhasználáshoz. A tanulmány nem tér ki a gyomnövények, a drog és egyéb hasznosítható növények ismertetésére. A középkoron belül két időszakra bontva vizsgálja a növényleleteket:

1. kora középkor (X–XIII. század)
2. késő középkor (XIII–XVII. század)

A vizsgált időszakban leggyakrabban a gabonafélék maradványaival számolhatunk (búza, rozs, árpa, köles), amely jelzi elsődleges szerepüket a növényi eredetű táplálkozásban. A korábbi időszakokhoz képes jelentős gyarapodás figyelhető meg a kerti növények és gyümölcsök használatában, a kertkultúra fejlődésében. A késő középkorból nagyobb százalékban kerültek elő ezek a leletek mint a középkor korai időszakából, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ezeket a maradványokat kutak vizes betöltése őrizte meg, amelyek ezideig a korai időszakból nem kerültek feltárásra. Figyelemre méltó, hogy a késő középkorban, amikor a növénytermesztés jelentős előrehaladást mutat, fennmaradt a vadon termő gyümölcsök gyűjtögetése is.

A vizsgált időszak teljes botanikai anyagának feldolgozása további adatokat szolgáltathat a középkori Magyarország növénytermesztéséről, növényhasznosításáról, illetve az egyes régiók (települések) gazdasági eltéréseiről.

IRODALOM

Árendás Vera 1982. A magyarországi archeobotanikai adatok összehasonlító értékelése. Agrártörténeti Szemle. 24. évf.

Balás Árpád 1889. Általános és különleges mezőgazdasági növénytermesztés. II. Magyaróvár.

Cronyn, Janey M. 1996. Régészeti leletek konzerválásának alapjai. Magyar Nemzeti Múzeum. Bp.

Cserháti Sándor 1906. Általános és különleges növénytermesztés. II. Győr.

Fekete L. – Káldy-Nagy Gy. 1962. Budai török számadáskönyvek, 1550–1580. Bp.

Füzes Miklós 1972. Előzetes jelentés az 1967. évi pogányszentpéteri kolostorásatás XVI. század eleji gabonaleletéről. A Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa.

Gasser, G. 1989. Mikroscopische Untersuchung pflanzlicher Lebensmittel. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.

Gerő László 1955. Magyarországi várépítészet. Bp.

Grábner Emil 1956. Szántóföldi növénytermesztés. Bp.

Gyulai Ferenc 1991. Bronzkori ételmaradványok archeometriai vizsgálata. Iparrégészeti és Archeometriai Tájékoztató 11.

Gyulai Ferenc 1994. A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: Honfoglalás és régészet.

Hajnalová, E. 1989. Evidence of a carbonized loaf of bread and cereals form Bratislava–Devin. Slovenska Archeologia.

P. Hartyányi Borbála – Nováki Gyula – Patay Árpád 1967–68. Növényi mag- és terméslelet Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp.

P. Hartyányi Borbála – Nováki Gyula 1973–74. Növényi mag- és terméslelet Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. II. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp.

P. Hartyányi Borbála – Patay Árpád 1970. A Dunaföldvár–Öregtoronynál előkerült régészeti növények vizsgálata. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd.

P. Hartyányi Borbála 1975–77. Középkori budai lakóház melléképületében talált növényi maradványok. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp.

Hazslinszky Bertalan – Takács Imre 1960. Növényi eredetű élelmiszerek és abraktakarmányok mikroszkópos vizsgálata. Bp.

Hjelmqvist, H. 1984. Botanische Analyse einiger Brote. In: Birka II:I Systematische Analyse der Gräberfunde. K. Vitt. Hist. Antikv. Akad. Stockholm.

Maksay Ferenc (szerk.) 1959. Urbariumok. XVI–XVIII. század. Országos Levéltár Kiadványai. II. 7. Bp.

Müller Róbert 1972. A pogányszentpéteri ásatás. A Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa.

Netolitzky, F. 1927. Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper. Mikrokosmos 20.

Nagyváthy János 1791. A szorgalmas mezei gazda. 1. Pest.

Nováki Gyula 1981–1983. Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a „gabonásvermek" kérdéséhez. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp.

Pieta, K. – Placha, V. 1989. Getreide- und Brotfunde aus der Völkerwanderungszeit in Devin. Slovenska Archeologia 37/1.

Renfrew, J. M. 1969. The arhaeological evidence for the domestication of plants: method and problems. In: The domestication and exploitation of plants and animals. Edited by *Ucko, P.J. – Dimbleby, G.W.* London.

Renfrew, J. M. 1973. Paleoethnobotany. London.

Ságí Károly – Fresch Miklós 1966. A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek. 5. Bp.

Skoflek István 1984–85. Mag- és terméslelet Sümeg-Sarvalyról a XVI. századból. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp.

Velics A. – Kammerer E. 1890. Magyarországi török kincstári defterek. II. Bp.

1. TÁBLÁZAT

Kora középkori magleletek (X–XIII. század)

Lelőhely	Kor	Gabonák						
		Triticum aestivum	*Triticum compactum*	*Triticum* sp.	*Hordeum vulgare*	*Hordeum* sp.	*Secale cereale*	*Panicum miliaceum*
Sopron – Városház u.	9–10. sz.	+					+	
Visegrád – Várkert	9–11. sz.							
Zemplín	10. sz.							+
Edelény – Borsodi földvár	10–11. sz.	+	+	+	+		+	+
Pápa – Hantai u.	10–11. sz.							
Keszthely – Halász csárda	10–11. sz.							
Halimba	10–11. sz.			+				
Kardoskút	10–13. sz.			+			+	+
Visegrád – Sibrik domb	10–13. sz.							
Biharkeresztes – Ártánd	11. sz.	+						
Pécs – Cella trichora	11. sz.					+		
Hont – Vár	11–12. sz.	+					+	
Tiszaörvény	11–13. sz.			+				+
Somogyvár – Kapuvárhegy	12. sz.							
Győr – Gabonatér	12–13. sz.			+		+	+	+
Győr – Szeszgyár	12–13. sz.					+		
Kapuvár – Kistölgyfamajor	12–14. sz.	+						
Abaújvár	12–13. sz.	+					+	
Cegléd – Madarászhalom	13. sz.	+					+	
Endrőd		+				+		+
Esztergom – Kossuth L. u.		+					+	
Császár – Kisfaludi u. 15.							+	

2. TÁBLÁZAT

Késő középkori magleletek (XIII–XVII. század)

Lelőhely	Kor	Gabonák								
		Triticum aestivum	*Triticum compactum*	*Triticum* cf. *spelta*	*Triticum dicoccon*	*Triticum* sp.	*Hordeum vulgare*	*Hordeum* sp.	*Secale cereale*	*Panicum miliaceum*
Budapest – Hunyadi út 22.	13–14. sz.									+
Budapest – Dísz tér 8.	13–14. sz.									
Budapest – Úri u. 40.	13–14. sz.									+
Budapest – Dísz tér 10.	14. sz.									+
Budapest – Hess András tér 1.	14–15. sz.				+					
Sopron – Lenin körút 7.	14–15. sz.									
Visegrád – Kir. Pal. kert	14–15. sz.									
Székesfehérvár – Palotai út	15. sz.					+	+			+
Kereki – Fehérkővár	15. sz.									
Oroszlány – Vértesszentkereszt	15. sz.									
Mezőkovácsháza	15–16. sz.					+		+		
Nyársapát	15–16. sz.							+		
Nagyvázsony – Csepely	15–16. sz.	+					+		+	+
Külsővat – Orbán László telke	15–16. sz.								+	
Lászlófalva – Szentkirály	15–16. sz.	+					+		+	+
Kőszeg – Vár	16. sz.									
Kaposvár – Kaposszentjakab	16. sz.	+							+	+
Sümeg – Sarvaly	16. sz.	+	+	+	+				+	+
Bánokszentgyörgy – Szentkirály	16. sz.	+					+		+	
Pápa – Deák F. u. 8.	16. sz.	+								+
Pogányszentpéter	16. sz.	+						+	+	+
Esztergom – Vár	16–17. sz.	+						+		+
Szolnok – Vár	16–17. sz.					+	+		+	
Szécsény – Plébániatemplom	16–17. sz.	+					+		+	
Dunaföldvár – Öregtorony	17. sz.	+	+					+	+	+

Lelőhely	Kor	Gabonák								
		Triticum aestivum	*Triticum compactum*	*Triticum* sp. *spelta*	*Triticum dicoccon*	*Triticum* sp.	*Hordeum vulgare*	*Hordeum* sp.	*Secale cereale*	*Panicum miliaceum*
Hollókő – Vár	17. sz.	+				+		+	+	
Zsámbék – Zichy Kastély kert	17. sz.	+						+	+	
Szécsény – Vörös tér	17. sz.	+				+		+	+	
Sümeg – Vár	17. sz.									
Pécs – Korbonctan	török kor									
Pécs – Kórház u.	török kor	+							+	
Pécs – Postapalota	török kor									
Segesd	török kor							+	+	
Kaposvár – Pamuk	17–18. sz.									
Szolnok – Gutenberg tér	17–18. sz.	+						+	+	
Szada – Várdomb							+			
Szekszárd – Palánk		+								+
Vác – Széchenyi u. 4–6.										

3. TÁBLÁZAT

Kora középkori magleletek (X–XIII. század)

Lelőhely	Kor	Hüvelyesek			Olaj- és rostnövények	
		Lens culinaris	*Pisum sativum*	*Vicia* sp.	*Linum usitatissimum*	*Cannabis sativa*
Sopron – Városház u.	9–10. sz.					
Visegrád – Várkert	9–11. sz.	+	+	+		+
Zemplín	10. sz.					
Edelény – Borsodi földvár	10–11. sz.	+	+	+	+	
Pápa – Hantai u.	10–11. sz.					
Keszthely – Halász csárda	10–11. sz.					
Halimba	10–11. sz.					
Kardoskút	10–13. sz.					
Visegrád – Sibrik domb	10–13. sz.					
Biharkeresztes – Ártánd	11. sz.					
Pécs – Cella trichora	11. sz.					
Hont – Vár	11–12. sz.					
Tiszaörvény	11–13. sz.					
Somogyvár – Kapuvárhegy	12. sz.				+	
Győr – Gabonatér	12–13. sz.					
Győr – Szeszgyár	12–13. sz.					
Kapuvár – Kistölgyfamajor	12–14. sz.					
Abaújvár	12–13. sz.		+			
Cegléd – Madarászhalom	13. sz.					
Endrőd						
Esztergom – Kossuth L. u.						
Császár – Kisfaludi u. 15.						

4. TÁBLÁZAT

Késő középkori magleletek (XIII–XVII. század)

Lelőhely	Kor	Hüvelyesek			Olaj- és rostnövények		Kerti növények						
		Lens culinaris	*Pisum sativum*	*Vicia faba*	*Linum usitatissimum*	*Cannabis sativa*	*Citrullus lantanus*	*Cucumis melo*	*Cucumis sativus*	*Cucurbita pepo*	*Papaver somniferum*	*Brassica nigra*	*Anethum graveolens*	*Allium sativum*
Budapest – Hunyadi út 22.	13–14. sz.						+	+						
Budapest – Dísz tér 8.	13–14. sz.						+	+					+	
Budapest – Úri u. 40.	13–14. sz.						+	+						
Budapest – Dísz tér 10.	14. sz.							+	+					
Budapest – Hess András tér 1.	14–15. sz.					+	+	+						
Sopron – Lenin körút 7.	14–15. sz.													
Visegrád – Kir. Pal. kert	14–15. sz.							+						
Székesfehérvár – Palotai út	15. sz.													
Kereki – Fehérkővár	15. sz.													
Oroszlány – Vértesszentkereszt	15. sz.													
Mezőkovácsháza	15–16. sz.			+										
Nyársapát	15–16. sz.													
Nagyvázsony – Csepely	15–16. sz.	+			+									
Külsővat – Orbán László telke	15–16. sz.													
Lászlófalva – Szentkirály	15–16. sz.	+	+		+	+	+	+	+		+			
Kőszeg – Vár	16. sz.													
Kaposvár – Kaposszentjakab	16. sz.	+		+										
Sümeg – Sarvaly	16. sz.	+	+											
Bánokszentgyörgy – Szentkirály	16. sz.	+	+											
Pápa – Deák F. u. 8.	16. sz.													
Pogányszentpéter	16. sz.													
Esztergom – Vár	16–17. sz.													
Szolnok – Vár	16–17. sz.													
Szécsény – Plébániatemplom	16–17. sz.					+	+	+		+	+	+		+

4. TÁBLÁZAT

Lelőhely	Kor	Hüvelyesek			Olaj- és rostnövények				Kerti növények					
		Lens culinaris	*Pisum sativum*	*Vicia faba*	*Linum usitatissimum*	*Cannabis sativa*	*Citrullus lantanus*	*Cucumis melo*	*Cucumis sativus*	*Cucurbita pepo*	*Papaver somniferum*	*Brassica nigra*	*Anethum graveolens*	*Allium sativum*
Dunaföldvár – Öregtorony	17. sz.													
Hollókő – Vár	17. sz.													
Zsámbék – Zichy Kastély kert	17. sz.	+												
Szécsény – Vörös tér	17. sz.	+												
Sümeg – Vár	17. sz.													
Pécs – Kórbonctan	török kor													
Pécs – Kórház u.	török kor													
Pécs – Postapalota	török kor													
Segesd	török kor													
Kaposvár – Pamuk	17–18. sz.			+										
Szolnok – Gutenberg tér	17–18. sz.													
Szada – Várdomb														
Szekszárd – Palánk														
Vác – Széchenyi u. 4–6.								+						

5. TÁBLÁZAT

Kora középkori magleletek (X–XIII. század)

Lelőhely	Kor	Termesztett gyümölcsök					
		Prunus domestica	*Persica vulgaris*	*Cerasus avium*	*Vitis vinifera*	*Malus* sp.	*Juglans regia*
Sopron – Városház u.	9–10. sz.						
Visegrád – Várkert	9–11. sz.						
Zemplín	10. sz.						
Edelény – Borsodi földvár	10–11. sz.						
Pápa – Hantai u.	10–11. sz.		+				
Keszthely – Halász csárda	10–11. sz.						
Halimba	10–11. sz.						
Kardoskút	10–13. sz.						
Visegrád – Sibrik domb	10–13. sz.						
Biharkeresztes – Ártánd	11. sz.						
Pécs – Cella trichora	11. sz.						
Hont – Vár	11–12. sz.						
Tiszaörvény	11–13. sz.						
Somogyvár – Kapuvárhegy	12. sz.	+		+	+	+	+
Győr – Gabonatér	12–13. sz.						
Győr – Szeszgyár	12–13. sz.						
Kapuvár – Kistölgyfamajor	12–14. sz.						
Abaújvár	12–13. sz.						
Cegléd – Madarászhalom	13. sz.						
Endrőd							
Esztergom – Kossuth L. u.							
Császár – Kisfaludi u. 15.							

6. TÁBLÁZAT

Késő középkori magleletek (XIII–XVII. század)

Lelőhely	Kor	Termesztett gyümölcsök															
		Prunus domestica	*Prunus cerasifera*	*Prunus* sp.	*Prunus armeniaca*	*Persica vulgaris*	*Amygdalus communis*	*Cerasus avium*	*Cerasus vulgaris*	*Cerasus fruticosa*	*Vitis vinifera*	*Malus domestica*	*Malus* sp.	*Pyrus communis*	*Pyrus* sp.	*Juglans regia*	*Ficus carica*
Budapest – Hunyadi út 22.	13–14. sz.									+	+		+			+	
Budapest – Dísz tér 8.	13–14. sz.	+	+				+	+	+		+					+	+
Budapest – Úri u. 40.	13–14. sz.					+					+					+	+
Budapest – Dísz tér 10.	14. sz.						+	+	+		+		+				
Budapest – Hess András tér 1.	14–15. sz.			+				+	+		+		+		+		
Sopron – Lenin körút 7.	14–15. sz.								+		+						
Visegrád – Kir. Pal. kert	14–15. sz.	+			+	+		+	+		+		+			+	+
Székesfehérvár – Palotai út	15. sz.										+						
Kereki – Fehérkővár	15. sz.			+							+	+					
Oroszlány – Vértesszentkereszt	15. sz.															+	
Mezőkovácsháza	15–16. sz.																
Nyársapát	15–16. sz.																
Nagyvázsony – Csepely	15–16. sz.																
Külsővat – Orbán László telke	15–16. sz.																
Lászlófalva – Szentkirály	15–16. sz.	+		+	+	+		+	+		+					+	+
Kőszeg – Vár	16. sz.					+											
Kaposvár – Kaposszentjakab	16. sz.																
Sümeg – Sarvaly	16. sz.					+											
Bánokszentgyörgy – Szentkirály	16. sz.																
Pápa – Deák F. u. 8.	16. sz.	+				+					+	+				+	
Pogányszentpéter	16. sz.	+												+			
Esztergom – Vár	16–17. sz.																
Szolnok – Vár	16–17. sz.																
Szécsény – Plébániatemplom	16–17. sz.	+		+				+	+		+	+		+		+	+
Dunaföldvár – Öregtorony	17. sz.																
Hollókő – Vár	17. sz.	+				+		+			+	+	+			+	

Lelőhely	Kor	Termesztett gyümölcsök														
		Prunus domestica	*Prunus cerasifera*	*Prunus* sp.	*Prunus armeniaca*	*Persica vulgaris*	*Amygdalus communis*	*Cerasus avium*	*Cerasus vulgaris*	*Cerasus fruticosa*	*Vitis vinifera*	*Malus domestica*	*Malus* sp.	*Pyrus communis*	*Pyrus* sp.	*Juglans regia*	*Ficus carica*
Zsámbék – Zichy Kastély kert	17. sz.																
Szécsény – Vörös tér	17. sz.																
Sümeg – Vár	17. sz.										+						
Pécs – Kórbonctan	török kor										+						
Pécs – Kórház u.	török kor																
Pécs – Postapalota	török kor	+															
Segesd	török kor																
Kaposvár – Pamuk	17–18. sz.																
Szolnok – Gutenberg tér	17–18. sz.																
Szada – Várdomb																	
Szekszárd – Palánk																	
Vác – Széchenyi u. 4–6.											+						

7. TÁBLÁZAT

Kora középkori magleletek (X–XIII. század)

Lelőhely	Kor	Gyűjtögetett gyümölcsök				
		Corylus avellana	*Cerasus mahaleb*	*Rubus ideus*	*Rubus* sp.	*Sorbus* sp.
Sopron – Városház u.	9–10. sz.					
Visegrád – Várkert	9–11. sz.					
Zemplín	10. sz.					
Edelény – Borsodi földvár	10–11. sz.	+	+			+
Pápa – Hantai u.	10–11. sz.					
Keszthely – Halász csárda	10–11. sz.					
Halimba	10–11. sz.					
Kardoskút	10–13. sz.					
Visegrád – Sibrik domb	10–13. sz.					
Biharkeresztes – Ártánd	11. sz.					
Pécs – Cella trichora	11. sz.					
Hont – Vár	11–12. sz.				+	
Tiszaörvény	11–13. sz.					
Somogyvár – Kapuvárhegy	12. sz.			+		
Győr – Gabonatér	12–13. sz.					
Győr – Szeszgyár	12–13. sz.					
Kapuvár – Kistölgyfamajor	12–14. sz.					
Abaújvár	12–13. sz.					
Cegléd – Madarászhalom	13. sz.					
Endrőd						
Esztergom – Kossuth L. u.						
Császár – Kisfaludi u. 15.						

Késő középkori magleletek (XIII–XVII. század)

Lelőhely	Kor	Gyűjtögetett gyümölcsök													
		Prunus spinosa	*Prunus avium*	*Cerasusu mahaleb*	*Corylus avellana*	*Cornus mas*	*Fragaria vesca*	*Rubus ideus*	*Rubus ceasius*	*Rubus fruticosa*	*Rubus* sp.	*Morus nigra*	*Malus silvestris*	*Pyrus* sp.	*Sorbus domestica*
Budapest – Hunyadi út 22.	13–14. sz.	+			+				+		+	+			
Budapest – Dísz tér 8.	13–14. sz.	+			+	+			+						
Budapest – Úri u. 40.	13–14. sz.	+				+						+			
Budapest – Dísz tér 10.	14. sz.	+		+		+						+			
Budapest – Hess András tér 1.	14–15. sz.	+					+				+	+			
Sopron – Lenin körút 7.	14–15. sz.														
Visegrád – Kir. Pal. kert	14–15. sz.				+			+		+	+				
Székesfehérvár – Palotai út	15. sz.														
Kereki – Fehérkővár	15. sz.		+												
Oroszlány – Vértesszentkereszt	15. sz.														
Mezőkovácsháza	15–16. sz.														
Nyársapát	15–16. sz.														
Nagyvázsony – Csepely	15–16. sz.														
Külsővat – Orbán László telke	15–16. sz.														
Lászlófalva – Szentkirály	15–16. sz.	+			+		+						+		
Kőszeg – Vár	16. sz.														
Kaposvár – Kaposszentjakab	16. sz.														
Sümeg – Sarvaly	16. sz.												+	+	+
Bánokszentgyörgy – Szentkirály	16. sz.														
Pápa – Deák F. u. 8.	16. sz.				+		+								
Pogányszentpéter	16. sz.														
Esztergom – Vár	16–17. sz.														
Szolnok – Vár	16–17. sz.														
Szécsény – Plébániatemplom	16–17. sz.	+				+	+		+	+		+			
Dunaföldvár – Öregtorony	17. sz.								+						

8. TÁBLÁZAT

Lelőhely	Kor	Gyűjtögetett gyümölcsök													
		Prunus spinosa	*Prunus avium*	*Cerasusu mahaleb*	*Corylus avellana*	*Cornus mas*	*Fragaria vesca*	*Rubus ideus*	*Rubus ceasius*	*Rubus fruticosa*	*Rubus* sp.	*Morus nigra*	*Malus silvestris*	*Pyrus* sp.	*Sorbus domestica*
Hollókő – Vár	17. sz.	+			4	+		+							
Zsámbék – Zichy Kastély kert	17. sz.														
Szécsény – Vörös tér	17. sz.														
Sümeg – Vár	17. sz.														
Pécs – Kórbonctan	török kor										+				
Pécs – Kórház u.	török kor														
Pécs – Postapalota	török kor					+									
Segesd	török kor														
Kaposvár – Pamuk	17–18. sz.														
Szolnok – Gutenberg tér	17–18. sz.														
Szada – Várdomb															
Szekszárd – Palánk															
Vác – Széchenyi u. 4–6.								+							

BODNÁR LÁSZLÓ

A BORVIDÉKI ÉS HEGYKÖZSÉGI TÖRVÉNYEK MAGYARORSZÁGON

A hazai bor minőségének, eredetének védelme, a borhamisítók, tisztességtelen kereskedők elleni fellépés már a középkorban különleges privilégiumok megadására ösztönözte a magyar királyokat. Nagy Lajos például előbb Budának, Kassának, majd Pozsonynak adott kiváltságokat. E helyeken csak a város engedélyével lehetett szőlőt, vagy bármi más örökös birtokot vásárolni. Pozsonyba a kiváltságlevél alapján nem lehetett idegen bort bevinni. Gyöngyösön is bort csak úgy lehetett eladni, ha azt előzetes megkóstolás után bíró engedélyezte. Ezzel is a város borainak hírnevét kívánták megőrizni, illetve javítani. Sajószentpéteren csak a szerémségi és somogyi borok nyerhettek értékesítési engedélyt.[1]

A hegyközségek, mint a szőlőbirtokosok szervezetei és a hegytörvények a feudalizmusban, a polgári világban fejlődtek a legegyenletesebben, de az első összefoglaló, a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló hegyközségi törvény 1894-ben jelent meg. Azóta több mint 100 év telt el. Megfelelő törvények híján a jó bor tekintélye mélyre süllyedt. Megváltásként született az új hegyközségi törvény.[2]

Ma még sokan nem érzik a hegyközségek funkciójának jelentőségét, de a szakemberek szerint 4–5 éven belül a gazdák érdekérvényesítési törekvései révén visszaszerzik régi rangjukat.[3]

A rendszerváltás után, amikor a szőlő- és borágazatban is a magántulajdonon alapuló gazdálkodásra, egyre több kreatívan gondolkodni és tenni tudó gazdára van szüksége az országnak, mind több információra van szükség.

[1] *Vereszki János* 1997. Bortörvényre várva hegyközségek. Kincses Kalendárium. 109–111. o.
[2] I. m.
[3] I. m.

A borvidékekről

A történelmi borvidék olyan táj, több települést magában foglaló, kisebb nagyobb földrajzi egység, ahol évszázadok óta országos viszonylatban híres bort termelnek. Egy-egy borvidéken főbb tulajdonságaiban hasonló jellegű bort, illetve borokat készítenek, melyet közel azonos talaj- és éghajlati viszonyok mellett egy-két meghatározó szőlőfajta biztosít.[4] Az 1997. évi besorolás szerint településenként a borvidéki besorolásra előírt termőhelyi kataszteri osztályú terület legalább 7%-a, a szőlőültetvények területe pedig 4%-a a mezőgazdaságilag művelt területnek. A termőhelyek közül a borvidékek és bortermőhelyek azoknak a településeknek a gyűjtőfogalmát jelentik tehát, amelyeknek a területén a mezőgazdaságilag művelt területekhez képest igen nagy a termőhelyi kataszter szerint megállapított osztályú terület és a szőlőültetvények területének az aránya. A borvidéki és bortermőhelyi településekre azonban más követelmények is érvényesek, azzal a kivétellel, hogy a bortermőhelyi települések nagyrészt elszigetelten helyezkednek el az ország különböző területein, míg a borvidéki települések regionálisan gazdaságföldrajzi egységet képeznek és a szükséghez viszonyítva körzetekre tagolhatók.[5]

A filoxéravész előtt még változatos volt a fajtaösszetétel, így az egyes területeken, helyeken, vidékeken termelt borok minősége nagy eltéréseket mutatott.[6] A borvidékek elnevezése egy-egy várossal, faluval, földrajzi tájjal stb. kapcsolatos.[7] Városról, illetve faluról kapta az elnevezést például az egri, pozsonyi, tokaji, móri, visontai, szekszárdi.[8] Egy-egy földrajzi tájhoz kapcsolódik például a balatonmelléki, ármelléki, hegyaljai, mátraaljai, bükkaljai, mecsekaljai, alföldi, kiskunsági, somlói, nyírségi, kiskunsági borvidék. Egy-egy történelmi borvidék megjelölésére használták a megye nevét is például baranyai, somogyi, zalai, csongrádi, soproni stb. borvidék.[9]

A szőlő több évezred óta nemcsak gyümölcs, hanem bor is. Amióta a bor áruvá vált, attól az időtől kezdve érdekviszonyok kötődnek hozzá. Már a korai feudális társadalmakban rájöttek arra, hogy az érdekviszonyok kordában tartásához szabályokat kell létrehozni. Így volt ez hazánkban is. Az első intézkedések földesúri, városi vagy vármegyei rendelkezésekben öltöttek testet, számos alkalommal kirá-

[4] Néprajzi Lexikon. 1982. Bp. 341. o.

[5] *Sümegi József* 1993. I. A magyar szőlő- és borgazdaság vázlatos ismertetése, a Magyar Szőlő- és Bortermelők Szövetségének célja és feladatai. A borkereskedelem ABÉCÉJE. Balatonfüred. 9–10. o.

[6] Néprajzi Lexikon. 1982. Bp. 341. o.

[7] I. m.

[8] I. m.

[9] I. m.

lyi kiváltságlevelek szerint. E szabályok a XVII. századtól már a törvényhozásban is kialakultak.[10]

Az első törvényi intézkedések a bor forgalmazásához fűződő jogosítványokat részesítették védelemben. 1655-től évszázadokon át figyelemmel kísérhetők a királyi dekrétumokban a kocsmatartás szabályozása, a kocsmatartás jogának bitorlását tiltó intézkedések, vagy a vámkedvezményekkel kapcsolatos szabályozások. A forgalom élénkülésével a bor készítésében már a XVIII. században elszaporodtak a visszaélések. Ennek megakadályozására az 1723-ban megjelent rendelet intézkedik *„a kiváló borok meghamisításának meggátlásáról"*. Ennek a szövege a következők szerint hangzik: *„igazságos, (nehogy némelyek magán csalárdsága miatt a közösség szenvedjen), hogy azokat, akik a kiváló borokat bármi módon meghamisítják vagy azokat silányabb szőlőkből helyettesítik, s ezek neve alatt elárusítják, s így a vevőket megcsalják s a közkereskedést megakadályozzák, az illető megyék hatóságai azonnal, s tettleg összes boraiknak elvesztésével büntessék"*. Ez a megfogalmazás már magában rejti a magyar bortörvény csíráit. A korai törvénykezésben még nem találhatók meg a szőlőtermesztést érintő rendelkezések, mert itt nincs tere az ügyeskedésnek, a csalásnak, szemben a borkészítéssel és a borforgalmazással.[11]

Történeti kuriózum — mert törvényi szinten tesz említést Tokaj-Hegyaljáról, valamint ezzel összefüggésben a szőlő- és bortermelésről és a borforgalmazásról — az 1827. évi XXXI. törvénycikk: *„a szőlőművelés és a borkereskedés az ország azon részeiben, melyek Tokaj-Hegyalja általános nevezet alatt foglaltatnak, észrevehetőleg alászállván, a nemzeti gazdaság és kereskedés ezen kitűnő ágának a hajdani virágzás állapotába való visszaállítása végett az összes helyi körülményeknek a helyszínén leendő megvizsgálására, s az előzőleg már tett intézkedésekkel való egybevetésére bizottság neveztetik ki..."*[12]

A legrégibb polgárosult népeknél a bornak az egyházi ünnepek mellett a polgári életben, ünnepi alkalmakkor is nagy jelentősége volt. A görögöknek, rómaiaknak, egyiptomiaknak külön isteneik voltak a bor tiszteletére (Bacchus, Dionysos, Liber stb.).[13]

A legrégibb nép, akik a bort készítették a főníciaiak. Ők ismertették meg a Földközi-tenger vidékén a szőlőművelést és a borkészítést, így terjedt el ez a művelet Franciaország, Spanyolország, Olaszország vidékein. Egyes feltevések szerint a Szerémségben, Pannoniában Probus római császár honosította meg a szőlőt, az itt telepített szőlők leginkább Görögországból származtak.[14] Szent István uralkodása

[10] *Kovács Gy. – Mikó Z. – Szabó Gy.* 1995. Hegyközség, szőlészet, borászat. Bp. 305. o.
[11] I. m.
[12] I. m. 306. o.
[13] *Katona József – Dömötör József* 1963. Magyar borok – borvidékek. Bp. 7–8. o.
[14] I. m. 14. o.

idején, s az azt követő XI. században Olaszországból is számos szőlőfajtát hoztak be. Az Árpád-házi királyok idejében számos vidéken készítettek bort, különösen ismertek voltak a szerémségi, szekszárdi, szentgyörgyhegyi, balatonvidéki, somlói, soproni, ruszti, budai, aradi szőlők borai. A történelmi borvidékek kialakulását már erre az időszakra visszavezethetjük. Az Anjouk alatt váltak híressé a Tokajhegyaljai borok. Világhírűvé azonban csak a XVI. században vált, amikor is kezdetét vette az aszúkészítés.[15] A későbbiek során terjednek el az erdélyi, érmelléki, ménesi, mátravidéki, tolnai, baranyai és a Pozsony környéki borok. A XIX. században a móri és az alföldi borok is ismertebbé váltak.

Főbb borvidékeink a XVI. század elejére kialakultak. A középkor végén legismertebbek voltak a szerémségi borok. Ezt követték a somogyi, baranyai, pozsonyi, soproni, budai, egri, borsodi, nógrádi, veszprémi, zalai s végül az erdélyi borok. Az első rendszeres áttekintést a borvidékeken Schams Ferenc készítette 1832–1833-ban. Ő 14 borvidékbe sorolta a jelentősebb bortermő területeket: 1. Tokaj és Zemplén megye; 2. Szerémség; 3. Arad megye (Ménesi hegy); 4. Komárom megye (neszmélyi borok); 5. Pest megyei borok (budai, szentendrei, Promotórium (Budafok), Ótétény és Kistétény, Pósmegyer, Vecsés, Szada, Csömör, Síksági borok); 6. Tolna megye (szekszárdi borok); 7. Baranya megye (Pécs és Villány); 8. Zala megye (Balaton melléke); 9. Veszprém megye (Somló hegy); 10. Heves megye (Eger és Visonta); 11. Ruszt és Sopron; 12. Vas megye; 13. Horvátország; 14. Bánát (Versec és Fehértemplom).[16]

A XIX. század első felétől jelentős mértékben nőtt a szőlőterület. A történelmi borvidékektől függetlenül Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros és Máramaros megyék kivételével — ahol a természetföldrajzi tényezők kedvezőtlenek voltak — mindenütt termeltek bort, úgy annyira, hogy a bánáti és nyírségi terület is borvidékké vált.[17]

A borvidékek első hivatalos beosztását Keleti Károly szőlészeti statisztikája alapján 1880-ban készítették, amelyek szerint megjelölték a szőlőterületek nagyságát, az átlagos évi bortermés mennyiségét, valamint a bor fajtáját. E besorolás a közigazgatási egységekhez alkalmazkodott és minden bortermeléssel foglalkozó községet besorolt a borvidékek területébe.[18]

Egy-egy borvidéken több borfajtát készítettek. A filoxéravész előtt, a XIX. század derekán fehérbor termő borvidék volt a Balaton melléke, Ér-mellék, Fertő melléke, Magyarád, Pozsony környéke, a Neszmélyi és Tokaji borvidék. Vörösbort termeltek: a Villányi, Egri, Visontai, Budai, Szekszárdi borvidéken. Fehér aszújáról

[15] Néprajzi Lexikon. 1982. Bp. 341. o.
[16] I. m. 342. o.
[17] I. m. 341. o.
[18] I. m. 342. o.

vált ismertté: a Tokaji; korábban Ruszti és Soproni borvidék, Erdélyben főleg fehér borokat termeltek, így a két Küküllő vidékén, Maros völgyében, a Mezőségben.[19]

A szőlőtermesztés kiemelten a filoxéra vésszel került az érdeklődés, törvényhozás középpontjába. 1876–1883, majd 1895-ben a filoxérával kapcsolatban hat törvény született, amelyek a filoxéra elterjedésének megakadályozásáról, a pusztítás következményeinek felszámolásáról és a rekonstrukciót elősegítő munkálatokról hoztak határozatot. A filoxéra nyomán kialakult borhiány újabb lendületet adott a borhamisításoknak. Ennek ellentételezésére született meg az 1893. évi XXIII. törvénycikk.[20] E rendelet első ízben fogalmazza meg, hogy mi nevezhető mesterséges bornak, hamisítványnak, először fogalmazza meg a bor megjelölésében a termőhely és a szőlőfajta nevének alkalmazását. Kitűzi a rendelet a vegykísérleti állomások létrehozását és állandó szakértő bizottságok megalakítását. Megfogalmazza azt is, hogy meg kell határozni a must okszerű kezelésének és javításának szabályait, valamint a borvidékek beosztását. A miniszteri végrehajtási rendelet borvidékenként meghatározza a telepíthető szőlőfajtákat is. Ez a jogszabályegyüttes tehát joggal tekinthető az első mai értelemben vett bortörvénynek. 1896-ban a filoxéra után, a rekonstrukció idején készült el az 1893. XXIII. tc. alapján a borvidékek második beosztása. E rendelet alapján meghatározták a főbb szőlőfajtákat, amelyek mennyiségileg, de minőségileg is a legjobb termést adták. Így próbálták megszüntetni a termelt fajták korábbi sokféleségét, s kialakítani az egy-egy borvidéken termelt borok azonos karakterét. A besorolásnál már csak a minőségi bort termelő településeket vették figyelembe. Ennek megfelelően a következő borvidékeket alakították ki: 1. Ruszt–somogyi–pozsonyi; 2. Pest–nógrádi; 3. Buda–sashegyi; 4. Somlyói; 5. Neszmélyi; 6. Eger–visontai; 7. Abaúj–miskolci; 8. Tokaji; 9. Szerednyevisznai; 10. Munkács–nagyszőllősi; 11. Érmelléki; 12. Ménesmagyaráti; 13. Versec–fehértemplomi; 14. Szekszárdi; 15. Pécs–villányi; 16. Badacsonyi; 17. Balaton–melléki; 18. Erdély részei.[21]

Az I. világháború befejezése után első lényeges változást az 1924. évi bortörvény végrehajtása hozta. Az államhatárok megváltoztatása és a termelésben bekövetkezett változások a borvidékek átsorolását eredményezte. A borjog alkalmazása során szerzett ismeretek leginkább Franciaország, Olaszország, Németország, Ausztria bortörvényeinek a magyar borok külkereskedelmére gyakorolt hatása miatt fogalmazták meg az 1908. évi XLVII. törvénycikket.[22] Ennek célja az volt, hogy az egy évvel korábban megalkotott osztrák bortörvényhez igazodjanak abból a célból, hogy az egységes vámhatár nyújtotta előnyök kihasználhatók legyenek. E törvény még mindig a borhamisításnak és a hamisított bor forgalomba hozatalának tilalmazásáról szól, de a bor fogalmának szabatos meghatározásáról, a borkészítés

[19] I. m. 341. o.

[20] *Kovács Gy. – Mikó Z. – Szabó Gy.* 1995. Hegyközség, szőlészet, borászat. Bp. 306. o.

[21] Néprajzi Lexikon. 1982. Bp. 342. o.

[22] *Kovács Gy. – Mikó Z. – Szabó Gy.* 1995. Hegyközség, szőlészet, borászat. Bp. 307. o.

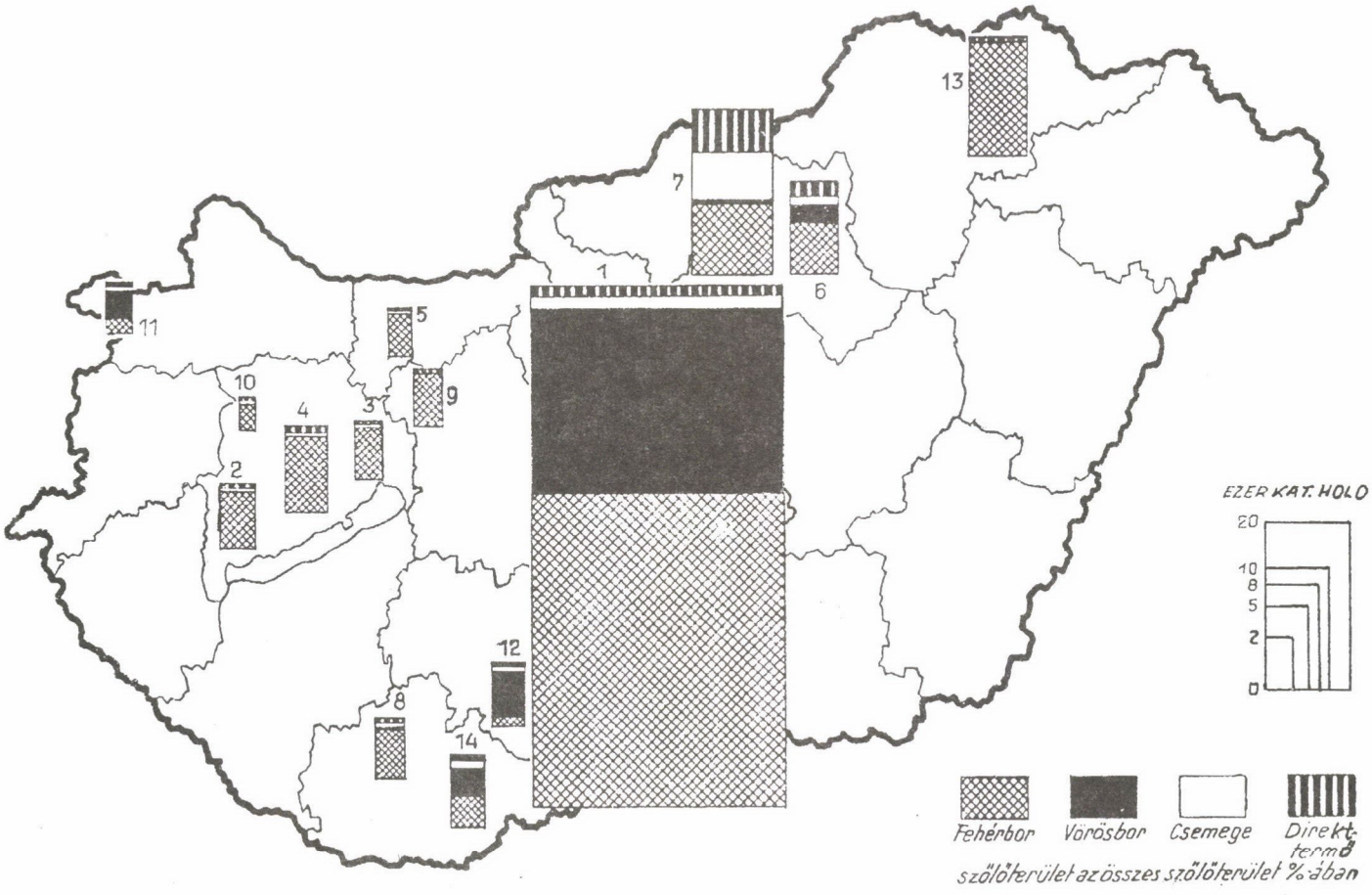

1. ábra. A szőlőterület megoszlása borvidékek és fajtacsoportok szerint (1965)

során figyelembe vehető eljárások és anyagok tételes felsorolásából indul ki. Minden más eljárás és anyag alkalmazását a törvény tiltotta és szigorúan büntette. A tokaji borvidék településjegyzékét is megállapították, a tokaji borokra vonatkozó különleges rendelkezésekkel együtt. A többi borvidék beosztását, az egyes engedélyezett anyagok mennyiségének szabályozását a végrehajtási rendelet tartalmazta.

Az 1908. évi törvényhez viszonyítva az 1924. évi IX. törvénycikk, az azt módosító 1929. évi X. törvénycikk, majd az 1936. évi V. törvénycikk figyelembe veszi az ország területének változásait, a gazdasági változásokat, de figyelembe vette a szakmai fejlődés eredményeit is. Ennek alapján az egymás után következő bortörvényekben végigkísérhetőek a következők:[23]

— a minőségjavítás biztosítása, a magyar borok piacképességének biztosítása;
— a származás és eredetvédelem biztosítása;
— a tisztességes borászkodást végzők védelme a borhamisítókkal szemben;
— a fogyasztói érdekvédelem;
— a nemzetközi szabályokhoz való alkalmazkodás úgy, hogy megőrizzük hazai adottságainkat.

Az 1936. évi bortörvény, valamint az 1938. évi hegyközségi törvény 1959-ig megfelelően biztosította a szőlő- és bortermelés érdekeit. E törvények helyébe lépett az 1959. évi 23. törvényerejű rendelet, amely a szőlő-, gyümölcs- és borgazdálkodással volt kapcsolatban. E törvény az előző törvények szakmai elemeit integrálta egyetlen törvénybe és csak a közigazgatási eljárás rendjét igazította a megváltozott közigazgatási rendszerhez, amely a tanácsok munkájával kapcsolatos.[24]

Nagyobb változást jelentett a jelenleg is érvényben lévő 1970. évi 36. törvényerejű rendelet. Ez nagyon leegyszerűsítette az előző törvényeket, végrehajtási rendelete korlátlan felhatalmazást adott a szakminiszternek, a szabálysértési szankciókat pedig kiemelte a szakmai joganyagból. E keretjellegű törvény azonban továbbra is megőrizte a további törvények koncepcióját. Kisebb korrigálásokat végeztek 1977-ben, majd 1990-ig többször módosították. Ennek következménye az, hogy számos vonatkozásban eltér a nemzetközi borjog tendenciáitól. Az 1990-től végrehajtott korrigálások nagyrészt a nemzetközi — elsősorban az Európai Unió jogharmonizációja jegyében készült —, másrészt marketing célzatú elemekkel gazdagította a rendeletet.[25]

[23] I. m.
[24] I. m.
[25] I. m. 308 o.

Az 1924. évi IX. és 1929. X. törvénycikk alapján a következő borvidékeket ismerjük: soproni, neszmélyi, Buda–sashegyi, móri, somlyói, badacsonyi, balatonmelléki, Somogy–zalai, szekszárdi, Villány–pécsi, Pest–nógrádi, Gyöngyös–visontai, egri, Miskolc–abaúji, Tokaj-hegyaljai, alföldi és nyírségi. Az 1924. évi bortörvény hozza az első jelentős változást, akkor válik külön a móri, a Somogy–zalai és a nyírségi borvidék. Még az 1940-es években is jellemző volt, hogy egy-egy vármegyének össze nem illő borai kerülnek a borvidékek besorolásába. 1935-ben a következő 17 borvidéket különíthetjük el:[26] Soproni, neszmélyi, Buda–sashegyi, móri, somlói, badacsonyi, balatonmelléki, Somogy–zalai, szekszárdi, Villány–pécsi, Pest–nógrádi, Gyöngyös–visontai, egri, Miskolc–abaúji, Tokaj-hegyaljai, alföldi és nyírségi. Az 1936. V. tc. alapján és később az ország területváltozásainak figyelembevételével az 1942. évi helyzetet a következő besorolás jelzi: soproni, neszmélyi, móri, somlyói, Badacsony–Balatonfüred–csopaki, balatonmelléki, mecseki, Villány–siklósi, szekszárdi, dunántúli, egri, Gyöngyös–visontai, debrői, nyírségi, felföldi, alföldi, Tokaj-hegyaljai.[27] Ebben az időben Heves megye községeit öt borvidékbe sorolták. Az 1942. évi besorolás alapján például az egri borvidékhez tartozott Heves vármegye, Eger város, továbbá Nagytálya, Maklár, Kerecsend, Demjén községek, Borsod–Gömör és Kishont egyesített vármegyék, Kistálya, Andornak, Ostoros, Noszvaj, Tibolddaróc és Szomolya hegyi szőlői.[28] Ugyanebben az időben a Gyöngyös–visontai borvidék: Heves vármegye, Gyöngyös város, a gyöngyösi járás összes községei — Vámosgyörk, Ludas, Nagyfüged és Visznek kivételével —, továbbá a hatvani járásból Ecséd, Rózsaszentmárton és Apc községek hegyi szőlői.[29] A debrői borvidéknek három községe volt: Aldebrő, Feldebrő és Verpelét.[30] A felföldi borvidék magában foglalta Bars és Hont egyesített vármegyéket, Nógrád vármegyét, Gömör és Kishont vármegyét, Ungvár vármegyét. Ezen kívül Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye, váci, gödöllői és aszódi járására is kiterjedt. Miskolc városon kívül hozzátartozott Heves vármegye pétervásárai, gyöngyösi, hatvani és egri járásai területén elterülő szőlők — kivéve a már említett heves megyei településeket — és a Tokaj-Hegyalja zárt borvidék szőlői.[31] Az alföldi borvidékbe sorolták a hevesi és a tiszafüredi járás területén elhelyezkedő településeket.[32]

Az 1949–58 között elvégzett szőlőmonográfiai felvételek alapján, a természeti tényezők és a készített borok minőségének figyelembevételével 14 borvidéket alakí-

[26] *Feyér Piroska* 1970. Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 330. o.
[27] I. m. 331. o.
[28] I. m.
[29] I. m.
[30] I. m.
[31] I. m.
[32] I. m.

tottak ki 1959-ben.[33] Az így kialakított borvidékek közül a Tokaj-hegyaljai, somlói és Balatonfüred–csopaki kiemelkedő minőségű besorolást kapott. Minőségi borokat teremnek a soproni, móri, Bársonyos–császári, balatonmelléki, szekszárdi, mecseki, Villány–siklósi, a mátraaljai és az egri borvidéken. A mátraaljai borvidékről most beszélhetünk először úgy, hogy a gyöngyösvisontai és a debrői borvidék településeit összevonták. A soproni, szekszárdi, egri borvidéken, valamint a villány–siklósi borvidék Villány részén többségében a vörösbor alapanyagát biztosító szőlőfajták terjedtek el. A 13 történelmi borvidéken kívül a bortermés zömét mégis az alföldi borvidék biztosította, ahol az asztali és pecsenyeborok, valamint igen jó minőségű rozé és vörösborok is készülnek. Heves megyében 1959-ben 3 községet soroltak az alföldi borvidékhez, amelyek a hevesi járásban helyezkedtek el, így: Boconád, Erdőtelek és Heves községeket. Ez utóbbi már közel 20 éve városi ranggal rendelkezik. Az 1977. évi besorolás alapján e települések nem kaptak borvidéki besorolást.

Az 1893-as, 1924. IX. és 1929. X. törvénycikk, valamint az 1959. és 1977. évi besorolás alapján csak a Tokaji, Szekszárdi, Badacsonyi, Balaton-melléki és az Egri borvidék elnevezése maradt változatlan. Az azonos elnevezésű borvidékeknél is változtak az odasorolt települések. Ezt mutatja, hogy például Aldebrő, Egerszólát, Feldebrő, Verpelét még 1959-ben a Mátraaljához volt besorolva, 1977-ben már az Egri borvidékhez. Vagy Hatvan történelme során először kap borvidéki besorolást a Mátraaljához. Ugyancsak a változást jelzi, hogy 1959-ben Szomolya még az Egri borvidékhez, 1977-ben már a Bükkaljai borvidékhez kapcsolódott. hazánk szőlőterületének közel kétharmada (66%) 1990-ben borvidékeken helyezkedett el. Az ország szőlőterülete ekkor 138 000 ha volt. A szőlőtermesztés szőlőtermő tájakon történik, amelyeken belül borvidékeket, bortermő helyeket és egyéb szőlőtermő vidékeket lehet megkülönböztetni.[34]

1977-től a 20 borvidékről 3 síkvidéken, filoxéra immunis talajon (Kiskunsági borvidék, Csongrádi borvidék, Hajós–Vaskúti borvidék) és 17 hegy-, illetve dombvidékeken, kötött talajon létesült (1. táblázat).[35]

[33] Statisztikai Időszaki Közlemények 1967/16. Bp. 18. o.

[34] *Sümegi József* 1993. I. A magyar szőlő- és borgazdaság vázlatos ismertetése, a Magyar Szőlő- és Bortermelők Szövetségének célja és feladatai. A borkereskedelem ABÉCÉJE. Balatonfüred. 9. o.

[35] I. m. 10. o.

1. TÁBLÁZAT

Magyarország borvidékeinek területe és a települések száma termőhelyek szerint (1988. év)[36]

Termőhelyek (Borvidékek)	Terület (hektár)	Települések száma
I. Alföldi szőlőtermő táj:		
1. Kiskunsági borvidék	37959	57
2. Csongrádi borvidék	5 753	15
3. Hajós–Vaskúti borvidék	4 082	12
II. Észak-Dunántúli szőlőtermő táj:		
1. Ászár-Neszmélyi borvidék	2 203	13
2. Badacsonyi borvidék	2 048	15
3. Balatonfüred–Csopaki borvidék	2 827	23
4. Balatonmelléki borvidék	1 958	17
5. Somlói borvidék	527	4
6. Móri borvidék	1 263	6
7. Etyeki borvidék	1 481	6
8. Soproni borvidék	1 839	10
9. Pannonhalma–Sokoróaljai borvidék	1 080	11
III. Dél-Dunántúli szőlőtermő táj:		
1. Dél-Balatoni borvidék	2 765	20
2. Szekszárdi borvidék	2 793	20
3. Mecsekaljai borvidék	1 276	16
4. Villány–Siklósi borvidék	2 003	10
IV. Észak-Magyarországi szőlőtermő táj:		
1. Mátraaljai borvidék	6 766	22
2. Egri borvidék	4 011	16
3. Bükkaljai borvidék	2 779	19
4. Tokaj-Hegyaljai borvidék	6 642	26
Borvidékek összes területe:	92 055	338

A hegyközségekről

A múlt század második felében meginduló polgárosodás, a polgári jogrendszer kialakítása érdekében a múlt század utolsó évtizedeiben általánossá váló közigazgatási centralizáció közepette találta meg az állam a hegyközségek kialakításának jogi kereteit. Másrészt a múlt század 80-as éveiben a szőlőkben hatalmas pusztítást végző filoxéra utáni újratelepítések, valamint a termelés szervezettebbé válásának, a termelők nagyobb együttműködésének igénye vetette fel a hegyközségek törvényben való szabályozását.[37]

[36] I. m.

[37] *Kovács Gy. – Mikó Z. – Szabó Gy.* 1995. Hegyközség, szőlészet, borászat. Bp. 35. o.

A hegyközségnek elsősorban a filoxéra által elpusztított szőlők felújításának, új szőlők ültetésének, a szőlőpenész ellen való közös védekezésnek az előmozdítása, valamint a szőlők közös őrzése, a hegyrendészeti szervezkedés volt a célja. Ezen túlmenően minden egyéb szőlőbetegség elleni fellépés, az okszerű szőlőművelés és szüretelés, valamint a szőlő jövedelmezőségének fokozása érdekében szükséges tevékenységet folytattak. A hegyközség megalakítás önkéntes volt, de ha olyan község határában, ahol 100 kat. hold, vagy ennél nagyobb összefüggő szőlővel beültetett terület volt, s a területek birtokosainak száma elérte a húszat, a birtokosok egyharmada elhatározhatta a hegyközség alakítását. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy a többi birtokos sem maradhatott ki a szervezetből.[38]

Mivel a hegyközségek szervezése nem volt kötelező, nem érvényesülhettek maradéktalanul azok az előnyök, amelyek a közös szervezkedésben adódtak. A hegyközségek a maguk elszigeteltségében a gazdasági életre nem tudtak nagy hatást kifejteni, mert nem volt területi, országos szervezetük, amely összefogta volna a tevékenységüket.[39]

A hegyközségek (egyes síkvidéki falvakban kertgazdaságnak nevezik) olyan autonóm testületek, amelyek a kertek életében bizonyos hatósági jogkörrel rendelkeznek. Joguk van megszabni a kerti magatartást, az egyes munkavégzések időszakát, megszabják a kerti építkezés módját, a közös munkákat, közösen csőszt fogadnak, sőt bizonyos határok között büntető joguk is volt. Ugyanakkor teljes mértékben alkalmazkodtak a helyi községi önkormányzat szokásaihoz, törvényeihez, de az országos rendeletekhez is.

A ma felismerhető különböző „hegyi tanácsok", „hegyközségek", „kertgazdaságok" főként a XIX. század második felében alakultak, s csak 1894 után öltöttek olyan szilárd formákat, amelyek működését már jegyzőkönyvi dokumentumokkal is ellenőrizni lehet. A települések hagyományaiban azonban megfigyelhetőek még azok a spontán megnyilatkozások is, amelyek a kerteket, hegyközségeket irányító testületekben a legkezdetlegesebb szervezetek emlékeit őrzik. Diószegen, az Érmelléki borvidéken az első „hegyi tanács" 1864-ben alakult, melynek feladata az újonnan szervezett hegyi rendszabályok nyomán a rend megalapítása, s a vagyonbiztonság felett éber gonddal őrködni. Lényegében gazdatársulásról van itt szó, mely egyrészt a hegy belső rendjét, fegyelmét próbálja megszilárdítani, másrészt az értékesítés korszerűbb követelményeinek sürgetésére a bortermelés minőségi javításán dolgozik.[40]

A XIX. század második felében kialakuló hegyi tanácsok magukban foglalják a gazdák által választott állandó képviselőket, a választmányt is, akik már rendszeresen üléseznek, jegyzőkönyvet vezetnek, tehát jegyzőt tartanak.

[38] I. m.

[39] I. m. 36. o.

[40] *Varga Gyula* 1976. Érmelléki szőlőkultúra. Bihari múzeum közleményei 3. Berettyóújfalu 49. o.

A későbbi hegyközségi törvények (1894, 1929, 1938), s az ezzel kapcsolatos végrehajtási utasítások már meglehetősen körülírják a hegyközségek belső szervezeti rendjét, felépítését. A törvényeket több kommentár követi, s a törvény szellemében létrejött hegyközségi rendtartásokat egyre-másra nyomtatásban is kiadják. A hegyközségek ennek megfelelően országosan hasonló formákat öltenek, természetesen helyi variációkkal.[41]

Az 1938-as hegyközségi törvény alapján kiadott hegyközségi utasítást a korábbi demokratikus formák helyett, igyekezett előtérbe helyezni a vagyoni különbségeket. Így a hegyközségi választásokon a tagok szőlőterületük arányában nyertek szavazati jogot.[42]

A szőlő- és borgazdálkodás szervezetei a borvidékek kialakulásához hasonlóan, azzal összefüggésben jöttek létre. Széchenyi István kezdeményezésére 1835-ben alakult meg az „Országos Magyar Gazdasági Egyesület". Ez a szervezet a „Magyar Szőlősgazdák, Borkereskedők és Hegyközség Országos Egyesülete" címén önállósult.[43] E szervezet működése 1947-ben megállt. 1989-ben magyar szőlő- és bortermelők területi egyesületeinek kezdeményezésére az Országos Szövetség megkezdte működését.[44] A további szervezeti változásokat jelenti az is, hogy megalakult a „Szőlő- és Bor Terméktanács", amely a termelőket, feldolgozókat, kereskedőket és a fogyasztókat kapcsolja össze. A 90-es évek közepén a szőlő ágazat átalakulása, a vállalati struktúrák kialakulása és a privatizációs folyamat felgyorsulása azt eredményezte, hogy egyre több pinceszövetkezet és magánvállalkozó foglalkozik a szőlő- és borgazdálkodással. Az 1996 tavaszán létrejött Hegyközségi Törvény alapot teremt az ágazat önkormányzati, közigazgatási struktúrájának kialakítására, az eredet- és minőségvédelem javítására, amely az addig papíron létezett borvidéki gazdálkodást is hatékonyabbá teheti.

Hazánk szőlőtermelő területe négy nagy szőlőtermelő tájra osztható, ezek a következők: észak-magyarországira, alföldire, észak-dunántúlira és dél-dunántúlira. A szőlőtermő táj gazdaságföldrajzi egységet képez, s ezen belül különíthetőek el a borvidékek, a bortermőhelyek és az egyéb szőlőtermőhelyek. A szőlőtermő tájak tehát nem alkotnak földrajzilag az ökológiai adottságokat is figyelembe véve homogén egységet, mégis valami azonosság többé-kevésbé felfedezhető egy-egy szőlőtermő tájon belül. Ennek megfelelően az észak-magyarországira leginkább a domb- és a hegyvidéki adottságok a jellemzőek, míg az alföldire a síkvidéki adottságok.

[41] I. m. 51. o.

[42] I. m.

[43] *Sümegi József* 1993. I. A magyar szőlő- és borgazdaság vázlatos ismertetése, a Magyar Szőlő- és Bortermelők Szövetségének célja és feladatai. A borkereskedelem ABÉCÉJE. Balatonfüred. 12. o.

[44] I. m.

A hegyközség alakítás feltételeivel nem rendelkező, bortermőhelyi település hozhat létre közös hegyközséget borvidéki vagy másik bortermőhelyi településsel, indok csupán az, hogy a másik település vele azonos szőlőtermő tájba tartozzék. Pest megyében pl. bortermőhelyi településként Pilis, Albertirsa és Ceglédbercel egymástól 5–5 km távolságra helyezkednek el. Pilis az észak-magyarországi, Albertirsa és Ceglédbercel az alföldi szőlőtermő tájba tartozik. Amennyiben Albertirsa nem rendelkeznék az önálló hegyközség alakításához szükséges indokokkal, a tőle azonos távolságra fekvő települések közül csak Ceglédbercellel hozhatna létre közös hegyközséget, Pilissel nem. A közös hegyközségek ürügyén szólni kell arról is, hogy a közös hegyközség alakítása nem lehetőség, hanem szükségszerű is. Azoknak a településeknek, amelyek külön-külön rendelkeznek a feltételekkel, önálló hegyközséget kell létrehozni.[45]

Előfordul, hogy a feltételekkel nem rendelkező településtől azonos távolságra fekvő másik két település közül az egyiken nincsenek meg a feltételek, a másikon megvannak. Ilyen esetben a közbeeső településnek a feltételekkel nem rendelkezővel kell közös hegyközséget kialakítani. Más alkalomkor egy település ismét csak feltételek nélkül maradván, nem tudna hegyközséget létrehozni, vagy három település alakítana ki közös hegyközséget akkor, amikor az egyébként indokolatlan. A törvény szerint fontos, hogy a közös hegyközséget csak azonos borvidéki települések, illetve azonos szőlőtermő tájba tartozó bortermőhelyi települések között lehet kialakítani. Ennek az az indoka, hogy ha már közös hegyközséget alakítanak ki, akkor legalább a hasonló adottságokkal rendelkező termőhelyek tartozzanak egy hegyközség kötelékébe. Az azonos borvidékhez való tartozás ennek a követelménynek megfelel, mert a borvidék és a tágabb értelemben vett termőhely, amely több szomszédos településre vonatkozóan azonos természetföldrajzi adottságokkal, meghatározó fajta összetételű, művelésű ültetvényekkel, valamint szőlő- és bortermelésű tradíciókkal rendelkezik, s ennek következményeként sajátos jellegű boraik vannak.

Ha tehát az a szituáció áll elő — amely elképzelhető olyan területeken, ahol egymás mellett több borvidék van —, hogy a geográfiailag legközelebb fekvő település tartozik, az adott település termelőinek egy távolabbi, de azonos borvidékhez tartozó termelőiből alakítanak ki egy hegyközséget.

A bortermőhelyi települések nem tartoznak borvidékbe, szétszórtan helyezkednek el hazánk területén. Ezek között vannak olyanok, amelyek a borvidékhez közel fekszenek, de vannak olyanok is, amelyeknek közelében másik bortermőhelyi település sincs. Ilyen pl. szülőfalum Monostorpályi, amely egyedüli bortermőhelyi település Hajdú-Bihar megyében. A bortermőhelyi települések esetleges hegyközség alakítására vonatkozóan az a kikötés, hogy azonos szőlőtermő tájba tar-

[45] *Kovács Gy. – Mikó Z. – Szabó Gy.* 1995. Hegyközség, szőlészet, borászat. Bp. 77. o.

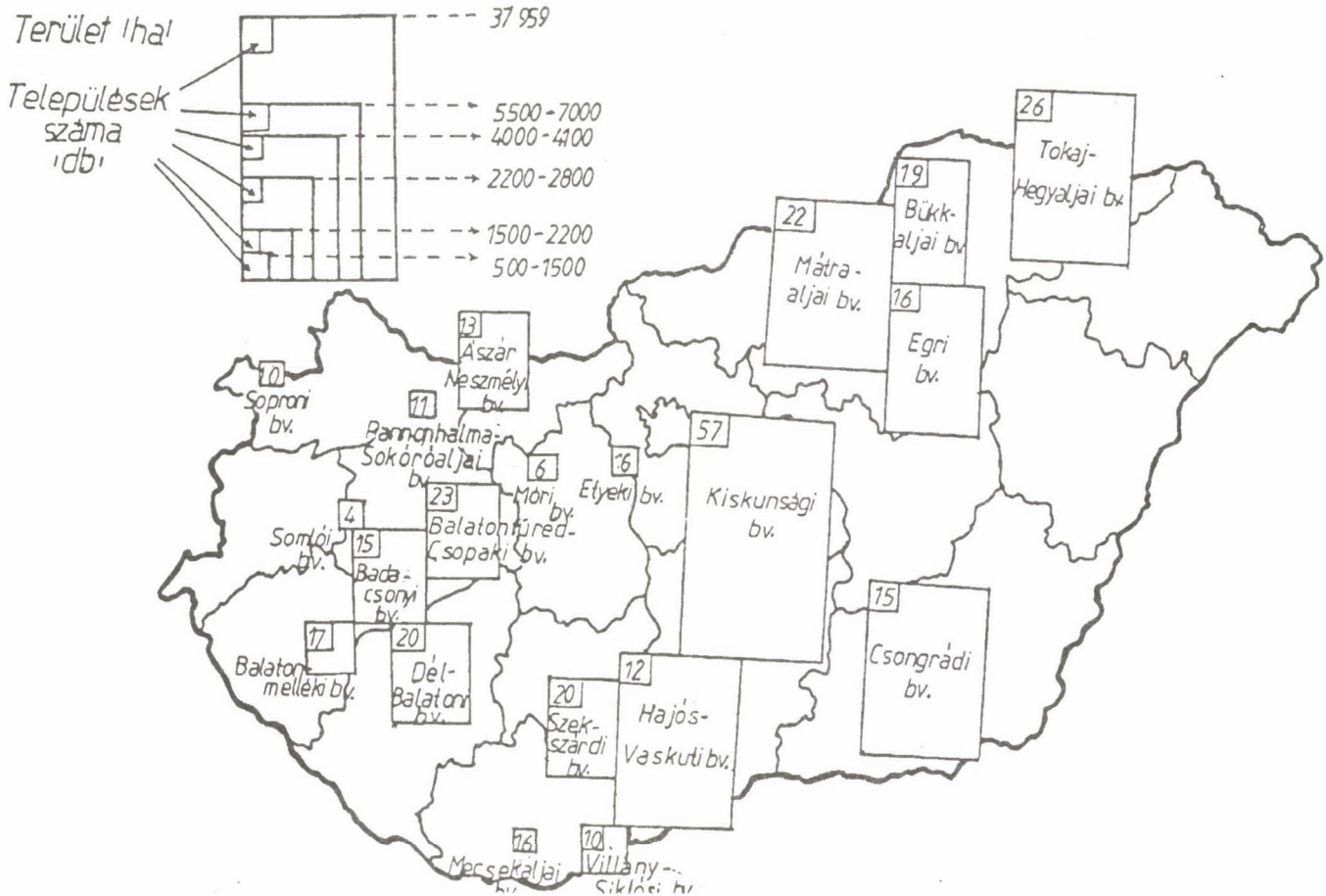

2. *ábra.* Magyarország borvidékeinek területe (1988)

tozó bortermőhelyi településsel kell összefogni, amelyet itt is a földrajzi közelség határoz meg.[46]

A hegyközségek tehát, az azonos település termelői és felvásárolói által e tevékenységükhöz fűződő közös érdekek előmozdítására, valamint az általuk előállított termékek származás- és minőségvédelmére létrehozott köztestületet jelentenek. A hegyközség egyben olyan organizmus is, amely magában foglalja valamennyi érdekeltet, miután a törvény hatálya alá tartozó településen szőlészeti és borászati árutevékenységet csak hegyközség tagjaként lehet végezni.

A hegyközségi törvény tehát három feladatra koncentrál, mert megfogalmazza azt, hogy a hegyközség kiknek a szervezete, milyen személyi körből jön létre, másrészt mi a funkciója és célja, utoljára pedig azt, hogy mi a minősége a hegyközségnek, milyen jellegű személyegyesülésről van szó. A hegyközségek működésével kapcsolatban még sok tapasztalattal nem rendelkezünk. De már az egri hegyközség területén 1996 őszén vita alakult ki a kékszőlőfajták mustjának exportjáról. A szüret időszakában a must egy részét Csehországba, Lengyelországba, Szlovákiába, Szlovéniába szállították. Ez károkat okozhat, mert pl. az egri Bikavér alapanyagát szállítják ki és idehaza nem készült belőle bor. Ez az akció a piacok elvesztését is jelentheti. A hegyközségeknek viszont nincs jogi eszköze arra, hogy ezt megakadályozza. Ezért meg kell találni azt az összhangot, amely a minőségnek megfelelően fogalmazza meg a felvásárlási árakat. Csakis így érhető el a garantált minőség a világpiacon. Természetesen más gondok is jelentkeztek. Akadt olyan felvásárló az egri borvidéken, aki már a szőlő biológiai érése előtt kezdte meg az átvételt. Ezzel még súlyosabb károkat okozott, mint akik a must külföldi értékesítésére szánták el magukat. Az így készített must minősége is erősen megkérdőjelezhető.[47]

1997 tavaszán a kiskőrösi szőlő- és bortermelő gazdák az utcán keresték igazukat, a magas adó- és járulékfizetési tarifák miatt. Az egriek legálisan teszik mindezt, azért, hogy törvényes módon védjék az ellehetetlenülés és az irreálisan magas adók ellen a hegyközségi tagokat, megakadályozva ezzel a minőségromlást és az illegális előállítást. Törvényes módon akadályozzák meg, hogy a bortermelők a magas járulékok miatt kiskapukat keressenek, rontsák a minőségi bortermelést és a korrekt piaci kapcsolatokat. A hegyközségi tagokat a túlzottan magas adó- és járulékfizetés mindenképpen a termelési és értékesítési szabályok áthágására kényszerítette volna.

A Hegyközségek Nemzeti Tanácsa elérte, hogy tárgyalások után módosított törvényjavaslat került a Parlament elé. Az egyik ilyen változás, hogy a további feldolgozásra eladott must és bor őstermelői kategóriába kerüljön vissza. A gazdák

[46] I. m.

[47] *Bodnár László* 1996. A szőlészet és borászat helyzete az 1990-es években. Tér és társadalom 4. MTA Regionális Kutatások Központja. 159. o.

a maguk által termelt szőlőt fel is dolgozhatják az őstermelés keretei között. Ezáltal a borbevételükkel együtt számolhatják el a szőlő értékét a hegyközség által megállapított védőár alapján. Ahol még nincs hegyközség ott a földművelésügyi miniszter által meghirdetett áron. Amennyiben termésüket feldolgozóknak értékesítik, akkor az elszámolásnál egyéb őstermelői bevételükkel együtt ezt is figyelembe veszik, s az általuk választott lehetőségek alapján adóznak. Igen fontos, hogy 250 ezer forint bevételéig a borértékesítés is adómentes. Amennyiben az őstermelő vásárolt szőlőt is felhasznál a borkészítéshez, s azt további feldolgozásra értékesíti, akkor az egyéb önálló tevékenység szabályai alapján adózik. A társadalombiztosítás a jövedelemalapú bevételt veszi figyelembe, s a termelő tevékenységet beszámítják a nyugdíjba. A termelők érdekeit, jövedelemviszonyait, esetleges kockázatait figyelembe vevő törvény lehetőséget ad az illegális tevékenység kiszűrésére, s természetesen erősíti a hegyközség törekvéseit.

KRÓNIKA

100 ÉVES A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM

Magyarországon már az 1860-as években felvetődött egy gazdasági múzeum építésének gondolata. Elsősorban az agrárius körök által támogatott elképzelést a legbefolyásosabb érdekvédelmi szervezet, az OMGE is felkarolta és hamarosan az alapítási mozgalom élére állt. A dédelgetett terv megvalósítását elősegítették a millenniumi ünnepségsorozat eseményei is. Ennek egy látványos rendezvényeként a Városligetben került bemutatásra az a rendkívül gazdag mezőgazdasági, erdészeti, vadászati és néprajzi tárgyegyüttesből álló kiállítás, amelyik a későbbiekben megalakuló múzeum első törzsanyagát képezte. A nagy közönségsiker láttán az üggyel egyébként is rokonszenvező Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1896. június 20-án kelt okiratában rendelkezett a Mezőgazdasági Múzeum alapításáról.

1897. szeptember 12-én a Városliget történelmi épületcsoportjában Balás Árpád igazgató irányítása mellett megnyílt a Mezőgazdasági Múzeum első kiállítása. Darányi Ignác üdvözlő beszédében hangsúlyozta: „a Mezőgazdasági Múzeum célja és hivatása mindazt bemutatni, ami a magyar mezőgazdaságra érdekkel és fontossággal bír". A múzeum elsődleges feladatát képezte, hogy a mezőgazdaságban érintettek számára a korszerű termelési ismereteket közvetítse, hirdesse a mindenkori agrárkormányzatok elképzeléseit, s emellett igyekezzen a földműveléssel és állattenyésztéssel nem hivatásszerűen foglalkozók érdeklődését felkelteni, hogy ezáltal rokonszenvet ébresszen és támogatókat nyerjen a kormányzat agrárpolitikájának támogatásához. Hosszú évtizedeken át ezen vezérlő elv határozta meg a múzeum működését, miközben 1907-ben időtálló anyagból felépült a ma látható épületegyüttes, amelyik a II. világháború, valamint az 1956-os forradalom harci cselekményei során ért súlyos károkat is kiheverte.

Az 1950-es évek végétől a múzeum szakmai szellemiségében alapvető változások figyelhetők meg. Kevesebbet foglalkozik az agrárium aktuális kérdéseivel, ehelyett egyre több kiállítása nyílik, amelyik a mezőgazdaság múltjának bemutatását választja témájául. Az idők folyamán a tárgyi anyagok mellett gazdag fotó- és archívgyűjtemény jött létre, emellett a múzeum magáénak mondhatja az ország egyik legnagyobb agrártörténeti szakkönyvtárát. Ma a Vajdahunyadvár nemcsak

kiállításaival várja a látogatókat, hanem ezentúl a hazai agrártörténeti kutatás egyik fontos bázisát is jelenti.

A múzeum további sikeres működése megköveteli a változó körülményekhez való alkalmazkodást. Ennek érdekében az elkövetkező években olyan működési modellt kell kialakítania, amelyben megfér egymás mellett az agrártörténeti emlékek gyűjtése, kutatása, valamint az agrárium aktuális kérdéseinek bemutatása.

(F. Gy.)

100 ÉVES A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM

(100 éves Mezőgazdasági Múzeum
kincsei c. kiállítás 1996. III. 29. – 1996. XII. 31.)

A 100 éves évfordulót a Múzeum történetének bemutatásán túl a rendezők a gyűjteménytáraikban található legjelentősebb agrártörténeti, néprajzi, képző-, ipar-, népművészeti szempontból legértékesebb tárgyakból, a legfontosabb dokumentumokból való seregszemlével ünnepelték. Már a múzeumtörténeti kiállítás előterében lévő társalgóban, a kiállítás hangulati bevezetőjében tájképekkel, mezőgazdasági témájú festményekkel, grafikákkal és Alpár Ignác színes épületterveivel fogadják a látogatókat. Itt található a Múzeum első igazgatójának, a jeles tudósnak, Balás Árpádnak a portréja is.

A belső térben tablókon és a mellettük lévő vitrinekben mutatják be az intézmény életének főbb szakaszait a kezdetektől a mai napig. Például az első vitrinben látható az az aranytoll, amelyet Kodolányi Antal mezőgazdasági szakíró kapott tisztelőitől, valamint a híres szőlősgazda-kutató Matthiász János tevékenységéért adott aranyérem is.

Az első időszak gyűjteséiből származnak a Hermann Ottó által gyűjtött és egykor az ún. ősfoglalkozások osztályán kiállított pásztoréleti tárgyak, valamint az egykori fából, szalmából, nádból készített paraszti és pásztorépítmények alapján 1905–1907 között készíttetett épületmakettek. Rendkívül szép darab az a magyar gyártmányú gőzlokomobil modell, amely közvetlenül a századforduló után került a Múzeumba. Láthatók az 1934. évi kiállításon már szereplő nemesített mák, borsó, kalászminták eredeti dobozukban. A legújabb gyűjtésekből és beszerzésekből is fontosnak tartották a muzeológusok, hogy eddig még nem bemutatott tárgyegyütteseket tegyenek láthatóvá. Az archeobotanikus terepasztalszerű megoldással érzékelteti, miként kerülnek elő az ásatások során a földből a magleletek, miként történik aztán állagmegóvásuk, tárolásuk. A legfrissebben bekerült vadászati jeleneteket ábrázoló iparművészeti tárgyak is megtöltenek egy nagyméretű üvegszekrényt. A lószerszámok és tartozékaik közül külön kiemelendő a Prónay család hagyatékából fennmaradt XVIII. századi nyereg, amely két király koronázásakor is jelen volt akkori gazdájával. Ugyanígy érdekesség a Teleki család hagyatékából származó, zöld bársonyra arany fonallal hímzett XVIII. századi nyeregtartó. A borászati gyűjteményből a legrégibb borfajtákból lehet egy tárolóban sorozatot találni néhány cifra tárggyal. Szépségeket rejtenek azok a nem kifejezetten ünnepi, egyszerű vagy alig díszített tárgyak, tárgykörök, mint a Hajdúságból való, kápáján mértanias díszű fanyereg, a bagolyfejes díszű bognár faragószék, az alig díszített jármok, pásztorbotok. Külön csoportban rendezték el a nyomtatás, gabonaszelelés kézieszközeit, amelyek többnyire háziiparosok munkái. A fonott tárgyak csoportjában gyékényből, rozsszalmából, mogyoróvesszőből való tartóedények, hátikosarak, egy méh-

kaptár található, e teremrész legszebb díszei az aratókoszorúk. A Múzeum kutatási feladatai közül egyik legjelentősebb a szakoktatás: kézieszközök és gépmodellek kerültek ki e témával kapcsolatban. Szerepelnek értékes szobrok is pl. ifj. Vastagh György lószobra, kutyaszobra, de iskolásgyermekek tűzzománcai is. A háttérfényképek az elmúlt 100 év mezőgazdaságát, agrárépítészetét, gépészetét, de a mezőgazdaságban tevékenykedők munkáját, életmódját éppúgy érzékeltetik, mint a Múzeum történetét is. Az Adattár gyűjteményeiből eredeti iratok, kéziratos térképek, festett törzskönyvek, aprónyomtatványok is képviselve vannak. A Múzeum régi könyvtárából származó, tőlünk elkerült, de a 100 éves évfordulóra visszakapott könyvritkaságok első alkalommal itt kerültek a látogatók elé.

A bemutatott viseletek közül egy kalotaszentkirályi arató asszony, egy csépléshez munkaruhába öltözött mezőségi férfi, egy ünneplőruhás szennai jómódú parasztember és egy tatai parádéskocsis látható eszközeikkel, korsóval, ételes kosárral, egyéb ruhadarabokkal.

A terem aránylag kicsiny, lehetetlen volt teljességre törekedni inkább csak felvillantani lehetett az elmúlt száz év mezőgazdaságából, az abban tevékenykedők életéből, gondjaiból, eredményeiből valamit. De ez a kiállítás kicsiben tükre, szelete egész nemzetünk történetének.

Knézy Judit

SZEMLE

NAGY VADÁSZKÖNYV

Szerk.: Papp Márió

SKO Lap- és Könyvkiadó, Geoholding Rt. Hely és évszám nélkül, 315 o.

Napjainkban megszaporodtak a külföldön sikeres könyvek magyar kiadásai. A természettudományi, főleg pedig az élővilág megismerésével kapcsolatos művek általában némi magyarországi viszonyokra utaló átdolgozással, kiegészítésekkel kerülnek az olvasókhoz. Ezek az adaptálások aztán vagy sikerülnek, vagy nem. Általában nem. A sikertelenségnek számtalan oka van, de valamennyi között, mögött ott van a kiadók igénytelensége. Egy jelentős haszna azonban van ezeknek az adaptált műveknek: másfajta, a magyarországi, az elmúlt évtizedben kialakult szemlélettől eltérő gondolatokat, véleményeket is közvetítenek. Így van ez a Nagy vadászkönyv esetében is.

A mű először 1980-ban, Svédországban látott napvilágot, s egy jó évtized múlva jutott el a magyar olvasókhoz. A neves, angol, amerikai, német és svéd szerzők igyekeztek az egész Föld vadászatáról és vadászattal összefüggő természetvédelméről átfogó képet adni. Szemléletük azonban óhatatlanul amerikai, legfeljebb brit. Mindez nem teszi a magyar olvasó számára a könyvet élvezhetetlenné, sőt inkább az a kíváncsiság is hajtja előre a mű tanulmányozásában, hogy vajon onnan, Amerikából mi látszik például a világhírű magyar vadállományból, vadgazdálkodásból. Általában semmi. Az Elbától keletre eső, mondjuk, Kamcsatkáig terjedő terület, az terra incognita.

Mindezek előrebocsátásával a könyvből a vadászat- és természetvédelem-történeti — egyébként több helyen található — részeket emeljük ki. Tesszük ezt azért is, mert a hazai vadászat és természetvédelem históriájával foglalkozó kutatók mindkét téma kezdeteivel kapcsolatban általában ugyanazokat a dolgokat ismételgetik. Hiszen sem újabb források, sem újabb szemléleti meggondolások nem bukkannak fel.

A szerzők a hagyományos, általunk is ismert fejlődésmenetet, gazdálkodási (civilizálódási) folyamatot, azaz a gyűjtögetésből a vadászaton, halászaton, majd az állattenyésztésen keresztülvezetőt, a földművelésig eljutót megkérdőjelezik. Hiszen fejlődés volt — állítják — azokon a vidékeken is, ahol nem tértek át (például éghajlati okok miatt) a földművelésre. Ráadásul a nem földművelés irányába mu-

tató folyamat meghagyta, konzerválta az emberek közötti demokratizmust, a csak képességeken, az ügyességen, rátermettségen alapuló munkamegosztást. Míg ezzel ellentétben „a gazdálkodó rabja lett az időjárásnak és a földnek, amely éppúgy táplálta szellemét, mint a testét. Ahelyett hogy a törzsi csoporttal vándorolt volna, az egyén és a csoport egy parányi földdarabhoz kötődött, állandóan aggódva, hogy a természeti erők egyetlen csapással megsemmisíthetik egy egész év munkáját. Egyszóval, lehet hogy a mezőgazdaság jelezte annak a felemelkedését, amit általában civilizációként ismerünk el, de az ember az adott helyhez kötött rabszolgaságának kezdetét is."

Mindebből következett — vélik a szerzők —, hogy a földművelők vallása általában egy szebb, jobb, boldogabb, az elvesztett Paradicsomot visszaadó túlvilágot feltételez. Míg a vadászó, halászó, állattenyésztő népek hitében a túlvilág a végtelen (vadász)mezőket jelenti, amelyek ugyanolyan szépek, mint ez a földi, ez a lenti. Ennél ugyanis nem kell szebb világ. S a meghalónak nem kell mást tennie, mint felkészülni a további, most már végtelen szépségekre, ahová aztán viszi a fegyverét, lovát, tűzeszközeit.

Természetvédelem-történeti szempontból két dolgot emelnénk ki. Az egyik annak leírása, ahogyan a montanai polgárok egy csoportja 1870 szeptemberében egy tábortűz mellett elhatározta: lemondanak az első földfoglalókat megillető jogaikról, s a területet az Egyesült Államok népének adják át. Így született meg a Yellowstone Nemzeti Park, a világ első nemzeti parkja.

A másik érdekes, számunkra új dolog annak bemutatása, ahogyan a természetvédelem társadalmi bázisa megteremtődött. A könyv szerzői ezt a sportvadászok társadalmi helyzetéhez, társadalomban betöltött szerepéhez kapcsolják. Amerikában legelőször a politikusok, bankárok és gyártulajdonosok voltak sportvadászok. Így ők ismerték fel, hogy egyes területeket, illetve egyes vadfajokat meg kell védeni. Nekik pedig volt elég súlyuk ahhoz a társadalomban, hogy ezt keresztül is tudták vinni. Törvényeket, rendeleteket alkottak, amit aztán a vadászatból is élő trapperekkel, farmerekkel betartattak.

Európában egy más folyamat zajlott le, de itt is meghatározó volt a sportvadászok szerepe. Európában is akkor történt valami a természetvédelem érdekében, amikor már nemcsak a természettudósok és egyéb „súlytalan" értelmiségiek hirdették a védelem eszméit, hanem a döntéshozók is. Itt az első sportvadászok főleg a földbirtokosok közül kerültek ki. Általában ők voltak a politikában meghatározó helyzetben, de fontos az is, hogy a birtokukat meg akarták őrizni. Ez viszont nem feltétlenül az intenzív mezőgazdaságot jelentette, hanem például a vadászati hasznosítást, illetve a természetvédelmi célút. Az utóbbiért aztán lehetett például állami kárpótlást, támogatást is kérni (illetve adni). Ázsia és Afrika természeti értékeinek pusztulását — vélik a szerzők — az okozta, hogy ott a fehérek „szabad rablásra" rendezkedtek be. Ez érvényes volt a vadászokra is. S később, az illető

országok gyarmati uralom alóli felszabadulása után csak kevés helyen ismerik fel a természet megőrzésének szükségességét, s még kevesebb helyen tudnak valamit tenni is érte. A népesség robbanásszerű szaporodásának következtében ugyanis a mezőgazdasági termelést szolgáló területeket mindenáron növelni kell.

Végül megemlítjük, hogy a könyv igen sok nyelvi, fogalmi hibával terhelt, különösen a biológiai rész. A faj-fajta elhatárolása esetleges, mindkettőt alkalmazzák jól is és rosszul is. Ugyanez érvényes még az egyes vadfajok nevének meghatározására is. Például a skót hófajd tudományos neve az egyik helyen *Lagopus scoticus* (tehát faj), míg máshol *Lagopus lagopus scoticus* (tehát alfaj). (Ez utóbbi a helyes.) Ezt a szerkesztőnek, fordítónak és lektoroknak nagyobb figyelemmel kellett volna átnézniük, hogy a (magyar) könyv színvonala méltó legyen annak (magyar) árához.

Az utóbbi megjegyzések alól üdítő kivételnek számít Homonnay Zsombornak a könyvhöz mintegy függelékként kapcsolódó írása, amelyben a magyar vadászatot, vadgazdálkodást mutatja be.

Oroszi Sándor

KOVÁCS ENDRE

FÖLDMŰVELÉS EGY BÁCSKAI MAGYAR FALUBAN

Mikes K. – Fórum, Budapest – Novi Sad, 1993. 220 o.

Megnőtt a kedv a falumonográfiák írására. Járva a környező országok tájait lépten-nyomon az ember kezébe akad egy-egy település, főleg falu helytörténeti összeállítására. Közülük jó néhány monografikus pedantériával készült. Különösen fontos ez a jövő számára is, hiszen hosszú időn keresztül erre nem nyílt lehetőség. Számos példa akad ilyen kiadványra, kiváltképp Erdélyben. Szerencsére e kötetek bekerülnek a magyar szellemi életbe, eljutnak az érdeklődőkhöz. E művek azért is fontosak, mert a kistelepülések egyre nehezebben állják a város „rohamát", s mint már említettük, a hosszú évtizedek megritkították azok sorát, kiknek életformája, lételeme a falusi élet volt. S az utolsó pillanatban vagyunk ahhoz, hogy megmentsük az átélt történelem birtoklóit, megélt világuk jövőnek is szóló tapasztalatait.

E hosszabb-rövidebb írások között akadnak olyanok is, amelyek egy-egy település *mezőgazdasági kultúráját* mutatják be a szemtanú szemével, noha nem mindegyik kerül az érdeklődés, a szakma előterébe. Talán ezek közé sorolhatjuk Kovács Endre kötetét is, aki egy *Zombor* környéki falu, *Doroszló* mezőgazdaságába kalauzolja az olvasót. A tanulmány egy évszázadot foglal össze. Ötvöződik benne a

néprajz, az *agrártörténet* és a *tájtörténet,* mindaz ami megszabta Doroszló emberformálta arculatát. „Tagosítások, két világháború, impériumváltozások, kollektivizáció, népcsere, agrárreform ment végbe a térségben: fajta-, technológia-, eszközváltások meg gazdasági rendszerek változásai követték egymást, hagytak nyomot a gazdálkodásban is. Mindazonáltal a hagyományos, önellátó kis gazdaságok korszerűsödtek és árutermelővé fejlődtek, de megtartották paraszti jellegüket" — olvasható a fülszövegben.

Az 1930-as években Fodor Ferenc írja: „A bácskai földművelés *okszerű,* mert legnagyobbrészt azt a terményt vetik a legnagyobb arányban, ami a legjobban fizet. Mégse higgyük, hogy a Bácska egyoldalú mezőgazdaságot űzne. Sehol másutt az országban nem olyan *sokoldalú* a termelés, mint éppen itt. A sűrű lakosság szívesen foglalkozik a több munkát kívánó *ipari* és *kereskedelmi* növények termelésével is, mint pl. kender, dohány, cukorrépa, komló ... Az állatot mindenütt *istállóba* szorították, s maga az ember termel számára takarmányt. Az Alföld egyetlen más táján sincsen annyi *takarmányvetés* mint ezen a földön... az Alföld legjobban iparosodott tája szintén a Bácska, ahol a *mezőgazdasági iparok* mindegyike virágzott."

Kovács Endre kötete egy — a fentiekben már jellemzett — jellegzetes bácskai település gazdálkodási múltját, sőt jelenét tárja föl, azon kis települését, amelynek maga is cselekvő tagja volt.

A falu határában uradalom nem volt. A XIX. század határhasználata a nyomáskényszer jegyében telt el. A XX. század eleji tagosítások a piaci termelés előhírnökei voltak. 1940-ben visszakerült a falu Magyarországhoz, 1945-ben újra Jugoszlávia területéhez tartozik. A szövetkezesítés rövid életűnek bizonyult, illetve kilépett a szovjet típusú kolhoz kereteiből, s valódi, majdnem „nyugati szellemű", termelésszervezést, értékesítést, gépbeszerzést vállaló szervezetté vált, amely később gazdálkodott is. Közben átalakult a falu képe, a kommunális beruházások, a városiasodás fellazította a hagyományos világ kötelékeit. Az 1991-es adatok szerint a falu lakóinak száma 1863 fő, amelyből a magyarok száma: 1366 fő. Jelentős a gazdálkodók tulajdonában lévő géppark nagysága. Az 1978-as felmérés szerint a falu határához 4128 hektár föld tartozott. A magánparasztok 2442 hektár szántföldet birtokoltak.

A változatos növénykultúra bemutatása az egyes növénycsoportoknál azonos módszertani elveket követ, amely az alábbiakra terjed ki: gabonafélék, ipari növények, hüvelyesek, burgonyafélék, tökfélék, hagymás növények, káposztafélék, gyökerükért termesztett zöldségfélék, levelükért termesztett vetemények, gyógy- és aromatikus növények, seprűnövények, méhvirágfélék, takarmánynövények. Maga a csoportosítás szokatlan, eltér a szakmailag indokolt formától, jóllehet következetes és elsősorban a *felhasználás* szempontjait veszi számításba. Minden egyes növényféleségnél *kultúrtörténeti utalásokkal* egészül ki a növény múltja. A szerző

a *termesztés* szakmai taglalása szerinti szempontokat követi: termesztés célja és jelentősége, a növény helye a vetésforgóban, fajtái, talajelőkészítés, trágyázás, vetés, gondozás-növényvédelem, betakarítás, tárolás, felhasználás, értékesítés. Mindezekre adott válasz a *táji* sajátosságokat mutatja be, ami valójában a tanulmány célja, és egyúttal érdeme is. A *helyi* gyakorlat, a paraszti *„fogások"* sokszor az ottani *nyelvi* közegbe ágyazódnak, ami színesíti és hitelesíti a mondandót. Az *adatközlők* száma meghaladja a százat, akik különböző korosztályokból kerülnek ki, mint *gyakorló* gazdák. Az egy évtizedes adatgyűjtés, levéltári források fölkutatása eredményeként született meg a kötet. Táblázatok, grafikonok, gazdag fotóanyag teszik szemléletesebbé a Mikes és a Fórum Kiadó által megjelentetett munkát, mely méltán tarthat érdeklődésre számot az agrártörténészek és a néprajzosok körében.

Surányi Béla

SIMMONS, J.G.

CHANGING THE FACE OF THE EARTH. (CULTURE, ENVIRONMENT, HISTORY) (A FÖLD ARCULATÁNAK VÁLTOZÁSA. KULTÚRA, KÖRNYEZET, TÖRTÉNELEM)

Blackwell, Oxford–Cambridge, 1994. 488 o.

A Durham-i Egyetem földrajz-professzorának mostani munkáját, sőt talán egész tudományos tevékenységét egy 1956-ban megjelent könyvnek köszönheti, amely W. L. Thomas szerkesztésében jelent meg: Man's Role in Changing the Face of the Earth címmel. A mű mintegy iránymutatásul szolgált az akkori egyetemi hallgató pályájának. A két kötet megjelenése között egy félévszázad sem telt el, de az elmúlt idő elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy elemi erővel bontakozzon ki egy, akkoriban éppen megszülető tudományterület, mely az *emberi beavatkozás* természetre gyakorolt hatását vizsgálta, amely napjaink egyik legfontosabb „ágazatává" nőtte ki magát.

A szerző a szinte határtalanná duzzadt adattengerben igyekszik néhány *összefüggést* kimutatni — egy ökológiai nézőpont segítségével — bolygónk egyes ökoszisztémáiban zajló energiafolyamatok között, megkeresve a szükséges módszertani elveket is. A kötet minden kétséget kizáróan annak az *egyirányú* folyamatnak a bemutatása, amely az *ember* megjelenésével, tevékenységével elindult, majd egyre szélesebb körben kibontakozva a XX. századra átszabta a *Föld arculatát.* Véleményünk szerint az *egyirányúsítás* mint prioritás, már elvi szinten sem tartható,

hiszen kizárja a *viszontválasz* lehetőségét, s a kevésbé képzett, a mérlegeléstől eltekintő olvasóban is óhatatlanul a „diadalmas természetátalakítás" hamis képzetét kelti. Azért természetesen erről szó sincs. Sőt, a szerző tervezi egy filozófiai alaphangú mű megírását is, amely a *környezet* értelmezését elemzi, sokoldalúan vizsgálva a problémát. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e kötet átfogó képet nyújt az ember és a természet kapcsolatáról, mindarról az ismeretről, amely az eltelt évtizedek során fölhalmozódott. A szerző kitér az *ősember és a környezet* viszonyára, a *vadásztársadalmak* ökológiai helyzetére, a *mezőgazdaság* arculatformáló szerepére, az *iparosodás* következményeire.

E kérdéskörök boncolgatása annál időszerűbb, mivel a XX. század emberének újra kell gondolni kapcsolatát a természettel, azzal a közeggel, amelynek ő maga is szerves része. Minden lépéséért, tettéért súlyos árat kell fizetnie. Hiszen a Föld nem a miénk, hanem az unokáinktól kaptuk örökül, amint az indián bölcsesség vallja. A természet megértése sokszor könnyebb, mint az ember cselekvésének indokáé. Erről írja Marcel Proust Az eltűnt idő nyomában című könyvében: „A világegyetemet felfogni nem olyan nehéz, mint a másik ember tetteit."

A Föld arculata sokat változott az elmúlt, közel 2 millió év során. Látványosan alakult — a jégkorszak egyes szakaszaiban — a jéggel borított és jégmentes területek aránya, a tenger és a szárazföld küzdelme, a természetes növénytakaró kiterjedése. Kb. 10 000 évvel ezelőtt a *jég* jelentősen visszaszorult a *sarki régióra,* s a *vegetáció* is igazodott a jégmentes periódus kínálta adottságokhoz. Az egyes jégkorszakokban — ezen belül a jégmentes időszakokban — már föllelhetők azok a változások, amelyek beköszöntöttek egy speciális állatfaj, az *ember* megjelenésével. E korai nyomok az idő haladtával csak szaporodtak. Például Kr. e. 8000 körül még viszonylag minimális terület elegendő volt az élelmiszer előteremtésére, hiszen a természeti javak birtokbavétele biztosította a létfenntartást. Mostanság 1472 millió hektár a világon a *gabonafélék* vetésterülete. Kr. u. 1800-ban a népesség 2,5%-a volt *városlakó,* manapság viszont 42%-a. E két adat egy hosszú folyamat számos történését foglalja magában. Gyötrelmes út vezetett a gyűjtögető társadalmaktól a posztindusztriális korszak megjelenéséig, a *komfortos világ* megteremtéséig. E változások történetéről szól Simmons könyve, arról a folyamatról, melynek következményeit nem mindig gondolta át előre az ember.

Milyen az ideális kapcsolat az ember és a természet között? E kérdésre adott válasz koronként változott. Annyi azonban bizonyos, hogy az ember és környezete közti viszony kiemelkedett a mindennapok valóságából. A régészeti adatok is ezt támasztják alá. Mircea Eliade, az összehasonlító vallástörténet jeles művelője utal arra, hogy a *természet* még a keresztény Európában is sokáig a vallás középpontjában foglalt helyet. Különösen dívott ez *népi gondolkodásban.*

Sok érdekes nézet jelent meg, amely magyarázatot keresett a fenti kérdéskörre. A természethez kötődő *kulturális beállítottság* vég nélküli történetét foglalja össze

Clarence Glacken mesterműve 1967-ből: Traces on the Rhodian Shore. Thomas Malthus életben tartotta a klasszikus ókor szemléletmódját, amely a XIX. században újjászületett mint a *determinizmus*. Carl Ritter úgy vélekedett, hogy a *fizikai környezet* hatással van az emberi fejlődésre. Ezt megerősítette Charles Darwin műve: Origin of Species. Ellesworth Huntington és Griffith Tayler a fizikai környezet elemei közül az *éghajlatnak* tulajdonítottak fontos szerepet. Már a XIX. században alternatívája támadt a determinizmusnak, amely a francia földrajziskola berkeiben született meg Paul Vidal de la Blache jóvoltából. Véleményük szerint a fizikai környezetben a lehetőségek sorozata áll az emberi fejlődés rendelkezésére, de egyúttal nem zárják ki az emberi kultúra szerepét sem.

A történész Lucien Febvre a determinizmussal szembeállította az ember kezdeményezését, mozgékonyságát. H.J. Fleure az emberi karakterekre helyezi a hangsúlyt. Nála a klimatikus-biotikus körülmények háttérbe szorulnak. Az ún. *lehetőség iskola* hatással volt a *cultural geography* térnyerésére, melynek zászlóvivője Carl Ortwin Sauer és a Berkeley-i Egyetem. Ezen irányzat ösztönzi a *humán ökológia* létrejöttét a Chicago-i Egyetemen oktató H.H. Barrows vezérletével.

A *történettudomány* sem maradt érintetlenül az ökológiától. Különösen az *Annales iskola* révén, F. Braudel vezetése alatt, aki a XIX. századot *biológiai vízválasztónak* tekinti. Ez az a korszak volt, amelyben bárhol a világon otthont adhatott volna Kipling a Jungle Book szereplőinek.

E századtól kezdve az emberi civilizáció rohamos léptekkel kezdte fölfalni környezetét, s e fölismerésből indultak útjukra az 1960-as években a *környezetvédő mozgalmak.* A köztük lévő különbségek főleg abból adódtak, hogy eltérően ítélik meg az ember *gazdasági* tevékenységének korlátjait, jóllehet planétánk az általa nyújtott lehetőségekben *rugalmasságot,* egyúttal bizonyos fokú *állandóságot* mutat. Mindamellett a fizikai és ökológiai keret a *technológia* és *tudás* révén hatványozza a Föld erőforrásait, s a hasznosítás bő választékát kínálja.

Az ismertetés elején említett kötet valójában George Perkins Marsh (1801–1882) — az emberi beavatkozás krónikása és kritikusa — tiszteletére rendezett szimpózium anyagából született, aki munkáival (Man and Nature, Physical Geography as Modified by Human Action) hozzájárult a *paleoökológia* kialakulásához, melynek megalapítója azonban a dán Johannes Iversen volt.

A recenzens csak néhány kérdésre kívánja a figyelmet fölhívni, főként azokra, melyek beilleszthetők a *mezőgazdasági kultúrába.* A legizgalmasabb témakör az *ember* — máig is sok rejtélyt fölvonultató — *kialakulása,* s a természettől való „függetlenesedésének" első lépései: a tűz ellenőrzése, a vadászat-gyűjtögetés-halászat hármasa. A kőkorszaktól a közép-jégkorszakig a *Homo sapiens* sp. vált az emberi faj egyedüli képviselőjévé, s a további fejlődés inkább kulturális jellegű mint fizikális. Hiszen a környezet humanizálása túlmutat a fizikai erőn és az emberi test anatómiai, szervi változásain. A *fenntartható* ember–természet közti kapcso-

lat fölveti azt a kérdést, vajon ez miből eredhet. Egyrészt talán abból: nem zsákmányolják ki túlon túl az élő erőforrásokat (e tudományos szemlélet ideológiába, mágiába öltöztetve), másrészt: a környezet ellenállt az embertől jövő „biológiai nyomásnak".

A területigényes vadász-gyűjtögető közösségek népsűrűsége alacsony volt. Az őskorszak elején: 0,025 fő/km^2. A mezolitikumban, a mezőgazdaság megjelenése előtt már 0,115 fő/km^2.

A szerző súlyához mérten foglalkozik a *mezőgazdasággal,* az emberi történelemben betöltött szerepével, vagyis a gazdálkodás környezeti következményeivel. Végső soron a *társadalom és a természeti környezet* együttélésének egyik legfontosabb mozzanata az *energiaáramlás.* A vadászó-gyűjtögető életmód kizárólag a Napra hagyatkozott, az ipari forradalom előtti mezőgazdaság ún. módosított szoláris energiára épült, míg az ipari társadalmak többnyire fosszilis energiát hasznosítanak. Az iparosodás előtti, vagy az ún. *hagyományos mezőgazdaság* betakarítási rendszere a jelenben megkötött napenergiát használja, de maga a társadalom egésze a régebbi energiát veszi igénybe *fa* vagy *tőzeg* formájában. A *szél* és a *víz* energiája csak technológiai adalék.

A tudatos élelmiszerszerzés első lépései közé tartozott a gazdálkodás szempontjából fontos növény- és állatfajok kiválogatása és nemesítése. A tudomány már föltérképezte az egyes *géncentrumokat,* azokat a helyeket a világban, ahol a legtöbb esetben maga a domesztikáció lezajlott. A *magkultúra* növényeinek zöme a fűfélékből került ki. Széles választékot kínálnak a *gyökér- és gumósnövények* a maniókától a tarógyökérig. De nem kisebb a *hüvelyesek* szerepe sem, szinte az egész világ mezőgazdasági kultúrájában megtalálhatók. A *fák* és *cserjék* köréből származik az avokádó, az őszi- és sárgabarack, a citrom, a narancs, a datolya, a szőlő és az olíva stb. A felsorolt növények „őshazája" DNy-Ázsia, Kisázsia és a Közel-Kelet, Dél-Amerika Ény-i szegélye, egy-két góc Mexikóban és a Sziklás-hegységben, az indiai szubkontinens, valamint Kína belseje. Zömmel e részeken zajlott le a *háziállatok* domesztikációja is.

A talaj humusztartalmában, a vízviszonyokban, a talajszerkezetben bekövetkező változások a mezőgazdaságnak „köszönhetők". Az egyes korszakokban, a világ mezőgazdasági rendszereit a szerző D.B. Grigg: The Agricultural Systems of the World c. 1974-ben munkája szerint ismerteti. Természetesen utalva az egyes rendszerek *környezetre* gyakorolt hatására. Már a *korai gazdálkodás* is nyomot hagyott a természeten, gondoljunk csak a talaj savasodására, az erdő- és bozótirtás nyomán meginduló erózióra, a legeltetés következményeire.

A könyv külön foglalkozik a *vándorló állattartás* ökológiai kihatásaival. A pásztorkodás legalább 2000 esztendő alatt tetemes változást idézett elő a száraz és félszáraz területek ökoszisztémáiban az Óvilágban. Jelenleg is a Föld felszínének 47%-a csak vad- és háziállatok legeltetésére alkalmas.

A *teraszos művelés* létrejötte sem új keletű. Eredetéről, elterjedéséről megoszlanak a vélemények. Ami a technikáját illeti, tízféle típust különböztetnek meg. J. E. Spencer és G. A. Hale ennek eredetét a Közel-Keletre teszi. Kr. u. 9000–5000 között egy gabonatermesztő kultúrában alakult ki, s terjedt Kelet felé, szembesülve az *öntözéses rizstermesztéssel*. Azonban a közlemúlt hagyományos teraszos művelése jóval később eredetű. *Kínában* nagymérvű elterjedése a XVIII. századra tehető, *Jáva* szigetén a XIX. században honosodott meg, az *indiai félszigeten* a XVIII–XIX. század fordulóján. A teraszolás azon mérvadó emberi beavatkozások közé tartozik, amely folyamatosan nyomot hagy(ott) a Föld felszínén.

Ha időben visszatekintve nézzük a mezőgazdaság négy évezredét, a jellegzetes gazdálkodás egyikét-másikát, hajlandók vagyunk ráragasztani a hagyományos és netalán ősi jelzőket, s alábecsüljük az akkori hatások következményeit, egyúttal egy aranykort tételezünk föl az ember és a természet kapcsolatában. Kevéssé ismert viszont az, hogy az iparosodás előtti időben a természet működésébe való beavatkozás még *változatos ökoszisztémák* mellett történt, s nem vágott sűrű rendet az élővilág sokszínűségében, de már kikezdte magát az élő rendszert. A *mediterránumban* elkezdődött ez a folyamat valószínűleg a késői jégkorszakban. Ekkor az ember már tudatosan használta a tüzet a sűrű erdőségek gyérítésére, beékelve közéjük az általa módosított erdős vidékeket, ahol kiterjedt *legeltetés* folyt. A Földközi-tenger környékén teraszoltak, rétegvonalas szántást végeztek. A domboldalakat fenntartották a *gyümölcsfák* és a *szőlő* számára. Az öntözést csak a természetes vízfolyások tették lehetővé. A görög-félszigeten — amint azt megjegyzik Hérodotostól Strabonig — irtották az *erdőket,* s helyét *legelő* és *szántó* foglalta el. Az erdőirtást motiválta a *hajóépítés* és a *faszén*előállítás is. A *rómaiak kultúrája* is hasonló hatással volt a környezetre. A szerző a környezet és a gazdálkodás kapcsolatát a többi kontinensen is vizsgálja, köztük a talajtermékenység fenntartását, a kapásművelést, csatornázást stb. Számba veszi a környezetileg eltérő gazdálkodási gyakorlatot pl. *Dél-Ázsiában,* így a talajművelést, hüvelyes növények termesztését, tereprendezést, teraszolást stb. Áttekinti *Óceániában* a talaj- és vízforrásokat, a talajtakarás módszereit, a trágyázási fogásokat, a szántóföldi rotációt, a kétszintes művelést és azokat a változásokat, melyek bekövetkeztek az európai telepesek megjelenésével *Ausztráliában.*

Külön fejezet értékeli az egyes *agroökoszisztémákat* mint az energiatermelés forrásait, mivel az ember *energiaforrásainak* föltárását tűzte ki könyve céljaként. Szó esik az ember irányította és a természetes rendszerek összehasonlításáról, külön kiemelve az *állatok* szerepét. Ugyanis az iparosodás előtti időszakban talán a legösszehangoltabb ökoszisztéma az állatokra épült. Párizs példáján pedig képet alkothatunk egy *városellátó* rendszer működéséről, melynek ókori előzménye Róma volt, vagy a középkor folyamán Bizánc.

Érdekes színfoltja a kötetnek a *kertkultúrával* foglalkozó rész. Hiszen benne

ötvöződik a *hasznosság* és az *esztétikum,* melynek mértéke és aránya a történelem során időben és térben változott. Babilon függőkertjei a gyönyörködtetést szolgálták, Japán, különösen pedig Kína kertkultúrása a két elvárás harmóniájára épült, ahol nemesített *kerti virágok* éppen úgy előfordultak, mint hasznos *zöldségfélék.* A taoista kertek a meditáció színterei. De említhetnők még az *angolkertet,* ahol művészi színvonalon fogalmazódott meg az egykori természet érintetlensége és az ember kívánalma. A korai középkortól fontos szerepet töltenek be a *monostorkertek* a *zöldségfélék* és a *gyógynövények* széles választékával. A kertkultúra melegágyában fogant a *virágszimbolika* is, amely kiváltképp a Kr. u. 6–7. századtól vált engedélyezetté az Egyház részéről. A kerti növények kultusza számos *új növényféleség* meghonosodását tette lehetővé az európai kultúrában, gondoljunk a citrusfélékre, a rózsára, netalán a szegfűszegre stb. A mai értelemben vett *botanikuskert* a XVI. században bukkant föl, ahol megjelentek az Újvilág manapság már nélkülözhetetlen növénycsoportjai. Az 1730-ban alapított kew-i botanikuskert is elsősorban a gyarmatbirodalomból bekerült növényféleségek hasznossági vizsgálatára szakosodott. De hazai példákat is lehetne sorolni a XVI–XVII. századból, számításba véve a főúri kerteket, vadaskerteket stb.

A szántóterület túlsúlya főleg a *silva* és az *ager* viadalából született. Az Európában dívó középkori erdőirtás hátterében *vallási motívumok* is meghúzódtak, ugyanis az erdő a kereszténység előtti rendet jelképezték. Különösen jeleskedtek e téren a *ciszterciták,* akik speciális munkamegosztással bővítették a termőföldet. Az erdőirtás – hasonló indokból – átterjedt az Újvilágra is, ahol az indiánok, noha harmóniára törekedve, szintén égették az erdőt, s a „megtisztított" területet művelés alá fogták. Az erdő visszaszorulása világjelenség. Ezt példázza Kína is, ahol Kr. e. 8000-ben e terület 70%-át borította erdő, jelenleg mintegy 8% az erdősültség aránya. Ugyanez mondható el az *esőerdők* övezetéről is.

A nagymérvű természetátalakítás nemcsak egyirányú volt. Európában pl. az erdőirtás mellett sok hasznos dolgot is műveltek. Legelőként hasznosították a *hangafüves* pusztákat, a *mocsarakat* lecsapolták — jó példa erre a középkori Anglia — fölégették a *tőzeget,* eltávolították a köveket. Megjavították az ún. mélyföldi mezőgazdaság esélyeit. Egyidejűleg megváltozott az illető terület természetes vegetációja is. A legelők, rétek bővülése elősegítette a *szarvasmarha* és a *juh* létszámának gyarapodását.

A világ „zsugorodása" azt is eredményezte, hogy pl. a trópusi legelőket *európai gyomokkal* „gyarmatosítottuk", egyidejűleg az afrikai szavanna mezőgazdasági területté vált. Módosult a magyar Alföld szerepe is, *búza–kukorica* területté alakult át. Hasonló folyamat játszódott le Ukrajnában és az észak-amerikai prérin.

A holland példa utal egy másik területmódosító tevékenységre, ahol századok során jelentős nagyságú szárazföld jutott az ember kezére, a tengertől elhódítva. De a világ más részéről is lehetne számos példát említeni.

Simmons szerint az eredményes agroökológiai feltételek olyan gazdálkodási rendszereket kínálnak, ahol:

— sokoldalú növénytermesztés folyik,

— összhangban van a takarmánynövények és az emberi fogyasztást szolgáló növénykultúrák termesztése,

— a földhasználati rendszer — fenntartva a talaj táperejét — nem zárkózik el az intenzív használat és az állati takarmányozást szolgáló növénytermesztés integrációjától, noha igénybe vesz más trágyaféléket is,

— a társadalom korlátozza a család létszámát,

— a trágya táperővisszapótlásra szolgál, nem pedig tüzelőként értékesül.

Egy nagy fejezet az *iparosodás* korszakával foglalkozik. A *tűz* ellenőrzése, a *mezőgazdaság* „feltalálása" után az *iparosodás* jelenti azt a fordulópontot, amely módosította az ember és a természet kapcsolatát. Az emberi jólét forrásává a *fosszilis* energiák váltak. Az 1960–1970-es években az ipar és a nyugati életstílus a *kőolajra* és a *földgázra* épült. A korai iparosodás korszakában a *táj formálása* emberi erővel és az állatok igaerejével folyt, manapság ezt a szerepet a buldózer és a kotrógép vette át. Az érdeklődő számot vethet a fosszilis tüzelőanyagok elterjedésével, az ipar korai fejlődésével, s mindezek környezetre gyakorolt hatásával. A szerző kitér az energiafogyasztás alakulására, a szénhasználat következményeire, az urbanizáció, a városiasodó világ mellékzöngéire, vagyis jelen életünk problémáira: hulladék, savasodás, klímaváltozás stb.

Nagy teret szentel a kötet a *mezőgazdaság „iparosodásának"*, a *gépesítés* egyeduralmának, a gazdálkodás egyneműsödésének. A kemikáliák és *műtrágyák* megjelenése soha nem látott folyamatok elindítójává vált. Az ipar bevonása a mezőgazdaságba azt is jelentette, hogy bővült a *megművelt terület* nagysága. A világon 1870–1970 között 485 millió hektárról 982 millió hektárra terjedt ki a művelés, melynek zöme a mérsékelt égövre esik. Szembetűnő a *gabonatermesztés* expanziója, amely nem kímélte a *szűzföldeket* sem. A gépesítés térhódítása, a megszokottól eltérő *fajtaváltozatok* színrelépése mind-mind szétfeszítette a hagyományos gazdálkodás kereteit. Nőtt az *öntözött* területek nagysága is. S természetesen a termelés bővülése együttjárt az *energiafelhasználás* növekedésével, amely drágította a termékegységre jutó *fajlagos költségeket.*

Milyen következményekkel jár az iparizált mezőgazdaság? Noha egy átfogó trendről nem beszélhetünk, jelentősek a területi eltérések. Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy a *szárazföldi biomassza* a XX. században az 1970-es évekig mintegy 7%-kal csökkent. Óriási gondot okoz az erózió. De nem kisebb károkat idéz elő a helytelen talajművelés, a túlzott legeltetés, a teraszolás, töltögetés elmaradása stb. A talajpusztulásnak kitett terület nagysága a világon 430×10^6 hektárra becsülhető. Ugyanakkor a művelt földterület kiterjedése 1500×10^6 hektár. A modern tudományra épülő technológia jó néhány esetben nemhogy megoldja, hanem még

tetézi a nehézségeket. A gépesítés behatolása a mezőgazdaságba a *szabványosítás* felé tereli a termelést, hiszen az *azonos minőségű* termény fejlett mezőgazdaságot feltételez. Ez együtt jár a *genetikai változékonyság* elvesztésével, amely alól nincs kivétel. Jó példa erre, hogy Európában és a Földközi-tenger környékén élő 145 *szarvasmarha-fajta* közül 115-öt a kihalás veszélye fenyegeti. A háziasított élővilág homogenizálódása növeli a kártevők és a betegségek iránti „kitettség" mértékét, kisebb lesz a túlélés esélye.

A modernizáció gyéríti a *vadon* élő állatok számát, sokféleségét is. A gépesítés követelményeinek megfelelő *szántóföldi táblák* növelése elpusztítja a talajadottságokhoz igazodó „zöld folyosók" hálózatát, amely ökológiai szempontból káros. Az élősövények kiirtása tönkreteszi pl. az *énekes madarak* fészkelő helyeit. Manapság már széles körű kutatás folyik a *fenntartható fejlődés* módszereinek kidolgozására. Hasonló gondokkal küzd az *állattenyésztés* is. Komoly nehézséget okoz a *sivatagosodás,* amely az ún. déli nemzetek területének 35%-át fenyegeti.

A mezőgazdaság világa az ökológiai beavatkozás változatos formáit „eszelte ki", de egyelőre nem sok eredménnyel.

A *vadászat* az egyik összekötő kapocs a mezőgazdaság és az élővilág között. A gyarmatosítás századai óriási pusztítást végeztek az egyes földrészek állatállományában, sokuk megmentéséért ma már csak nemzetközi összefogással lehet eredményt elérni. A nagyarányú környezetrombolás oda vezetett — az IUCN becslése szerint —, hogy napjainkban kb. 25 000 növényfaj, 1000 gerinces faj és alfaj került a kihalás szélére. Kr. u. 1600–1900 között minden évben 4 fajból egy, később minden évben egy faj tűnt el az élővilágból.

A World Conservation Strategy megfogalmazza a teendőket: „Meg kellene őrizni a *gabonafélékből* annyi változatot, amennyit lehetséges, a mezőgazdaság számára fontos *háziállatokat, mikrobákat,* s más háziasított haszonállatokat, azok *vadon* élő rokonait." 1980-ban kiadott célkitűzések a következők:

— fenntartani az alapvető ökológiai folyamatokat és életfenntartó rendszereket, melyekre az emberi túlélés és a fejlődés épül,

— megmenteni a genetikai diverzitást, hogy megvédjük és javítsuk a háziasított élőlények biológiai alapjait, valamint gondoskodjunk a jövő forrásairól,

— biztosítani a fajok és ökoszisztémák, erdő- és füves területek fenntartható használatát.

Bő terjedelemben foglalkozik a szerző az *erdőkkel, erdőségekkel,* a fahasználat következményeivel, a telepítések fontosságával, a *trópusi zóna* még feltáratlan genetikai tartalékaival, gyógyászati alapanyagaival, hiszen a nyugati országokban forgalmazott gyógyszerek 25%-ának alapanyaga a trópusokról származik. A világ erdőállományának még *pozitív* az energiamérlege.

A *tengerek, óceánok* élővilága szintén az élelmiszertermelés szolgálatában áll. A szerző részletes képet fest a kék kontinens problémáiról, köztük a „túlhalászás-

ról" és a szennyezettségről. Megdöbbentő adatokat olvashatunk a háborúk okozta környezeti pusztulásról, a pazarlás — a fogyasztói társadalmak rákfenéje — a turizmus, a gazdasági növekedés, a népességrobbanás messzemenő kihatásairól, az atomkorszak fontosabb állomásairól, végső soron mindarról, amely napjaink emberét foglalkoztatja, s a jövő reményében megoldásra sarkallja. Az utolsó fejezet a kötet mondandójának összegzése, fölvázolva az előttünk álló út módozatait:

— magas technológia — a jelen trendek folytatódnak
— környezetbarát jövő — a „pangás" útja
— népesség
— anyagi javak } csökkenése
— energia
— „szétkapcsolt" jövő — magas technológiát használnak, hogy szétkapcsolják az öko- és ökonoszférát (ami nagyon költséges).

Számtalan ábra, táblázat, fotó, térképek teszik szemléletesebbé a mondanivalót. Közel félszáz oldalon — a fejezetekhez rendelve — irodalomjegyzéket talál az olvasó. A szerteágazó kérdéskör miatt minden szakterület művelője haszonnal forgathatja. Mindenki, aki kíváncsi az *ember és természet* történelmi távlatokba mutató kapcsolatára.

Surányi Béla

SZEGED TÖRTÉNETE
3/1, 3/2, 4. RÉSZ

Szerkesztette: Gaál Endre, Serfőző Lajos
Sorozatszerkesztő: Kristó Gyula

Somogyi Könyvtár, Szeged, 1991, 1994. 1214, 798 o.

Hatalmas és lenyűgöző vállalkozás a Szeged története monográfiasorozat, alább ismertetendő három kötete, amely 35,3 + 51,12 (70 A/5) ív terjedelmű. A szegedi kötetek az 1970–1980-as években megélénkült helytörténeti monografikus kutatások és publikációk kimagasló eredményéhez sorolhatók. Nemcsak az egészséges lokálpatriotizmus, hanem az egyre gyarapodó történeti adatok, részfeldolgozások sokasága is egy értékálló összegezést erőszakolt ki. A községmonográfiák, tanulmányok sorában a Szeged története, a város gazdasági, társadalmi, kulturális súlyának megfelelően szerepel. Impozáns kivitelezésével, gazdag fénykép- és térképmellékleteivel, olvasmányos, jól szerkesztett tanulmányai sokáig nélkülözhetetlen kézikönyvként biztosítják a szerzők munkájának, eredményeinek fennmaradását. A monográfiának — mint korábbi köteteinek is — a könyvtárak, intézmények, a Szegeddel foglalkozó kutatók polcain a helye.

Szeged monográfiája azért is tanulságos, mert a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés sajátosságai és problémái kicsiben, a szegedi, dél-alföldi sajátosságokkal együtt megtalálhatók. Az olvasást, feldolgozást megkönnyíti, hogy a hivatkozások, lábjegyzetek a lap aljára tördeltek, az utánkeresés, a fejezet vagy könyv végére lapozgatás nem tördelik fel a szöveg olvasását. Ezzel is a városi monográfia egyben az agrártörténeti regionális és országos kutatások egyik fontos könyvévé lépett elő. Szeged város határának fejlődését megszabta, hogy a szilaj nagyállattartásról a szántó, illetve az intenzív kerti növénytermesztésre tértek át. Az ún. szegedi Feketeföldi szőlők már a középkor óta a város településmagja körül kialakultak, majd a XIX. század közepére a homoki szőlők területe már háromszorosára nőtt a kötött talajú, korábbi telepítések ellenére. A szőlőterületek összessége így is majd duplája volt a Duna–Tisza közi szőlő százalékos részesedési arányának.

A nagygazda réteg vagyona részint állattenyésztésből, részben dohánytermesztésből és kereskedelemből származott. Ebből a tőkeerős rétegből kerültek ki a haszonbérbe adott városi földek nagybérlői. A közlegelők bérbeadása 1852-ben kezdődött el. A haszonbérletek közel fele 10–25 hold terjedelmű volt, amelyet hasonló, vagy valamivel nagyobb tanyaföldön gazdálkodó parasztok fogtak művelés alá. A 10 és 30 éves bérletek a tőkés jellegű gazdálkodást, vállalkozást jelentették. A gabonatermesztés, a jószágtartás és a szőlőtelepítés ésszerűnek látszott ekkor. A 30 évre bérbe adott földeket ugyanis hamarább törték fel, a tanyás gazdálkodás ott természetesen hamarabb alakult ki.

A bérleti rendszer társadalmi hatásával is újszerűen foglalkozik a kötet. Szegednek ugyanis jelentős jövedelmi forrást jelentett ez, ugyanakkor a bérleti rendszer lecsillapította a különböző paraszti rétegek földéhségét. A földbérlettel pedig magához kötötte a haszonbérlőket.

Az állattenyésztésben a szegedi szarvasmarha-tenyésztést nem az újabb és újabb legelőterületek feltörése veszélyeztette, hanem a meglévő legelők elhanyagolt állapota, a kielégítő takarmánytermelés hiánya. A fajtaváltás is későn, csak a századfordulón, az országos arányszámokat tekintve, jó két évtizedes késéssel kezdődött el, és 1911-ig sem fejeződött be. A városi közlegelőn azonban az állatokat fajtájuk, nemük és koruk szerint is külön tartották. A dualizmus korában a lótenyésztést támogatta inkább a kormányzat. Híres lótenyésztő gazdák tevékenykedtek Szegeden, főleg a 30–50 kat. hold nagyságú birtokosok között. 1870 körül még a legnagyobb juhállományt számolták össze Szeged határában, de negyedszázad múlva már csak ennek a 36,6%-át, ami az országos 50%-os csökkenés mértékéhez képest még annál is nagyobb volt. A sertéstenyésztés pedig Szegeden a dualizmus korában fejlett és jövedelmező ágazat volt, azonban az országos átlaghoz képest kevesebb angol hússertés fajtával.

A szántóföldi művelés alá vont területek aránya 1848–1918 között 177%-kal nőtt meg. Ez az Alföld más területeihez hasonló mértékű volt. A homokterületek

termelésbe vonása jellemezte az egész korszakot. Speciális, homokbuckákat elegyengető eszközök jellemezték ezt az időszakot, így az ún. *högyhúzók, parthúzók* kiterjedt használata. A gépesítés, különösen a szemnyerésben, a Duna–Tisza közéhez hasonlóan jelentős fáziseltolódással ment végbe. A szérűn történő nyomtatás ugyanis sokáig, majd az I. világháborúig fennmaradt. Szeged azonban nem tartozott a nagy gabonatermelő alföldi mezővárosok közé, mert kevés volt a búzatermelésre alkalmas fekete földje. Ezzel szemben a kapásnövények, főleg a zöldség, különösen a fűszerpaprika területe más városokhoz mérten is nagyobb volt.

A paprikatermelők a szegedi paraszttársadalom egyik legszorgalmasabb, korán polgárosodó rétegét adták. A kertészet, a gyümölcstermesztés, bár jelentős volt, a termények mégis kecskemétiként kerültek piacra. A szegedi Szögi József a duránci őszibarackfajta termesztésével szerzett ebben az időszakban a szegedi gyümölcsnek nagy hírnevet.

A csemetefa-iskolák, a községi faiskolák már a XIX. század második felében állami támogatással a homokmegkötést és az erdősítést segítették. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Szeged határában a művelt földeknek közel 1/4-én folyt belterjes növénytermesztés. Így a város mezőgazdasági népességének 85–90%-a a város határában élt, túlnyomórészt tanyákon. Az agrárnépesség 1/3-a azonban földnélküli mezőgazdasági munkásból és cselédekből állt.

A város jelentős élelmiszeriparral rendelkezett. Különösen a malomipar, vízimalmok és a szélmalmok nagy száma jelezte ezt, de a húsipar is nagyon jelentős volt. Szeged kiegyezés kori gazdasági szerkezetében a mezőgazdaság meghatározó szerepét az is mutatta, hogy a város aktív kereső népességének 64,6%-a a mezőgazdasággal foglalkozott, kereső tevékenység formájában kapcsolatban állt vele. A parasztság életmódját vagyoni körülményei határozták meg, a parasztgazdaságok a földdel rendelkezők 71,1%-át tették ki Szeged agrárnépességéből. A város a tanyák népével szoros, egymást kiegészítő egységben élt.

Az első világháború, majd a trianoni döntést követően az agrárnépesség jelentős része önellátásra rendezkedett be, ezzel a belső piac tovább zsugorodott. A katonai megszállások gazdasági nehézségeket okoztak, hiszen a város másik, Tisza parti részébe közlekedni is nehéz volt. A világháború után, az országos tendenciához hasonlóan a legelőterület rovására a szántóterület nőtt meg. A földterület megoszlásában, változásában — a szerény mértékű, de folyamatos intenzitás révén — a keretterület nőtt a szőlőterületből. Ennek ellenére, kormányzati intézkedéssel kellett megtiltani az újabb telepítéseket. Szegeden a szántóművelés alá vont határ közel egynegyedén belterjes növénytermesztést (fűszerpaprika, zöldségféle, szőlő-gyümölcstermesztés) folytattak. A művelési szerkezetben az Alföldtől jelentős eltérés nem igen volt, talán csak a szőlők és a rétek területi aránya volt nagyobb. Bérleti politikájában a város bizonyos engedményeket tett — főleg politikai megfontolásból —, látva a parasztság kizsákmányoltságát. Így a bérlők nagy része

viszonylag kedvezőbb helyzetben volt, mint a magánföldbirtokon dolgozó nincstelen parasztok rétege.

A földreform 1920 novemberétől (XXXVI. tc.) a legkevesebb embert Szegeden juttatta földhöz. Az ország második legnagyobb nagyvárosában a legkisebb volt a kiosztott törpebirtok összterülete. Így a XX. század közepéig konzerválódott a bérleti rendszer. A termelés modernizálásának elmaradása miatt alacsonyak voltak a termésátlagok. Az 1920-as években a termelés ugyan fejlődést mutatott, de ezt is megszakította az 1929–1933-as nagy világválság. A szegedi állattenyésztés fejlődését akadályozta a közlegelők feltörése, a növénytermesztés egyoldalú gabonatermesztésre való berendezkedése, a takarmánynövény-termesztés háttérbe szorulása. A mezőgazdaság hadigazdaság rendszeréből adódóan a lakosság élelmezésében állandó zavarok mutatkoztak. Az élelmiszeripart sem kerülhette el a hadigazdálkodás. A feldolgozó- és élelmiszeripar egyre nehezedő feltételek között dolgozó üzemei között volt a határokon is túl ismert üzem, a korszak politikájának tragikus tükörképe, a Pick-szalámigyár, amely hadimegrendelésre már csak konzervet és kenőmájast termelt.

Még számos érdekességre hívhatná fel a figyelmet a recenzor, hiszen a fenti három vaskos kötet Szeged történetéből, kiapadhatatlan forrása, mély kútja a Szeged története, gazdasága, társadalma, kultúrája iránt érdeklődő olvasónak. Bárcsak minél több hasonló nívójú monográfiát tarthatnánk a kezünkben.

Csoma Zsigmond

ETHNOGRAPHIA

A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata 1994/2. 760 o.

Az Ethnographia legutóbb megjelent (1994/2.) száma első részében ezúttal *Közép- és Délkelet Európa* néprajzosainak a térséggel foglalkozó tanulmányait teszi közzé. A főszerkesztő, Lukács László jó érzékkel tette ebbe a csoportba olyan szomszédos országokbeli kutatók munkáit, akik egy ideig nálunk tanultak vagy tanítottak, és kutatásaikat magyar területre is kiterjesztették. Máskor talán ezek a tanulmányok a Kitekintés rovatba kerültek volna, de mostani helyük jelzés értékű: kultúránk szoros összefüggését szimbolizálja a szomszédunkban élőékkel.

Az első a sorban Kisbán Eszter dolgozata (Új szerkezet — régies terület. Az újkori magyar táplálkozáskultúra kétarcúsága), amely a tőle megszokott alapossággal és elemző készséggel magyarázza el, hogyan vett más irányt a XVIII–XIX. században az addig egymáshoz közel álló táplálkozáskultúra a magyar társadalom egyes rétegeiben. Ezúttal nélkülöznünk kell a szerző mindig érdekes jegyzetanya-

gát és irodalmi hivatkozásait, ui. a cikk a Magyar Néprajzi Társaság 106. tisztújító közgyűlésén elhangzott előadás szövege.

Ugyancsak előadásszöveg Konrad Köstlin, a Bécsi Egyetem néprajzprofesszoráé. (A néprajzi látásmód. Népi kultúra a századfordulókon.) A cikk olyan kérdésekre keres választ, amelyek egyáltalán nem csak a néprajzosokat érdeklik, sőt ilyen felvetésben, mint Köstlin teszi, nem is igen gondoltunk rá eddig. Ő úgy véli, hogy most, az ezredév végéhez közeledve a néprajzosok által már jó 200 éve felfedezett „nép" és a „népi kultúra" fogalomrendszere veszedelmes fegyverré kezd válni szélsőséges politikusok kezében.

Míg a néprajzosok „kedves ártatlanságok" — mint az „eke, kapa, népköltészet, kerámia, dal és viselet" rendszerezésén fáradoznak, addig a mai politikában „házformák és elterjedésük bizonyítékul szolgáltak etnikai településterületek körülhatárolásához, és ebből levezetve területi követelésekhez, népviseleti darabok, gazdálkodási formák, a talajmegmunkálás eszközeinek és módjainak elterjedési térképei előjátékul szolgáltak új határok meghúzásának, új területek katonai meghódításának kísérletéhez". Vagy ami még súlyosabb: „Mindaz, ami a népművészetben még ártatlan volt, a jelenben robbanékonnyá válik: a szerbek lövik a különbözőség jelképeit, a horvátok katolikus templomait."

Köstlin professzor szerint a néprajzosok feltárták a kultúrák közti különbségeket, és most mindenki a maga múltját, hagyományait — a különbözőségét — védi, elzárva, kizárva a másokét, a másságot. Ezt a helyzetet nemcsak az ezredév felé közeledés számvetésre késztető hangulata okozza, hanem bizonyos mértékű csalatkozásunk is a demokráciában. A néprajzosoknak nem szabad szótlanul elsiklani ezek felett az aggasztó jelenségek felett: meg kell mutatniuk, hogy „a nemzeti kultúrák mindig összetett kultúrák is. ... Minél gyökértelenebb az ember, annál inkább megnövekszik igénye a hazával kapcsolatos szimbólumok iránt, ahogy azt a folklórizmus kínálja ... A néprajzosoknak feladata volna egy olyan néprajzi látásmódot kifejleszteni, amely nemcsak a külső szimbólumok alkalmazásához kapcsolódik ... Természetesen idetartozik az is, hogy a korszerű életformákat korszerűként vizsgálják és elfogadják, ne csupán a múlt háttere előtt, veszteségmérlegként értékeljék" — mondja K. Köstlin, további vitára késztetve a néprajz ezredévi feladatának kijelölését illetőleg.

Mintha csak a bécsi professzor elméletét igazolná a következő tanulmány (Schubert Gabriella: A délkelet-európai népek viseletei — szemiotikai megközelítésben), amely szerintem igen jelentős, mondhatni irányadó a népviseletek tanulmányozásában. Mint a cím is mutatja, a ruha, ruházat mint jelképrendszer, annak megfejtése, és kialakulásának története az, amiről a remekül megírt tanulmány szól. Elolvasása után teljesen világosan áll előttünk, hogy az egymás közelségében élő népek mennyi mindent vettek át egymástól csak a viseletet vizsgálva is, hol békés úton, hol harcok árán. Megértjük, hogy miért lehetett I. József Habsburg

császár és magyar király koronázási ruhája 1687-ben török szabású; miért lett a XVIII. század végétől kezdve az ún. magyar ruha egyenrangú a nemzeti nyelvvel (és miért viselt ilyet Habsburg Ottó 1953-ban házasságkötésekor!). A szerző felhívja a figyelmet napjaink jelenségeire is: ami az európai divat általános térhódítása miatt leginkább a fejrevalók hordásában mutatkozik meg. Például a török fundamentalizmus újjászületésével a török asszonyok felveszik a már levetett fátylat. A kisebbségi konfliktusok is járhatnak a nemzeti fejviseletek újjáéledésével pl. a koszovói szerbeknél vagy az albánoknál a fehér sapkájukkal.

T. Petrović (Našice vidékének horvát viselete) és B. Dajkovic (Abora az Isztrián) rövid tanulmányai azért érdekesek, mert olyan területeken végeztek terepmunkát, ahol előttük egyáltalán nem vagy csak igen kevesen jártak. M. Čermelić és J. Andrić (A Budapest környéki, Duna menti bonyevácok lakodalmi áldása nyomában és Busójárás, busók) pedig hazai megfigyeléseiket Magyarországon végzett kutatásaikkal vetik össze, próbálva megkeresni egy-egy szokás eredetét.

A Közlemények részben 3 tanulmány foglalkozik egy-egy mesterséggel. Mózes Teréz: A népi fazekasság Réven. A révi cserépedény főként sajátos színével tűnt ki és vált ismertté, ugyanis a felhasznált agyag igen alacsony vasoxid tartalmú, minek következtében kiégetés után teljesen hófehér marad. Díszítése sötétbarnának ható fekete, archaikus. Sajátos módon alig említi az irodalom, így az itt közölt publikáció hézagpótló.

Markos Gyöngyi (Adatok a hódmezővásárhelyi csizmadiamesterség történetéből) publikációja levéltári adatok és a Tornyai J. Múzeum írásos és tárgyi céhemlékei alapján ismerteti a mesterség történetét a XVIII. században történt visszatelepülés óta a céhszervezet 1872-beni megszűnéséig. Felhívnám a figyelmet egy különlegesen szép darabra: tintatartó (írócájg) 1827-ből.

Az Agrártörténeti Szemle olvasói számára talán a legérdekesebb lehet Demeter Zsófia: Olasz sajtkészítők a dunántúli Batthyány uradalmakban c. pár oldalas közlése. Ő herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmának iratai átnézése közben talált rá olasz sajtkészítők és kereskedők nyomaira a Mezőföldön. Ennek ürügyén nagyszerű leírást ad a birtokon végzett juh fajtaváltás menetéről és a törzstenyészet kialakításáról is.

Zsigmond Győző (Népi kozmogónia és égitest magyarázás a mezőségi Magyarszováton) tanulmányára azért hívnám fel a figyelmet, mert igen kevéssé kutatott területről szól. Nemcsak az égi jelenségek népi magyarázatát írja le, hanem próbálja a magyarázatok eredetét is meghatározni. Erénye még a teljességre törekvő irodalomjegyzék.

Gelencsér József (A kisnemesi múlt emlékei a Káli-medencében) cikkével Lukács László főszerkesztő adósságtörlesztésbe fogott: a majd 10 évig tartó Káli-

medence kutatásból sajnos eddig keveset láthattunk nyomtatásban. Somogyi Győző mellékelt rajzai az érintett falvak címereiről és pecsétjeiről méltó illusztrációi a mondandónak.

Viták, vélemények

Itt olvasható Gunda Béla és Paládi Kovács Attila opponensi véleménye Bodó Sándor: A magyar paraszti termelés igaerejének története c. kandidátusi értekezéséről, és Bodó Sándor válasza. Mivel a munka változatlan címmel megjelent (Debrecen, 1990.), valamint ennek előzménye is (A Bodrogköz állattartása. Miskolc, 1992.), úgy gondolom, a kialakult vita ismertetése már rég aktualitását vesztette.

Kutatók, életművek, tudománytörténet

A sorozat első darabja Kovács Ákos: Tiszamenti jobbágy a Zagyva partján. Le Play adatainak forráskritikája. c. írása, amely méltán tarthat számot minden olvasó érdeklődésére. A cím maga telitalálat: sejteti, hogy a szerző nem mindennapi témát érint. Kovács Ákos valóban ezt tette: lefújta a port F. le Play francia társadalomtudós 1855-ben kiadott, magyarul 1903-ban megjelent, sokak által és sokszor idézett könyvéről (Tisza menti jobbágy), és nem sajnálva a fáradtságot, annak minden adatát ellenőrizte. A nyomozás eredményeképpen kiderül, hogy a Hatvan város számára forrásértékűnek tartott mű valójában egy fiktív, sehol-nincs városról szól, szerzője nemhogy személyesen gyűjtötte volna adatait Hatvanban, de még akire hivatkozik, Horváth Mihály egykori csanádi püspök sem ismerhette igazán a város negyedtelkes jobbágycsaládjainak gazdaságát — ha valóban őt kérdezte ki Le Play a szabadságharc bukása után, párizsi emigrációjában.

A további tanulmányok a funkcionalizmus magyar előtörténetéről (Gunda Béla) és az 50 évvel ezelőtt Gunda által indított Erdélyi Néprajzi Tanulmányok c. sorozatról szólnak. Az ismertetés befejező mondatának kívánkozik ezek után az a szomorú megállapítás, hogy az Ethnographiának ez az utolsó száma, amelynek megjelenését Gunda Béla professzor úr még megérhette volna. A következő számban sokak által szeretett és tisztelt nagy néprajztudósunk nevét már fekete keretben láthatjuk.

Vajkai Zsófia

IOHANNES STIRLING

LEXICON NOMINUM HERBARUM, ARBORUM FRUCTICUMQUE LINGUAE LATINAE VOL. I. A–B.

Enciklopédia, Budapest, 1995. 148 o.

A Magyar Könyv Alapítvány támogatásával megjelent, szép kiállítású, dekoratív könyv nem a széles olvasótábor részére készült. 1000 példányban megjelenése azonban jelzi, hogy a szakkönyvet forgató kutatók, és a később pályára lépők generációjára is gondolt a kiadó. Az ismertetett könyv ugyanis nélkülözhetetlen munka az agrártörténészek, klasszikafilológusok, etnográfusok, történészek, művészettörténészek, nyelvészek, kerttörténészek, botanikusok számára, akik számban ugyan nem nagy csoportot alkotnak, de hatásukban jelentősebbek számarányuknál.

A történeti dokumentumokkal foglalkozók ugyanis kevésbé tájékozottak a természettudományos területeken, így pl. a növénynevek történeti meghatározásában. A lexikon nemcsak a növénynevek történeti forrásokban előforduló nevei alapján, a botanikailag helyes és elfogadott nevét adja meg, hanem az első ókori és magyar előfordulását, alakját, forrását is. A könyv ugyanakkor a forrásokban sokszor hibás névhasználat ellenére a pontos növénymeghatározásra és az esetleg felmerülő lehetséges variációkra is rávilágít. Ezzel tovább bővíti Szabó Attila bevezető tanulmányával és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezett: Melius Péter: Herbárium ... — című füveskönyvének az 1578-ban megjelent kötete 400. évfordulójára 1979-ben, a Kriterion Kiadónál megjelent könyv módszerét a névazonosításban és a névmagyarázatban. Persze a közelmúltban Magyarországon is jelentek meg növénynév szótárak, amelyek a növényazonosítást segítették elő. Például Csapody Vera — Priszter Szaniszló: Magyar növénynevek szótára, Budapest, 1966., vagy Priszter Szaniszló: Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény. Budapest, 1986.

Stirling János latin nyelvű növénynév lexikona azonban mindezeknél teljesebb, hiszen alapcélkitűzése, hogy az ókori-középkori szerzők, források növényemlítéseit történeti kronológia szerint, mintegy a növénynév fejlődését, az adott faj — esetleg fajta — termesztési, elterjedési területét, a történeti alakgazdagságát — ami a névadásból is leszűrhető — végigkísérje, megadja. Összehasonlításul a számtalan tájszótár, nyelvszótár, szófejtő szótár mellett szükség volt történeti-nyelvszótárra, lexikonra, sőt később egy történeti-etimológiai szótárra is. A szerző forrásait részletesen megadva antik, középkori és a humanizmus korabeli forrásokra bontja. A könyvészeti-irodalmi részben pedig fő, alapvető botanikatörténeti és eddigi lexikon-szótár csoportosításban adta meg a szakirodalmi hivatkozásokat. Felmerül a kérdés az impozáns anyagrész láttán, vajon a rövidítések nem önhatalmúak-é, bár a szótár forma miatt be kell látni, hogy a legcélszerűbb megoldást kell keresni a

helytakarékosság miatt. Ugyanis hol a felhasznált munka szerzője, hol a cím áll rövidített formában az irodalom felsorolásnál, azonban az igazsághoz tartozik, hogy korrektül, mindig feloldva.

A lexikon négy nyelven (latin, angol, német, francia) ad eligazítást a növénynévtörténeti szótár használatáról. Óhatatlanul felmerül a kérdés, magyarul miért nincs módszertani leírás, hiszen valószínű magyarul született meg a kézirat, és Budapesten, magyar kiadó adta ki. Természetesen a három élő világnyelvből és a latinból minden szótárhasználó követheti a szerző elképzelését. Azonban a külföldi szakemberek mellett esetleg általános, és középiskolai tanárok is jobban használhatták volna, a magyar nyelvű változat pedig a költségeket nem emelte volna meg olyan nagy mértékben, hogy ellehetetlenedett volna a kiadás. A történeti növénymeghatározás nem fiatal tudománya nem sínylette volta ezt meg, hiszen Caspar Bauhin már a XVI. század végén ókori szerzők növénynév azonosításával foglalkozott, ami a reneszánsz és a humanizmus európai térhódításával érthető is volt.

A szerző végigkíséri és bemutatja az európai botanikai lexikonirodalom történetét, külön kiemelve a társtudomány, az etnobotanika — a jelenkori paraszti növénynévadás — használatának képviselőjét, Eugéne Rolland-ot. A szótár jellege és célja említésekor leszögezi azt a célját, hogy a nyelvi fejlődéstörténeti szempont mellett a név változásának jelentéstartalmát is követi.

Mintegy 80 000 cédulából álló impozáns gyűjtemény az alapja az ábécé-sorrendben követett növényneveknek, utalásoknak. Ez az impozáns rendszerző munka azonban nem jöhetett volna létre Dr. Csapody Vera hangyaszorgalma nélkül, aki a növénynév cédulákat elkezdte gyűjteni, és feldolgozásra átadta a szerzőnek.

A könyv jól szemlélteti például egy szűk terület mélyfúrása eredményeként is, az ökológiai különbségeket, amit a különböző szerzők területileg, időbelileg különböző adatai mutatnak a növényekről például az Abies példája is mutatja, hogy egy név mögött több faj húzódhatott meg a történeti anyagban. Itt például 5 növényfajról van szó, ahol a fenyőkön kívül a kőrisfára *(Fraxinus)* is használták az Abies nevet. A szerző eredménye, hogy értelmezte a névhalmazban például az Abies növénynevet és meghatározta, csoportosította a fajokat. Az isten fája (*Artemisia abrotanum* L.) szócikk kiterjedt leírása, adata pedig például a növény közismertségét jelenti.

A könyv egy nagy vállalkozás első kötete, amely maradandó értéket képvisel. Kézikönyvként, segédtudományi műként a könyvtárak és tudományos intézmények, de még az iskolák könyvespolcainak is nélkülözhetetlen darabja.

Csoma Zsigmond

KOZMA PÁL

A SZŐLŐ- ÉS BORKULTÚRA TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Mezőgazda és a Magyar Bor Akadémia, Budapest, 1995. 640 o.

A honfoglalás 1100. évfordulójára megjelent kötet, önálló munkaként először foglalta össze a rendkívül szerteágazó magyarországi szőlő-borkultúra történetét. A Magyar Bor Akadémia, a Magyar Szőlő- és Borkultúra Alapítvány, a Szőlő-Bor Szövetség és Terméktanács, mint a demokratikus rendszerváltozás után megalakult új szakmai-érdekvédelmi szervezetek, úgy gondolták — helyesen —, hogy bábáskodniuk kell, a szakterület több évszázados múltját átölelő, bemutató kiadvány megszületésénél. Így jelenhetett meg ez a fontos munka.

Kozma professzor egyetemi előadásain, egyetemi tankönyveiben, és más szakkönyveiben is mindig alapos, részletes és élvezetes történeti bevezetővel kezdte ennek a nagy múltú és jelentős művelési ágnak a szakmai ismertetését. Ez nem lehet véletlen, hiszen a szerző még azokkal a magyar szakemberekkel találkozhatott, tarthatott kapcsolatok, akik Európa második, harmadik legnagyobb szőlőbortermelő nagyhatalmának, Magyarországnak a szőlészetét-borászatát irányították. A magyarországi társadalomnak majd egyharmada pedig a szőlőből-borból, illetve másodlagos termékeiből élt közvetlenül vagy közvetetten. Érthető tehát az a megkülönböztetett figyelem, amely ezt a művelési ágat kísérte, a történeti múltját pedig, mint isteni növényét és gyümölcsét, kitüntető érdeklődéssel illette.

A szép megjelenésű, dekoratív könyv ünnepi jellegét az A/4-es nyomdai formátum is jelzi. Ennek megfelelően alapos a tartalma is. Nem történetietlen, legendák könnyű fajsúlyú gyűjteménye a könyv, hanem történeti kronológia szerint taglalt részletes fejezetek egymásra építkezésén juthat el az olvasó a szőlő-bortörténetbe. A szerző jelentős irodalmi-forrásfeltárással a legújabb szőlészet-borászattörténeti társtudományi eredményeket is ismerteti és értékeli (néprajz, nyelvészet, régészet, történettudomány, agrártörténet), így maradandó és összegző eredményt tarthat kezében az olvasó. A nagyívű, kitűnő áttekintésnek külön erénye, hogy utolsó fejezeteiben áttekinti és értékeli a két világháború közötti időszak fejezete után az ún. szocialista nagyüzemi szőlő- és borgazdaság időszakát is, a szőlő-borkultúrát a privatizáció kezdetén. Így összekapcsolja a szőlő-bortermelés történetét a mával, a jelennel. Az olvasó pedig érzékelheti közvetlenül, hogy jelenünk hamarosan a múlt, az agrártörténet része lesz. Ez pedig azt jelenti, hogy a történeti múlt ismerete, a levonható tapasztalatok pedig a termelést segítő, döntést előkészítő erővé válhatnak. Az elkövetett hibák, azonban, ha korrigálatlanul maradnak, egy nagy múltú művelési ágat sújtanak. A hibák pedig, ugyanúgy mint a kedvező tendenciák, felnagyítódnak a történelem vizsgáló lencséje fókuszában.

Mindezért is nagyon hasznos ez a könyv, mert korrekten mutatja be az elmúlt

50 év sikereit és kudarcait, amely ugyan nem nagy idő a kárpát-medencei szőlőbortermelés több mint kétezer éves történetében, de napjainkat jellemzi és meghatározza.

Csoma Zsigmond

G. NEITZER

DEUTSCHES WEINARCHIV. DIE WEINJAHRGÄNGE 1990–1994.

Vinothek–Verlag, Oestrich–Winkel, 1995. o. n.

Nem könnyű feladatra vállalkozott a Vinothek-kiadó, amikor a németországi borévjáratokat ismertető kiadványsorozat megjelentetését tervbe vette. Nemcsak a borínyencek, hanem az agrártörténeti, bortörténeti kutatók is felfigyelnek arra, ha több évtized, illetve évszázad terméseredményeit, fajtáit, borévjáratait összehasonlító kiadványról szereznek tudomást. Ugyanis a nagy adatsorok történeti megállapításokra adhatnak lehetőséget, de még például az időjárás, a szüretkezdetek, a késői szüretek, az elhíresült Eisweinekkel kapcsolatban is. Az érdeklődést csak fokozza, hogy a német szőlészet-borászat történetileg szoros kapcsolatban, kölcsönkapcsolatban állt a magyarországival. A német borászat a XVIII. század végétől, de inkább a XIX. század közepétől indult olyan rohamos, gyors ütemű fejlődésnek, hogy a borbiokémia, borpalackozás területén a magyarországit is megelőzte. Hiába volt jó minőségű, kiváló ökológiai adottságú a magyar szőlőtermesztés és bortermelés, a borfeldolgozás a borstabilitás és a borkereskedelem területén való lemaradás óriási károkat okozott. Mindez nem alakulhatott volna ki, ha az osztrák gazdaságpolitika nem keresztezte és nem akadályozta volna meg a magyarországi borok kivitelét a XVIII. századtól.

A most megjelent kötet — a már előre jelzett korábbi évszázadok évjáratait bemutató példány megjelenése előtt — az 1990–1994. évit taglalja. A német újraegyesítés 1990. október 3-án azt jelentette, hogy 45 évi megosztottság után ismét együtt hasonlították össze a 13 német borvidék termelési adatait. A korábbi 11 borvidékhez a keleti két, nem különösebben híres, Saale és Unstrut, valamint az Elba melletti szász bortermő helyek is csatlakoztak. Ennek a két borvidéknek a történeti-néprajzi vizsgálata Magyarországon is ismert (vö.: R. Weinhold, 1963. Die ethnographische Erforschung des Weinbaus zwischen Saale und Elbe. In: Acta Ethnographica. 411–417., illetve uő: Megjegyzések a Saale és az Elba közötti régi és jelenkori szőlőművelés néprajzi kutatásának állásához és alapelveihez. In: Ethnographia 1963. 402–417.).

A borvidékek évenkénti vizsgálata fenológiai táblázattal kezdődik, majd az

össztermést, az átlagtermést mutatják be. Ezután következik a borvidékenkénti szöveges értékelés, így Rheinhessenből, Rheinpflazból, a Mosel-Saar-Ruwer vidékéről, Saale/Unstrutból és Sachsenből. Érdekesek az összehasonlító táblázatok, amelyek a két keleti borvidék rendkívül alacsony értékét adják az össztermés és az átlagtermés vonatkozásában a 11 nyugati borvidékhez viszonyítva.

A részletes leírásokat szép képek teszik még élvezetesebbekké. Több is az ún. Eiswein szüretet és ültetvény képét mutatja, mint híres és különleges eljárását. Pedig ez az eljárás nem speciálisan német gyakorlat volt. A magyarországi egyházi uradalmi szőlőkben rendszeresen késő ősszel, koratélen, hó alól szüreteltek, amikor a dér, a fagy lepte meg a töppedt bogyókat. Így rendszeresen jó minőséget értek el ezekben a magyarországi szőlőkben. A magyarországi mustok cukorfoka amúgy is magasabb volt, a XIX. század közepén átlagban 21,44 fok, míg a rajnai mustoké 18,13, a moseli mustoké pedig csak 16,23 fok volt. Ezért a bor cukrozását Magyarországon eleinte szükségtelennek tartották, míg az európai (francia, német) mustcukrozás versenyhelyzetet és csalási lehetőségek sorozatát nem jelentette (vö.: Csoma Zsigmond. 1994–1995. Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében. Budapest–Debrecen, 248–250.). A magyarországi híradások mindig felhívták a magyar kiváló minőségi mustok miatt a cukrozás feleslegességére a figyelmet, amikor a Rajna-menti jégborokról számoltak be.

Mielőbb hasznos lenne a magyarországi kiváló évjáratok történeti összegyűjtése és feldolgozása. Heilbronnból ismert egy borévjárat feljegyzés 1411-től 1900-ig (vö.: Richard Hackenberger: Theodor Heuss Stationen beim Wein. In: Schriften zur Weingeschichte. Nr. 120. 20. 1997. Wiesbaden). A táblázat három kategóriába sorolta az évjáratokat: kiválóra, sok termésre és kevésre. Kiváló borévjáratok a következő évek voltak: 1422, 1423, 1426, 1428, 1442, 1467, 1471, 1473, 1475, 1482, 1484, 1514, 1518, 1540, 1556, 1584, 1590, 1599, 1600, 1616, 1626, 1631, 1660, 1670, 1678, 1701, 1706, 1711, 1715, 1718, 1738, 1746, 1750, 1753, 1760, 1783, 1788, 1807, 1811, 1822, 1834, 1842, 1846, 1857, 1865, 1868, 1874, 1893, 1895. Vagyis a közel fél évezred (490 év) alatt 49 évben sikerült kiváló évjáratot elérni. De 1485–1514-ig, 1519–1539-ig, 1875–1893-ig több évtizeden át nem sikerült hasonló minőséget szüretelni és elérni.

Kíváncsian várjuk a következő kötet megjelenését, amely a korábbi évszázadok német borminőségét mutatja be az olvasó érdeklődőknek.

Csoma Zsigmond

A GÖDÖLLŐI AGRÁRTUDOMÁNYI EGYETEM JUBILEUMI EMLÉKKÖNYVE (1920–1995). I–II. K.

Főszerkesztő: Walleshausen Gyula

GATE, Gödöllő, 1995. 597 o.

Alapításának háromnegyed évszázados fennállását ünnepelte 1995-ben az Agrártudományi Egyetem. Ez alkalom nyújtott lehetőséget arra, hogy az egyetem múltját – sőt a mezőgazdaság egyetemi oktatásának hazai történetét is – az intézmény szinte egyenletesen felfelé ívelő fejlődését, küzdelmeit, jelenlegi állapotát és fejlesztési elképzeléseit egy reprezentatív munkában adták ki. Hazánk legnagyobb agrárfelsőoktatási és kutatási intézménye történetét 33 fő, nagyobbrészt az egyetem szervezetébe tartozó szakember írta meg. A népes szerzői gárda anyagát az Agrártudományi Egyetem szervezeti egységeinek képviselőiből összeállított szerkesztőbizottság Dr. Walleshausen Gyula főszerkesztő vezetésével példamutatóan és jól áttekinthetően 2 kötetes kiadványban foglalta össze mindazt, amit az alig három emberöltős intézmény története jelent.

A munka három részre tagolódik, melyből az első és második rész az első kötet, míg a harmadik rész a második kötet anyaga. Az első részben a mezőgazdaságtan oktatásának kezdeteit, problémáit tárgyalják 1920-ig, míg a második részben az egyetemi mezőgazdasági oktatás történetével, tulajdonképpen az Agrártudományi Egyetem jogelődeivel és magával az intézménnyel foglalkoznak a szerzők. A harmadik részben a mai gödöllői Agrártudományi Egyetem szervezetét, egyes egyetemi, főiskolai karait, különböző intézeteit ismertetik a szerzők többnyire azonos, megadott szempontok szerint.

Az első részben Walleshausen Gyula a mezőgazdasági ismeretek terjesztését az iskolai képzés kezdetéig, majd a mezőgazdaságtan szerepét a külföldi egyetemeken, főleg J. Beckmann göttingeni munkásságát tárgyalja. Részletesen elemzi a mezőgazdaságtan egyetemi oktatásának kezdeteit hazánkban, a Ratio Educationis rendelkezéseit, a mezőgazdaságtani tanszék alapítását a budai egyetemen, Mitterpacher Lajos professzor működését és hatását. A különböző hazai törekvések (középponti gazdaképző intézet, mezőgazdasági oktatás a Műegyetemen, budapesti főiskola tervei, pozsonyi egyetem) a mezőgazdasági felsőoktatás létesítésére eredménytelenül végződtek. Az okok sokrétűek voltak: a megnemértés mellett anyagi, főváros-vidéki ellentét, egyes intézmények féltékenysége, nagybirtokosok részbeni ellenállása, miniszteri támogatás hiánya stb. játszottak negatív szerepet. Végül is Balogh Elemérnek, a Hangya vezérigazgatójának az elképzelése nyert teret, mely során Közgazdasági Egyetem létesítése alkalmával a mezőgazdasági egyetem szintű oktatást is biztosítani kell. 1918 októberében a mezőgazdasági, politikai és tudományos életünk jeles szakemberei „egyetértettek, hogy a közgazda-

ságtudományi fakultás, mint önálló egyetemi tudománykar szerveztessék" és a mezőgazdasági szak alapjai is biztosíttassanak. IV. Károly október 23-án engedélyezte a Kar megszervezését, melyet 1919. december 22-én a kormány határozata valósított meg.

A második rész három alfejezetre oszlik: az elsőben a Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar (1920–1934), a másodikban a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági Osztálya (1934–1945), míg a harmadikban a Magyar Agrártudományi Egyetem (1945–1995) története található.

Az 1920. évi XXXI. tc. intézkedett a Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar felállításáról és ideiglenes szervezetéről. A rendelet négy szakosztály szervezéséről gondoskodott, melyből b.) jelentette a mezőgazdaságit. A 7. § előírta „a mezőgazdasági szak, mint a karnak külön osztálya, a mezőgazdasági oktatásügy legfelsőbb intézményének kiépítéséhez adja meg az alapot: jelenleg, az adott viszonyoknak megfelelően a magasabbfokú mezőgazdasági tudományos intézetek személyzetének és a mezőgazdasági nagyüzemek elméleti készültségű embereinek képzésére szolgál és arról gondoskodik, hogy a magyar közgazdasági életben működő egyének — a mezőgazdaságnak nemzetgazdaságunkban irányadó jelentőségéhez képest — mezőgazdasági alapismereteket szerezzenek." A tanárokat szakterületük legjobbjai közül választották ki a széles körű tanácskozások után. A mezőgazdasági szaktárgyak professzorainak kinevezéséhez a földművelésügyi miniszter hozzájárulását kérték.

Az új Kart nagyfokú bizalmatlanság fogadta „Bottal fogadott egyetem"-ről írott az egykori sajtó. A Tudományegyetem, a Műegyetem elutasító magatartást tanúsított, és a vidéki gazdasági akadémiák is sérelmezték az új intézményt. Fokozta a nehézséget a vesztett háború és a forradalmak utáni gazdasági, társadalmi válság. Az OMGE egy részének, a Magyar Gazdaszövetség teljes segítségével és a földművelésügyi igazgatás, valamint a tudományegyetemi alaptárgyi tanszékek támogatásával megoldódtak a kezdeti nehézségek. Bár az elhelyezés, a szemléltető eszközök, a laboratóriumok biztosítása éveken át gondot jelentett. A mezőgazdasági felsőoktatás külföldi tapasztalatai segítséget jelentettek a tantervek összeállításánál, mégis mivel olyan tárgyak (agrárpolitika, szövetkezetügy) is kerültek a tantervbe, melyek külföldön ismeretlenek voltak, illetve a hazai speciális kívánalmak nehezítették az önálló tanterv kialakítását. Nagy vonzóerőt jelentett a hallgatóság számára az universitas eszméjéből fakadó számtalan fakultatív tantárgy. A gyakorlati képzés nehézségekkel küzdött, átmenetileg tudták csak a tangazdasági problémát kezelni a pályi tangazdaság létesítéséig (1933/1934). A kezdeti négy szaktanszék 1924-ben hétre növekedett. Határozott igények léptek fel a könyvtárral szemben a szak oktatói részéről. A Kar rengeteg akadályt legyőzve magas színvonalú eredményeket mutatott fel. Oktatói gárdája kiemelkedő, külföldön elismert tudósokból állott. A főtárgyakat előadó professzorok kétharmada az MTA

tagja volt. Az egyetem továbbfejlesztésére, önállósítására törekvések voltak, mégis a gazdasági válság következtében a takarékoskodás kényszerítő hatására a Műegyetemmel történő fúzió valósult meg.

A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet az 1934. évi X. tc. hozta létre. A Közgazdaságtudományi Karból a Mezőgazdasági Szakosztály kiválva a Mezőgazdasági és Állatorvosi Kar Mezőgazdasági Osztályaként működött tovább. Az új tudományos környezet előnyösnek bizonyult, bár kezdetben gondot okozott. Csak az volt felvehető hallgatónak, aki két félévet eltöltött egyik vidéki akadémián, egy nyarat annak tangazdaságában és letette az alapvizsgát. Csak 2 hallgató iratkozott be 1935-ben, erre 1936-ban megszüntették ezt a rendeletet. Vita bontakozott ki a gyakorlat és az elmélet szakemberei között. Az 1926-tól érvényben lévő tantervet a követelményeknek megfelelően fejlesztették. 1935/1936-tól újat dolgoztak ki, majd ezt módosították 1939-ben. A gyakorlati képzés továbbra is problémás volt, mert a pályi tangazdaság és egyéb mezőgazdasági intézetek csak szemle jellegű kirándulásos gyakorlatokat biztosítottak. Az intézmény oktatógárdája kimagasló volt, ami nemcsak a szorosan vett tanítási tevékenységben, hanem a kutató és társadalmi munkában is megmutatkozott. A hazai mezőgazdasági tudományos eredményeken túl nemzetközileg is elismert, sőt több területen is kiemelkedő munkát folytattak az intézmény szakemberei (zárójelben megjegyezve néhányan 1945 után külföldön jól kamatoztatták munkásságuk gyümölcseit). Az MTA elzárkózott az alkalmazott tudományok művelőinek befogadásától, így az agrártudományétól is. Ez arra késztette a tudományág legkiválóbbjait, hogy létrehozzák 1935-ben a maguk testületét, a Darányi Ignác Agrártudományos Társaságot. Az agrárközgazdászok nemzetközi szervezetéhez kapcsolódva túlléptek a hazai környezeten, de a háború megbénította a DIAT kiteljesedését.

1936-tól emelkedett a hallgató létszám, bár a tanulmányi költségek magasak voltak. Az ifjúság létrehozta a Műegyetemi Mezőgazdasági Hallgatók Egyesületét, mely a földreform nagyhatású szószólóját, a IV. éves Kovás Imrét választotta elnökévé. Tanárai becsülték, tudását elismerték, és a földért sóvárgók tömege bizalommal tekintett rá. „A néma forradalom" című munkájáért a bíróság elítélte, és a Műegyetem utolsó szigorlata előtt a „... tanulmánya folytatásától és a vizsgáztatástól is eltiltotta". Amilyen helyeslés kísérte a földreform óhaját, oly aggodalom kerítette hatalmába ugyanakkor azokat a hallgatókat, akik a nagybirtokokon kívántak elhelyezkedni. A Reichenbach Béla hirdette földreform az arányosabb birtokmegoszlást biztosítja, viszont a belterjesebb gazdálkodáshoz a korábbinál több gazdatiszt szükséges. A háború hatására a férfihallgatók száma a katonai behívások következtében csökkent. Az ostrom idején a Kar épületei nem szenvedtek lényeges kárt, ellenben a felszerelés igen.

1945-ben S. Szabó Ferenc a földművelésügyi minisztérium államtitkára előterjesztésére megváltozott a korábbi gyakorlat, mely szerint a mezőgazdasági szak-

oktatási intézmények két tárcához, a Vallás- és Közoktatási, illetve a Földművelésügyi Minisztériumhoz tartoztak. A mezőgazdasági szaktanárképzés kivételével egységesen a földművelésügyi tárcához került a szakoktatás. A 8740/1945. M. E. sz. rendelet (1945. szeptember 26) intézkedett a Magyar Agrártudományi Egyetem felállításáról. Az új egyetem 1.) Mezőgazdaságtudományi, 2.) Állatorvostudományi, 3.) Erdőgazdaságtudományi és 4.) Kert- és Szőlőgazdaságtudományi karokra tagolódott. A Mezőgazdaságtudományi Kar keretében budapesti, debreceni, keszthelyi és mosonmagyaróvári osztályok működtek. A lehetőség teljeskörű kiaknázását és a gyorsabb ütemű fejlődést gátolta, hogy az egyetemi apparátusok egy része nehezményezte az új intézményi kereteket, jogi természetű kifogások is felmerültek, nehezen haladt a karok, osztályok összeszokása, a földrajzi szétszórtság is gondot okozott. Az egyetemi autonómia megszűntetése is fokozta a nehézségeket.

Az elhelyezési gond megszűnését a volt Bólyai Katonai Akadémia épületei jelentették, ahová 1946 szeptemberében költöztek be. 1948 nyarán viszont a Szt. Imre herceg útja 27. sz. alatti ingatlant kapta meg az egyetem. Az 1947/48-as tanévben kezdődött az egyetemen a munkástanfolyam, amely a paraszt ifjak részére könnyített és rövidített tanmenetben a középiskola elvégzését tette lehetővé két év alatt. 1948 második felében a politikai változásokkal egy időben megkezdődött az egyetemek átformálása szovjet mintára. A felsőoktatást részletesen szabályozó intézkedések egymást követték. 1949 tavaszán a Mezőgazdasági Kar három vidéki osztályát Budapestre vonták össze, bevezették a marxizmus–leninizmus oktatását, megszűntették az egyetemi doktorátust. Az egyetemeken szervezetlenség, anarchisztikus jelenségek voltak tapasztalhatóak, a rektor szerepe formálissá vált, a kari vezetés teendőit a dékán helyett gyakran a tanulmányi osztály vezetője, a pártszervezet, illetve helyenként az ifjúsági szervezet látta el.

A vidéki osztályok megszűnése a budapesti mezőgazdász hallgatók létszámát megnövelte, ami kikényszerítette az Agráregyetem megfelelő elhelyezését. A zsúfolt főváros helyett csakis vidéki város jöhetett számításba. A gödöllői egyetemváros beruházási keretét 1949. december 9-én hagyta jóvá a törvény. 1950 őszén néhány tanszék kiköltözésével a felsőbb évfolyamokon már Gödöllőn indult az oktatás. A szocialista mezőgazdaság átszervezésére hivatkozva a Mezőgazdaságtudományi Karon belül agronómiai, agrárközgazdasági, állattenyésztési és gépesítési szakokat létesítettek, majd 1951-ben a szakokat karokká szervezték. Ekkor volt a legkiterjedtebb az Egyetem: hét kar és egy kari jogú intézet tartozott hozzá. A helytelen gazdaságpolitika az országot válságba juttatta. A beruházások felülvizsgálata során a túlságos centralizálás helyett 1952-ben az Erdőgazdasági és Állatorvosi, 1953-ban a Kertgazdasági Kar önállósult, majd 1954-ben a Gépesítési Kar önálló Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskolává vált.

A szervezeti változások után új fejlesztési koncepciót alakítottak ki, melynek során folytatták az egyetemi város kiépítését. 1953-ban kialakították az Agrártu-

dományi Egyetem Továbbképző Intézetét, megmentve az államosítások, átszervezések során többezer mezőgazdasági szakkönyvet és megszervezték a Központi Könyvtárat. A mintegy 160 000 kötetes állományú (1955) könyvtár egyúttal ellátta az agrárfelsőoktatási könyvtári hálózat központi feladatait is. A Központi Könyvtárban 1954-ben Kosáry Domokos létrehozta az Agrártörténeti Munkaközösséget és megindította az Agrártörténeti Szemlét.

Az állam szigorú tanulmányi és személyi kötöttségek ellenében vállalta a kiképzés teljes költségét. A hallgatóság kiválasztása nem a rátermettség, vagy az érdeklődés alapján történt, hanem a felvételi vizsgákon meghatározó szempont a statisztikailag megadott származási hovatartozás volt. Így magasfokú volt a lemorzsolódás. Az egyetemi hallgatóság szinte minden szakmai, közéleti, kulturális, sport és szabadidős tevékenységét a Dolgozói Ifjúság Szövetsége ellenőrzött.

A MDP hibás politikáját az ifjúság nyugtalansága minden műszernél pontosabban jelezte. Az egyetemi hallgatóság 1956-ban reformokat követelt. Október 31-én forradalmi bizottságot választottak, amely gondoskodott az egyetemi béke fenntartásáról. 1957 áprilisában fegyelmi vizsgálatok indultak és 1725 oldalnyi jegyzőkönyv alapján 23 mezőgazdász, 14 gépészhallgatónál találtak indokot fegyelmi büntetés kiszabására, míg 30 egyetemi alkalmazottat vontak felelősségre.

A 67/1957. sz. FM utasítás megerősítette az egyetem Gödöllői székhelyét és a korábbi három karból Mezőgazdaságtudományi Kart alakítottak, míg az önálló Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskolát Mezőgazdasági Gépészmérnöki Karként az Agrártudományi Egyetemhez csatoltak. Az egyetem fejlődését tovább segítették a központi szervezetek, alaptárgyi tanszékek és a Gépészmérnöki Kar Gödöllőre költözése. Nemcsak tanügyi épületek, hanem lakóházak és infrastrukturális létesítmények épültek. Így az egyetem alapításának 50. évfordulójára az ország legnagyobb és legkorszerűbb felsőoktatási intézményévé vált.

„Az utolsó negyedszázad" története visszatükrözi a magyar mezőgazdasági felsőoktatás, kutatás problémáit, módosulásait. Ezek során a felsőoktatási hálózat korszerűsítése, szétaprózottságának megszüntetési szándéka tapasztalható, illetve a képzési és kutatási feladatokban való hatékony együttműködési törekvés. E 25 év alatt jelentősebb változások a következők voltak: 1971-ben Zsámbékon Üzemgazdaság Üzemmérnöki Szakot létesítettek a Mezőgazdaságtudományi Kar részeként, melyet 1976-ban megszüntettek, illetve Gyöngyösön a Mezőgazdasági Főiskolai Karon folytatták a képzést. 1976-ban a kompolti Növénytermesztési és Talajvédelmi Kutatóintézetet, valamint a Vadbiológiai Állomást kapcsolták az Egyetemhez. 1986-ban a Mezőtúri Mezőgazdasági Gépészüzemmérnöki Főiskolai Kart, 1988-ban a budapesti Vezető- és Továbbképző Intézetet, míg 1989-ben a Nyíregyházi Mezőgazdasági Főiskolai Kart csatolták az Agráregyetemhez. 1987-ben létrehozták a Társadalomtudományi Kart, míg 1992-ben az alapítványból létesült Kereskedelmi és Vállalati Akadémia csatlakozott az Egyetemhez. A rend-

szerváltást követően a nemzetközi kapcsolatok a korábbinál is jobban kiszélesedtek, és 1995-ben 26 ország 50 intézményével tart fenn az egyetem kétoldalú kapcsolatot.

A Gödöllői Agrártudományi Egyetem rektora foglalja össze a 10. fejezetben az intézmény háromnegyedszázados eredményeit és vázolja fel a fejlesztési célkitűzéseket 2000-ig. Ennek során részletesen kitér a program minőségi kritériumaira, az Egyetem hallgatói befogadóképességének, képzési, kutatási és diákjóléti infrastruktúra fejlesztésére, a szervezeti és irányítási rendszer korszerűsítésére, az oktatási és kutatási intézményhálózat ésszerűsítésére, szervezeti integrációjára.

A két kötetes munka második kötetének harmadik részében a jelenlegi intézmény szervezeti egységeit ismerteti. Ebben a részben a szerzők kiválasztásánál a korábbi fejezetekkel szemben — ahol többnyire a fejezeteken belül az egyes részleteket a specialisták fogalmazták meg — a nagyobb fejezeteket egy szerző írta. Így a Mezőgazdasági Gépészmérnöki Kart Mikecz István, a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kart Lőkős László, a Mezőgazdasági Főiskolai Kart (Gyöngyös) Horváth Mihály, a Mezőgazdasági Gépészüzemmérnöki Főiskolai Kart (Mezőtúr) Patkós István, a Mezőgazdasági Főiskolai Kart (Nyíregyháza) Kökéndy Iván, míg a Vezető- és Továbbképző Intézetet (Budapest) Szalóczy Péterné tollából ismerhetjük meg. A Mezőgazdaságtudományi Kar és a „Fleischmann Rudolf" Mezőgazdasági Kutatóintézet (Kompolt) tárgyalásánál a korábbi megoldást, a specialisták megfogalmazásait olvashatja az érdeklődő. Mindkét eljárás előnyeit és hátrányait tapasztalhatja az olvasó.

Minden elismerést megérdemel a szerkesztőbizottság és a főszerkesztő, akik e hatalmas anyagot jól áttekinthető, gördülékeny munkává alakították. A 18 fejezet azonos elvek szerint lett felépítve. A rövid, többnyire évszámhoz kötött fél-egy oldalas syllabust részletes tárgyalás követ, amely befejeződik a függelékkel. A szövegnél az oldalak alján található a tudományos apparátus (így nem zavarja a folyamatos olvasást), míg a függelékben az időszak intézményi vezetők, tudományos fokozattal rendelkező munkatársak, honorius causa doktorok, címzetes oktatók stb., szervezeti egységek névjegyzéke (1994. október 31.) munkatársak nevével és beosztásával, hallgatói statisztikák, kiadott doktori oklevelek száma, majd a vezetők arcképei, illetve az időszakra vonatkozó egyéb jellegzetes képek találhatók. A munkát részletes, szerzőkre utaló tartalomjegyzék és pontos névjegyzék zár.

A lektorok és a nyomdászok magasfokú munkáját bizonyítja a viszonylag kevés téves adat, illetve elírás. Valószínűleg elkerülte a figyelmet az, hogy Mohácsy Mátyásnak 1942-ben nem jelent meg „Gyümölcstermesztés" c. műve második kiadásban (A gyümölcstermesztés kézikönyve. 2. kiad. 1943.) Helyesebb lett volna a 261. oldalon a rektorok képei között Mohácsy Mátyásnak nem a halála előtti képét, hanem a korszakra jellemző arcképét felhasználni. A kandidátusok 327. oldalon történő felsorolásánál bizonyos következetlenség tapasztalható, ugyanis

Dimény Judit (aki 1986-ban a Kertészeti Egyetem oktatójaként szerezte meg a fokozatot) szerepel az Agráregyetemi felsorolásnál, viszont Dr. Hargitay László, Dr. Lőrincz Gyula — akik itt szerezték meg — hiányzanak a névjegyzékből. „A mezőgazdasági gépészmérnök képzés kezdetei" című alfejezetben feltétlenül említést kellett volna tenni Dr. Rázsó Imre professzor szerepéről is. Az elírások közül néhány: Dr. Végső Károly a 477. oldal szerint 1991. első félévében, míg a 491. oldal alapján 1990 első félévében állott a nyíregyházi főiskolai Kar élén, vagy a szöveg szerint kérdéses dr. Németi László főigazgató 1986, illetve 1989-től volt a Vezető- és Továbbképző Intézet élén (511. és 515. oldal ellentmondása).

A közel 600 oldalas jubileumi emlékkönyv elkészítésénél többnyire a szerzők a publikált anyagokon túl az egyetemi levéltári forrásokra tudtak támaszkodni. Sajnos az olvasóban jogosan felmerülő kérdések miértjeire a szerzők sem ismerik a választ, mivel a korszak országos levéltári forrásai gyakran még hozzáférhetetlenek. Ezek kiegészítése a jövő feladata, és remélhető, hogy a centenáriumi kötetben ezekre a kérdésekre is a valóságnak megfelelő válaszokat kaphatunk.

Geday Gusztáv

MAGYARORSZÁG AGRÁRTÖRTÉNETE. AGRÁRTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szerkesztette: Orosz István, Für Lajos, Romány Pál

Mezőgazda, Budapest, 1996. 806 o.

A mezőgazdaság stratégiai szerepet töltött be a gazdasági fejlődésben és a gazdasági szerkezet átalakulásában. Nyugat-Európa legtöbb országában az ipari fejlődés felgyorsulásával gyorsan zsugorodó ágazat, addig Magyarországon szerepe mindvégig jelentős marad. A monumentális összefoglalás arra vállalkozik, hogy az ágazat fejlődését elsősorban az agrárgazdasági-agrárpolitikai folyamatok összefüggésében bemutassa.

Egy agrártörténeti összefoglalás igénye a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának elhatározására született meg, amit a témában tanulmánykötetek előztek meg. Széles szakértői gárda felvonultatásával készült el a mű, jelentős szellemi tőke, amit az agrártörténeti tanulmányok sora tesz egésszé.

Az agrártörténet-írásban egyedülálló mű a millecentenáriumra készült, végső kivitelezése számtalan nehézségbe ütközött. A mű aránybeli eltolódásokat, átfedéseket tartalmaz, a tanulmányok minősége, hivatkozási és irodalmi eszköztárában egyenetlenséget mutat.

A mű három jól elkülöníthető egységre oszlik. Az első részt László Gyula „A honfoglalók földművelése és állattartása" című írása vezeti be. A szerző rámutat a kutatás felelősségére, hogy az eddigi kutatói irányzatok céljai helyett az őstörténetnek létezik egy egyetemes feladata, nevezetesen az, hogy azt kell bemutatnia, hogy őseink milyen szerepet játszottak az eurázsiai térségben. A szűkebb bizonyítási célja pedig az lehet, hogy bemutassa azt, hogy honnan vettük eszközeinket, hogyan alkalmazkodtunk a természethez.

Fülöp Éva „Az egyházi birtok Magyarországon a hűbéri korszakban" című tanulmányában az egyházi birtokállomány kialakulását és összetételét vizsgálja. A XI–XIV. századi birtokállomány 12,1%-át jelentette az egyházi. A szerző megállapítja, hogy a nyugat-európai hűbéri birtokhoz legközelebb álló lovagrendi birtokok a XI–XIV. században élték fénykorukat, hazánkban a XII. században megjelentek. A másik hűbéri viszonyt tartalmazó birtok az egyházi prédiális nemesi birtok volt, kialakulását a XIII. századra helyezte. A királyi birtokok mellett az egyházi nagybirtoknak volt meghatározó szerepe. A török hódítás az egyházi nagybirtok szétzúzását is jelentette, így elvesztette gazdasági vezető szerepét. A XVIII. század derekán az egyházi nagybirtokok is áttértek a majorsági gazdálkodásra, sajátosságuk volt, hogy elsősorban a saját intézményük ellátására termeltek.

Szívesen olvastam volna a tanulmányok között olyat, ami a magyarországi feudalizmus általános bemutatásával foglalkozik és leírja működését, ami azért is szükséges lenne, mert a probléma ismét a történeti gondolkodás előterében áll.

Ifj. Barta János „Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790" című tanulmányában a magyar agrárgazdaság átalakulását az európai fejlődésbe ágyazza. Rámutat arra a hibás felfogásra, miszerint a magyar agrárgazdaság eredményeit csak a nyugat-európai országokkal való összevetésben lehetséges vizsgálni. A fejlődés nagyságrendjét tekintve véleménye szerint nincs miért szégyenkeznünk, oda helyezhetjük hazánkat, amit földrajzi helyzete megengedett, a közép-kelet-európai régióba. Elmaradt a Habsburg Birodalom osztrák tartományaitól, kissé a csehországi fejlődéstől is, de meghaladta a tőlünk keletre lévő területekét, még Lengyelországét is.

A szerző rámutat a hagyományos gazdálkodás „ördögi körére", amiben a trágyahiány a szántó rendszeres pihentetésére és a gabonafélék kizárólagos termesztésére kényszerített. Ez útját állta a szántóföldi takarmánynövények termesztésének, egyben megakadályozta a jószág istállón tartását, így nem képződött megfelelő mennyiségű trágya.

Az állami gazdaságpolitika, a kameralizmus és a felvilágosult abszolutizmus szellemében igyekezett a terhek egységesítésére és azok felmérésére, támogatta az egyes mezőgazdasági ágakat. Ugyanakkor kísérletet tett az udvar az anyagi támogatás intézményes hátterének a biztosítására.

A termelési tényezők fejlesztésének oldaláról a munkaerő jobbítását célozták a

fenti intézkedések, de ezek egyik legfontosabb eleme volt a mezőgazdaság-tudományok alapjainak megteremtése és a szakirodalmi tevékenység fellendülése.

Az első részt Orosz István „Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán" című tanulmányával zárja. Orosz István tanulmányában elsőként a mezőgazdasági termelés feltételrendszeréről, majd az agrártermelés szerkezetéről ír. Összefoglaló megállapítása az, hogy a tárgyalt szakaszban Magyarország a földművelési rendszerét tekintve a hagyományos gazdálkodás körzetének számított Európában.

A hagyományos gazdálkodás évszázados tapasztalatokra épült rendszer, amelyet Európa nyugati felében a mezőgazdaság forradalmi átalakulása követ. Ez új művelési rendszereket, új szántóföldi növényeket és termelési eljárásokat igényelt.

A mezőgazdaság intenziválódása során a termést és a hozamot meghatározó termelési tényezők közül (föld, munka és tőke) az utóbbi kettő szerepe növekedett.

A szántóföldi termelés és az állattenyésztés egymásra hatása, kölcsönös kiegészítő szerepe és egyensúlyának megvalósítása mindenütt gyötrelmes volt. A modern mezőgazdaság által ajánlott új földművelési rendszerek a váltógazdaságot tartották meghatározónak, aminek az volt a lényege, hogy megszüntette a művelési ágak közötti tartós elkülönültséget, feltörte és szántófölddé alakította az ősgyepeseket, legelőket és réteket. Ennek hiányát ugyanakkor a szántóföldön termelt takarmánynövényekkel pótolta. Ez lehetetlenné tette az egész évi legeltetést.

Magyarország helyzete lényegesen eltért a nyugat-európai országokétól éppen abban, hogy lényegesen nagyobb az ősgyepesek, legelők és rétek aránya a mezőgazdaságilag hasznosított területen belül. A magyarországi takarmányszükséglet mintegy 5–6 hónapra volt elegendő istállón való tartásra, így mintegy kétszer akkora mennyiségre lett volna szükség az országban.

Orosz István általánosságban megállapítja, hogy a belső munkamegosztásnak és a nem mezőgazdasági népesség igen alacsony arányának fejletlensége miatt a megtermelt javak egy részének feltétlenül külső piacon kellene értékesülnie.

Magyarországon hiányoztak a feltételek, amelyek a gabonatermelés túlsúlyán nyugvó gazdálkodásnak a magas termelékenységet biztosították volna.

A könyv második részét Tóth Zoltán „A rendi norma folytonossága és a polgári átalakulás" című tanulmánya vezeti be. A szerző kiemeli, hogy két fontos hatás formálta Közép-Európa egészét: az ipar-agrár munkamegosztás, valamint a tőkés iparosítás gyors regionális terjedése. Magyarországon a reformkortól a kiegyezésig az egyén önrendelkezésére és a személyi tulajdonra épülő polgári típusú társadalomszervezet jött létre. Az európai közegben érzékelt polgári fejlődés egy folyamat eredménye volt, nem csak 1848-ban teremtődtek meg arra a feltételek. Ugyanakkor a „klasszikus" nyugat-európai ipari átalakulás Magyarországon nem törvényszerűen ismétlődött, saját bázisunkon (történeti) teremtettük meg, egyedi és esetleges vonások jellemezték.

A társadalomszerkezet meghatározó rendi alkotmányos norma és egyéni szabadságjogok kereteit az 1848-as törvényt megfogalmazó nemesség alakította ki. Jogi műveltségében a rendi alkotmány elveit legteljesebben és legnagyobb tekintéllyel összefoglaló forrásmű nyilvánult meg, Werbőczy István 1514-ben írt munkájáé. A kérdés kifejtésében a hagyomány folytonossága mellett lényeges változások következtek be, mindenekelőtt a társadalmi egyenlőtlenség és individualizáció elveiben. A szerző részletesen foglalkozik az egyenlőtlenség eredetével, teret szentel a jogvesztés, a természeti jog, a nemzeti jog, a nép és az össznépesség kategóriáinak.

A személyes szabadságjogok területén a polgári részvételi jog és a fegyverkezés joga került kiemelésre. Az egyén felé történő lépésváltást bizonyítják a magyar viszonyokhoz többé-kevésbé illeszkedő osztrák eredetű népszámlálások II. József idejéből, illetve az 1857-es.

Für Lajos „Földtulajdon és agrártermelés" tanulmányában részletesen bemutatja azt az utat, amit Max Weber a kapitalista vállalkozás kialakításában az egyik elsődleges feltételnek tart, nevezetesen a szabad tulajdon megteremtését. Valójában arra mutat rá, hogy az 1848. évi márciusi törvények megszüntették ugyan a Mária Terézia által kibocsátott úrbéri pátens hatására kialakult nagybirtok típusú földbirtoklási rendszert, ez azonban csak az úrbéres, illetve úrbérpótló szerződéses földekre vonatkozott.

A folyamat kétségkívül rendkívül jelentős volt, de mindemellett igen küzdelmes is, ugyanis sok esetben a bíróságoknak kellett felderíteni hogy a parasztságot egy-egy falu határában úrbéres telke után mennyi úrbéres föld illette meg. További feladata volt, hogy a közös haszonvételű és egyéb vitás területek felosztásában eljárjon. Többek között ezért volt olyan vontatott a parasztbirtok kialakulása, ami sok esetben a bírósági döntések miatt 3-4 évtizedig is eltartott.

A szerző véleménye szerint a mezőgazdaság fejlődésének adott fokon kulcskérdése volt a kapás-, ipari- és takarmánynövények előállítása és az adott viszonyok között jobb igaerőre, vetésforgóra, nagyobb mennyiségű talajerő-pótlásra volt szükség. A legelőfeltörések hatására valósággal zsákutcába jutott a külterjes „hagyományos" állattenyésztés, ami együtt járt a fajtajelleg megváltoztatásával, az istállózó állattenyésztésre való áttéréssel.

A népesedés, a piaci viszonyok, az intenzív termelés és a mezőgazdasági eszközök fejlődése vezetett a tradicionális szektor zsugorodásához, ugyanakkor a példátlan méretű átlaghozam emelkedéséhez. Für Lajos szerint az 1860–80-as években érte el az extenzív termelés maximumát, ekkor az érdeklődés középpontjába az intenzív termelés került.

Fehér György: „Szakismeret és szakigazgatás" című munkájában a mezőgazdasági termelés fejlesztésében a munkaerő minőségi javításának eszközeit mutatja be. Az európai gyakorlat megismerése mellett, a mezőgazdaság-tudomány önálló

eredményeinek propagálásában kezdetben a magánbirtokosok, később az állam játszott vezető szerepet az intézmények működtetésében és fenntartásában.

Jelentős volt mindezek mellett az egyesületek, valamint a szaksajtó és irodalmi tevékenység a munkaerő színvonalának a javításában.

1874-től döntöttek a magyar mezőgazdasági szakoktatási hálózat háromfokozatú kiépítéséről. Megalapozódott az akadémiai képzés, több intézmény szolgálta a középfokú oktatást. A magyar szakképzés ugyanakkor az ipari és kereskedelmi szakoktatás területén elérte a századfordulóra az európai színvonalat, ez sajnos a mezőgazdaságira nem volt igaz, az alsó- és középfokú képzést illetően.

1898-ban teremtették meg a feltételeit a téli gazdasági tanfolyamok indításának, földművesiskolákat alapítottak, azonban ez az ország földműves jellegéhez viszonyítva nem volt elegendő. A szerző kiemeli Darányi Ignác miniszter szerepét a mezőgazdaság (abban pedig a szakképzés) fejlesztésében. Vezető szerepet játszott a hazai tudományos kutatás fejlődésében a vegykísérleti és a vetőmagvizsgáló állomások alapítása.

Fehér György részletesen vizsgálja a fent említett gazdasági egyesületek munkáját, ezt összekötötte a Raiffeisen-féle hitelszervezet, illetve a különböző más típusú szövetkezeti hálózat bemutatásával.

A szakigazgatási rendszer kiépítésében elsődleges volt az önálló földművelésügyi minisztérium 1889. évi megalapítása.

A hadigazdálkodásnak megfelelően 1916-ban hívták létre a Honvédelmi Gazdasági Tanácsot, aminek feladata a munkaerő biztosítása volt. A szakképzésben általános tendencia volt a tanulók létszámának visszaesése.

Estók János: „A mezőgazdasági gépgyártás története Magyarországon, 1848–1945" című tanulmányában bemutatja a vállalkozások, piaci környezet, és történeti tényezők befolyásoló hatását az eszközök fejlődésére. A korai mezőgazdasági gépgyártók, a külföldi vállalkozók szerepét vizsgálja, rámutat az 1873. évi válság hatására a mezőgazdasági gépgyártásban.

A szerző összegzése, hogy a XIX. században a magyar mezőgazdasági gépgyártást az egyenlőtlen fejlődés jellemezte, a gépi nagyipar szintjén csak néhány vállalat termelt.

Az első világháború idejére a mezőgazdasági gépesítés első szakasza lezárult, befejeződött a cséplés gépesítése. A szerzőnek az a véleménye, hogy Nyugat-Európához viszonyítva a közép- és a kisüzemek gépesítése területén elmaradt a hazai fejlődés.

A háborút követő időszakban merőben új helyzetben a gépgyárak egy jelentős száma került az országhatárokon kívül, mégis az új határok között a mezőgazdasági gépgyártás a belső piacokhoz képest túlméretezett volt.

Az ágazat elsőként tért magához az első világháború után, abban elsőként vett részt a Weiss Manfréd Művek. A világháború után a bankok meghatározó szerepet

töltöttek be a mezőgazdasági gépgyártás finanszírozásában, az elszabaduló infláció idején ők bonyolították az új részvények kibocsátását.

A világgazdasági válság hatására és a piacok összeomlása következtében a gépgyártást lassú fejlődés jellemezte a második világháborúig, ami egyben profilváltással is járt.

Gunst Péter: „A termelés megrekedése" című tanulmányában összegzi az általa korábban képviselt véleményt a mezőgazdasági termelés megrekedését illetően a két világháború között.

A szerző abban látja a legfőbb problémát, hogy egy iparilag fejletlen agrárországnak kellett egy magas népsűrűségű lakosságot eltartania, amely még a legfejlettebb ipari országok többségének a népsűrűségét is meghaladta.

A mezőgazdaság termelési szerkezete a trianoni békeszerződést követően kedvezőtlenül alakult, csökkent a rét- és legelő aránya, ami az állattenyésztés számára volt hátrányos. A drágább szántóföldi takarmányozásra alapozódott az állattenyésztés, az új ország területén rendkívül labilissá vált a takarmánymérleg, ami egyenes következménye volt az állatállomány csökkenésének. 1919–1938 között sohasem érte el az 1911. évi szintet.

Véleménye szerint az országos Zöldmező Szövetség tett ugyan valamit az állattenyésztés feltételeinek javítására, de eredményeiket nem tartja lényegesnek.

A termelés modernizációjának vizsgálatakor elismer a szerző bizonyos mértékű fejlődést, de nem általános értelemben.

Kedvezően értékeli a mezőgazdasági termelés mérlegének megvonásakor a főzelék- és zöldségfélék, valamint a gyümölcstermesztés mennyiségi növekedését.

Az új országterület, a földbirtokreform is hozzájárult ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés stagnált, a társadalmi mobilitás lefékeződött és az agrártársadalmat hatalmas ellentétek feszítették.

Végül Gunst Péter a magyar mezőgazdaság második világháború alatti fejlődésének mérlegét vonja meg. Az eredmények nagy része véleménye szerint a kormányzat ár- és bérpolitikájának volt köszönhető, amely harmonikus árrendszer révén biztosította a mezőgazdasági termelés rentabilitását.

A termelési szerkezet befolyásolását célozta az 1942. évi mezőgazdaság-fejlesztési törvény, 1940-től kezdődően a mezőgazdasági termelvények zárolása, majd az 1942. évi új beszolgáltatási rendszer bevezetése. A német piac a magyar mezőgazdasági kivitel kétharmadát vette fel 1938 után, ezek megfelelő ellentételezése a klíringrendszer keretében azonban a háborús években nem történt meg.

Gunst Péter: „Az agrártermékek piaca (értékesítés, feldolgozás, fogyasztás)" című tanulmányában vizsgálja a közös vámterület megalakítását követő időszakot, amely közös piac felvevőpiacát jelentette a magyar agrártermékeknek. Az 1890-es évektől azonban a magyar agrárkivitel nem tudta az Osztrák–Magyar Monarchia teljes fogyasztását kielégíteni. Ugyanakkor ez a közös piac magasabb

árszintet biztosított a magyar mezőgazdasági áruk számára a világpiaci árnál, különösen az 1890-es évek második felétől.

A szerző hangsúlyozza a két terület évszázados gazdasági egymásrautaltságát, ami új szintre emelkedett a század utolsó évtizedeiben. A mezőgazdasági kivitel vitathatatlanul az ország gazdasági fejlődésének egyik húzóereje volt.

Az élelmiszeripari ágazatok közül különösen a magyar malomipar fejlődését emeli ki, amelynek „felfutását" segítette az ún. „őrlési forgalom" engedélyezése 1900-ig. Ugyanakkor a szerző rámutat arra, hogy a mezőgazdaság részesedése az összkivitelből gyakorlatilag azonos szinten stagnált, az ipar részaránya a kivitelben nem tudott számottevően javulni.

Németország és Olaszország szerepe 1931-től vált jelentősebbé a magyar mezőgazdasági kivitelben, miután bebizonyosodott, hogy az utóbbi nem képes felszívni a magyar mezőgazdasági feleslegek egészét, így a német piac került előtérbe.

A magyar feleslegeket a két ország teljes mértékben felszívta, ugyanakkor az élelmiszerfeldolgozás és életszínvonal stagnált. A kivitel húzóágazati szerepének megszűnése a mezőgazdasági termelés fejlődésének a megrekedését, stagnálását vonta maga után.

A szerző mondanivalóját jól szerkesztett és világosan áttekinthető táblázatokkal egészíti ki.

Andrásfalvy Bertalan: „Az anyagi kultúra változása és az életmód átalakulása" című munkájában bemutatja annak az átmenetnek a legfontosabb elemeit, amely hatására a nagycsaládi és jórészt önellátó paraszti gazdaságból a XIX. században a speciális ismeretekkel rendelkező árutermelő vállalkozó alakult ki. A két véglet között számtalan átmenetet fedezhet föl az olvasó.

Véleménye szerint a nyugat- vagy közép-európai fejlődés egy egészen más paraszti gazdasági modellre épült fel, mint Kelet-Közép-Európa más tájain és a később alakult államokban. Nyugaton a paraszt, a jobbágy, a mezőgazdasági munka, a földművelés specialistája lesz, igen korán arra kényszerül, hogy az egész társadalom számára megtermelje a kenyeret és húst.

A „magyar modell" sajátossága a gazdálkodás és élelemszerzés sokoldalúsága, melynek feltételeit a szerző szerint: a táj sokszínűsége, a jogszokás és a magas szintű gazdálkodási kultúra alakította.

A szerző részletesen bemutatja a kistáji munkamegosztás, a legelőerdő, az ártéri gazdálkodás, a gyümölcstermesztés szerepét a paraszti gazdálkodásban, ezek segítségével érzékelteti a „modell" és életforma gyors átalakulását a XIX. században.

A szerző foglalkozik a család és az öröklési rend, az iskolai oktatás és iskolán kívüli művelődés bemutatásával, az európai hírű mezőgazdasági szakképzési intézményekkel.

Az iskolán kívüli művelődés színtereit mutatja be, olvasó- és gazdakörök, szövetségek, valamint a népfőiskolai mozgalom részletezésével.

Végül a szerző rámutat az egyházak társadalomformáló szerepére és bemutatja a falu és a paraszti porta átalakulását.

Pölöskei Ferenc: „Parasztpolitikai irányzatok" című tanulmányában a jobbágykor utótörténetéből indul ki, Szabó István megfogalmazása szerint a paraszti politizálás szempontjából a jobbágyfelszabadítást követő két évtized volt meghatározó. A szerző bemutatja széles nemzetközi összehasonlításban a jobbágyfelszabadítást.

Részletes képet nyer az olvasó az első megmozdulásokról és az alföldi, majd az 1890-es években a „Viharsarok"-ból kiinduló mozgalomról. Ezen utóbbi társadalmi bázisa és indítékai megváltoztak, a szerző véleménye az, hogy a mozgalom hozzájárult a dualizmus válságának az elmélyüléséhez is.

A századfordulóra Pölöskei Ferenc három nagy parasztpolitikai irányzatot különböztet meg, nevezetesen a szervezeti keretekbe tömörülő, de a munkáspárttal valamilyen kapcsolatban lévő parasztságot, a spontán mozgalmakat és a demokratikus paraszti pártokat.

A demokratikus parasztpártok közül részletesen foglalkozik az Áchim-féle Alföldi Parasztpárttal (1906), az Országos Földmíves Párttal (1908), majd a Nagyatádi Szabó István-féle (1908) kisgazda egyesüléssel. Ezt követően foglalkozik a Károlyi-kormány radikális földreformkísérletével. Részletezi az állami agrárpolitika kereteit az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnését követően. Megállapítása az, hogy a fennmaradó nagybirtok gátat szabott a nagyobb arányú gazdasági fejlődésnek, amin a Nagyatádi-féle földbirtokreform sem változtatott. A társadalmi modernizáció megrekedését a parasztság összetételének és a társadalom szerkezetének a vizsgálatával érzékelteti.

Ezt követően a szerző bemutatja a Nagyatádi-féle kisgazdamozgalmat, a Meskó Zoltán vezette Földreform Szövetséget, a Bajcsy-Zsilinszky Endre által vezetett Magyar Radikális Pártot, és az eddig kevésbé vizsgált Országos Függetlenségi Kossuth Pártot. Kiemeli a falukutatók, valamint Erdei Ferenc tevékenységét, és a népi írók elméleti munkásságát, a Márciusi Front programját, a szárszói tanácskozás eredményeit.

Végül a paraszti jellegű irányzatok és a gazdasági környezet bemutatása után az agrárszegénység szervezeteinek fejlődéséről és tevékenységéről olvashatunk. A szerző megállapítása azonban az, hogy a 30-as években a szegényparaszti mozgalom fő áramlata a nagy horderejű politikai irányzatok részévé válik.

A mű harmadik részének tanulmányait Romány Pál: „Öt évtized négy és fél agrárforradalom" című írása nyitja meg. A bevezető az egész korszak nagyobb agrárátalakulásait veszi sorra. Bírálja azokat a politikai radikalizmus dominciája miatt, mert megvalósulásukban ezek érvényesültek, mintsem a józan és átgondolt reformlépések.

A szerző részletezi az agrártörténet-írás kutatási témaköreit és bemutatja azok legfontosabb tanulságait. Ebben megállapítja, hogy a magyar agrárgazdaság nem

tudta csökkenteni azt a fáziskülönbséget, ami mindvégig fennállt a Lajtán túli területek országaihoz képest. Kifejti, hogy a szerves fejlődés különösen fontos az agrárfejlődés számára. Véleménye szerint az összehasonlító vizsgálatok azt bizonyítják, hogy az agrárnépesség jóléte akkor növekszik, amikor az összes keresőn belül elfoglalt részaránya csökken. Az agrártörténeti vizsgálatok igazolják, hogy a gazdasági fejlődési szintkülönbségek mögött mindig megtalálható a termelők szakértelmének különbsége is.

Szakács Sándor: „A földreform és a kisüzemi mezőgazdaság (1945–1948)" című tanulmányában gazdagon illusztrálva: táblázatokkal bemutatja a földreform radikális változásait. Ennek eredményeként csökken bizonyos rétegek hatalmi potenciálja, a másik oldalon viszont a megélhetési lehetőségeket és a potenciális politikai képességeket osztották újra. A szerző hangsúlyozza, hogy a földben fekvő nemzeti vagyon igen számottevő részének újraosztásával, a földtulajdon demokratizálásával a földművelők számára minden korábbinál társadalmibbá tették az élelemtermelés legfőbb területét, a föld tulajdonából eredő megélhetés jogát, és a szabad politikai szereplés lehetőségét.

A mezőgazdasági termelés feltételei megváltoztak, eredményeinek a bemutatásakor arra a következtetésre jut a szerző, hogy a földosztást követő néhány esztendőben a mezőgazdasági termelésben számottevő fejlődés mutatható ki, igaz ez elmaradást mutatott a háború előtti évek eredményeitől.

A szerző bemutatja a mezőgazdasági termelés katasztrofális tőke- és eszközellátottságát, valamint az állami agrárpolitika legfontosabb eszközeit és intézkedéseit a termelés szabályozására. Ugyanakkor a stabilizációs árrendszer gyakorlatilag leértékelte a mezőgazdasági munkát.

Részletesen beszámol a szántóföldi termelés fejlődéséről, kimutatja, hogy 1948-ban a 20 fontosabb mezőgazdasági termék átlaghozama már 16 esetben érte el, illetve haladta meg a háború előtti eredményeket. Az állatállomány mennyiségi fejlődése szembetűnő és igen figyelemre méltó volt 1945 után, igaz nem érte el az 1945 előtti szintet, és csak részben fedezte az ország szükségleteit. Mégis lezajlott egy kedvező változás a faj, kor és nem szerinti összetételben.

A mezőgazdasági munkaszervezetet vizsgálva a magángazdaságok dominanciája mutatható ki, statisztikailag az összes birtok 99%-át és az összterület 78%-át tették ki. Az új birtokosok esetében megállapítja, hogy a juttatottak mindegy fele, de lehet hogy kétharmada az átlagos szegényparaszti színvonalon élt, a megélhetés nehézségeivel küszködve.

Az állami tulajdonban, illetve kezelésben levő üzemek sem a múltban, sem 1945–1948 között nem gyakoroltak lényeges hatást az ország agrárfejlődésére. 1948 közepéig az új állami gazdaságok területe elérte, sőt valamelyest meghaladta a földosztás előtti állapotot.

A szövetkezeti gazdaságok jórészt a két világháború közötti Hangya és az orszá-

gos Központi Hitelintézet egykori szervezeteiként éledtek újjá, illetve teljesen új szerveződés eredményeként (földszövetkezetek, népi szövetkezetek). A szerző részletes adatokat közöl a szövetkezeti taglétszámmal kapcsolatban, és megállapítja, hogy a régi és új szövetkezetek működésének párhuzamossága a koalíciós időszakban mindvégig fennmaradt. A változás a Kominform 1948. évi bukaresti határozatát követően következett be, miszerint átszervezték a szövetkezeti rendszert a kollektivizálás előzményeként.

Romány Pál: „Reményvesztett falvak — permanens 'agrárforradalom'?" című munkájában elsőként a terménybeszolgáltatás kérdésével foglalkozik. Véleménye szerint annak 1956. évi eltörlésével megváltozott az agrártermelés közgazdasági környezete, ami a mezőgazdasági felvásárlási árak központi emelésével együtt következett be.

A szerző véleménye az, hogy a nagyüzemi átszervezés a termeléspolitikát is érintette, az új rendszer sietett mindenkor igazolni „küldetését". Szakszerűtlen és groteszk lépések egész sora követte egymást, a termelés az állami irányítás részévé vált.

Az agráranomáliák során megemlíti többek között Romány Pál a keresztsoros vetést, a pótbeporzást, a négyzetes fészkes vetést, az újnak mondott növényi kultúrák bevezetését: mint a gyapot, a rizs, a gumipitypang, az olajos magvakét.

Végül a szerző bírálja a „belterjesség" jelszavát, amely eszközévé vált a korszakban az intenzív mezőgazdaság megteremtésének, ami a nyugati mezőgazdaság legyőzésének sikeres eszközévé kellett hogy váljon.

Pál József: A „szövetkezeti kérdés" című tanulmányában bemutatja azt az utat, amely során 1948 őszétől megkezdődik a termelőszövetkezetek szervezése, ennek I. és II. típusa megőrizte a bérlőszövetkezeti jelleget, a III. típusúban már a szovjet kolhoz mintáját alkalmazták. 1952-től kezdődően a földműves szövetkezetektől is eltérően a III. típusú szövetkezetek váltak állandóvá, politikai nyomásra, kényszer hatására.

Az 1953. évi júniusi kormányhatározat hatására közel ezer termelőszövetkezet oszlott fel. Az 1955-ben végrehajtott politikai fordulat során azonban erőltették a „fejlettebb formájú" szövetkezetekké való átalakulást. 1956. december végéig a szövetkezetek 57%-a oszlott fel, mindez a taglétszám 65%-át jelentette.

Az 1957-es és 1958-as év a termelőszövetkezetek számának és szervezeti erősödésének évei voltak. Az átszervezés befejezése 1961-ben azt jelentette, hogy uralkodóvá vált a III. típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetek működése. Mégis a szerző megállapítja, hogy nem lehet ezeket a szövetkezeteket azonosítani a szovjet kolhozokkal, rámutat a legfontosabb eltérésekre.

Bírálja az 1967. évi III. törvénycikket, szerinte továbbra is hiányzott az egész szövetkezeti hálózatra kiterjedő integrációs jellegű szövetkezeti rendszert szabályozó törvény. Ennek előkészítése a reform bevezetésével párhuzamosan folyt és 1971-ben fogadták el.

Végül összegzi a szerző a négy és fél évtized szövetkezeti változásait.

Romány Pál: „A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja" című tanulmányában kifejti, hogy 1958-ra háromféle agrárpolitikai koncepció látott napvilágot a mezőgazdaság jövőjére vonatkozóan.

A vitát végül az MSZMP KB 1958. évi decemberi ülése döntötte el, aminek az az érdekessége, hogy egyik irányzat sem mondhatta magát győztesnek. Nem is lehetett ez másképp, hiszen ezen az ülésen fogalmazódott meg a „szocialista átszervezés, nem a termelőerő fejlesztésének az eszköze, hanem maga a cél".

A szerző véleménye az, hogy a szövetkezeti földtulajdon létrehozása kétségkívül biztonságot jelentett, megalapozott tervek születhettek. A mezőgazdasági szövetkezetek mellett sajátos szerepet töltöttek be az állami gazdaságok. Kiemeli ezek átlag feletti gazdasági eredményeit, kiemelkedő szerepüket a szakemberképzés területén.

Romány Pál kiemeli a „kenyérgabona-kérdést", valamint a zöld forradalom hatását a magyar mezőgazdaságban.

A „magyar modell" kialakulásában ritka szerencsés körülmények között kapcsolódtak egybe az ipari és a mezőgazdasági érdekek, a hazai mezőgazdasági termékek exportjának és nyersanyagigényének a szovjet gazdaság felé történő irányultsága.

A szerző véleménye szerint a „magyar agrármodell" nyitott volt a világ tapasztalataira, a paraszti gazdálkodás legjobb, hagyományos elemeit beemelte a modellbe, érvényesült az érdekeltség, a kisüzemeket integrálta a nagyüzemekbe, szabaddá vált az ipari tevékenység.

A szerző megállapítása az, hogy a 60-as és 70-es évek modernizációs elgondolásait mindvégig gátolta, hogy a gazdasági reform politikai folytatása elmaradt.

Harcsa István: „A magyar paraszti népesség társadalmi mobilitása" című tanulmányában részletes táblázatok és diagramok segítségével az Országos Statisztikai Hivatal adatait felhasználva vizsgálja a paraszti társadalom mozgását. A mobilitást a szerző is a közvéleményhez és a szakemberekhez hasonlóan a gazdasági dinamizmus velejárójának tartja, önmagában is pozitív értéknek.

A paraszti rétegek mobilitását illetően elsőként végez nemzedékek közötti és nemzedéken belüli vizsgálatokat. A nemzedékek közötti mobilitási vizsgálatai igen jelentős generációk közötti különbségre hívják fel a figyelmet. Ezekből kiderül, hogy a községekben élő legfiatalabb — 30 év alattiak — körében a mobilitás intenzitása már a 70-es években megtorpant. A nemzedékeken belüli mobilitási vizsgálatokban a községi fiatalok mobilitásának a megtorpanása még inkább megnyilvánult.

A munkaerő elszívásának gyakorlata nem ment feszültségmentesen, mivel a munkahelyeket koncentráltan egy-egy ipari centrumhoz lehetett telepíteni. Ennek következtében nőtt az ingázók száma.

A szerző vizsgálatai rávilágítanak arra, hogy a paraszti származásúakon belül

jelentősen megváltozott a mezőgazdasági munkás, illetve az önálló paraszt apától származók egymáshoz viszonyított aránya. A rendszerváltással bekövetkezett privatizáció utáni átalakulás adatai a nemzedéki folytonosság számottevő megszakadására utalnak.

A nemzedéken belüli mobilitás területén az elmúlt két évtizedben jelentős változások következtek be a mezőgazdasági fizikai rétegek nemzedéken belüli kilépési mobilitásában.

A szerző vizsgálja az elvándorlás méreteit, 1955-től 1993-ig közel 7,2 millióan vándoroltak el a községekből, 43%-uk városban telepedett le. Ugyanakkor jelentős a fordított arányú, a városból a községbe vezető vándorlás, ami mintegy 1,8 millió főt érintett.

Végül táblázatok és grafikonok tájékoztatják az olvasót a községekből a fővárosba, a vidéki városokba és más községekbe történő elvándorlás adatairól.

Sipos Aladár: „Az agrárátalakulás — a 90-es évek legnagyobb vállalkozása" címmel összegzi az 1994-ben leköszönt kormány főbb célkitűzéseit, a „farmergazdaság" termelői modell csődjét, amit a kft-k, rt-k többi formát meghaladó szaporodása is bizonyít.

Az ország földterületéből a szövetkezetek, vállalatok és egyéni gazdaságok csaknem egyenlő arányban részesültek. A kistulajdonú birtok — melynek száma szerinte csaknem lehetetlenné teszi az ésszerű birtokpolitikát — sürgeti az új földtörvény megalkotását. Mindenesetre a modernizáció során figyelembe kell venni a földtulajdon stabilizációját. Ugyanakkor a földhöz juttatottak nagy része nem a mezőgazdaságból élő személyekből került ki, az agrárátalakulás a polarizáció felé halad.

Mindezek mellett figyelembe kell venni, hogy az Európa Unió agrárstruktúrája az önálló tulajdonú egzisztenciával rendelkező szereplőkre épül, így a családi gazdaságot tekintik kívánatos modellnek.

Mindezek mellett rámutat a szerző a privatizáció ellentmondásaira és nehézségeire, egy új privatizációs stratégia szükségességére.

Romány Pál: „Ágazatok, szektorok, szakmák az agrártermelésben" címmel írt bevezetőt a harmadik rész második témaköréhez. Legfontosabb eleme volt a fejlődésnek, hogy az 1960-as évektől az agrártermelés területén minden megváltozott, a paraszti munka pedig szakmává lett. Az univerzális mezőgazdasági üzem helyébe lépett a specializált agrárvállalkozás. Minden ágazat tanulságos utat járt be.

Németh László: „A magyar gazdasági reform és az agrárgazdaság (1960–1989)" című tanulmányában kifejti, hogy az 50-es évektől a mezőgazdaság általános fejlődése felgyorsult, a termelés növekedése és az élelmiszerkészletek felhalmozása jellemezte.

Véleménye az, némi késéssel ugyan, de sikeresen megvalósult Magyarországon a nagyüzemi termelés- és a háztáji, illetve a kistermelés szervezeti integrációja,

előnyös munkamegosztása. A mezőgazdaság nemzetgazdasági súlyát elsősorban az ellátásban, az ország exportjában, valamint a devizatermelésben, a foglalkoztatottságban rejlő kiemelkedő fontossága határozza meg.

Az 1968-ban indult reformfolyamat pozitív hatást gyakorolt a mezőgazdaság fejlődésére. Az agrárolló kedvezően alakult 1975-ig, a 80-as évek végére a pozíciói meggyengültek a beszállítókkal és az élelmiszerforgalmazókkal szemben.

Kimutatta, hogy a magyar mezőgazdaságban az egy főre jutó GDP nemzetközi összehasonlításban a hazai ár- és jövedelemviszonyok mellett igen kedvezőtlen. Ugyanakkor a jövőre nézve az a véleménye, hogy az olcsó élelmiszer és szolgáltatás az ország gazdasági vonzóereje is lehet. Az alacsony ár- és bérarányok is magyarázzák azt a jelentős érdeklődést, amely a külföldi tőke részéről megnyilvánul.

Bosznay László: „Az agrárszakoktatás 50 éve" című munkáját intézményi leltárral kezdi, bemutatja a második világháború végi mezőgazdasági szakoktatási hálózatot. Az újrakezdést az Ideiglenes Kormány rendeletei indították el. Bevezették a mezőgazdasági középiskolát, a meglévő alsó fokú képzést a megnövekedett igény miatt átszervezték. 1945 őszén létrejött a Magyar Agrártudományi Egyetem és Kecskeméten pedig Parasztfőiskola kezdte meg működését.

A „fordulat évének" hatása kedvezőtlen volt a felekezeti fenntartású iskolák számára, valamint a középfokú képzést a Vallás- és Közoktatási Minisztérium fennhatósága alá helyezték. Az 1944-ben megszakadt téli tanfolyam rendszerű képzést 1948-ban újból elindították. Mezőgazdasági szakemberképzés indult 1949-ben Zsámbékon, 1950-ben a képzés Gödöllőre települt. A termelőszövetkezetek szervezésének felgyorsítása 1949-től tömegméretű, tízezres nagyságrendű képzés bevezetését sürgette, ennek eredményeként mezőgazdasági szakiskolákká szervezték át a gazdaképző iskolákat. 1949-től a mezőgazdasági középiskolákat gimnáziumokká alakították át.

A következő fejlődési szakaszban középfokon az 1950/51-ben induló technikumok vették át a képzésben a vezető szerepet, az agrár-felsőoktatást szervezeti és tartalmi kiútkeresés jellemezte az ötvenes évek elején.

Hosszú vajúdás után 1958 őszén megindul az ifjúsági szakmunkásképzés, az évtized végére kialakul a szakmunkásvizsga országosan egységes feltételrendszere. Ebben a szakaszban ír a szerző a decentralizált agrár-felsőoktatás megújulásáról. 1961-ben az új oktatási törvény értelmében a szakmunkásképző szakközépiskolák, majd az 1965. évi 24. tc. értelmében az egységes szakközépiskola végzi középfokon a szakemberek képzését.

A szakmunkásképzés új rendszere alakul ki 1964 után, ami a meglévő intézmények bővítésével, korszerűsítésével számolt. Az ezüstkalászos tanfolyamok 1966-ban szűntek meg, helyettük szakmunkásképző tanfolyamok működtek tovább.

A szerző térképek, táblázatok segítségével részletes képet nyújt a továbbiak-

ban az intézményi fejlődésről és átalakulásról, amelynek főbb jellemzői voltak a 70-es években a továbbképzés rendszerének bevezetése, az üzemmérnök-képzés megindulása, a technikusképzés újraindulása.

Végül a szerző röviden bemutatja a rendszerváltás hatását az agrárszakoktatásra.

Molnár József: „A háztáji" címmel a „magyar modell"-ként jellemzett gazdálkodási rendszer legfőbb jellegzetességéről ír.

A szerző bemutatja, hogy a háztáji a kistermelés alapformája volt Magyarországon, magában foglalva a háztáji gazdálkodást szolgáló háztáji földet, gazdasági épületeket, háztáji állatállományt, és egyéb termelési eszközöket. Kialakulásához járult hozzá, hogy az átszervezést követően a magántulajdon megszűnt, az állami elvonás nagysága és a kereseti lehetőségek alacsony szintje miatt rendkívül nehezek voltak a megélhetési körülmények.

A hivatalos agrárpolitika 1956 után a nagyüzemi átszervezés elképzelése mellett kitartott, változott azonban a szövetkezetekkel kapcsolatos elképzelése, ami a háztáji számára is kedvező volt.

Összességében a 70-es évek közepéig nagymértékben nőtt a mezőgazdasági termelés színvonala, a termelőszövetkezetek magasabb szinten váltak képessé az ország élelemellátására. A háztáji gazdaságpolitikai szempontból is felértékelődött, a cél már nem a kistermelés visszaszorítása hanem támogatása volt.

Laczka Sándorné — Oros Iván — Schindele Miklós: „Szerkezetváltás az állattenyésztésben" című munkája rövid történeti bevezető után megállapítja, hogy a legfejlettebb mezőgazdasággal rendelkező nyugat-európai országokban az állattenyésztés 60%-nál nagyobb arányt képvisel. Magyarországon az állattenyésztés az 1970-es években érte el a növénytermelés szintjét, és azt azóta felülmúlta. Az 1990-es évek visszaesése ezt az arányt azért nem változtatta meg, mert a növénytermelés hanyatlása gyorsabb volt.

Az állattenyésztést befolyásolják a földrajzi tényezők, a gazdasági fejlettség, a fogyasztási szokások, és leginkább a piaci viszonyoknak van kitéve. Az állattenyésztés függ a növénytermeléstől, így a hazánkban jó minőségű legelők és megbízható szálastakarmány-ellátás hiányában az északi országokhoz képest háttérbe szorult a szarvasmarha-tenyésztés és elmaradt azok színvonalától.

A szerzők ezt követően állatfajonként tekintik át a hazai állatállomány fejlődését és alakulását, száz év adatait vizsgálva és 1895 adataiból kiindulva. Ugyanakkor részletes adatokat olvashatunk a fajtaváltásról minden állatfaj esetében. Mindezek mellett vizsgálják a rendszerváltás utáni kialakult állapotot is.

Végül az élelmiszer-külkereskedelem és az állati eredetű élelmiszerek termelésénél megtudjuk, hogy hazánk egy főre jutó termelése a világ átlagának közel ötszöröse volt 1985-ben. A magyar élelmiszer-gazdaság — benne az állati eredetű élelmiszer-termelés — az 1980-as évek végére a világ élvonalába került. Ugyan-

akkor a gabonaneműek hozamával is a világ élvonalába kerültünk, azonban a szálastakarmány-termelés stagnált, a legelők területe csökkent.

Laczó Ferenc: „A szövetkezeti metamorfózis hazai változatai" című tanulmányában bemutatja az első szövetkezési kezdeményeket Magyarországon, a Raiffeisen-típusú hitelszövetkezeti rendszert, a tejszövetkezeti mozgalmat, majd a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetét. Említi még a földbérlő szövetkezeteket, a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó Szövetkezetét és Hangya Termelő, Értékesítő Fogyasztási Szövetkezetet.

A történeti bemutatás a két világháború közötti mozgalomra és az 1945 utáni átalakulásra irányult, aminek tevékenységét és megszervezését politikai harc jellemezte, aminek következményeként a baloldali erők nyomására az Országos Szövetkezeti Tanács 1946 végén határozatot hozott a szövetkezeti központok felszámolására és a teljes mozgalmat átfogó két szövetségi központ, a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Központja, továbbá a Mezőgazdasági Szövetkezeti Központ létrehozására.

A frontáttörést a két munkáspárt egyesülése jelentette, a szövetkezeti vagyont államosították, létrehozták az egyközpontú szövetkezeti rendszert. 1947. április 10-én javaslatot fogadtak el az egyetlen szövetkezeti központ, a Magyar Országos Szövetkezeti Központ felállításáról. A hitelszövetkezeteket kisajátították.

1961-re lényegében befejeződött a mezőgazdaság kényszerű átszervezése. A szövetkezetekre vonatkozó érezhető változás 1966. évre készülő terv előkészítő szakaszában történt. 1965 augusztusától megtiltották a járási tanácsoknak, hogy beavatkozzanak a termelőszövetkezetek tervezésébe.

A szerző kifejti, hogy a szocialista Magyarországon a szövetkezés gazdasági, politikai és társadalmi szempontból az egész népet átölelő működési keret volt. Ennek egyik legfontosabb bázisa a fogyasztási, a másik pedig a termelőszövetkezetek voltak.

Végül részletes képet nyerhet az olvasó a mezőgazdasági szakszövetkezetek eredményeiről és működéséről.

Klenczner András: „Az állami gazdaságokról" című munkájában történeti visszatekintésben bemutatja az állami ménesbirtokok kialakulását, azok kezdeteit. Az állami gazdaságok szerveződését, kialakulását az Ideiglenes Kormány rendeletéhez kapcsolja. 1949-ben 19 állami gazdasági nemzeti vállalat alakult.

1967 júniusában alakult meg az állami gazdaságok Országos Központja, amikor a gazdasági reform előkészítő munkái folytak. A szerző ezt követően bemutatja az állami gazdaságok fejlődését az 70-es és 80-as években.

Végül szól az állami gazdaságok átalakításáról és privatizációjáról, mezőgazdasági részvénytársasági forma szerepéről.

Szuhay Péter: „Az életmód változása a magyarországi falvakban" című tanulmánya a korszakot két világosan elkülöníthető szakaszra bontja. Elsőként a mező-

gazdaság „szocialista átszervezésének" időszakára, amit főképpen a „naturálgazdálkodás" jellemzett, illetve az 1970-es évektől kiinduló szakaszra.

Vizsgálja a településszerkezetet, az építkezést és a lakberendezés változásait. Véleménye szerint a korszakolás legpregnánsabban a táplálkozás területén mutatható ki. Az első korszak legfőbb jellemzője a „feudális jellegű" klasszikus vegyes gazdálkodás, a korszakot a szegényes táplálkozás jellemzi. Alapvető változást hoz az 1960-as évek második fele, elsősorban az élelmiszer-termelés területén.

A szerző részletesen vizsgálja az öltözködés, a művelődés és szórakozás legfőbb területeit, kiemeli a társasági élet kereteit, a szokásokat és az ünnepek adta lehetőségeket. Általános tendenciaként említi a kor politikai helyzetével összhangban az egyház visszahúzódását a műveltség és a mindennapi élet szervezésében. Bemutatja az emberi élethez kötődő szokások időbeli változásait, a gazdasági, az ünnepekhez való viszonyát.

A könyv utolsó fejezetének harmadik részéhez Romány Pál írt bevezetőt „Honnan-hová-hogyan" címmel. Összegzi ebben az ötven év teljesítményében a legfontosabb tényezők szerepét, így többek között azt, hogy új munkamegosztás jött létre az agrártermékek tárolása és feldolgozása, valamint forgalmazása tekintetében.

Lőkös László: „Tendenciák és párhuzamok a külföld és Magyarország agrárfejlődésében" című tanulmánya gazdag statisztikai adatokra építve, táblázatokba szerkesztve helyezi hazánk utóbbi ötven évének mezőgazdasági fejlődését nemzetközi környezetbe.

Összefoglaló megállapítása, hogy Magyarország népsűrűsége és földellátottsága a mezőgazdasági fejlődés első szakaszában megfelel a nyugati országok átlagának, a mezőgazdasági keresők aránya azonban jóval magasabb. A külkereskedelem területén Magyarországon éppen fordított tendencia zajlott le, mint a nyugati országokban, importja nagyon alacsony volt, elsősorban önellátásra rendezkedett be.

A szerző megállapítása szerint a mezőgazdaságban a 60-as évek közepére teremtődtek meg az ipari termelés feltételei.

A mezőgazdasági fejlődés második szakaszában (1965–1980) Magyarország már jelentős exporttöbblettel rendelkezik. Ez a többlet elégséges ahhoz, hogy kiegyenlítse, sőt meghaladja az általa importált eszközök értékét.

Az 1980-as évek mezőgazdaságának vizsgálatakor bemutatja — többek között nemzetközi összefüggésekben — az agrárágazat nemzetgazdasági szerepét, a termelés hatékonyságát, az agrártermékek külkereskedelmét, a munkaerő-, eszköz- és földellátottságot, a hazai élelmiszer-fogyasztást.

Biacs Péter: 'Az élelmiszeripar expanziója (A malomipar trónfosztása, a vertikális integráció, a bioipar kialakulásának a folyamata, szereplői) című munkában a szerző a középkori élelmiszer-termelésről megállapítja, hogy a malom-, sütő-,

sör- és mészárszékeken kívül csak a nagyobb uradalmakban folyt ipari méretű élelmiszer-feldolgozás.

A XVIII–XIX. században megerősödött a növényi termékek, és azon belül a gabonafélék ipari feldolgozása, a malomipar vált nagyipari méretűvé.

A szerző a magyar XX. századi élelmiszeripari fejlődésben elkülönít területeket: így az erőforrásokra, beruházásokra, a foglalkoztatásra és az innovációra támaszkodó szakaszokat.

A magyar élelmiszeripar mai helyzetének vizsgálatát egyrészt a mezőgazdasági termékek felvásárlóira és feldolgozóira, az élelmiszeripar szerepére a belföldi élelmiszerellátásban, annak előnyeire és versenyképességére vonatkoztatja.

Csete László — Láng István: „Tudomány és mezőgazdaság a XXI. század kapujában (Az Agro-21 tanulságai és üzenetei)" tanulmánya egy 1991-ben kidolgozott program, ami a magyar agrárgazdaság kívánt és lehetséges jövőképét vizsgálja az új évezred elején.

A szerzők a fejlődés globális problémáiból indulnak ki, kiemelve, hogy a magyar agrárgazdaság hosszú távú fejlesztése csak nemzetközi méretekben képzelhető el. Az Európai Unió léte és erősödése egyszerre jelent potenciális előnyt, de ugyanakkor kényszerítő körülmény és feszültségforrás is.

A szerzők felvázolják a magyar agrárgazdaság és agrárpolitika legfontosabb teendőit és jellemzőit. Ez döntően magántulajdonon alapul, a piacgazdaság körülményei között működik, hatékonyan hasznosítja a nemzeti sajátosságokat, kamatoztatja a privatizáció és liberalizáció előnyeit. A konkurensekhez képest alacsonyabban támogatott, exportorientált, kielégíti a fenntartó fejlődés igényeit, megélhetést és felemelkedést nyújt a termelőknek.

Különös hangsúlyt fektetnek a szerzők a fejlődés hosszú távú fenntartására, a természeti erőforrások és biológiai alapok figyelembevételére, az egészséges táplálkozást szolgáló mezőgazdaságra, a humán értékek meghatározó szerepére.

A kötetet függelék egészíti ki, amit Németh Ferenc: „Ötven év agrártermelése számokban", valamint Klenczner András: „Az állami gazdaságok 1981–1990. évi gazdálkodása a számok tükrében (ÁGK-, ÁGE-adatok)" címmel készített.

Végül Romány Pál kimutatásai zárják a művet „Magyarország földművelési (mezőgazdasági) miniszterei (1945–1995)" és „Az agrárágazatok Kossuth-, Állami- és Széchenyi-díjas tudományos kutatói, gazdasági szervezői, oktatói (1948–1996)" címmel.

Külön említést érdemel Fülöp Éva, Molnár Márta és Szuhay Péter munkája, a rendkívül gazdag képanyag kötetbe válogatásáért és szerkesztéséért.

Szávai Ferenc Tibor

OROSZI SÁNDOR

VADFAJOKBÓL VÉDETT ÁLLATFAJOK

OEE Erdészettörténeti Szakosztálya, Budapest, 1996. 188. o.
Erdészettörténeti Közlemények XXI.

A szerző végzettségét tekintve erdőmérnök, ám azon kevesek közé tartozik, akik sikeresen elsajátították a történészi módszertant is. Az elmúlt évtizedben a hazai természetvédelem-történeti kutatások egyik legismertebb művelője lett. Munkálkodása során szükségszerűen jutott el a vadászattal közös gyökerekhez.

„Jelen könyvünkben az egykor és ma is vadászott állatfajokat vesszük sorra. Minden egyes vadfaj esetében igyekszünk bemutatni, hogy előbb a vadászati kezelés, a jogszabályokban megfogalmazott szakmai elvárások, majd — a már védettek körében — természetvédelmi előírások milyen, ma látható eredményre vezettek. Feldolgozásunk célja a vadászat és természetvédelem közös, egymásba fonódó gyökereinek feltárása, s a lehetséges további együttes célok bemutatása" — írja könyve Előszavában.

Teljességre törekedve nézte át a vadászati szakirodalmat, amely igencsak dicséretes teljesítmény, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy nincs olyan közgyűjtemény hazánkban, melyben a hazai vadászati sajtó valamennyi periodikájának minden példánya megtalálható lenne. Nem beszélve számos más — zoológiai, ornitológiai, honismereti stb. — kiadványról, melyhez nemegyszer csak véletlenül lehet hozzájutni.

Néhány vadfajnál a következőkben megjegyzéseket teszek: azon esetekben, ahol nagyon fontosnak érzem. Ezek egy része feltétlen elkerülhető lett *volna,* ha a könyvnek vadászattörténész lektora is lett *volna.*

Szarvas. Igen hiányolom a hivatkozott források közül Szederjei Ákos részlettanulmányát (Adatok hazai szarvaspopulációink kialakulásához. Erdészeti Kutatások, 1961); — az általam szerkesztett elterjedési térképeket a szerző által egyébként használt Vadászat Magyarországon-ból; és az „Ismeretlen szarvastelepítések" c. addig fel nem tárt levéltári adatok alapján írott cikkem a Nimród 1982/10. számából. Az említettekkel teljesebb kép lett volna adható. Mindennek az a tanulsága, hogy egy összefoglaló monográfia használata nem teszi mellőzhetővé a korábbi részletfeldolgozások ismeretét, mert azokban fontos kisebb adatok rejtőzhetnek.

Mezei nyúl. Ez esetben csupán sajnálatosnak tartom, hogy elkerülte a szerző figyelmét Sterbetz István írása — A nyúl. In: Őszi vizeken, Bp. 1983. 7–13. o. — mert így a nyúlpusztulás képe jobban megrajzolható lett volna. Ám ennek elmaradását az előzőeknél jóval érthetőbbnek tartom.

Farkas. Igen nagy hiba, hogy a szerző minden kritika nélkül használta Faragó Sándor összefoglalását, holott ismerte azon tanulmányom — Fejezetek az Iharosi-

iharosberényi uradalmak vadászattörténetéből, II. In: Somogy megye múltjából 26(1995) — melyben kifejtettem, hogy Faragó dolgozata használhatatlan: adatgyűjtése hiányos, hamis adatokat hitelesnek fogad el, pedig nem sokkal utána megcáfolták, kétes adatokat meg sem próbált ellenőrizni, ugyanakkor eredeti közleményekből is hozzáférhető adatokat közvetítő forrásokból idéz. Így ismételten kénytelen vagyok leszögezni: a farkas-téma megfelelő színvonalú feldolgozása még várat magára. Nagyjából hasonló a helyzet a *sakál* esetében Szunyoghy János dolgozatával, bár az erről bírálatot mondó „Toldi farkasai" című tanulmányom a szerző használta.

A *hiúz* esetében viszont sokkal érthetőbb, hogy elkerülte a figyelmét az a két rövidke említés, melyekben a hiúz esetleges XVIII. századi, illetve 1914-es előfordulásáról tesznek említést.

A *fácán* esetében viszont nagyon hiányolom, hogy Vertse Albert posztumusz dolgozata — A fácán Magyarországon. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6(1981) — elkerülte a szerző figyelmét, éppúgy, mint Sterbetz István: Foglyászunk-e még valaha? c. írása. (In: Őszi vizeken, 62–73. o.)

Nagyon-nagyon rövidre fogott a *vadlibákról* szóló alfejezet, és Sterbetz István könyve, a Vadludak országútján (Bp. 1993), mely egy fél lábjegyzetnél jóval többet érdemelt volna.

A honosításokról, visszahonosításokról és jövevényekről szóló fejezethez is számos észrevételem van.

A remetevasgyári *bölények* egyetlen általam ismert hiteles adata: Sugár Károly: A vadászat jelene Magyarországon. In: Magyarország a wieni nemzetközi vadászati kiállításon. Bp. 1910. 57. o.

A *jávorszarvasnál* megemlítendő lett volna, hogy a Kárpát-medencében az Árpád-korban még előfordult. Ugyanis az oklevelekben néha előforduló „onager" nevű állat jávorszarvast jelentett. (Szalay Béla. Jávorszarvasunk, klny. a Vadászlap 1916. évfolyamából, és tőlem az általa egyébként használt „A dám Magyarországon".)

A *sörényes juh* telepítésére vonatkozó forrásaimat — igaz, csak szóban — közöltem a szerzővel, ám — a bölényhez hasonlóan — mégiscsak az én másodközlésemre hivatkozik. Ezek: Betlér: Sugár: i. m. 59. o., Gödöllő: Tóth Gyula: Gödöllő kétszáz éves vadászati múltja. Kézirat, egy példánya nálam.

Kétségtelenül a könyv legnagyobb hibái közé tartozik az az állítás, hogy Magyarországról a *kőszáli kecske* a XVIII–XIX. század fordulóján pusztult volna ki. Ez az állítás néhány vaskos zoológusi tévedésre és egy magát „Bolyki Miklós" néven jegyző tudatos történethamisító tevékenységére megy vissza. Szalay Béla ezt a Természet hasábjain 1932–53 között publikált cikksorozatában egyértelműen bebizonyította, és külföldi publikációi jóvoltából a külföldi szakemberek is tudják az ibexről, hogy: „Karpaten. Ein Steinwildvorkommen in historischer Zeit ist nir-

gends belegt." (Günther Niethammar: Die Einbürgerung von Säugetieren und Vögeln in Europa. Hamburg–Berlin, 1963. 162. o.)

Annak nemtudása viszont, hogy a *mosómedve* már 1948-ban előfordult Magyarországon szabad területen, az egész magyar zoológia „dicsőségtáblájára" kívánkozik. Gr. Szécsen Miklós ugyanis móri parkjában gondosan elkerített helyen a negyvenes évek elején mosómedvéket tartott, melyek a harcok alatt „felszabadultak" és eltűntek a közeli erdőkben. Közülük egyet 1948-ban a lakosok agyonvertek, nem tudván, hogy mi. (Emlékeztet a kenguru esetére!) Ezen állat bőre a Természettudományi Múzeumba került. Lásd Tanka Pál: Mosómedve Móron. Nimród 1948/10. sz., fényképpel. Utána valóban nincs adat róla úgy harmincegynéhány évig.

Érdekességként közlöm a következő kiegészítéseket, melyek tudtommal eddig sehol sem láttak napvilágot. Az 1950-es évek elején Anghi Csaba minden létező fórumon szorgalmazta, hogy minden arra alkalmas vízbe *nutriát* telepítsenek. (Például keleméri Mohos-tó!) Szerencsére nem lett ebből a bornírt természethamisításból semmi. (Országos Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Levéltár: Országos Természetvédelmi Tanács iratai, több helyütt; például 1540 és 1615/1954.) Szederjei Ákos ebben az időben látott, sőt fényképezett tenyészetből megszökött nutriát a Tiszántúlon. (Kiadatlan kéziratai rendezése során találtam az adatot, de elképzelhető, hogy valami eldugott helyen publikálta is.)

A fentiekben esetenként igen erősen megfogalmazott bíráló észrevételek rögzítésére azért volt szükség, mert valószínűtlennek tartom, hogy az eljövendő néhány évtizedben Magyarországon ilyen témájú könyv megjelenjen.

Azonban ezek a könyv jelentőségét nem csökkentik. Nagyon fontos volt, hogy végre megszülessen egy ilyen összefoglalás, ám jobb lett volna az említett hibákat elkerülni.

Viszont következtetéseivel minden állatfajnál egyetértek, bár mint vadászember, néhol máshogy fogalmaztam volna. Nagyon fontosnak tartom, amit a településekre beköltöző állatokról (nyest, szarka stb.) és a kóborkutyákról-macskákról ír. Abban viszont biztos vagyok, hogy a szerző mindkét oldalról támadásokat fog kapni: mind a kellő áttekintéssel nem rendelkező vadászok, mind eddig az ökológiai és zoológiai ismeretek minimumával sem rendelkező „természet- és állatvédők" részéről. No, már ha eljut egyáltalán hozzájuk a könyv. Ugyanis tapasztalatom szerint a kis példányszámú sorozat kötetei nemegyszer még a szakemberekhez sem jutnak el, hiszen megjelenéséről sem lehet tudni.

Nagy Domokos Imre

STIRLING JÁNOS

MAGYAR RENESZÁNSZ KERTMŰVÉSZET A XVI–XVII. SZÁZADBAN. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Enciklopédia, Budapest, 1996. 205 o. + Függelékben: LIPPAY JÁNOS: Posoni Kert – I. Virágos Kert, 206–302 o.

Akik ismerik és figyelemmel kísérik Stirling János tudományos munkásságát, azok már régóta várták e könyv megjelenését. A magyar és a magyarországi kertművészet történetét eddig viszonylag kevés könyv és tanulmány mutatta be összefoglalóan. Ezért is értékes ez a könyv, amely a reneszánsz, késő reneszánsz magyarországi kertjeit, a kertek alkotórészeit, elemeit mutatja be történeti kronológia szerint. Kár, hogy a XV. század végi kertekkel nem foglalkozott. Takáts Sándor, a hangyaszorgalmú pozitivista történész figyelt fel számtalan részadat, majd összefoglaló nagy fejezetek során a XVI–XVII. századi magyar kertkultúrára. Ő volt, aki még felbontatlan leveleket nyitott ki, amikből a nyugat-magyarországi egykori nagyasszonyok egymásnak küldött virágmagvai hullottak ki a levéltáros-történész ölébe. Nem véletlen, hogy a szerző első fejezetében ennek a területnek a díszkertkultúrájára figyel, amely terület Bécshez és Nyugat-Európához nemcsak területileg volt közelebb. Könyve azonban nem szolgai másolás, hanem az ismert adatok mellett számtalan újabbnak a szintetizálása, bár folytatott kiterjedt és részletes levéltári mélyfúrásokat, azonban a cédula- és hagyatéki anyagban is bőségesen talált a kertkultúra vizsgálata, értelmezése szempontjából hasznosítható adatokat.

Erénye a könyvnek, hogy a társadalmi rétegek szerint is taglalja adatait, nemcsak földrajzi, kertalkotói szerep és történelmi idősorrendben. Így az erdélyi és felvidéki nemesi udvarházak kertjeit, kertkultúráját, a városi polgárok kertjeit és Lippay György esztergomi érsek kertjét, Pozsonyban. A három részre szakadt ország, középső, törökdúlta területének díszkertkultúráját is megismerhetjük a XVII. századi kertészeti szakirodalom, majd a XVIII. század elejének, Bél Mátyás által leírt kertkultúráját. A XVI. században még nem készült kimondott kertészeti szakkönyv, hanem a füves könyvek mellett ún. erkölcsbotanikai munkák hirdették a kert, a kertész, a virágok szimbólumaival az anyaszentegyház megtartó, védő szerepét a pogány törökök okozta végromlás ellen. Az első virág- és növényábrázolás is egy ilyen, Péchi Lukács Márton 1595-ben megjelent könyvében található. A XVII. századi kertészeti szakirodalmakra még a középkori csízió és kalendárium típusú könyvek voltak jellemzők, amelyek a XVIII. századra kérdést feltevő és választ adó formára bővültek.

A könyvet valóságosan és képletesen is a kertek pusztulása c. fejezettel zárja a szerző. Ez a történeti valóságon kívül egyféle elgondolkodtató víziót is jelent, hogy a sok gonddal, emberi türelemmel és szorgalommal készült kertek mily hamar

elvadulhattak, elpusztulhattak. A kevésbé mostoha körülményű nyugat-európai területeken, a szerencsés kevesebbek a reneszánsz kertből a francia barokk, majd az angol tájképi kertekbe alakulhattak át. A könyvet 42 db kevésbé ismert kertmetszet és Lippay János híres könyvéből, az első magyar nyelvű kertészeti műből, a Posoni Kert... (1664), az I. Virágoskert-i rész zárja. Az irodalomjegyzékből éppen Lippay János műve hiányzik a technika ördöge fintoraként, hiszen a szerző épp az Ő munkásságának kutatásában ért el nagy eredményeket.

Csoma Zsigmond

GEORGIKON 200. I. k. FEHÉR GYÖRGY – KURUCZ GYÖRGY – ZSIDI VILMOS: EMLÉKKÖNYV A GEORGIKON ALAPÍTÁSÁNAK 200. ÉVFORDULÓJÁRA.

Szerk.: Fülöp Éva Mária

PATE Georgikon Mezőgazdaságtud. Kar, Keszthely, 1996. 445. o.

A szakirodalom zöme Európa első mezőgazdasági felsőfokú intézeteként nevezi meg a Festetics György gróf által 1797-ben alapított intézetet. Ennek kétszázadik évfordulójára született a tanulmánykötet, amely történetileg három nagy korszakot ölel fel, három szerző tollából.

Általában a gazdasági fejlődést tekintve „lemaradásról" ír a szakirodalom Nyugat-Európához viszonyítva Közép-Kelet-Európában. A Keszthelyi Mezőgazdasági Tanintézet a legjobb példa arra, hogy a kontinens gazdasági folyamatait megelőzve, a feudalizmus bázisán a munkaerő fejlesztésének szándékával a racionális gazdálkodás kialakításának alapjait rakták le.

Európában önálló mezőgazdasági tanintézetek csak ez után alakultak. Magyarországon megelőzte Tessedik Sámuel Gyakorlati Gazdasági Iskolája, akinek szintén szerepe volt a keszthelyi tanintézet felállításában. Magyarország ezen a területen az európai élvonalhoz tartozott, Albrecht Daniel tevékenysége csak néhány évvel ezelőtt kezdődött Németországban.

Döntő lesz éppen a Thaer által alapított és propagált „racionális iskola" a szakképzés fejlesztésében, hiszen elsősorban hirdette a haszonelv érvényesítését még a feudalizmus keretei között.

A mezőgazdasági tanintézetek alapításában a múlt század közepén a magánbirtokosoknak volt vezető szerepe, helyüket a XIX. század második felében az állam vette át.

A tanintézetek közvetíthették a korszerű gazdasági eljárásokat, kialakíthatták a mezőgazdasági üzemek racionális vezetéséhez szükséges képességeket. A tudo-

mány közvetítésében a tanintézetek munkáját kiegészítették az egyesületek és a szövetkezetek.

A klasszikus értelemben vett termelési tényezők kombinált felhasználója lesz a modern vállalkozó, szakismerete (humán tőke) lehetővé teszi a termelékenység fokozását. Ebben az értelemben a hasznos hozam elérésében nem lehetett közömbös a mezőgazdasági munkaerő minőségi színvonala.

Kurucz György tanulmányában az intézet alapításának feltételeit mutatja be, kiindulva egy tágabb összbirodalmi fejlődésből, a legfontosabb befolyásoló tényezőket összegyűjtve. Döntőek ebből a szempontból az angol és német tudomány eredményei, azok hazai propagálása, illetve a magyar mezőgazdasági szakirodalom megteremtése.

Az összbirodalmi törekvések mellett a szerző Keszthely város és a Festetics család történetének tulajdonít szerepet, gazdagon illusztrálva azokat egészen 1848-ig terjedően.

Ezt követően tér vissza a Georgikon alapításának körülményeire, a szakképzés kereteihez. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az alapító nem csak saját uradalma számára, hanem más magyarországi birtokra kívánt szakképzett gazdákat kibocsátani.

A Georgikon létrejöttekor mindenképpen hangsúlyozni kell 1794-ben az uradalom adósságait, mint kiváltó okot, hiszen a korszerűsítés elképzelhetetlen volt a szakszerű munkaerő alkalmazása nélkül. Ezek mellett szükséges kiemelni a gróf hadseregből való kilépését, illetve hogy az egybeesett Nagyváthy János és művének megismerésével.

Továbbra is vitatott kérdésnek tartom a Georgikon képzési célját. Az európai gyakorlatnak megfelelően magánintézményként működött, elsőrendű célja volt a fentiekkel összhangban a Festetics-uradalom munkaerő kapacitásának javítása. A szerző részletesen bemutatja a képzési szintek sokoldalúságát, így eltérve az európai gyakorlattól tevékenységével valóban az egész magyar mezőgazdaság fejlődését szolgálta.

A gróf felismerte, hogy az intézmény léte nagymértékben függ személyi ellátottságától, jelentős összegekkel támogatta a külföldi tanulmányutakat. Olyan többfokozatú képzést valósít meg, ami egyszerre emlékeztet a hohenheimi, a Fellenberg-féle gyakorlatra, amit később csak az állami (szervezett) képzés tudott megvalósítani.

A szerző foglalkozik a Georgikon nemzetközi kapcsolataival, a gróf levelezése, a tanulmányutak, a könyvtár állaga is segít ennek megrajzolásában.

A Thaerrel történő levelezés mellett a nemzetközi kapcsolat egyik fontos bizonyítéka az is, hogy Thaer egyik fia 1817-ben hosszabb időt töltött Keszthelyen, illetve a gróf egyik alkalmazottja jár Möglinben 1809-ben.

Egyik legizgalmasabb kérdése még a korai korszaknak a tudomány eredmé-

nyeinek határokon keresztül történő áramlása, erről és a mezőgazdasági képzés európai fejlődéséről szívesen olvastam volna.

Végül a szerző részletesen bemutatja a Georgikon tanári karát, diákjait és a tangazdaságát.

Fehér György tanulmányában gazdag levéltári forrásanyagra támaszkodva mutatja be a Georgikon történetének sorsfordulóit, elsőként részvételét az 1848/49-es forradalom- és szabadságharcban, amit az intézmény működésének szüneteltetése követett.

Kétségkívül az intézmény működésében az első szakaszt jelentette az 1865. évi újrakezdés és az 1874-es átszervezés, aminek legfőbb jellegzetessége volt, hogy a Keszthelyi Gazdasági Tanintézet a debreceni, a kassai és a kolozsmonostori intézetekkel együtt a középfokú oktatás fontos bázisát jelentette.

A szerző ismerteti azokat a vitákat, amelyek végül a többfokozatú oktatás bevezetéséhez vezettek, szívesen olvastam volna a nyugati tanulmányutak eredményeiről, azok tényleges beépüléséről a tárca elképzeléseibe.

A fenti időszak fontos eredménye, hogy Sporzon Pál, majd Balás Árpád vezetésével stabilizálják az intézetet. Részletes képet nyer az olvasó Deiniger majd Csanády igazgatósága alatti tantervekről, tisztviselői jövedelmekről, jól szerkesztett táblázatok segítségével.

A szakképzés továbbfejlesztésében is kiemelkedő volt Darányi Ignác működése, aki a kérdés gyakorlati megvalósításában is vezető szerepet játszott.

A mezőgazdasági szakképzés továbbfejlesztéséről szóló újabb vita az 1906. augusztus 17-i királyi rendelettel zárult, miszerint az a négy gazdasági tanintézetet akadémiákká minősítette át.

Feltűnő volt az ipari és a kereskedelmi szakoktatás fejlettsége, míg a mezőgazdasági szakoktatás különösen alap- és középfokon elmaradt a dualizmus elején a nyugat-európai fejlődéstől. A fenti rendelet is részben hozzájárult ehhez, pedig a primer szektorban foglalkoztatottak aránya is indokolta volna a mezőgazdasági szakképzés szintjeinek fejlesztését.

Fehér György kiemeli az alagcsövezés, a talajerő-visszapótlás, a vegyi kísérletek szerepét, ugyanakkor bemutatja az intézet hétköznapjait, legfőbb jellegzetességeit.

Részletesen foglalkozik a tanintézeti gazdaság eredményeivel, kitér a növénytermelés és állattenyésztés, a szőlő- és borgazdaság, a kertészet legfontosabb eredményeire.

A szerző vizsgálatának középpontjába a dualizmus korának fejlődését állította, elsődlegesen koncentrál a tanintézet fejlődésére. Bizonyára abban hangsúlyozottabban kapnak szerepet az általános történeti, az egész hazai és nemzetközi szakképzési rendszer eredményei és hatásai.

A két világháború közötti fejlődés szakképzési szempontból való bemutatása azért is fontos, mert ekkor érte el a rendszer a legnagyobb kiteljesedését.

Fehér György a békés fejlődési keretek mellett teret szentel a háborús időszakoknak, ugyanakkor bevonja a mezőgazdasági egyesületeket a szakképzés fejlesztésébe.

Végül Kolbai Károly kapcsán lehetőség nyílna a nemzetközi zöldmező-mozgalom bemutatására, abban a magyar mozgalom részvételének a kimutatására. Hiszen a Dunántúli Zöldmező Szövetség fellegvára volt Keszthely, a legfőbb képviselője pedig Kolbai Károly, aki az 1937. évi angliai nemzetközi kongresszus résztvevője és előadója volt.

Zsidi Vilmos tanulmányában sikerrel mutatja be a politikai változások hatását a mezőgazdasági szakképzésre, azon belül Keszthelyre. Elsőként a háború-utáni újrakezdést mutatja be az általános gazdasági és szakképzési fejlődésbe ágyazva. A Keszthelyi Akadémia először főiskolaként, majd a budapesti székhelyű Magyar Agrártudományi Egyetem Keszthelyi Osztályaként működött.

A szerző az intézmény 1949. márciusi megszüntetését hibás lépésként értékeli, olyan rossz döntésnek tartja, mint ahogy az Agrártudományi Egyetem is adott formában megszervezésre került.

A következő fejezetben Zsidi Vilmos az 1949-re kialakult politikai viszonyokat jellemzi, ami nagymértékben befolyásolta az egész mezőgazdasági szakképzés jövőjét a döntéseket illetőleg, a képzési irányok megszervezését tekintve. 1949-ben jól működő intézményeket alakítottak át, így a rendszer korábbi és a nyugat-európai rendszerekhez viszonyított folyamatossága szűnt meg.

Ez együtt járt a szerző kiemelésében a szovjet minta követésével a felsőoktatás és a tudományos minősítés átalakításában.

1954-ben az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletének értelmében a mosonmagyaróvári és keszthelyi akadémiák létesítését mondta ki. Az új intézményesítés és az 1956-os forradalom- és szabadságharc eredményeit és kapcsolatát részletesen tárgyalja a szerző.

Zsidi Vilmos az 1957. évi átszervezést előrelépésként értékeli, az akadémiák ismét egyetemi rangot kapnak, ennek eredményeiről gazdag táblázatok igazítják el az olvasót. Összefüggéseket keres és talál az 1962. évi újabb átszervezés mögött, ekkor az intézmény mint Agrártudományi Főiskola működik tovább.

Az utolsó negyedszázad történetét Zsidi Vilmos az Elnöki Tanács 1970. évi törvényerejű rendeletével vezeti be, aminek eredményeként ez a Keszthelyi és Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskolát Agrártudományi Egyetem Keszthely néven egyesítette.

A szervezeti változásokat, jelenleg is érvényben lévő forma az 1989-es politikai fordulat idézte elő, követte a Pannon Agrártudományi Egyetem Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Karának megalakítása, az intézmény a hazai és nemzetközi követelményeknek megfelelően alakítja ki képzési profilját.

Összességében primer forrásokon alapuló művet tarthat az olvasó kezében, ami messze meghaladja az évkönyvek formai és minőségi követelményeit, méltó

a nagy múltú intézmény jubileumához. Törekszik az intézmény történetének teljes bemutatására, abban a befolyásoló tényezők összegyűjtésére, helyenként a hazai és a nemzetközi szakképzési rendszerbe való illesztésére is.

Szávai Ferenc Tibor

SZÁVAI FERENC

GAZDAKÉPZÉSI RENDSZEREK. A MEZŐGAZDASÁGI SZAKKÉPZÉS TÖRTÉNETE A XIX–XX. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1996. 256 o.
Pannonia Könyvek

A pécsi szerző munkájában a magyar történettudomány által elhanyagolt terület monografikus feldolgozását tűzte ki célul, úgy, hogy a magyarországi intézményeket — eddig egyedülálló módon — az európai párhuzamok és előzmények keretében tárgyalja. A mezőgazdaság termelési tényezői közül a „szakmai ismereteket közvetítő eszközök" kialakulását mutatja be az illető országok főbb gazdaságtörténeti folyamataiba ágyazva. A téma fontosságát jelzi, hogy egy alapvetően agrártársadalom megismerésénél nem lehet közömbös a munka hatékonyságának beható vizsgálata sem.

Az első fejezetben a szerző az európai mezőgazdasági szakoktatás fejlődését mutatja be, a hazai és külföldi szakirodalom alapján, sok részletes adattal, melyek táblázatokba szerkesztve jól egészítik ki a szöveg mondanivalóját. A különféle intézmények más-más időben jelentek meg, és eleinte magánalapítás eredményeként jöttek létre, majd az állami beavatkozás vált általánossá. A magyar fejlődés követte a szakoktatás európai fejlődését és színvonalban sem maradt el (Tessedik szarvasi iskolaalapítása, a Georgikon, a Magyaróvári Mezőgazdasági Tanintézet stb.). A többfokozatú és specializálódó intézmények Thaer, a nagy német agrártudós által kidolgozott racionalista irányzat szószólói voltak. A mű Thaer munkásságát abból a szempontból is áttekinti, hogy miként hatott a kialakuló oktatási intézményekre. Jelentős a svájci Fellenberg tevékenysége is, aki Thaerrel a hármas fokozatú képzés szorgalmazója volt.

A második fejezet mutatja be a polgári Magyarország szakoktatási helyzetét. A szerző megállapítása szerint a XIX. század végére már jelentős lemaradást mutattak alsó- és középfokon a magyarországi intézmények. 1874-ben háromfokozatúvá alakították át az intézményrendszert, de a dualizmus alatt a rendszer kiépülését tekintve jelentősebb fejlődésről nem beszélhetünk. A felhasznált források alapján

a szerző arra a következtetésre jutott, hogy újjászületés csak a legújabb európai formák átvételével lehetett volna elérhető, de a trianoni Magyarországon újrainduló szakképzés csúcspontja már csak a világháború kitörésének időszakára és éveire tehető. Egyrészről a falukutató írók dán hatásra szorgalmazott népfőiskolai mozgalma, másrészről a Németországból átvett téli gazdasági iskolák jelentették a fejlődés új irányait. Utóbbiakból a korábbi kísérletek után ekkor jöttek létre olyan intézmények, melyek — leginkább igazodva a földművesek életformájához — a leghasznosabban járultak hozzá a szakmai képzéshez. A népfőiskolai mozgalmat leginkább a protestáns egyházak pártfogolták, nem lebecsülendő azonban a katolikus KALOT- és KALÁSZ-mozgalmak szerepe sem, melyekben tízezrek számára szerveztek oktatást. A mű elemzi a területgyarapodások idején, a megnövekedett igényekhez igazodó oktatási rendszert, és az 1942. évi mezőgazdaság-fejlesztési törvény utáni helyzetet. Jól látható, hogy Magyarországon az intézményrendszer fenntartása és továbbfejlesztése nem volt lehetséges állandó kormányzati anyagi támogatás és pártfogás nélkül.

A harmadik rész vállalkozik arra, hogy a funkcióban a mezőgazdasági szakoktatáshoz leginkább kötődő egyesületek, mozgalmak, gazdakörök történetét ismertesse. Bemutatja a német Raiffeisen-mozgalmat, majd az annak nyomán létrejött magyar gazdatársadalmi szervezeteket; és az első világháborút követő válság hatásait csökkenteni próbáló Országos Többtermelési Ligát. Talán a legfontosabb az arany- és ezüstkalászos gazdamozgalom, mely a Magyar Parasztszövetség szakosztályaként működött. Amellett, hogy ismerteti a szervezet kiépülését és szerkezetét, bepillanthatunk a nemcsak szakmai, de a parasztság általános kulturális felemelkedését is célul kitűző mozgalom életébe. Az e részben tárgyalt szervezetek bemutatásával a szerző kiszélesíti a 'gazdaképzés' fogalmát, a levéltári források alapján eddig nem vagy kevéssé ismert elemekkel gazdagítva azt.

E fejezet ismerteti a nemzetközi zöldmező-mozgalom történetét, amely egy megváltozott gazdasági környezetben a művelési ágak egyensúlyát hirdette. Ez alternatívát jelent a korábbi szakirodalomban megcsontosodott intenzív–extenzív kategóriákkal. A jelentős elméleti munkát is kifejtő mozgalom — a többi szervezettel együtt — kényszerűen szűnt meg, a második világháborút követő ígéretes újraindulás után.

A zárófejezet bemutatja európai kitekintésben a magyar mozgalmak jelentőségét, fejlődésük folyamatosságát, majd háború utáni megszakítottságukat. A művet historiográfiai összefoglaló egészíti ki.

A külön elhelyezett jegyzetek (noha az olvasót állandó lapozgatásra kényszerítik) a bibliográfiával együtt a magyar történettudományban hiánypótló jelleggel, rendszerezve gyűjtik össze a fellelhető teljes magyar és a legfontosabb külföldi irodalmat. A szerzőnek alkalma volt több külföldi levéltárban, speciális, a témára

szakosodott intézményekben (Bécs, Zürich, Hohenheim, Stuttgart stb.) is kutatni, mint azt a felhasznált források jegyzéke is mutatja, így sok, még a külföldi szakirodalomban is ismeretlen forrást is alkalmazhatott. A kötet végén német és angol összefoglalás és tartalomjegyzék található.

A szerző munkája — mely egy sikeres kandidátusi disszertáción alapszik — olyan alapmű, amely jelentős hozzájárulás Magyarország gazdaságtörténet-írásához, és mintapéldája egy olyan monográfiának mely egy szilárdan kitűzött, jól körülhatárolt témát az elérhető összes forrás figyelembevételével dolgoz fel.

Lengvári István

NÁDASDI JÓZSEF

TAGOSÍTÁSOK ÉS BIRTOKRENDEZÉSEK MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL 1956-IG

Studium, Nyíregyháza, 1996. 189 o.

„*Teljes* a tagosítás akkor, amikor a különböző mívelési ágak — a szántóföld, a rét, a legelő, szőlő, erdő stb. — egy tagban terültek el, *részleges* akkor, ha az egyes mívelési ágak egy-egy tagot alkotnak ugyan, de maguk között össze nem függnek; a szétszórt birtoknál pedig még az egy mívelési águhoz tartozó telkek is szétszórtak" — írja *Hensch Árpád* a modern mezőgazdasági üzemtan hazai megteremtője. A tagosított birtok *előnyei* közé sorolta: kevés a szomszéd, így legkisebb a mezsgyehatárból eredő improduktív terület, kicsi a szállítási költség, jobb a birtok áttekintése, jóval könnyebb az ellenőrzése; az egy tagban lévő terület szakaszolása egyszerűbb, és négyzetet megközelítő alakot föltételezve egy központból nagy terület is kezelhető. Hensch Árpád a problémát az üzemgazdasági szempontból vizsgálta, de akkoriban még föl sem merülhettek *ökológiai elvárások,* a későbbi korszak nagyüzemi gazdálkodásának napjainkban időszerű környezeti kívánalmai. Ezzel csak utalni szándékoztunk az érem másik oldalára, ugyanis *kiegyensúlyozatlanság* érvényesült az ökológia és ökonómia viszonyában is.

Nádasdi József folytatta Simonffy Emil 1965-ben megjelent tanulmányát (In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk.: Szabó István. Bp. I–II. köt.), amely egyrészt áttekintést ad a birokrendezések hazai történetéről az első világháború kitöréséig, másrészt nem hagyta kihunyni az érdeklődést az eladdig mostohán kezelt agrártörténeti témakör iránt.

A hazai birtokrendezések története három szakaszra osztható. A *jobbágyrendszer* időszakában, a fogalom eredeti értelmében, nem beszélhetünk, ámbár folytak *birtokkiigazítások,* közösen használt erdők, legelők, nádasok *elkülönítése, úrbéri*

rendbeszedések, s bizonyos mérvű *összesítések.* Egészen más volt a helyzet 1848 után, amikor elkezdődött a *paraszti tulajdonba* került földek tagosítása. E folyamat változó intenzitású volt, amiről tanúskodnak a megjelenő szakirodalmi művek, tanulmányok. Az első világháborút követő megrázkódtatások után az 1930-as években vált intenzívebbé a tagosítás. Erre annál nagyobb szükség volt, mert egyre erőteljesebb formát öltött a paraszti birtokaprózódás, amely sok esetben már a termelést is akadályozta. A *harmadik* szakasz magában foglalja az 1945–1956 közti „hosszú" évtizedet, a szovjet típusú kolhozosítás első korszakát, amely a *racionalizált gazdálkodás* égisze alatt kísérletet tett a *földmagántulajdon* fölszámolására. Így kapott a *tagosítás* fogalma pejoratív, a többség által politikailag is elfogadhatatlan értelmet. A szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos *1956 utáni időszak* tagosításai már nem szerepelnek a kötetben. Mindamellett e korszak értékelése a maga eredményeivel és hibáival együtt az agrártörténetírás jövőbeni feladatai közé tartozik. A hibák és torzulások ellenére létrejött egy korszerű magyar mezőgazdaság, amely kivívta a világ elismerését.

A szerző három fejezetre tagolja mondanivalóját. A *bevezetés* irodalmi áttekintése a gyors eligazodást szolgálja, bár zavaró, hogy ezt nem követi a kötet jegyzetapparátusa.

A hangsúly a XX. században van, azon a korszakon, amely alatt jó néhány politikai fordulat történt, tulajdonváltások egész sorozata. Ami a tagosításokat illeti, az 1872–1907 közti időszakban a hazai települések 3/4 része tagosítatlan volt. Az 1908. és 1909. évi tagosítási jogszabályok révén is vontatottan haladt a munka. „A jogszabályok megjelenése (1909) és az első világháború kitörése között a Trianon utáni Magyarország területén mindössze 11 helységben 16 310 kat. holdon fejeződött be a tagosítás. Ebből 1911-ben 2, 1913-ban 6, 1914-ben pedig 3 tagosítás történt" — írja a szerző.

A területvesztés, a megkezdett munkálatok befejezése, a szinte megállíthatatlan birtokaprózódás mind-mind sürgették a tagosítások végzését. 1921–1928 között 22 község határában 83 209 kat. holdon fejezték be a területrendezést. Az 5000/1928. I. M. rendelet gyorsította a munkálatokat. 1909–1933 között 91 települést érintve 255 353 kat. holdra rúgott a tagosított földterület nagysága. Mindez egyenlőtlenül oszlott meg az ország területén. A különféle érdekképviseletek és a szakma erőteljesen föllépett a tagosítások folytatása mellett, gondolván itt pl. a mezőgazdasági kamarákra, szakmai egyesületekre. 1935–1941 között 98 község 310 507 kat. hold földterületét érintette a rendezés. Mi volt minderről a véleménye a parasztságnak? „A korabeli dokumentumok sokasága bizonyítja, hogy a parasztságnak a tagosítási iránti *bizalmatlansága,* fenntartása a múlt század végéhez képest szinte alig változott. Ez a társadalmi réteg megőrizte a feudális korszakban kialakult ösztönös gyanakvását minden, a hatóság részéről jövő intézkedéssel szemben és nem is minden ok nélkül" — állapítja meg Nádasdi József.

Az 1940-es években a kormányzat további lépéseket tett a tagosítás gyorsítására. A meglévő helyzet konszolidációját szolgálta volna a birtok- és parcellaminimum törvényes rendezése, de ez elmaradt a háború viharában.

Az 1945-ös *földosztást* történelmi igazságtételként élte át a magyar parasztság. Most már viszont állami segédlettel folytatódott a birtokaprózódás, amely óhatatlanul is okozta a földek széttagoltságát. *Veres Péter* írja *A paraszti jövendőben*: „... sok helyen már eleve több parcellában osztották ki a földet, mert a rossz földet senki sem akarta vállalni". A Szociáldemokrata Párt kivételével, minden párt fölvette programjába a földek ésszerű tagosítását, ugyanis tisztában voltak vele, hogy ennek elmaradása idővel a termelés gátját jelenti.

Az MDP eredeti irányelvei 1948 tavaszától 1948 júniusáig gyökeresen megváltoztak. Kiadták a jelszót: *kollektivizálás*. Ez magával hozta az addigi tagosítási elképzelések módosítását. 1949. május 25-én fogadta el a párt a *tagosítás irányelveit*. E politikai indíttatású kampány nem titkolt célja a szövetkezeti mozgalom kiépítése, a „kulákság" visszaszorítása, sőt felszámolása, a föld magántulajdonának megszüntetése. A szerző részletesen nyomon követi a történések mozzanatait, az ország különböző vidékein folyó, sokszor megalázó lépések sorozatát. Az erőszakos akciók a vidék ellenállását váltották ki, s növelték az ellenszenvet a hatalom iránt.

Az erőszakos szövetkezetesítés, a kényszertagosítások, az adó- és beszolgáltatási rendszer a magyar mezőgazdaságot válságba juttatta. Az 1953–1955 közti évek kevés időnek bizonyultak a kilábalásra. E rövid lélegzetvétel után újult erővel folytatódott a már megkezdett folyamat, noha a módszerek sokat finomodtak. „Az 1955-ös földrendezéseknek az alapvető célja a nagyüzemi gazdálkodás területi feltételeinek megteremtése volt. Ezért a nagyüzemi táblák kialakítását célzó földrendezés engedélyezésének feltételei kevésbé tűnnek szigorúnak, mint a tagasítások esetében" — idézi a korabeli forrásokat a szerző.

Az 1956 tavaszán végzett földrendezések sem váltották ki az érdekeltek rokonszenvét, amelyre legtöbb esetben visszaélések, törvénytelenségek adtak okot. Az 1956. október 23-án tartott értekezleten *Matolcsi János* beismerte, hogy az ország területén számos helyen a tagosításokat arra használták föl, hogy a parasztokat a szövetkezetbe kényszerítsék. Ezen túlmenően, *Erdei Ferenc* nem volt rest bevallani, hogy az egészért az addig folytatott agrárpolitika a felelős.

Az 1956. november 27-i kormányfelhívás pontot tett az erőszakos tagosításokra és tsz-szervezésekre, de csak időlegesen. Hiszen 1959-ben újra indult, s eredményének megítélésére a szerző már nem vállalkozott. Reméljük, hamarosan erre is sor kerül. Ez a konszolidáció korszaka, az előzőnél bonyolultabb világé, ahol talán már kevésbé ütnek el egymástól a kontúrok, ahol a kisember titkolt vágyálmaira épít a hatalom.

A földkérdés mindig hatalmi, politikai kérdés volt. Így nehéz egy-egy korszak

rezsimeitől függetleníteni. S ez végigvonul az egész köteten. Ha megnézzük az 1945 előtti korszakokat, kitűnik, hogy a hazai települések 80%-a a tagosítások, földrendezések előtt állt. 1949 után pedig az volt a hatalom legnagyobb bűne — a tagosítások köntösében —, hogy megingatta a paraszti földtulajdon biztonságát, az ősi jusshoz való ragaszkodást, és erősítette a földtől való szabadulás kényszerűségét. Erről szól Nádasdi József könyve, amely az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének közleményei sorozatában jelent meg.

Surányi Béla

ENGLISH SUMMARIES

ZSIGMOND CSOMA

THE ECONOMIC AND SOCIAL IMPORTANCE OF HORTICULTURE IN HUNGARY IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

It was only the period following 1848/49, i.e. the abolition of feudalism and the war of independence, that saw a large-scale development of horticulture in Hungary. The subsequent economic and social changes made it possible for the different branches of horticulture to develop in different ways yet rather extensively. The switch-over from hidebound feudalism to a modern system was reliant on learned people, physicians, scientists, lawyers, etc. who had taken part in the revolution and the war of independence fighting the Austrian absolutism. They carried on with their political activities using the uncontrollable privacy of meetings held in their gardens. However, they were gradually becoming the promoters of modern horticultural practice. The number of gardeners supplying the inhabitants of ever growing cities was increased by a newly evolving layer of gardeners of garden zones who had taken to gardening for political reasons by simply wanting to have a sensible pastime. The existence of such garden zones can be traced back to the middle ages in Hungary, but it was not until the 18th and 19th centuries that their importance became of major significance.

Hungary's gardening was largely influenced by the adverse conditions of feudalism, i.e. the prolongation of a hidebound system based on the prerogatives of the estates, whereby the evolvement of a modern civil society, enterprises (involving the production of marketable vegetables and fruits, flowers, assortments), as well as meeting the demands of a large number of consumers had been made impossible for a long time.

The development of Hungary's gardening was closely related to the overall development of gardening in western Europe. However, the results of certain individuals stood out of contemporary achievements, such as Máté Bereczki's, who was a Hungarian pomologist. Even by international standards the training of Hungarian gardeners was of considerable scientific value. Ferenc Entz's school served as a pattern for setting up other vineyardist and gardener training schools, including the Royal Horticultural Training School in 1894. The establishment of market gardens in the Great Hungarian Plain which notoriously has a rather extreme cli-

mate showed a changing horticultural practice with raising the problem of assortments, their identification, the establishment of pure assortments, their promotion, the spread of western European assortments, including the recognition of local Hungarian ones, and the development and common use of new methods. The importance of propagation by seed and grafting was recognised in Hungary at that time. The changing concept of gardening was shown by accepting it as a source of income, employment and subsistence. The exportation of fruit was becoming quite significant over the course of the second half of the 19th century. Prunes, herbs, vegetables, including sowing seeds, became renowned and typical items of Hungarian foreign trade.

The specialist writers of gardening had become stratified by the end of the 1870s. They separately dealt with flower production, pomology, vegetablę production, sowing seed production, or the rearing of saplings. Nevertheless, several problems of production, trade, and of economy hinderred the overall development of Hungary's gardening in the second half of the 19th century. This was the period when a gardener–processor–entrepreneur layer evolved in Hungary from the complex mixture of manorial and peasant market gardeners, the market gardeners of German guilds, Bulgarian gardeners, German and Jewish gardener merchants, and from the resellers of markets and fairs. By the turn of the 19th and 20th centuries Hungarian gardening had reached European standards as the Millenium Exhibition of 1896 proved it.

The first, yet rudimentary statistics also bear witness to this development and effectiveness. At the same time, they throw some light on the huge problems of internal trade, and distribution in the field of consumption and processing of fresh and pickled vegetables or fruits. Contemporary statistics reckoned with fruits as a complementary part of diet, although ethnographic research shows that fruit consumption was indispensable in the case of the poorest layers of Hungarian society. The lowest figures were recorded in Esztergom County with 1.48 kilos per head and in Árva County with 9.12 kilos per head in 1887. The highest figures could be found in Transylvania, in Kis-Küküllő County with 138,34 kilos per head, Szolnok–Doboka County with 129.88 kilos per head, and Beszterce–Naszód County with 124.11 kilos per head. Unfortunately contemporary statistics did not examine consumption according to social layers, although it could have been a vital element of comprehensive research into the history of the consumption of vegetables and fruits. The highest figures of pickle consumption were recorded in Bács–Bodrog County with 70.4 kilos per head, in Torontál County with 75.7 kilos per head, and in Liptó County with 88 kilos per head. The consumption of fresh vegetables was 43.1 kilos per head in Bács–Bodrog County, 42.5 kilos in Torontál County, with the highest of 53.7 kilos in Nyitra County. The lowest figures can be found in Ung County with 10.7 kilos per a head, 6.9 kilos in Liptó, and 4.4 kilos Túróc County in 1887.

The inhabitants of industrialized big cities offered livelihood to more gardener-merchants. Horticulture and the profession of gardeners came into the forefront of public interest by satisfying ever increasing economic and social demands. Gardening and the increasing demands lead to the growth of both internal and external trade. New products appeared in new, more marketable packaging, serving and representing an emerging bourgeois society.

GUSZTÁV GEDAY

MÁTÉ BERECZKI'S ROLE IN CONTEMPORARY FRUIT PRODUCTION

As a result of the rapid industrial development in the 18th and 19th centuries the period of great discoveries affected the whole of sciences, including applied botanics. In the course of researches carried out into plants living in natural environment old fruit assortments were discovered and analysed. This movement was even supported by the authorities in more developed countries. However, the solution of this problem in Hungary was reliant on individuals dealing with it in their pastime. Attempts at the turn of the century were of local importance only, but the isolated activity of individuals had turned into a whole movement by the mid-19th century. Rectors, teachers, physicians, chemists, priests, and common people became devoted to pomology. Their work was facilitated by professional publications. From the 1860s onwards foreign, mainly German and French fruit assortments, inundated Hungary. Nevertheless, real chaos prevailed among the imported and local assortments at the time. It was impossible to have access to certified fruit assortments and there was no proper Hungarian pomological publication.

This was the time when Máté Bereczki began exerting his activity in Hungarian fruit production. His theoretical and practical work was outstanding among his peers. He brilliantly combined the characteristics of theoretical and practical professionals alike. It was clear to him that one of the main pomological problems of his age was the lack of description of certified assortments and the clarification of their ecological needs.

In order to resolve this problem he collected fruit assortments, planted them in his garden, then observed them for several years. He kept approximately 3000 fruit assortments under observation in 6 holds (1 acre=0.703 hold). He collected local Hungarian assortments too, identified them, then he carried on with the work of his predecessors by giving a full description of their botanical characteristics as well as by analysing their ecological needs. He sent his observations to the Director of the Pomological Institute of Reutlingen, Dr. E. Lucas, who regularly published them in his monthly periodical, the "Pomologische Monatshefte". It was due to

his complex and accurate approach to describe the ecological needs of different assortments that his articles were well received by respectable German, Belgian, and French fruit growers who were in the possesion of more advanced pomological experiences. After identifying fruit assortments he was seeking to preserve the individual fruit assortments themselves. His garden of Mezőkovácsháza was rightly taken by the whole of Europe for Hungary's certified fruit registry.

He did not keep his experiences for himself. He sent tens of thousands of letters all over the country as well as publishing articles in Hungarian and foreign periodicals. The great number of articles he had published could be deemed as preliminary efforts for his main work entitled "Pomological sketches". This four volume book was published between 1877 and 1887. It contains the description of 1075 fruit assortments on 2100 pages. His results were only surpassed as late as the end of the 1950s whereby Máté Bereczky had become the founder of scientific pomology in Hungary.

He was unselfish and helpful. His goal was to serve his country with his knowledge. His extraordinary devotion made it possible for him to synthetize the available results of contemporary pomology published in pomological periodicals and journals both abroad and in Hungary. He became a communicator of foreign and home results to the Hungarian public. For this reason due respect should be paid to him for being the founder and disseminator of Hungarian pomology.

ENDRE PROBOCSKAI

MÁTÉ BERECZKI'S ACTIVITY IN POMOLOGY

Hungarian pomology was established by Máté Bereczki (1824–95) who was a lawyer.

On the occasion of the centenary his death a commemoration was held in the Museum of Agriculture of Budapest on 7th December 1995.

Bereczki came from a poor artisan family. He covered his educational costs with coaching and law-student work. He acquired a thorough knowledge of Latin, German and French.

He had to hide for political reasons for 7 years in the country. During this time he became an expert in pomology.

In 1862 he contracted with a landowner to teach his children for 10 years, meanwhile he created a fruit assortment on a leased field. He worked there until his death.

He made friends with Hungarian, French, German, Belgian institutes and specialists in the field of plant exchange. He carried out the description, identification and assessment of species in his orchard. Between 1877 and 1887 he published the

first in Hungarian pomology comprehensive work of 4 parts on 2115 pages. Its title was "Gyümölcsészeti Vázlatok" (Outlines of Pomology).

In it he defined 1122 fruit species on the basis of original surveys and he advanced his conceptions for the developing of Hungarian Pomology in 42 professional articles. His activity was very important, because he directed the growers' attention to quality assortments and the application of more advanced methods.

PÁL SZABÓ

MÁTÉ BERECZKI'S INFLUENCE

On 9th December 1895 the garden saw and grafting knife fell out the hand of a renowned Hungarian gardener in Kunágota. Máté Bereczki died after a long and successful life devoted to the description of the beauty of fruit assortments. His efforts had always been aimed at improving Hungarian pomology in order to reach European standards. He collected 1500 different fruit assortments that could be produced in Hungary from all over the world in his pomological school garden of Mezőkovácsháza consisting of 6 holds. He saw that they had certified origin and the ones worth reproducing were disseminated by Bereczki all over the country. As a result of his work and knowledge he became Hungary's greatest authority in pomology. He devoted his life to the promotion of fruit growing and by doing so he merely sought to serve pomology itself.

He had always been consistent, open minded, a real educationalist. He considered pomologists to be the most unselfish advocate of freedom, natural beauty, friendship and love among people. He was nearly in charge of the fruit production of a whole country promoting the usefulness of pomology. At the same time he became one of the most prolific authors of his age in order to disseminate the results of his researches. He published his work entitled "Outlines of Pomology" at his own expense. This large work contained 2115 pages, but apart from his several other articles and correspondence which has recently been published his lifework seems mostly to influence us with the taste of Hungarian fruits. His scientific pomological activity was undoubtedly respected both abroad and in Hungary. Yet he warns us: anything achieved by him should be developed in order to keep up European standards.

TAMÁS HOFFMANN

ON SHEPHERDING AND NOMADS

The concept of considering plant production and animal husbandry as rural pursuits which evolved more or less simultaneously has become widely accepted in the scientific world of our century. However, shepherding can be treated as a separate activity since it came about later than the previous ones. In addition, it can be deemed as a complementary branch of development, because shepherds cannot really make a living from it. For this reason, all nomadic shepherds are reliant on goods they can obtain from farming communities living around them. This concept shows a reverse view of nomads which was commonly shared from the earliest times to the end of the nineteenth century and some authors, of course, thought so even after that.

Farming which has a history of eight to nine thousand years as well as animal husbandry were originally based on the practice of changing cultivated areąs and fields. Apart from those who were cultivating plantations, farmers and shepherds led a nomadic way of life. The most ancient animals bred in the history of animal keeping were the goat and sheep in Eurasia and Africa. The domestication of cattle and horse, which took place considerably later, changed the original system. Shepherds driving sheep in Asia were actually living at the borders of the steppe and it was not until the turn of the 3rd and 2nd millenium BC that they moved on to the steppe as a result of the domestication of horse. Shortages made them organize themselves into preying tribes.

It is probable that these changes were largely influenced by the changes of climate too as well as by the fact that primitive food producing societies had to adapt themselves to ecological conditions everywhere. The special warfare inclination of nomads riding horses was augmented by the existence of bronze age civilizations, the interactions with them, the trade of luxury goods and metals, etc. Consequently, bronze age peasantry is rather exposed to the invasions of nomads in open woodlands or in the centre of the continent along the Danube Valley. These plundering enterprises were repeated over and over again. The situation was quite similar in Eastern Asia which was why the Great Wall had been built in China. Nomadic shepherd tribes actually filled in the gaps between the civilisations of the Far East, Southern Asia, Southeast Asia and Europe. On the verge of their living space ethnically stratified and mixed societies existed in the regions of open woodland steppes, deciduous and pine forests. Their economic development was limited by the nomadic shepherds imposing taxes on them. This system was gradually diminishing with the arrival of the Hungarian tribes in the Carpathian Basin as well as by the extension of feudalism in the border regions of Western

and Central Europe at the end of the 1st millenium AD, but the system prevailed in Southeastern Europe until the 17th century.

This article is part of a monograph to be published by the author on the history of rural life. It is thought to be of use in the fields of archeology, ethnology, agricultural history, and cultural history.

ANTAL MISKEY

LARGE ANIMAL KEEPING OF RÁCKEVE AND ITS LIVE-STOCK EXPORT IN THE FIRST DECADES OF THE TURKISH OCCUPATION

The author's work analyses the agricultural structure of Ráckeve and its immediate environs under the Turkish rule. As regards the historical sources, he mainly used Turkish tax assessments (defters). Following the statistical fashion he tried to measure everything quantitatively and if there was a chance he also used the method of analogy.

As a result of the Turkish expansion in Hungary in 1541, Ráckeve became the "has" town of the sultan and at the same time the centre of the Kovin island "nahie". The conquerors declared not only Ráckeve but the whole Csepel island as well, including all of its settlements and plains, the "has" estate of the sultan. On the one hand this new state meant protection from the proprietors' encroachment and on the other hand it insured undisturbed agricultural cultivation in the area. This is verified by the tax incomes of the Kovin island "mukataa" (a unit of the Csepel island administration of the inland revenue) between 1543 and 1569 (see the chart).

The Ráckeve–Dunaföldvár customs book from 1562 is a very precious source as well. We can learn from it that the main season of cattle export was in September (10,730 cattle) when 75% of the annual live-stock crossed the ferry. Beside the really outstanding achievement (8880 cattle) of the local traders those of five other settlements (Kecskemét, Kaláz, Szeged, Becse, Dus) took a share in the trade. The lonely drivers usually arrived at the river with 50–200 cattle while bigger herds swam across the river with the help of merchants accompanied by their fellow-citizens. We can assume that among 32 traders in Ráckeve 3 were professional. Most of them however worked with little trade capital and risk. During the discussed period it was customary to do most of the trading by the exchange of goods or by credit the retailers of smaller settlements could also join the cattle drive and then pay off their purchase prices or perhaps former debts from the money they got for the sale.

The second chapter of the essay deals with the relationship between animal keeping and trade in Ráckeve. According to historical and ethnographic observations the plains between the rivers Danube and Tisza can be considered the best

area for cattle keeping. Beside the advantageous geographical factors the structure of settlements (the so-called towns with gardens) in the Great Plain was also favourable for extensive animal keeping.

It was different in the case of the 247 km^2 Csepel island. The dense network of settlements, the 2 main branches of the river and the forests along the river banks set limits to the growth of villages and market-towns. In fact there were two ways for bigger scale animal keeping: by obtaining leased plains outside the island or by changing the use of their own land in the outskirts of the town.

Data show that the settlements used both ways. In the outskirts of Ráckeve grazing became quite considerable and the hay piled up there was enough even for the temporary feeding of the cattle arriving at the ferry. The villages in the Great Plain and in Transdanubia however obtained the nearby plains and grazed their animals there which is shown by the pasture taxes appearing more and more often in the defters from 1570–80s.

The significance of animal keeping inside Csepel island was mainly due to the fact that the island offered natural protection from the ravage of plundering soldiers. Perhaps this was the reason why neighbouring settlements used a hayfield together and even competed with each other.

In accordance with his intention the author chiefly dealt with animal keeping and the closely related cattle export. He believes his results could be the starting point for researches examining the economic and social history of Ráckeve during the Turkish rule.

KINGA TÜDŐS,NÉE SIMON

LAND AND ANIMAL STOCKS OF SERFS IN THE ESTATE OF A SZEKLER NOBLEMAN AT THE END OF THE 17TH CENTURY

After the 16th century the series of serf farms continued to remain the general units of farming in Transylvania and not the separate form of domains attached to the former. The dominant form of landownership was based on smaller and middle sized estates finally making up larger estates. For this reason, Transylvania's economy retained its archaic characteristics, so it was integrated into the stream of international trade to a lesser extent. The produce of the domains and serf lots was just enough for the subsistence of aristocratic families or people living in the the serf lots themselves.

In the 17th century the landownership structure of the Szekler territory of southeast Transylvania was comprised of smaller estates belonging to noble landlords. For this reason, the compilation of feudal tenancy records and inventories was out of the question. This explains why only simple and short lists were kept in the

Szekler family archives in the 17th century. The inventory listing the lands in the archives of the Kálnoki family of Köröspatak ranks among the few exceptions. Count Sámuel Kálnoki, the first Vice-Chancellor of Transylvania who was transferred to the Imperial Court of Vienna had ordered the survey of his domain in February 1698. The detailed description makes it possible for us to gain a clear picture of not only the castle, cottages, land and animal stocks, crops, but of the number and wealth of serfs belonging to the domain.

Although the survey proves to be a statistical one in the case of some localities only, i.e. Miklósvár, Középajta, Csíkkozmás, Csíkszentgyörgy, the data of the inventory of 1698 are suitable for obtaining some partial information of the number of serf lots, the size of fields and meadows, the proportion of farming area and draft power, and finally of the serfs' obligations to their landlord.

Inspite of not knowing the size of serf houses and their plots in the Kálnoki estate, it seems quite certain that 80 per cent of them had some kind of roof over their heads, and their lands were lying along the border of the village. On average a serf lot had 11.7 holds of land in Középajta, 7.78 holds in Miklósvár. However, the average size of fields did not exceed 4.83 holds in the villages of the Lower Csík region.

A great number of serfs did not have any lands, i.e. 22.22 and 20 per cent, respectively. The majority of them belonged to the group of serfs owning from 5 to 10 holds. Consequently, small landownership became a dominant form of individual farms.

The mean number of the recorded animal stocks was 14.91 in the case of the lots of the Lower Csík region, whereas 11.13 was characteristic of Háromszék. There were few horses on the serf lots in accordance with the characteristic feature of the Transylvanian serfs. On average the number of draft oxen was 1.62 and 1.95, respectively. However, nearly all farmyards had two cows, 6 or 7 sheep, and one or two pigs. These figures reflect the average, but the individual analysis of serf lots shows fundamental differences.

In those cases when both the land and animal stocks of serfs were recorded, on average 13.52 animals were found in a household according to great figures. Approximately six to seven carts of hay could be used for feeding the animals in winter and their lands were of about 7.85 holds. However, this figures characterized the conditions of better-off serfs.

Researches carried out into the conditions of the different regions of the independent principality of Transylvania as well as into the geographically relevant regions of Szekler lands roughly tend to conincide with the data obtained here. Many serfs living in other villages of the county were farming lands of similar size. Naturally, there were estates in the Transylvanian counties where the size of the farmed lands was about from 20 to 22 holds a serf lot.

The comparison of the average figures of animal stocks of peasant farms in the Szekler Lands does not really show significant differences to the data recorded between the 1630s and 1648. Nearly the same amount of animals was recorded at 85 serf lots of Udvarhely belonging to the estates of Prince György Rákóczi I. The fewest figure can be found in the case of horses, what is more, according to available data, the number of horses was the lowest in this region, i.e. 0.22 a serf lot.

IMRE, PAPP

CULTIVATION SYSTEMS OF TRADITIONAL AGRICULTURE IN FRANCE AT THE END OF THE 18TH CENTURY

The French agriculture of the late 18th century was largely dominated by traditional farming. The conventional system of farming, inherited from the earlier centuries involved four great types of subsystems. North-north-east and east of the Loire-valley, in at least one-third of the country's territory, the system of regular-plotted open-field was prevailing, whereas in the south, in about one-fifth of the total area, land was cultivated in the type of mediterranean agriculture. In the western, middle-western and southwestern regions of France, in nearly one-fourth of the arable lands, the agrosystem of the so-called enclosed-field *bocage* was common, whereas in the high and alpine mountains, in one-eighth of France, approximately, the type of mountaineous cultivation was situated. Within each types there was a fifth one, the so-called town-surrounding agrosystem.

None of the cultivation systems of the four agrarian regions were homogeneous. Each had particular features reminiscent of another subsystem. The most significant agrosystem was maintained by the crop-producing areas of the open-fields of long, regular stretches. Because of the population density, production was compelled to spread over an ever greater part of the parish-fields and utilize it as arable fields for crop-production. In the arable fields the three-course rotation system was the most common form of production. In the utilization of village-fields collective rights were strongly felt. It was forbidden to enclose arable lands, in order that the peasants of the village could graze their livestock on them after the harvest. For the sake of animal husbandry, the community thus regulated individual farming.

In the mediterranean cultivation system the two-course rotation system was predominant. However, the open-field, that is, the body of collective rights prevailing over the ploughlands, was also known here, though in a less strict form. The rectangular, trapezoid or squat-shaped plough stretches were in several cases flanked by trees, but this did not mean enclosure in a legal sense. In the mediterranean agriculture the plough-land culture was less intensive than in the northern

open-field regions. However, there it was the vine- and garden culture that had greater role in the production.

In the regions of the third type, the so-called *bocage* territories the plough-lands were enclosed, in most cases with living quick-hedges. This enclosure, nevertheless, was not the characteristic form of a modern production system. In the *bocage* cultivation ley-farming was going on within the fences, thus fallow-land regime ruled. The enclosure in this system meant that the collective rights of the parish population did not interfere with the production on the plough-lands. In the *bocage* districts livestock breeding — partly stabling, partly pasturing — generally had more significant role, than in the open-field system and in the mediterranean areas. The reason for the smallness of the proportion of plough-lands was that the quality of the soil was lower.

The land use in the mountaneous cultivation system was largely determined by the system of livestock keeping. The peculiarity of the alpine field farming was that it had not only vertical but also horizontal division. In the valleys there were house-grounds and farm-steads, plough- and grass lands, above them forests stretched, and the highest areas were used as alpine pasture lands.

There was another kind of agricultural system distinct from all the above-mentioned ones, in the narrow boundaries surrounding large cities. This fifth type had already been cut off from the system of traditional agriculture. With its intensive branches it served the direct necessities of the urban population.

Among the subsystems of traditional cultivation listed above, apart from the urban boundaries, it was the open-fields of the northern regions that the "new agriculture" first started to come into being.

ZSÓFIA DEMETER

FIELD PRODUCTION IN PRINCE FÜLÖP BATTHYÁNY'S DOMAIN OF ENYING, 1806–1870

The author of this article deals with one of Prince Fülöp Batthyány's estates, which did not fall into the category of an estate fee entailed, from the beginning of taking it into his own management in 1806 till he died in 1870. The article is mainly based on valuable manuscripts held both in the National Archives and in the Fejér County Archives.

The Estate of Enying comprised 60,000 holds at the time lying along the borders of three counties i.e. Veszprém, Somogy and Tolna, presently in counties Fejér and Tolna. Field production was largely influenced by the boom of grain production after the turn of the century during the Napoleonic wars. The changing price of grain made them increase the extent of cultivated fields in the first half of

the century. However, methods were quite extensive which was influenced by the changing prices. The increase of cultivated fields was made possible for the domains by the tillage of wastes, the increase of arable fields in the domains from lands exceeding the legally set size of serf lots, the repurchase of cleared lands, the separation of the landlords' pastures from their serfs', including the break-up of meadows, as well as by taking under cultivation lands acquired as a result of the water regulations. As records reveal, the estate made a move towards intensive farming in the second half of the nineteenth century by applying an improved form of three course cropping, abundant and accurate manuring, better tillage, new plants, improved tools produced in factories, then machines, i.e. conscious efforts were made to increase productivity.

However, the crucial branch of the domain in the given period was animal husbandry, especially sheep-farming. The preference for animal keeping brought about a complete change in the structure of the cultivation of arable fields. The Domain of Enying tried to counterbalance the breaking up of meadows and the subsequent loss of pastures previously utilized for animal keeping with fodder production and the application of new plants and methods.

The problem of this delicate balance was meant to be resolved with the application of efficient estate management comprising able professionals, ranging from the prince himself to his stewards. Another problematic feature of the period was the constant lack of labourers.

JUDIT KNÉZY

THE PRODUCTION AND CONSUMPTION OF TWO IMPORTANT DIETARY PLANTS IN THE 18TH CENTURY SOUTHERN TRANSDANUBIA

This article is concerned with summarizing the results of researches of the past ten to fifteen years carried out into the history of production and consumption of two plants of American origin in eighteenth and nineteenth century Hungary.

It was László Kósa that published fundamental works on potatoes between 1968 and 1980. Since then ethnographers and agrarian historians have thrown some light on further details as well. The earliest source recording peasant potato growing in Hungary goes back to 1745 in connection with a village where German settlers were living. Further sources revealed, for example, the case of Szulók, Somogy County, in 1772, also recorded potato production in villages partly or fully inhabited by Germans. (The market town of Tolna paid tithe from potatoes in 1784.) At any rate, it can be assumed that better-off peasants were experimenting with it first, but as of 1800 a series of famines made it spread among poor pea-

sants, too. Large estates were beginning to show some interest in its production in arable fields from the same period, too. The teachers of the first Hungarian agricultural college, e.g. Ferenc Pethe, or contemporary agricultural writers such as János Nagyváthy also did a lot for the promotion of this plant. First it was recommended as a complementary diet for hired labourers at the Széchenyi estates. However, large quantities were produced by domains for the purpose of distilling from the mid-19th century onwards. In this period industrial assortments were already preferred. The peasants mainly produced potato assortments which were suitable for food or fodder production. They did not distill brandy from potatoes.

Then the article is concerned with the role of potato among traditional dishes, such as pies, scones, pastas, porridges, soups, and how soured dishes began to loose their importance. Stirred and soured dishes with smoked meat as well as non-soured thickened soup types with pastas are also known. Then it is analysed how it was used for goulash soup and as a garnish.

We do not really know much of the spreading of American bean which replaced local horse bean. What is certain is that it was produced as early as the 17th century. No complex analysis has yet been made of it. It appeared in the Carpathian Basin earlier than potato through different channels as is reflected in its names, such as Italian bean, Turkish bean, Rascian peas.

Furthemore the article analyses the difficulties arising in the course of researches into the history of American bean production and its consumption in Transdanubia from the 17th to 19th centuries. The reason for this is that it was often called peas in this region making it difficult to distinguish between them even in official papers, i.e. in estate surveys, lawsuits, tithe rolls, nineth rolls, inventories, etc. Unless peas and beans are mentioned at the same time it is virtually impossible to tell us which of them is meant in the texts. The author assumes that it was the peasants that produced beans in southern Transdanubia in the 18th century. Peas were mainly sown by domains in large quantities and they had access to beans when they collected tithes or nineths. It is also expressed in the article that the information on popular diets implies that beans quite easily became part of traditional rural diet, whereas dried peas remained insignificant for a long time. The comparative analysis of data obtained from the seventeenth and eighteenth century registers of feudal obligations and surveys should certainly be complemented with the potential results of archeobotanical analyses.

IMRE KATONA

LIFE AND FARMING IN NAGYERDŐ FROM THE 16TH TO THE 19TH CENTURIES

There are several places called Nagyerdő, i.e. Large Forest, in Hungary. The most renowned Nagyerdő is situated next to Debrecen, Eastern Hungary. However, this paper is concerned with another Nagyerdő lying several hundred kilometres away from Debrecen. Geographically it can simply be placed in the map of historical Sopron County, Western Hungary. The shape of the county is like that of a foot which is bisected by the River Kis-Rába. This river can be deemed as, the western border line of Rábaköz, a territory embraced by two rivers. The northwestern point of Rábaköz rests on Kapuvár and this paper is concerned with villages lying west of this town, namely Csapod, Pusztacsalád, Iván, Cirák, Gyóró, Himod, and Hövej. This territory once belonged to the Kanizsay family, then to the Nádasdys, as part of the Sárvár Felsővidék Estate. After the execution of Count Ferenc Nádasdy the estate was divided into Alsó- and Felsővidék in the 1670s and they were owned by different landlords. The new border line divided Nagyerdő, too. The so-called Lower Nagyerdő belonged to the Széchényi family and the Upper Nagyerdő was in the possession of the Esterházy family. Besides being owned by two landlords the division of the forest rested on common law practices as well. Consequently, it is rather difficult to decide which of the two families owned a larger part of it. Perhaps a more contiguous section was owned by the Széchényis, for the other section owned by the Esterházys was divided by several alleys running from Fertőd Castle into smaller units. Nevertheless, the larger unit lying north-northwest of Csapod is the largest Nagyerdő unit owned by the Esterházys. The southern unit is also divided into subsections. It comprises not only forests belonging to villages owned by the Esterházys, but ones belonging to the villages of the Bishopric of Győr and of the Premonstratensian Provostship of Csorna. Consequently, other villages of the bishopric and provostship satisfy their demands for wood in this forest.

Forest use had been regulated both by several hundred years old acts and by common law. Fuel and timber for building were gathered from these forests, moreover, the feeding of animals was also reliant on forest grazing. The latter meant that the landlord was to some extent exempt from having to supply his serfs with meadows. Consequently, a large variety of animals such as cattle, horses, goats, and sheep were kept in Nagyerdő.

Wars in the 16th and 17th centuries brought about a relative boom of animal keeping. Mainly large herds of oxen were kept for fattening, but a great number of cattle were kept for other purposes, too. Oxen and cattle were used as draft animals and the number of horses utilized in the same way was negligible. The Nagyer-

dő which had previously been a complementary source of income gradually became a major area providing serf plots with different goods in the 16th and 17th centuries. This meant that strict stipulations had to be observed by users, including the landlord whose responsibility was to take good care of the forest. It was protected with almost military like discipline against illegal wood-cutters or inconsiderate grazers who often failed to spare young sections. The common of estovers was dependent on strict financial regulations and anybody who failed to comply with them was punished according to feudal tenancy laws. However, for all their efforts the landlords were unable to portect the forest whose destruction was simply unstoppable. Substantial changes came along with the end of the wars, the withdrawal of foreign troops from the country, as a result of which animal stocks decreased and forest grazing was wound up.

KLÁRA T. MÉREY

THE DANUBE AND ITS TRIBUTARIES IN 1810 AND 1812 ACCORDING TO THE DESCRIPTION OF A MILITARY ENGINEER

The source of this article is a military survey which was carried out during the reign of Franz I. It is held in the Kriegsarchiv, Kartensammlung, Vienna. One of the volumes of the description of the realm (Landesbeschreibung) is concerned with the waters of the region. The military engineer meticulously follows the Danube, the biggest river, and its tributaries. The author of this article has chosen the river with its tributaries in the map of southern Transdanubia. However, the description of the Drave has been left out, because it has so many important tributaries that its presentation would certainly require another article.

The military engineer gives a painstaking description of the islands in the Danube, including the marshes and swamps. He writes of crossings too, i.e. of bridges, ferries, and other means of crossing.

On the basis of reports this paper has recorded such conditions which characterized the region before the period of the commencement of the great water regulations.

ATTILA BARCZI – VIKTOR GRÓNÁS – KÁROLY PENKSZA

THE CHANGES OF THE LANDSCAPE OF TIHANY FROM THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

The greater public was beginning to pay attention to the natural values of Tihany Peninsula early this century. Originally the peninsula had been renowned for its peace and transquality, but today it is a prime tourist attraction visited by thousands of tourists. At that time life and landscape were rather different to what it is like today, although human activity converting the landscape is a legacy for the present inhabitants, too.

This article is concerned with showing those important factors which were instrumental in changing the look of the landscape, i.e. nature conservation, farming, and tourism, as well as their mutual effects, and the actual changes of the landscape in the past one hundred years.

The authors have analysed the natural potentials of the Tihany Peninsula, the social background, and the use of landscape evolving from the mutual effects of the two elements on each other. The changes of the landscape at Tihany are not really attached to political and economic changes which have traditionally been analyzed. Undoubtedly, this little region has its own special life. Early this century the village was still isolated, the inhabitants primarily made their living from rural pursuits, as a result of which fields were extended at the expense of woods. The increase of tourism also brought about changes from the 1920s onwards. The proportion of built-up areas was growing. Then the Balaton highway and the harbour were built. The number of settlers was also growing. After the nationalization vineyards destroyed by the vine-pest were replanted, so Tihany wine regained its former reputation, too. It was 1952 that Tihany Peninsula was declared Protected Landscape Zone. Nature conservation and the protection of landscape decreased the proportion of fields and pastures reasulting in the growth of woods. Nevertheless, the number of buildings was considerably growing although it has slightly decreased recently.

Traditionally the landscape was used for growing plants and has still remained so, because rock lawns and contiguous shrubby areas exclusively remained in their natural conditions. The adaptation of farming to natural conditions underwent several changes throughout the centuries. The diminished farming of our days suits the potential of the soil much more. Serious considerations are given to the aspects of nature conservation in the course of landscape use. The look of the village has changed and it has also been sought to renew the traditional look of the

village. Tourism means an extra burden with its special tasks to be resolved concerning the conversion of standards. Tihany combines natural and production values which should be preserved with special care. The Tihany Peninsula might be a worthy part of the planned Balaton National Park.

ANDREA TORMA

ARCHEOBOTANICAL FINDINGS FROM THE MIDDLE AGES (A contribution to the research of the history of Hungarian dietary customs)

This paper is concerned with the analysis of the botanical findings of 60 medieval excavations trying to provide information to the research of medieval dietary customs. The most common findings of the period concerned comprise seeds and fruits which are carbonized. However, considerable amounts of botanical findings were preserved in the water of wells, too. Apart from findings which have become carbonized or turfy, the preserving effect of different saliferous compounds such as calciferous and heavy metal ones can also be experienced just as well the conserved remnants of plants in the so-called indirect findings, i.e. imprints.

The majority of archeobotanic findings usually comes from waste pits so they can be seen as thrown away litter. The botanical materials of pear shaped pits used for grain storage and storing vessels are worth to our attention, because we can draw certain conclusions concerning storage methods, treatment, and the combined use of different plants. Nevertheless, no archeological proof has yet been produced relating to the actual use of storage pits, because whenever such a pit is excavated (pear shaped with narrow aperture, walls plastered), botanical findings do not tend to confirm the above-mentioned function of pits as is the case of Eger Castle, Central Hungary, nor do they unequivocally exclude the possibility of their use for storing grain in them before turning them into waste pits on their becoming empty.

In the course of the present analysis of archeobotanic findings I have only taken into account produced and gathered plants which can undoubtedly be associated with diet. Therefore, this paper is not concerned with weeds, or any other plants utilized for other purposes or drug production.

This paper deals with plant findings of two periods:

1. Early middle ages (10th to 13th centuries)
2. Late middle ages (13th to 17th centuries)

The most common findings of the periods concerned are different kinds of grains, i.e. wheat, rye, barley, buck-wheat, showing their significance in plant con-

sumption. As compared to previous periods, a considerable growth of the use of fruits and garden plants can be observed. Consequently, it can be related to the development of horticulture. A larger percentage of these findings is more characteristic of the late middle ages, but one must not disregard the fact that these findings were preserved in wells filled with water and no wells have yet been explored from the earlier period. It is also remarkable that in the late middle ages, when considerable progress was made with plant growing, the gathering of wild fruits was quite significant.

The processing of the complete material of the archeobotanical findings of the period concerned may provide further information on medieval Hungary's plant production and use as well as on the economic differences of certain regions and settlements.

LÁSZLÓ BODNÁR

WINE-GROWING REGIONS AND WINE-GROWING COMMUNITIES

Nowadays we can witness a rearrangement process in the field of wine-growing and wine-production. One of the reasons for this process is the significant slackening of market possibilities, and also the growing quality requirements. The mistakes, unclarified questions of profit-process become more and more acute. The priority of exportation should remain in the forefront of wine-production. It can be realized through a more standardized requirement system in the fields of both foreign and home trade. To ensure this we need a fixed production basis, carefully elaborated concepts concerning our activity in the foreign market. Earlier our exportation was characterized by a one-channel sale-system. Nowadays, however, wine is delivered to the foreign market by several trade and exporting companies. The development of wine-growing and wine-producing should be put into perspective in order to meet demands properly. The present situation, determines the measures to be taken, but it also limitates the extension and place of development.

To restore the harmony between production and consumption, to make distorted price and value relations meet market value standards, to provide a profitable production on ground of utilizing oecological, biological and technological reserves, to validate the terms of origin, naming and quality-loyalty in the production-structure are urgent tasks in the field of wine-producing. We need differentiated consumer prices in the given countries being in harmony with consumption prices and solvent demands. The exportation orientated character of wine-producing requires elaborate foreign trade activity.

FELHÍVÁS A SZERZŐINKHEZ!

Az Agrártörténeti Szemléhez benyújtandó tanulmányok kéziratát az egységes szerkesztési elvek végrehajtása érdekében az alábbiak szerint kérjük összeállítani. A nyomdakész kézirat tartalmazza *sorrendben* magát a tanulmány szövegét, a jegyzeteket, az irodalom és rövidítések jegyzékét, ábrajegyzéket, kivonatot és a mellékleteket (rajz, térkép, grafikon, táblázat stb.).

1. A tanulmány szövege szabvány nyomdai oldalon készüljön (25 sor, 50 n). A főcímet nagybetűkkel, az esetleges alcímet normál betűkkel kérjük feltüntetni. A bekezdéseket 6 betűhellyel beljebb kérjük kezdeni.
   A szövegben előforduló személyneveknél a vezetéknév kurzívval (normál betű aláhúzva) írandó. Nem magyar szerzők esetében is mindig előre kerül a vezetéknév, vesszővel elkülönítve a személynév (pl. *Lázár Vilmos*, de: *Franz, Günther*). Szövegszerkesztő használata esetén 12 pontos betűnagyságot és dupla sortávolságot kérünk alkalmazni, valamint kérjük az ékezeteket a magyar helyesírásnak megfelelően javítani!
   Földrajzi nevek esetében kívánatos a közigazgatási beosztást (megyét) zárójelben megadni [pl. Aszód (Pest m.)]. Olyan magyar helységek előfordulása esetén, melyek a határon túl vannak, zárójelben meg kell adni a mai nevet is (pl. Kolozsvár (Cluj-Napoca), Kolozs m. vagy Felsőőr (Oberwart), Vas m.). Ilyen helységnevek esetében mindig az 1913-as közigazgatási beosztást kell alapul venni!
   A kéziratot kérjük folyamatosan lapszámozni.
2. *Jegyzetek*: Mivel ezeknek az egész évfolyamban egységesnek kell lenniük, kérjük azokat az alábbi szempontok szerint összeállítani:
   1. *Szabó I.* 1961. 46. o.
   2. *Szabad Gy.* 1957. 31–43., 59. o.
   3. *Kakuk T. – Schmidt J.* 1988. 10–12. o.
   4. *Rácz I.* 1980. 153–154. o.
   Tehát a jegyzetben csak a szerző vezetéknevét és a keresztnév kezdőbetűjét (gyűjteményes kötet esetében a cím néhány kezdő szavát), a kiadás évét és az idézett hely lapszámát adjuk meg. A mű többi adatát az irodalomjegyzékben közöljük.
3. Levéltári, adattári anyagra való hivatkozás elsőrendű követelménye, hogy az idézett adat könnyen megtalálható legyen. Ezért a következő adatokat kérjük: a) a levéltár neve, a város neve (ha az a névből nem tűnik ki); b) Fond; c) Az irat jelzete; d) Állag; e) Az irat lapszáma csak akkor szükséges, ha kötetről, nagyobb füzetről, hosszabb szövegről van szó.

Példák: 21./ *Országos Levéltár*, Budapest, Mohács-előtti gyűjtemény (a továbbiakban: OL.DL. 36.993. és 32.996.)

22./ *Országos Levéltár,* Helytartótanács Levéltára, Departamentum Commerciale (Keresk. Osztály), (a továbbiakban: OL. Helytt. lt. dep. Comm.) 1790. Fons 16. pos. 40.

4. Az *irodalom* összeállításánál különbséget teszünk az önálló munkák, folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent művek között. A megadott irodalmat a szerzők neve szerint alfabetikus sorrendben a dolgozat végén kell felsorolni. Pl.

Kakuk Tibor – Schmidt János 1988.	Takarmányozástan. Budapest.
Rácz István 1980.	A tanyarendszer kialakulása. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: *Pölöskei Ferenc–Szabad György.* Budapest.
Szabad György 1957.	A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest.
Szabó István 1961.	A parasztság történetének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korában. Századok 96.

5. *A rövidítések jegyzékét*, az általános gyakorlatnak megfelelően mindenki maga készíti el.
6. *Mellékletek* (térképek, rajzok, grafikonok stb.) A térképekről, rajzokról pontos vázlatot kérünk. Az összes mellékletről egységes ábrajegyzéket állítsunk össze, mely 1. sorszámmal kezdődik. Minden felirat tartalmazza a következő adatokat:

   az ábra tárgya,
   származási helye (ha ismert) – helység, esetleg közelebbi, meghatározás,
   készítő neve (ha van),
   a készítés éve,
   amennyiben más kiadványból vesszük át az ábrát stb. bibliográfiai pontossággal kell feltüntetni a forráshelyet, pl. Törkölyverem. Pásztó (Heves m.) In: *Nováki Gyula:* Törkölyverem Pásztón a XVIII. század második felében. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. 178. o.

   A térképek, ábrák, grafikonok, táblázatok helyét a szövegben zárójelben jelöljük meg.
7. *Idegen nyelvű kivonat.* Terjedelme 1/2 – 1 egész gépelt oldal. Ha szükséges, a szakkifejezéseket angol nyelven kérjük megadni.

CONTENTS

Conference held by the Museum of Hungarian Agriculture on the Ocassion of the Centenary of Máté Bereczkis Death – Budapest, 7th December, 1995.

Csoma, Zsigmond: The economic and social importance of horticulture in Hungary in the second half of the 19th century 3
Geday, Gusztáv: Máté Bereczki's role in contemporary fruit production 39
Probocskai, Endre: Máté Bereczki's activity in pomology 49
Szabó, Pál: Máté Bereczki's influence 56
Kovács, Sándor: The development of assortments in fruit growing 62

STUDIES

Hoffmann, Tamás: On shepherding and nomads 67
Miskey, Antal: Large animal keeping of Ráckeve and its live-stock export in the first decades of the Turkish occupation 123
Tüdős, née Simon, Kinga: Land and animal stocks of serfs in the estate of a Szekler nobleman at the end of the 17th century 146
Papp, Imre: Cultivation systems of traditional agriculture in France at the end of the 18th century 171
Demeter, Zsófia: Field production in Prince Fülöp Batthyány's Domain of Enying, 1806–1870 186

CONTRIBUTIONS

Knézy, Judit: The production and consumption of two important dietary plants in the 18th century southern Transdanubia 251
Katona, Imre: Life and farming in Nagyerdő from the 16th to the 19th centuries 259
T. Mérey, Klára: The Danube and its tributaries in 1810 and 1812 according to the description of a military engineer 278
Barczi, Attila – Grónás, Viktor – Penszka, Károly: The changes of the landscape of Tihany from the turn of the 19th and 20th centuries 298
Torma, Andrea: Archeobotanical findings from the middle ages (A contribution to the research of the history of Hungarian dietary customs) 317
Bodnár, László: Wine-growing regions and wine-growing communities 343

CHRONICLE 359

REVIEWS 363

ENGLISH SUMMARIES 424

KÖZLEMÉNYEK

Knézy Judit: Két fontos táplálékot szolgáltató növény termelése és fogyasztása a Dél-Dunántúlon a XVIII. században (A burgonya és az amerikai bab) 251
Katona Imre: Élet és gazdálkodás a Nagyerdőben a XVI–XIX. században 259
T. Mérey Klára: A Duna és dél-dunántúli mellékvizei 1810–1812-ben (Egy hadmérnök leírása alapján) 278
Barczi Attila – Grónás Viktor – Penszka Károly: A tihanyi táj változásai a századforduló óta 298
Torma Andrea: Archeobotanikai maradványok a középkorból (Adalékok a hazai táplálkozáskutatáshoz) 317
Bodnár László: A borvidéki és hegyközségi törvények Magyarországon 343

KRÓNIKA

100 éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum (*F. Gy.*) 359
Knézy Judit: 100 éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum (100 éves Mezőgazdasági Múzeum kincsei c. kiállítás. 1996. III. 29. – 1996. XII. 31.) 361

SZEMLE

Nagy vadászkönyv. Szerk.: *Papp Márió* (Ism.: *Oroszi Sándor*) 363
Kovács Endre: Földművelés egy bácskai magyar faluban (Ism.: *Surányi Béla*) 365
Simmons, J.G.: Changing the Face of the Earth. (Culture, Environment, History) (Ism.: *Surányi Béla*) 367
Szeged története 3/1., 3/2., 4. rész. Szerk.: *Gaál Endre – Serfőző Lajos* (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 375
Ethnographia 1994/2. (Ism.: *Vajkai Zsófia*) 378
Iohannes Stirling: Lexicon nominum herbarum, arborum fructicumque linguae latinae. Vol. I. A–B. (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 382
Kozma Pál: A szőlő- és borkultúra története Magyarországon (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 384
G. Neitzer: Deutsches Weinarchiv. Die Weinjahrgänge 1990–1994. (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 385
A Gödöllői Agrártudományi Egyetem jubileumi emlékkönyve (1920–1995.) I–II. k. Főszerkesztő: *Walleshausen Gyula* (Ism.: *Geday Gusztáv*) 387
Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: *Orosz István – Für Lajos – Romány Pál* (Ism.: *Szávai Ferenc Tibor*) 393
Oroszi Sándor: Vadfajokból védett állatfajok (Ism.: *Nagy Domokos Imre*) 410
Stirling János: Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Művelődéstörténeti tanulmányok. (Ism.: *Csoma Zsigmond*) 413
Georgikon 200. I. k. Szerk.: *Fülöp Éva Mária* (Ism.: *Szávai Ferenc Tibor*) 414
Szávai Ferenc: Gazdaképzési rendszerek. A mezőgazdasági szakképzés története a XIX–XX. századi Európában (Ism.: *Lengvári István*) 418
Nádasdi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig (Ism.: *Surányi Béla*) 420

ENGLISH SUMMARIES 424

FELHÍVÁS A SZERZŐINKHEZ 442

Ára: 448,– Ft áfával

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyad vár, Budapest 5. Pf. 129. 1367 – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^{h}–17^{h} között.

Az 1996. évfolyam előfizetési díja 448,- Ft áfával.

Külföldre terjeszti a HESS ANDRÁS Kereskedelmi Kft. H-1300 Budapest 3. P.O. Box 290.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Szerkesztő: Fehér György – Műszaki szerkesztő: Sándor István
Készítette: G-print Bt.
Megjelent: 38,85 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0002–1105
A kézirat nyomdába adásának ideje: 1997. július 8.